

School of Theology at Claremont

1001 1427477

The Library
SCHOOL OF THEOLOGY
AT CLAREMONT

WEST FOOTHILL AT COLLEGE AVENUE
CLAREMONT, CALIFORNIA

Calvijn in het Strijdperk

CALVIJN tijdens zijne reis in *Italië*. (Naar de schilderij van HANAU.)

18
012

CALVIJN

IN HET STRIJDPERK

BESCHREVEN DOOR

E. DOUMERGUE,

Hoogleeraar te Montauban

VERTAALD DOOR

W. F. A. WINCKEL

AMSTERDAM

W. KIRCHNER

1904

Theology Library
SCHOOL OF THEOLOGY
AT CLAREMONT
California

EEN WOORD VOORAF.

Met niet minder genoegen dan het eerste deel, heeft ondergeteekende het tweede deel van DOUMERGUE's prachtwerk over CALVIJN bearbeid.

Van harte wenscht hij het in handen van alle kinderen van ons volk. Er is zooveel uit het leven van CALVIJN te leeren, vooral voor den tegenwoordigen tijd. Het voorbeeld, dat de grootte reformator van *Genève* gaf, is zoo beschamend. Hoe zelfverloochenend was zijne houding, toen zijne diensten te *Straatsburg* schier niet beloond werden! Hoeveel kon hij toegeven, soms naar onze opvatting al te veel, om de wereld niet het schouwspel te gunnen van eene door onderlinge twisten verdeelde kerk! Hoe kon hij ook leerverschil verdragen; getuige zijne verhouding tot MELANCHTHON! Over het algemeen stelt men zich van den reformator het tegenovergestelde voor. Vandaar, dat sommigen het stijf op zijn stuk staan, ook als het nevenzaken betreft, voor Calvinistisch houden. Het werk, dat hiermede ons volk wordt aangeboden, kan dezulken terechtwijzen. Ja, ieder die het leest, zal moeten erkennen, dat er veel te leeren is uit het leven en den arbeid van den grootsten der reformatoren, gelijk het door professor DOUMERGUE beschreven wordt. Immers, CALVIJN verkondigde niet alleen heerlijke beginselen, maar toonde ook door zijn geheele optreden, dat deze voor hem levensbeginselen waren geworden.

W. F. A. WINCKEL.

AMSTERDAM, Augustus 1904.

Eerste Boek.

CALVIJN IN ITALIË.

EERSTE HOOFDSTUK.

FERRARA.

- I. Het bericht van Beza. — II. Duur van het verblijf. Datum van vertrek en van terugkeer. — III. Over de Alpen. — IV. Ferrara in de XVIde eeuw. Intocht van Renée. De paleizen. De Piazza. Het paleis van justitie. Calvijn's kamer. — V. Brief aan Duchemin. — VI. Brief aan Roussel.

I.

ET tweede deel van CALVIJN's leven begint met zijn verblijf in *Italië*. Hierover is een merkwaardige strijd gevoerd tusschen de classieke historische school, vertegenwoordigd door J. BONNET en MERLE D'AUBIGNÉ, en de documentaire school, voorgestaan door ALBERT RILLIET, FONTANA, LECOULTRE, CORNELIUS. Laat ons beide partijen hooren. ¹⁾

Tot zekere hoogte kan men beweren, dat wij voor CALVIJN's reis naar *Italië* slechts ééne bron hebben, namelijk de drie uitgaven van BEZA's leven van CALVIJN. Wij moeten dus eerst dit drievoudige document oplettend lezen.

¹⁾ De jongste literatuur omtrent CALVIJN's verblijf in *Italië* begint met de Memorie van J. BONNET, die hij in de Académie des sciences morales et politiques den 27sten Juli 1861 voorlas, getiteld: Calvin au val d'Aoste (vergelijk: Récits du XVIe siècle, 1864). Daarop volgt hetgeen MERLE D'AUBIGNÉ in zijn Histoire de la Réformation en Europe, au temps de Calvin, 1864, III, 251—254, schreef. Daarna baart een geschrift van RILLIET opzien, getiteld: Lettre à M. J. M. Merle d'Aubigné sur deux points obscurs de la vie de Calvin, 1864. Het geheele gebouw, door BONNET en D'AUBIGNÉ opgetrokken, werpt hij omver, bewerende, dat hunne verhalen legenden zijn. Hierop antwoordde BONNET in het Bulletin de la Société du protestan-

In de eerste uitgave vinden wij: „Hij maakte ook eene reis naar Italië, waar hij Mevrouw de hertogin van *Ferrara*, die GODE zij dank nog leeft, bezocht. Deze, na hem ontmoet en gehoord te hebben, begreep, waar het om ging, en heeft hem altijd tot aan zijn dood bemind en geëerd als een uitnemend instrument van den HEERE. Bij zijn terugkeer uit Italië, dat hij slechts bezocht, ging hij te goeder uur door deze stad, *Genève*.” ¹⁾

In den tweeden druk wordt de eerste volzin veranderd in: „Uit *Bazel* ging CALVIJN met genoemden metgezel naar Italië; zij bleven eenigen tijd te *Ferrara*.” Van den laatsten zin worden de woorden „dat hij slechts bezocht” veranderd in: „Van uit Italië kwamen zij (CALVIJN en DU TILLET) opnieuw te *Bazel*.” ²⁾

In de derde uitgaaf komen de volgende bijzonderheden voor: „CALVIJN begeerde de hertogin van *Ferrara*, dochter van koning LODEWIJK XII, wier Godsvrucht toen beroemd was, te bezoeken en om Italië als uit de verte (*velut procul*) te begroeten. Hij kwam dan bij de prinses, en te gelijk bevestigde hij haar, zooveel de gelegenheid dit toeliet, in de ware liefde (*studio*) der Godsvrucht, zoodat zij hem, zoo lang hij leefde, een eenige liefde heeft toegedragen (*vivum semper unice dilexerit*); en nu zij hem heeft overleefd, geeft zij duidelijke bewijzen, dat zij zijne nagedachtenis in dankbare herinnering houdt. Overigens kwam hij uit Italië, waarvan hij placht te zeggen, dat hij er alleen ingekomen was om er uit te gaan (*in cuius fines se ingressum esse dicere solebat, ut inde exiret*), weder terug naar *Frankrijk*.”

Dit is alles. Het is te begrijpen, dat RILLIET in verzoeking kwam om te spreken over eene ledige bladzijde, waarop de verbeelding der geschiedschrijvers ten slotte alles schreef, wat zij uitdacht.

Toch overdrijve men niet. Zeker kan men omtrent hetgeen BEZA

tisme français, XIII, 1864, met een artikel: „Calvin en Italie”, en daarna MERLE D'AUBIGNÉ in de voorrede van zijn vierde deel, 1866, en ook in de voorrede en in het vijfde deel, 1869. Daarop werd eenigen tijd over het vraagstuk gezwegen. In 1885 gaf een Italiaan, FONTANA, in het licht zijn: Documenti dell' Archivio Vaticano e dell' Estense circa il soggiorno di Calvino a Ferrara, in de Archivio della R. Società romana di storia patria, VIII, fasc. I, II, *Roma*, 1885, 101—139). In 1886 leverde de jeugdige hoogleeraar van *Lausanne*, HENRI LECOULTRE, een nieuwe critiek op het verhaal van BONNET en MERLE D'AUBIGNÉ, in zijn studie: „Le séjour de Calvin en Italie.” (Revue de théologie et de philosophie, *Lausanne*, 1886, 168—192). In 1889 gaf FONTANA nieuwe documenten uit, onder den titel: Renata di Francia duchessa di Ferrara sui documenti dell' Archivio Estense del Mediceo, del Gonzanga e dell' Archivio segreto Vaticano, 1510, 1536. *Roma*, 1889. Een Duitsch geleerde, prof. C. A. CORNELIUS, van *München*, drijft de critiek op de spits in zijne brochure: „Der Besuch Calvin's bei der Herzogin Renata von Ferrara in 1536. Overgedrukt uit het Zeitschrift für Geschichtswissenschaft, Bd. IX (1893), Hef 2, 203—222. Deze studie wordt in het laatste deel van CORNELIUS: Historische Arbeiten, vornehmlich zur Reformationszeit, 1899, 105—123, op het tapijt gebracht. Volgens CORNELIUS blijft er van de verhalen van BONNET en MERLE D'AUBIGNÉ niets over. Men zie ook de aantekeningen van de Opera en van HERMINJARD. Verg. CH. DARDIER, „Voyage de Calvin en Italie, histoire et légende”, in de Etrennes Chrétiennes, 1874, 214—230.

1) Opera, XXI, 30.

2) Ibid., p. 58.

schreef, allerlei vragen doen, die niet altijd te beantwoorden zijn. Maar ook is het waar, dat sommige stukken zijne mededeelingen aanvullen.

II.

Het is nu de vraag: hoe lang duurde het zooveel besproken verblijf?

De classieke school antwoordt: „Van het vertrek van CALVIJN uit *Bazel* tot zijne komst te *Genève* verloopt ongeveer een jaar.” — „Neen,” zegt de documentaire school, „nauwelijks drie maanden.”

Tusschen het vertrek uit *Bazel* en de komst te *Genève* staat echter: 1°. de reis naar *Ferrara* en terugkeer naar *Bazel* (minstens een maand); ¹⁾ 2°. een reis van *Bazel* naar *Noyon* en weer terug naar *Genève* (weer een maand); ²⁾ 3°. de dagen, die hij te *Bazel* en *Noyon* doorbracht. ³⁾

Dit moet men van een jaar of van drie maanden aftrekken om den duur van het verblijf te *Ferrara* te verkrijgen. In het eerste geval kon CALVIJN ettelijke maanden aan het hof van RENÉE doorbrengen, in het andere slechts eenige weken. FONTANA beweert: negentien dagen. ⁴⁾ Laat ons dit nagaan.

1°. Wanneer heeft CALVIJN *Bazel* verlaten?

De eerste uitgaaf van de Institutie heeft twee data, 23 Augustus (1535) bij het einde van de voorrede, en 23 Maart aan het slot van het werk. Deze zes maanden zijn verlopen tusschen het zenden van het handschrift naar de drukkerij en het gereedkomen van het werk. CALVIJN kan na het geven van zijn handschrift of na het verschijnen van zijn boek, dus na Augustus 1535 of na Maart 1536 *Bazel* verlaten hebben. ⁵⁾

BEZA zegt in de derde uitgaaf van CALVIJN's leven: „Na dit boek uitgegeven te hebben (*edito hoc libro*), kreeg CALVIJN begeerte, de hertogin van *Ferrara* te bezoeken en *Italië* van uit de verte te begroeten (*Italiae velut procul salutandae*).” ⁶⁾

RILLIET zegt, dat BEZA een duidelijk getuigenis, geeft, als hij

1) Volgens BONNET en FONTANA had men vijftien dagen noodig om van *Zwitserland* naar *Ferrara* te gaan. (FONTANA, 330. Bulletin, XIII, 1864, 185).

2) Een brief van *Genève* naar *Dieppe* was soms twaalf dagen onderweg.

3) Volgens RILLIET is CALVIJN „ongeveer een maand” te *Noyon* gebleven. Hij zegt echter niet, waarop deze meening rust.

4) „Sono dunque meravigliosamente approssimati l'itinerario del Rilliet che lo farebbe passare per Coira et per Chiavenna, e i calcoli dei critici, che, tra il 7 e il 26 di Aprile, concedono 19 giorni alla presenza di Calvino in Italia.” (FONTANA, 332). „La presenza di Calvino a Ferrara deve riconoscersi nel 1536, tra il 23 di Marzo, e il 14 d'Aprile, entro lo spazio cioè di 22 giorni” (Ibid., 333). — STÄHELIN (*Real Encyclopädie*, 3de druk, III, 1897, 659, onder het artikel Calvijn) zegt: „De reis was van korten duur, van het einde van Maart tot de helft van Mei.” BONNET schreef aan RILLIET: „Ik weet niet, of ik mij vergis, als ik aanneem, dat het er u in uw brief aan MERLE D'AUBIGNÉ voornamelijk om te doen is, de reis van CALVIJN naar *Italië* zoo kort mogelijk te maken.” Bulletin, XIII, 1864, 185. — In 1863 zeiden de uitgevers van de *Opera*: „Si his itineribus eum octo aut novem menses impendisse statuis, non multo post Institutionem typographo traditam Basilea profectus esse videtur.”

5) De uitgevers der *Opera* zeggen: „Is het vóór of na het verschijnen der Institutie? Dit is niet duidelijk. Evenwel meenen wij, dat CALVIJN niet wachtte, totdat het geheele werk afgedrukt was.” *Opera*, I, XXVI.

6) *Opera*, XXI, 125.

spreekt, dat, toen de Institutie verschenen was, dus in Maart 1536, CALVIJN vertrok.

Maar, antwoordt BONNET, moet men aldus elke uitdrukking van een schrijver, die dertig jaar later het gebeurde beschreef, letterlijk opvatten?

Wij voegen er bij, dat ook volgens denzelfden Latijnschen tekst, CALVIJN *Orleans* verliet na zijn *Psychopannychia* uitgegeven te hebben.¹⁾ Wij weten echter, dat de reformator toen dit geschrift wel opstelde, maar eerst jaren later uitgaaf!²⁾

Hoe kan men dan daarin „een juist en stellig getuigenis” zien?³⁾

Waarheid is, dat volgens een brief van 22 Mei 1557, door BULLINGER aan CALVIJN gericht, de reformatoren elkander het eerst te *Bazel* in 1536 hebben ontmoet, toen de eerste confessie werd opgesteld. (*Confessionem urbium Helvetiae conscriptam anno 1536, cum primum te Basileae vidi et salutavi.*)⁴⁾

Dit getuigenis van BULLINGER is niet zoo duidelijk, als het bij den eersten oogopslag schijnt.⁵⁾ In de Opera wordt deze noot er aan toegevoegd: „Dit is in tamelijk duistere bewoordingen uitgedrukt.” Het luidt aldus: „Indien gij de Confessie van *Zwitserlands* steden, in 1536 opgesteld, toen ik u te *Bazel* voor het eerst zag en begroette, nog niet gezien hebt, zend ik u een exemplaar.”⁶⁾ Maar al geeft BULLINGER het jaar 1536 aan, hij spreekt niet van de maand. RILLIET zegt, dat de Confessie den 30sten Januari 1536 besproken en aangenomen werd. Dus bewijst de tekst, letterlijk opgevat, niet, dat CALVIJN minstens tot de maand Maart zou gebleven zijn; hij kon zeer wel *Bazel* einde Januari of begin Februari verlaten hebben!

Wij neigen er toe, aan te nemen, dat CALVIJN in Februari vertrok. Onderstellende, dat hij de drukproeven van zijn werk zelf wilde nazien, is het waarschijnlijk, dat hij op reis ging, toen de correctie was afge-

1) Opera, XXI, 124.

2) Men kan deze voorbeelden vermenigvuldigen. De schrijvers der XVI^{de} eeuw waren niet zoo nauwkeurig, als de tegenwoordige historieschrijvers soms schijnen te onderstellen. Zoo spreekt RILLIET slechts van een tekst van BEZA, maar er zijn er twee, en volgens de eerste Fransche uitgaaf zou CALVIJN in 1534 (N. S. 1535) uit *Frankrijk* gegaan zijn en „liet hij in datzelfde jaar te *Bazel* zijn eerste Institutie drukken” (Opera, XXI, 30). RILLIET neemt te recht niet aan, dat die datum juist is. In een brief aan S. GRYNÉE, van 18 Oct. 1539, herinnert CALVIJN zijn correspondent aan de gesprekken, die hij „drie jaar te voren” te *Bazel* met hem gehouden heeft. BONNET maakt de opmerking, dat, indien men die woorden letterlijk opvat, die gesprekken in October 1536 plaats vonden. En toch is RILLIET daarvoor niet te vinden. (Bulletin, XIII, 1864, 186).

3) A. RILLIET, 22.

4) Ibid., 13—22. — Opera, XVI, 490 en n. 2.

5) HERMINJARD merkt hieromtrent op: „Zij, die BULLINGER's briefwisseling nagingen, weten, hoe nauwkeurig hij was in het dateeren van zijn brieven. — De eerste Helvetische Confessie is den 3^{den} Februari door de afgevaardigden van de vier Evangelische steden van *Zwitserland*, en die van *Bienne* en *Mülhouse* ondertekend. BULLINGER kon zich goed herinneren, dat hij CALVIJN te *Bazel* ontmoet had, wijl deze hem bij die gelegenheid of iets later een exemplaar van zijne Institutie, met een eigenhandig geschreven *ex dono*, aanbod.”

6) BONNET schrijft: „Is het niet verwonderlijk, dat, als men stelt dat CALVIJN in het begin van 1536 te *Bazel* vertoefde, hij de Confessie, die als het ware onder zijne oogen opgesteld was, niet zou gezien hebben? Heeft BULLINGER zich wel goed herinnerd?” (Bulletin, XIII, 1864, 187, n. 3.)

loopen; maar er verloopt altijd eenige tijd, voordat een werk daarna afgedrukt is.

Het beste middel om zich niet „te vertoonen en gerucht te verwekken”, gelijk CALVIJN zich uitdrukt, was, afwezig te zijn wanneer het werk in de handen van het publiek kwam. ¹⁾

2°. Wanneer werd CALVIJN door FAREL te *Genève* vastgehouden? „Het is gemakkelijk vast te stellen,” zegt RILLIET, „dat dit in de *eerste* helft van Juli 1536 geweest is.” ²⁾

Doch HERMINJARD toonde aan, dat CALVIJN niet vóór de *tweede* helft van Juli te *Genève* kan geweest zijn; immers vond hij te *Genève* FAREL en MORELET. ³⁾ De Raad van *Genève* verzocht den 10^{den} Juli FAREL, die zich in *Waadtländ* ophield, terug te keeren. Hoe lang duurde het, eer hij wederkeerde? ⁴⁾ Den 11^{den} Juli beveelt de Raad van *Bern* den Raad van *Genève* MORELET aan, „omdat hij een voorstander van het Heilig Evangelie was, om hetwelk hij uit *Frankrijk* verjaagd was”. ⁵⁾

BEZA schijnt die komst van CALVIJN nog later te stellen, en wel einde Augustus of begin September. Over de bezwering van FAREL sprekende, laat hij er onmiddellijk op volgen: „Dus stemde CALVIJN er in toe, te blijven, niet om te prediken, maar om voorlezingen over de Godgeleerdheid te houden, en dit alles gebeurde in 1536, bij het begin van September.” ⁶⁾ Men vindt dezelfde uitdrukkingen in de tweede uitgaaf. ⁷⁾ In de derde lezen wij: „Verschrikt door deze vreeselijke bezwering, werd CALVIJN... benoemd... tot doctor in de Heilige Schriften, in Augustus 1536.” ⁸⁾

BEZA heeft twee verschillende zaken vereenigd, de bezwering van FAREL en de benoeming van CALVIJN. Deze had wel einde Augustus of begin September plaats, want den 5^{den} September schrijft men in de registers van den Raad: „Mr. J. FAREL betoogt, hoe noodig de voorlezingen zijn, die door dien Franschman (*iste Gallus*) gehouden worden.” ⁹⁾ Maar er waren tusschen de vestiging van den reformator te *Genève* en de bezwering dagen verlopen; het bewijs daarvoor wordt geleverd door een brief van CALVIJN aan DANIEL, uit *Lausanne*, 13 October 1536 geschreven.

Om zijn stilzwijgen, dat drie maanden duurde, te verontschuldigen,

1) In de voorrede van den Commentaar op de Psalmen (Opera, XXXI, 23 en 26) verhaalt CALVIJN, dat hij spoedig *Basel* verliet en zich „onmiddellijk daarna” terugtrok. Waarom? Dit zegt de tekst niet. RILLIET zegt: „onmiddellijk nadat het werk verschenen was”. Maar dit is aannemen als bewezen, wat nog bewezen moet worden.

2) RILLIET, 22.

3) Het Leven van Calvijn zegt in de 3de uitgaaf: „Eos [Farel et Viret] igitur quum inter bonos fieri solet Calvinus transiens invisisset, tum Farellus...” XXI, 125. In de 2de uitgaaf staat: „Celuy que nous avons dit que luy avoit tenu compagnie à Basle et en Italie (Du Tillet), fit qu'il fut connu: car il s'estoit alors retiré à Genève, comme aussi y estoit demeurant monsieur Morlet, qui depuis a esté ambassadeur du Roy vers les Lignes.” Ibid., 58.

4) HERMINJARD, IV, 74.

5) Ibid., 76. Verg. 77, n. 3.

6) Opera, XXI, 30.

7) Ibid., 58.

8) Ibid., 126.

9) Ibid., 204.

zegt CALVIJN: „Hoor, hoe dit gekomen is. Terwijl ik door de broeders te *Genève* teruggehouden werd, totdat men mij de belofte afgeperst had om terug te komen (dit is de scène van de bezwering), wjl ik mijn bloedverwant DARTOIS naar *Bazel* geleidde, en ik onderweg vele kerken vond, die mij dwongen een weinig te vertoeven, is de kermis van Augustus voorbijgegaan (deze werd van 4 tot 19 Augustus gehouden), en dit was de beste tijd om te schrijven.” Hij voegt er aan toe, dat hij, te *Genève* wedergekeerd, een hevige catarrh kreeg, die negen dagen duurde.¹⁾ In de eerste dagen van September had hij zijne lessen geopend.

Het blijkt uit dezen brief, dat gedurende de heen- en wederreis van *Genève* naar *Bazel* de kermis te *Lyon*, die den 19^{den} Augustus eindigde, had plaats gehad. Begin Augustus verliet CALVIJN *Genève*, waar hij pas gekomen was; zoodat die brief, met dien van den Raad van *Bern* en dien van den Raad van *Bazel*, met de aanduidingen van BEZA omtrent de tegenwoordigheid van FAREL en MORELET, bewijst, dat CALVIJN einde Juli te *Genève* kwam.

Van het begin van Maart tot het einde van Juli zijn vijf maanden. Als men de reis en het verblijf te *Bazel* en *Noyon* er afneemt, blijft er voor het vertoeven in *Italië* ongeveer twee maanden over.²⁾

III.

CALVIJN verliet *Bazel*. BONNET meent, dat omtrent die episode historie en legende dooreengemengd zijn en dat er een floers overheen ligt. RILLIET is van oordeel, dat door de korte uitdrukkingen van BEZA en door het stilzwijgen van CALVIJN dit stuk van CALVIJN's leven een blad wit papier geworden is, waarop men alles kan schrijven, wat men wil.³⁾

Wij weten, dat CALVIJN, onder den aangenomen naam van CHARLES D'ESPEVILLE, vergezeld werd door zijn vriend LOUIS DU TILLET, zich verschuilend achter den naam van LOUIS DE HAULMONT.⁴⁾ De

1) HERMINJARD, IV, 86—91. Opera, Xb, p. 63.

2) Wij meenen, dat de meening van BONNET moet medegedeeld worden, al komt zij ons niet gerechtvaardigd voor. In een artikel, dat zijn geschiedkundig testament is, schreef hij: „Eene grondige studie van de geschiedenis van het hof van ESTE heeft mij er toe gebracht, het bezoek van CALVIJN te *Ferrara* te stellen tegen het eind van 1535, gedurende de afwezigheid van HERCULES II en het korte regentschap zijner vrouw, van November 1535 tot Januari 1536. Den 20sten Maart verlaat Mme DE SOUBISE *Ferrara*, Van April af heerscht de vervolging op het hof, waarbij de dienaars der hertogin niet gespaard worden. Zij zelve leeft in afzondering onder de strengste bewaking. Het bezoek van CALVIJN in zulk een tijd is eene zuivere onmogelijkheid. De datum, dien ik stelde, is alleen in overeenstemming met den loop der dingen, gelijk die blijken uit geloofwaardige getuigen. Op dit punt stem ik overeen met een geleerd werk over de reformatie in *Italië*, van ERNESTO MATI: *J. Burlamachie di alcuni documenti intorno a Renea duchessa di Ferrara, Bologna*, 1876. (Bulletin, XLI, 1892. „Calvin à Ferrare”, 1535—1536). — Verg.: *La Rivista Cristiana*, anno XII, maggio 1885, „Calvino a Ferrara”, E. COMBA, 161—170; W. SCHELCHER, „War Calvin in Ferrare?” in het Zeitschr. für kirchl. Wissenschaft, enz., 1885, 498—502.

3) Bulletin XIII, 1864, 185, 192.

4) RILLIET, 26.

5) Calvijn's jeugd, 350.

vrienden, zegt MERLE D'AUBIGNÉ, reden naast elkander te paard. Welken weg zij volgden, is ons niet bekend." — „Hij had lust," zegt BEZA, „de hertogin van *Ferrara*, eene voorbeeldige vorstin, te leeren kennen." Maar de reformator werd door andere beweegredenen gedreven. Hij wilde *Italië* bezoeken, gelijk zooveel vroeger en later sedert den tijd, waarin de Romeinsche republiek de volken aan zich onderwierp.

Wat ging hij er zoeken? Welke gedachten vervulden hem, terwijl hij de *Alpen* overtrok en hij voor het eerst hun onmetelijke gletschers en eeuwige sneeuw aanschouwde? Er was toen sprake van een concilie; deed dit hem besluiten tot zijne reis? Hij had VERGERIO zich van *Italië* naar *Duitschland* zien begeven, om het gezag van den paus omhoog te houden; wilde hij naar *Italië* gaan om dit te bestrijden? Verlangde hij met prelaten als CONTARINI, SADOLET, die den naam hadden dat zij bijna voor het Protestantisme gewonnen waren, te spreken? Gevoelde hij behoefte om van nabij het pausdom te leeren kennen, waartegen hij zijn leven lang moest worstelen, en stelde hij zich voor om, evenals LUTHER, de misbruiken der Roomsche kerk te leeren kennen? Verlangde hij het Evangelie weer te brengen op de plaats, waar de apostel PAULUS het verkondigd had? Of werd hij alleen door zijn smaak voor de letterkunde er heen gedreven? Er was zeker iets van dit alles onder de begeerte van CALVIJN gemengd. Hij wilde het land der helden, der martelaren, der geletterden, der pausen en ook RENÉE bezoeken. Maar zijn hoofddenkbeeld was, de beginselen der reformatie te verkondigen, opdat ook *Italië* zou weten, dat CHRISTUS de zonde verzoend en den toegang geopend heeft bij den Hemelschen Vader voor alle zielen, die Hem zoeken. Een Roomsche geschiedschrijver zegt, dat de jonge reformator „het voornemen had opgevat om de volken, die het dichtst bij zijn zetel stonden, te bewegen de gehoorzaamheid aan den paus op te zeggen." ¹⁾ Er moge overdrijving zijn in dit woord, maar de grond van de gedachte is juist.

„CALVIJN trekt over de waterstroomen; men ziet hem in de zich verheffende valleien der *Alpen*; hij gaat de hooge bergen over, die als onoverklimbare muren zijn; hij begeeft zich moedig naar die Italiaansche streken, waar de mannen der reformatie weldra in hun bloed zullen baden, waar vervolging, wellicht de dood hem wacht. Maar dit houdt hem niet terug. Hij gaat voort. Men zou volgens een historischrijver zeggen, dat hij als MITHRIDATES Rome in *Rome* wil overwinnen." ²⁾

In deze woorden komen de goede eigenschappen en de gebreken der classieke school, in 't bijzonder van MERLE D'AUBIGNÉ uit. Zij zijn breed, klinkend, krachtig. Men ziet den jeugdigen ruiter, worstelend met de sneeuw; eindelijk heeft hij den top van den berg bereikt; hij begroet *Italië* en zoekt... wat? Men kan het wel raden, want zoovele gedachten zijn op het gelaat, of... uit de pen van den verhaler te lezen.

1) VARILLAS, *Histoire des hérésies*, II, p. 494.

2) MERLE D'AUBIGNÉ, *La Réformation en Europe au temps de Calvin*, III, 252—254.

Maar rust dit schitterend tafereel op historische gegevens? Men antwoordt hierop: volstrekt niet. en men glimlacht over MERLE D'AUBIGNÉ, die aan HANNIBAL dacht, toen CALVIJN over de *Alpen* trok.

Maar wie is dan die reiziger, die te paard met zijn vriend de steile hellingen der hooge Zwitsersche *Alpen* overtrekt? Het is de CALVIJN der Christelijke Institutie, dat is: de man, die snel de leider der reformatorische beweging in *Frankrijk* geworden is. Op het oogenblik, waarop hij tusschen rotsen en de sneeuw die hen bedekt, zich beweegt, leest men in *Frankrijk* en *Duitschland* met verbazing, gemengd met bewondering of met toorn, het beroemde boek en den brief, die het tot voorrede strekt. Immers is het boek het stevigste wapen, dat het Protestantisme tegen het pausdom smeedde; en de brief is de stoute en plechtige proclamatie, door welke de zes-en-twintigjarige jonkman, trots al zijne vijanden en vervolgers, min of meer onbewust aan de spits van het Protestantisme treedt.

Zonder overdrijving kan men vragen, of HANNIBAL ooit grooter haat tegen *Rome* in het hart gevoed heeft, of hem zwaarder slagen toebracht! Die slagen voelt *Rome* nog tegenwoordig, misschien niet minder dan in de XVI^{de} eeuw.

Welke moeten niet de aandoeningen geweest zijn van den jongen reformator, als hij van den laatsten heuvel af de eerste valleien van *Italië* zag, waarin het *Babylon* zich verheft, de schaamteloze en bloeddorstige hoer, die zich in het bloed der martelaren baadt! Zou hij niet getrild hebben, toen hij den voet zette op een grond, waar de vijand heerschte, dien hij zijn leven lang zou bestrijden, en waar men hem slechts behoefde te ontdekken om hem naar de slachtbank te geleiden?

BEZA zegt, dat hij *Italië als uit de verte* wenschte te begroeten. RILLIET verwijt MERLE D'AUBIGNÉ, deze woorden over het hoofd te hebben gezien. Toch hebben zij beteekenis. Want het was CALVIJN ontzegd *Italië* te zeer te naderen. Hij verschuilt zich achter een aangenomen naam, en gaat niet verder dan *Ferrara*, dat in *Italië* ligt, maar ook *Frankrijk* is omdat RENÉE er woont. Hij trotseert het gevaar, maar met voorzichtigheid.

IV.

CALVIJN is zeker langs den kortsten weg van *Zwitserland* naar *Italië* gegaan: door *Grauwbunderland* over de heuvels van *Bernina*, trok hij door *Venetie*.¹⁾ Van *Bologna* tot *Ferrara* gaat de weg altijd door de vlakke, eerst de vlakke met door bloemen gesierde boomen, die de velden omzoomen; vervolgens de sombere en onmetelijke vlakke aan den gezichteinder, begrensd door de rechte lijn van de *Veronische Alpen*

1) RILLIET, 23; FONTANA, 330. Dit is echter niet zeker. HERMINJARD meent op grond van de correspondentie van ERASMUS, dat de gewone weg, vooral 's winters, van *Bazel* naar *Italië* liep over *Constans* en *Tyrol*. In de *Correspondance*, VIII, 193, n. 10, spreekt hij, naar aanleiding van de reis van CURIONE, van de moeilijkheden der reis door *Grauwbunderland*.

en nog hoogere *Apennijnen*, gedompeld in de ongezone uitwasemingen, welke opkomen uit de zandige poelen, waarin de *Po* zich ontlast. ¹⁾

Naast mij in den wagon mompelt een Italiaansche: *Campagna romana!* Hier had juist de scène van CALVIJN's bevrijding plaats, waarover wij verder zullen handelen.

Men ziet eenige boerinnen in het kostuum van het land, dat men in de steden steeds minder draagt; zij torsen op het hoofd, dat met een vierkant opgevouwen doek bedekt is, een kruik of iets anders. Men ontwaart ossen, grijs, bijna wit getint, met groote, sierlijk gebogen horens; zij zijn slank en hebben fijne pooten. Men ziet vijf à zes paar voor een ploeg gespannen. Een schilderachtig tafereel. Eindelijk zijn wij in *Ferrara*.

1°. De stad is door muren omgeven, die zoo ruim zijn, dat men denkt aan het harnas van een reus, waarin een man van middelmatige grootte opgesloten is. Men beweert, dat de stad, in plaats van 33.000 inwoners, vroeger 60.000 menschen gehuisvest heeft. ²⁾ Maar men verzekert, dat de voorsteden altijd uitgelopen zijn op groote tuinen. Plotseling staan wij bij de bocht van een straat voor een roode steenmassa: het kasteel van RENÉE van *Frankrijk!* Maar ik dwaal eerst door de straten en weldra overvalt mij een gevoel van weemoed bij het zien van zooveel verval.

BONNET vertolkte dezelfde gewaarwording met de woorden: „De vreemdeling, die de stille straten van *Ferrara*, waarin gras groeit, doorloopt, kan zich moeilijk voorstellen, welk een levendigheid er gevonden werd, toen het huis van ESTE er ten tijde van de Renaissance zijn zetel had. Zijne oude universiteit leeft nog maar alleen in de herinnering. In de eenzame *Giovecca* hoort men de karren niet meer, die zich naar de *Montagnola* begeven. De *Angeli*-straat loopt op verlaten bastions uit, waar men tevergeefs de boschjes van *Belfiore* zoekt. Het kasteel met zijn hooge torens, zijn lichte balustrades, zijn diepe grachten, waarin het kanaal *Pamphili* doodloopt, maakt nog een groote vertooning, en schijnt nog te wachten op het ontwaken van een verleden, dat nooit zal wederkeeren. In de zaal van de *Aurora* vindt men de schilderijen van DOSSO DOSSI, die de uren van den dag voorstellen, en de marmeren banken, die getuigen waren van de laatste feesten van het hof der ESTES... „Tegenwoordig,” zegt een kroniekschrijver der zeventiende eeuw, „is dit alles niet meer.” Men ziet te *Ferrara* geen hertogen, geen prinsessen meer. Er zijn geen bals, geen preeken, geen concerten meer. Zoo gaat de heerlijkheid der wereld voorbij! Deze veranderingen zijn wellicht anderen aangenaam, maar niet voor mij, die eenzaam, oud, zwak en arm achtergebleven ben. Toch zij God geloofd!” ³⁾

De schrijver van de *Souvenirs de la Réformation en Italie* beweert, dat er geen gras in de straten groeit. ⁴⁾ De waarheid

1) RODOCANACHI, Renée de France, 1869, 50.

2) „In den tijd van RENÉE telde de stad 60.000 inwoners. Zij is groot genoeg om de hoofdstad niet alleen van een hertogdom, maar ook van een koninkrijk te zijn.” FONTANA, 81, 82.

3) „Clément Marot à la Cour de Ferrare, 1535—1536.” Bulletin, XXI, 1872, 159.

4) „Ik heb het gras, dat volgens de legende in de straten van *Ferrara* groeit, niet kunnen

is, dat in het middenpunt der stad soms veel beweging is; maar hoe verder men daarvan afgaat, hoe eenzamer worden de straten. Zulke oude steden zijn als grijsaards; het verzwakte leven concentreert zich in het hart en gaat de uiterste deelen verlaten.

Doch hoe meer wij daardoor droevig gestemd worden, naar die mate kunnen wij beter met CALVIJN binnendringen in het *Ferrara*, dat niet meer is, maar hetwelk in de XVI^{de} eeuw bestond. ¹⁾

2°. Op den 1sten December 1528 zijn wij getuige van den intocht van den hertog HERCULES met zijne jeugdige gemalin, RENÉE van *Frankrijk*, met wie hij te *Parijs* gehuwd was.

De stad moest voor de prinses een droevig aanzien hebben; een jaar lang had de pest er gewoed, niet minder dan 20.000 slachtoffers eischende. Elk huis was in rouw gedompeld, de winkels waren gesloten, aan de Universiteit werden geen lessen gegeven.

Maar de geest van de Renaissance deed zich gelden. De hertog begon met zijn onderdanen te bevelen vroolijk te zijn, en liet een gebod uitgaan, dat niemand voor het oogenblik rouwkleederen mocht dragen op straffe van een boete van vijf kronen. De bewoners van de stad moesten hun souverein in hunne feestkleederen aan den oever van de *Po* komen begroeten. Een bevel werd uitgevaardigd, dat de winkels geopend en de lessen aan de Universiteit hervat moesten worden. Kanongebulder deed zich hooren en een schoon feest werd gevierd. De stoet trekt door de *San-Paolo*-straat, een van de oudste der stad, waarin roode, witte en groene vlaggen wapperen. RENÉE wordt in een draagstoel gedragen, omringd door vier en twintig pages in rood karmozijn. Voor haar uit gaat de geestelijkheid, benevens de professoren der faculteit. Haar volgen veertien eeredames te paard, met de gezanten van *Frankrijk*, *Venetie* en *Florence* en den adel. Zij is gehuld in een prachtig goudlakensch kleed; op haar hoofd rust de kroon.

Aan den Dom gekomen, ontvangt zij den zegen. Aan den ingang van het kasteel geeft de kastelein haar de sleutels van de stad over.

Zoo was de kleur van dien tijd en van die plaats. Het kan echter niet worden ontkend, dat de stad vuil was; DIANA ARIOSTE zegt: „Het is een nest van luizen, vlooiën en wat dies meer zij. Anders kan men het niet noemen met het oog op het vuil, dat er voornamelijk des zomers gevonden wordt.”

De hertogelijke woning is min of meer in verval. Op een avond moet RENÉE hare kamer ontvluchten, omdat de zoldering op haar dreigt neder te vallen. ²⁾

Maar dit neemt niet weg, dat de vermakelijkheden er zonder einde

vinden.” *Souvenirs de la Réformation en Italie*, door J. STOUGHTON, vertaald door MONOD en BOST, *Toulouse*, 1883, 227.

1) „De vreemdeling, die tegenwoordig *Ferrara* bezoekt, kan zich voor den geest halen, wat de stad in haren bloeitijd moet geweest zijn. Haar plotseling verval na het vertrek van de ESTES in 1598 heeft ten gevolge gehad, dat de wansmaak der XVIII^{de} eeuw, die zoovele oude gedenkstukken bedierf, hier geen vat heeft gehad. Alle beweging, hetzij ten goede of ten kwade, was uitgesloten. De monumenten leden van den tand des tijds, maar werden niet door de menschen verminkt.” FONTANA, 80.

2) RODOCANACHI, 52.

een plaats vinden, als banketten, waarvan het menu bestaat uit acht bladzijden in octavo, steekspelen, cavalcades, komedievoorstellingen. Er zijn narren, dwergen, papegaaien; men zou zeggen, dat een kolonie van het hof van AUGUSTUS, van LEO X of van de MEDICIS in het laaggelegen *Italië* overgebracht is: geletterde prinsen, prinsessen, heldinnen der liefde, der poëzie of van den roman; kardinalen, op den pauselijken zetel belust, geleerden, kunstenaars, dichters, half ridders en half barden, kwamen elken avond in de weelderige zalen van HERCULES D'ESTE samen, zoowel wanneer hij in de stad vertoefde, als wanneer hij op het land was. *Ferrara* was het salon van *Italië*." ¹⁾

³⁾ Al die mannen en vrouwen verdwenen: de paleizen bleven bestaan. *Ferrara* is vol Palazzi. Laat ons die, welke, toen CALVIJN ze zag, de beroemdste waren, bezoeken.

De *Via del Angeli* is een paleizenstraat. Men heeft er één links en één rechts met een groote poort, waardoor men het binnenhof met zijn hoogvormige gewelven en den prachtigen tuin kan zien. De groote vensters zijn van zwaar traliewerk voorzien. Sommige dier paleizen zijn bewoond, andere worden voor publieke gebouwen gebruikt. Weer andere staan leeg.

Bijna aan het einde der straat vindt men het paleis *Sacratì*, tegenwoordig *Prosperi*-paleis genoemd; zijn baksteen en gevel levert een treurig schouwspel op, maar zijn portaal is een wonder van schoonheid. twee groote Korinthische kolommen, twee schoone, antieke medaillons, fijne arabesken, alles munt uit door sierlijkheid en goede verhoudingen, en daarboven een balkon!

De bouwkunstenaar heeft dit niet geplaatst op de steenen, die boven de kolommen zijn; maar tusschen die steenen en het balkon heeft hij heerlijke, kleine engelen geplaatst, die, zonder daardoor gedrukt te worden, de marmeren balustrade dragen. Aan de overzijde staat het *Palazzo di Diamanti*, zoo genoemd, omdat alle gevelsteenen met facetten als diamanten geslepen zijn. De hoek van dit paleis vertoont steenen, die met fijn beeldhouwwerk versierd zijn, met planten, die zich overal omheen slingeren, en men zou uren kunnen doorbrengen met het bewonderen van al die sierlijke ornamenten. Men kan dit paleis gaan zien, want het is het Museum: een groote binnenplaats met kolommen, een tuin, een breede trap, enorm groote zalen met kwistig versierde plafonds. De muren zijn bedekt met schilderijen van twee groote kunstenaars der stad, DOSSO DOSSI, 1479—1560, en GAROFALO, in 1481 geboren, die ons zijn naam verklaard heeft door onder een schilderij in plaats van zijn naam een nagelbloem te zetten. Deze mannen waren in hun bloeitijd, toen de reformator *Ferrara* bezocht. ²⁾

Wij gaan de lange en breede *Corso della Giovecca* door, om aan het andere einde van de stad het paleis van *Schifanoia*, dat zoo beroemd

1) RODOCANACHI, 72.

2) De school van *Ferrara* bereikte haar hoogtepunt, wat het mythologische en decoratieve genre betreft, in DOSSO DOSSI; wat de gewijde schilderkunst aangaat, in BENVENUTO TISI, de GAROFALO genoemd." G. LAFENESTRE, *Histoire des peintres de toutes les écoles*.

is door zijn met fresco's versierde zalen, te bezoeken. Het staat in het meest verlaten deel der stad, dat vroeger het drukst bezocht werd. In de *Giovecca* hadden eertijds tournooiën en wedstrijden plaats. Het paleis van *Schifanoia* was een van de middenpunten der uitspanningen van den adel. Een brief van Februari 1536¹⁾ spreekt van de vermakelikheden, die er plaats hadden. Op de plaats werd er naar den ring gestoken. Vervolgens verscheen de hertogin RENÉE, en daarop gingen men komedie spelen voor vrouwen en mannen van den adel, zooveel als de zalen er konden bevatten.

Het is echter te denken, dat een nederiger woning, niet ver van daar, meer de aandacht van den reformator moest trekken. „In dit huis van zijn vader,” zoo lezen wij op den marmeren steen, „bracht Fra GIROLAMO SAVONAROLA, den 25sten September 1452 te *Ferrara* geboren en den 25sten Mei 1498 te *Florence* verbrand, de twintig eerste levensjaren door.” CALVIJN voor de bakermat van SAVONAROLA! Wat zal er in het hart van den toekomstigen reformator van *Genève* omgegaan zijn, toen hij zich de strengheid van den reformator van *Florence* voor oogen stelde! Voor het slachtoffer van ALEXANDER VI is naast het paleis een standbeeld opgericht, en op het voetstuk leest men: „In tijden, waarin zedenbederf en slaafschheid de overhand hadden . . . was hij de geeselaar van de ondeugden en van de tyrannen.” Geeselaar der ondeugden! Wie zou het meer zijn, dan de schrijver van de Ordonnantien van *Genève* en de grondlegger van de Gereformeerde zedenleer?

Voortgaande, vindt men paleizen en nog eens paleizen, sommige met sierlijke deuren, andere met Latijnsche, Grieksche of Hebreeuwsche opschriften. Een daarvan luidt: *Nihil ostentationi; parum corpori, multum animae, omnia Deo!* Niets voor het vertoon, weinig voor het lichaam, veel voor de ziel, alles voor God. Verder vindt men het oude paleis, dat voor Seminarie is ingericht, waarin heerlijke fresco's, in 1518 geschilderd door GAROFALO: DAVID, SAUL, de rechtspraak van SALOMO, of kinderen die een sierlijken dans uitvoeren of handjeplak spelen.

Deze paleizen waren dus nog schitterend nieuw en sierlijk, toen CALVIJN ze bezocht.

4°. Wij zijn op de markt, de *Piazza*. De *Piazza* karakteriseert eene Italiaansche stad. Zij is het middenpunt van het leven, omringd door de monumenten, die de staatkunde en den godsdienst vertegenwoordigen.

Het is aldus te *Milaan* en te *Bologna*. Het is ook aldus te *Venetië*, het tooverachtige ideaal van dit genre, met zijne piazzetta, het paleis der Doges met Oostersch beeldhouwwerk en Moorsch schilderwerk.

Al is *Ferrara Venetië* niet, toch heeft het zijne *Piazza*, zelfs meer dan één *Piazzetta*; *Piazza della Pace, del Commercio*, enz. Deze reeks pleinen wordt aan de eene zijde omgeven door het kasteel, het paleis der kardinalen, het paleis van ESTE en dat van justitie, en aan de andere zijde door het aartsbischooppelijk paleis en de twee gevels van de hoofdkerk. Ieder moet over deze pleinen, zoowel de vrouw die naar

1) FONTANA, Ferrare, 306.

de mis gaat, als de man, die op het paleis van justitie moet zijn.

De gevel van de hoofdkerk is opgetrokken in wit en rose marmer. Hij bestaat uit drie galerijen, de laagste in rondboog, de andere twee in kruisboog. De lijst der nok wordt gebroken door drie geveltoppen bij wijze van driehoeken. Dat is het type van het overgangstijdperk in overeenstemming gebracht met de Italiaansche mode. De hoofdkerk van *Noyon* is ook een beroemd type van dat tijdperk; men behoeft ze slechts met elkander te vergelijken om het onderscheid der twee volken te zien. In *Ferrara* neemt de Gothische bouworde den indruk niet weg, dat de overheerschende lijn de horizontale is. Het kwam er ook niet op aan, zich omhoog te heffen, ten einde te gaan in de wolken der meditatie; het is wijzer, in het schoone licht, dat op de aarde blinkt, te blijven, en daartoe noodigen de witte en rose tinten uit van het marmer, dat uitkomt op een grond van zwarte steenen. Jammer genoeg, is het inwendige van deze kerk, waar in 1438 het tegenconcilie van *Bazel* gehouden werd, na CALVIJN geheel veranderd en bedorven (1711). Het meest wordt de moeite beloond, wanneer men den zijgevel langs de markt beschouwt, die onveranderd is gebleven. Deze wordt gevormd door een muur, versierd door onderscheidene galerijen. Aan het andere einde verheft zich een prachtige klokketoren, die vooral schoon is, wanneer de ondergaande zon al de marmeren steenen een nog roser tint geeft.

Dan begrijpt men, dat de mannen van *Ferrara* met voorliefde zeggen: „Onze hoofdkerk overtreft die van *Modena*, *Parma*, *Plaisance*, *Genua*, *Cremona*, *Ancona*, *Verona*, zoowel door pracht van versiering en een grooten overvloed van bogen, kolommen, galerijen, als ook door de uiterst fijne bewerking. Aan de zijden kan men allerlei grilligheden in de bovenste galerij opmerken, waar de kolommetjes op een vreemde manier met een steekbalk zijn vastgemaakt, waar de bogen een kroonboog hebben met een balk, die in een punt uitloopt en afkomstig is van den Moorschen stijl.”

De schrijver besluit aldus: „Men moet dus tot de slotsom komen, dat dit gebouw het pronkstuk van Lombardische kunst is en te gelijk een overgang vormt tot de opkomende moderne kunst, die men later de Gothische ging noemen. Voor zoover mij bekend, is dit het oudste gebouw waarin de Gothiek den rondboog in zich opneemt op de stelselmatige wijze, waarin de Italianen altijd hebben volhard.” ¹⁾

5°. Tegenover deze merkwaardige kerk is het paleis van justitie, dat geheel herbouwd werd. Gelukkig, dat er nog een schilderij bestaat, waarop het oude paleis is afgebeeld, gelijk het van 1441—1577 geweest is.

Eindelijk komen wij, waar wij moeten zijn: het paleis *del Magistrato*, het oude paleis van ESTE, waar CALVIJN gelogeerd heeft,

6°. De ESTES vergenoegden zich niet met hun paleis. Om beveiligd te zijn tegen een mogelijke revolutie, hadden zij iets verder het kasteel ²⁾

1) *Album estense*, Fransche vertaling door A. LUYRARD, 1850. (Bibliotheek van *Ferrara*.)

2) Op het einde van 1385 had NICOLAAS D'ESTE, zoowel om zijn gemak als voor zijne veiligheid, het kasteel gebouwd naast zijne particuliere woning, die met de verhooging (*rialzature*) van HERCULES II voorzeker een der schoonste monumenten van *Italië* is. FONTANA, 81.

laten bouwen; daarbij was het paleis met het kasteel door het zoogenaamd kardinalenpaleis verbonden. In geval van opstand kon men zich dus ongemerkt van het paleis naar het kasteel begeven.

Het oude Paleis van Justitie te *Ferrara*.

Van 1476 ¹⁾ af bewoonden de hertogen het kasteel. In 1532 verwoestte een brand een deel van het oude paleis, de trap, den gevel en

1) Deze bijzonderheden zijn afkomstig van den ingenieur F. BORGATTI.

een overdekte hooge gang. Deze laatste was in 1555 gemaakt en verbond het hertogelijk paleis met dat van den bisschop, waardoor de prinsen konden heengaan zonder over het plein te gaan.¹⁾

De beroemdste en vertrouwbaarste geschiedschrijver van het oude *Ferrara*, A. FRIZZI, schrijver van vijf dikke deelen „Studiën” en van een kleine „Gids”, heeft de volgende overlevering medegedeeld:

„In het plafond van de *Camerini's*, die grenzen aan den schouwburg van de Academie der Vermetelen (een letterkundig gezelschap uit de XVII^{de} eeuw), zijn figuren en arabesken, die, al zijn zij ten deele bedorven, toch doen zien, dat zij door bekwame handen zijn gebeiteld. In dat deel heeft, volgens de overlevering, CALVIJN vertoefd. . . Daar woonde hij, en in de kleine kapel, tot op dezen tijd bewaard gebleven en eerst onlangs afgebroken, in dat deel, dat kleiner is dan het andere, volbracht hij zijne Godsdienstplichten.”²⁾

Nog ten huidigen dage toont het volk de deur, waardoor CALVIJN ontvluchtte, toen de Inquisitie de hand op hem wilde leggen. Het is eene kleine deur, met eenig beeldhouwwerk versierd, tegenover de trap die naar de kamer leidt.

Het stuk van de *Camerini* is nog te zien; het is betrekkelijk klein, met twee vensters, die op een binnenplaats uitzicht geven en met ijzer getralied zijn; het gewelfde plafond is evenals de muren gekalkt. . .

Daarnaast heeft men groote, vorstelijke vertrekken, eene reeks onmetelijke, gerestaureerde zalen. Maar het merkwaardigste is aan het eind een klein kabinet, dat geheel betimmerd is en waarvan het houtwerk afgewisseld wordt met kleine tinnen paneelen, zoowel op de muren als aan de zoldering. Al die paneeltjes zijn door DOSSI beschilderd op een gouden grond, en zoo zijn honderden kleine, schoone figuurtjes ontstaan, gezaaid tusschen sierlijke arabesken.

En toch heeft de afgelegen, wit gekalkte kamer, die er zóó gewoon uitziet, dat het niet de moeite loont er eene afbeelding van te geven, een anderen indruk op mij gemaakt dan het weelderige boudoir der prinsessen.

Er is geen reden om te betwijfelen, dat CALVIJN in dit paleis eenige weken heeft vertoefd en er een brief aan DUCHEMIN en aan ROUSSEL schreef.

De tijd heeft alles uitgewischt. Maar wij hebben de brieven nog, en deze doen ons zien, hoe de gemoedsgesteldheid van den reformator in die dagen was.

V.

BEZA zegt over hetgeen in 1537 geschiedde: „In dien tijd liet CALVIJN twee brieven drukken, welke hij van uit *Italië*, op de reis

1) Notizie relative a Ferrara, per la maggiore parte inedite, rinviate da documenti ed illustrate, da LUIGI NAPOLEONE, *Citadella*, 1864, 323.

2) A. FRIZZI, Guida del forestiere per la città di Ferrara, 1787, 43.

die hij, gelijk wij zeiden, deed, aan zekere vrienden in *Frankrijk* schreef." ¹⁾

De eerste dier vrienden was NICOLAAS DUCHEMIN, ²⁾ en de brief, dien hij tot hem richtte, was getiteld: „Hoe men de ceremoniën en de pauselijke superstitiën moet vermijden en over de zuivere oefening van den Christelijken Godsdienst. JAN CALVIJN aan N., een zeer rechtschapen man, zijn bijzonderen vriend, Salut." ³⁾

DUCHEMIN had CALVIJN om raad gevraagd en deze antwoordt: de Roomsche kerk is „dat Egypte, waarin zooveel monsters, afgoden en afgoderijen" den aanblik kwetsen, waarin de zoo verfoeilijke, heiligschennende zaken, bevelkingen en vuilheden van Babylon overvloeien. ⁴⁾

Er is maar één middel om er zich niet mede te bevleken, n.l. door er van stonde aan weerstand aan te bieden en daarover zelfs niet te redetwisten.

„Want indien wij ons veroorloven ons er eerst over te beraden, dan gaan wij reeds daarin de perken te buiten." ⁵⁾

„Ik weet wel, hoe de uitvluchten en verontschuldigungen aan ons zwakke vleesch meer behagen, welke eenig gevaar en moeite schijnen verre te houden of weg te nemen." ⁶⁾

Maar dit doet er weinig toe. Men mag „geen duimbreed wijken van de gehoorzaamheid aan onzen Vader". ⁷⁾

„Het is beter, zich te laten waarschuwen en zelfs ruw, ten bloede toe te prikkelen of te nijpen." ⁸⁾

1) *Vie de Calvin* (2de uitg.), Opera, XXI, 60. Tijdens het leven van CALVIJN schreef N. DES GALLARDS in de voorrede voor de uitgave der *Opuscules*, na gehandeld te hebben over de *Psychopannychia*: „Voorts, daar hij er velen zag, wien de waarheid GODS bekend was, en die zich toch met de afgrijselijke ceremoniën der goddeloozen bezoe-delden, en zich meer met hun geld en hun leven bezighielden, dan met GOD, meende hij, dat hij hen moest aanzetten met de prikkelen van GODS Woord, zoowel afzonderlijk als in het publiek. Om in het openbaar te betuigen, wat hij zoo dikwijls in 't bijzonder gezegd had, gaf hij twee brieven uit, die hij van uit *Italië* over dit onderwerp aan zekere vrienden schreef." Opera V, XI. Zonder de gronden er voor aan te geven, trekt DOUEN de mededeelingen in twijfel van DES GALLARDS (welke deze toch gedaan heeft in eene voorrede, die zeker onder de oogen van CALVIJN kwam) en van BEZA, en stelt daar de volgende onderstelling omtrent den brief van DUCHEMIN tegenover: „Als wij aannemen, dat CALVIJN te *Bazel* den brief van DUCHEMIN heeft ontvangen (want de nieuw aangenomen naam maakt het moeilijk, aan te nemen, dat men hem naar *Ferrara* heeft gezonden), verhindert niets ons, het er voor te houden, dat hij ontworpen werd in genoemde stad en later herzien en vermeerderd met het oog op het publiek. Niets verhindert ons, aan te nemen, dat hij in *Bazel* geschreven is. Indien dit stuk zijn tegenwoordigen vorm te *Ferrara* gekregen heeft, zou de hertogin er kennis van genomen hebben en er een afschrift van hebben laten nemen. Maar dit is niet het geval, wijl CALVIJN het noodig oordeelde vijf jaar later, dus vier jaar na de uitgave, haar daarvan een exemplaar te zenden." O. DOUEN, *Clément Marot*, I, 208.

2) Opera, XXI, 3e uitgaaf, 127.

3) *Opuscules*, 58.

4) *Ibid.*, 58.

5) *Ibid.*, 62.

6) *Ibid.*, 61.

7) *Ibid.*, 61.

8) *Ibid.*, 62.

Het is duidelijk, dat CALVIJN van de stelling uitgaat, dat „de ware vroomheid ook de ware belijdenis voortbrengt”.¹⁾ Daaraan moet men zich houden.

Daarop valt CALVIJN vlijmend scherp de Roomsche ceremoniën aan.

Hij handelt over de gaven, die in de offerbussen voor den aflat geworpen worden. „Daarom hij, die in de offerbus een geldstuk werpt, in de tempels waar de vergevingen uitgestald en te koop geboden worden, en die door dat geld iets van dien al te vollen en te vrijgevigenschat van de pauselijke aflat en dispensatiën heeft verworven, heeft met die slechtigheden en die verfoeilijke kermessen ingestemd, en ze toegestemd en goedgekeurd. Ik aanvaard de platte verontschuldiging niet, dat men de woede der priesters door eenig stuk geld, het zij klein of wel dikwijls groot, moet tot bedaren brengen, evenmin als wij het verstaan, dat men een gevaarlijk beest een brok in den muil werpt. Aldus zijn deze, wanneer er sprake is van gewin, meer hunkerend en heet op de prooi, dan alle leeuwen die razend van honger zijn. . .”²⁾

Daarna spreekt hij over het wijwater: „Zijn ten slotte zij, die wijwater nemen, dat gewijd is door bezweringen en duivelsche betooveringen, en daarmede hun voorhoofd besproeien, niet onbeschaamd, wanneer zij durven beweren, dat het hun vrijstaat dit ongestraft te doen? Maar wat willen zij door zulk eene besproeiing, wat? In het openbaar door een druppel stinkend water, dat kwalijk riekt, de vlekken van het aangezicht wegdoen of zich op die manier in eene groote vergadering dwaselijk vermaken? Noch het een, noch het ander; maar zij nemen het volk, dat daar toeziet, door dat teeken tot getuige, dat zij de heiligheid van dat bezworen water niet verachten.”³⁾

Maar vooral richt CALVIJN zich met alle kracht tegen de mis. „Laat ons nagaan, hoe weinig het is, deel te nemen aan de mysteriën der mis . . . Wanneer zij daar komen, vergeten zij, dat zij komen om getuigen te zijn van eene afschuwelijke komedie . . . Ik zeg alleen, dat geen geloovige onbekend kan zijn met het feit, dat alleen de naam van offerande (gelijk de mispriesters het noemen) het kruis van CHRISTUS geheel afschaft . . .⁴⁾ Wanneer er slechts die twee punten waren (afschaffing van het kruis en omverwerping van het Avondmaal), welke altijd met de mis vereenigd zijn, zoodat zij er geenszins van gescheiden kunnen worden, waardoor ik mij beijver om u de geheele communie verfoeilijk te maken, wat kunt gij anders doen, dan haar met mij verfoeien? . . . Het is afschuwelijke afgoderij, want men doet gelooven, dat het brood GOD is . . . Een stuk brood of een ouwel is getoond, aangebeden, aangeroepen en ten slotte voor GOD gehouden; dit is nooit aan de Heidenen omtrent hunne afgoden geleerd . . . Want er volgt toch niet uit, dat, indien de HEERE Zijn lichaam aan Zijne geloovigen, die eerbiedig gedachtenis viëren van Zijn dood, geeft, Hij

1) Opuscules, 63.

2) Ibid., 73.

3) Ibid., 73.

4) Ibid., 74.

Zich zelfen aan stinkende en schaamteloze priesters overgeeft, om geofferd en ter dood gebracht te worden zoo dikwijls dit hun behaagt: of wij moesten wellicht denken, dat er zulk een kracht is in de stinkende olie waarmede de priester is gewijd, dat zij alle handen die zij gezalfd heeft, bekwaam maakt om CHRISTUS voort te brengen; of dat wij gelooven, dat de wil of gril van een mispriester het gezag en krediet van een hemelsch besluit heeft, opdat CHRISTUS aanstonds tegenwoordig zij, zoo menigmaal het hem behaagt Hem uit den hemel te doen nederdalen; of dat wij eenige tooverkracht toekennen aan de woorden van CHRISTUS, welke slechts juist moeten nagemompeld worden, om hun kracht te toonen... Het is dus duidelijk, dat de god, dien de priester al schertsende toont, draait en hier en daar rondom het altaar keert, niet uit den hemel gehaald is, gelijk zij ons willen doen gelooven; maar dat hij is, gelijk hij van den molen kwam." ¹⁾ Welke gedragslijn is dan te volgen? De reformator zegt zeer gematigd: „Ik eisch niet, dat gij in het openbaar belijdenis zult doen van uwe religie; alleen vraag ik, dat gij haar niet zult loochenen door belijdenis te doen van Goddeloosheid." ²⁾ „Ik raad u in het algemeen, u te onthouden van alle deelneming aan heiligschennis." ³⁾

CALVIJN eindigt zijn betoog met deze schoone woorden: „Wat? Zullen wij nog met groote moeite overtuigd worden, dat deze dingen zoo groot zijn, dat wij daarvoor ons leven verliezen en ons bloed vergieten, als het noodig was? Voorwaar, wij achten en stellen den korten duur en de voordeelen van dit ellendig leven te hoog, indien wij het zoozeer achten, dat het zeker moet zijn door het loon van zulk eene Goddeloosheid... De dood is slechts een overgang van een kort gevoel van smart tot een onsterfelijk leven en gelukkige rust... Maar gij zult mij toevoegen: het is voor u licht, terwijl gij daar geheel op uw gemak zijt, deze hevig brandende fakkels te werpen, als om te philosopheeren over den oorlog terwijl ik in de schaduw zit; maar als gij in het gevaar moet komen, zoudt gij wel geheel anders denken en oordeelen." ⁴⁾ Zeker, hoewel ik veel grootere dingen verwacht door de kracht van Hem, door Wien wij alle dingen vermogen, en er niet aan twijfel dat, in welk gevaar Hij mij ook laat vallen of waarin ik gewikkeld mocht worden, Hij in mij tot mijn laatsten snik den moed bewaren en sterken zal, toch wil ik niet, dat gij op mij zoudt zien. Want ik stel u niet alleen voor, wat ik in mijn studeercel en voor mij zelfen heb uitgedacht, maar wat de onoverwinnelijke martelaren GODS zich altijd te midden van hunne rampen, het kruis dat hun werd opgelegd, en de brandstapels en slachtingen waaraan zij door wilde beesten werden overgeleverd, voor oogen stelden. Indien zij niet door het in gedachtenis houden van deze zaken waren aangezet en geprikkeld geworden, zoo zouden zij gemakkelijk de eeuwige waarheid GODS hebben verloochend,

1) Opuscules, 75, 76.

2) Ibid., 95.

3) Ibid., 83.

4) CALVIJN was niet zoo buiten gevaar, als zijne vrienden in *Frankrijk* konden denken. RENÉE kon niet verhinderen, dat eenige dagen later de Inquisitie zich plotseling deed gelden.

welke zij nu gedurig met hun bloed onderteekenden. Maar zij zijn ons niet voorgegaan als een voorbeeld van standvastigheid en als handhavers der waarheid, opdat wij de waarheid zouden laten waar zij is, welke zij ons aldus gegeven, bekrachtigd en onderteekend hebben; maar zij hebben ons een kunst geleerd, waardoor wij, geholpen door de kracht des HEEREN, kunnen staande blijven tegen het geheele leger van den dood, de hel, de wereld en Satan. A Dieu." ¹⁾

VI.

Nauwelijks had CALVIJN dezen brief geëindigd, of hij vatte de pen op om een tweeden te schrijven. ²⁾ Een nieuw feit had zijne verontwaardiging gaande gemaakt.

DUCHEMIN was een leek, die, in moeilijke omstandigheden gekomen, hem raad gevraagd had. Maar een andere vriend, een leeraar, een dergenen die de opkomende reformatie het meest bevorderd had, GÉRARD ROUSSEL, vroeg hem niet alleen geen raad in zijn aarzelingen, maar liet zich openlijk de verkeerde en onheilige dingen welgevallen, die CALVIJN zoo pas krachtig had veroordeeld. ROUSSEL had zich tot bisschop ³⁾ van *Oléron* ⁴⁾ laten benoemen.

CALVIJN's toorn is daarover ontstoken. . . Hij slaat nu een anderen toon aan. DUCHEMIN heeft hij „een zeer rechtschapen mensch”, „mijn bijzonderen vriend”, „mijn zeer lieven vriend” genoemd, en in den geheelen brief ontziet hij hem. Maar de brief aan ROUSSEL begint: „JAN CALVIJN aan een *gewezen* vriend, tegenwoordig prelaat.” Hij breekt met hem. CALVIJN richt zich tot allen, die in dezelfde strikken verward zijn, tot „den geheelen troep”. ⁵⁾

Wij bepalen ons er toe, het ideale tafereel, dat CALVIJN ophangt van den dienst des Evangelies, ⁶⁾ weer te geven: „Het is niet mogelijk te zeggen, door welk een ijver gij moet gedreven en ontvlamd worden, om u er, zonder iets te verzuimen, op toe te leggen. Want het is een zaak, die hem, die er zich aan wijdt, niet laat slapen en droomen. . . De HEERE verklaart, welke wacht de dienaars Zijner kerk hebben waar te nemen: te weten dat, terwijl al het volk als ingeslapen is, deze

1) *Opuscules*, 96.

2) *Opera*, XXI, 127.

3) ROUSSEL werd bij het hof van *Rome* „aanbevolen”, nadat de bisschop PIERRE D'ALBRET den 6den September gestorven was. In zijn *Epigrammata*, in Augustus 1536 te *Lyon* gedrukt, geeft VOULTÉ aan ROUSSEL den titel van bisschop. De benoeming heeft dus in 't begin van 1536 plaats gehad. (HERMINJARD, III, 13, 27.) CALVIJN schrijft op het oogenblik waarop ROUSSEL's vrienden wedijveren om hem geluk te wenschen met zijn jongste benoeming, dat hij „sedert eenige maanden den bisschopszetel bezet”. (*Opuscules*, 107.) „Nu zegt iedereen, dat gij wel gelukkig zijt . . . ter oorzaak van die *nieuwe* waardigheid van bisschop, die u te beurt viel . . . Zij brengt ook een groot inkomen, waarvan gij niet alleen het gevolg van uw huis *zult kunnen* onderhouden . . .” (*Opuscules*, 99.) CALVIJN vergiste zich hierin. ROUSSEL kende geen weelde. (Verg. *Calvijn's jeugd*, 401.)

4) *Oloron*, in *Béarn*, gelijk ROUSSEL het zelf noemt.

5) *Opuscules*, 97. Zie *Calvijn's jeugd*, 398.

6) Uit geen enkel woord blijkt, dat hij op dat oogenblik zelf dienaar des Woords is.

zeer hoog op de wacht staan, om van uit de verte alle omliggende plaatsen te zien, opdat niet eenige ramp het onverwachts aangrijpe; en zoodra zij eenigen schijn van gevaar mochten zien, zij het langen tijd te voren zouden doen weten, zoodat hunne waakzaamheid en zorg voor de geheele kerk tot oogen zouden dienen; hunne stem moet als het geluid der trompet zijn, waarop de geheele stad wacht om gewaarschuwd te worden wat er aan de hand is... ¹⁾ De dienaar der kerk heeft te doen met twee soorten van menschen. Tegenover de eene moet men waarschuwing en vermaning laten hooren, namelijk tegenover hen, die zich leerzaam betoonen. De anderen moet men, naarmate zij rebellen zijn, bestrijden en hen met geweld teruggedrijven in hunne hardnekkigheid. Hebben wij niet te voren gezegd, dat hij zoowel de schapen moet weiden als de wolven weggagen? Zij, die geopende ooren hebben om de stem van den waren herder te hooren, zij, die gaarne hooren en handelbaar zijn, moeten voor schapen gehouden worden, hetzij men ze onderwijze in hunne onwetendheid, wakker schudde in hunne traagheid of aanmoedige in hunne zwakheid, hetzij men ze moet vermanen of hunne verkeerdheden berispen.... uw plicht is het, daarin te handelen met oprechte genegenheid, eene zachtheid en zorg, gelijk de herder toont jegens de schapen. Evenwel is het noodig, dat gij altijd een oog op de wolven hebt, er zorg voor dragend, dat zij door hunne listen en boosheid de arme schapen van CHRISTUS niet buiten het perk van CHRISTUS trekken, om ze te overvallen. Onder de wolven versta ik twee soorten van menschen. Vooreerst de verachters van allen Godsdienst, die, wijl de geheele Heilige Schrift hun als een fabel en eene belaching is, er behagen in scheppen hun venijn te werpen op de eenvoudigen, terwijl zij slechts tevreden zouden zijn, indien het hun gelukte de arme conscientien met verachting van GOD en verwerping van Zijn Woord te besmetten, waarvan zij vol zijn. Vervolgens versta ik ook daaronder de valsche profeten en geveinsden, die niet aflaten de ware en zuivere religie door hunne droomerijen en afschuwelijke leugens te verdonkeren, haar te bederven door hunne valsche leeringen, haar in stukken te scheuren door hun twist-geschreeuw." ²⁾

Het spreekt wel vanzelf, dat de brief aan ROUSSEL niet minder hartstochtelijk is dan die van DUCHEMIN tegen de Roomsche ceremoniën. Hij spreekt daarin over „de kleine goden bij duizendtallen, de beeldjes en beelden bij karrevrachten vol". ³⁾ Hij klaagt daarin de vicarissen aan, „die kleine, leelijke diefjes en roovertjes", door wie de pastoors en bisschoppen „een oneindig aantal soorten rooverijen, afpersingen, plunderingen, dieverijen en schelmerijen plegen". ⁴⁾ „Het is eene kennelijke panlikkerij en moffelarij," ⁵⁾ roept hij uit en voegt er aan toe: „Ik behandel u nog wel zacht, wanneer ik u moordenaar en verrader noem.

1) Opuscles, 101.

2) Ibid., 103.

3) Ibid., 116.

4) Ibid., 117.

5) Ibid., 109.

Want het is een boven alles jammerlijke en verfoeilijke misdaad, als gij elken dag, voor zooveel in u is, den Zoon GODS verkoopt en kruisigt." ¹⁾

Zoo dacht en schreef CALVIJN aan het hof van RENÉE. ²⁾ Hij was in een periode van hevigen strijd tegen Rome, van afschuw voor de Pseudo-Nicodemieten.

Wij kunnen ons onmogelijk hem voorstellen als een hunner, terwijl hij zijn penning wierp in de bus voor den aflaats, of wijwater nemende, of, als hij in de kerk kwam, deelnemende aan de mis... Dit is niet alles. In de Institutie en in de Twee Brieven treedt CALVIJN niet alleen op als de groote dogmaticus, de vurige strijder der Reformatie; hij is ook de herder, met al de zorgen en het gevoel van verantwoordelijkheid van den herder. Zou hij zich kunnen onthouden hebben van het geven van wenken, van het waarschuwen tegen de misbruiken der Roomsche kerk, van het geven van leiding aan hen, die zoozeer noodig hadden geleerd, bevestigd en vertroost te worden? Uit den

1) Opusculs, 108.

2) Men heeft opgemerkt, dat de tekst, te Ferrara opgesteld in 1536, vóór den druk in *Bazel*, in 1537, kan gewijzigd zijn. Men meende zelfs te kunnen aantonen, dat er bij den eersten tekst toevoegselen gekomen zijn, al waren deze ook onbeduidend. Men kan natuurlijk niet bewijzen, dat er geen woord aan veranderd of toegevoegd is. Maar men lette op het volgende. Het voorbericht is van 12 Januari 1537, en volgens dit schrijven zijn de brieven reeds van hand tot hand gegaan, waardoor verscheidene weken verliepen. CALVIJN zegt zelf: „Deze brieven hebben reeds zooveel vrucht opgeleverd, dat ik er in de toekomst nog meer verwacht...” zij zijn door zijne vertrouwden en door anderen (*alias non paucos*) gelezen. Opera V, 238. Als de brieven eene wijziging van gewicht ondergingen, moet het geweest zijn kort nadat zij geschreven werden. Waarom? Had CALVIJN de gewoonte, zijne werken en zijne gevoelens snel te veranderen? Men weet het tegendeel. In de brieven van Ferrara wordt dus juist weergegeven, wat er in CALVIJN omging. DOUEN wijst op het verschil in toon van den brief aan DUCHEMIN en dien aan ROUSSEL, en meent, dat de laatste uit *Genève* geschreven werd. Deze schrijver is van gevoelens, dat CALVIJN het leven van den vromen bisschop belastend heeft, als hij zijn brief aldus besluit: „Zoo lang gij van de bende zijt, die CHRISTUS' dienaren voor roovers en moordenaars Zijner Kerk houdt, denk van u zelven wat gij wilt, maar ik zal u nooit voor een Christen of voor een rechtschapen mensch houden.” DOUEN zegt, dat deze tweede brief een schotschrift is. Uit de groote woorden, die er in gebruikt worden, kunnen wij het partijhoofd kennen. „Wij moeten ons zeer vergissen, indien deze invecieven uit *Italie* verzonden zijn. Als er een brief in handschrift geweest is, moet hij weinig geleken hebben op dien, welke gedrukt werd.” Wij meenen, dat de toon, dien hij tegen ROUSSEL aanslaat, te verklaren is uit het feit, dat hij vernam, dat een van de mannen, die voor de reformatie gearbeid hadden, tot bisschop benoemd was; daarover ontstak zijn toorn. De vrees van CALVIJN werd beschaamd. ROUSSEL bleef de beginselen der reformatie aankleven en was een getrouw herder, al bleef hij bisschop. Hij preekte dikwijls in zijn bisdom twee- of driemaal per dag en dit steeds in de moedertaal; wel las hij de mis en consacreerde hij het brood door de in de Roomsche kerk gebruikelijke sacramentele woorden uit te spreken, maar liet toch bij het communieeren ook den beker rondgaan. Hij ijverde mede zeer voor het onderwijs der jeugd. (C. SMIDT, Gérard Roussel, 1845, 120). F. DE RAEMOND eert in zijn *Histoire de l'hérésie*, 1623, 851, hem met de volgende woorden: „Omdat ROUSSEL, voor het uitwendige gezien, van goed gedrag scheen te zijn, zoodat zijn troep jacht- en windhonden bestond uit een groot aantal armen, zijne paarden en gevolg uit een troep kinderen, in de letteren onderwezen, had hij veel achting bij het volk.” Den 16den April 1540 schreef FAREL aan CALVIJN: „Men zegt, dat ROUSSEL, mijn oude leermeester, zich beijvert om het Woord te verkondigen, aalmoezen te geven en kinderen in de letteren te onderwijzen. CHRISTUS geve, dat hij daarin heilighijk volharde.” (Opera, XI, 33.) CALVIJN zelfs beriep zich in zijn brief aan MARGARETHA van Valois zonder aarzeling, in een zaak die in de hoogste mate zijn eer betrof, op ROUSSEL, om hem te rechtvaardigen. (Ibid., XII, 68.)

oërvloed des harten spreekt de mond. Wij weten nu, waarvan dat hart vol was.

VII.

Wij moeten ons nu met CALVIJN naar het kasteel begeven. De roode steenmassa steekt tegen den blauwen hemel af, terwijl zij op den grond als door een groenen gordel van het water der stille *Pamphili*-gracht omringd is.

Het kasteel te *Ferrara*.

Het is een groote vierhoek met vier sterke torens op de hoeken. Bij elken gevel springen bouwstukken ter verdediging der poorten uit, welke het water onder gewelven laten doörvloeien. In de hoogte ziet men eene galerij van wit marmet, gedragen door kleine bogen, waardoor het gebouw een indrukwekkend aanzien krijgt.

Wij gaan de ophaalbrug over. Er zijn nog twee beelden van MARIA; voor één brandt een kaars. Wellicht heeft CALVIJN hierdoor aanleiding gekregen om aan DUCHEMIN te schrijven, dat, als men die beelden niet wilde zien, men zich veroordeelde om het kasteel niet te verlaten.

Wij gaan eerst de onderaardsche gevangenhölen bezoeken. Wij kennen er geen, die zulk een indruk maken. Ook hier had DANTE

kunnen zeggen: „Gij, die hier binnentreedt, laat alle hoop varen!” Wij gaan twee trappen af en komen in een gang, waarvan de muren aan weerszijden verscheidene meters dikke hebben. In den buitenmuur is een schietgat, waardoor men geen hand kan steken, en dat toch nog versperd is door een aantal ijzeren tralies. Achter den binnenmuur, met een dergelijke opening, vindt men het cachot. Het bleeke licht, dat van buiten invalt, moet door zeven ijzeren tralies zich een weg banen! Het hol is door drie kleine en dikke deuren gesloten, twee van hout en één van ijzer. Wat een ijzer!

Hield de hertog in deze gevangenis twee zijner ooms gevangen? Een van hen stierf in 1540 na eene gevangenschap van twee en dertig jaren; de andere kwam er niet uit, dan na den dood van den hertog zelve, na er vier en vijftig jaar gezeten te hebben! ¹⁾

Ach, hoe vreeselijk waren de middeleeuwen, met hare schoone dames, hare groote heeren, haar prachtig fluweel en hare schitterende zijde!... Hoe gelukkig, dat de XVI^{de} eeuw aanbrak! Voorwaar, SAVONAROLA slingerde te recht zijne heftige verwijten in het aangezicht der BORGIA's! Welk een gezegend werk deed CALVIJN, door de zetels der oude tirannie te doen schudden!

Laat ons opklimmen uit die vreeselijke plaats, die, als wij er aan denken, ons als een nachtmerrie vervolgt. Juist er boven vindt men de zaal van den „dageraad”; het zijn de vertrekken van RENÉE. Men komt er door de zaal der *Géants*.

De zaal van den „dageraad” is zoo genoemd, omdat het plafond vier fresco's bevat, voorstellende het morgenrood, den middag, den avond en den nacht. Het fresco van den morgenstond is het beroemdste. AURORA houdt de teugels van hare paarden in de hand en staat op... als de nacht is gekomen, gaan de paarden, aan hun lot overgelaten, er van door. DIANA gaat van hare kar af en begeeft zich langzaam naar ENDYMIO.

Daaronder is een platte lijst, waarop kleine kinderen, als engelen gevleugeld, voortgetrokken worden, die op karretjes staan, welke door dieren als vogels, ossen, olifanten, slangen, kikvorschen, schildpadden, visschen, konijnen, met roode linten getooid, gestuurd worden. In het midden zetelt de ernstige TIJD. Alles is nog als in de XVI^{de} eeuw, vol gratie, met schitterende, frissche kleuren.

Achter deze zaal is een klein kabinet, waarin zich drie meesterstukken van schilderkunst bevinden. Een fresco is van TITIAAN, den wijnoogst voorstellende, tusschen twee werken van DOSSI, de bruiloft van ARIADNE met BACCHUS en den triomf van BACCHUS over VILENE afbeeldende.

Daarnaast is een niet minder beschilderde en vergulde kapel, die uitkomt op de groote receptiezaal, waarin feesten en bals gegeven werden; merkwaardig symbool van de Renaissance, waar Heidendom en Christendom, echte wereldschheid en de uiterlijke vormen van vroomheid waren dooreengemengd.

Hier was het domein van RENÉE van *Frankrijk*. Den 8sten Mei 1537

1) RODOCANACHI, 83, 204.

verschijnt hier VITTORIA COLONNA, de bevallige dichteres, eene vriendin van MICHEL ANGELO, die in haar weduwstaat alleen nog maar aan den hemel denkt, terwijl men hier op aard hare schoonheid en genie erkent; zij is eene discipelin van VADÈS, een van de warmste aanhangers van LUTHER; zij is veertig, RENÉE zeven en twintig jaar oud. Deze vrouwen zijn als geschapen om elkander te verstaan, en weldra gaan zij zeer vertrouwelijk met elkander om. Des morgens komt de markiezin hare vriendin, zonder nog toilet gemaakt te hebben (*in habito molto vulgare*), bezoeken. Zij ontbijten samen en zijn voorts den geheelen dag bezig met de diepste vraagstukken het geloof betreffende. ¹⁾

Vervolgens komt een monnik binnen, een Franciscaner van de „strikte Observantie”. Zijn wollen rok wordt door een enkel koord om het middel vastgehouden, zijn kap met een punt valt op zijn schouders. Hij is het type van een overtuigd asceet. Vier uren achtereen is hij geknield blijven liggen voor zijn crucifix; zijn aangezicht glanst. In het paleis en op de straat neemt hij nauwgezet de regels zijner orde waar. Ternauwernood neemt hij een kleine portie van een enkelen schotel; hij dankt voor de heerlijkste wijnen en vergenoegt zich met wat water. Het weelderig bed, dat hem gespreid is, gebruikt hij niet; in zijn mantel gewikkeld, slaapt hij op de planken.

KAREL V sprak eenmaal: „Het woord van OCHERIO heeft zulk eene macht, dat het tranen uit de steenen zou persen. Groote menigten verdringen zich rondom zijn predikstoel. Als zij niet meer in de kerken kunnen, klimmen de menschen op het dak en breken het open, om zijne woorden op te vangen.” ²⁾

De invloed van den asceet is eveneens groot op de edelen en grooten der aarde. Welk een eigenaardig tafereel, wanneer men zich de mystieke markiezin COLONNA en de edele hertogin RENÉE voorstelt als gezeten aan de voeten van den monnik, zij in gepeinzen verzonken, hij trillende van geestdrift! Zij verschaften hem en zijnen broeders een klein huis in een der voorsteden. Ongetwijfeld strooide de Franciscaner onder die lange gesprekken in de zielen dier vrouwen de zaden van de ketterij, die hem weldra buiten Italië, tot in Genève zou brengen.

En ook is er, nog bijna een kind, eene verloren dochter, die eene aanzienlijke vrouw moest blijven, de gevierde OLYMPIA MORATA. „Op vijftienjarigen leeftijd (zij was in 1526 geboren) schreef zij sierlijk Latijn en Grieksch, en vertaalde HOMERUS en VERGILIUS. CURIONE, de man die haar vader tot de nieuwe leer overhaalde, schreef later over de vorderingen, die zij in de letterkunde maakte: „Toen hebben wij haar gehoord, in het Latijn declameerende, in het Grieksch improviserende, en geestig de vragen, die men haar deed, beantwoordende. Men zou gezegd hebben, dat zij een van die geleerde maagden van Griekenland of Rome was, met wie men haar te recht kon vergelijken.” ³⁾

1) RODOCANACHI, 133. Verg. de studie van prof GUISEPPE AGNELLI, bibliothecaris te Ferrara, getiteld: Fulvia Olympia Morata.

2) STOUTON, Souvenirs de la Réformation en Italie, 98.

3) RODOCANACHI, 179. Verg. BONNET, Récits du XVIe siècle, „La famille de Curione”, 262.

Toen zij nauwelijks zestien jaar was, moest zij naar het paleis komen, om de speelnoot te zijn van de oudste dochter van RENÉE, ANNA. Te zamen bestudeerden zij ARISTOTELES, POMPONIUS MELAS, PTOLEMEUS, EUCLIDES, OVIDIUS, ERASMUS, CICERO, ¹⁾ of zij accompaneerden elkander op de luit, of wel, zij speelden Latijnsche komediestukjes. . . Als men door deze nog altijd prachtige maar ledige zalen gaat, is het, alsof een van die personen op een der sofa's of fauteuils gaat zitten, die, gelijk men zegt, door RENÉE's dochter geborduurd zijn. . .

Hier was eenmaal alles vereenigd, wat in gelukkige tijden tot vreugde kon stemmen; hier heerschte in dagen van droefheid de diepste melancholie, hier gaven een verleidelijke gratie, een edele schoonheid, een gevoelvolle mystiek en een strenge dogmatiek den toon aan; hier had de Renaissance haar artistiek en het Calvinisme zijn zedelijk stempel gezet.

Want hier heeft zonder twijfel CALVIJN met RENÉE gesproken.

1) Deze boeken zijn volgens rekeningen van RENÉE door haar aangekocht. RODOCANACHI, 183.

TWEEDE HOOFDSTUK.

RENÉE VAN FRANKRIJK EN HAAR HOF.

- I. Renée van Frankrijk. — II. De teekeningen in haar getijdenboek. — III. Hercules van Este. — IV. Het hof van Renée. — V. Hare gevoelens als Française. — VI. Godsdienstige denkwijze. — VII. Openbaarmaking van gevoelens van Jehannet. — VIII. Het onderzoek. — IX. De ontcoming. — X. Calvijn en Renée. — XI. De aalmoezenier. — XII. Francisca. — XIII. Treurig einde.

I.

AAT ons een bezoek brengen aan RENÉE van *Frankrijk*. De gebroeders HAAG, de verstandige en wijze schrijvers, hebben van haar getuigd: „RENÉE van *Frankrijk* was volgens al de historischrijvers een van de merkwaardigste vrouwen van hare eeuw, door de schitterende eigenschappen van haar geest en door den adel van haar karakter. De natuur had haar, wat het uiterlijk betreft, niet begunstigd; maar zij had haar een grootmoedig en energiek hart, een gezond en verlicht oordeel en een fijn rechtsgevoel geschonken. Sedert hare jeugd toonde RENÉE voor de letterkunde ¹⁾ en de wetenschap sterke voorliefde, welke zij van LODEWIJK XII en ANNA van *Bretagne*, hare ouders, had overgeërfd, en die nog versterkt werd door haar vertrouwelijken omgang met MARGARETHA van *Navarre*. Zij leerde Grieksch, Latijn, wiskunde, zelfs astrologie,

1) Zij zou door LE FÈVRE D'ETAPLES onderwezen zijn. (RODOCANACHI, 10.)

om mede te doen met haar tijd, en maakte in alle wetenschappen ¹⁾ bijzondere vorderingen." ²⁾ „Het was," zegt BRANTÔME, „een zeer goede en bekwame prinses, want zij bezat een goeden en uiterst fijnen geest. Zij had veel gestudeerd, en ik heb haar zeer geleerd, krachtig en ernstig hooren handelen over alle wetenschappen, zelfs over de astrologie en de sterrenkunde." ³⁾

In plaats van allerlei bijzonderheden omtrent hare jeugd, zullen wij hare beeltenissen wat meer van nabij gaan bezien. BONNET, die met zulk eene voorliefde de persoon der hertogin van *Ferrara* behandelde, beschrijft aldus het portret, dat door CLOUET geschilderd is: „De oorspronkelijke portretten van deze prinses zijn zeer zeldzaam. 'k Heb vergeefs hare beeltenis in *Italië* gezocht, en het zoo verminkte portret dat te *Versailles* bewaard wordt, is niet geschikt om mij daarover te troosten. Gelukkig, dat er in het *Louvre* twee zeer merkwaardige krijtteekeningen bestaan, die uit de XVI^{de} eeuw afkomstig zijn. Een daarvan stelt RENÉE voor in al de gratie der jeugd; de andere geeft haar weder in den tijd, waarin de jeugd is verdwenen en de rijpe leeftijd aanbrak. Maar deze halen niet bij de schets van een kunstenaar, die meester was in zijne kunst, FRANÇOIS CLOUET. Deze schilder heeft zeldzame eigenschappen: juistheid van tekening, harmonieuze kleuren, fijnheid en sierlijkheid. De portretten van HENDRIK II, KAREL IX en ELISABETH van *Oostenrijk*, die men in het *Louvre* ziet, zijn meesterstukken. Men kan dit ook getuigen van dat van RENÉE. Het is en face, in het fraaie kostuum van dien tijd, hetwelk de schoonheid nog meer doet uitkomen, namelijk in een japon van zwart fluweel met zwaar geplooid mouwen, terwijl het blonde haar, onder een sluier opgenomen, in lange plooien achter haar neervalt, en een rijk halsieraad op de half ontbloote borst hangt. Het reine voorhoofd doet de gaven van haar geest kennen, welke vereenigd zijn met die van een edelmoedig hart. Hare wonderschoone oogen zijn helder en sprekend. De fijn besneden mond schijnt te weifelen tusschen den glimlach en de uitdrukking van melancholie. De licht gekleurde wangen vertoonen die lichte schaduw en die wonderlijk smeltende tinten, die alleen door het penseel van een meester kunnen weergegeven worden. Het is, alsof deze beeltenis kalmte en zachtheid uitstraalt, wanneer men haar een tijdlang beschouwt. Er spreekt reinheid van ziel en zedelijke kracht uit. BRANTÔME schetst haar in deze woorden: „In één woord, deze vorstin was wel door goedheid en liefde eene dochter van *Frankrijk*. Zij had ook een groot en verheven hart. Ik heb haar in *Italië* aan het hof gezien, terwijl zij zoo goed mogelijk haar rang bewaarde, en ofschoon zij geen groote gestalte vertoonde, door de gezetheid van haar lichaam, toch sprak er majesteit en grootheid uit hare houding, terwijl haar koninklijk gelaat en haar statige tred bewezen, dat zij wel eene dochter des Konings en van *Frankrijk* was." ⁴⁾ Zoo stelt men

1) Zij kende alles, behalve zonder fouten schrijven. In een harer brieven staat: „J'ai ressu par le porteur la laicte qui a plu par luy me escrire ensemble l'avis dedens." (RODOCANACHI, 14.)

2) France protestante (1ste uitgaaf), VIII, 411.

3) BRANTÔME, VIII, des Dames, édit. L. LALANNE, 108.

4) Ibid., 113.

haar zich gaarne voor, terwijl zij aan het beroemde hof van *Ferrara* verkeerde, toen zij CALVIJN ontving en MAROT beschermde, die hare gastvrijheid loonde met de verzen:

De vogelen des velds, als zij heengaan,
Groeten bosschen en bosschages,
Waarlangs zij trekken. Als het schip komt
Bij de haven, begroet het den oever
Met het geluid van het ingekort kanon.
Doet daarom mijn *Muze*, als zij dit hof voorbijgaat,
Verkeerd, door u, prinses, te begroeten,
U, die dit schoone land steeds toelacht,
U, die uit uw aard alle deugd bemint
En die daarmede uw hart zoo goed versiert hebt ? ¹⁾

Moet men alle uitdrukkingen van MAROT, dien haar zoo trouwen ridder, letterlijk opvatten? Men zou er haast aan gaan twijfelen, als men weet, dat HERCULES D'ESTE als bruidegom aan zijn vader in gemakkelijk te begrijpen Italiaansch schrijft: *Ma Madama Renea non è bella.* ²⁾ Aan BRANTÔME ontvalt een woord over hare gezetheid, hetgeen wil zeggen, dat zij een weinig mismaakt was. Ook zegt hij, dat zij „zeer gezet was”. ³⁾ Een tijdgenoot, de hertog van URBAIN, gaat nog verder, wanneer hij verklaart, dat RENÉE een monster was. ⁴⁾

Als BONNET den hertog ontmoet had, zou hij hem toegevoegd hebben, dat hij een armzalig wezen was. Maar wat hebben wij in dezen als waarheid aan te nemen?

II.

Het loont de moeite, eene reis naar *Modena* te maken, al was het slechts om in de stadsbibliotheek de teekeningen in waterverf te zien, welke zich in het getijdenboek van RENÉE, een juweel voor den bibliograaf, bevinden.

Het is een klein boekje, gebonden in rose satijn, met zilver geborduurd. Op den omslag aan beide zijden is een geborduurde zilveren kroon met arabesken.

Het binnenwerk bestaat uit fraaie blaadjes perkament, eerst vier onbeschreven, daarna zestien de gebeden bevattend, beschreven met eene sierlijke en eenvoudige letter, waarop dan weder vier witte blaadjes volgen.

Alles is met de hand geschreven, de gebeden in het Latijn, de opschriften in het Fransch. Sommige letters zijn verguld, de andere met inkt geschreven; daarbij is elk blad met schilderwerk, groene bladeren, palmen, roode klaprozen en andere bloemen omgeven. Voorts staan op sommige bladzijden teekeningen in waterverf, die godsdienstige onderwerpen weergeven, als de aankondiging van JEZUS' geboorte

1) Bulletin, XV, 1866. „Portrait de Renée de France, par CLOUET”, 387—391.

2) FONTANA, 28.

3) BRANTÔME, VIII, des Dames, 109.

4) FONTANA, 29.

tegenover den groet van den engel, de twaalf apostelen tegenover de twaalf artikelen. Vijf van de teekeningen stellen RENÉE als jong meisje voor, terwijl zij hare godsdienstige plichten vervult. ¹⁾

De eerste van de vijf teekeningen beeldt RENÉE af, geknield voor haar bidstoel. Haar teint is zeer fijn. Hare kleeding bestaat uit een soort van violetten hoofdsluier, een goudlakensche japon met zwart galon rondom den hals, en een blauwe ceintuur. Achter haar zijn roode gordijnen. ²⁾

Op de tweede teekening wordt zij voorgesteld in een wit kleet met groote mouwen; zij ligt eerbiedig voor het altaar geknield. De teekening is zoo duidelijk, dat men op het altaar drie verguld bronzen beelden ziet, waarvan een de maagd MARIA en het kindeke JEZUS voorstelt!

Het is een meesterstuk. Wij zien vervolgens een bisschop op zijn zetel, die RENÉE, in het wit gekleed en voor hem geknield, de absolute geeft; vervolgens RENÉE op de knieën voor JEZUS CHRISTUS, en eindelijk eene verschijning van CHRISTUS aan RENÉE. Men moet zich verwonderen over de klacht van BONNET, dat hij in *Italie* tevergeefs een afbeelding der prinses heeft gezocht. En zie, er zijn er hier vijf zeer bekoorlijke, waardoor zij voorgesteld wordt gelijk zij is, „een weinig zwaarlijvig, met gerande oogen, met een kleine en spitse kin en eene physionomie als de boerinnen van *Bretagne*, met zekere fijne bevalligheid, welke over het geheele gelaat is uitgebreid.” ³⁾

Het kleine getijdenboek, schoon bijna 400 jaren oud, is in wonderlijk goeden staat. RENÉE heeft er zich weinig van bediend, want hare overtuiging moet haar reeds vroeg van het lezen van Latijnsche gebeden afkeerig gemaakt hebben. Toen zij heenging, liet zij het, met hare meubels en al wat zij niet noodig had, in hare vertrekken achter. Van daar werd het met de bibliotheek van den hertog D'ESTE, bij de Estense van *Modena* gevoegd. Het is daarvan een zeer belangwekkend sieraad. ⁴⁾

RENÉE oefende een bijna onweerstaanbare aantrekkingskracht; allen die met haar in aanraking kwamen, werden weldra hare eerbiedige bewonderaars. RODOCANACHI laat zich, anders dan BONNET, aldus over haar uiterlijk hooren: „Later zijn hare trekken fijner en

1) Welke kunstenaar heeft deze afbeeldingen gemaakt? Men weet er niet meer van, dan dat het een meester was. CAVEDONI, een oudheidkundige van naam, zegt er in zijn *Descrizione* van: „Men kan zeggen, dat waarschijnlijk het boekje te *Parijs* ongeveer in 1525 geschilderd is. In een dezer gebeden wordt gevraagd, dat GOD in het licht en in vrede zal laten leven „de ziel van Uw knecht, den koning LODEWIJK, mijn vader, en de ziel van Uwe dienstmaagd, de koningin ANNA, mijne moeder, die Gij uit deze wereld hebt doen heengaan”. Zij waren alzoo beiden gestorven, dus moet het boek na 1515 gemaakt zijn. RENÉE ziet er uit, alsof zij vijftien jaar is, en daar zij in 1510 geboren was, kan men veronderstellen, dat de teekeningen van 1525 zijn.”

2) FONTANA zegt: „Het portret draagt zoozeer het stempel van natuurgetrouwheid, dat men niet denken kan, dat RENÉE er mooier op voorgesteld wordt, dan zij was.” 32.

3) RODOCANACHI, 14.

4) EUG. MÜNTZ, *La Renaissance en Italie et en France à l'époque de Charles VIII*, 1885, 548, roemt het met deze woorden: „In dit kleinood is alles Fransch en dient tot versiersel; men komt onder de bekoring van het boekje, al outbreekt er kunst aan, want eenvoud en gevoel vervangen haar.”

hare wangen minder dik geworden; haar aangezicht vertoont thans een zuiver ovaal. Zonder nu met een welwillend tijdgenoot te durven beweren, dat zij zeer schoon, blank en enkel liefalligheid was, moet men toestemmen dat, zooals sommige harer portretten haar voorstellen in de prachtige kleedij dier tijden, werkelijk die machtige bekering van haar uitging, welke BRANTÔME roemde, en dat zij ook dien adel vertoonde, welke, zoodra men haar zag, hare koninklijke afkomst deed raden, zoodat, gelijk VARILLAS zegt, zij meer over de natuur had te roemen, dan zich te beklagen." ¹⁾ Hij voegt er aan toe, dat zij met veel gratie danste, dat zij in den omgang allerliefst en daarbij zeer geestig was. In één woord, haar aangenaam uiterlijk had, niettegenstaande haar eenigszins misdeeld lichaam, iets innemends.

III.

RENÉE had den 28^{en} Juni 1528 HERCULES II gehuwd. Terwijl zij bijzonder geneigd was de vermaningen van CALVIJN aan te hooren, kon haar man, daartoe niet alleen gedreven door zijn belang, maar ook door zijn aard, zich niet anders dan als verwoed tegenstander van het Protestantisme tusschen haar en den Reformator stellen.

HERCULES was twee jaren ouder dan RENÉE, en volgens het ideaal der Renaissance een volmaakt vorst, schoon van gestalte en innemend van uiterlijk, hetgeen niet te verwonderen is, wanneer men weet, dat LUCRETIA BORGIA zijne moeder was. In alle lichaamsoefeningen muntte hij uit; hij hanteerde degen, lans en stok als een schermmeester, als ruiter had hij zijn gelijke niet. Daarbij was hij zeer geletterd, en schreef zulke sierlijke Latijnsche verzen, dat zijne meesters, gelijk opgemerkt is, zijne bewonderaars werden, terwijl hij uitmuntte in de muziek. ²⁾ Overigens was hij een man van lichte zeden, had bijzitten en bastaards; zijn godsdienst was dweepziek bijgeloovig.

Men kan hem naar het leven geschilderd zien op de prachtige schilderij van het Museum te *Modena*. Hij staat daar als een groote, sterke man, met een vol gezicht, al begint zijn haar te grijzen, echt type van een ridder. Met de eene hand houdt hij het gevest van zijn

1) RODOCANACHI, 14, n. 2; 15, n. 1; 16. „De portretten van RENÉE zijn vele. Bouchot, „Les portraits au crayon des XVIe et XVIIe siècles", 1884, noemt de volgende. *Louvre* (DUMOUSTIER), pastelteekening (1534—1535), tegenwoordig zaal VIII; *Versailles*, Nos. 3127, 4047; *Chantilly*; *St.-Petersburg*, ERMITAGE, potloodteekening N°. 20; Cabinet FONTETTE 19; portret uit het getijdenboek. Zij is daarin voorgesteld, gelijk het schijnt, op vijftienjarigen leeftijd. Het portret komt voor in het werk van FONTANA en in dat van MÜNTZ in zijn werk over: „La Renaissance en Italie et en France, 1885, 548.... Van de twee portretten der galerij van *Versailles* stelt één haar voor in hoftoilet, het andere in het zwart. In het laatste heeft zij een hooge kleur. Het portret van *Chantilly* is wellicht het beste. Merkwaardig is ook het portret van RENÉE, dat men in het manuscript van RODDI in het *British Museum* vindt. Dit stelt haar voor, gelijk zij moet geweest zijn terwijl zij in het midden der eeuw te *Ferrara* vertoefde; hare trekken zijn daarin scherp, bijna hard geworden. Men kan het haar aanzien, dat zij geleden en gestreden heeft. Het is waarschijnlijk, dat dit portret goed gelijkend was; het moet gemaakt zijn in denzelfden tijd als het handschrift, dat uit dien tijd is, denkelijk naar een portret der hertogin."

2) RODOCANACHI, 31.

degen omklemd, met de andere den maarschalksstaf. Zijn lederen wambuis is van kostbaar goudborduersel voorzien, en zijn stalen harnas is omzoomd met dunne banden van verguld leder. Op zijne borst valt een breede witte kraag. Voor zijne voeten ligt zijn groote helm, en de verscheidenheid van kleuren, het geel van het goud, het blauw van het staal, op een grond van zwart leder, geeft den indruk van grooten rijkdom. Hij was de schitterende vertegenwoordiger van dat schitterende tijdperk... van verval! BONNET getuigt van hem: „Hij was te gelijk heerschzuchtig en besluiteloos, heftig en schuchter, meer naijverig op zijn gezag dan in staat het op waardige wijze te handhaven, minder standvastig in het afgaan op zijn doel dan wel hardnekkig in zijne vooroordeelen en in zijn wrok. Zijne trouw aan de Roomsche leer, die even oppervlakkig als oprecht was, bewoog hem niet, zijne hartstochten in bedwang te houden.” ¹⁾

Uit *Bazel* vertrekkende, had CALVIJN zijne beroemde voorrede tegen FRANS I gericht. Hij zou een anderen FRANS I te *Ferrara* tegenover zich vinden.

IV.

Al zijn de hoofdpersonen, waarom het ons te doen is, CALVIJN, RENÉE en HERCULES, wij moeten, om op de hoogte te zijn van het hof van *Ferrara*, kennis maken met dat hof, ten minste met dat deel van het hof, dat zich rondom RENÉE schaarde. Het eenvoudigst is, dat wij ons begeven naar het *loggiato*, de schoone open galerij, die hertog ALPHONSUS II in 1534 liet bouwen. De bovenverdieping is er in 1739 bijgebouwd. De galerij bestond dus in den tijd van CALVIJN, in al de pracht en in al het aantrekkelijke van de nieuwhed. Dit was de algemeene plaats van samenkomst, want men moest daar altijd voorbij, wanneer men zich van het paleis naar het kasteel begaf.

Wij ontmoeten het eerst mevrouw DE SOUBISE, „met een hart zoo verheven als haar geslacht, die reeds in het geheim de leer van de reformatie genegen was.” ²⁾ Zij was RENÉE toegevoegd als eerste hofdame. ANNA van *Bretagne* had haar op haar sterfbed hare dochter toevertrouwd, niet als eene „gouvernante”, maar als eene „moeder”. ³⁾

Bij mevrouw DE SOUBISE vindt men hare twee dochters, ANNE DE PARTHENAY en RENÉE, „die in het paleis van de hertogen d'ESTE de deftige gratie en de ietwat strenge sierlijkheid van een geslacht brachten, dat naar het model van ANNA van *Bretagne* gevormd was.” ⁴⁾

ANNE DE PARTHENAY was reeds vroeg verloofd aan ANTOINE DE PONS, graaf van *Marenne*; maar de hertog maakte geen haast met het huwelijk. FRANS I schreef hem in December 1533 en in November van hetzelfde jaar zond de paus uit *Marseille* „aan zijne lieve dochter”

1) J. BONNET, „Hercule II de Ferrare. Les débuts d'un règne. Revue Chrétienne, 10 Juli 1885, 435.

2) J. BONNET, „Clément Marot à la cour de Ferrare (1535—1536)”. Bulletin, XXI, 1872, 163.

3) RODOCANACHI, 9.

4) BONNET, *ibid.*

het zonderlingste huwelijksgeschenk, dat wellicht ooit gegeven werd, namelijk het recht voor haar en voor haren echtgenoot en vier personen uit haar gevolg, om zich een biechtvader te kiezen, die macht zou hebben hun aflaat te geven van „manslagen, overspel, bloedschande, heiligschennis, geweldplegingen tegen de priesters (behalve de bisschoppen), misdaden van elken aard, die zij konden begaan”.¹⁾ Het huwelijk werd in het begin van 1534 voltrokken. „Aan ANNE DE PARTHENAY droeg de beroemde LILIO GIRALDI het tweede boek van zijn *Poëme des dieux* op. Hij prijst daarin hare zeldzame kennis van de Grieksche en Latijnsche letteren, haar smaak voor de dichtkunde, haar talent voor de muziek, en hare verwonderlijke ontwikkeling, waardoor zij in staat is, met de geleerdste doctoren over de verborgenheden der Godgeleerdheid te spreken.”²⁾ In een portret van een tijdgenoot, BERNARDO DE CARPI, de evenknie van GAROFALO, komt de jeugdige gravin van *Pons* in hare zedige bevalligheid en hare stemmige lieftalligheid, met hare koninklijke houding, hare te gelijk zachte en moedige blikken, het blonde haar opgestoken onder het goud van een diadeem, die een poort midden op het voorhoofd doet schitteren. Zoo moet MAROT haar voor den geest gehad hebben, toen hij de volgende verzen aan haar wijdde:

„Gij hebt, bij mijne ziel, te recht gezegd,
Dat het bosch u nooit zoo erg behaagde,
Want eerst sedert het gevoeld heeft, dat zijn dame
Er inkwam om zijn versterkende geuren in te ademen,
Heeft het alles in het werk gesteld om aangenaam te zijn.
Zij heeft haar nieuw groen gewaad aangedaan,
De Pô is trotsch op dit bezoek,
De nachtegalen zingen daardoor als engelen,
En ten bewijze hiervan zult gij ze
Bij haar vertrek droevig gestemd vinden.”³⁾

Allicht zal men oordeelen, dat hier de dichter aan het woord is. Maar hare beminnelijkheid komt evenzeer uit in een brief door ANNE aan haar echtvriend, die toen (18 Juli 1539) te Parijs vertoefde. Deze luidt aldus:

„Mijn hart, mijn vriend, ik kan geen eind vinden, als ik ga uitspreken, wat mij vervult. Toch zal ik dezen eindigen, om je te zeggen, dat ik, GODE zij dank, weder opgericht ben, en om mijn maag geheel te genezen, denk ik er over, elken morgen mij met M. DE LOGERIE te gaan verzetten, wijl M. (de hertog) ons altijd tusschen de vier muren houden wil. Mevrouw (de hertogin) zegt, dat zij van de partij zijn zal. GOD weet, hoe het gaan zal. Vergeet niet mij mede te deelen, hoe ge wilt, dat onze kleine laatstgeborene zal genoemd worden. Bedenk je daarover en zeg mij, wat ge wilt. Ge weet wel, dat dit de kleine

1) FONTANA, 177; RODOCANACHI, 73.

2) Zij was min of meer eene geleerde vrouw; zij werd „ontledigd van alle vertrouwen in zich zelve” en zocht in de Heilige Schrift en bij den Zaligmaker datgene, wat haar dorst naar kennis en naar het eeuwige leven, die haar kwelde, kon bevredigen. Zij werd van dien tijd af een nieuw mensch en eene „goede Hugenote”. MERLE D'AUBIGNÉ, a. w., V, 544.

3) J. BONNET, *ibid.*, 164.

prediker is. GOD geve door Zijne genade, dat hij Zijn dienstknecht kan genoemd worden, en dat wij de vreugd mogen beleven, het te zien en elkander weldra weder te ontmoeten!...

Uwe nederige en zeer gehoorzame vrouw en vriendin,
Je hart." ¹⁾

Hieruit spreekt de eenvoudige, beminnelijke vrouw.

De gelukkige echtgenoot van ANNE, de graaf DE PONS, kreeg gedurende zijne reis in *Frankrijk* (1539) een anderen brief, die niet minder waard is aan de vergetelheid te worden ontruikt, en wel van de hand van RENÉE. Men kan daaruit zien, hoe men eenvoudig en hartelijk blijven kan, niettegenstaande alle weidsche titels en ijdele feesten. Haar schrijven luidt:

„GOD zij eeuwiglijk geprezen! Hoe meer Hij genade aan de Zijnen schenkt, hoe meer wij ons hebben te verootmoedigen en Hem te bidden, dat wij Zijne genade niet zullen verliezen, en dat het liefelijk aangezicht van den goedertieren Vader, dat Hij ons toont, niet in verbolgenheid verandere, waarom ik Hem dan ook bid, dat Hij dit nooit doe, en Hem vraag, dat Hij Zijne genade zal blijven toonen... Lof dus aan Hem... Indien deze brief slecht geschreven is, mogen de plaats en het uur tot verontschuldiging dienen, want ik begin in het bed zoo vroeg te schrijven, dat ik er niet zoo vroeg duidelijk in zien kan. Ik hoop hiermede dagelijks voort te gaan tot het vertrek van den Biskayer (den brievenbesteller). Ik begon gistermorgen aan de vaandels, toen de kleine Cagnolin (de kleine krulhond der hertogin) mij op allerlei manieren kwam liefkoozen, waarbij hij de pen met zijn kleinen bek uit mijn hand nam en op mijn arm ging slapen, en ik ook, om hem gezelschap te houden, want ik weet niet, wie er het meest behoefte aan had. Hij richtte zijn kleine kopje op, om mij aan te zien; maar hij viel weer in slaap, want het was te vroeg voor hem... Daarop is hij op mijne armen gaan slapen, en toen ik hem wilde wegdoen, was hij zeer lief en likte mij, om te zeggen, dat dit niet moest gebeuren." ²⁾

Dit is een tafereel, waarin de liefalligheid van RENÉE niet minder uitkomt, dan op hare portretten.

RENÉE DE PARTHENAY maakte niet minder indruk dan hare zuster, en werd dan ook niet minder bewonderd, wanneer zij, hetzij in opgewekte stemming of mijmerend aan de gesprekken van het hof deelnam. Zij sprak verrukkelijk Fransch en Italiaansch, hield veel van geestige kwinkslagen, muntte in het borduren uit, speelde zeer goed op de harp, en was een hartstochtelijke, talentvolle beoefenaarster der schilderkunst.

MAROT wijdde haar de volgende verzen:

Wanneer gij hoort, dat mijn Muze weerklinkt
In het bosch, waarin vogels kwinkeleeren,
Beklaagt gij u, dat ik u niets geef.
Het spijt mij ook, dat ik niets heb te schenken

1) Bulletin, 1877, 9 en 10.

2) Ibid., XXVI, II.

Dan een hart, dat geneigd is zich geheel te geven . . . ,
 Maar wat hebt gij er aan, als ik u aanbied
 Wat gij van een ieder weet te winnen? ¹⁾

Eene andere Française, wier fijn gelaat met schitterende oogen lijden uitdrukt, trekt onze aandacht. Het is ANNE DE BEAUREGARD.

Zij was verloofd, en haar geheele wezen straalde van den gloed der jeugd; doch zij zou spoedig geroepen worden tot een ander altaar dan dat van het huwelijk. Zij werd ziek en klemde zich toen vast aan het Woord dat zij gehoord had, en had genoeg aan CHRISTUS. De dood sneed deze schoone bloem af. RENÉE betreurde haar diep; het geheele hof weende met haar, en MAROT, die op dat oogenblik te *Ferrara* vertoefde, schreef op haar graf de woorden:

Ik ben ANNE DE BEAUREGARD, die in mijn kindsheid
 Ouders, land, vrienden en *Frankrijk* verliet,
 Om hierheen de hertogin RENÉE te volgen;
 Welke ik sedert heb verlaten,
 Evenals mijn toekomstigen echtgenoot, schoonheid en mijn bloeienden lentetijd,
 Om in den hemel mijn erfdeel te aanvaarden.
 De wereld met minder kommer verlatend,
 Dan ik *Frankrijk* verliet toen ik hierheen kwam. ²⁾

Laat ons ook nog wijzen op FRANÇOISE BOUSSIRON, op wie CALVIJN zulk een invloed oefende, en voegen wij er aan toe, dat in de *Loggiato* niet minder mannen dan vrouwen logeerden. De secretarissen der hertogin waren: LA PLANCHE CORNILLAN, JEHAN HENRY, JEHAN MOYNARDEAU, haar aalmoezenier, CHARLES DE CHALUZ, de voorzangers in de kapel, JEAN BULLAC, JEAN POIRIER . . .

Rondom wie scharen zich zoovelen, terwijl er druk gesproken wordt? Een kleine, levendige man is aan het woord. Het is CLÉMENT MAROT. Tengevolge van de geruchtmakende plakkatens stond hij n°. 7 op de lijst der verdachten, die bedreigd werden met den brandstapel. De 22ste was MATHURIN CORBIER, en de 41ste LION JAMET, een metgezel van MAROT. Hij had *Parijs* haastig verlaten om zich naar *Nérac* te begeven; daarna was hij, het ondankbare *Frankrijk* verlatend en over groote koude bergen heengaan, met zijn vriend JAMET, eveneens een dichter, naar *Ferrara* gevlucht. MAROT werd secretaris van de hertogin, JAMET van den hertog. ³⁾

1) J. BONNET, Bulletin, XXI, 164.

2) MERLE D'AUBIGNÉ, a. w., V, 546. Hier neemt MERLE D'AUBIGNÉ de verzen van MAROT in proza over. DOUEN duidt hem dit euvel, als hij zegt: „Indien dit historie is, moet erkend, dat zij even phantastisch als romantisch is. De uitgevers van de Opera hebben hem een *Fabulosus scriptor* genoemd.” DOUEN, Clément Marot, I, 206. Maar heeft DOUEN zelf aan de phantasie niet meer vrij spel gelaten, dan de schrijver van de geschiedenis der reformatie, door MAROT voor te stellen als den reformator, dien Frankrijk noodig had? DOUEN is daarom niet minder als historieschrijver, die dikwijls zeer nauwkeurig is, te achten. Dus moet men MERLE D'AUBIGNÉ evenmin „en bloc” veroordeelen.

3) DOUEN gaf een tamelijk volledige lijst van bekende mannen die te *Ferrara* waren toen CALVIJN er vertoefde, ten minste terwijl RENÉE er haar hof hield. „Naast een aantal Latijnsche dichters . . . zag men er ARIOSTE, BERNARDO TASSO (vader van den bekenden TASSO), TITIAAN, DOSSO DOSSI, FRANÇOIS CLOUET, een groot aantal andere kunstenaars, met de voornaamste geleerden uit *Italië* en *Duitschland*, waarvan sommigen de refor-

Daar komen twee edellieden aan, die zich wenden naar de groep, tot welke de „Gallische poëet” spreekt. Een van hen wordt met een gemengde gewaarwording van eerbied en nieuwsgierigheid opgenomen; hij is geheel in zwart fluweel gekleed, op 't hoofd een doctoren-baret van dezelfde stof; een witte kraag omsluit den hals nauw, maar niet zonder sierlijkheid; een zijner witte handschoenen houdt hij in de hand, en aan een der vingers fonkelt een gouden ring. Zijne houding is te gelijk streng en edel, ofschoon men hem kan aanzien, dat hij door nachtwaken of door beslommeringen vermoeid is. Maar zijne oogen zijn groot en fijn besneden, en zijn geheele wezen ademt een bijzondere beschaafdheid, een eenvoudigen, goeden toon, die hem evenzeer op zijn gemak doet zijn bij dames als bij geleerden.

Het is een pas aangekomen edelman, onder den aangenomen naam van CHARLES D'ESPEVILLE; het is CALVIJN.¹⁾ Hij komt onder kennissen, want dames, jonge meisjes, edellieden, dichters, allen zijn voor 't meerendeel Franschen; men kan zeggen, dat tusschen de kolommen van het schoone *Loggiato* een *Frankrijk* in het klein, veel gelijkende op dat, wat zich onder de vleugelen van MARGUERITE te *Nérac* bevond, door RENÉE bestuurd werd. Maar het was een *Frankrijk*, dat het Evangelie beleed.

V.

Dit was juist de oorzaak van de tweespalt, die er tusschen HERCULES en RENÉE ontstond. CALVIJN was er bij tegenwoordig, toen deze voor 't eerst uitbarstte.

HERCULES had haar getrouwd, om een staatkundig doel, het verbond met *Frankrijk*, te bereiken.

Nu was RENÉE niet alleen een dochter van *Frankrijk's* Koning, maar ook tot in 't diepst harer ziel eene Fransche, en zij bleef dit, toen de hertog, van politiek veranderend, zich van FRANS I afwendde, om toenadering te zoeken tot KAREL V. Kan men met recht RENÉE hier een verwijt van maken?

BRANTÔME zegt: „Indien deze prinses bekwaam, geestig, wijs en deugdzaam mag genoemd worden, was zij des te meer versierd met goedheid, die zij zoozeer aan de onderdanen van haar man toonde, dat ik niemand in *Ferrara* ontmoet heb, die daarmede niet tevreden was en er niet allerlei goeds van sprak. Want men roemde vooral de liefdadigheid, welke zij steeds beoefende, voornamelijk ten opzichte van Franschen; immers heeft zij altijd dat goede gehad, dat zij nooit hare natie heeft vergeten, en ofschoon zij er ver van verwijderd

matie toegedaan waren: COELIO CALCAGNINI, MORATO, BARTHOLOMEO RICCIO, MARZELLO PALINGENIO, de gebroeders SINAPI, CURIONE, OCHINO, FLAMINIO en P. MARTYR VERMIGLI.” (DOUEN, I, 170.) „Men zag daar nog, maar niet te gelijk, RABELAIS (October 1536), CALVIJN, zijn neef OLIVETANUS (1538), vertaler van den Bijbel, die daar stierf door vergif, dat men hem te *Rome* toediende; later HUBERT LANGUET, den beroemden schrijver, en zelfs den lasteraar BOLSEC” (ibid. 172). Omtrent DOUEN's mededeeling aangaande OLIVETANUS vergelijkte men Calvijn's *Jeugd*, 115.

1) Deze beschrijving is genomen naar het schoone portret van HANAU, dat aan het begin van dit werk voorkomt.

was, heeft zij die toch zeer liefgehad. Wanneer een Franschman door *Ferrara* ging en in zijn nood zich tot haar wendde, ging hij nooit van haar weg zonder een flinke aalmoes om land en huis te bereiken; indien hij ziek was en dus niet gaan kon, liet zij hem zeer zorgvuldig behandelen, en vervolgens gaf zij hem geld, om naar *Frankrijk* te gaan." ¹⁾

Zij hield niet van monniken, maar hare goedheid zegevierde over haar afkeer. Daarom vindt men in haar huishoudboek: „aan een armen Franschen monnik... aan twee Franciscaners van het klooster te *Rouaan*... aan een Karmeliet..." ²⁾

Het is te betreuren, dat een historieschrijver als CORNELIUS hiervoor slechts een woord van afkeuring overheeft; volgens hem zou RENÉE het geld der schatkist, ten bate van de haren en van de Franschen aan haar hof hebben verkwist. ³⁾ Had RENÉE zelf niet op de aanmerkingen van hare tegenstanders geantwoord: „Wat wilt gij? Het zijn arme lieden, van mijne natie, die, indien GOD mij een baard om de kin had gegeven en ik een man geweest ware, nu allen mijne onderdanen zouden geweest zijn; en ze zouden dit nu ook zijn, indien die hatelijke Salische wet mij daartoe niet zoo in den weg stond." ⁴⁾

Weldra kwam er wrijving tusschen den hertog en de hertogin. Den 1^{en} November 1534 volgde HERCULES zijn vader op; in diezelfde maand schreef RENÉE aan MONTMORENCY, opdat men haar „meer genoeg en meer goed in deze plaats zal doen toekomen, dan zij tot hertoe gehad heeft"; zij heeft meer behoefte aan de gunst des Konings, dan zij „wil" of „kan" schrijven. ⁵⁾ Een jaar later ongeveer, Januari 1536, verhaalde RABELAIS, secretaris van den Franschen gezant te *Rome*, dat de gezant van FRANS I te *Ferrara* naar *Frankrijk* getogen is; hij voegde er aan toe: „Het is te vreezen, dat mevrouw RENÉE daaronder zal moeten lijden. Genoemde hertog heeft haar Mme DE SOUBISE ontnomen, en doet haar nu dienen door Italiaanschen, 'twelk geen goed teeken is." ⁶⁾

Inderdaad was de tegenzin, dien de hertog tegen de Franschen had, op het hoofd van Mme DE SOUBISE gekomen, welke hij verklaarde, een „verderfelijk werktuig te zijn". ⁷⁾

De dochters schenen hem nog erger toe dan de moeder; mevr. DE SOUBISE moest den 20^{en} Maart 1536 vertrekken. ⁸⁾ Wellicht was

1) BRANTÔME, a. w., 110.

2) RODOCANACHI, 103, n. 1.

3) C. A. CORNELIUS, *Der Besuch Calvins bei der Herzogin Renata*, 207.

4) BRANTÔME, III.

5) BONNET, *Hercule II, Les débuts d'un règne, 1534—1535. Revue chrétienne*, 1885, 436.

6) Ibid., 439.

7) Ibid., 443, n. 3. FONTANA schrijft ook over den slechten invloed van mevr. DE SOUBISE (FONTANA, 148, 149). Op haar raad zou RENÉE het Portugeesche kostuum, dat toen in *Italië* in de mode was, hebben laten varen, om de Fransche kleedij aan te doen, die „zediger en heiliger" was. Integendeel liet RENÉE den dag na haar huwelijk zich Italiaansche kleederen maken, opdat zij geen vreemde zou schijnen, wanneer zij haar intocht in hare toekomstige staten doen zou. RODOCANACHI, 61.

8) Op dat oogenblik geeft MERLE D'AUBIGNÉ (V, 66) den hertog de volgende woorden in den mond: „Wat M. D'ESPEVILLE betreft, weet Mevrouw, dat, indien hij ontdekt is, hij

CALVIJN bij dit vertrek aanwezig; in elk geval was hij getuige van de smart, die RENÉE over deze scheiding gevoelde. „Sedert mevr. DE SOUBISE vertrokken is, heeft mevrouw de hertogin zich niet in het publiek vertoond, en ook hare voeten niet buiten gezet, behalve in een klein kabinet, waar zij door hofdames bediend, en niemand tot haar toegelaten wordt.”¹⁾

CORNELIUS rekent RENÉE die droefheid als eene nieuwe misdaad aan. „Zij gaf aan haar verdriet over het verlies van hare vriendin de meest kwetsende uiting.”²⁾ Toch blijkt het, dat deze schrijver het hart van RENÉE niet begrepen heeft, en de lichtzinnige dichter die MAROT heet, verstond hare stemming beter, toen hij aan MARGUERITE VAN NAVARRE schreef:

Gij weet, hoe zij buiten haar land ging
En hare verwanten en vrienden achterliet;
Maar gij weet, welk een behandeling zij
In het vreemde land heeft . . .
Ach, MARGUERITE, verneem het lijden
Van het edel hart van RENÉE van *Frankrijk*,
Daarom, als eene zuster, die sterker zijt,
Vetrootst haar.

VI.

Aan het hof van RENÉE beteekende „Fransch” zooveel als: „gewonnen voor het Evangelie”.

Hier komen wij tot de stelling van CORNELIUS. KAMPSCHULTE wordt door vele Protestanten, en niet de minst geleerde, gehouden voor een bijna ideaal historieschrijver. CORNELIUS, een oud-Roomsche evenals KAMPSCHULTE, zijn vriend, die zijne aantekeningen erfde, een van de meest gezaghebbende vertegenwoordigers van de documentaire school, heeft denzelfden naam. Ons aangaande, meenen wij, dat de opvolger veel van de goede eigenschappen heeft, maar ook veel van de gebreken van hem, wiens werk hij zoo degelijk voortzet. Noch de een, noch de ander heeft zich toch kunnen ontdoen van zekere vooroor-

oogenblikkelijk ter oorzaak van de religie naar het schavot gesleept zal worden.” DOUEN geeft ook deze woorden weder; a. w. I, 212, n. 1. De schrijvers halen daarbij DREINCOURT, 337, aan, doch DOUEN heeft van MERLE D'AUBIGNÉ afgeschreven, welke een bericht, door DREINCOURT aan MASSON ontleend, gedramatiseerd had. MASSON verhaalt, dat CALVIJN niet lang in *Italië* bleef, er aan toevoegende (doch dit was een overlegging van MASSON zelf): „Uit vrees dat, indien hij ontdekt werd, hij oogenblikkelijk ter oorzaak van de religie naar het schavot zou gesleept worden.” Het woord van den hertog is dus niet authentiek, en men vindt dit ook niet in DREINCOURT.

1) Bulletin, XXVI, 1877, 4: „Une Mission d'Antoine de Pons à la cour de France, 1539.” RENÉE zelve schreef aan MARGUERITE VAN NAVARRE aldus: „Ik twijfel er niet aan, mijne zuster, of mevr. DE SOUBISE zal u in den breede hebben medegedeeld, in welke omstandigheden ik mij bevind, en ook zal zij u verhaald hebben van de aanvallen, waaraan ik vóór haar vertrek blootgesteld was, die zoodanig geweest zijn, dat nooit iets mij zwaarder te dragen viel, en ik weet niet, hoe ik zonder de hulp van den Heiland daaraan zou ontkomen zijn, aangezien men van dag tot dag mijne kwellingen hernieuwt.” BONNET, Bulletin, XXXVII, 1888, 118. „Marguerite d'Angoulême, Reine de Navarre, et Renée de France, 1535—1536.”

2) CORNELIUS, 210.

deelen, noch van zekere tegeningenomenheid tegenover de Protestanten.

Ten opzichte van RENÉE beweert CORNELIUS: „Op het oogenblik, waarop CALVIJN in *Italië* kwam en verbleef, hield RENÉE zich niet met religie bezig. Zij was slechts eene prinses, die in *Italië* Fransche politiek dreef. Men weet niet, hoe zij later, lang nadat CALVIJN in *Italië* geweest was, eene Protestante werd. Men kan slechts hopen, dat de heeren FONTANA en HERMINJARD het ons te eeniger tijd zullen mededeelen.” ¹⁾ Dit is eene algeheele loochening van de overlevering, en als deze gegrond is, dan heeft CALVIJN's reis geen belang, zelfs geen beteekenis.

Wij kunnen wellicht volstaan met CORNELIUS tegenover CORNELIUS te stellen. Hij schreef toch: „De zorg, die RENÉE droeg voor de vervolgde ketters, verraadt iets van dat gevoelen, dat men van de zijde van CALVIJN vroomheid noemt. (Uit deze uitdrukking komt zeker vooroordeel tegen de Calvinistische gedachtenwereld aan den dag.) In dit denkbeeld worden wij versterkt door de verzen, die MAROT in dat tijdperk te harer eer dichtte.” En wederom: „Aldus is er bij haar zekere sympathie voor de beweging op Godsdienstig gebied. Maar dit neemt niet weg, dat zij ten opzichte van de kerk eene correcte houding blijft aannemen.” ²⁾

Maar laat ons de feiten van nabij beschouwen.

Ofschoon de ketterij in *Ferrara* pas gebracht was, had zich toch een critische geest vooral in de Universiteit ontwikkeld. „De hoogleeraren waren er niet op gesteld voor rechtzinnig door te gaan, en de leeringen van de Duitsche invoerders van nieuwigheden waren onder hen in groote eer.” ³⁾ Volgens FONTANA „hing men er zeer vrije denkbeelden aan, welke wellicht boven die van de invoerders der nieuwigheden uitgingen”. ⁴⁾ CELIO CALCAGNINI had een werk uitgegeven onder den titel: „De hemel is onbeweeglijk, de aarde beweegt zich.” Honderd jaren later zou men hem verbrand hebben. ⁵⁾

PALINGENIO STELLATO had aan HERCULES een werk aangeboden, die het aannam, getiteld: „*Zodiacus vitae*,” waarin over monniken als zwijnen, over den paus als een Godloochenaar en LUTHER als wreker gesproken werd. ⁶⁾

Daarbij kwamen vele vreemdelingen te *Ferrara* studeeren, ⁷⁾ zoodat de nieuwe denkbeelden die deze voorstonden, in de Universiteit werden gedragen, en de Universiteit, „wier invloed zoo groot was als haar prestige”, gereed scheen om eene beweging van oppositie te begunstigen.

1) CORNELIUS, 222. FONTANA, 282, is eene tegenovergestelde meening toegedaan.

2) Ibid., 216.

3) RODOCANACHI, 108.

4) FONTANA, 309.

5) Men zeide, dat COPERNICUS te *Ferrara* gestudeerd had. Toen PAULUS III den 12den October 1537 de geleerden samenriep, die de herziening van den kalender, welke door GREGORIUS XIII was opgesteld, moesten ter hand nemen, deed hij een der professoren van *Ferrara* komen. (FONTANA, 83.)

6)

*Proh pudor! hos tollerare potest ecclesia porcos
Duntaxat ventri, Veneri, somnoque vacantes.*

(O schande! De kerk kan die zwijnen verdragen, die slechts leven voor den buik, voor VENUS en voor den slaap).

7) SINAPIUS werd door ERASMUS daarheen gezonden.

In dien kring bracht HERCULES RENÉE op achttienjarigen leeftijd. ¹⁾ Men beweert, dat zij zich eerst als eene goede Roomsche gedroeg; zij liet zich uit *Chartres* hemden zenden, gelijk aan die van de Maagd; zij droeg den gordel waarmede FRANCISCUS VAN PAULO zijne lenden omgord had; ²⁾ zij zeide en meende ook de „zeer nederige en zeer Godvruchtige dochter van Zijne Heiligheid te zijn”. ³⁾

Wij weten, dat in de XVI^{de} eeuw men zoo maar niet opeens *Rome* den scheidbrief gaf; de overgangen gingen langzaam toe. Men behoeft met CORNELIUS niet aan te nemen, dat er eene „verwarring” plaats greep in den geest der hertogin, en nog minder, dat zij „dubbelhartig” was. ⁴⁾ Hare aarzelingen, waardoor zij in tegenspraak kwam met zich zelve, kwamen eerst later voor, en wel, toen niemand er aan twijfelde dat zij de Reformatie was toegedaan. Toen CALVIJN te *Ferrara* kwam, stond hare keuze vast. ⁵⁾

Als bewijs daarvoor kunnen de verzen van MAROT dienen.

Den 30^{en} Aug. 1525 meldde de gezant van *Ferrara* te *Venetie* aan HERCULES de komst van MAROT met deze woorden: „Ik meen Uwe Excellentie te moeten mededeelen, dat een Franschman, CLÉMENT genaamd, onlangs zich bij onze doorluchtige hertogin, na uit het geheele koninkrijk van *Frankrijk* als volgeling van LUTHER gebannen te zijn, is komen vestigen. Hij is een man, zeer geschikt om die pest, waarvoor de Goddelijke goedheid ons wille bewaren, naar het hof over te brengen.” ⁶⁾

De vrees van den gezant was niet ongegrond, want MAROT doorleefde werkelijk een crisis, waarin hij voor het Evangelie scheen gewonnen te zullen worden; ⁷⁾ wat RENÉE betreft, men behoefde haar de denkbeelden niet in te prenten, die zij reeds had. Dit blijkt uit de versregels, welke in den herfst van 1535 ⁸⁾ in een gedicht, getiteld:

1) Haar man getuigde van haar: „Zij heeft een klein hoofd, dat bezwaarlijk te overtuigen is.” RODOCANACHI, 61.

2) FONTANA, 86.

3) Deze brief is van 26 Mei 1536. Maar men houde in het oog, dat RENÉE den paus noodig had en dat deze haar een dienst bewezen had. Overigens is op te merken, dat de brief der hertogin met echt Fransche fijnheid en wellicht ondeugendheid geschreven is. Als zij aan den Franschen gezant te *Rome* schrijft, dat zij altijd „de zeer nederige en toegenegen dochter van Zijne Heiligheid, volgens haar plicht, blijft”, dan voegt zij er aan toe: „en volgens het goede voorbeeld, dat allen uit het huis, waartoe ik behoor, gaven en nog geven.” FONTANA, 338.) Haar vader was altijd een heftig vijand van het pausdom geweest!

4) CORNELIUS, 217.

5) Wij weten, dat RENÉE sterke anti-papistische neigingen van haar vader had geërfd. Wij zullen zien, dat zij daarvan voor CALVIJN, die haar een exemplaar van de medaille, welke door LODEWIJK XII geslagen was, zond, geen geheim maakte. Verg. *Opera* XX, 269. Volgens BRANTÔME en MURATORI brachten die anti-Roomsche gevoelens haar tot de belijdenis van het Evangelie. Zij had gezien, welk eene harde behandeling die paus, JULIUS II, aan haar vader en aan het huis van ESTE deed ondergaan, waarbij de paus ook van vleeschelijke wapenen gebruik maakte. Men zie: *Delle antichità Estensi Continuazione*, 339.

6) Bulletin, XXXIV, 1885, 290.

7) In 1542 herinnerde MALINGRE, een van de eerste Evangeliepredikers in *Frankrijk*, MAROT, hoe hij „vijftien jaar geleden hem te *Blois* had hooren prediken, terwijl hij den brief aan de Hebreëu uitlegde en openlijk de mis verfoeide”. MAROT was toen met MAR-GUERITE en het hof te *Blois*. Bulletin, XIX—XX, 86.

8) Deze verzen zijn in al de oude edities van de werken van MAROT weggelaten. Zij worden gevonden in de uitgaaf van G. GUIFFREY. (HERMINJARD, VI, 452.)

„Voor de geboorte van het derde kind van mevrouw de hertogin van *Ferrara*,” door MAROT werden gezongen.

Kom dan, klein kind, kom, om de geopenbaarde waarheid te hooren,
Die zoo lang ons verborgen was.
Kom hooren, tot blijdschap van de ziel,
Wat huichelaars willen verhinderen, dat men hooren zal.
Kom zien, kom zien het beest zonder rede,
Een groote vijand van uw edel huis;
Kom hem spoedig zien met zijn driedubbelen kuif,
Die nog niet gevallen is, maar toch op het vallen staat. ¹⁾

Met deze woorden moet men die, welke, mede in 1535 geschreven, „aan den Koning, terwijl hij te *Ferrara* in ballingschap vertoefde,” gewijd zijn, vergelijken:

Dat het den Almachtige behage,
Tot heil van het mismoedige volk,
Dat hun dorst door mijn bloed bevredigd werd;
En zoovele misbruiken, waardoor zij zich sterk maken,
Aan het licht werden gebracht en gestraft.
O, vier-, ja vijftmaal gelukkiger
De dood, al was hij wreed en bitter,
Die alleen zou maken, dat een millioen levens
Bevrijd werden van den slavendienst
Onder zulke misbruiken. ²⁾

Men kan dit heftig uitvaren tegen *Rome* alleen verklaren, wanneer men met HERMINJARD aanneemt: „MAROT moest door zijn dagelijksche gesprekken met de hertogin weten, dat zij alle gehoorzaamheid aan

1) Men vindt in hetzelfde stuk nog de versregels:

Vien hardyment...
Tu trouveras la guerre commencée
Contre ignorance et sa troupe insensée...
Mais tu auras (que DIEU ce bien te face)
Le vray moyen qui tout ennuy efface...
Ce vray moyen, plein de joye seconde,
C'est ferme espoir de la vie féconde,
Par JÉSUS-CHRIST, vainqueur et triomphant
De cette mort.

FONTANA, 284.

De luthériste, ilz m'ont donné le nom.
Qu'à droict se soit, je leur responds que non.
LUTHER pour moy des cieulx n'est descendu
LUTHER en croix n'a point esté pendu
Pour mes péchez...
O! Seigneur DIEU, permectez moy de croire
Que réservé m'avez à vostre gloire...
Et si ce corps avez prédestiné
A estre un jour par flamme terminé
Que ce ne soit au moins pour cause folle,
Ainçois pour vous et pour votre parolle.

FONTANA, 269—271.

2) FONTANA, 269.

de Roomsche kerk weigerde, en dat, indien zij nog de plechtigheden van haren eeredienst bijwoonde, zij dit deed, omdat zij het als hertogin niet laten kon." ¹⁾

CORNELIUS schrijft wel: „Wij merken op, dat tot hiertoe, en wij zijn aan het oogenblik waarop CALVIJN verschijnt, in al deze pijnlijke strijdvrageu de Godsdienst niet is aangeroord." ²⁾ (Er is hier sprake van het vertrek van mevrouw DE SOUBISE.) Maar indien men in sommige onderhandelingen van de Godsdienstige vraagstukken niet gerept had, er was wel door RENÉE en MAROT over gesproken, ja, zoozeer, dat de pauselijke diplomatie er van op de hoogte was! Den 18den Maart 1536 (CALVIJN kwam wellicht juist van *Ferrara*) gaven eenige kardinalen te kennen, dat aan het hof van *Ferrara* Luthersehen waren, die uit *Frankrijk* verbannen werden; zij vroegen, of de hertog daarvan kennis droeg, en voegden er aan toe: dat de hertog, om GODS wil, daarop acht geven en zulk een pest niet in zijne stad zou dulden, hetgeen aan den paus lichtelijk gelegenheid zou geven tegen den hertog op te treden en zelfs daardoor te komen tot excommunicatiën.

Deze stukken werpen licht op de reis van CALVIJN. Zou hij niets geweten hebben van wat zoovele Franschen wisten, niets van de gesteldheid der geesten, van de gezindheid der Universiteit, van de tegenwoordigheid van een menigte landslieden, niets van de denkbeelden der hertogin en niets van het bestaan van een steeds belangrijker wordenden kring, waarin het Evangelie ingang gevonden had? ³⁾

VII.

De politiek noopte mevrouw DE SOUBISE, heen te gaan. De Godsdienst gaf aanleiding tot een andere zaak, die eveneens opzien baarde,

1) LECOULTRE zegt: „RENÉE had dus in haar binnenste wel met de Roomsche kerk gebroken, en zij handelde ook gaarne daarover met hen, die haar vertrouwen inboezemden." (LECOULTRE, 8.) — DOUEN schrijft: „Van de vroomheid en den ijver van RENÉE wordt ons door MAROT te duidelijk getuigd, om die in twijfel te trekken. Zij was de kerk genegen, geruimen tijd vóór de komst van CALVIJN. CALVIJN kon, toen hij uit *Ferrara* was wedergekeerd, niet gemeend hebben, dat RENÉE de eigenlijk gezegde vroomheid ontbeerde, maar heeft waarschijnlijk bedoeld, dat haar de kracht ontbrak om openlijk met Rome en met name de mis te breken." (DOUEN I, 206.)

2) CORNELIUS, 210.

3) Het is opmerkelijk, dat de jongste historieschrijver, RODOCANACHI, op de hoogte van allen critischen arbeid op dit gebied, niet alleen verder gaat dan wij, maar zelfs tot het gevoelen van MERLE D'AUBIGNÉ en BONNET overhelt. Als bewijs dienen de volgende uitlatingen: „Had CALVIJN geen eierzuchtige bedoelingen? . . . Het vervolg zou het leeren." (RODOCANACHI, 106.) „Het was den voortvarenden prediker niet genoeg, eene vrouw te overwinnen, al was zij van Franschen bloede. Hij droomde van de verovering van *Ferrara*." (Ibid., 109.) Het zou niet te verwonderen geweest zijn, als CALVIJN het voor mogelijk had gehouden, te *Ferrara*, door een stouten greep, de regeering in te stellen, die hij eenige jaren later te Genève op dezelfde manier stichtte (!) en dat hij zich heeft kunnen vleien, dat hij door dit voorbeeld het overige land zou medesleepen. (!!) Wat lag in de gebeurtenissen die volgden voor zijne rekening? Nam hij daaraan een werkzaam aandeel? Hield hij zich op den achtergrond? Werd hij er alleen ingewikkeld? Het is onmogelijk, in dit opzicht iets vast te stellen." (Ibid., 110.)

waarbij de Inquisitie tusschenbeiden kwam. CALVIJN woonde wellicht de eerste, zeker de tweede bij.

Volgens een brief van HERCULES (5 Mei 1536) aan zijn gezant te *Parijs*, ¹⁾ gebeurde het volgende:

Een Franschman, met name JEHANNET, ²⁾ een zanger, had de hertog, ter wille van de hertogin, sedert elf à twaalf maanden in zijn dienst genomen. Men had hem als voorwaarde opgelegd, dat hij op een eerlijke en Christelijke manier zou leven, omdat ter oore gekomen was, dat hij, wijl hij van Lutheranisme beschuldigd werd, uit *Frankrijk* was gevlucht en dat zelfs een zijner medeplichtigen op bevel van den Koning was verbrand. Op Goeden Vrijdag, 14 April 1536, was JEHANNET, toen ieder zich gereedmaakte om het kruis te aanbidden, met vertoon de kerk uitgegaan. Eerst scheen men hierop niet gelet te hebben. Maar des avonds werd de schuldige aangehouden en op de pijnbank gelegd. Bij den derden geeselslag ³⁾ sprak hij. De hertog drukt zich aldus uit: „Gedurende de instructie is genoemden inquisiteur door een Franschen monnik en door onderscheidene dienaars der hertogin medegedeeld, dat CLÉMENT MAROT, LA PLANCHE CORNILLAN en vele anderen, die aan het huis van mevrouw de hertogin verbonden zijn en in hare nabijheid verkeerden, met ketterij besmet waren.”

Men wilde ze voor den inquisiteur laten verschijnen. Maar zij verkozen liever de stad te verlaten. Voor het oogenblik vergenoegde men zich, den 4^{den} Mei de hand te leggen op JEAN DE BOUCHEFORT, geestelijke van de diocese *Doornik*, als verdacht „van de schandelijke en vervloekte Luthersche ketterij”. Hij was een van de meest vertrouwde dienaren der hertogin. Hij zou, toen zij *Montargis* bewoonde, haar rechterhand worden. ⁴⁾

Tusschen beide arrestatiën in, moet CALVIJN *Ferrara* verlaten hebben. ⁵⁾

VIII.

Met betrekking tot de zaak die ons bezighoudt, meent FONTANA een gewichtig stuk gevonden te hebben. Het is een verslag van een ondervraging door een inquisiteur van *Ferrara*.

Een Franciscaner pater verklaart, „dat hij zich op dien eersten

1) Bulletin, XXXIV, 1885, 291.

2) Deze JEHANNET was een jongmensch van 20 jaar. Aan het hof noemde men hem ZANETTO. Hij was de 23ste op de beruchte lijst van verdachten, waarop hij genoemd werd: „ung nommé JEHANNET, chantre.” (Bulletin X, 1861, 36, 37.)

3) FONTANA, 315.

4) RODOCANACHI, 114.

5) LECOULTRE (22) schrijft, op de manier der classieke school: „Onder deze omstandigheden ligt het voor de hand, aan te nemen, dat CALVIJN, die kort geleden te *Ferrara* kwam, die stad verliet, zoodra hij de arrestatie van JEHANNET vernam, d. w. z. ongetwijfeld weinige dagen na den 14^{den} April; *wij stellen ons de hertogin voor*, hem aanstonds met zijn vriend DU TILLET bij zich ontbiedende en hun beiden de middelen verschaffende om het land, dat zoo gevaarlijk voor hen geworden was, te verlaten.” Voorzichtigheidshalve voegt de schrijver hieraan toe: „Het is ook mogelijk, dat de twee vrienden op dien datum *Frankrijk* reeds verlaten hadden; strikt genomen kan het zelfs, dat zij er een of twee weken gebleven zijn.”

Zondag van de vasten, met een pater (de naam is uitgeschrapt) in een kamer van genoemd paleis bevond, en dat zij samen een onderhoud hadden met zekeren Franschman van kleine gestalte (*cum quodum gallo parve stature*), wiens naam hem onbekend is, maar van wien men verklaarde, dat hij secretaris van Mevrouw was, en dat tusschen hen een hevige redetwist ontstond, wyl genoemde Franschman het geheele gezag der kerk en van den paus loochende, en beweerde dat wij slechts een vrijen wil hebben voor het kwade (*nullum in nobis esse liberum arbitrium nisi in malum*), en toen genoemde getuige en zijn metgezel hem van ketterij beschuldigden, antwoordde hij, dat die dingen openlijk geleerd waren door zijn eigen prediker." ¹⁾

"Gevraagd zijnde, of hij gelooft, dat genoemde prediker, die uit *Cremona* is, deze ketterijen onderwezen of gepredikt had, antwoordt hij, dat hij het niet weet, ofschoon de Franschman, door hem aangeduid, hem gezegd had, dat die zaken op den kansel door zijn prediker waren onderwezen, terwijl al de aanwezigen de waarheid dier bewering hadden bevestigd."

"... Naar den naam en het beroep van dien Franschman gevraagd, antwoordt hij, dat hij hoorde zeggen, dat hij ter oorzaak van zijne Luthersche dwalingen uit *Frankrijk* gevlucht was," ²⁾

Waarschijnlijk was die prediker een aalmoezenier der hertogin. Wie anders zou dien moed gehad hebben, en waar zou hij de vrijheid hebben kunnen nemen om aldus te prediken, als het niet was in de kapel van het paleis?

Maar wie was die Franschman? FONTANA zegt, dat het CALVIJN was. Het is waar, dat CALVIJN over den vrijen wil dacht gelijk de Franschman zich deed hooren, en het is merkwaardig, dat deze leer voorgestaan werd „in het paleis van den hertog van *Ferrara*”, in het paleis, dat CALVIJN nauwelijks verlaten of nog niet verlaten had. Daarbij was CALVIJN klein... Het verslag van het onderzoek geeft bijna zijn signalement. Maar ook anderen beantwoordden daaraan, en meent men, dat CALVIJN zich zou verschuilen achter het gezag van den prediker van *Cremona*? ³⁾

Met meer grond hebben BONNET en LECOULTRE gedacht aan MAROT. Hij was toch een Franschman, klein, en secretaris der hertogin. Doch het is eene gissing. In de periode, die de dichter toen doorleefde, is het niet onwaarschijnlijk, dat hij zich heeft uitgelaten gelijk de Franciscaner mededeelde. En toch moet men niet vergeten, dat hij weldra, als hij te *Venetie* is gekomen, een taal voor den Franschen kroonprins zal laten hooren, die wel doet voorzien, dat hij te *Lyon* met de reformatie breken zal. Hij vroeg een vrijgeleide naar *Frankrijk*, en twijfelt er niet aan, of de Koning zal hem dat verleen, indien hij zijne gevoelens kende.

1) Vertaling van BONNET, Bulletin, XXXIV, 1885, 293.

2) Bulletin, XXXIV, 1885, 330, 331. „Calvin à Ferrare, avril 1536”. Brief aan den directeur van de Revista Cristiana.

3) Ibid., 1885, 292, 294.

Hij zou het doen, indien hij wist, hoe
 Sedert *korten tijd* ik sober ben in het spreken;
 Want de Lombardijnen, met welke ik reis,
 Hebben mij sterk geleerd een vriendelijk gelaat te toonen
 En niet af te gaan op een enkel woord van God,
 Om weinig te spreken en schuchter te zijn.
 Voor een woord heb ik een uur noodig;
 Ik spreek er in mij zelven over, en ik sta er met mijn hoofd voor in. ¹⁾

IX.

RENÉE was door de brutale gevangenneming van hare vertrouwdstedienaren diep geschokt. Zij schreef aan MARGUERITE; zij liet den Koning tusschenbeiden treden, die JEHANNET als zijn onderdaan opeischte. Toen de hertog dit weigerde, riep zij de hulp in van den paus, aan wien men klaagde over „de ongeloofelijk slechte behandeling”, die de hertogin moest verduren, en door een brève van den 10^{den} Mei beval de paus den inquisiteur van *Ferrara* aan den gouverneur van *Bologna* „JEAN BOUCHEFORT en allen, die om dezelfde reden als hij gevangengenomen waren, over te leveren”. ²⁾ HERCULES houdt nu de gevangenen vast, daar hij zich beroepen kan op de eischen van den paus en van den Koning, die met elkander strijden. Den 4^{den} Juni ³⁾ had zelfs eene nieuwe arrestatie plaats. CORNILLAN, de bijzondere vrouwde der hertogin, werd in een van de sombere cachotten van het kasteel, die wij beschreven, geworpen. ⁴⁾ RENÉE spreekt van „den vreeselijken toestand waarin zij zich bevindt”; de verhoudingen worden steeds meer gespannen.

Opeens komt er ontspanning. De voornaamste gevangene ontsnapt, en dit leidt tot de invrijheidstelling der anderen. De hertog zelf vraagt deze den 14^{den} Juli aan den paus, „wyl men geen voldoende bewijzen heeft gevonden om hen te doen sterven, en men moeite zou hebben ze te vinden, omdat de getuigen in *Frankrijk* zijn, en door de vlucht van een persoon, die zich in het land bevond, en van wien men hopen kon de geheele waarheid te vernemen.” ⁵⁾

Wie was die persoon? Hier moeten wij spreken over de legende van CALVIJN's arrestatie en zijn ontkomen aan de Inquisitie.

De beroemde Italiaansche geschiedschrijver MURATORI heeft over CALVIJN in zijne beide groote werken gehandeld. In het eerste zegt hij: „Het ergste was, dat CALVIJN zelf, te gelijk de ziel en de groote pleitbezorger van zijne verpeste sekte, besloot de prinses te bezoeken . . . Door de hertogin welwillend ontvangen, hield hij met haar vertrouwelijke gesprekken, en hij putte zijne welsprekendheid uit om haar te overtuigen, dat LUTHER bij zijne reformatie der kerk halverwege was blijven staan en dat men verder moest gaan . . . Maar vreezende door de ijverige inquisiteurs ontdekt te worden, bleef hij niet lang te *Ferrara*.”

1) Men vergelijke DOUEN, I, 225.

2) RODOCANACHI, 115.

3) Ibid., 117, LECOULTRE verbeterend, 9, n. 2—3.

4) CORNELIUS, 213.

5) MURATORI, *Delle Antichita Estensi Continuazione*, 1740, 389—391.

In het tweede werk heet het: „Toen deze wolf zich ontdekt zag, vluchtte hij naar *Genève*. Iemand, die de handelingen van de Inquisitie te *Ferrara* gezien heeft, verzekert mij, dat die verderfbrengende drijver in de gevangenis geworpen werd; maar terwijl hij van *Ferrara* naar *Bologna* geleid werd, is hij onderweg door gewapende lieden bevrijd. Iedereen begreep, wie hierin de hand had.”¹⁾

Zoo is de mededeeling, waarop men voortgeborduurd heeft. RILLIET neemt ze zonder eenige critiek over.²⁾ MERLE D'AUBIGNÉ spint er het volgend verhaal uit, waarin hij aan zijne verbeeldingskracht den vrijen teugel laat: „CALVIJN, op de hoogte gesteld van hetgeen er omging, was met zijn vriend DU TILLET in het paleis *del Magistrato*, en maakte zich haastig gereed voor zijn vertrek. Maar de inquisiteurs lagen op de loer; hunne handlangers maakten zich van den „pestverbreidenden roervink” (*pestifero mobile*) meester en brachten hem in de gevangenis. Het was niet hun plan den Evangelieleeraar te laten in eene plaats, waar hij machtige vrienden had. Zij besloten zijn proces te doen plaats hebben te *Bologna*, eene stad, niet ver van *Ferrara*, in de staten van den paus gelegen, waarin zij geheel meester waren. De jonge Franschman werd dus in handen gesteld van eenige dienaars der Inquisitie, en moest den tocht met hen doen naar de oude stad, welke er zich op beroemde, dat zij de asch van DOMINICUS, vader der Inquisitie, bezat.

CALVIJN ging voort, omringd door hen, die hem moesten geleiden. Hij kon toen getuigen van zich zelven, wat hij later van een ander zeide: „Ziedaar hem belegerd door honderd dooden, zoodat hij geen opening had, hoe klein ook, om te ontsnappen.” (Over Hand. XII, 6.) De rechtbank der Inquisitie, die nooit zacht was, zou het zeker niet zijn tegenover een aartsketter van dat gehalte. De troep, die hem leidde, ging een vruchtbaar land door en bewoog zich ongehinderd naar de stad der pauselijke staten. CALVIJN en zijne bewakers hadden reeds een goed deel van den weg afgelegd, toen plotseling gewapende mannen kwamen opdagen. Zij hielden den troep staande en bevalen, dat men den gevangene zou loslaten. Werd er weerstand geboden? Wij weten het niet. Wat daarvan zij, de inquisiteurs, niet gewoon te wijken, zagen zich den doctor ontnemen, dien zij naar een wissen dood leidden. CALVIJN werd in vrijheid gesteld, en dacht er slechts aan, *Italië* te verlaten.”³⁾

Dit alles is zeer schoon; jammer maar, dat het niet de waarheid tot

1) TIRABOSCHI, bijna even beroemd als MURATORI, spreekt over de Duitsche troepen, die door hun woord en voorbeeld niet weinig de Luthersche dwalingen verbreidden. Hij voegt er aan toe: „Nog verderfelijker voor *Italië* was in dien tijd het verblijf van CALVIJN, die, onder den naam van D'ESPEVILLE, ongeveer in 1533 aan het hof van *Ferrara* vertoefde, omdat hij niet alleen hertogin RENÉE in hare dwalingen bevestigde, maar ook, omdat hij vele anderen verleide.” *Storia della letteratura italiana*, VII, 291.

2) RODOCANACHI meende in de bibliotheek van *Sint-Gallen* een brief van BULLINGER (aan VADIANUS, 19 Dec. 1542) gevonden te hebben, „die eenig licht over deze duistere quaestie werpt”; maar het blijkt, dat hij niet goed gelezen heeft. In dien brief is sprake van COELIUS (CURIONE) en niet over CALVIJN. Zoo hebben HERMINJARD (VIII, 144) en de uitgevers der *Opera* (XI, 480) gelezen.

3) MERLE D'AUBIGNÉ, a. w., V, 507 en 508.

grondslag heeft. Beter dan MERLE D'AUBIGNÉ, RILLIET en MURATORI zelfen ingelicht, kunnen wij waarheid van verdichting scheiden.

Er heeft een ontsnapping en niet een bevrijding plaats gehad. De ontsnapping had niet plaats op den weg van *Ferrara* naar *Bologna*, maar eenvoudig uit de gevangenis van *Ferrara*. CALVIJN ontsnapte niet, maar... iemand anders.

MURATORI had niet zelf de acten der Inquisitie gelezen. Hij sprak volgens hetgeen men hem had verhaald, en hij, die het hem had overgebracht, had de dingen niet goed uit elkander gehouden. Hij had wel het bevel van den paus gelezen, de gevangenen naar *Bologna* te brengen, doch er niet op gelet, dat een ander stuk het bevel bevatte, ze vast te houden.

Daarbij komt, dat de naam van CALVIJN in geen enkel stuk voorkomt; er is alleen sprake van een „personage”. Wie was hij? FONTANA zegt: CALVIJN. BONNET en LECOULTRE zeggen: MAROT. Men heeft geen enkel bewijs. Alles wat men weet is, dat de ontsnapping den 14^{den} Juli pas had plaats gehad; maar op dat oogenblik was CALVIJN sedert weken reeds vertrokken en den 15^{den} Juli zond MAROT van uit *Venetie* een brief, waarin hij schreef: „Na gedurende vele dagen deze beroemde en oude stad doorkruist te hebben”...¹⁾

Zoo komen de legenden op en verdwijnen ze weder!

X.

Het zou ons wat waard zijn, eenigszins in bijzonderheden te weten, hoe de verhouding tusschen CALVIJN en RENÉE was.²⁾

Bepaalde historische gegevens hebben wij daaromtrent niet, wel enkele aanduidingen.

De reformator en de hertogin spraken ongetwijfeld dikwijls vertrouwelijk met elkander.³⁾ BEZA zegt: „Voor zoover de toestand het hem veroorloofde, versterkte hij haar in de ware liefde tot de vroomheid.”⁴⁾

CORNELIUS voegt er aan toe: „... Zooveel als de staat van zaken het toeliet te doen”; dit wil ongetwijfeld zeggen, dat de staat van zaken hem niet veel toeliet... Uit hetgeen wij omtrent den toestand der hertogin weten, kunnen wij afleiden, dat het bezoek van CALVIJN moeilijk vallen kon op een minder gunstigen tijd voor de wenschen

1) HERMINJARD, VI, 448—455.

2) RODOCANACHI zegt (106): „RENÉE ontving CALVIJN vriendelijk en stelde hem, naar het schijnt, enig geld ter hand. Volgens BONNET vindt men den naam van D'ESPEVILLE ook op de lijst der uitgaven van RENÉE in Maart 1536, maar zonder dat de som er bij geschreven staat; wat mij betreft, ik heb hem er niet op kunnen vinden.” Men moet meer juiste berichten hebben, om te kunnen vaststellen, wat RODOCANACHI „schijnt” aan te nemen.

3) Wij weten niet, waarom sommige geschiedschrijvers aannemen, dat die gesprekken in den nacht gehouden werden. FONTANA zegt: „Ofschoon zijne gedachten niet alleen voor RENÉE waren, ... het uiteenzetten van zijne leer in het vertrek van Mevrouw was de natuurlijkste zaak en wellicht het eenige onderwerp, waarover het mogelijk was, te handelen,” 312.

4) Opera, XXI, 125.

en het streven van den reformator." ¹⁾ Het komt ons integendeel voor, dat CALVIJN op een tijdstip kwam, waarop RENÉE zeer genegen moest zijn hem te hooren. Gevoelde zij geen diepe smart daarover, dat men haar mevrouw DE SOUBISE ontruikt had, die zoo lang haar tot moeder geweest was? Vergeleek MAROT haar niet met „eene lelie tusschen de doornen” ²⁾

De herder en leeraar CALVIJN greep deze gunstige gelegenheid aan, zoodat, gelijk BEZA verhaalt, „zij hem van dien tijd af met eene eenige liefde bemind heeft”. Na den dood van den reformator draagt BEZA den 20den Mei 1566 aan de hertogin de Opuscles op, en schrijft haar, kennelijk doelende op de dagen die CALVIJN aan haar hof doorbracht: „Ik weet, hoe groot de achting was, die de overledene u zijn geheele leven heeft toegedragen, als aan haar, die hij deels in de ware leer onderwezen, en deels in die leer bevestigd heeft.” ³⁾

De historieschrijver RILLIET heeft aldus den invloed beschreven, dien CALVIJN oefende: „Te oordeelen naar het portret, dat hij van zich zelf geeft, kan men zich CALVIJN voorstellen in het paleis van de ESTES verkeerende, terwijl hij minder zoekt in dien uitgelezen kring, waarin heeren, geletterden en dames over het algemeen zich met de nieuwe leeringen bezighielden, te schitteren, dan wel in vertrouwelijke gesprekken de innige, vurige overtuiging mede te deelen, die zijne ziel vervulde en die zich van zijn geest meester maakte. Dit drijft hem naar *Ferrara* en naar de kleine kerk, die, onder de bezieling en de bescherming van RENÉE, zich met het Evangelie voedt in dezelfde plaatsen, waar ARIOSTI door een wuft gezelschap de harmonieuze en prikkelende liederen van zijn geestig en los heldendicht laat zingen. CALVIJN heeft in *Italië* alleen het stille genot van de Godsvrucht, om met de zielen, die zijn geloof deelden, duurzame, broederlijke banden aan te knopen.” ⁴⁾

Ook hebben wij geen plan, geloof te hechten aan de legende, dat CALVIJN in de kapel van het kasteel zou gepredikt hebben, ⁵⁾

1) CORNELIUS, 205 en 216.

2) Dit is een bewijsstuk. Maar CORNELIUS schrijft er geen waarde aan toe. „De levensbeschrijver verhaalt, dat RENÉE altijd groote genegenheid voor den reformator gehad heeft, en na zijn dood hem dankbaar blijft gedenken, en hij zegt ook, dat deze gevoelens een gevolg zijn van zijn bezoek. Maar wordt die bewering niet gelogenstraft, doordat RENÉE en CALVIJN langen tijd niets aan elkander schrijven? Het is waar, dat later, veel later, RENÉE in nauwe betrekking tot den biechtvader van *Genève* is gekomen. Maar de vraag is, of BEZA wel het recht heeft, dingen, die zoo ver uit elkander liggen, bijeen te brengen en de oorzaak van die verhouding in het bezoek van 1536 te zoeken?” (CORNELIUS, 206.) De schrijver stelt, tegenover de mededeeling van BEZA, het bewijs uit het stilzwijgen. Men weet, hoeveel dit over het algemeen waard is. Daarbij moet men in aanmerking nemen, dat volgens CORNELIUS het „lange stilzwijgen” hoogstens een jaar geduurd heeft, daar er een brief van 1537 bestaat.

3) Opera, V, XVIII.

4) RILLIET, 26.

5) „Naast de zaal van den Dageraad, waarin RENÉE gewoonlijk met haar hof kwam, vond men in het kasteel eene door de kunst van TITIAAN versierde kapel. . . CALVIJN was gereed. RENÉE noodigde hem uit, in de kapel van TITIAAN te spreken. Had hij niet in de Roomsche kerken van *Noyon*, *Angoulême*, *Poitou* gepredikt? In dit voor *Italië* zoo heerlijke tijdperk, waarin CURIONE te *Pavia*, gesteund door de bewondering van zijne hoorders, waarin AONIO PALEARIO te *Sienna* CHRISTUS verheerlijkte als „den Koning aller volken”; waarin MOLLIO, tot ergernis van den paus, de brieven van PAULUS uitlegde; waarin JUAN VALDEZ, PETRUS MARTYR, OCHINO *Napels* met het Woord GODS vervulden, waarin de waarheid zelfs

evenmin als aan het verhaal, dat toen zijn portret door TITIAAN zou geschilderd zijn, en aan de mededeeling, dat er muzikale samenkomsten gehouden werden, waarop men Psalmen zong, waaraan CALVIJN geen deel zou genomen hebben „omdat het hem aan kunstzin ontbrak”. ¹⁾

Gesprekken als van een catecheet met zijne catechisanten, met RENÉE en enkele van hare hofdames, als FRANÇOISE BOUSSIRON; waren onder de gegeven omstandigheden mogelijk en waren voor het doel van den reformator voldoende.

Van die gesprekken meenen wij een weerklank te vinden in een brief, dien CALVIJN later aan RENÉE schreef: „Ik heb in u zulk eene vreeze GODS en zoo standvastige genegenheid om Hem te gehoorzamen gevonden, dat...” ²⁾ Hij had RENÉE na *Ferrara* niet meer ontmoet. Van de mis sprekende, zeide CALVIJN: „Ik twijfel of ik er bij moet blijven, te meer omdat ik meen, dat het u zoo duidelijk is, dat de mis de afschuwelijkste heiligschennis is, die men kan uitdenken, dat ik vrees mij tegenover u belachelijk te maken, door mij moeite te geven om eene zaak te bewijzen, die u geenszins twijfelachtig is.” ³⁾ Waaraan heeft CALVIJN die zekerheid ontleend, indien niet uit de met RENÉE te *Ferrara* gevoerde gesprekken?

MURATORI denkt, dat de reformator „al zijne welsprekendheid gebruikte om RENÉE te overtuigen, dat LUTHER in zijne reformatie halverwege bleef staan en dat men verder moest gaan”. Waarschijnlijk is de houding tegenover de Roomsche bijgeloovigheden dikwijls ter sprake gebracht. Dit onderwerp hield hem, blijkens zijne brieven aan DUCHEMIN en ROUSSEL, toen tier tijd bezig, en het lag voor de hand er met de heretogin over te spreken.

te *Rome* scheen door te dringen, verkondigde een Franschman, onder de hoede van eene Fransche prinses, hetzelfde Evangelie, maar op nog duidelijker wijze. Welk een toekomst voor *Italië*, als *Rome* al dat licht niet uitgebluscht had!” MERLE D'AUBIGNÉ, a. w., V, 544, 545.

1) Naast de legende, door MERLE D'AUBIGNÉ medegedeeld, vinde die een plaats, welke DOUEN voor zijne rekening nam: „Het is wel te denken, dat geen van die gezangen op muziek gezet is, hetzij door MAROT, hetzij door de twee kunstenaressen, de dochters van mevrouw DE SOUBISE, en te *Ferrara* gedurende het verblijf te CALVIJN gezongen is. Maar woonde deze de muzikale samenkomsten bij, waarvoor hij geen smaak gevoelde? In elk geval, toen hij bij den eeredienst het zingen van Psalmen invoerde, schijnt hij niet gedacht te hebben aan de overzetting van de Psalmen door MAROT.” (DOUEN, I, 219, n. 1.) Wellicht is de volgende legendaire mededeeling hierbij op zijne plaats. „In de verzameling, getiteld: „*Chefs-d'oeuvre de l'italien*”, uitgegeven door P. NEFF, te *Stuttgart*, vindt men in de 10de aflevering een beroemd schilderij van GIORGIONE, het Concert. Dit schilderij moet niet alleen kunstwaarde, maar ook uit historisch oogpunt waarde hebben. Men zegt (wie?), dat, toen CALVIJN zich naar *Ferrara* begaf, zij die hem zagen, getroffen werden door de sprekende gelijkenis met het hoofd van den klavierspeler op het schilderij van GIORGIONE, dat echter dertig jaar te voren geschilderd was.” (*Journal de Genève*, van 26 October 1879.)

2) Opera, XI, 323. Weder een bewijsstuk, dat CORNELIUS niet laat gelden. Na BEZA gelogenstrafft te hebben, doet hij het ook CALVIJN. Hij zegt: „CALVIJN heeft zich ôf laten bedriegen, ôf hij doet met zekere handigheid, alsof datgene, wat hij wenscht en waartoe hij vermaant, een feit is.” (CORNELIUS, 217.) CALVIJN heeft dus gebrek aan doorzicht of aan oprechtheid gehad. Zijne goede trouw wordt echter in het *Theol. Jahresbericht*, 1893, 271 (in 1894 uitgegeven) erkend.

3) Opera, XI, 327.

XI.

Dezelfde zaak roerde CALVIJN in den eersten brief, dien wij van hem aan RENÉE bezitten, aan. Dit geschiedde naar aanleiding van het volgende:

CALVIJN had te *Ferrara* FRANÇOIS RICHARDOT, een priester en prediker, ontmoet. RODOCANACHI getuigt van hem: „Hij was een van die intriganten met gevoelens die zich naar alles konden schikken, die denken dat zij zich op den voorgrond kunnen stellen door buigzaamheid, en daarin ook dikwijls slagen; daarbij handig, verstandig, zijn wereld wel kennend, geschikt voor alles, behalve voor den dienst waaraan hij zich gewijd had.” ¹⁾ In 1507 te *Morey (Franche-Comté)* geboren, kwam hij zeer vroeg, tegen zijn wil, gelijk hij zeide, ²⁾ in het klooster der kluzenaars van den heiligen AUGUSTINUS bij *Besançon*. Hij vervolgde zijne studiën bij de Augustijners van *Parijs* in 1527. Na een kort verblijf te *Doornik* kwam hij in 1529, nauwelijks twee en twintig jaar oud, weder te *Parijs*, waar hem opgedragen werd openbare voorlezingen te houden over de brieven van PAULUS. Hi maakte niet lang opgang. Plotseling hoorde men, dat hij *Parijs* had verlaten.

Naderhand kwam RICHARDOT in zijn Apologie er tegen op, dat men hem in vroeger tijd van ketterij had verdacht. Zijn lofredenaar, de abt DUFLLOT, die op zijne „wonderlijke gaven als redenaar” wijst en hem voorstelt als een „groot bisschop” en als een „groote figuur”, houdt het er voor, dat zijne verdediging „waarschijnlijk” is. Toch vermoedt hij, dat de ware reden van het vertrek van RICHARDOT niet genoemd is. Hij onderstelt, dat de jeugdige monnik is gaan twifelen of hij wel zijn gelofte zou kunnen houden; dat hij dit aan zijne superieuren heeft medegedeeld en dat deze goedgevonden hebben hem aanstonds eene gelegenheid te openen om zich terug te trekken, ten einde zich goed te bedenken. Maar de uitkomst was niet gelijk zij hoopten. RICHARDOT verliet zijn klooster om naar *Rome* te gaan; daár vroeg en verkreeg hij ontheffing van zijne geloften. ³⁾

Deze reeks onderstellingen kunnen echter niet allen twijfel aan de rechtzinnigheid van RICHARDOT op dat tijdstip doen verdwijnen. Het is dus te denken, dat de jeugdige Augustijner monnik omgegaan heeft met menschen die de nieuwe denkbeelden toegedaan waren, en of in zijne voorlezingen over PAULUS' brieven of in particuliere gesprekken daarmede eenigszins instemming betuigd heeft.

Daaruit is de ontmoeting van RICHARDOT met CALVIJN te *Ferrara* te verklaren. Men weet, welke de gevoelens waren van RENÉE's gasten. RICHARDOT, die zijne monnikspij aan den kapstok had gehangen, die aanbevolen werd doordat hij den naam had voor de reformatie te zijn (op dat oogenblik wordt hij een „door de *Sorbonne* verworpene”

1) RODOCANACHI, 157.

2) „Tegen mijn wil ben ik daarin geplaatst.” Abbé DUFLLOT, François Richardot, évêque d'Arras, 1898, 5, n. I.

3) DUFLLOT, a. w., 14.

geheeten), ¹⁾ was, ²⁾ als opvolger van AGOSTINO FOGLIATO, de aalmoezenier der hertogin, of moest het worden. De juiste data weet men echter niet. Alleen is bericht, in een brief van 14 Januari 1538, door J. CRUCIGER geschreven, dat hij op dat oogenblik de profetie van JESAJA uitlegde, na de brieven van PAULUS te hebben behandeld. Hij legde ze in 't privé (*in gynecio*) uit aan VITTORIA COLONNA.

Deze vertoefde te *Ferrara* van 8 April of Mei 1537 tot 22 Februari 1538. Maar daaruit volgt niet, dat RICHARDOT aldaar met VITTORIA gekomen is. ³⁾ In elk geval duidt de verklaring van CALVIJN, in zijn brief van 1537, aan, dat de reformator den gewezen monnik heeft ontmoet, behalve dat hij hem in 1530 te *Parijs* had gezien. ⁴⁾ Deze ontmoeting kan alleen in 1536 te *Ferrara* plaats gehad hebben. ⁵⁾

RICHARDOT ging anderen aanraden de gedragslijn te volgen, die hij zelf aangenomen had, welke hierin bestond, dat hij wel zekere leeringen aankleefde, maar er niet tegen opzag daartegen in te handelen. RENÉE was in de handen van een boozen „pseudo-Nicodemiet” gevallen.

Maar een van de hofdames, zekere FRANÇOISE DE BOUSSIRON, ⁶⁾ „volgens de kennis die zij van GOD ontvangen had, wilde niet tegen haar geweten datgene bestaan, wat zij dacht dat slecht was”. Daarom wendde zij zich tot CALVIJN, die haar geestelijke vader was. RENÉE zelve, die niet wist wat zij doen zou, deed door mevrouw DE PONS CALVIJN weten, dat zij sterk verlangde „breeder onderwezen te worden, te meer omdat het haar te midden van zoovele moeilijkheden... zoowel van de eene als van de andere zijde, wel moeilijk was een goed besluit te nemen”.

In zijn antwoord spreekt CALVIJN eerst van meester FRANÇOIS en van den tamelijk drukken omgang dien hij met hem had. „De haat dien ik hem tot op dit oogenblik heb toegedragen, is, dat ik altijd getracht heb hem in het goede op te bouwen.” Daarop volgt eene verklaring, die de gemoedsgesteldheid van den reformator verraadt. „Wanneer ik zie, dat iemand, door een slechte conscientie, het Woord des HEEREN omverwerpt en het licht der waarheid uitbluscht, zou ik hem geenszins kunnen vergeven, al was hij honderdmaal mijn eigen vader.”

1) HERMINJARD, VII, 309, n. 7. CRUCIGER deelt geruchten mede, die hem per brief werden overgebracht; deze inlichtingen zijn minstens van einde 1537.

2) Dit is de meening van CORNELIUS, 220: „Men kan niet wel het denkbeeld verwerpen, dat RENÉE hem reeds in haar dienst genomen had.”

3) RODOCANACHI, 129, n. 1, 136. Den 13^{den} Mei 1538 schreef TOUSSAIN aan BLAURER: „Ik weet uit vertrouwbare bron, dat de hertogin van *Ferrara*, ondanks den tegenstand van haar man, CHRISTUS moedig en onverschrokken belijdt.” HERMINJARD, VII, 308, n. 5.

4) In den woordenstrijd, dien CALVIJN met RICHARDOT heeft gehad, is er sprake van eene verhandeling van den reformator over het H. Avondmaal. Toen CALVIJN RICHARDOT te *Parijs* ontmoette, bestond er eene dergelijke verhandeling niet.

5) Te *Parijs*, tusschen 1529 en 1534, moet CALVIJN betrekkingen met RICHARDOT aangeknoopt hebben... Als de reformator RICHARDOT te *Ferrara* voor de eerste maal had ontmoet, had hij later niet kunnen zeggen, dat hij „dien man sedert lang kende”. (HERMINJARD, VII, 311, n. 11.) Volgens DUFLOT, schijnt RICHARDOT in 1530 *Parijs* verlaten te hebben en derwaarts niet te zijn weergekeerd vóór zijn vertrek naar Italië. Een bewijs te meer, hoe CALVIJN voor de zaak des HEEREN gedurende zijn verblijf te *Parijs* geijverd heeft.

6) HERMINJARD, VII, 309, n. 9.

CALVIJN zegt ook, dat hij sedert lang de dubbelhartigheid van RICHARDOT leerde kennen. „Zoo dikwijls en zooveel keer als hij tot hoorders mannen van naam die hem vooruitbrengen, en rijken die zijn knapzak of zijn beurs konden vullen, had, en die van hem eischten dat hij GOD de eere zou geven, heeft hij alles gedaan om hen te voldoen, terwijl hij altijd zijn woord duur verkocht.” Maar zoodra er vervolging kwam, is hij „altijd met zijne verloochening er bij geweest om daaraan te ontsnappen”. Zoo is „het heilige Woord van GOD voor hem een spel en spot geweest”.

Om de hertogin volledig in te lichten, deelt CALVIJN mede, wat hij te *Ferrara* met hem heeft gehad. „Dikwijls heb ik getracht hem op den goeden weg te brengen, zoodat ik poogde hem zijn ongerechtigheid te laten belijden, ofschoon hij haar onbeschaamd wilde verontschuldigen voor de menschen, schoon hij in zijne conscientie overtuigd was voor GOD. Desniettenstaande heeft hij, met een afschuwelijke onverzettelikheden en hardheid des harten, volgehouden te zeggen, dat hij niet zou aflaten te doen hetgeen hij wist dat kwaad was, behalve dat hij eenmaal, toen hij eene verhandeling van mij had gezien, met groote verwenschingen beweerde, dat hij nooit de mis, vanwege de groote verachtelijkheid die daarin lag, zou bijwonen. Maar ik kende mijn man toen zoo goed, dat ik zijn eed niet meer achtte dan het geklap van een ekster.”¹⁾

CALVIJN spreekt vervolgens van de mis, vermaant de hertogin daarin niet te „communiqueeren”, en de dure „roeping” te erkennen waartoe GOD haar roept, terwijl hij haar eenige werken zendt, waarin de leer haar breeder uiteengezet wordt.²⁾

De hertogin schijnt zich niet aan den raad van CALVIJN gehouden te hebben. RICHARDOT bleef bij haar, terwijl hij zich een zeer goed vriend van CALVIJN bleef noemen.³⁾

Hetgeen er vervolgens gebeurde, rechtvaardigde de waarschuwingen van CALVIJN.⁴⁾ RICHARDOT nam deel aan de kuiperijen, die door den hertog tegen de gravin DE PONS gericht werden. Plotseling werd hij in het fort *Rutiera* in verzekerde bewaring gesteld (Augustus 1544) en voor de pijnbank liet men hem een briefje onderteekenen, waarin hij beleed en bevestigde: „dat, toen hij aan mevrouw DE PONS gevraagd had, of het waar was, dat Uwe Excellentie (de hertog) meer gelukkig en verheugd scheen, wanneer de hertogin ziek was, en meer droevig, wanneer de hertogin weder herstelde, zij mij geantwoord heeft, dat

1) HERMINJARD zegt hieromtrent: „Dit schijnt de taal te zijn van iemand, die met eigen ooren gehoord heeft de „verwenschingen” en „den eed”, die RICHARDOT deed. Indien de reformator hier van den aalmoezenier sprak, volgens de inlichtingen die uit *Italië* gezonden waren, zou het verhaal minder kleur en gloed hebben.” (VII, 313). Welke was de verhandeling die CALVIJN liet zien? (Men zie de Appendix.)

2) Opera, XI, 328, 331. Het is niet wel te verklaren, waarom RODOCANACHI (160) de raadgevingen van CALVIJN voor „arglistig” houdt.

3) In een brief van 1542 schreef CURIONE, die op het punt stond naar *Italië* te vertrekken, dat, als hij iets in dit land wilde zenden, hij denken zou aan RENÉE of aan RICHARDOT, „*hominem doctissimum tuique amantissimum*”. Opera, XI, 436.

4) „Gedurende zijn dienst heeft hij voortdurend naar de twee partijen gezien, geheel zooals CALVIJN hem afschildert.” (CORNELIUS, 220.)

dit waar was." Met dit briefje kon de hertog eindelijk mevrouw DE PONS vernietigen. Iemand, die hem zulke schandelijke gevoelens toeschreef, moest van het hof verwijderd worden. De hertog verklaarde haar voor eene „canaille", eene „helsche furie". ¹⁾ Zij moest met haar man heengaan.

Daarna schreef RICHARDOT, die in zijne gevangenis vergeten werd, verscheidene brieven ²⁾ aan den hertog, die hij met een: „uw zeer nederige en allergeeringste slaaf" onderteekende. Hij werd vrijgelaten. Door GRANVELLE in bescherming genomen, werd hij tot kanunnik van *Besançon*, vervolgens, in 1554, tot bisschop van *Nicopolis* benoemd. Door mededingers heftig aangevallen, kreeg hij in 1555 een bewijs van rechtzinnigheid van den hertog van *Ferrara*, werd daarna onderbisschop van GRANVELLE en ten slotte, in 1566, bisschop van *Arras*. De Gereformeerden hadden geen heftiger bestrijder. ³⁾

XII.

De tegenstelling tusschen RICHARDOT, den gewezen monnik, en FRANÇOISE BOUSSIRON, met haar schoon en edel gelaat, is sterk.

FRANÇOISE was de dochter van BOUSSIRON, heer van *Grand-Ry*, in *Poitou*. Zij had reeds vroeg haar land moeten verlaten, en op het oogenblik waarop CALVIJN te *Ferrara* kwam, mocht zij het sieraad van het hof van ESTE genoemd worden. Een dichter van *Ferrara* roept uit: „Hoe zullen wij u naar waarde roemen, o FRANCISCA? Het edelste bloed stroomt door uwe aderen. Van uwe kindsheid af hebt gij uitgemunt in alle kunsten, die het erfdeel zijn van uwe sekse. De natuur voegde daarbij hare zeldzaamste gaven, schitterende oogen, een zuiver teint, een rose blos, die op een schoon gelaat zoo goed uitkomt, en ten slotte die liefelijke spraak, welke zoo harmonieus datgene, wat uit het hart welt, op de lippen brengt. Gij bekommert u niet om uwe kleeding, omdat u alles siert, hetzij gij verschijnt met de kap van *Xantinge*, ⁴⁾ of dat gij uwe krullen onder de Italiaansche baret verbergt. Zou ik de gaven van uw geest, en uw gelukkigen aanleg, door welken gij uwe speelnooten overtreft, waardoor u slechts eerbare zaken ter

1) RODOCANACHI, 168.

2) HERMINJARD, VII, 508, 509.

3) De abt DUFLLOT roemt zijne „gematigdheid" en „verdraagzaamheid". „Hij liet om gratie smeeken voor den graaf van EGMOND, met wien hij bevriend was geweest." Toch erkent de abt, dat RICHARDOT de ziel werd van „de bestrijding der ketterij", dat hij bij processieën gewoonlijk het volk toesprak, dat hij de voorvechter van het Interim en de vertrouweling van FILIPS II was. „Gevreesd door de ketters, was hij in *Artois* de voornaamste steun van de Roomsche leer en van de Spaansche heerschappij." In het concilie van *Trente*, waar hij in 1563 heengezonden werd, klaagde hij over „den haat, dien de ketters tegen zich hebben opgewekt door hun woeden, waardoor zij zich kennelijk rangschikken onder de benden van den engel, dien JOHANNES den verwoester en verderver heeft genoemd". (DUFLLOT, I, 59, 43, 47, 93, 130.) CALVIJN had te recht niet veel geloof geslagen aan zijne eeden.

4) Deze bijzonderheid is in overeenstemming met de mededeelingen van HERMINJARD. Maar hoe kan BONNET zeggen: „Geboren onder den hemel van *Provence*, in de lachende streken, die besproeid worden door de *Durance* en de *Rhône*"? (BONNET, Bulletin, XXI, 1872, 164.) Men zie DOUEN I, 172, n. 3.

harte gaan, en de stichtelijke studiën, waarvan niets u kan afhouden, wanneer het er op aankomt om Schriftkennis te verkrijgen, over het hoofd zien?" ¹⁾

In dien tijd was er te *Ferrara* een jeugdig Duitsch geneesheer, met name SINAPIUS, in 1505 te *Schweinfurt* geboren. Na te *Heidelberg* hoogleeraar in het Grieksch te zijn geweest, ter vervanging van GRYNÉE, had hij zich naar *Italië* begeven (1533), om er zijne medische studiën voort te zetten. Door JAN MANARD, den beroemden geneesheer van *Ferrara*, aan wien ERASMUS hem had aanbevolen, goed ontvangen, kwam hij aan het hof en in September 1534 ging hij met RENÉE naar buiten om de ondraaglijke zomerwarmte te ontvlieden. ²⁾

Daar leerde hij FRANCISCA kennen. ³⁾ Toen hij zich drie jaar later naar *Tübingen* begaf, bezocht hij te *Bazel* GRYNÉE. Deze schreef aan CALVIJN een brief, waarin het volgende voorkomt: „SINAPIUS aarzelt. Hij wordt opnieuw naar *Italië* getrokken, gelijk ik niet alleen kan vermoeden, maar ook te zien is, daar ik hem onophoudelijk een jong meisje, dat naar het schijnt Godvruchtig is, hoor roemen. Voor zooveel ik heb begrepen, is zij u ook van nabij bekend, en hebt gij haar boven alles geroemd om hare vroomheid. Indien men iets van haar door middel van u kon verkrijgen (zou hem dit zeer aangenaam zijn), want onder allen wordt niemand meer door hem gewenscht.”

GRYNÉE voegt er bij, dat SINAPIUS zoo verliefd is, dat hij gevaar loopt niet meer aan het werk te gaan. Hij eindigt aldus: „Ik wensch, dat gij ons omtrent de gezindheid van het jonge meisje inlicht, en zoo gij het plan van SINAPIUS en van mij goedkeurt, zou ik willen, dat gij u van alles nauwkeurig op de hoogte stelt.”

Volgens GRYNÉE zou het 't best zijn, indien zij zich in *Duitschland* vestigde, „om aldus van de duisternis naar het licht van het Evangelie te gaan. Met een man als SINAPIUS zal zij altijd eene goede positie hebben. Hij is thans zeer gezien in *Tübingen*.” ⁴⁾

Een nieuwe brief van GRYNÉE aan CALVIJN deelt hem mede, dat SINAPIUS het jawoord van FRANCISCA verkreeg, en hij voegt er aan toe: „Ik denk niet, dat men langer zal weigeren, omdat zij zoozeer verbonden zijn door de kracht van zulk een zuivere en standvastige liefde” ⁵⁾

De moeilijkheden kwamen niet van de zijde van het meisje, maar van hare ouders, die haar aan een Franschman hadden uitgehuwelijkt. Dit sprak een dichter op zijn manier uit: „Hij zal maar al te dikwijls komen, de geliefde bruidegom, dien gij uit *Frankrijk* verwacht, dien uw hart heeft verkozen en die, ons beroovend van het voorwerp van onze zangen, u naar het vaderlijk huis moet terugbrengen, ons slechts droefheid en spijt achterlatend.” ⁶⁾

1) BONNET, Bulletin, XXI, 1872, 163—165.

2) HERMINJARD, IV, 204, n. 1.

3) Het is een van de zeldzame voorbeelden in de XVI^{de} eeuw van een huwelijk uit liefde. Deze opmerking is door LANG gemaakt, in „Das häusliche Leben Calvin's, p. 12.

4) 15 Maart 1537, Opera, Xb, p. 89, 90; HERMINJARD, IV, 204—205.

5) Einde 1537 of begin 1538. Opera, Xb, 95; HERMINJARD, IV, 337.

6) BONNET, Bulletin, XXI, 1872, 166.

Daar kwam niets van. FRANCISCA trouwde met den Duitscher en zij bleven in *Ferrara* wonen. Van daar schreef SINAPIUS een brief aan CALVIJN, zich verontschuldigend, dat hij dit niet eerder gedaan had. Daarin zegt hij: „Ik denk, dat gij òf door de brieven van mijne vrouw, òf door vrienden die van hier naar u gegaan zijn, van ons huwelijk, dat verleden jaar gesloten is, van onze levenswijze en van al onze voornemens kennis draagt. Alleen dit blijft over: wij beiden vragen u, dat gij voortaan de vriendschap jegens mijne vrouw, die gij tot hiertoe bewezen hebt door gedurige raadgevingen, zult betoonen jegens ons beiden door uwe brieven. Leer ons... hoe wij, gelijk het Christelijken echtgenooten betaamt, zoo zuiver en heilig mogelijk voor GOD kunnen leven... Wij hebben het grootste vertrouwen in uw gezag, als in iemand, door wiens mond GOD tot ons spreekt (*tamquam per cujus os Deus nobiscum colloquatur*).” ¹⁾

Het medegedeelde geeft licht omtrent de betrekking van CALVIJN tot FRANCISCA. Hij was te *Ferrara* haar geestelijke vader en daarna bleef hij haar leidsman. Jammer, dat de gehouden briefwisseling verloren ging. Wij weten alleen, dat CALVIJN aan FRANCISCA den dood van haar neef OLIVETANUS berichtte. ²⁾

Maar uit SINAPIUS' brief kunnen wij iets afleiden, dat niet van belang ontbloomt is. SINAPIUS schrijft over de „zeer aangename herinnering” die hij gehouden heeft van CALVIJN's verblijf te *Ferrara*. „Ofschoon,” zoo voegt hij er aan toe, „toen gij hier geweest zijt, gij voor mij verborgen geweest zijt als een SILENUS voor ALCIBIADES (*sicut Alcibiadi Silenus quispiam latuisti*).” ³⁾

Wat wil dit zeggen? Op het feestmaal van PLATO spreekt ALCIBIADES over zekere standbeelden van SILENE, die geopend kunnen worden, door de twee deelen, waaruit zij bestaan, van elkander te scheiden. In het binnenste van deze vindt men beelden der godheden verborgen. De SILENE van ALCIBIADES is spreekwoordelijk geworden om een mensch aan te duiden, wiens uiterlijk geen vertooning maakt, maar wiens ziel schatten verbergt; het is het symbool van verborgen waarde.

CALVIJN was te *Ferrara* voor SINAPIUS als een SILENE van ALCIBIADES. In tegenspraak met de critische school, was CALVIJN in *Ferrara* wel degelijk werkzaam; hij schreef er twee brieven, had dikwijls lange gesprekken met RENÉE, FRANCISCA, RICHARDOT. Maar in tegenspraak met de classieke school moet erkend worden, dat CALVIJN niet in de kapel predikte en zich niet als reformator deed gelden. Hij sprak en werkte zeer ijverig, maar bescheiden in een vriendenkring. ⁴⁾

1) Opera, Xb, 364.

2) HERMINJARD, V, 228, n. 6.

3) Opera, Xb, 363.

4) Heeft men deze uitdrukking niet wat al te letterlijk opgevat? Als SINAPIUS zegt, dat hij niet geweten heeft, wat de reformator was, zou dit dan willen zeggen, dat hij dit ook niet vermoed heeft? Is het te denken, dat SINAPIUS niets geweten heeft van de gesprekken van CALVIJN met RENÉE en vooral met FRANCISCA? (Opera, Xb, 127.) Veel later (1553) sprak SINAPIUS nog met CALVIJN over de vriendschappelijke betrekking, waarin zij tot elkander gestaan hadden: „*A primo die quo nos olim Ferrariæ vidimus et salutavimus, inter nos, ea semper ergo me tua fuisse benevolentia visa est*”. (Ibid., XIV, 688.)

XIII.

Twee brieven werpen op deze liefelijke bladzijde een sombere schaduw. FRANCISCA en SINAPIUS werden gedwongen *Ferrara* te verlaten ten gevolge van de lasteringen van RICHARDOT's opvolger, den verachtelijken BOLSEC.¹⁾ Deze werd door RENÉE vertrouwd, omdat zij meende dat hij Protestant, en door HERCULES, wjl hij dacht dat hij Roomsche was. Hij deed bij RENÉE dienst als tusschenpersoon om met CALVIJN briefwisseling te houden, en bij HERCULES om als spion op te treden bij zijne vrouw. Door zijne kuiperijen wist hij eerst het heengaan van OLYMPIA MORATA, daarna dat van SINAPIUS en zijne vrouw te bewerken.

In een schrijven van 5 December 1554 uit *Würzburg*, waarin hij den „schandelijken verklikker” BOLSEC²⁾ aanklaagt, deelt SINAPIUS den dood zijner vrouw mede. Zij had eene kinderziekte gehad, die voor ouderen zeer gevaarlijk is. Zij was daarvan hersteld. Daarop waren de verschrikkingen van den oorlog gekomen, *Schweinfurt* had men ingenomen. FRANCISCA was ingestort en zij had „in allen eenvoud, vragende GOD voor haar te bidden,” haar man en haar nog zoo jeugdig dochtertje verlaten. „O, welk eene lieve, getrouwe, Godvreezende, liefderijke vrouw was zij geweest! Zij was mij met groote vreugde naar *Duitschland* gevolgd, en had zich reeds aan onze taal en aan onze zeden gewend.”³⁾

Zoo mogelijk, was de brief van 4 Januari 1557 nog somberder. De vreeselijkste oorlog had overal wolken bijeengedreven, welke alleen gekleurd werden door den rossigen gloed van branden. De dood maakte allerwegen slachtoffers. SINAPIUS doorleefde dit alles met ontzetting. „Behalve de bittere smart over het verlies zijner lieve levensgezellin, behalve den ondergang, de noodlottige, doodelijke brand in zijn geboortestad, behalve het verlies van zijn vaderlijk erfdeel en van hetgeen hij van lieverlede vergaderd had,” wordt hij gedurende twee

1) „BOLSEC, te *Parijs* geboren, was eerst een Karmelieter monnik. Hij predikte in de kerken van *Parijs*, toen hij in 1545 of 1546, na een preek die hij in de Sint-Bartholomeiskerk had gehouden, het geraden achtte, te vluchten. Hij begaf zich naar *Italië*. De goede hertogin... ontving hem te *Ferrara*... Daar trouwde hij en trad hij op als geneesheer, hetzij dat hij te *Parijs* in de medicijnen gestudeerd had, hetzij dat hij in de scholen van *Italië* zich daarin bekwaamde... BEZA zegt, dat hij uit *Ferrara* verjaagd werd om zijn valsche karakter.” (France protestante, art. BOLSEC, 2de uitgaaf, II, 745.) Zijn schandelijke loopbaan was daarmede niet geëindigd. Wij zullen hem weer ontmoeten. RODOCANACHI meent, dat hij uit *Consandolo* den 5den Juli 1555 een briefje aan CALVIJN schreef, dat geteekend is: *Hieronimus elemosinarius*, waarin hij den reformator uit naam van de hertogin een Italiaan aanbeveelt, en CALVIJN aanspreekt als „*frater carissime in Christo*”. (Opera, XIV, 147.) Maar hoe kan dit briefje van HIERONYMUS BOLSEC zijn, als RODOCANACHI zelf schrijft, dat hij in 1549 vervangen werd door HIERONYMUS van *Sienna*? (191, n. 2). Het is zeker, dat in 1550 BOLSEC met zijne vrouw en een knecht in het dorp *Veigy* woonde. (France protestante, ibid.)

2) In 1559 vraagt hij CALVIJN, hem, zoo mogelijk, eenige inlichtingen te verschaffen omtrent het uitwendig lot van BOLSEC, „den bedrieglijkste der aalmoezeniers” (*vaferrimi elemosynarii*). (Opera, XVI, 376.)

3) Opera, XIV, 688.

jaar door ziekte geplaagd. Voor hem zijn rijkdom, eer, stand, schoonheid, kracht, genoegens, slechts ijdele droomen. „Als een kluizenaar, of als de eenzame musch op het dak, leid ik als een oud man, als weduwnaar en een kranke, een eenzaam leven, met moeite mijn vermoeide leden, als een levend lijk, voortslepend.” Om der wille van het onderwijs van zijn eenig dochttertje had hij van zijn kind afscheid moeten nemen, dat hij naar zijn broeder CHILIANUS SINAPIUS, te *Spira*, gezonden had. OLYMPIA MORATA had haar eenige lessen gegeven. Zij had, na getrouwd te zijn met den geneesheer ANDRÉ GRUNTNER, *Ferrara* moeten verlaten en was in *Schweinfurt* komen wonen. Maar de stad was tot een puinhoop geworden en OLYMPIA had opnieuw de wijk moeten nemen, om zich met haar man te *Heidelberg* te vestigen. Zij was daar gestorven. Weldra werden haar man en haar broeder door de pest weggenomen. SINAPIUS eindigt: „Het is genoeg; het zou te veel zijn, indien ik niet wist, dat gij altijd begeerig zijt de kleinste bijzonderheden die uwe vrienden betreffen, te weten. Gij zult, ik ben er van overtuigd, altijd mijn vriend zijn en die mijner dochter, ter wille van hare moeder, die u bij haar leven zoo eerde en beminde en die gij, van uwe zijde, als eene zuster beschouwdet.” ¹⁾

De droeve werkelijkheid van het leven heeft het poëtisch waas, dat over het leven van *Ferrara* lag, weggevaagd.

1) Opera, XVI, 374, 375.

DERDE HOOFDSTUK.

CALVIJN DE GEESTELIJKE LEIDSMAN VAN RENÉE.

- I. Renée te Ferrara tot haar terugkeer naar Frankrijk. — II. Montargis. —
 III. De Godsdienstoorlogen. — IV. De kerkelijke tucht. —
 V. De moord op den hertog de Guise.

OK in *Ferrara* bleek het, dat CALVIJN, waar hij zich ook eenigen tijd ophield, steeds hechte vriendschapsbanden wist aan te knoopen. Men kan schier geen groot man aanwijzen, die op hen, die hem ontmoeten, zulke machtige aantrekkingskracht uitoefent!

Jammer genoeg, dat de geheele briefwisseling van CALVIJN met de vrienden en vriendinnen uit *Ferrara* verloren ging. Eenige brokstukken geven ons een flauw vermoeden, hoe rijk en belangrijk deze geweest is.

Een enkele brief, geteekend door BARTAUDIÈRE, doet ons zien, hoe deze, evenals FRANÇOISE BOUSSIRON uit de *Vendée* afkomstig, CALVIJN persoonlijk te *Ferrara* heeft gekend en daarna de vriendschappelijkste betrekking met hem onderhield. Den 4^{den} November 1542 berichtte hij CALVIJN de ontvangst van een brief en voegde er aan toe: „Wij denken hier nog altijd met genoeg aan u en scheppen vooral behagen in uwe brieven.” Daarom verzocht hij, dat hij elke gelegenheid om te schrijven zou aangrijpen.¹⁾

Het is hier de plaats om mede te deelen, in welke betrekking CALVIJN op het laatst van zijn leven tot RENÉE stond. Was hij niet

¹⁾ Opera, XI, 461—462. HERMINJARD, VIII, 178 en 177, n. 1. In dit schrijven deelt BARTAUDIÈRE mede, dat FRANCISCA moeder hoopte te worden.

naar *Italië* gereisd voornamelijk om met haar in kennis te komen? De weinige overblijfselen van de druk gevoerde briefwisseling zullen ons toonen, hoe CALVIJN zijn doel bereikt had.

I.

Ferrara en de omtrek was een centrum van tegenstand, ten minste

RENÉE van Frankrijk.

van protest, tegen de pauselijke macht geworden. Van verre, zelfs uit *Duitschland*, zocht men een toevluchtsoord bij RENÉE, die door ketters omringd was; zij hield briefwisseling met de voornaamste voorstanders der reformatie, als CALVIJN, BULLINGER, CURIONE, die haar hunne werken toezonden of opdroegen. ¹⁾ Toen GUILLAUME PRÉVOST, ²⁾ een Parijzenaar, naar *Ferrara* ging, vroeg hij (1551) aan CALVIJN een aanbevelingsbrief voor RENÉE, omdat, gelijk hij zeide, dit het zekerste middel was om op een goede ontvangst te mogen rekenen. Zij was waarlijk, gelijk men het uitdrukte, „de hoop en de steun van de reformatie in *Italië*”. ³⁾

De paus verzocht den hertog, deze ergernis weg te nemen. Deze aarzelde (1548). Maar een eerste terechtstelling van een ketter had den

22sten Augustus 1550 plaats,

een tweede volgde in Mei 1551. De toestand van RENÉE werd steeds meer hachelijk.

1) CALVIJN zond haar een exemplaar van zijne verdediging van DEFALAIS. Opera, XXII, 655.

2) De uitgevers van de Opera halen uit de France protestante, eerste uitgaaf, VIII, 320, aan: G. PRÉVOST zou een Parijzenaar geweest zijn, die ten tijde van de Bloedbruiloft te *Genève* had vertoefd. Deze brief zou aantonen, dat hij sinds lang tot CALVIJN in betrekking stond. Maar is het zeker, dat er in 1551 en 1572 sprake is van denzelfden persoon? De naam PRÉVOST was een naam, die dikwijls voorkwam. HERMINJARD toont bijna onwedersprekelijk aan, dat deze PRÉVOST was PRÉVOST van de *Bartaudière*, de persoon van wien hierboven sprake was. (HERMINJARD, VIII, 177, n. 1, en 180, n. 17, en RODOCANACHI, 156, n. 1, en 206, n. 2.)

3) *Quum nullus apud illam sanctorum aditus mihi pateat*. Opera, XIV, 120. Men vergelijk RODOCANACHI, 206. Veel is hier ontleend aan genoemden schrijver, die zich weer vooral bediend heeft van een tweede deel van FONTANA over RENÉE.

Een brief van PAUL GADDI (23 Juli 1553) van *Cremona*, toen predikant in *Valteline*, die twee dagen te *Ferrara* doorbracht, aan CALVIJN, geeft ons nauwkeurige berichten. RENÉE is in de handen van verfoeilijke leiders, ongetwijfeld Jesuïeten. Zij kan ze niet weggagen. Vooral ontbreekt haar een „trouw dienaar” des Woords, die haar elken dag kon vermanen. Zij moet zich tevredenstellen met een ongelukkigen monnik, die zijn eigen belang en niet de eere CHRISTI zoekt. Daarom laat de hertogin CALVIJN verzoeken, haar een „trouw dienaar” te zenden. Ook vraagt GADDI den reformator, haar dikwijls te schrijven, want „uwe brieven zijn haar niet alleen verwonderlijk aangenaam, maar zij zijn haar ook tot groot nut”. ¹⁾

GADDI geeft er CALVIJN ook met groot leedwezen kennis van, dat de hoogmoedige en duivelsche ketterij van SERVET in *Italië* een vruchtbaren bodem had gevonden. Daarom verzoekt hij hem, die dwaling te weerleggen, „want ik weet, welke macht uwe geschriften hebben bij hen, die in *Italië* den naam des HEEREN vreezen.” ²⁾

Korten tijd daarna laat RENÉE door hare kamenier CALVIJN een „memorie” aanbieden, waarin zij twee gouvernantes vraagt. Deze behoorden aan de volgende voorwaarden te voldoen; immers schrijft de hertogin: „Het is noodig, zoo mogelijk twee weduwen te vinden, maar ten minste ééne, om het bestuur en de zorg te hebben over de meisjes die in onzen dienst zijn. Wij zouden wenschen, dat genoemde vrouwen beproefde weduwen waren, gelijk de heilige PAULUS schrijft; maar omdat het in onze dagen moeilijk is er te vinden, die den leeftijd van zestig jaar bereikt hebben en gezond en sterk zijn om deze taak te vervullen, zullen wij er ons mede tevredenstellen, dat zij boven de vijftig jaar oud zijn. In het bijzonder moet haar leven te allen tijde eerbaar en kuisch geweest zijn.... En ik houd mij overtuigd, dat genoemde ESBEVILLE ³⁾ mij niet zal willen misleiden. Overigens moeten zij GOD vreezen en beminnen, matig zijn door woord, leven, omgang, vermaning en voorbeeld, gelijk de heilige apostel zegt, en vrouwen des vredes, en niet van diegenen, welke klapachtig zijn en wat er in den tekst volgt... ⁴⁾ Wat hare bezoldiging betreft, wij zullen haar ieder veertig à tachtig franken geven. Zij zullen geen groote uitgaven voor hare kleeding doen. Het is mij voldoende, indien zij eerbare ronde rokken hebben van serge met een hoogen kraag, of wat zij willen, maar het moet in het zwart zijn met klapmutsjes, als weduwen gekleed. Of zij van adel zijn of niet, zij zullen mij behagen indien zij aan bovengenoemde voorwaarden voldoen en den vrede liefhebben en geen omgang met mannen zoeken, als alleen, wanneer de gelegenheid zich voordoet, in mijne tegenwoordigheid, dat niet al te dikwijls is.” ⁵⁾

1) Opera, XIV, 576. Een bewijs, hoe belangrijk de verloren gegane briefwisseling was. Een pak brieven, door GADDI medegebracht en aan een Joodsch koopman te *Zürich* toevertrouwd, werd gestolen. Men zie CALVIJN's brief aan BULLINGER, Aug. 1553. Opera XIV, 584.

2) Opera, XIV, 577.

3) De pseudoniem van CALVIJN, dien de hertogin op hare manier schrijft.

4) 1 Timotheüs V.

5) 17 October 1553, Opera, XIV, 645—647.

Waarschijnlijk is deze brief, als zoovele andere, door HERCULES onderschept en overgeschreven. Steeds meer door den paus en de Jezuïeten aangespoord, verbande de hertog (18 Maart 1554) allen uit zijne staten, die verdacht werden de reformatie te begunstigen. Daarna vroeg hij den Koning van *Frankrijk* een handig en energiek biechtvader, om zijne vrouw te overtuigen. De Koning zond hierop ORY.¹⁾ Deze was niet minder dan twintig jaar lang het hoofd van de Fransche Inquisitie.²⁾ Hij verliet *Parijs* in de eerste dagen van 1554, met opdracht, „genoemde dame, die zich in den doolhof van die ongelukkige en vervloekte meeningen gestort heeft, terug te leiden en te brengen tot de kudde van CHRISTUS”. Hij kreeg zelfs verlof, desnoods gestreng op te treden; hij mocht haar dreigen, dat haar goed en hare kinderen haar zouden ontnomen worden.

In denzelfden tijd zonden, met politieke bedoeling, de GUISES den dichter JAMET naar RENÉE terug, die vroeger haar secretaris was geweest, onder den naam van CHAMBRUN *Genève* doortrok en, naar het schijnt, CALVIJN's raad inwon omtrent de opdracht die men hem gegeven had.

CALVIJN, op de hoogte van hetgeen er omging, was erg ongerust. Hij schreef den 6den Augustus 1554 aan de hertogin, haar mededeelend, in welke becommerring hij verkeerd heeft, sedert haar oude dienaar door *Genève* trok.³⁾ Hij verzekert haar: „Indien gij in groote ongerustheid verkeerd hebt, heb ik daarin wel gedeeld.” Ook is hij besloten haar een betrouwbaar man te zenden, een man, die beroemd geworden was, met name MOREL. CALVIJN teekent hem op de volgende manier, en toont daardoor tevens, met hoeveel tact hij met edelen en prinsen weet om te gaan: „Ik heb bringer dezès gekozen, als den man die naar mijn oordeel voor u het geschiktst zal zijn, zoowel voor de leer als voor aalmoezenier... Daar hij een edelman is van een achtbaar huis, zal hij te meer aannemelijk zijn voor hen, die de goeden zoeken weg te dringen, wanneer zij, naar de wereld, verachtelijk zijn...”

1) Broeder MATTHEÛS ORY, dien RABELAIS „onze meester DORIBUS” noemde, een Bretagner van geboorte, was een Dominicaan en de groot-inquisiteur van *Frankrijk*. DOLET getuigde van hem: „Ik heb nooit iemand gekend, die meer onwetend, meer boosaardig en meer naar het bloed en den ondergang van een Christen dorstende was.” Hij was omkoopbaar. In de stad *Sancerre* handelde hij gematigd met de Protestanten, die hem goeden wijn verschaften, en voor een ronde som kreeg men van hem uitnemende certificaten van catholiciteit. (*Histoire ecclésiastique*, édit. BAUM, I, 33.) Hij was de rechte man voor zijne functie, een theoloog, die voldoende op de hoogte was, en een speurhond met een fijnen neus. Hij was altijd aan het werk; te *Parijs*, *Lyon*, *Bourges*, *Orleans*, *Poitiers* en *Vienne* had hij zijn zetel. Hij begunstigde de vestiging der Jezuïeten. Aan zijn invloed kunnen de scherpste maatregelen geweten worden, die FRANS I tegen de Gereformeerden nam. HENDRIK II stelde hetzelfde vertrouwen in hem als zijn vader, en toen men voor een moeilijk geval stond, zond de Koning ORY naar *Ferrara*, om de hertogin over te halen. Wij zullen op ORY terugkomen bij het proces tegen SERVET. (CHRISTIE, Etienne Dolet, 394—397.)

2) De „lettres patentes” des Konings zijn gedateerd: *Lyon* 30 Mei 1536; de brève van den paus, die hem in zijne functiën bevestigde, is van 15 Juli 1539. Hij werd door JULIUS III bevestigd den 17den Mei 1552. RODOCANACHI, 238. Men vergelijke Calvijn's jeugd, 249.

3) In den rand schreef JONVILLIERS: „... COLONGE (MOREL) ging van hier een maand nadat LYON (LÉON) JAMET door deze stad met de post trok, bij haar gaande om haar te vermanen, wjl geen enkele belijdenis van eene Christin te zijn, meer deed. Hij noemt hem haar gewezen dienaar.” O p e r a, XV, 205, n. 1.

Gij zult in den man, gelijk ik hoop, noch ijdelheid, noch hoogmoed vinden..." Overigens, hoe vriendelijk en handelbaar hij jegens de kleinen en hoe nederig hij tegenover hen is, wien hij eer verschuldigd is, toch zal zijn rechtschappen wandel, met de gematigheid die in hem is, en de gave om te onderwijzen, hem gezag geven om zich van zijn plicht in datgene wat gij begeert, te kwijten." ¹⁾ Te gelijk deelde hij de hertogin mede, dat hij eene gouvernante had gevonden, gelijk zij die verlangde, „eene goede damoyselle, welke hem beloofd had in haar dienst te komen wanneer zij dat zal willen gelasten." ²⁾

De uitgevers van de Opera meenen, dat MOREL zijne taak niet kon vervullen. ³⁾ RODOCANACHI is van oordeel, dat RENÉE in het geheim dikwijls met hem sprak, en dat zij, daardoor moed grijpende, haar verzet met nieuwe kracht voortzette. ⁴⁾ Men ontnam haar hare twee dames van gezelschap; men nam hare twee dochters van haar af, om ze in een klooster op te sluiten. De hertog zelf schreef den keizer: „Veertien dagen lang hielden wij haar opgesloten en lieten haar bedienen door menschen, die wars van alle Luthersche denkbeelden zijn, haar dreigende, dat al hare goederen zouden verbeurdverklaard worden." ⁵⁾ Toen RENÉE toch bleef weerstaan, bracht men haar voor de rechtbank der Inquisitië, die haar den 6den September 1554 veroordeelde.

Wat had er plaats gehad? Alle processtukken zijn verbrand. Volgens het bericht van den Florentijnschen gezant aan zijne regeering, verklaarden de rechters RENÉE schuldig, maar zachtmoedig zijnde, hadden zij haar tot levenslange gevangenis veroordeeld, terwijl hare goederen verbeurdverklaard werden. ⁶⁾ Den volgenden dag werd RENÉE als eene gevangene in het oude kasteel, met twee dienstboden, die den hertog genegen waren, opgesloten.

Maar plotseling had er een ommekeer plaats. Men zeide opnieuw, dat de hertogin haar geloof had afgezworen, dat zij de hostie aannam en dat de hertog haar vergiffenis had geschonken. Maar de Florentijnsche gezant toont zich zeer ongeloovig omtrent dit verhaal. En RENÉE bleef in de gevangenis, en ORY, die, naar men dacht, het pleit gewonnen had, verliet eensklaps de stad.

Men moet hier gissingen maken.

Zeker is het, dat de hertog niet meer hard bleef, maar zijne vrouw met zachtheid ging behandelen, en dat de hertogin, na weerstand geboden te hebben, was gaan toegeven. En waarlijk, op Vrijdag 21 September geeft zij haar verlangen te kennen om te biechten; des Zondags, den 23sten, ontvangt zij de hostie uit handen van den

1) Opera, XV, 206.

2) Ibid., XV, 207.

3) Ibid., XV, 417, n. 1.

4) Zij had, naar het schijnt, een oogenblik gewiefeld. Den 2den September schreef FRANCESCO BALBI, de gezant van Florence, aan COSME DE MEDICIS: „... Ten slotte heeft, na vele disputen, Hare Excellentie dezen morgen de mis bijgewoond, iets dat zij sedert twaalf jaar niet gedaan had." RODOCANACHI, 243, n. 1, 244.

5) Ibid., 246.

6) Ibid., 246.

pater Jezuiet PELLETARIO. Van dat oogenblik af wordt RENÉE niet meer bewaakt; hare hofdames en edellieden mogen haar weer de verschuldigde eer toebrengen, zij kreeg hare dochters terug en weldra had het hof zijn vorig aanzien.

Had RENÉE werkelijk hare belijdenis afgezworen? vraagt haar laatste levensbeschrijver. „Zij stemde er in toe, de uitwendige openbaring te laten varen, maar zij hield aan den grond harer belijdenis vast. . . Zij was Calviniste vóór 1554, zij was Calviniste na 1560 (toen zij naar *Frankrijk* vertrok), zij bleef het ongetwijfeld in die tusschenpoos.” ¹⁾

Was zij dan eene huichelares? Haar karakter was afkeerig van geveinsdheid. Sprak zij het niet uit, dat men nooit mag liegen, zelfs niet om de zaak der religie te bevorderen? ²⁾ Doch in de XVI^{de} eeuw dacht niet ieder over de Nicodemieten als CALVIJN of gelijk wij.

De reformator had een ander denkbeeld over de roeping van een geloovige, en toen hij van de daad van RENÉE gehoord had, liet hij een smartkreet hooren, toen hij aan FAREL schreef: „Wat de hertogin van *Ferrara* betreft, een treurig bericht, dat maar al te juist is: zij is bezweken voor de dreigingen en den hoon. Wat zal ik zeggen, dan dat bij de grooten zelden standvastigheid gevonden wordt?” ³⁾

CALVIJN wilde zich echter niet van de hertogin afwenden. Hij richtte den 2^{den} Februari 1555 tot de ongelukkige hertogin een van die brieven, die uitmunten door openhartigheid en gepasheid, door strengheid en medelijden: „Daar ik tegenwoordig nog niet weet, hoe het met u gesteld is, wil ik u alleen dit woord toevoegen, dat ik meen, dat gij u wel van den rechten weg hebt moeten afwenden, om de wereld tevreden te stellen. . . De duivel heeft daardoor zoo zijn triumpfen gevierd, dat wij gedwongen werden te zuchten en het hoofd te laten hangen, zonder verder te onderzoeken. . .” Zoo spreekt hij tot het geweten. Maar hij heeft ook nog een woord voor het hart, als hij zegt: „Ik verzoek u moed te scheppen, en indien de vijand, door een slag, ten gevolge van uwe zwakheid eenig voordeel op u behaald heeft, laat hem dan niet

1) RODOCANACHI, 255.

2) Deze woorden vindt men in een merkwaardige zinsnede in den brief van RENÉE aan CALVIJN (1564), die aldus luidt: „Toen een secretaris van M. d'ACQS eens tot de koningin van *Navarre* en mij op deze plaats alle mogelijk kwaad van hem (den hertog DE GUISE) en anderen zeide, en ik hem bezwoer, dat hij zou zeggen of hetgeen hij zeide waar was of niet, beleed hij ons, dat er niets van aan was, en noemde hem, die hem geleerd had dit van hem (den hertog) te zeggen om hem te beschuldigen, eene zaak die hij niet had uitgedacht, en dat dit was om den Godsdienst te handhaven: eene zaak, die genoemde dame toestemde, en dat men zich op alle manieren moest verdedigen gelijk men kon, en dat de leugen goed en heilig was op dit terrein, gelijk velen zeggen en vasthouden. Hiertegeen moest ik opkomen, zeggende, dat GOD niet de vader van de leugen is, maar de duivel, en dat GOD de GOD der waarheid is, en dat Zijn Woord machtig genoeg is om de Zijnen te verdedigen, zonder de wapenen des duivels en van zijne kinderen op te vatten.” Opera, XX, 271. Ten onrechte beschuldigt RODOCANACHI H. MARTIN (*Histoire de France*, IX, 297, n. 3), dat hij den brief van RENÉE het tegengestelde heeft laten zeggen van hetgeen hij bevat. (Bulletin, XVIII, 1869, 41, en RODOCANACHI, 255, n. 1.) Wat JEANNE D'ALBRET betreft, men vraagt zich af, of de woorden: „eene zaak die genoemde dame toestemde,” niet als tusschen twee haakjes moeten geplaatst worden, zoodat het vervolg het einde van het betoog van den secretaris van ACQS zou zijn. Men hield er in de XVI^{de} eeuw geen punctuatie op na, of zij had niet dezelfde beteekenis als tegenwoordig.

3) 1 November 1554. Opera, XV, 298.

den roem hebben, dat hij alles heeft gewonnen." Het komt er op aan, den strijd voort te zetten en het verloren terrein te herwinnen. Daarom schrijft hij: „Ik weet, dat dezelfde aanvallen, die u hebben doen buigen, u hierna nog onophoudelijk zullen bereid worden. Maar ik bid u, dat gij bedenkt, hoeveel gij verschuldigd zijt aan Hem, Die u zoo duur heeft gekocht... Hij is geen Meester, in wiens dienst men iets sparen mag. Roep Hem dus aan, vertrouwend, dat Hij machtig is onze zwakheden te hulp te komen." ¹⁾

Er zijn te weinig brieven van CALVIJN aan RENÉE overgebleven, om den strijd na te gaan, waarin de reformator alleen door zijne raadgevingen eene vrouw moest beschermen tegen de vervolging van een vorst en van de geheele Roomsche kerk.

Wij weten, dat die vervolging steeds heviger werd, en dat daardoor de reformatie in *Italië* werd uitgeroeid. De hertog bleef de hertogin als een verdachte behandelen. Hij gaf haar een Jezuïet tot aalmoezenier en een Jezuïet tot biechtvader. Hij vroeg zelfs aan de Inquisitie, een Lutheraan op de pijnbank te leggen, om te doen zeggen, „of sedert verleden jaar mevrouw de hertogin brieven gewisseld heeft met ketters, en of zij hun geld gezonden heeft, gelijk zij vroeger gewoon was". ²⁾

De hertog begreep zeer wel, dat, om de hertogin te overwinnen, men haar van de gemeenschap harer geestverwanten moest afsnijden. Maar CALVIJN begreep evenzeer, dat het voor haar noodig was, dat de band met de geloovigen aangehouden werd. Een brief van 20 Juli 1558 toont, dat hij er mede bezig is, te zorgen dat de hertogin een raadsman, op wien zij vertrouwen kan, bij zich heeft. Hij verheugt zich, „dat de man, dien hij haar toezond, zich zoo goed van zijn plicht gekwetend heeft", en daar deze zijn dienst niet langer kon voortzetten, verklaart hij zich bereid om, wanneer het haar behaagt, een ander te zenden. „Wacht u er wel voor, dit middel te verachten, een man te hebben, die u dagelijks aanspoort, terwijl gij ervaren hebt, dat dit u zeer nuttig is." Hij geeft haar raad omtrent haar huis, waarin hij vernam dat zij „niet zonder doornen" verkeerde, en noodigt haar uit, „het te zuiveren gelijk GOD het beveelt". Ten slotte lost hij een moeilijk geval voor haar op. Hoe moest zij zich houden, wanneer zij het recht had kerkelijke ambten, waaraan inkomsten verbonden waren, te vergeven? CALVIJN raadt haar aan, de zorg daarvoor over te dragen op een abt, „want bij de schriftelijke opdracht, die gij er hem van geven zult, kan deze clause zonder bezwaar daarin neergelegd worden, dat gij, om uwe conscientie te ontlasten en om niet gewikkeld te worden in de dingen, die den staat der kerk aangaan, hem daartoe committeert". ³⁾

Het leven van HERCULES liep ten einde. Hij stierf bijna plotseling.

1) Opera, XV, 418. De brief van 10 Juni „aan eene dame" kan zeer wel een brief zijn, door den markies DE VICO in 1555 aan RENÉE overhandigd. Men leest daarin: „Onze goede GOD weet zeer wel, waarom Hij u aldus beproeft, want de smart, waarin gij verkeert, is eene beproeving van ons geloof, om u te doen gevoelen, welk een onwaardeerbare schat het Evangelie is." Opera, XV, 652.

2) RODOCANACHI, 257.

3) Opera, XVII, 260—262

Op zijn sterfbed, 3 October 1559, had hij echter genoeg tegenwoordigheid van geest, om misbruik te maken van de toegefelijkheid van RENÉE, door haar onder eede te laten beloven, dat zij voortaan geen betrekkingen met ketters meer zou onderhouden.

Wat stond haar nu te doen? RENÉE raadpleegde CALVIJN, die haar den 5^{den} Juli 1560 antwoordde: „Wat den eed betreft, dien men u afdwong, daar gij gefaald en GOD beleedigd hebt, zijt gij niet gehouden dien gestand te doen, evenmin als eene gelofte die men uit bijgeloof gedaan heeft. Gij weet, Mevrouw, dat het in HERODES niet alleen is afgekeurd, dat hij den eed, dien hij inderhaast gedaan had, hield, maar dat dit hem een dubbel oordeel op den hals gehaald heeft.” ¹⁾ Een andere moeilijkheid rees op. Moest RENÉE als weduwe in *Ferrara* blijven, of was het beter, dat zij naar *Frankrijk* terugkeerde? Haar zoon deed haar vermoeden, dat hij de politiek en de kwellingen van zijn vader zou voortzetten.

De paus, tot wien zij in betrekking was blijven staan, dien zij meer dan één dienst voor hare beschermelingen gevraagd had, aan wien zij brieven richtte met de onderteekening: „Uwe goede nicht, RENÉE van *Frankrijk*”, ried haar aan, te blijven. „Wij herinneren ons uwe toegenegenheid jegens ons en jegens den apostolischen stoel,” ²⁾ schreef hij. CALVIJN gaf haar beteren raad, door te schrijven: „De nood is mij opgelegd, u te verklaren, dat gij er niet veel bij gewonnen zult hebben, als gij uit een afgrond ontkomen zijt om in een anderen te geraken. Want ik zie niet, waarin die verandering uw toestand zou verbeteren.” De vraag is niet, of zij tusschen *Ferrara* en *Montargis* zal kiezen, maar of zij in plaats van de weifelende houding van vroeger, nu zal komen tot eene besliste belijdenis der waarheid. CALVIJN richt tot haar de plechtige woorden: „Wanneer gij in *Frankrijk* waart en men naar u hoorde, geloof ik wel, Mevrouw, dat de zaken niet zoo kwaad zouden gaan. Maar dit zoekt men niet. Men wil zich met uw naam dekken om het kwaad te voeden, dat niet langer kan gedragen worden. Wanneer gij u nu in zulk een verwarring gaat steken, is dit openlijk GOD verzoeken. Ik zoek uw heil, Mevrouw, zooveel ik kan. Maar indien de hoogheid en de grootheid der wereld u verhinderen nader tot GOD te komen, zou ik voor u een verrader zijn, door u te doen gelooven, dat wit zwart is. Indien gij besloten waart u beslist te openbaren en u kloekmoediger te toonen dan tot hiertoe het geval was, zou ik Hem bidden u spoedig een grooter deel in het bestuur te bieden, dan men u nu aanbiedt. Maar indien het is om amen te zeggen op alles wat door GOD en de menschen veroordeeld is, weet ik niet anders, dan dat gij er u voor wachten moet, van den wal in de sloot te vallen. Dit wil, Mevrouw, echter niet zeggen, dat ik u raad, langer in de dienstbaarheid te verkeerden waarin gij nu zijt, noch daarbij in te slapen, want dit is al te veel in het verleden geschied. Alleen vraag ik u, zoo te veranderen, dat dit dienstig kan zijn om GOD met een goed geweten te dienen, en leiden kan tot het rechte doel, en waardoor gij u

1) Opera, XVIII, 147.

2) RODOCANACHI, 306.

evenmin wikkelt in de netten die het u moeilijk valt te verbreken en welke u evenzeer of meer dan de eerste gebonden zouden houden... Indien gij geen medelijden met u zelve hebt, is het te vreezen, dat gij te laat een geneesmiddel voor uwe smart zoekt. Behalve datgene, wat GOD u sedert lang door Zijn Woord getoond heeft, roept u uw leeftijd, om te denken, dat uw erfdeel en eeuwige rust niet hierbeneden zijn. En JEZUS CHRISTUS is wel zooveel waard, om u zoowel *Frankrijk* als *Ferrara* te doen vergeten."

Deze edele taal is zoowel RENÉE als CALVIJN waardig. Zij verstond die, en den 2^{den} September 1560 *Ferrara* verlatend, kwam zij in *Frankrijk*, waar zij openlijk uitkwam voor de Gereformeerde kerk, en de toevlucht werd voor de vervolgd.

II.

Na *Nérac* en *Ferrara*, hebben wij *Montargis* te beschrijven. Uit *Italië* vertrokken, begaf RENÉE zich eerst naar *Orleans*, waar zich het hof bevond. ¹⁾ Niettegenstaande zij haar schoonzoon, den hertog DE GUISE, bezwoer het niet te doen, liet deze den prins van CONDÉ (26 November 1560) gevangennemen, en deze zou zijn hoofd op het schavot hebben gelaten, indien koning FRANS II, de man van MARIA STUART, niet plotseling gestorven ware (5 December). RENÉE woonde de befaamde Generale Staten ²⁾ (den 13^{den} December geopend) bij, en ging 13 Januari 1561 naar *Montargis*. ³⁾

"De kleine, lieve stad *Montargis* had in dien tijd den naam, eene groote, mooie stad, met breede en rechte straten, prachtige monumenten, met eene vlijtige en verstandige bevolking, te zijn. Hare ligging bij de samenstrooming van de drie rivieren en aan den grooten weg, die het gebied van de *Loire* verbindt met dat van de *Seine*, geeft aan het plaatsje groot belang, zoowel uit een handels- als uit een militair oogpunt.

Toen RENÉE bezit van het kasteel nam, was het, gelijk zij beweerde, ⁴⁾ „bijna onbewoonbaar"; de muren stortten van alle zijden in. Hare eerste zorg was, de toegangen te laten verschansen: de muren werden verhoogd en van geschut voorzien, de grachten uitgediept, de torens versterkt. ⁵⁾

Wat later maakte zij met hulp van JACQUES ANDROUET DU CERCEAU, ⁶⁾ haar architect, die tevens hare aalmoezen uitdeelde, van het kasteel

1) Men zie Calvijn's jeugd, 304.

2) Men zie de gravure in de verzameling van PERISSIN en TORTOREL.

3) Een der drie steden, aan RENÉE afgestaan.

4) De uitdrukking is niet van RENÉE, maar van ANDROUET DU CERCEAU in zijn werk: *Les plus excellens bastimens de France*, I, 1576, waarin hij zegt: „Toen in het jaar 1560 mevrouw RENÉE deze plaats zoo mooi vond, dat zij, hoewel zeer vervallen en afgebrokkeld, en daardoor als onbewoonbaar geworden, het geheel liet herstellen, het met eenige nieuwe gebouwen, tuinen en andere gemakken, gelijk men het tegenwoordig vindt, verfraaiende. Zij bleef daarin tot haar dood wonen."

5) RODOCANACHI, 332, 333.

6) Men zie *Bulletin*, XXXVII, 1888, 219—233. „Opdracht van een boek van A. DU CERCEAU, aan de hertogin van *Ferrara*, 1566."

een van de schoonste residentieën des koninkrijks. Men bewonderde daarin de groote zaal, 28 vaam lang en 8 breed, met drie ingangen, zes schoorsteen, een gewelfd plafond, zeventien vensters... Niet minder bewonderenswaardig waren de zomerhuisjes en eene groote volière, enz. ¹⁾

Jarenlang was dit kasteel eene plaats van samenkomst voor de beroemdste predikanten, als MOREL, BEZA, P. MARTYR, MERLIN, voor Gereformeerde vorsten en vorstinnen en den held COLIGNY. Al kwam CALVIJN er nooit, zijne brieven werden er gelezen.

De eerste brief kwam er terzelfder tijd als RENÉE. Den 13^{den} Januari was zij uit *Orleans* aangekomen, den 16^{den} zond hij zijn brief uit *Genève*. De reformator wilde haar aanwijzingen geven, hoe zij haar leven voortaan behoorde in te richten. Hij schreef haar daarom: „Ik hoop, dat gij het mij altijd ten goede zult houden, ter wille van de achting die ik u toedraag, en van de begeerte die ik zoozeer voor uw heil koester, opdat de naam GODS steeds meer door u verheerlijkt worde, dat ik mij beijver, u daarin te helpen... Ik weet, dat gij er op gesteld zijt, onderwezen en zelfs vermaand te worden omtrent uw plicht, waardoor gij leerzaam en zachtmoedig gemaakt wordt om alles te ontvangen, wat gij weet dat van GOD tot u komt”. Daarop zegt CALVIJN: „Ik bid u, u te beijveren, zulk een voorbeeld te geven, als gij weet dat God van u eischt, tot op de hoogte waarop Hij u bracht, zoodat de goeden daaruit moed scheppen en de boozen daardoor beschaamd worden.”

In de tweede plaats moet RENÉE het voorbeeld geven van een werkdadige liefde: „Zij, die de arme leden van CHRISTUS steunen en hen te gemoet komen, zijn medearbeiders voor de waarheid GODS, hetwelk een zoo eervolle titel is, dat niets mag gespaard worden om daartoe te geraken.”

Voorts herinnert hij, de regelen van een laffe beleefdheid daarbij over het hoofd ziende, aan RENÉE, dat zij reeds één en vijftig jaar telt. „Evenals zij, die op den weg zijn, zich des te meer haasten wanneer zij zien dat de nacht nadert, zoo moet uw leeftijd, Mevrouw, u inderdaad roepen om u te beijveren een goede getuigenis in de wereld na te laten en deze ook voor GOD en Zijne engelen te brengen...” Alleen dan zullen de geloovigen zich verheugen en GOD zegenen, omdat Hij „hun de hand heeft gereikt, toen Hij u tegen uw ouderdom naar *Frankrijk* heeft teruggebracht”. ²⁾

Echter kon RENÉE er niet aanstonds toe besluiten hare weifelende houding te laten varen. Het bezoek en de ernstige vertoogen van den aalmoezenier van den admiraal COLIGNY, MERLIN, konden haar er eerst toe brengen, een predikant bij zich te ontbieden.

Toen MERLIN CALVIJN mededeeling deed (12 Juni 1561) van zijne gesprekken, zeide hij: „Ik stelde haar zoo krachtig het oordeel GODS

1) RODOCANACHI, 477, 480. Tegenwoordig bestaat nog eene valpoort, een brok muur, een overblijfsel van een toren. De revolutie heeft alles verwoest. Het werd als nationaal goed voor 40 000 francs verkocht; het kasteel werd gekocht en gesloopt door een zwarte bende. *Ibid.*, 332, *Bulletin*, XV, 1866, 300—302, „Het kasteel de Montargis.”

2) *Opera*, XVIII, 315, 316.

voor, dat zij mij beloofde geheel met de afgoderij te breken en een predikant te laten komen." ¹⁾ Die predikant moest niet te oud en niet te jong, hij moest een Godvreezend, ernstig mensch zijn, die er niet van hield zich met vrouwen of meisjes te onderhouden, geen prater, niet te dartel in woorden, en geleerd, om de tegenstanders te antwoorden.

CALVIJN zond haar een predikant, dien zij reeds als aalmoezenier in Italië had gehad, MOREL. Maar deze, te *Montargis* komende, vond de dingen er eenigszins „anders, dan men ze had voorgesteld". De hertogin wilde een prediker, dien zij om de vier of zes maanden kon veranderen; bovendien wilde zij, dat hij in zijne preeken niet zou spreken over den paus, noch over de beelden, noch over de mis, noch over eenig ander misbruik, althans niet opzettelijk. Waarover dan te spreken? vroeg MOREL zich af, die zijne vrouw, die hij medegebracht had, niet onder dak kon brengen, en geen preeken naar RENÉE's zin kon opstellen. Hij vroeg CALVIJN's raad (3 Augustus 1561) en teekende zich: „Uw zeer nederige zoon en voor altijd gehoorzame dienaar DE BUISSON, gelijk men mij nu noemt." ²⁾

Evenwel kwam er spoedig verandering in de gevoelens van RENÉE. MOREL schreef 25 Augustus 1561 aan CALVIJN: „Ik wil u wel mededeelen, dat mevrouw de hertogin door de genade GODS moed gegrepen heeft, zoodat zij nu mij noode zou laten gaan. Zij heeft zich aan onze spreekmanier gewend, zoodat zij niet wil, dat men langs omwegen de waarheid verkondigt, gelijk hare vroegere predikers dat deden; maar zij scheidt er behagen in, dat men duidelijk spreekt." ³⁾

RENÉE trad openlijk als Protestantsche prinses op.

III.

Het was het tijdperk van den wonderlijken voortgang van het Evangelie, waarin het edict van Juli 1561 en het gesprek van *Poissy* (September 1561) viel. Maar helaas, een tijd ving daarna aan van oorlogen en moorden, en hij, die te *Vassy* (1 Maart 1562) de treurige eer zou hebben de vreeselijke bloedstorting te beginnen, was de eigen schoonzoon van RENÉE, de hertog DE GUISE.

Voor RENÉE bood zich de gelegenheid, al de teederheid van haar hart en al de groetheid van hare ziel te toonen.

Hare achtung voor CALVIJN openbaarde zij op elke manier. „Het is hare gewoonte," schreef MOREL aan CALVIJN, „zich uit te putten in beminnelijkheid jegens hen, die zij meent dat u dierbaar zijn." Maar al zijn de Calvinisten hare broeders, de hertog DE GUISE is de man van hare dochter. Hare droefheid is groot: „Want zij omringt deze broeders met hare liefde, en zij heeft medelijden met hun ongeluk, en ter wille van hare dochter wil zij het welzijn voor haar schoonzoon, en zij zou wenschen, dat zijne schuld minder groot was. In dien strijd

1) Opera, XVIII, 508.

2) Ibid., XVIII, 590, 591.

3) Ibid., XVIII, 642.

overwint de ijver voor het rijk van CHRISTUS de genegenheden van het vleesch." ¹⁾

Het kasteel *Montargis* stelt zijne poorten wijd open voor de vervolgdén. Zeshonderd hoopen zich daar opeen, gelijk de zieken in een hospitaal van de XVI^{de} eeuw, zeggen booze tongen. RENÉE is verplicht hare predikanten MOREL en AUBIN te verwijderen. Haar schoonzoon, de hertog DE GUISE, behaalt bij den veldslag van *Dreux* (19 December 1562) de overwinning, en wil zijne schoonmoeder straffen voor hare liefde tot eene zaak, die voor het oogenblik overwonnen is. Hij laat door den Koninklijken raad bevelen, dat de hertogin van *Ferrara*, „die oud van leeftijd en ongesteld is”, gebracht zal worden, „of zij wil of niet”, naar een koninklijk kasteel. Het was echter gemakkelijker dit bevel uit te vaardigen, dan het uit te voeren. RENÉE verschanst zich in haar kasteel. Men laat kanonnen aanrukken. Maar zij laat den hoofdman, belast, de bevelen van DE GUISE uit te voeren, weten: „Weet, wat gij doet... en als gij daar zijt, zal ik mij het eerst op de bres plaatsen, om eens te zien, of gij zoo stoutmoedig zult zijn, de dochter eens konings te dooden...” ²⁾

CALVIJN wenschte haar geluk met haar moed en met haar liefde-betoon, dat hij nog hooger schatte. „Ik weet, Mevrouw, hoe GOD u heeft gesterkt onder de hevigste aanslagen, en hoe gij, door Zijne genade, moedig weerstand hebt geboden aan alle verzoeken, daar gij u niet geschaamd hebt de smaadheid van CHRISTUS te dragen, niettegenstaande de hoogmoed van Zijne vijanden zich tot boven de wolken verhief.” Maar hij voegde er aanstonds aan toe: „te meer, omdat gij als een voedster-moeder geweest zijt voor de arme verjaagde geloovigen, die niet wisten, waar zij zich zouden bergen. Ik weet wel, dat eene prinses, die slechts oog heeft voor de wereld, het voor eene beleediging zou houden, indien men haar kasteel voor een hospitaal hield; maar u weet ik geen grootere eer te bewijzen, dan door alzoo te spreken, ten einde de menschlievendheid te prijzen, welke gij gehad hebt jegens de kinderen GODS, die hunne toevlucht tot u genomen hebben.” Hij voegt er aan toe, dat hij dikwijls gedacht heeft, dat GOD haar zulke beproevingen voor haar ouderdom bespaard heeft, om zich de achterstallige rente te verschaffen, die zij Hem schuldig was wegens hare vroegere vreesachtigheid. Maar CALVIJN weet, dat hij op die manier op menschelijke wijze spreekt. Want al had de hertogin ook duizendmaal meer gedaan, dan zou dit niet in staat zijn, GOD te betalen voor de oneindige weldaden die Hij gedurig schenkt. Daarom moet zij hare dankbaarheid toonen, door Zijne wet te vervullen en te doen in acht nemen.

Toen CALVIJN vernomen had, dat er een ergerlijke zaak aan het hof had plaats gehad, schreef hij RENÉE: „Ik bid u, Mevrouw, in den naam van GOD, dat gij in dit geval en in dergelijke, er voor waakt, uw huis zuiver van alle vlekken te houden, om den mond van alle boozen

1) Opera, XIX, 372, 30 Maart 1562. MOREL schrijft aan CALVIJN nu eens in het Fransch, dan weder in het Latijn.

2) RODOCANACHI, 375.

te stoppen, die er slechts op uit zijn, gelegenheid te zoeken, den naam des HEEREN te lasteren".¹⁾

IV.

De manier waarop CALVIJN met RENÉE handelde, kan men flink en verstandig noemen. MOREL schijnt niet alle eigenschappen van zijn meester bezeten te hebben. Hij was even ijverig, maar miste de kalmte en het gezond verstand, die den reformator in staat stelden uitersten te vermijden, en waardoor hij zoo goed menschen kon leiden. MOREL had verschil met RENÉE, naar aanleiding van het uitoefenen der kerkelijke tucht en het instellen van den kerkeraad. De hertogin wilde bij de vergaderingen van den kerkeraad tegenwoordig zijn. MOREL gaf daarvan spoedig aan CALVIJN kennis (6 December 1563) met deze woorden: „Indien PAULUS het onbetamelijk voor de vrouw houdt, dat zij in de gemeente spreekt, hoeveel onbetamelijker, indien zij daarin beslist en beveelt! Hoe weinigen zullen zich bij onze kerk komen voegen, wanneer zij weten, dat alle vraagstukken, voor welke zij zullen geroepen worden, zullen onderzocht worden voor zulk eene groote prinses! En hoe belachelijk zullen onze kerkeraden voor Roomschen en Wederdoopers worden, als zij door vrouwen geregeerd worden!"²⁾

Den 8sten Januari gaf CALVIJN hierop antwoord aan RENÉE door JEAN BUDÉ, een man, die zijn volle vertrouwen genoot. Met tact liet hij al het persoonlijke uit zijn brief weg en bepaalde zich tot algemeene raadgevingen. Hij betoogt, dat het huis der hertogin „een spiegel zij om een voorbeeld te geven". Daarvoor is tucht noodig, „om de ondeugden en ergernissen te keer te gaan", zonder welke men „een ijdel en eigenzinnig evangelie" hebben zou. De hervormer leert dan ook hier, dat de zedeleer onafscheidelijk aan de geloofsleer verbonden is. De ouderlingen, die de tucht uitoefenen, moeten uit de leden der kerk genomen worden: „Opdat niemand zich bezwaard gevoele om voor de ouderlingen, aan wie deze taak zal opgedragen worden, doordat zij door de kerk verkozen zijn, rekenschap te geven, is het wel te recht, dat deze vrijheid in acht genomen wordt." Maar deze „vrijheid" van te kiezen brengt mede, dat alle kiezers gelijk zijn. De democratische lijn volgt CALVIJN, als hij verder schrijft: „dat niemand, in welken graad of staat hij zij, of hoe hij bij u aangeschreven sta, zich schame zich te onderwerpen aan het bevel, dat de Zoon GODS zelf gegeven heeft, en den hals te buigen om Zijn juk te dragen".³⁾ Men weet, dat de kerkeraden der Hugenoten zelfs den toekomstigen HENDRIK IV den hals deden buigen.

1) Opera, XX, 16, 27.

2) Ibid., XX, 208.

3) Ibid., XX, 231—233. Te gelijk zond CALVIJN aan de hertogin een exemplaar van eene medaille, toen reeds zeldzaam geworden, welke LODEWIJK XII had laten slaan in zijn strijd met paus JULIUS II, waarop de beroemd geworden spreuk: „Ik zal den naam van *Babylon* verdelen." (*Perdam Babylonis nomen.*) RENÉE antwoordde hem: „Wat het Nieuwjaarsgeschenk betreft, dat gij mij gezonden hebt, ik verzeker u, dat ik het met genoegen

RENÉE antwoordde CALVIJN (21 Maart 1564), dat zij aan de eischen van MOREL had toegegeven: „Wijl hij mij gezegd heeft, dat het niet betaamde, dat de vrouwen er bij waren (bij den kerkeraad), noch dat ik er bij was, hoewel ik wist dat de Koningin van *Navarre*, mevrouw de admiraalsche en mevrouw DE ROYE daarbij in hare huizen tegenwoordig waren, en het hier ook om mijn eigen huis ging, toch heb ik er niet op aangedrongen daarheen te gaan.”... Zij besloot: „God doe mij de genade, mij te gebruiken, opdat Hij zuiver en oprecht gediend worde, gelijk gij het verlangt.” ¹⁾

Dit verhindert haar echter niet, dat zij zich rechtvaardigt, door op de fouten, de ondeugden te wijzen van velen onder hen, die haar de les willen lezen, en op den bitteren haat, die door de oorlogen gewekt was... Helaas, de tucht was maar al te noodzakelijk! „Mijnheer CALVIJN, het spijt mij, dat gij niet weet, hoe de helft van de wereld zich in dit koninkrijk houdt, en de pluimstrijkerij en de nijd die daarin regeeren, zoodat zelfs de onnoozele vrouwtjes vermaand worden te zeggen, dat zij met hare handen moesten willen dooden en verwurgen; dit is niet de regel, dien JEZUS CHRISTUS ons heeft nagelaten, en ik zeg dit met groote smart, wegens de liefde die ik voor de religie en hen die er den naam van dragen koester; ik spreek niet van allen, maar van een groot deel van hen, die ik er in ken.” ²⁾

Te midden van die klachten beijverde CALVIJN zich, kalm en rechtvaardig te blijven; hij berispte zelfs MOREL, wiens antwoord en weigering „meer riekt naar eerzucht en wereldsche ijdelheid, dan naar de nederigheid van een man van onzen staat, waarover ik mij wel bedroef”. ³⁾

Men staat er verbaasd over, hoe CALVIJN bij al zijn arbeid nog dag bij dag, gedurende jaren, de dingen en vooral de menschen, de vorsten, de predikanten, bijna van het eene einde van *Europa* tot het andere, heeft kunnen leiden!

V.

Een treurige gebeurtenis had plaats gehad, die den toestand der hertogin zeer moeilijk maakte. Haar schoonzoon, de hertog DE GUISE, werd den 18^{den} Februari door den dolk van een misdadiger getroffen en stierf den 24 Februari 1563.

In dien tijd, waarin de hartstochten zoozeer ontbrand waren, wisten de Hugenoten hun maar al te zeer gerechtvaardigden gevoelens niet het zwijgen op te leggen. Velen gaven openlijk hunne vreugde er over te kennen, dat hun vreeselijkste beul weg was, en zij namen de hertogin hare genegenheid voor den man harer dochter kwalijk.

gezien en aangenomen heb. Ik heb een dergelijke nooit gehad en heb GOD er voor gedankt, dat wijlen de Koning, mijn vader, zulk een zinspreuk heeft aangenomen. Indien GOD hem niet de genade gegeven heeft, haar uit te voeren, bewaart Hij het wellicht voor een zijner afstammelingen, die zijne plaats vervult, om dit te doen.” *Opera*, XX, 269.

1) *Opera*, XX, 268—269.

2) *Ibid.*, XX, 272.

3) *Ibid.*, XX, 248.

CALVIJN en RENÉE kwamen hierdoor in een moeilijk parket. Wat moest de reformator aan de hertogin daaromtrent schrijven? ¹⁾

In een verloren geraakten brief had hij het beginsel verkondigd, dat men als DAVID „de vijanden GODS moest haten”. De hertogin was van oordeel, dat dit voorbeeld alleen „voor dien tijd” gold, toen men „onder de strenge wet” leefde. CALVIJN antwoordde, dat „deze uitlegging geschikt is om de geheele Schrift omver te werpen, en dat men dus deze moest mijden als een doodelijke pest”.

Maar heeft dezelfde DAVID niet geweend over hen, die op zijn dood loerden, rouw over hen gedragen en goed voor kwaad vergolden? Dus „als men zegt, dat hij een doodelijken haat had jegens de verworpenen, beroemt hij zich er zonder twijfel op, dat hij een rechten, zuiveren en goed geregelden ijver had, waartoe drie dingen noodig zijn: dat wij ons zelve en het onze niet in aanmerking laten komen; dat wij met voorzichtigheid, met oordeel des onderscheids en niet haastig zullen oordeelen; en dat wij goede maat zullen houden, zonder de grenzen onzer roeping te overschrijden.” ²⁾

Daarbij haalt CALVIJN JOHANNES, den apostel der liefde, aan. „Zelfs de heilige JOHANNES, van wien gij alleen het woord liefde onthouden hebt, toont ons, dat wij onder de schaduw van de menschenliefde niet moeten verkoelen wat betreft den plicht dien wij schuldig zijn aan de eere GODS en de bewaring Zijner kerk. Daarom verbiedt hij, dezulken ook maar te groeten, die ons, zooveel zij kunnen, van de zuivere leer afkeerig maken.”

Het ideaal van den Christen is, het evenwicht te bewaren tusschen de liefde jegens de personen, en den haat tegen hunne dwalingen en zonden. Hebben de helden der XVI^{de} eeuw wel de liefde jegens den mensch vergeten; wij loopen in deze dagen gevaar, niet genoeg haat tegen de vijandschap, die zich tegenover GOD openbaart, te toonen.

Wat den hertog DE GUISE betreft, legde CALVIJN deze verklaring af: „Wat mij aangaat, heb ik steeds gebeden, dat GOD hem genade zou bewijzen, al is het, dat ik ook menigwerf gewenscht heb, dat GOD de hand op hem zou leggen, om de kerk van hem te verlossen, indien Hij hem niet wilde bekeeren. Het heeft alleen aan mij gelegen, dat vóór den oorlog mannen van de daad zich niet hebben beijverd hem van den aardbodem te verdelen, want alleen door mijne aanmaning zijn zij weerhouden.” In een tijd, toen ieder het recht meende te hebben een tiran te dooden, klinken de woorden van CALVIJN weldadig. Hij gaat nog verder. Niet alleen heeft hij niet gewild, dat de hertog DE GUISE zou vermoord worden, hij wil hem thans niet verdoemen. „Wanneer men hem verdoemt, gaat men te ver, indien men niet een zeker en onfeilbaar teeken van zijne verwerping heeft. In dezen moet men zich van vermoedens en vermetelheid onthouden. Want er is slechts één Rechter, voor Wiens rechterstoel wij allen

1) Omtrent de bewering, dat COLIGNY deel gehad zou hebben aan den moord op den hertog DE GUISE, zie men een werk van den baron DE RUBLE, *L'assassinat de François de Lorraine, duc de Guise*, 18 février 1563, 1897, en *Revue historique*, LXX, 1849, 361, 362.

2) Opera, XX, 245.

rekenschap zullen te geven hebben." Het best zal men doen, als men „het kwaad haat, zonder ons aan de personen te hechten, maar ieder aan zijn Rechter over te laten". ¹⁾

Voorts betoogt CALVIJN, dat men geen geweld mag gebruiken. De hertogin heeft er wel aan gedaan, door te verbieden de winkels der Roomschegezinden te plunderen. Met de verklaringen van CALVIJN in de hand, kan men alle verwoestingen, die men om der wille van de religie aanrichtte, veroordeelen. „Ik zal mij wel wachten die goed te keuren, wie het ook mocht gedaan hebben. Maar ik prijs uwe deugd en grootmoedigheid, door niet te willen toestemmen in zulk een verkeerd verzoek." ²⁾

De harde reformator is het ten slotte met de zachte vorstin eens. „Wat er van zij," sprak hij, „wij komen hierin overeen, dat, om als kinderen GODS erkend te worden, het ons betaamt, ons te voegen naar Zijn voorbeeld, trachtende goed te doen aan hen, die dit niet waard zijn, gelijk Hij Zijne zon doet schijnen over boozen en goeden. Daarom zijn haat en Christendom dingen die niet met elkander overeenkomen; ik bedoel haat tegen de personen, in tegenstelling met de liefde, die wij hun schuldig zijn; dat is, hun welzijn te wenschen, en zelfs te bewerken en ons te beijveren, zooveel in ons is, vrede en eendracht te onderhouden met allen." ³⁾

Haar brief van 21 Maart besluitend met het verzoek, den voorafgaanden te verbranden, vraagt RENÉE aan CALVIJN, haar „vrijuit te schrijven en te bevelen, wat u goed zal voorkomen; ik zal het altijd gaarne hooren en ontvangen." ⁴⁾

Eenige dagen later schreef CALVIJN een nieuwen brief; het zou de laatste zijn. Hij was zelfs genoodzaakt zich te bedienen van de hand zijns broeders, „wegens de zwakte waarin ik verkeer, en de smarten die ik door verschillende ziekten lijd, zware ademhaling, steen, jicht, een zweer, hetgeen mij verhindert aan eenige oefening deel te nemen, waaraan overigens de hoop op verlichting van pijn zou verbonden zijn." ⁵⁾

1) Hier voegt GUIZOT, *Les vies de quatre grands chrétiens français*, het volgende in: „Ongetwijfeld hadden weinig menschen in de XVIe eeuw (ik wil van geen andere spreken) zulk een breede opvatting en droegen het hart zoo op de juiste plaats, om over den dood en het eeuwig lot van hun meest geduchten vijand zulk eene taal te laten hooren. Ik aarzel niet te zeggen, dat de groote Roomsche bisschoppen, die in de XVIIe eeuw in *Frankrijk* de consciëntiën van de machtigen dezer wereld voorlichtten, in deze teedere roeping niet meer Christelijke beslistheid, verstandige billijkheid en wereldwijsheid aan den dag gelegd hebben, dan CALVIJN die ten toon spreidde in zijne betrekkingen tot de hertogin van *Ferrara*."

2) Opera, XX, 247.

3) Ibid., XX, 248. RENÉE liet zich volgenderwijze hooren, na beaamd te hebben, dat men de ware vijanden GODS haten moet: „Wanneer ik wist, dat de Koning, mijn vader, en de Koningin, mijne moeder, en wijlen mijnheer mijn echtgenoot, en al mijne kinderen door GOD verworpen waren, wilde ik ze haten met een doodelijken haat en hun de hel toewenschen en mij geheel met den wil GODS vereenigen, wanneer Hij mij daartoe genade wilde schenken." Maar zij gelooft niet, dat de hertog, haar schoonzoon, verloren is. Zij voegt er aan toe: „Ik weet, hoe hij vervolgd heeft; maar ik weet niet en geloof niet, om het u vrij te zeggen, dat hij door GOD verworpen is, want vóór zijn sterven heeft hij teekenen van het tegendeel gegeven." Ibid., XX, 270. CALVIJN wilde, gelijk wij zagen, over deze zaak geen oordeel uitspreken.

4) 21 Maart 1563. Opera, XX, 273.

5) 4 April 1564. Opera, XX, 278, 279.

Hij kan dus slechts eenige regels laten schrijven, om te getuigen van zijne zorg voor de kerken. Hij verzekerde de vorstin, dat, in plaats dat haar titel van schoonmoeder van den hertog DE GUISE haar schaadde, deze haar juist bij de goedgezinden des te meer bemind en geëerd maakte, doordat men zag, dat dit haar niet afhiel van rechte en zuivere belijdenis te doen van het Christelijk geloof... „Wat mij betreft, ik betuig u, dat dit mij heeft aangezet om uwe deugden des te meer te bewonderen.” ²⁾

Ongeveer twee maanden later, 27 Mei 1564, stierf CALVIJN. Zoo treedt CALVIJN als geestelijke leider op, volgens een enkele van zijne talrijke briefwisselingen, de eerste die wij ten einde toe konden volgen. Welk een schoon beeld komt hierdoor voor ons te staan! Er zijn slechts enkele brieven bewaard van zoovele, die hij schreef. En toch is dat weinige genoeg, omdat de door hem geschreven bladzijden vol gedachten en vol gevoel zijn.

Als men CALVIJN's briefwisseling voor het eerst inzien, is men ietwat verwonderd. Zoo zijn onze manieren niet. Er komt geen enkele ijdele plichtpleging in voor. Alles is er ernstig in; hij gaat recht op het doel af, en dit doel is het leven der ziel, in hare dubbele openbaring: geloof en wandel. Men komt in aanraking met een profeet, en een profeet heeft geen tijd om banaal, schalksch of hoffelijk te zijn. Hij is gestreng, droog, hij rekent enkel met de werkelijkheid, maar is groot en wordt door zijne inspiratie opgeheven van de aarde. En zij, die naar hem luisteren, verstaan hem. Sommigen stemmen met hem in, anderen worden vertoornd, niemand gevoelt zich gekrenkt. Daarvoor heeft men geen tijd, daar men of door CALVIJN mede in verheven sferen opgevoerd of zeer slecht wordt.

Maar in die borsten, bedekt met het driedubbel metaal van hunne belijdenis, kloppen niettemin harten van mannen en vrouwen, en soms weet men niet, wie de teederste zijn. Men is gewoon zijne gevoelens te verbergen, gelijk de hertogin, die niet weenen wilde, toen zij haar zoon verliet. Maar zij gevoelen toch met eene diepte, die ons verwondert, want, met onze overdreven gevoeligheid, hebben wij dikwijls het echte gevoel verloren.

Het is een wonderlijk schouwspel, die Godgeleerde gedurende jaren eene vorstin leidend, welke hij slechts eenige dagen ontmoet heeft, haar steunend, haar met vaste hand voortstuwend, zonder haar ooit te kwetsen. Zulke biechtvaders zijn zeldzaam, maar niet minder zeldzaam zulke biechtelingen.

1) Men heeft op grond van een brief van 22 September 1572, door een koopman, JEAN ROUILLÉ geschreven, beweerd, dat evenals ROUILLÉ afgezworen had, ook de hertogin haar geloof afzwoer. Maar ROUILLÉ bracht een valsch gerucht over. BONNET heeft aangetoond, dat op dat oogenblik de hertogin niet te *Parijs* was. Hij haalt de volgende zinsnede van BEZA aan: „Mevrouw, GOD zij geloofd, dat Hij u niet alleen standvastigheid te midden van zoo groote en gruwelijke stormen en van zulke ellendige voorbeelden van het kwade gegeven heeft, maar dat Hij zich opnieuw van u bediend heeft om onderscheidenen te bewaren.” Brief aan de hertogin van *Ferrara*, den dag vóór Paschen, 1573. Bulletin XL, 1891, 422 en 501.

VIERDE HOOFDSTUK.

CALVIJN EN HET DAL VAN AOSTA.

I. De feiten. — II. De legende. — III. De overlevering. — IV. Het Kruis van Aosta.

EN laatste vraag is te beantwoorden. Wij zagen, wat CALVIJN in *Italië* deed en welke betrekkingen hij in *Italië* aanknoopte. Maar langs welken weg keerde hij naar *Frankrijk* terug? Ging hij door het dal van *Aosta*?

Deze vraag stelde ook BONNET in een stuk, dat hij den 27sten Juli 1861 gelezen heeft in de Academie voor zedenkundige en staatkundige wetenschappen. ¹⁾ RILLIET antwoordde hierop met zijn beroemden brief aan J. H. MERLE D'AUBIGNÉ, en daarna is het debat gesloten. Algemeen heeft men ²⁾ het oordeel van RILLIET aanvaard, en velen zullen het dwaas vinden de discussie opnieuw te openen. Wij

1) *Parijs*, 1861. Deze memorie, voorbereid door het uitgeven van onderscheidene documenten in het Bulletin, X, 1860, 160—168, is overgedrukt in de *Récits du seizième siècle*, I, 2de uitgaaf, 25—74.

2) Behalve de reeds aangehaalde schrijvers, willen wij nog wijzen op de „Encyclopédie des sciences religieuses, *Parijs*, 1876, I, 392, art. „Aosta”, door H. BORDIER, en op O. DOUEN, Clément Marot, I, 197—210, 217—220. Wij laten hier volgen, wat twee geschiedkundigen van naam over deze zaak schreven. HERMINJARD, VI, 4, n. 4, liet zich aldus hooren: „Wij nemen niet aan, dat deze CALVIJN niets meer op het oog had dan, te midden van die groote gevaren, in de vallei van *Grana*, *Saluces* en de vallei van *Aosta* te evangeliseeren.” Wij kunnen ook niet aan evangeliseeren denken. KAMPSCHULTE schreef: „Het antwoord van BONNET zal weinig wijziging brengen in de uitkomsten van RILLIET's onderzoek, al moet erkend, dat deze CALVIJN's verblijf te kort stelt.” Wij meenen, dat RILLIET in hoofdzak gelijk heeft.

meenen echter, dat het goed is de stukken voor onze lezers te leggen, dan kunnen zij oordeelen.

I.

In de eerste plaats hebben wij te wijzen op vaststaande historische feiten.

In het midden van 1535 kwam er eene sterke beweging in de vallei van *Aosta*, en dit om de zaken der religie. In Augustus schreef AMI PORRAL, toen gezant van *Genève* te *Bern*, aan zijne regeering: „De genoemde heraut heeft gemeld, dat bedoelde hertog veel over de bergen te doen heeft, ten deele voor het Evangelie. Hij heeft zich naar *Genua* en *Turijn* begeven met twee duizend man. Er is een zaak die naar voren moet komen, wijl zij van GOD is, trots de tegenwerking der vorsten.” ¹⁾

Den 20sten November ging een gezantschap van *Bern* naar *Aosta*, ²⁾ geleid door NAEGUELI, die weldra beroemd worden zou als bevrijder van *Genève* en als veroveraar van *Waadtländ*. Hij werd vergezeld door den secretaris PIERRE GIRON, van wien AMI PORRAL getuigde: „Hij is onze steunpilaar in zake het Evangelie.” De opdracht van het gezantschap betrof zoowel de staatkunde als de religie. „Zij hadden bevel,” zegt PORRAL, „heen te gaan, wanneer niet, vóór alles, hun toegestaan wordt, dat het zuivere Evangelie te *Genève* blijve, gelijk het er is.” ³⁾

De gedachtenwisseling was levendig, doch leidde niet tot het gewenschte gevolg. Maar zij moest indruk maken op de gemoederen, te meer, omdat NAEGUELI met groot gevolg verschenen was, waaronder predikanten. Daardoor zal in dien kring zekere beweging ontstaan zijn. Dit wordt bewezen door een brief van AMI PORRAL van 12 December: „De bisschop van *Aosta* heeft veel te doen met zijne diocesanen, ter oorzake van de excommunicatiën, die zij niet willen dulden.” ⁴⁾

Sedert hadden de dingen een snel verloop gehad. Van de eene zijde had NAEGUELI de Berners als overwinnaars naar *Genève* geleid, dat toen eindelijk van het juk van *Savoie* verlost werd, en aan de andere zijde had de reactie zich met kracht en bekwaamheid in de vallei van *Aosta* doen gelden. Bisschop GAZZINI en graaf RENÉ DE CHALENT, het hoofd van den adel, waren bondgenooten geworden. Na predikaties en processiën, hadden zij de Staten tegen den 28sten Februari 1536 bijeengeroepen. De notulen — het oorspronkelijke is in zeer slecht Latijn opgesteld — geven ons de rede van den baljuw weer met de woorden: „Hij heeft uiteengezet, wat de Lutherschen van *Bern* in *Waadtländ* deden, hoe zij het hebben overstroomd, na er door hunne kuiperijen

1) Archives de Genève, historische portefeuille.

2) Er moest eene conferentie plaats hebben tusschen de afgezanten van den hertog en die van *Bern*.

3) HERMINJARD, III, 368 en 369.

4) Archives de Genève, ibid. De tekst is tamelijk verminkt in GABEREL, Histoire de l'Eglise de Genève, I.

toegang verkregen te hebben, en niettegenstaande onze Christelijke roeping verbreidt zich het doodelijk venijn van de Luthersche ketterij over het geheele land; de kerken worden geplunderd, de kruisen en heiligenbeelden nedergeworpen."

Daarom werden drie besluiten genomen: leven en sterven in het Roomsche geloof; leven en sterven in gehoorzaamheid aan den hertog van *Savoie*; de belastingen betalen. Alle „tegenstrevers" moesten met den dood gestraft worden.¹⁾

Een nieuwe vergadering der Staten, den 21sten Maart 1536 vergaderd, verordende eene jaarlijksche processie en plechtige dankzegging op den dag der besnijdenis, terwijl de letters J. C. op de deur van elk huis moesten gegrift of geschilderd worden.

Dit is de historie. Maar eene oude en vaste traditie zegt, dat CALVIJN te *Aosta* kwam.

II.

Uit de vermenging van deze geschiedenis en deze overlevering is de legende geboren, die BONNET zoo schoon beschrijft. Deze verkeerde in de meening, dat CALVIJN in 1535 naar *Italië* ging en in 't begin van 1536 *Ferrara* verliet. Hij zou dan door *Modena*, *Scandiano*, *Parma*, *Plaisance*, *Coni*, *Saluces*, *Pignerol*, al predikende, soms onder heftigen tegenstand, getrokken zijn, totdat hij eindelijk te *Aosta* kwam, op het oogenblik waarop de Staten, waarvan wij spraken, samenkwamen (28 Februari). CALVIJN werd, nauwelijks te *Aosta* gekomen, door den natuurlijken loop der omstandigheden het middenpunt van geheimzinnige vergaderingen, waarvan men beseft, tot welk doel zij gehouden werden. De stad was door hare Romeinsche muren, geflankeerd door torens, die moesten verhinderen dat men ze naderde, omgeven. Ongetwijfeld werden de poorten in dien rumoerigen tijd, waarin de *Alpen* van *Valois* slechts een zwakken wal tegen de aanvallen van *Bern* vormden, waarin de oorlogsgeruchten van alle zijden weerklonken, met verdubbelde waakzaamheid en gestrengheid bewaakt. De reformator bleef buiten de stad. Niet ver van de stad, daar, waar zich de bergen beginnen te verheffen, aan welker voet de *St.-Bernard*-weg zich kronkelt, is een gebouw, vanwaar uit men het geheele landschap kan bezien. Het is de graanschuur van *Bibian*, eertijds het eigendom van de adellijke familie van VAUDAN, tegenwoordig bekend onder den naam van de „boerderij van CALVIJN". Hij vond daar een onderkomen. Van het hooge terras ging zijn blik over de stad en kon hij bijna teekens geven aan zijne volgelingen.²⁾ „Elken dag verzamelden zich, in de schaduw van de muren, rondom hem eenige discipelen, aange trokken door den adel zijner manieren en het gezag van zijn woord. Hun getal groeide snel aan."³⁾

1) Bulletin, IX, 167.

2) De boerenwoning is juist tegenover de vensters van het Franciscaner klooster, waarin de Staten vergaderden.

3) BONNET, 24 en 25.

Onder de discipelen was de eigenaar van de plaats, de advocaat LÉONARD DE VAUDAN, die het hoofd der Gereformeerde partij, der edellieden, der invloedrijke burgers schijnt geweest te zijn. Men sprak er van, een verzoek te doen tot de stad *Bern*, om er een kanton van te maken, dat zich met de Zwitsersche kantons zou vereenigen, om zich dan onafhankelijk te verklaren.

„Zeker is het,” zoo gaat BONNET voort, „dat CALVIJN vele volgelingen had in de Staten, en dat hij, door geheime boodschappen, gedurig met hen in gemeenschap stond.” Voorts betoogt hij, dat de vrienden van CALVIJN in de Staten niet de overhand kregen.

„Maar de overwinning der Roomsche partij was onvolkomen, zoodat de ketterij aanhangers kreeg en geheime samenkomsten buiten de stad had. Indien men de overlevering gelooven wil, welke bevestigd wordt door eenige documenten, die in eenige familiën bewaard zijn, werd een bevel tot gevangenneming tegen den geheimzinnigen vreemdeling uitgevaardigd, wiens verblijf op de hoeve van *Bibian* het land in beroering bracht. Aanstonds gewaarschuwd door een der boodschappers, die hem gedurig op de hoogte hield van hetgeen er plaats had in de Staten, had CALVIJN nog juist tijd om met die volgelingen te vluchten, die het meest de zaak der Reformatie toegedaan waren. „Hij sloeg met hen den weg naar de bergen in. Maar de wegen van *St.-Bernard* werden bewaakt bij *Saint-Rémi*. Hij koos toen met zijne metgezellen omwegen, en trok door eene doorwaadbare plaats de rivier *Buttier*, beneden het dorp *Boison*, over, en zich langs paden, die jagers en herders kenden, naar de toppen van den *Vapeline* begevende, kwam hij te *Valois* door eene opening in de hooge bergen, die dicht bij de eeuwige sneeuw gelegen zijn. . . ¹⁾ Het was de mond van de *Duranda*, die door de vallei van *Bagne* naar *Martigny* leidt, en die men tegenwoordig nog het venster van CALVIJN noemt.” ²⁾

Over deze schoone legende heeft RILLIET zijn geleerde, juiste en overtuigende critiek laten gaan, en ze is verdwenen. ³⁾ CALVIJN kon niet in Februari 1536 van *Ferrara* naar *Aosta* gaan, omdat hij eerst uit *Bazel* naar *Ferrara* kwam in Maart 1536. RILLIET besluit dan: „Geboren uit de verbeelding, heeft deze legende, juist door haar ontstaan, iets dat bekoort; men laat haar niet gaarne varen en betreurt het, dat men eene illusie minder heeft. . . Alles wat omtrent de boerderij van *Bibian*, het venster van CALVIJN, het ontbloot zwaard van den graaf DE CHALENT (dit ziet op eene schilderij, waarop BONNET zich beroept), de avontuurlijke vlucht te midden van de sneeuw, de geheimzinnige propaganda, gezegd is, moeten wij loslaten. De historie doet hare rechten gelden en laat het aan den roman over, te verdichten.” ⁴⁾

1) BONNET schijnt niet te weten, dat deze paden in Maart nog onbegaanbaar zijn.

2) BONNET, 31—33.

3) LECOULTRE schreef: „Wij gelooven niet, dat de feiten, door FONTANA in het licht gesteld, iets voor of tegen CALVIJN's verblijf in *Aosta* bewijzen; de bewijsgronden van RILLIET komen ons steeds voor beslissend te zijn.” (*Le séjour de Calvin en Italie*, 5. Wij bepalen ons dus tot de argumentatie van RILLIET.

4) RILLIET, 34.

III.

Onzen criticus is het niet genoeg, dat hij een onderscheid maakt tusschen de legende omtrent het *verblijf* van CALVIJN in de vallei van *Aosta*, en de overlevering van zijn *tocht* door die vallei. Hij bepaalt zich ook niet bij het betoog, dat het gaan door dat dal niet van groot belang is. Hij wil ook de traditie te niet doen, gelijk hij het de legende deed.

„Wanneer wij op het spook afgaan,” zegt RILLIET, „verdwijnt het. Het spook is eene overlevering in de vallei van *Aosta*, vergezeld van andere gelijkluidende tradities, waarvan de oorsprong gemakkelijk te verklaren is uit het streven, om op rekening van een beroemd geworden naam de feiten te stellen, die van verre of van nabij met dien naam in verband staan. Daarom zijn de verschillende pogingen om aanhangers te werven, die in de XVI^{de} eeuw op sommige punten van *Piemont* plaats hadden, later verbonden aan den persoon van CALVIJN, omdat het volk ten slotte zijn naam aan elken ketterschen prediker toegeschreven had.” ¹⁾

BONNET antwoordt hierop: „Hoe behandelt gij de traditie met trotsche minachting! Gij schrijft haar niet het minste gezag toe in de zaak, welke in geding is. Het komt mij voor, dat zij meer achting verdient.” ²⁾

Rust de overlevering niet op eenige geloofwaardige stukken? RILLIET beweert van niet. Het eenige stuk, dat tot bewijs dienen moet, „schijnt geschreven te zijn tegen het begin der XVIII^{de} eeuw”. Op een aardige manier weet hij dit bewijsstuk te ontzenuwen. „Wat moet men,” zoo vraagt hij, „denken van die kroniek, die het eenige stuk is waarop men zich beroept om het verblijf van CALVIJN in de vallei van *Aosta* te staven? Het is twee eeuwen na dit ondersteld bezoek geschreven, en kan daarom niet voor een betrouwbaar historisch getuigenis doorgaan. Zeker heeft de schrijver het verhaal en de treffende bijzonderheden van de geheime prediking en van de overhaaste vlucht van den reformator niet verzonnen. Hij heeft slechts weergegeven, wat het volk in de vallei geloofde, sedert men van lieverlede het ware karakter van het tijdstip uit het oog verloren had, waarop men gaarne den juisten datum van een triumpf der waarheid op de ketterij vaststelde.” ³⁾

BONNET antwoordde hierop, dat deze kroniek uit het begin der XVIII^{de} eeuw niet zonder waarde is, en dat de traditie niet op één, maar op twee kronieken rustte. ⁴⁾ „Het document, dat ik door den heer MARTINET kreeg en waarvan gij geen gewag maakt, is meer

1) RILLIET, Lettre, 29.

2) Bulletin, XIII, 1864, 188. „Calvin en Italie”, Antwoord aan A. Rilliet, 183.

3) RILLIET, Lettre, 3.

4) Een vriend, wellicht de beste discipel van RILLIET in zake de critiek, schrijft ons: „Deze twee verhalen staan met elkaar in het nauwste verband. Zij *moeten* van een zelfden auteur afkomstig zijn, of wel afkomstig van één andere bron. Daarom heeft RILLIET zich te recht niet ingelaten met het document van MARTINET”.

waard. ¹⁾ Het is als een officieel relaas," zegt BONNET. De personen, die in deze kroniek genoemd worden, zijn juist dezelfde als die men in de boeken der Staten vindt. Ook zijn de plaatsen, die deze personen vertegenwoordigden, juist. „Is dit niet een bewijs voor de nauwkeurigheid van den verhaler en van de waarheid van zijn relaas?" ²⁾

Waarom is het dan niet mogelijk, dat CALVIJN door de vallei van *Aosta* ging? Men moet kunnen aantonen, dat dit onmogelijk is. ³⁾ Wij voor ons houden het er voor, dat CALVIJN's tocht door die vallei waarschijnlijk is. Want al doet BONNET verkeerdt, aan dien tocht, in April of Mei, gebeurtenissen te verbinden, die eerst in Februari of Maart plaats hadden, zij hebben toch plaats gehad. En in dien tijd was de toestand der belijders van het Evangelie gelijk aan dien van de hertogin van *Ferrara*. Kon CALVIJN, die eene weifelende vorstin bezocht had om haar in het geloof te versterken, zich niet gedrongen gevoeld hebben, denzelfden dienst te bewijzen aan de bewoners van de vallei van *Aosta*? Kan hij niet verlangd hebben hen, die tot de waarheid bekeerd werden, te bezoeken, te leiden, te versterken, en aldaar betrekkingen aan te knopen, gelijk hij het te *Ferrara* gedaan had?

Dit is niet zeker. Maar het is volgens ons noch onmogelijk, noch onwaarschijnlijk. Doch laat ons *Aosta* bezoeken.

IV.

Midden in eene straat, waarin eene fontein is, is het Kruis van de stad geplaatst, het beroemde gedenkteeken ter nagedachtenis van de „vlucht" van den reformator. Daarnaast vindt men de kerk der Waldenzen, met zijn blinkenden kandelaar op den muur geschilderd. Eene inscriptie zegt, dat het monument tweemaal veranderd is, doch dat het wegens de vlucht van CALVIJN in 1541 is gesticht. ⁴⁾

1) BONNET noemt het een „verhaal uit de XVII^{de} eeuw". Maar hij voegt er aanstonds aan toe: „in elk geval vóór 1741, den datum van de eerste restauratie van het monument van *Aosta*." (Bulletin IX, 161, n. 1.) Wellicht is het dus slechts een verhaal uit de XVIII^{de} eeuw.

2) Bulletin, XIII, 1864, 191.

3) Er is hier een quaestie van de te volgen methode, die tot eene zielkundige en wijsgeerige te herleiden is. Moet bewezen worden, dat de overlevering waar is, of behoort de critiek aan te toonen, dat de overlevering valsch is? Alles hangt hier af van het uitgangspunt. Het ware uitgangspunt is de vraag: Heeft de overlevering hoegenaamd geen waarde? Wij meenen, dat tusschen eene absolute waarde en hoegenaamd geen waarde, er plaats is voor eene betrekkelijke waarde, onder benefice van inventaris. Ongetwijfeld verdient een stellig bewijs, hoe gering ook, de voorkeur boven eene overlevering. Maar als er geen stellig bewijs tegen eene oude, waarschijnlijke overlevering kan worden aangevoerd, behoeft zij niet te worden verworpen. Wel is waar vraagt men: welk recht heeft men om schifting in de bijzonderheden der overlevering te maken? Met welk recht kiest men deze boven geene overlevering? Dit doet men door de critiek. Als de legende verhaalt, dat CALVIJN in de vallei van *Grana* door vrouwen met steenen gegooid werd, dan moet dit niet aangenomen worden. Maar daaruit volgt niet, dat de overlevering, dat CALVIJN door de vallei van *Aosta* ging, niet waar is. Indien CALVIJN niet door de vallei van *Grana*, noch door die van *Aosta* ging, indien hij in het geheel niet in *Italië* geweest is, zouden dan die overleveringen bestaan? En worden de feiten niet door de legenden opgesierd, of zouden de legenden de feiten verzinnen?

4) De tekst van deze inscriptie is: *Hanc Calvini fuga erexit anno MDXLI, religionis*

Wij moeten hier even op RILLIET's critiek wijzen.

Deze schrijver zegt, dat de eerste, die van dit monument spreekt, SENEBIER is in 1786, dus bij het einde der XVIIIe eeuw. ¹⁾ Dit is onjuist. De kroniek van vóór 1741 spreekt er van.

Volgens SENEBIER, zegt RILLIET, was het een kolom van acht voet

hoog, waarop de woorden: „De vlucht van CALVIJN deed het in 1541 oprichten; de standvastigheid in de religie deed het in 1741 herstellen.” Maar in 1541 is CALVIJN niet uit *Aostage* vlucht; hij was reeds twee jaar te *Straatsburg*. Doch wij veroorloven ons de opmerking, dat, indien de opstellers van de inscriptie, door „1541” te schrijven, een valsheid hadden willen begaan, zouden zij zich dan de moeite niet gegeven hebben, het een of ander te informeeren? Ook zegt het opschrift niet, dat de vlucht van CALVIJN in 1541 plaats had, maar het zegt, dat men het Kruis toen oprichtte ter nagedachtenis van CALVIJN's vlucht. Dat is niet hetzelfde. Zoo hebben het SENEBIER en de kroniekschrijver begre-

Het Kruis van Aosta.

pen. De eerste, sprekende van de kolom die men oprichtte ten einde de komst van CALVIJN te *Aosta* en zijne verbanning in 1535 of 1536 te vereeuwigen, voegt er aan toe: „Het schijnt, dat dit monument eerst in 1541 werd opgericht, toen men niet meer de gevolgen der reformatie duchtte.” ²⁾ De ander is uitvoeriger. Volgens hem was de reformator

constantia reparavit anno MDCCXLI, civium pietas renovavit et adornavit anno MDCCCXLI, waardoor wordt te kennen gegeven, dat het Kruis in 1541 gesticht werd ter gedachtenis van CALVIJN's vlucht, dat het in 1741, omdat men wilde vasthouden aan het geloof, hersteld werd, en dat het in 1841 in verfraaiden vorm is herbouwd door de Godsvrucht der burgers.

1) Men zie SENEBIER, *Histoire littéraire de Genève*, 1786, I, 182.

2) Ibid., 182.

in 1535 te *Aosta*. Eenigen tijd daarna is er een kruis van gehouwen steen midden in de stad geplaatst, gelijk men bemerken kan uit het gebeitelde in den voet, en dit op 14 Mei 1541.

Er is hierin niets onwaarschijns. Toen CALVIJN te *Aosta* kwam, waren de staten niet saamgekomen, maar de agitatie duurde voort, en de reformator onthield zich van alle propaganda. Om beter tegen een overval gewaarborgd te zijn, had hij huisvesting gezocht bij een man, die voor de nieuwe denkbeelden gewonnen was, in de hoeve van BIBIAN. Daar kon hij spreken, gelijk hij het in de grotten van *Poitou*, en zelfs te *Ferrara* gedaan had, met hen die aan het Evangelie getrouwd gebleven waren. Daartoe waren twee of drie dagen voldoende, en wellicht heeft hij, voordat het iemand vermoedde, de stad even heimelijk verlaten als hij er inkwam.

Maar het kon niet lang verborgen blijven dat hij er geweest was. Kort tijd daarna trad hij als predikant te *Genève* op. De reactie te *Aosta* richtte zich zoowel tegen het Protestantisme als tegen *Genève*.¹⁾ Er waren dus twee redenen, waarom CALVIJN aanstonds den haat van de meerderheid der bewoners van de vallei van *Aosta* op zich vereenigde. Zijn naam moest voortdurend in den mond der Franciscaners zijn, die het volk opzetten en die hunne opruiningen na 1535 tot 1542 voortzetten.

In 1541 bereikte de agitatie haar toppunt. De bisschop liet zijne vicarissen als inquisiteurs dienst doen. Het is wel te denken, dat men op zekeren dag, na eene processie, op een oogenblik van woedenden hartstocht, besloot een monument op te richten ter herdenking van den doortocht, de vlucht zeggende Kapucijners, van den grooten Lutherschen aartsketter van *Genève*! Zoo kwam men tot den 14^{den} Mei 1541.

Tegenwoordig gelooft ieder bewoner der vallei²⁾ stellig, dat CALVIJN door *Aosta* gegaan is. Wij hebben geen reden, er zelven niet aan te gelooven.³⁾

1) H. BORDIER schrijft in zijn artikel der *Encyclopédie*, I, 394, dat Geneefsche predikanten in 1536 het Evangelie in de vallei kwamen prediken.

2) Wij meenen hier te kunnen wijzen op prof. SYLVAIN LUCAS, secretaris der stad, en den heiligen ANSELMUS. In de oude straat van de *Porta Praetoriana* tot de *Porta Augusta* gaande, twee groote Romeinsche monumenten, wijst men het huis, waar ANSELMUS geboren werd. Het is het oudste gebouw van de oudste straat der stad. Maar is het van de XIIe eeuw? Men kan er aan twijfelen, want boven de deur staat een steen, waarop het jaartal 1506 voorkomt. Het huis is dus van later datum. Gelukkig, dat men aan ANSELMUS nog herinnerd wordt door de ruïnes van het kasteel van zijn geslacht, die men te *Grassano*, op een uur afstand van *Aosta*, vindt. De ruïne is zeer armelijk; van het kasteel zijn nog slechts eenige brokstukken van een muur en van een toren over, waarvan men eene ellendige woning maakte. In de vuile straat vindt men vele bloeiende wijnstokken, die priëlen vormen. Op de deur vindt men een half verdwenen schilderij en een opschrift, waarin gesproken wordt van den volmaakten heilige en van het lijden van CHRISTUS. Heeft daar de schrijver van *Cur Deus homo* geleefd en gewerkt?

3) Men zal ons vragen, wat er geworden is van DU TILLET, die CALVIJN naar *Ferrara* vergezeld. Wij weten het niet. Het is mogelijk, dat deze, na CALVIJN tot *Ferrara* te hebben vergezeld, bijna onmiddellijk daarna naar *Rome* gereisd is, om zich te *Bazel* weer bij zijn reisgenoot te voegen. (HERMINJARD, IV, 65, n. 10.) Als men CALVIJN's doortocht maar niet verandert in een tocht tot het maken van propaganda, dan kan men er niet veel tegen inbrengen. De bedenking, dat CALVIJN zich te zeer blootstelde aan gevaar en aan de ver-

Ik bestijg de heuvels, die zich achter de stad verheffen, en ga de hoeve van BIBIAN voorbij, waarin men bezig is met den wijnoogst; het mout wordt in de lederen zakken gedaan, die men op muilezels laadt. Volgens de overlevering zou CALVIJN dezen weg tot aan het dorp *Varney* gegaan zijn, waarbij hij over de *Butier* moest. Men beweert, dat de reformator dien stroom zou overgegaan zijn, gebruik makende van een der houten bruggen, welke men hier en daar vindt. De boeren weten u nog te zeggen, waar de brug, die CALVIJN overgegaan is, ligt. Vervolgens zou de reformator de steile helling beklommen hebben, die naar het dorp *Closelena* leidt, om daarna zijn weg over de *Valpeline* te vervolgen.

Ik zet mijn reis voort door de valleien die tot den grooten *St.-Bernard* leiden. Zij gelijken alle op elkaar met hare afgronden, hare rotsen, hare stroomen, die ruischen en bruisen, hare weilanden, waar de koeien hare schellen laten hooren, en hare ijsvelden in de hoogte, die men steeds nader komt. De helling wordt al steiler; huizen ziet men steeds minder; de waterstroomen altijd dunner. Er is geen weg meer, maar slechts paden, die zigzagsgewijze voortkruipen, hier en daar doorsneden door eenige beekjes met heerlijk, helder en frisch water. Men begint de vochtigheid van den avond te gevoelen. De wind der hooge toppen verheft zich, een oogenblik heeft men de hitte des daags en de vermoeidheid van het lange stijgen vergeten, en een gevoel van aangenaamheid en van kracht maakt zich van uw geheele wezen meester. Men komt in de eenzame, grootsche natuur, die altijd woester en verhevener wordt... en daar ligt het Godshuis van den *St.-Bernard* met zijn bevroren meer voor ons. De helft van het water, zegt men mij, behoort aan *Italië*, de andere helft aan *Zwitserland*. Wij hebben *Italië* vaarwelgezegd.

volging der Inquisitie, als hij openlijk de reformatie gepredikt had, wordt dan ontzenuwd; maar daarom kan de reformator zeer wel te *Aosta* eenige particuliere gesprekken gehad hebben met enkele inwoners dier stad. Zegt men, dat het niet met CALVIJN's karakter overeenkwam, zich in een staatkundige en godsdienstige beweging te mengen, deze bedenking verdwijnt, als men weet, dat hij onder een pseudoniem reisde.

Tweede Boek.

VOORBEREIDING DER REFORMATIE TE GENEVE.

EERSTE HOOFDSTUK.

TOT DE EERSTE OPENBARE PREDIKING VAN HET EVANGELIE.

- I. Staatkundige organisatie van Genève. — II. De bisschoppen. — III. De patriotten: Philibert Berthelier en Bezanson Hugues. — IV. Terechtstelling van Berthelier. — V. Bondgenootschap met Bern. — VI. Bevrijding van Genève. — VII. Begin der reformatie. — VIII. Komst van Farel. — IX. Froment au Molard. — X. Tumult op den 28sten Maart en beslissing van 30 Maart 1533. — XI. De zaak van den kanunnik Werly. — XII. Guy Furbity. — XIII. Eerste Gereformeerde doop, huwelijksbevestiging en begravenissen. — XIV. Het vrije Evangelie.

N de Calvinistische reformatie was CALVIJN te Genève, wat de ziel voor het lichaam is. Het is onmogelijk hen te scheiden. Zonder CALVIJN zou Genève niet Genève geweest zijn. Zou zonder Genève CALVIJN wel CALVIJN geweest zijn? — Na gezien te hebben, hoe de reformator voorbereid werd om naar Genève te gaan, laat ons nu ook beschouwen, hoe Genève toebereid werd om CALVIJN te ontvangen.

Deze toebereiding duurde bijna een eeuw, van 1444 (benoeming van AMADEUS van Savoye tot bisschop van Genève) tot in 1536 (triumf van de onafhankelijkheid en der reformatie). Deze wordt in twee perioden verdeeld: de eerste gaat tot 1534, de prediking van FAREL in het klooster van Rive; de tweede loopt tot 1536, toen de reformatie de overwinning behaalde. Gedurende al dien tijd gaat de voorbereiding steeds voort, eerst louter negatief, daarna negatief en positief. Eene nauwkeurige kennis van datgene, wat er vóór CALVIJN's komst te

Genève gebeurde, is noodig, om te begrijpen, welk werk hij daar te verrichten kreeg en welke moeilijkheden hij er te overwinnen had.

I.

Laat ons eerst nagaan, welke staatkundige instellingen *Genève* had, gelijk die in 1387 door den bisschop ADHÉMAR FABRY in zijn „Lettres de franchises” bevestigd werden.¹⁾

Door deze constitutie waren er drie staatkundige machten: de bisschop, de graaf en de burgerij.²⁾ De bisschop is de vorst van de stad. Zoo spoedig als hij benoemd is, gaat hij naar de *St.-Pieter*, om op het misboek te zweren, dat hij de rechten der stad zal eerbiedigen. Daarna wordt hij als soeverein erkend. — De graaf draagt den titel van „vidomne”, onder-heer. In die hoedanigheid zetelt hij op het versterkte kasteel, op het eiland, midden in de stad, en oefent in eersten aanleg de rechterlijke macht uit. — De gemeente is democratisch geconstitueerd. Eénmaal in het jaar komen, op het gelui van de klok van *St.-Pieter*, de poorters en burgers in „conseil général” samen; het klooster bij de hoofdkerk dient tot vergaderplaats. Zij kiezen vier „syndics” (gemachtigden), aan wie de bisschop en de vidomne zweren, dat zij de rechten en vrijheden der stad zullen eerbiedigen. Alleen deze gemachtigden hebben de crimineele rechtspraak; en van den ondergang der zon tot haren opgang behoort de stad hun geheel toe, enz.³⁾

Deze in drieën gedeelde soevereiniteit baarde groote moeilijkheden. Zij duurden tot aan de Reformatie.

Het huis van *Savoie*, dat de Geneefsche graven vervangen had, was er op uit, in bond met den bisschop, als twee tegen één, de burgerij schaaakmat te zetten. De burgerij zocht zich met den bisschop te verbinden, om het huis van *Savoie* te wederstaan. Zoo was de bisschop meester van het terrein. Als hij zich verklaarde voor den hertog van *Savoie*, dan verklaarde hij als vertegenwoordiger der kerk den oorlog aan de vrijheden des volks. De kerk beging de dwaasheid, zich in de armen van den hertog te werpen, om daardoor van de mannen, die voor de burgervrijheden streden, eene anti-kerkelijke partij te maken. Zoo werd de weg voor de Reformatie gebaad.

II.

Dit geschiedde door het optreden van de vreemde persoonlijkheid van AMADEUS VIII, beurtelings hertog van *Savoie*, kluizenaar en

1) Men zie CH. DE FORT et P. LULLIN, *Regeste genevois*, 1860, XI, Inleiding.

2) E. MALLET, „Libertés, franchises, immunités, us et coutumes de la cité de Genève”, in de *Mémoires et documents publiés par la Société d'histoire et d'archéologie de Genève* (die wij voortaan zullen aanhalen onder den titel van *Mémoires et documents*), II, 1843, 271—399.

3) Na het verbond van 1526 werd er een Raad van Tweehonderd, naar het model van *Bern* en *Freiburg*, ingesteld.

vervolgens paus. ¹⁾ Hij maakte van zijn pauselijke macht gebruik om zich in 1444 meester te maken van het bisdom van *Genève*, toen er een bisschop te benoemen was. „Het huis van *Savoie*, zegt BONIVARD, begon toen zijn neus in het bisdom *Genève* te steken.” ²⁾ En KAMPSCHULTE schrijft: „De Roomsche Curie, die zwak genoeg was om toe te geven aan de aanlokselen, welke van de zijde van het huis van *Savoie* kwamen, heeft zelf het verlies van de *St.-Pieter*, de hoofdkerk aan den oever van het *Leman*-meer, voorbereid. Men erkende pas te *Rome*, dat men dwaas gehandeld had, toen het te laat was.” ³⁾

Van dit tijdstip af werd de bisschoppelijke waardigheid bijna voortdurend bekleed door een lid van het huis van *Savoie*, en de eene bisschop was al onwaardiger dan de andere. PIETER van *Savoie*, kleinzoon van AMADEUS, door dezen als zijn opvolger aangewezen, ontving in 1450 van paus NICOLAAS V het bisdom van *Genève*, in afwachting van den dood van zijn oom. Toen zijn oom gestorven was, begaf hij zich, toen tien jaar oud, naar het kapittel (13 Januari 1451). Daar hij te jong was om zijn woord te doen, sprak de aartsbisschop van *Tarsus* voor hem en deed den eed. Hij werd door den paus in zijn ambt bevestigd, zonder dat gelet werd op de canonieke regels omtrent den leeftijd en de hoedanigheden, die de gekozene moest bezitten; ⁴⁾ hij stierf in 1558, zonder den leeftijd bereikt te hebben om als priester gewijd te worden. Zijn broeder JEAN LOUIS volgde hem op in 1460, toen hij den leeftijd van zeventien jaar bereikt had (indien de pauselijke bul waarheid bevat en niet een vijftal jaren aan zijn wezenlijken leeftijd toegevoegd heeft). Hij was reeds van zijn vroegsten leeftijd apostolisch oppergeheimschrijver, prior van onderscheidene kloosters, tweemaal abt en éénmaal aartsbisschop. Hij was wel zoo goed om van tijd tot tijd zijn apostolischen zetel te bezoeken; maar voornamelijk hield hij zich met oorlogvoeren bezig. Men beschuldigde hem van alle ondeugden. Daarin is zeker overdrijving. Maar niemand zal zich verwonderen, dat JEAN LOUIS, in aanmerking genomen zijn hartstochten en soldatenleven, geen ingetogen en kuisch leven geleid heeft. Toen hij den gevorderden leeftijd bereikt had, vroeg hij niet om „geïnstitueerd” te worden, en bleef toch „administrateur” van zijn bisdom. Het is zelfs niet zeker, dat hij, die zoovele kerkelijke inkomsten trok, ooit de priesterwijding ontving. Hij stierf den 4^{den} Juli 1482.

Eenige dagen na zijn dood kozen de kanunniken eenstemmig URBAIN DU CHEVRON, domheer, pauselijk oppergeheimschrijver en abt. Maar paus SIXTUS IV had het bisdom *Genève* reeds aan zijn neef, den kardinaal DE LA ROVÈRE geschonken, die het bijna onmiddellijk daarna verruild had met dat van *Turin*, hetwelk hem JEAN DE

1) Hij legde in 1449 zijne waardigheid als paus neder, en werd kardinaal, legaat en onafzetbaar vicaris bij den H. Stoel, zoowel voor *Savoie* als voor *Lyon*, *Zwitserland*, enz. Hij behield altijd zijn titel van bisschop van *Genève* en stierf aldaar in 1451. *Gallia Christiana*, XVI, 441.

2) *Les chroniques de Genève*, II, 1.

3) KAMPSCHULTE, *Johan Calvin*, I, 27.

4) E. MALLET, „Mémoire historique sur l'élection des évêques de Genève,” 2de deel in de *Mémoires et documents*, V, 1847, 164.

COMPEY afstond. Bij deze twee pretendenten kwam nog een derde, FRANS van *Savoie*, broeder van JEAN LOUIS. Hij meende de benoeming door het kapittel, noch die van den paus noodig te hebben; alleen de macht en het belang van het huis van *Savoie* moesten hem tot bisschop maken. „Het edele huis van *Savoie*,” zeide een van zijne partijgangers, „moet niet toelaten, dat deze edele waardigheid in andere handen kome dan de zijne, trots alle verkiezing.” ¹⁾ Onbeschaamd, maar openhartig.

Na een strijd van tien maanden, behield COMPEY de overhand en kwam den 23sten Mei 1483 te *Genève*. Maar het huis van *Savoie* legde de hand op zijne bezittingen. COMPEY was in September verplicht, de vlucht te nemen. ²⁾ Hij verzon een valsheid. *Rome* sprak het interdict uit. Men kwam tot onderhandelingen, en tot het verruilen van bisdommen en aartsbisdommen. *Rome* won het pleit en FRANS van *Savoie* werd in 1484 bisschop. Hij stierf in 1490. Op den bisschoppelijken stoel van *Genève* hadden aldus de drie kleinzonen van AMADEUS, niettegenstaande hun leeftijd, „het recht en de rede”, ³⁾ gezeten.

Het kapittel koos toen CHARLES DE SEYSEL. Maar deze keus viel niet in den smaak van de hertogin van *Savoie*, die hare oogen op ANTOINE CHAMPION had laten vallen. De paus benoemde in 1491 CHAMPION. Er werd bij *Genève* daarover een veldslag geleverd. De vrienden van CHAMPION behielden de overhand, en hij werd bisschop door geweld van wapenen.

Toch had CHAMPION goede eigenschappen. In 1493 gaf hij *Constitutions synodales* uit, welke ons doen zien, waar de kerk aan toe was. „Tegenwoordig, men moet het met smart zeggen, is een verderfelijk misbruik bij onderscheidene kerkelijke personen ingeworteld... Sommigen schamen zich niet, herbergen, festijnen, verdachte plaatsen, speel- en danshuizen, kermissen te bezoeken en aan verboden jacht deel te nemen...”

Daarop wordt in genoemd stuk met straffen bedreigd. De geestelijken die vloeken en zweren, zullen gestraft worden met een straf van veertien dagen gevangenis op water en brood, en een boete; rondlopende monniken, dat zijn zij, die uit hun klooster gegaan zijn, zullen drie dagen gevangenis op water en brood hebben. Ook komen er strafbepalingen in voor tegen geestelijken die gekleurde kleederen dragen, en tegen „onkuische priesters”, en tegen hen, „die naar begravenissen loopen zonder er geroepen te zijn, en de missen niet lezen gelijk het behoort”. Zij geleken op „spelers en potsenmakers”, want „met onbetamelijke haast gingen zij naar het altaar, voor hetwelk een ander priester de mis las, deden hun priesterlijk gewaad aan, en terwijl de mis, die door den anderen priester gelezen werd, nog niet geëindigd was, lazen zij aan hetzelfde altaar hun mis tot aan het Evangelie.” ⁴⁾

1) E. MALLET, *Mémoires et documents*, V, 1847, 197.

2) *Ibid.*, 274—296. Het is een leerrijke bladzijde in den jammerlijken strijd om het bisdom.

3) *Ibid.*, 269.

4) Men zie: *Constitutiones synodales episcopatus Genevensis*, 1493, 2. (Bibl. van *Genève*.) De vertaling *Gaberel* (*Histoire de Genève*, I, 58) is uitgebreid en onnauwkeurig.

Bisschop CHAMPION stierf reeds den 29sten Juli 1493. Het kapittel benoemde volgens den wensch van de hertogin BLANCHE, PHILIPS van *Savoie*, toen zeven jaar oud. In 1500 ging hij met groote praal naar *Rome*; in 1509 vindt men hem strijdende onder de banier van LODEWIJK XII, en ten slotte had hij geen lust zich aan den geestelijken stand te wijden, en legde den bisschopsstaf neer om graaf van *Genève* te worden.

In 1510 deed hij zijn bisdom aan DE SEYSEL over, die reeds verkozen was bij den dood van FRANS van *Savoie*. Hij was zonder twijfel een braaf mensch, doch even onwetend als zacht. Hij stierf in 1513.

Het kapittel koos toen SYMON DE GINGIUS. Maar de paus stoorde naar gewoonte zich hieraan niet, en liet het vergeven van het bisdom over aan den hertog van *Savoie*, die den bastaard JAN van *Savoie*, zoon van bisschop FRANS, benoemde. LEO X beval hem bij de burgers van *Genève* aan. De bastaard, zoon van eene ontuchtige vrouw, leefde als zijne ouders. BONIVARD zegt van hem: „Het was een man met een laag hart, die, als hij maar had om van te leven, niet veel gaf om zijn eer, noch om zijn conscientie...”¹⁾ Hij verried de Genève's schandelijk, en om hun toorn te ontgaan, trok hij zich terug in zijn abdij van *Pignerol*, die hij van den hertog KAREL III, tot loon voor zijn verraad, gekregen had. En zoo komen wij tot PIERRE DE LA BAUME, eerst coadjutor. Welk eene geschiedenis!²⁾ Wij behoeven niet te vragen, wat er van de religie en van de zeden werd! De hiërarchie, steeds in de weer om op een schandelijke manier ambten te verhandelen, bekommerde zich niet om Godsdienst en om zedelijkheid. Er was geen orde, en ook gold geen kerkelijke regel. Het werd één vuile chaos. De priesters van de *Madeleine* hielden er huizen van ontucht op na. Een monnik schetste op de muren zijner cel een monster met zeven hoofden en tien hoornen, dat als een uitwerpsel een paus in een oven, die reeds met monniken en priesters gevuld was, laat vallen!³⁾ Deze teekening geeft den toestand der kerk weder.

1) *Les chroniques de Genève*, III, I.

2) Wij verhalen haar naar de *Gallia christiana*, XVI, 1865, 441—450. Dit deel is geschreven door B. HAUREAU.

3) A. FROMENT, *Les actes et gestes merveilleux de la cité de Genève*, uitgaaf J. REVILLON, 154. De heer DENKINGER, predikant van *Céligny*, bij *Genève*, is bezig met een dissertatie over: „De kerk van *Genève* van 1493 tot 1536.” Deze periode begint met een poging tot reformatie door bisschop CHAMPION en eindigt met de komst van CALVIJN in 1536. Het onderwerp is zeer interessant. De heer DENKINGER heeft aan prof. DOUMERGUE een deel van zijne aantekeningen uit de Registers van den Raad van 1505—1530, die licht geven over de zeden der Dominicaner en Franciscaner monniken, medegedeeld. Den 21sten Januari 1505 moet de Raad zich bezighouden met den roof van een meisje door een kanunnik. Den 7^{den} Mei 1510 beveelt de Raad een onderzoek naar hetgeen er gebeurt in de *St.-Yvon*-kapel, die aan de Predikbroeders behoort. „Als er oneerbare dingen gebeuren”, moeten de nachtelijke feesten worden afgeschaft. Den 22sten Juli 1513 is er sprake van eene beschuldiging van sodomie, welke er tegen eenige broeders ingebracht wordt. Den 23sten Juni 1522 deelt PIERRE D'ORSIÈRE mede, dat hij met den vicaris heeft gesproken over het misdadig leven, dat door de geestelijken geleid wordt. Eenige dagen te voren, 20 Juni, had de prior zich bij den Raad beklagd, dat de monniken een ongebonden leven leidden, hem ongehoorzaam waren en zich er op beroemden, dat zij hem uit het klooster zouden jagen. Den 25sten October bezocht de Provinciaal de Dominicaners te *Genève*. De

Doch niet alleen werd bij de inwoners van *Genève* alle godsdienst en zedelijkheid door eene onwaardige geestelijkheid uitgeroeid, maar daarbij maakte zij zich ook op staatkundig gebied gehaat door de zijde te kiezen van KAREL III, hertog van *Savoie*, den „hatelijksten, aanmatigendsten, wreedsten, trouweloosten” der despoten. Vreeselijke tijden braken voor de Geneefsche vaderlanders aan.

III.

Deze hadden twee leiders. ¹⁾ In de eerste plaats PHILIBERT BERTHELIER. Hij bezat al de eigenschappen, die een volksman noodig heeft. De menigte vergaf hem zijn ongebonden gedrag, omdat hij al de deugden en ondeugden van het volk in zich vereenigde. ²⁾ Hij sprak gemakkelijk, zijn geest was vurig, vroolijk en humoristisch. Daarbij deed hij zich flink voor. Overigens had hij ridderlijke stoutmoedigheid, terwijl hij even onbaatzuchtig als vol toewijding was. BONIVARD zegt: „Hij kreeg zooveel liefde voor de openbare zaak en voor de vrijheid der stad, dat hij daarvoor zijn bloed heeft laten vloeien... En men moet daar bijvoegen, dat hij dit niet onbewust heeft gedaan, want hij wist even zeker dat hij daarvoor sterven zou, als hij in het algemeen wist dat hij sterven moest. Honderd malen heeft hij mij gezegd: „Mijnheer gevader... (BONIVARD was de peet van een zijner zoons), onthoud dit,” zoo zeide hij, „door onze liefde tot de vrijheid van *Genève* zult gij uwe kerkelijke inkomsten en ik mijn hoofd verliezen.” Beide dingen zijn gebeurd.” ³⁾

„syndics” gingen hem begroeten en verzochten hem tevens, de monniken van genoemd klooster onder handen te nemen. Zij deelden hem ook de buitensporigheden mede, die er te *St.-Yvon* plaats hadden. In 1527 beklagen de bewoners van *St.-Léger* zich over het wonen van ontuchtige vrouwen in hun kwartier, en over zekere monniken, die in menigte bij haar komen. Men zegt hun dat, indien zij die monniken des nachts ontmoeten, zij daarvan den „syndic” of den abt kennis moeten geven en dat men ze dan gevangennemen zal. Den 12den Juli komen onderscheidene burgers klachten inbrengen tegen de priesters der *Madeleine*, die er op nahouden... (een huis voor de prostitutie). Men beveelt, dat de ontuchtige vrouwen zullen gaan wonen op de plaats, die haar aangewezen is, en om krachtige betoogen tot genoemde priesters te richten. Over de vreeselijke „onbeschaamdheid der geestelijken van *Genève* vóór de reformatie” leze men de opmerking van FLOURNOIS, schrijver van de *Extraits des Registres publics*, en de daarbij gevoegde bewijzen. FROMENT, CI—CV.

1) J. B. G. GALIFFE. „Bezanson Hugues, bevrijder van Genève.” *Mémoires et documents*, XI, 497—524.

2) A. ROGET beschrijft de noodzakelijkheid en de moeilijkheid om de reformatie tot stand te brengen wanneer men te *Genève* de wet en de zedelijkheid zou handhaven, aldus: „De kinderen der stad, zoo worden in het proces van BERTHELIER (1518) de scharen genoemd die laatstgenoemde volgden... De handelwijze van BERTHELIER, die ernstige voornemens en verstrekkende gedachten onder den schijn van onbezorgdheid en luchtartigheid wist te verbergen, scheen zeer geschikt voor de Geneefsche jeugd, die zeer verkwistend en verzot op geruchtmakende feesten was, voordat de ijzeren hand van CALVIJN haar gebedeld had... Men had door den langzamen weg van het nadenken moeilijk dien heethoofden vaderlandsliefde kunnen leeren, en de vrijheid zou voor hen weinig aantrekkelijks opgeleverd hebben, indien men haar in de strikte perken van den regel had gebonden!” ROGET, *Les Suisses et Genève, ou l'émancipation de la communauté genevoise au seizième siècle*, 1864, I, 104 en 105.

3) *Les chroniques*, III, 2.

Naast BERTHELIER stond BEZANSON HUGUES, een geheel ander persoon. „Men houdt over het algemeen HUGUES voor een soort Geneefsche NESTOR... Men kan zich den grooten burger niet anders voorstellen; zijn tegenwoordigheid of maar een brief van zijn hand, kon de menschen in de meest kritieke oogenblikken tot bedaren brengen. Hij was de indrukwekkende persoonlijkheid, wiens zachte en te gelijk krachtige welsprekendheid de vergaderingen en raden beheerschte..., de handige onderhandelaar, die door het verhaal van de rampen van zijn vaderland, zoo goed de ijzeren mannen, waaruit de Raad van *Bern* en *Freiburg* bestond, wist te bewegen en mede te sleepen...” Zijn grootste kracht openbaarde hij van zijn 25ste tot zijn 40ste jaar. Hij was kapitein-generaal. De vreeselijkste vermoeienissen verdroeg hij. Hij bewoog zich met een bijna fabelachtige snelheid door het grondgebied van zijn meest geduchten vijand, die hem als een wild dier door zijne boogschutters en wapenknechten liet achternajagen. ¹⁾

KLEBERGER schreef den 6^{den} Juni 1532 uit *Lyon* van den Geneefschen Raad, dat er in geen honderd jaar zulk een achtenswaardig man in de stad geweest was, die haar niet alleen van een slavenjuk bevrijd, maar ook goed en bloed veilig gehad had om de vrijheid te handhaven, zoodat men hem wel „den Vader des lands” noemen kon. ²⁾

IV.

De hertog en de bisschop waren verbonden, de Geneefsche burgers stonden alleen. ³⁾ Het was begrijpelijk, dat deze bondgenooten zochten in de confederatie der kantons te komen. Dit zoeken bracht hen verder, dan zij gedacht hadden.

Reeds hadden velen zich als burgers van *Freiburg* laten aannemen. Den 6^{den} Februari 1519 wist HUGUES te bewerken, dat er een bondgenootschap tusschen de twee steden gesloten werd.

De strijdende partijen kregen de namen van „Eedgenooten” ⁴⁾ en Mamelukken. De eerste naam was ontleend aan den eed dien de genooten elkander hadden gezworen, de andere werd gegeven, omdat de Mamelukken CHRISTUS hadden laten varen om MOHAMMED te volgen, en zij, die de partij van den hertog en van den bisschop volgden, dus ook vrijheid hadden zich aan hunne tirannie te onderwerpen. ⁵⁾ De strijd ontbrandde.

De hertog wist van den paus te verkrijgen, dat de bisschop afstand

1) GALIEFFE, *Bezanson Hugues*, 220 en 221.

2) TH. HEYER, „Jean Kleberger, le bon allemand.” *Mémoires et documents*, IX, 1885, 434.

3) Een feit, dat men in het oog moet houden, wanneer de Libertijnen zich verontwaardigd toonen, dat men zoo gemakkelijk Fransche vluchtelingen als burgers opnam, wordt door ROGET aldus in het licht gesteld: „Men vergist zich zeer, als men denkt, dat de mannen, wier volhardende toewijding in de zestiende eeuw onze onafhankelijkheid redde, allen vanouds inwoners van *Genève* geweest zijn. De feiten leeren ons veeleer het tegendeel.” Men kan slechts zeggen, dat de burgers der XV^{de} eeuw minder van verre kwamen dan die van de XVI^{de} eeuw. A. ROGET, *Les Suisses et Genève*, I, 106.

4) BONIVARD, *Les chroniques*, III, 24.

5) *Ibid.*, III, 14.

deed van de wereldlijke heerschappij. Hij kwam den 5^{den} April 1519 in de stad. De burgerij was genoodzaakt, het verbond aan *Freiburg* op te zeggen (11 April). De onwaardige bisschop kwam den 20sten Augustus in zijn gebied terug, en van dat oogenblik af gaat het schrikbewind heerschen. BONIVARD werd door verraad gevangengenomen, ¹⁾ HUGUES vluchtte. Alleen BERTHELIER bleef over. BONIVARD beschreef hetgeen er toen gebeurde aldus: „De bisschop, den 20sten Augustus te vier uur des namiddags met zijne bende te *Genève* gekomen zijnde, hield zich dien dag en den volgende Zondag rustig, in de eerste plaats loerende op BERTHELIER, dien hij voor den belhamel van den troep hield. Deze gaf er, schoon hij door onderscheidenen gewaarschuwd werd, geen acht op, daar hij overal heen ging als te voren, zoodat men zou zeggen, dat hij den dood niet ontvluchtte, maar dien zocht. BERTHELIER had een tuin, . . . waarheen hij dagelijks ging om zich er in te verlustigen, hetwelk hij niet liet, al wist hij, dat de vijanden te *Genève* waren. En om nog grooter verachting voor zijne vijanden te toonen, droeg hij een wezeltje in zijn armen, waarvan hij veel hield en waarmede hij speelde. Op den derden dag na de komst dier lieden, des Maandags, te ongeveer zes uur, riep de vidomne CONSILIO ze allen bijeen en ging heen om hem te grijpen. BERTHELIER zag ze wel aankomen, doch hij veranderde zijn weg niet, maar ging recht op hen af met fiere houding, alsof hij den vidomne ging gevangennemen. De leenhouder legde de hand op hem uit naam van den bisschop, want het was hem verboden dit uit naam van den hertog te doen; toen hij hem zijn degen afnam, zeide BERTHELIER hoog: „Bedenk, wat gij met dezen degen doen zult, want gij zult er rekenschap van moeten geven.” Zoo werd hij naar *L'isle* gevoerd, zonder dat iemand durfde tegenspreken. De bisschop deed het proces niet plaats hebben volgens de vrijheden en privilegiën der stad . . . hij benoemde een provoost om de zaak te behandelen, en wel een ouden man uit *Chambéry*, die toen ter tijd in *Genève* woonde, die zijn geheele leven lang tandentrekker geweest was en JEHAN DESBOIS heette. Deze kwam op bevel van den bisschop naar *L'isle* om BERTHELIER te onderzoeken, maar hij wilde hem niet antwoorden, zeggende, dat hij niet zijn competente rechter was. Om des te beter met zijne bewakers den spot te drijven, speelde hij met zijn wezeltje. Zijne bewakers zeiden tot hem: „Vraag Monseigneur om genade.” — „Welken?” vroeg hij. — „Monseigneur van *Savoie*, uwen en

1) Te voren had hij de stad verlaten, toen gevaar dreigde; het was naar aanleiding van de zaak van den muilezel van DR. GROSSI en van den carnavalsoptocht, dien BERTHELIER met zijn bende door de straten gehouden had. Volgens ROGET opende die maskerade de rij van ernstige beproevingen en droevige gebeurtenissen in *Genève*. (*Les Suisses etc.*, I, 110.) Op dit tijdstip had het volgende met PÉCOLAT, den vriend van BERTHELIER, plaats. Toen hij gearresteerd en op de pijnbank gelegd was, beledigde hij wat men wilde, daarna trok hij weder in. BONIVARD zegt, dat hij in de gevangenis met een scheermes een stuk van zijn tong afsneed, om te voorkomen, dat hij opnieuw voor de pijniging zou bezwijken. (*J. A. GAUTIER, Histoire de Genève, 1896, II, 93.*) ROGET beweert, dat dit feit door de meeste nieuwere historieschrijvers geloofend wordt, en dat het niet vermeld wordt in de stukken van dien tijd, die anders zoo uitvoerig zijn. (*Les Suisses, I, 120.*) Wij houden ons aan de beschouwing, door A. GUILLOT in zijne brochure *Jean Pécolat* ontvouwd (*Kleine Helvetische bibliotheek, 1893*), die betoogt, dat BONIVARD het feit niet verzonnen, maar de mededeeling daarvan wel opgesmukt heeft.

onzen vorst." — „Hij is mijn vorst niet," zeide hij, „en al was hij het, ik zou hem toch geen genade vragen, want ik heb mij niet vergrepen. Laat misdadigers genade vragen, het past rechtschapen menschen niet." Zij zeiden tot hem: „Hij zal u laten sterven", en hij schreef op den wand van de kamer waarin hij vertoefde: „*Non moriar, sed vivam et narrabo opera Domini.*" (Ik zal niet sterven, maar leven en de daden des HEEREN verkondigen.)

Den volgenden dag bezetten de krijgslieden van den bisschop het kasteel, en over BERTHELIER werd geoordeeld, het vonnis gestreken en ijlings uitgevoerd. ¹⁾ „De beul kwam hem halen, bracht hem voor het plein van *L'isle*, waar hij alleen uitriep; „Ha! Heeren van *Genève*..." Vervolgens knielde hij en werd onthalsd. Zijn lichaam plaatste men op een kar, waarop ook de beul was, die het hoofd in de hand hield; deze kar werd door de stad getrokken, onderscheidene dronkaards liepen mede, terwijl de beul riep: „Hier is het hoofd van den verrader BERTHELIER." ²⁾

V.

De eerste strijd voor de vrijheid was jammerlijk verloren. De vaderlanders stonden weer alleen.

Er bleef niet anders over, dan opnieuw een bondgenootschap met *Freiburg* te sluiten en, om sterker te staan, een machtigen bondgenoot er bij te zoeken. En werkelijk gelukte het HUGUES, een verbond met *Freiburg* en *Bern* ³⁾ tot stand te brengen; maar de vaderlanders werden, dank zij het optreden van den hertog en van den bisschop, gebracht waar zij niet dachten te komen. Zij behaalden de overwinning, en het huis van *Savoie* en de kerk moesten de vlag strijken! Dit geschiedde op de volgende manier.

HUGUES en zijne vrienden waren goed Roomsch, ⁴⁾ al kwamen zij

1) Volgens GALIFFE werd BERTHELIER hoogstens zeven en dertig jaar. Hij werd des morgens te zeven uur gearresteerd, toen hij wandelde aan den kant van de poort der *Corraterie*. Hij werd ongeveer acht uur na zijn arrestatie terechtgesteld, dus op denzelfden dag. *Mémoires et documents*, XI, 245.

2) BONIVARD. *Les chroniques*, III, 33, volgens den tekst en de varianten.

3) Op Zondag 10 Dec. 1525 had de beruchte raad, „der Hallebarden" genoemd, plaats, waarop de hertog van *Savoie*, de vrijheden van *Genève* vertredend, geheel te triomfeeren scheen over *Genève*. Doch twaalf dagen later, „wellicht de merkwaardigste dag in de historie van *Genève*" (ROGET: *Les Suisses et Genève*, I, 222), begonnen de burgers weer naar hunne onafhankelijkheid te streven, een streven, dat men niet meer kon tegenhouden. Zij zonden aan de uitgewekenen een betuiging van vertrouwen, en dezen, met BEZANSON HUGUES aan het hoofd, konden het verbond met *Freiburg* vernieuwen en dat met *Bern* sluiten. Toen HUGUES te *Genève* terugkwam met het dubbele verdrag, „werden slechts zes handen opgeheven om zich daartegen te verklaren". Dien dag (25 Febr. 1526) „werd *Genève* voor *Zwitserland* verkregen en gewonnen voor de vrijheid". *Le chroniqueur*, 16. (Een historisch tijdschrift van *Fransch-Zwitserland*, waarin het verhaal van de Reformatie van dat land en zijn aansluiting aan *Zwitserland*, in 1535 en 1536, voorkomt. Het werd uitgegeven in de jaren 1835 en 1836, door L. VULLEMIN, gesteund door een vereeniging van vrienden der Zwitsersche kerk en van het Zwitsersche vaderland, waarbij een aantal onuitgegeven stukken gebruikt werden.)

4) Men hoort hunne woordvoerders telkens spreken van „het gezag van den bisschop en de vrijheid der stad". In 1502 liet de stad missen en processien houden, om GOD te bidden, dat Hij de rechten der burgers en de bisschoppelijke jurisdictie bewaren zou. Toen de patriot

dikwijls vreeselijk teleurgesteld uit; hun ideaal was steeds, dat de stad met zijn bisschop vereenigd zou blijven. Een oogenblik scheen dit ideaal zich te zullen verwezenlijken. Noodzaakte de paus den schandelijken bisschop JAN van *Savoie* niet, zich een coadjutor, weldra zijn opvolger, PIERRE DE LA BAUME, te nemen? Koos de nieuwe bisschop, die den hertog van *Savoie* den rug toekeerde, niet HUGUES tot raadsman? De patriotten zouden weldra ontuchtterd worden.

„PIERRE DE LA BAUME was geen boos mensch, maar zijne zwakheid maakte hem tot een instrument van boosheid. Daardoor werd hij steeds kruipend voor hen, die hij noodig had of voor wie hij bang was, hooghartig en tiranniek voor hen, die hem onderworpen waren, terwijl hij ieder verdacht. . .” Die zwakheid kwam waarschijnlijk voort uit twee ondeugden van den kerkvorst: zinnelijkheid en zucht naar rijkdom. „Hij schijnt zijn geluk in weelderig leven gezocht te hebben.” „Ik heb uwe kapoenen ontvangen. — Zend mij visch. — Ik heb een heerlijken maaltijd aangericht. — Ik ben veel beter van wijn voorzien dan te *Genève*.” Zoo schreef hij dikwijls aan HUGUES, aan VANDEL, aan zijn kloosterverzorger en zelfs aan het kapittel. . .” ¹⁾

Ten slotte gevoelde hij zich niet veilig te *Genève*, waar hij niet dikwijls vertoefde. Des nachts ontvluchtte hij, vergezeld van HUGUES, die zijn leven waagde, om dat van zijn onwaardigen beschermeling te beveiligen. Toen hij eenmaal buiten de stad was, ging hij zich met den hertog verbinden, en werd even vijandig aan de vaderlanders als de „bastaard” zelf. Hij had den schandelijken moed, aan HUGUES, die zooveel voor hem gedaan had, te schrijven: „Men zegt, dat gij met uwe medeplichtigen te *Genève* zijt om al mijne onderdanen te plagen, en denkt dat gij er ook uw deel van zult hebben; dit is een verkeerde manier om uw plicht te doen. Ik denk, dat gij meent tot de vorsten te behooren; vergenoeg u met uw gewone plaats en leef gelijk uwe voorgangers deden, die goede kooplieden waren en niet wijzer wilden zijn, dan het betaamde. Gij moet zelf weten, of dit zal voortduren; ik zal u voor het gerecht brengen, al ware het voor LUCIFER.” ²⁾

De vaderlanders zouden er wellicht nooit toe gekomen zijn, met Rome te breken, maar door het optreden van DE LA BAUME, na de ervaringen die men opgedaan had van AMADEUS van *Savoie*, ³⁾ werd het duidelijk, dat men niet aan Rome kon getrouw blijven en te gelijk de vrijheid van *Genève* handhaven.

AMI LEVRIER BERTHELIER op den weg van het martelaarschap volgde (1524), verklaarde hij, dat hij gelukkig was „om te sterven voor het gezag van den Heiligen Petrus en voor de vrijheid van zijn vaderland”. (GAUTIER, II, 196). Bisschop PIERRE DE LA BAUME gaf zijn vriend HUGUES getuigenis, „dat hij manlijk voor de kerk gestreden had”. (GALIFFE, 483.) In de verdragen die met *Freiburg* en *Bern* gesloten werden, had men de rechten van den bisschop uitdrukkelijk erkend.

1) L. SORDET, archivaris, „Memorie over de brieven van P. DE LA BAUME, laatsten bisschop van *Genève*.” *Mémoires et documents*, II, 19, 20. „De uitdrukking: „Ik geef er niet meer om dan om BAUME,” die de lieden van *Genève* tegenwoordig nog gebruiken, kan ons doen zien, hoezeer de bisschop van *Genève* veracht werd.”

2) „Brieven van P. DE LA BAUME, bisschop van *Genève*, aan B. HUGUES.” *Mémoires et documents*, XV, 248. Brief van 1532.

3) „Men kon niet grondiger noch stelselmatiger het gezag der kerk ondermijnen, dan het huis van *Savoie* dit gedurende een eeuw gedaan had,” zegt KAMPSCHULTE, I, 90.

Men moest kiezen, en daar de oude patriotten, die Rome aankleefden, dit niet konden doen, moesten zij plaats maken voor hen, die men de nieuwe patriotten kon noemen, d. w. z. die anti-Roomsch waren. Zoo werd de Reformatie voorbereid.

De plannen, die HUGUES gemaakt had om door middel van den bisschop der stad de aanmatigingen van den hertog te wederstaan, leden schipbreuk en deden een partij opkomen, die het bisschoppelijk gezag, evenals alle inmenging van den hertog in zake de Republiek te niet wilde doen. „Het was de partij der Reformatie, die als haar hoofd den beroemden ROBERT VANDEL, de evenknie van BEZANSON HUGUES in invloed en talent, erkende.¹⁾ De Geneefsche politiek ging een anderen koers volgen. BEZANSON HUGUES kon zich daarin moeilijk openlijk schikken; minder wellicht door zijne godsdienstige overtuiging en zijn vasthouden aan vroegere inzichten, dan wel door zijne familie en door zijne betrekkingen met de Freiburgers, die Roomsch gebleven waren. Het moest hem echter duidelijk worden, dat de Reformatie het eenige logische uitvloeisel van den toestand was en de eenige waarborg voor de onafhankelijkheid.”²⁾

VI.

De gebeurtenissen hadden *Genève* en *Bern* bij elkaar gebracht. *Bern* zou beslissen over hetgeen *Genève* uit een politiek en godsdienstig oogpunt worden zou. *Bern* zou voorts in de historie van *Genève*, zelfs onder den dienst van CALVIJN, een groote rol spelen.

Toen *Freiburg* het eerste bondgenootschap met *Genève* gesloten had, trachtte het *Bern* daarin te betrekken, doch *Bern* wilde niet. Zelfs zond de stad een gezant om te *Genève* te verklaren, dat zijn lastgevers „alles zouden doen wat hun mogelijk was, om het verbond te verbreken”.³⁾

In 1521 werden de moeilijkheden in *Genève* groot. *Bern* stoorde er zich niet aan. Integendeel kwamen zijne gezanten te *Genève* verklaren, dat men besloten was „niet één van de onderdanen der bisdommen van *Genève* en *Lausanne* als bondgenooten te erkennen... en dat

1) Aan HUGUES werd geen bitterheid bespaard; in 1528 wilde hij zijn ambt van kapitein-generaal neerleggen. Hij moest het tot Augustus 1535 vervullen. In het begin van 1532 ging hij voor het laatst een zending volbrengen, doch kwam als een gebroken man terug en verzocht niet meer bij de vergadering van den Raad tegenwoordig te zijn. De laatste maanden van zijn leven had hij te strijden tegen de ziekte, die hem kwelde, en tegen de onoverkomelijke geldelijke moeilijkheden, want deze rijke koopman had evenzeer zijn persoon als zijn beurs voor de goede zaak gegeven. Hij had zich voor zijn vaderland geruïneerd; de schoonste erfenis: de vrijheid, nalatende. Hij stierf op 't einde van 1532 of in 't begin van 1533. Het register van den Raad geeft den datum niet aan, waarop *Genève* een zijner grootste burgers verloor.

2) A. GUILLOT, Bezanson Hugues (Kleine Helvetische Bibliotheek). ROGET (Les Suisses et Genève, etc., I, 390, n. 1, en 386) zegt: „De plakaten, door GOULAZ Juni 1532 aangeslagen, kunnen beschouwd worden als de eerste publieke daad van de Gereformeerde partij. Tot hiertoe had zij slechts in het verborgen bestaan.” In het jaar 1532 waarin de Reformatie voor het eerst optreedt, verliezen wij ook het spoor van BEZANSON.

3) GAUTIER, 225.

men met alle kracht den hertog van *Savoie* wilde steunen." ¹⁾ Tusschen 1519 en 1525 veranderde de stemming te *Bern*, dank zij BEZANSON's welsprekendheid en zijn handige uitdeeling van geld. Maar toen het gouvernement in 1526 ²⁾ met *Genève* een bondgenootschap sloot, week het voor den aandrang van het volk. De Geneefsche agenten te *Bern* vroegen aanhoudend goud, fluweel, zijde, damast, fijn linnen voor de groote heeren, „opdat het bondgenootschap niet te niet zou gedaan worden". ³⁾ Het blijkt hieruit, dat het niet zeer vast was.

Wilde *Bern*, dat *Genève* in het bezit van den hertog kwam? Zeker niet. Het wilde het nog minder sedert 1528, toen er te *Bern* door ZWINGLI eene groote conferentie ⁴⁾ gehouden werd, ten gevolge waarvan de stad de Reformatie aannam. Evenwel, ook toen toonde *Bern* voor de rampen van *Genève* slechts sympathie, die aan alle warmte gespeend was. ⁵⁾

De vrienden van den hertog, die zich „ridders van den lepel" noemden, gedroegen zich als struikroovers, door te plunderen en te moorden. Den 25sten Maart 1529 hadden zij zich bijna door een stouten slag meester gemaakt van *Genève*. Op dit oogenblik raadde *Bern* *Genève*, het verbond te niet te doen. SEBASTIAAN VAN DIESBACH betoogde den Raad van *Genève*, dat Rome veel vroeger een verbond met den hertog gesloten had, en dat het dus niet te hulp snellen kon als *Genève* genomen werd; dat het verbond met *Bern* gesloten werd, juist met het oog op een aanval van den hertog van *Savoie*; en dat men er dus weinig aan had, of het verbond van kracht bleef. ⁶⁾ Dit was hard en wreed. Maar te *Genève* bleef men aan het verbond vasthouden en de patriotten zeiden, dat ieder het hoofd zou afgeslagen worden, die er van sprak het te niet te doen.

Welke gedachte school er bij *Bern*? Men moet KAMPSCHULTE gelijk geven, wanneer hij schrijft: „Ik denk niet, dat ik mij vergis, wanneer ik uitspreek, dat de bekwame leiders van *Bern* reeds toen de geheele inlijving van *Genève* op het oog hadden." ⁷⁾ Zij gaven er niet meer om, dat *Genève* Roomsch bleef, dan om het zelfstandig te maken.

De patriotten werden nog eenmaal door den bisschop in de hand

1) GAUTIER, II, 179 (volgens de registers van den Raad, deel 19, 242).

2) Ibid., 229.

3) Dit was een van de eigenaardigheden van dien tijd.

4) Zij had den 7^{den} Januari plaats en besliste over de religie in *Fransch Zwitserland*.

5) VULLIEMIN zegt: „Reformatie en neutraliteit, in deze woorden wordt de politiek van *Bern* samengevat. Soms werpt het wel een begeerig oog op *Waadlandt*, deze eierzucht gloeit wel in zijn boezem; maar *Bern* kent zijn tijd en kracht. Onder de gegeven omstandigheden wil het de onzijdigheid en den vrede. Maar het wil dien niet tot elken prijs. In twee gevallen zou het haar moeilijk vallen niet de toevlucht tot de wapenen te nemen. In de eerste plaats, wanneer de hertog het hoofd bleef verheffen en een nieuwen aanval op *Genève* ondernam, en hij bij de Fransche bevolking de kiemen der reformatie zou willen verstikken. Het tweede geval was, wanneer *Genève*, tot het uiterste gedreven, zou ophouden te hopen op zijn bondgenoot, en zich tot *Frankrijk* zou wenden. Wanneer het een of ander gebeurde, zou de gedragslijn van *Bern* veranderd worden." (*Le Chroniqueur*, 44.)

6) De afgevaardigde van *Bern* had in het meervoud gesproken, als uit naam van allen; die van *Freiburg* betoogde echter, dat zijne stad het bondgenootschap wilde handhaven.

7) KAMPSCHULTE, I, 77.

gewerkt, door te verklaren dat zij rebellen waren (20 Aug. 1530), en door op hen de bende plunderslaars en roovers los te laten, die zich „ridders van den lepel” ¹⁾ noemden.

In een manifest had de bisschop enkele keeren zijne bloedverwanten opgeëischt, „om ons te helpen ons gezag te handhaven, ons bij te staan, de rebellen te straffen en, zoo noodig, met den dood en gewapenderhand daarin te voorzien.” — Zou *Savoie* zich van *Genève* meester maken?

Bern besloot toen te handelen. Een leger wordt met hulp van *Freiburg* bijeengebracht. Het rukt op, en aanstonds kon men zien, hoe gemakkelijk *Bern* aan *Genève* jaren van ellende had kunnen besparen. Alles vluchtte voor de verbondenen, die het land verwoestten. Den 10^{den} October kwamen zij te *Genève*; in den omtrek werd alles in puin en asch gelegd. Het was het uur der wrake.

Den 19^{den} October 1530 teekende men het verdrag van *St.-Julien*; den 31sten December regelde men de zaken bij het verdrag van *Payerne*, helaas meer op een voordeelige manier voor *Bern*, dan op afdoende wijze voor *Genève*. Het bondgenootschap van 1526 blijft gehandhaafd. De bisschop blijft heer van de stad, en de hertog vidomne, schoon met beperkte rechten. *Genève* moet een groote som gelds betalen, 40.000 kroonen. Daarbij deed *Bern* in het verdrag opnemen, dat elke geweldpleging van de zijde des hertogs van *Savoie* den beiden verbondenen recht zou geven *Waadtland* te bezetten.

Het was een compromis en niet een oplossing.

VII.

De zaak der reformatie werd dus voorbereid, doordat de Roomsche kerk uit een staatkundig en zedelijk oogpunt ten val neigde. KAMP-SCHULTE toont aan, dat de geestelijkheid diep was gezonken. ²⁾ Wij hebben uit dien tijd het getuigenis van de fanatieke zuster DE JUSSIE.

„Het is wel waar,” zoo zegt zij, „dat de prelaten en kerkdienaars in dien tijd hunne geloften en hun staat niet hielden, maar ongebonden en lustig leefden, vrouwen in ontucht en overspel houdende, en bijna

1) Toen zij eens op het kasteel *Bursinel* feestvierden en de mannen van *Genève* afkamen, hief een van hen zijn lepel in de hoogte en sprak: „Zoo waar ik dezen omhoog houd, zullen wij *Genève* verzwelgen,” en allen plaatsten aanstonds hun lepel kruiselings, als een teeken van hun broederschap. Van toen af noemde men hen de ridders van den lepel.” (*Le Chroniqueur*, 18.)

2) KAMPSCHULTE, I, 92. De schrijver wijst op enkele uitzonderingen. De nonnen van *St.-Clara* gedroegen zich zeer eerbaar. Maar in geen enkel klooster werd het bijgeloof zoover gedreven als in het genoemde. Wat de kapelaans van de *Makkabeën* betreft, schrijft KAMPSCHULTE: „Hun gedrag was onberispelijk. Dikwijls zien wij hen met hunne rijke inkomsten de stad in moeilijke omstandigheden bijspringen.” (94) Wij lezen in GAUTIER: „Ieder stelde ernstige pogingen in het werk om in zoovele dringende behoeften te voorzien; alleen de geestelijken weigerden bij te dragen.... Onder anderen de kanunniken van de kapel der *Makkabeën* gaven een slecht voorbeeld, doordat zij liever een stuk weiland, dat zij bezaten, lieten verkoopen, dan dat zij iets gaven (hetgeen bevestigd wordt door de registers van den Raad, vol. 24, f. 1420°, 1440°). De geestelijken maakten zich daardoor zeer gehaat bij allen, die de vrijheid der stad liefhadden.” GAUTIER, II, 342. Men zie ook de noot op blz. 87 en 88.

het geheele volk is besmet met deze afschuwelijke en verfoeilijke zonde" ...¹⁾ Men behoeft er zich dus niet over te verwonderen, dat uit eene negatieve voorbereiding der reformatie een positieve zich begon te ontwikkelen.

Er stonden allerlei predikers op. Een der eersten was AGRIPPA van *Nettesheim* (Juni 1521). „Hij gebruikte elke gelegenheid om zich omtrent de vorderingen der reformatie op de hoogte te stellen. Hij had een onderzoekenden geest, en ook deelde hij gaarne aan zijne vrienden mede, welke berichten en welke boeken hij uit *Duitschland* kreeg. Zijn rol als verbreider van nieuwstijdingen was na verwant aan die van baanbreker.”²⁾

De eerste prediker was strikt genomen LAMBERT D'AVIGNON, die te *Genève* van Pinksteren (8 Juni) tot 22 Juni 1522 moet gepredikt hebben. De 17de of den 18^{den} moet hij zich naar *Lausanne* begeven hebben, vanwaar hij, na een week er gebleven te zijn, vertrok met een aanbevelingsbrief van den bisschop, SEBASTIAAN MONTFAUCON.³⁾ Hij ging door *Freiburg*, daarna door *Bern*, en kwam den 12^{den} Juli te *Zürich*,⁴⁾ altijd in het kleed van een Franciscaner monnik en gezeten op een ezelin. Nadat hij vier uren lang te *Zürich* met ZWINGLI en zijne kanunniken in het openbaar had geredetwist, gaf hij de aanroeping der heiligen op. Daarom zal zijne prediking te *Genève* zeer gematigd geweest zijn. Maar het was toch een begin.⁵⁾

1) Le levain du Calvinisme, uitgaaf van 1865, 35.

2) HERMINJARD, I, 74. Men zie 68, 72, 73, 82, 98, 100, 101. AGRIPPA bleef niet Roomsch. Hij erkende den Bijbel als eenige autoriteit in zake van het geloof. (Ibid., 99.) „AGRIPPA, den 14^{den} September 1486 te *Keulen* geboren.... Men kan niet ontkennen, dat hij een groote geest was, en kennis bezat van oneindig vele dingen en ook vele talen machtig was. Maar zijne te groote begeerte naar nieuwe zaken, zijne te losse pen, en zijn ongestadig humeur maakten hem ongelukkig. Hij was in 1515 te *Pavia*.... In 1518 oefende hij te *Metz* het ambt van syndicus, advocaat en redenaar der stad uit.... De monniken vervolgden hem, zoowel omdat hij de algemeene meening ten opzichte van de drie mannen van de heilige ANNA weerlegde, als wijl hij eene boerin, die van tooverij beschuldigd was, verdedigd had; daarom verliet hij *Metz*.... In 1520 begaf hij zich naar zijne geboorteplaats, *Keulen*.... In 1521 vertrok hij van daar naar *Genève*.” (BAYLE, Dictionnaire, 5de uitgaaf.) BAYLE meent, dat AGRIPPA Roomsch bleef. Toch haalt hij een brief van hem aan, die aan MELANCHTHON gericht is, waarin hij dezen verzoekt „den onoverwinlijken ketter MAARTEN LUTHER te groeten, die gelijk de heilige PAULUS het in de Handelingen gezegd heeft, GOD dient naar de sekte die eene kettersche genoemd wordt”. Maar de *Remarques critiques* doen zien, dat BAYLE de Apologie van AGRIPPA niet gezien had, waarin deze (h. 19) „met zooveel lof spreekt over LUTHER en met zooveel minachting over de voornaamste tegenstanders van dien reformator.”

3) Men leest in RUCHAT, *Histoire de la Réformation de la Suisse*, edit. van VULLIEMIN, 1835, I, 139: „LAMBERT werd door den bisschop van *Lausanne* goed ontvangen; diens geweten scheen te ontwaken op de stem van dien goeden en ijverigen doctor, want hij hoorde hem gaarne. Hij liet hem zelfs in zijn kasteel komen en onderhield zich gemeenzaam met hem, zoodat LAMBERT de beste gedachten had omtrent de Godsvrucht van dien prelaat. Indien de leeraar zich te *Lausanne* had opgehouden, zou hij hem wellicht de leer van het Evangelie hebben doen smaken. Maar weldra kregen het vleesch en de wereld bij den bisschop de overhand.”

4) HERMINJARD, I, 101, n. 2; 104, n. 7.

5) Den 15^{den} Januari 1537 schreef de Bernsche commissaris THOMAS VAN HOFEN van uit *Genève* aan ZWINGLI: „Ik geloof, dat, indien men dit volk predikers gaf, het Roomsche geloof er veel door zou lijden; want de priesters klagen er over, dat het volk niet meer zoo sterk als voorheen naar den aflat loopt.” Ibid., II, 10.

De beroering in het jaar 1530 was vreeselijk. De mannen van *Bern*, die allen de reformatie waren toegedaan, hielden de stad in hunne macht. De kruisen werden verbrijzeld, de geestelijken mishandeld: „de priesters durven alleen naar hun dienst gaan, wanneer zij hun gewaad onder den arm dragen.” ¹⁾ De Bernsche aalmoezenier, GASPARD MEGANDER, predikte dagelijks het Evangelie, wel in het Duitsch, maar toch in de *Sint-Pieter*, de hoofdkerk. ²⁾

Een jaar later stond FAREL in betrekking tot *Genève*.

Op 1 October 1531 schreef hij aan ZWINGLI: „Ik verneem, dat men in *Genève* veel met CHRISTUS bezig is; men zegt, dat, zoo de Freiburgers het veroorloofden, zij het Evangelie zouden aannemen.” ³⁾ De voorteekenen waren er, dat men tot een ommekeer op godsdienstig terrein kwam. KAMPSCHULTE erkent dit met de woorden: „Den Bijbel las men meer dan te voren, en kringen van Evangeliebelijders begonnen zich te vormen.” ⁴⁾

Wel verklaarde de Raad der Tweehonderd, dat men als de vaders wilde leven, doch te gelijker tijd (31 Juni 1532) verzocht hij den vicaris van den bisschop, het Evangelie en den Epistel van den dag te laten prediken, „zonder fabelen en menschevonden er bij te doen”. ⁵⁾ KAMPSCHULTE ziet het goed in, dat dit het devies was van hen die reformatie zochten: den Bijbel, het zuivere Evangelie.

VIII.

De paus werd door zijn optreden ook hier de aanleiding dat men verder kwam, gelijk KAMPSCHULTE erkent met de woorden: „CLEMENS VII, zijn voordeel niet doende met de ervaringen van zijne voorgangers, deed te *Genève* in 1532 een algemeenen aflaat afkondigen. Zoo gaf hij aan de oppositie wapenen in de hand. Evenals te *Praag* en te *Wittenberg* gaf de aflaatprediker het sein, om „openlijk met de kerk te breken”. ⁶⁾

Den 9den Juni 1532, des morgens, vinden de inwoners van *Genève* overal plakkatens aangeplakt, waarbij „aan een iegelijk vergeving van al zijne zonden beloofd wordt, alleen onder voorwaarde van boetvaardigheid en van een levend geloof in de beloften van JEZUS CHRISTUS”. ⁷⁾ De Raad had het voor het Woord GODS opgenomen, de plakkatens streken voor de rechtvaardigmaking door het geloof.

Ieder begreep dit. De Roomsche partij te *Genève* ziedde van toorn.

1) Le Chroniqueur, 19. „De Freiburgers zelve, ofschoon zij gaarne de mis hoorden, maakten het evenzeer den armen lieden lastig als de anderen.” Dit is echter geen verontschuldiging voor de Protestanten.

2) HERMINJARD, III, 417.

3) Ibid., II, 364.

4) KAMPSCHULTE, I, 105.

5) HERMINJARD II, 425, n. 2. A. ROGET (Les Suisses etc. II, 21, 23) merkt op, dat gelijkkluidende edicten werden uitgevaardigd te *Zürich* in 1521, te *Bern* in 1520, te *Bazel* in 1524. Overal waren die edicten het voorspel der reformatie geweest.

6) KAMPSCHULTE, I, 107.

7) GAUTIER, II, 349.

De kanunnik WERLY verscheurde het plakkaat, dat gehecht was aan een der pilaren voor de *St.-Pieters*-kerk en gaf aan JEAN GOULAZ, die er een ander voor in de plaats stelde, een oorveeg. GOULAZ trok zijn degen en verwondde den kanunnik. Men zond uit *Freiburg* klachten, die per brief door een afgevaardigde overgebracht werden. De apostolische nuntius vroeg inlichtingen omtrent „de Goddelooze en afschuwelijke Luthersche ketterij”.¹⁾ De Raad beantwoordde den nuntius ontwijkend, en deed *Freiburg* zeggen: „Wat het Lutherdom aangaat, wij willen leven en sterven gelijk onze voorgangers.”²⁾ Men wilde een breuk met *Freiburg* vermijden. Maar men had den loop der gebeurtenissen niet in de hand, want eenige weken later, in den herfst van 1532, kwam FAREL.

Twee kronieken, eene Protestantsche, die van FROMENT,³⁾ de andere eene Roomsche, die van zuster DE JUSSIE,⁴⁾ welke elkander aanvullen, doen de gebeurtenissen, die over het lot van *Genève* beslisten, voor onze oogen leven.

Wij geven het woord eerst aan FROMENT. Van *Piemont* terugkeerende, gingen FAREL en SONNIER weer door *Genève*, en terwijl zij gelogeerd waren in de *Tour Perce*, verkondigden zij het Woord van GOD; het gerucht, dat daarvan uitging, was groot, daar zij wilden sterven, indien zij niet konden staande houden wat zij zeiden... Deze

1) HERMINJARD II, 425. De nuntius overdreef ongetwijfeld, als hij sprak van een Evangelieprediking die niet in het privé geschiedde, maar weerklonk in de scholen, de kerken en publieke plaatsen. Het blijkt echter, dat de besprekingen naar aanleiding van den aflat en de plakaten de zaak der reformatie een stap vooruit deden gaan en de aandacht van Roomschen en Protestanten buiten de stad op de kleine Geneeefse gemeente vestigden. Den 4^{den} Juli schreven de Gereformeerden van *Payerne* aan de Gereformeerden van *Genève*: „Wij vernamen, dat de GOD der eere... u met Zijne genade bezocht heeft... Welke zaken (het laten varen van de menschelijke leer, en het aannemen van die van den eenigen Zaligmaker, die heilig, goed en rechtvaardig is) gij gedaan hebt, als oprechte christelijke krijgsknechten... En wij vragen u daarom, dat gij het getuigenis van uw geloof, dat reeds uitgegaan is in het geheele buitenland, waardoor verscheidene Nicodemieten voor den dag komen en zich openbaren, uitdraagt...” (HERMINJARD, II, 427, 429.) Den 22sten September 1534 schreef BERTHOLD HALLER aan BUCER, dat slechts het derde gedeelte der stad voor de Evangelische denkbeelden gewonnen was. (Ibid., III, 209.)

2) Ibid., II, 426, n. 3, 422.

3) Les actes et gestes merveilleux de la cité de Genève. Uitg. G. REVILLIOD, 1854.

4) Le levain du calvinisme ou commencement de l'hérésie de Genève (uitg. CHAMBÉRI, 1611, in 1853 en 1865 te Genève herdrukt). De faculteitsbibliotheek van *Montauban* bezit een exemplaar van de uitgaaf van *Nancy* 1526, die zeer zeldzaam voorkomt. Het verhaal van zuster DE JUSSIE is in 1547 opgesteld of voltooid. De uitgever gaf het uit onder den titel van: Het zuurdeeg van het Calvinisme, ontvouwend, dat deze „tragische historie” de bron is van Lutheranisme, Calvinisme, Bezaïsme en andere tien duizend ketterijen die uit dezen vuilnisput zijn voortgekomen. Als een ontwikkeld meisje, verstaat zuster DE JUSSIE de kunst, den personen die zij ten tooneele voert, en den gebeurtenissen die zij beschrijft, een stempel van verheven waarheid te geven; zonder het te bedoelen leven de beelden die zij schetst, en doordat zij een ongekunsteld verhaal geeft, heeft haar relaas ongezocht een schilderachtig effect... Uit een letterkundig oogpunt staat het werk van zuster DE JUSSIE boven dat van FROMENT. Behalve de verplichting, de plaats te ruimen, werd dezen devoten vrouwen noch dwang aangedaan wat hare consciëntien betreft, noch overlast wat hare personen aangaat... In hare briefwisseling met den hertog en de hertogin van *Savoie*... verhaalt zij zelve, „hoe de Goddelijke goedheid haar wonderlijk bewaard had voor het ondergaan van geweld naar lichaam en ziel”. RILLIET, Notice sur J. de Jussie, 1866, 16, 17, 20.

zaak kwam ter kennis van den Raad, van de kanunniken en priesters der stad, die aanstonds daarover allen onthutst en in verlegenheid waren, en raad met elkander hielden, wat zij met die lieden zouden doen. . . „Want er waren er, die een weinig gevoel voor het Evangelie hadden, maar die nog koud, vleeschelijk en wereldsch waren, die niet anders deden dan vleesch eten (op vastendagen) en kwaad van de priesters zeggen, maar die toch verlangden beter onderwezen te worden.” ¹⁾

De predikers hadden dus wel hoorders te wachten. Het gewone verschijnsel deed zich ook hier voor, namelijk, dat mannen eer met de traditie braken dan vrouwen. „Niet een van de vrouwen wilde in dien tijd de waarheid leeren kennen.” ²⁾

De geestelijken vergaderden bij den abt BONMONT, zij besloten FAREL en SONNIER te ontbieden. „Maar niet zonder groote dreigingen en spot werden zij er heen geleid, en voornamelijk vrouwen en ook anderen in de stad schreeuwden hen na: daar gaan de caignes, hetgeen wil zeggen: de honden. In hunne vergadering gekomen, dachten zij te disputeeren, doch een der voornaamsten hunner, DON ESTIENNE PIARD, procureur van hun kapittel, had hen al overreed om niet in woordenwisseling te treden, zeggende: *Si disputetur totum ministerium nostrum destruitur*, hetgeen beteekent: als wij disputeeren, is onze zaak verloren. . .” Des te meer gingen de priesters de predikers schelden, roepende: „Kom hier, gemeene duivel van een FAREL, waarom loopt gij hier en daar, de geheele wereld beroerende? Vanwaar komt gij? Wat zijt gij hier komen doen? Wie heeft u in deze stad ontboden? Zeg ons, op welk gezag gij predikt.”

FAREL antwoordde bedaard: „Ik ben geen duivel, maar ga hier- en daarheen om JEZUS CHRISTUS te prediken . . . bereid om rekenschap van mijn geloof en van mijne leer te geven, indien het u behaagt mij geduldig te hooren, en haar te handhaven tot in den dood. . .” Met zijne gewone stoutmoedigheid besloot hij met deze woorden: „Ik heb de wereld en deze stad niet beroerd, maar gij en de uwen hebben niet alleen deze stad, maar de geheele wereld in beroering gebracht door uwe overleveringen, menschevonden en uw ongebonden leven.” ³⁾

Dit was te veel. „Een van de voornaamsten uit de vergadering stond woedend op en zeide met luider stem: *Blasphemavit; non amplius indigemus testibus, reus est mortis*. „Hij heeft Godslastering gesproken, wij hebben geen getuigen meer noodig, hij is des doods schuldig.” Men riep: „In de Rhône! In de Rhône! Dat men hem late sterven! . . .” Daarop stonden allen op en schreeuwden: „Doodt, doodt dien LUTHER! Doodt dien hond!” De procureur van het kapittel hitste zijne ambtgenooten aan door in het Savooisch: „Tapâ, Tapâ,” dat is: „Slaat! Slaat!” te roepen. De dienaar van den groot-vicaris was er bij gehaald „met

1) FROMENT, 3.

2) Volgens FROMENT, 4, wilden de volgende personen van 't begin af onderwezen worden: AMY PERRIN, GLAUDE PASTE, GLAUDE BERNARD, JEHAN CHAUTEUPS, DOMINIQUE D'ARLOZ, GLAUDE SAVOYE, AMY POURRALIS, ROBERT en PIERRE VANDELLY, GLAUDE ROZET, JEHAN GOLLE, ESTIENNE DADE, JEHAN SONET, BAUDICHON, GLAUDE DE GENÈVE.

3) FROMENT, 6.

een vuurroer, om FAREL te dooden". Maar toen het gelost werd, „brak het roer en deed niemand kwaad".

De zeer Roomschgezinde zuster DE JUSSIE verhaalt, dat voor het huis veertig priesters, „allen goed gewapend en van stokken voorzien, om het heilig Katholiek geloof te verdedigen, die de slechten en hunne handlangers een kwaden dood wilden doen sterven", waren vergaderd. Zij verhaalt ook, hoe het einde van de samenspraak was. „Een van de domheeren gaf hem een flinken schop, en den ander een harden stomp op het hoofd en op het aangezicht." En de lieve zuster vindt het erg jammer, dat de „syndics" tusschenbeiden kwamen en FAREL wegleidden. „De goede priesters," zegt zij voorts, „konden daarin geen genoeg nemen, en toen hij hen voorbijging, dacht een hunner hem het lichaam te doorboren, maar een van de syndics trok hem aan den arm terug; onderscheidenen waren daarover niet gesticht, dat de stoot niet raak was... Den volgenden dag werd hij reeds vroeg, uit vrees dat zij herkend zouden worden, met zijne metgezellen in een bootje gezet", en men bracht ze in veiligheid tusschen *Morges* en *Lausanne*.¹⁾

Men kan wel denken, dat door dit alles gisting ontstond.

IX.

Eenige dagen later, voordat de gemoederen tot bedaren gekomen waren, kon men een nieuw plakkaat in *Genève* lezen. Daarop stond: „Er is een jongmensch in deze stad gekomen, die allen die wenschen te komen, groot en klein, mannen en vrouwen, zelfs zij die nooit eene school bezochten, Fransch lezen en schrijven wil leeren. Indien zij in een maand niet kunnen lezen en schrijven, zoo verlangt hij geen belooning voor zijne moeite. Men kan hem vinden in de groote zaal van BOYTET, bij den *Mollard*, waar het Gouden Kruis uithangt. Ook geneest hij vele ziekten om niet." ²⁾ Wie was deze zonderlinge kwakzalver? Toen FAREL te *Orbe* gekomen was, had hij daar een jeugdig discipel weergevonden, van twee of drie en twintig jaar, ANTOINE FROMENT genaamd, de schrijver der kroniek. Deze had op zich genomen, te trachten het Evangelie opnieuw in *Genève* te brengen, hoeveel gevaren daaraan ook verbonden waren. Hij was den 3^{den} November 1532 aangekomen. En het „plakkaat" was de krijgslist, waartoe hij de toevlucht genomen had.

Er kwamen menschen opdagen. Hij leerde lezen en schrijven, en te gelijk hield hij dagelijks een of twee preeken uit de „Heilige Schrift van het Nieuwe Testament". De uitkomst was verrassend. Een van de vroomste en eerbaarste burgeressen bekeerde zich. ³⁾ Zij ontdeed zich

1) Le levain du calvinisme, 49, 51. FAREL vertrok den 4^{den} October. Volgens KAMPSCHULTE bleef hij dus twee à drie dagen te *Genève* (119).

2) FROMENT, 13.

3) CLAUDINE, vrouw van AIMÉ LEVET, een bekend en geacht apotheker, eene vrome devote, werd in de zaal van BOYTET naar de prediking van FROMENT gebracht door hare schoonzuster. Zij luisterde, ondervroeg en liet zich een Nieuw Testament geven. In drie dagen en drie nachten las zij het, van het begin tot het einde. Zij sprak ook met FROMENT,

van alle sieraden en besteedde de opbrengst voor de armen, voornamelijk voor de huisgenooten des geloofs. Ook bewoog zij vele andere eerbare rijke vrouwen der stad tot het oefenen van weldadigheid. „Er ging een groote roep van uit en het Evangelie werd er door geëerd.” ¹⁾

Gedurende dien tijd predikte een Franciscaner, CHRISTOFFEL BOCQUET, in het klooster van *Rive* den Advent. Hij verkondigde de waarheid; de hoorders van BOCQUET werden ook die van FROMENT. Op den 1sten Januari 1533 groeide het aantal menschen, dat het Woord GODS wilden hooren, zoo aan, dat FROMENT niet in zijne kamer kon komen, want in het huis, op de trappen, in het voorportaal en op de straat verdrong men zich. Men begon met groote stem te roepen: „Naar den *Mollard!* Naar den *Mollard!*” ²⁾ Men zette hem, daar gekomen, op een bank, en riep nog harder: „Predik ons het Woord van GOD.” FROMENT begon met een gebed, en predikte vervolgens over den tekst: „Wacht u voor de valsche profeten.” ³⁾

Na een oogenblik komt de groote stadsknecht, die hem gebiedt te zwijgen. FROMENT gaat door. Eindelijk komt een van de voornaamste Gereformeerden hard aanloopen en roept den prediker toe: „Om de eere GODS, ga van die bank af, en dat men u het leven redde! Want al de priesters komen gewapend op.” ⁴⁾

Men leidt FROMENT door een van de kleine gangen, die zooveel in de huizen van dat kwartier voorkomen. Men brengt hem bij JEAN CHAUTEMPS. De woede van het volk neemt toe. In den nacht vlucht FROMENT naar AMY PERRIN, die, om hem te redden, verklaart dat hij zijn knecht is, dien hij lint voor zich laat maken. Maar hij wordt daar niet met rust gelaten en begeeft zich naar den geneesheer AIMÉ LEVET, wiens ruiten ingegoooid waren. Ten slotte is hij verplicht, des nachts de vlucht te nemen.

X.

De arbeid van FROMENT had echter iets nagelaten. Men hield min of meer geheime conventikelen. De bekwaamsten lazen de Schrift, legden die naar hun beste weten uit en baden. Onder deze uit nood opgetreden predikers bevond zich de mutsenmaker GUÉRIN MUÈTE,

en werd een even ijverige voorstandster van de Gereformeerde leer, als zij het van de Roomsche geweest was. (FROMENT, 15—17.) Het volgende gebeurde bij het oproer van 28 Maart, volgens DE JUSSIE. Toen men gezien had, dat een Roomsche koopman geslagen was, wendden de Christelijke vrouwen zich tot eene vrouw die eene Luthersche was, en ook zij riepen met luider stem: „Laat ons, om den oorlog te beginnen, deze teef in de *Rhône* trekken.” Maar zij was listig en sloot zich haastig in haar huis op, zoodat zij haar niet konden krijgen; maar wat zij in den winkel en op de toonbank vonden, wierpen zij spijtig op den grond en over de straat, en zij waren vergramd, dat zij deze vrouw noch anderen in handen konden krijgen.” (*Le levain du calvinisme*, 59.)

1) FROMENT, 18.

2) Het drukst bezochte plein in *Genève*.

3) FROMENT, 22—25.

4) *Ibid.*, 43.

wien FAREL den 18^{den} November 1532 een brief schreef, die vol wijze Christelijke raadgevingen is. ¹⁾

Door middel van dien arbeid groeide de kudde steeds aan. VIRET kwam, en den 15^{den} Maart 1533 schreef hij: „Het getal dergenen, die het Woord begeeren, is zeer groot.” ²⁾

Van uit *Bern* werd de beweging gesteund. Den 20sten Maart schrijven Hunne Excellentien aan den Geneefschen Raad: „Wil der waarheid plaats geven.” Ook verlangen zij, dat zij, die het Woord GODS liefhebben, hen zullen kunnen wederstaan, die van hen spreken als verleiders. ³⁾

Dergelijke woorden waren olie in het vuur. JEANNE DE JUSSIE verhaalt ons, hoe ver men ging. Op den 28sten Maart 1533 ⁴⁾ hooren de Roomschen, dat „de lieden van die sekte vergaderd zijn”. Daarop vereenigen zich „de goede Christenen” ⁵⁾ in groote menigte in de kerk van *St.-Pieter* met de domheeren en geestelijken. De syndics komen met politie. Het volk zegt als uit één mond: wij willen ons op die Lutheranen werpen, die in de *Rue des Allemands* vergaderd zijn; wij weten niet, waarom zij ons altijd in vrees houden, maar wij willen er het einde van zien, en verlangen niet langer in de stad zulk eene besmetting te houden, want zij zijn erger dan de Turken.”

Maar er waren twee personen, van wie één bij wijze van protest „een leelijk woord” liet hooren. „Niettegenstaande de syndics, werd hij op den grond geworpen en vertreden, terwijl hij een zwaardslag kreeg, waardoor hij zwaar gewond werd.” Zijn makker vluchtte en ging den ketters alles mededeelen.

Hoe fanatiek hare geestverwanten optraden, beschrijft zij aldus: „De goede Christenen werden wakkerder dan te voren, en ziende dat zij in grooten getale en goed voorzien van stokken waren, wilden zij heengaan en met die canailles vechten. Enkele Katholieken gingen, om de anderen beter aan te zetten, met vervaardheid de groote klok luiden, en op dit gelui werd de geheele stad beroerd en liepen allen te wapen; sommigen (de Roomschen) snelden naar de *St.-Pieter*, anderen (de Protestanten) begaven zich naar het groote plein van den *Mollard*.”

Zoo vormden zich twee legers. De syndics, die aan de zijde der Roomschen stonden, lieten een bos lauriertakken komen „en een takje aan elk der Katholieken geven, opdat zij elkander onder de slechten zouden kunnen herkennen; sommigen deden het op hun hoofd,

1) „Ik heb u nog te zeggen, dat, gelijk gij begonnen hebt, gij met alle kracht, ijver en vlijt voortgaat, in alle welwillendheid, wetenschap en wijsheid, de leer van den grooten Meester bewarend: „Weest voorzichtig gelijk de slangen en oprecht gelijk de duiven,” een echt volger zijnde van den Zaligmaker, die de kinderen zoo beminnelijk in Zijne armen neemt... Wees allen alles.” En voorts: „Ik bid u, dat gij zoo tracht te onderwijzen, alsof gij daarvan aan de geheele wereld, tot een lettertje toe, rekenschap moest afleggen.” HERMINJARD, II, 459, 461.

2) HERMINJARD, III, 31.

3) Ibid., III, 33.

4) Ibid., III, 39, n. 2, en 50, n. 26.

5) KAMPSCHULTE erkent, dat de Roomschen begonnen. „De Katholieke meerderheid bereidde zich voor, hare dreigingen ten uitvoer te leggen... en eene beslissing uit te lokken. De Lutheranen namen den toegeworpen handschoen op.” I, 128.

anderen hielden het in de hand. Daarna knielden de priesters voor het altaar en hieven het *Vexilla regis*, het *Salve Regina*, aan. Het volk, dat altijd meer opgewonden werd, verklaarde zich bereid zijn bloed te laten vloeien. Er werden zoodanige kreten gehoord, dat het vreeselijk was te hooren . . . het volk werd in rijen geschaard om slag te leveren."

Het Roomsche leger ging van de hoogten van *Sint-Pieter* door de nauwe *Perron*-straat. „De geestelijken vormden een troep en gaven leiding." Zij kwamen op het plein *Mollard*. Daar vonden zij de Protestanten, die te hoop waren geloopt toen zij vernamen dat de Roomschen zich opmaakten tot den strijd. Zij waren ten getale van vijf-entwintighonderd, zonder de vrouwen, de ouden van dagen en de kinderen.

De Roomschen hoopten, dat van uit *Sint-Gervais*, de voorstad aan de andere zijde van het water, de „Christenen" zouden toeloopen, om de Protestanten tusschen twee vuren te nemen. Maar dezen, de manoeuvre voorziende, hadden zich gehaast de poort van de brug te sluiten. Toen zij dit gevaar niet meer te duchten hadden, richtten zij kanonnen op hunne aanvallers.

De woede was ten top gestegen. „Bij deze beroering was er zulk een groote vijandschap tusschen de beide partijen, dat het kind tegen den vader en de moeder tegen de dochter inging. Eene vrouw, die een vader had welke Luthersch was, begon, toen zij haar man gewapend zag, te weenen. Haar man zeide: „Vrouw, ween zooveel gij wilt, wanneer wij aan het vechten gaan en ik je vader ontmoet, dan zal ik het eerst mijn persoon in de waagschaal zetten om hem te doodden, of hij mij; want die ongelukkige BAUDICHON is een nietswaardige, afvallige Christen, de slechtste onder de slechten."

De goede Christin DE JUSSIE raakt nu door fanatisme buiten zich zelve; zij springt van vreugde op, wanneer zij de vrouwen in furiën veranderd ziet. De vrouwen der Christenen kwamen samen om te zeggen: „Indien het gebeurt, dat onze mannen tegen die ontrouwen strijden, laat ons ook den oorlog beginnen en hunne kettersche vrouwen doodden, opdat het geheele ras uitgedelgd worde." In deze vrouwenvergadering waren wel zevenhonderd kinderen van twaalf tot veertien jaar, vast besloten hun plicht te doen met hunne moeders. De vrouwen hadden steenen in haar schoot, de meeste kinderen kleine rapieren, anderen bijltjes, anderen steenen in hun hoed of muts."

De priesters wilden zich in de eerste rijen plaatsen. Maar de syndics vreesden menschenbloed te vergieten, en zij gingen naar de ketters, om hun te betoogen, welk eene „lakenswaardige schandelijkheid" het zou zijn, indien zij hunne broeders vermoordden. Burgers van *Freiburg* kwamen ook tusschenbeiden. De Protestanten waren daar zeer blij om, zuster DE JUSSIE zegt het, ¹⁾ terwijl de Roomschen geheel anders gezind waren, „waaruit kwaad voor de Christenen kwam, want na dien tijd kwamen er groote rampen over hen. . . terwijl men ze toen gemakkelijk geheel verslagen en tot onderwerping zou gebracht hebben."

1) De Roomsche zuster dacht, dat de Lutheranen zich zwak gevoelden. Maar zij zag over het hoofd, dat zij alleen over kanonnen beschikten.

Het tumult is dus tot bedaren gebracht, maar de „Christenen” zeiden onder elkander: „Wij hadden ze maar naar de andere wereld moeten helpen, opdat wij geen vrees of andere moeite meer van hen zouden hebben. En om de waarheid te zeggen, het zou voor hen beter geweest zijn, dan ze te laten leven.” ¹⁾

Den 30sten Maart werd bepaald, dat het verboden was elkander te beleedigen, dat ieder in zijne vrijheid naar zijne conscientie zou gelaten worden, dat men geen critiek mocht oefenen op de sacramenten, en dat niemand de vasten zou verbreken; ook, dat men niet zonder autorisatie mocht prediken. Maar er werd aan toegevoegd: „dat de prediker niets mag zeggen, dat niet door de Heilige Schrift be-
wezen was.” ²⁾ Zoo schreed men op den weg der reformatie voort.

XI.

Inmiddels naderde het Paascheest; de Gereformeerden verlangden het te vieren overeenkomstig hunne overtuiging.

GUÉRIN MUÈTE had de eer, het eerst te Genève het Avondmaal naar Gereformeerden regel te bedienen. ³⁾ De eenvoudige, verheven plechtigheid had plaats op Goeden Vrijdag 10 April, in „den hof van ESTIENNE DADE”. ⁴⁾

JEANNE DE JUSSIE spreekt daarvan op de volgende manier: „Op Goeden Vrijdag kwamen die Joden met hun tachtigen, met onder-

Genève in de XVIde eeuw, van het No

1) Le levain, 53—59.

2) HERMINJARD, III, 41, n. 9.

3) Den 11^{den} Maart werd PIERRE FÉDY, knecht van GUÉRIN MUÈTE, op doodstraf voor altijd uit Genève verbannen, wijl hij op straat gezegd had, dat zij die „de mis bijwonen, een god van brood, en alleen van brood, aanbaden en dat zij afgodsdienaars zijn.” HERMINJARD, III, 30, n. 5.

4) FROMENT, 48.

scheidene vrouwen samen, om hun Avondmaal te houden en het Paaschlam te eten. Een booze doodslager en moordenaar wiesch de voeten der anderen, om CHRISTUS voor te stellen; en daarna beten allen, ten teeken van vrede en vereeniging, de een na den ander, in een stuk brood en kaas. De Christenen lachten er om." ¹⁾

Men kan nu ook het volgende verstaan. Den 4^{den} Mei, „tusschen nacht en dag”, wandelden burgers op den *Mollard*. Een Gereformeerde kwam een Roomsche tegen. Men beledigde elkaar, trok van leer, maar

zonder een slag te geven. De komst van CLAUDE BERNARD deed den twist bedaren, en zij, die ruzie gehad hadden, gingen met elkander verzoend een glas drinken. ²⁾

Plotseling komt de kanunnik WERLY opdijken, de priester die reeds FAREL ³⁾ had willen doorboren, maar die door een syndic daarvan was teruggehouden, die al een oorveeg gegeven en een degenstoot gekregen had. Hij is van top tot teen gewapend, woedend, en

zwaait zijn hellebaard. Zwerende en op een vreemde manier vloekende, roept hij uit: „Waar zijn de Christenen? Laat hen mij volgen; breng mij bij de Lutherschen!” Men ontnemt hem zijn hellebaard, maar hij trekt een breeden degen en zwaait er mede in de rondte. Natuurlijk is ieder op verdediging bedacht, en er komen gewonden. WERLY, die zich wilde bergen, kreeg „een doodelijke wonde, ten gevolge waarvan hij eenige uren later stierf voor de trappen van een huis, dat op het plein gelegen was. Daar het tusschen licht en donker was, wist men niet, wie den slag had toegebracht.” ⁴⁾ WERLY was

(Volgens SEBASTIAAN MÜNSTER.)

1) Le levain, 64.

2) De Gereformeerden van Genève aan FAREL, 5 Mei 1533, HERMINJARD, III, 47, 48.

3) Men zie HERMINJARD, III, 48, n. 14.

4) GAUTIER II, 373. „WERLY stierf niet op het plein. Hij vluchtte door de Rue de la

burger van *Freiburg*, welke stad de Roomsche leer, evenals *Bern* de Gereformeerde vertegenwoordigde.

Tusschen de twee kantons bestond een gespannen verhouding. Den 26sten Januari 1530 schreef *Bern* aan *Freiburg*: „Het komt ons voor, dat uwe houding geheel in strijd is met het verdrag, dat wij om den vrede des lands gesloten hebben!” ¹⁾ Het antwoord van *Freiburg* was een verzoek om FAREL te berispen. ²⁾

Freiburg besloot van de schoone gelegenheid gebruik te maken, en noodigde den 29sten Mei DE LA BAUME uit, weer naar zijn bisdom te komen. De prelaat gaf daaraan schoorvoetend gehoor. ³⁾ Maar hij deed dwaasheid op dwaasheid. Met de verwanten van WERLY joeg hij ieder door zijne buitensporige aanmatigheden tegen zich in het harnas. Ten slotte verliet hij inderhaast *Genève* ⁴⁾ en bezorgde aan de Roomsche partij een nieuw échec. ⁵⁾

XII.

Onmiddellijk na het vertrek van den bisschop verscheen FROMENT weder, vergezeld door een Franschman, CANUS, die weldra predikant te *Lyon* en daarna martelaar te *Parijs* werd. Zij predikten, „in het geheim in de huizen en enkele malen in de straten der stad.” Het Woord GODS maakte groote vorderingen! Hierop zond de jammerlijke bisschop aan den procureur-fiscaal een brief, waarin hij, den opgang dien „de predikers der duisternis” ⁶⁾ maakten, betreurend, alle prediking of uitlegging van het Evangelie verbood, „op straffe bij de wet bepaald, zonder zijn gramschap, de altijddurende excommunicatie en een boete van honderd pond te rekenen”. ⁷⁾ KAMPSCHULTE zegt naar aanleiding

Poissonnerie, liep in het eerste huis aan de linkerhand, dat aan den heer DE BRANDIS behoorde en bewoond werd door JEAN CHAUTEUPS; vervolgens zocht hij een toevluchtsoord in het achterste gedeelte van de binnenplaats van genoemd huis. Daar viel hij zieltogend op de eerste treden van de trap.” Volgens sommige huurders van het huis is WERLY, gewond en vluchtende, gevolgd door PIERRE COMBERET, bijgenaamd L'HOSTE, en in een laan door hem met een dolk doodgestoken. COMBERET werd onthoofd. (HERMINJARD, III, 49, n. 20 en 21.) Zuster DE JUSSIE noemt WERLY een „gezegend martelaar”, 66. — Men zie (HERMINJARD, IX, 490—497) de uittreksels van het onderzoek, door den procureur-fiscaal ingesteld ten opzichte van WERLY's dood.

1) Dit ziet op een Gereformeerde, die verbannen werd. HERMINJARD, II, 232.

2) Dit slaat op de evangelisatie van *Meiri*. HERMINJARD, II, 247.

3) De Gallia Christiana, XVI, 451, zegt: 2 Juli.

4) Den 14^{den} Juli, zegt de Gallia Christiana. Ibid.

5) Men zie DUFLOT, François Richardot, évêque d'Arras (36, 37). Den 21sten Januari 1530 werd DE LA BAUME benoemd tot coadjutor van *Besançon*, met belofte van opvolging. In 1539 werd hij tot kardinaal benoemd; toen de aartsbisschop van *Besançon*, DE VERGV, in 1541 dood was, werd hij aartsbisschop-titulair. Maar in zijn ouderdom hield hij zich minder bezig met de noden van zijne kerk dan met het fortuin der zijnen, en in het bijzonder met twee neven, CLAUDE DE LA BAUME en LOUIS DE RYE, voor wie hij van den paus zonderlinge en ergerlijke bullen verkreeg (1543). Het aartsbisdom was een erfenis, als een huis of een stuk grond, waarvan hij het bezit verzekerde aan een zevenjarig kind, CLAUDE DE LA BAUME. De dood van den aartsbisschop, in 1544, was het sein tot een heeten en weerzinwekkenden strijd, zegt de Roomsche geleerde historischrijver.

6) Zoo meenden wij het „prescheurs de cheminées” te moeten vertalen. „Marier sous la cheminée” beteekent: in stilte trouwen. [Vert.] FROMENT, 66.

7) De bisschop van *Genève* aan zijn procureur-fiscaal te *Genève*: ARBOIS, 20 Nov. 1533. HERMINJARD, III, 113.

hiervan: „Dit bisschoppelijk besluit heeft in de publieke opinie het Katholicisme meer geschaad, dan alle predikatiën van FROMENT.” ¹⁾

De Raad was het natuurlijk niet met den kerkvorst eens. Deze gaf verlof om vrijelijk van CHRISTUS „in de huizen, op de straat te spreken, mits het niet geschiedde in den vorm eener rede”, en FORTUNAT ANDRONICUS begaf zich naar *Genève*, om te voldoen „aan de brandende liefde, die de Genève's voor het Woord gevoelden” (*miro verbi ardore tenentur*). ²⁾

De Raad noodigde nu een Dominicaan van het klooster *Montmélian*, doctor der *Sorbonne*, GUY FURBITY genaamd, die voor geleerd doorging, uit om den Advent van 1533 te prediken. Deze zou de Gereformeerden kunnen staan. KAMPSCHULTE prijst hem zeer. Zonder twijfel was hij een heftig man. Hij predikte, zegt zuster DE JUSSIE, „zonder vrees noch huichelarij tegen alle ondeugden en vooral tegen de Luthersche ketterij”. De Dominicaan deed dit laatste volgens genoemde zuster aldus: „Hij raakte die honden gevoelig, zeggende, dat allen, die deze vervloekte sekte volgen, onkuischen, gulzigaards, hoereerders, ijverzuchtigen, doodslagers en dieven zijn, die slechts hunne zinnelijkheid streelen en als de beesten, zonder GOD te erkennen, leven. . . De Christenen verheugden zich, maar die honden bliezen zich in grooten toorn en kwaadwilligheid tegen hem op en loerden op hem als de kat op de muis.” ³⁾

GUY FURBITY was een stokebrand van de ergste soort, die door zijne taal tot geweldpleging aanzette. Deze manier van doen had niet de gewenschte uitkomst. In zijne preek van 2 December 1533 had de doctor eens extra uitgevaren tegen de Lutherschen, tegen de „Duitschers”. Na zich te hebben „uitgeput (gelijk die huichelaars plegen te doen wanneer zij geen stof hebben), schreeuwde hij ten slotte: „Waar zijn onze mooie predikers in het duister, die het tegendeel leeren? Laat hen nu voor den dag komen; wij zullen met hen spreken. Ha, ha, zij zullen er wel op passen, op dit oogenblik te voorschijn te komen, als het niet onder de schoorsteen is om de arme vrouwtjes, en hen die niets weten, te bedriegen!”

FROMENT was onder het gehoor, „een ondeugende knaap”, zegt zuster DE JUSSIE. Na de prediking riep hij: „Mijne heeren, hoort, wat ik u wil zeggen.” Het volk was stil, en daarop sprak hij: „Mijne heeren, ik geef er mijn leven voor en zal mij laten verbranden, om te staven, dat al wat die man gezegd heeft, slechts leugen van den Antichrist is.” Er ontstond een heftig tumult. Men riep: „Ten vure! Ten vure!” Men wilde zich van FROMENT meester maken. De vrouwen volgden hem, als razend geworden, met groote woede, hem een menigte steenen nawerpend. Hij ontkwam. De Raad liet FROMENT en CANUS aanstonds de stad verlaten. Maar FURBITY werd bevolen, alleen overeenkomstig het Evangelie te prediken.

Het was te laat. Evenals *Freiburg* gepoogd had de zaak van WERLY

1) KAMPSCHULTE, I, 135, 136.

2) Brief van FAREL, 22 Oct. 1533. HERMINJARD, III, 98.

3) Le levain, 74, 79.

aan te grijpen, zoo zocht *Bern* gebruik te maken van die van FURBITY.

Op 20 December kwam FAREL weer te *Genève*. FROMENT en CANUS volgden hem weldra. Op 22 en 23 December werden in den Grooten en in den Kleinen Raad de brieven van *Bern* voorgelezen. De heeren van *Bern* beschouwden al de beschuldigingen, die FURBITY uitsprak tegen de Duitschers, als persoonlijk tegen hen gericht. Op hoogen toon zeiden zij: „Wilt genoemden dweper zonder verwijl gevangennemen en vasthouden, en ons een gerechtsdag vaststellen. . . Indien gij genoemden Jacobijn laat loopen, zullen wij het op u verhalen, u aansprakelijk stellen en u ter verantwoording roepen, in plaats van genoemden huichelaar.”

Om hun woorden kracht bij te zetten, zonden zij vier afgevaardigden (4 Januari 1534). Deze brachten VIRET mede, die een wond in den rug had, welke hem te *Payerne* was toegebracht door den degenstoot van een priester. Terwijl de stad zeer in beroering was, ontvingen de gezanten van *Bern* de predikers in de herberg „Het Zwarte Hoofd”, de „beste en fatsoenlijkste”, die er te vinden was. Den 8sten Januari werd de Raad voor de keus gesteld, of toe te geven of het bondgenootschap op te zeggen.

Ook *Freiburg* had een gezantschap naar *Genève* gezonden, hetwelk de handhaving van den Roomschen Godsdienst eischte. *Genève* moest dus of de Roomsche partij ontzien of het verbond met *Freiburg* opgeven. Eén van beide bondgenooten moest het verliezen. De keuze was niet moeilijk; *Bern* had de meeste macht, en de stand van zaken eischte, dat men met *Bern* bleef samengaan.

FURBITY was in hechtenis. Hij moest voor zijne rechters verschijnen. Eerst weigerde hij te antwoorden, zeggende, dat hij geestelijke en doctor van *Parijs* was; hij mocht zonder verlof van zijn prelaat en superieur niet antwoorden op vragen, die door menschen gesteld werden, welke hij niet als zijne rechters erkennen kon, zonder de rechten en vrijheden van zijne orde en van de theologische faculteit te schenden. Een van de Bernsche heeren voegde hem toe, dat hij ook zonder verlof van zijn superieur het bestaan had, tegen de waarheid te spreken, en bij het luiden van de groote klok op zich genomen had zijne zaak voor allen volgens de Heilige Schrift te verdedigen. Ten slotte gaf hij toe. De heeren van *Bern* hielden hem de „artikels” voor, die hij op den predikstoel had verkondigd, waarvan het vierde luidde: „Allen, die de Heilige Schrift in de moedertaal lezen, zijn slechts hoereerders, gulzigaards en dronkaards, lasteraars, slechtaards, moordenaars en dieven. En zij, die hen steunen, zijn kwaadaardige lieden, welke GOD straffen zal.” — „Antwoord: In *Frankrijk* is het verboden, daarom heb ik het gepredikt. Maar ik heb niemand genoemd en heb niet gezegd, dat zij verraders, slechtaards, dieven, moordenaars waren, en zoo heb ik het niet willen zeggen.” ¹⁾

1) Lettres certaines etc., p. 17. Het boekje is van FAREL en draagt dezen titel: „Lettres certaines d'aucuns grands troubles et tumultes advenuz à Genève, avec la disputation faicte l'an 1534. Par monsieur nostre Maistre frère GUY FURBITY, docteur de Paris, en la faculté de Théologie, de l'orde de S. Dominique, du couvent des frères prescheurs de Montmellian. A l'encontre d'aucuns qu'on appelle prédicantz, qui estoient avec les Ambassadeurs

Ten slotte had er op 29 Januari een groot dispuut plaats tusschen FURBITY en de predikanten, waarbij de gezanten van *Bern*, de leden van de beide Raden der stad en onderscheidene doctoren in de rechten en in de medicijnen tegenwoordig waren. De discussie duurde ettelijke dagen. FURBITY kwam den tweeden dag met de vreemde tegenwerping te berde: „Gij zijt erg tegen de bisschoppen gekant. Gaat hetgeen gij zegt, te *Parijs* of in andere steden van *Frankrijk* zeggen.”

Hierop werd het volgende geantwoord: „Hij, die mij tot hiertoe geleid heeft, zal naar Zijn welbehagen mij ook naar *Parijs* en andere plaatsen van *Frankrijk* geleiden, aangezien Hij de Almachtige is, die alleen hemel en aarde regeert en alles heeft geschapen. En mocht het den goeden God behagen, mij te doen gelijk men u doet, door mij te veroorloven, te antwoorden en rekenschap van mijn geloof af te leggen. Ik zou niet vragen, voor mijn rechter gebracht te worden, maar zeer blijde zijn, indien ik, gelijk u aangeboden is, mocht handhaven wat ik sprak, en ik zou den dood willen ondergaan, wanneer ik niet bij machte was te bewijzen wat ik zeide, zonder te eischen eenig leed te doen aan een bisschop, priester of monnik, hoewel zij kennelijk in het geloof dwalen.”

Den 11den Februari zeide FURBITY: „Mijne heeren, ik weet wel, dat onze Heiland nooit verboden heeft vleesch te eten. Wat ik predikte, kan ik niet door de Heilige Schrift bewijzen. Ik heb het genomen uit de Decreten en den Heiligen THOMAS, een leeraar, die door onze orde is goedgekeurd.” ¹⁾ Den volgenden dag verklaarde hij zich bereid, alles te doen wat de Raad hem beval. Men moest hem den kansel laten beklimmen, „dan zou hij het zoo maken, dat de heeren van *Bern* en allen er tevreden over zouden zijn”. Men stond hem dit toe; hij zou op den kansel van *St.-Pieter* herroepen, om daarna *Genève* te verlaten, zonder, op straffe des doods, er ooit weder in te komen. „Zoo ging hij dan op Zondag 15 Februari met haastigen tred naar de *St.-Pieter*. Hij beklom den kansel en begon te prediken. Er werd daarop groot gedruisch gemaakt, opdat hij zijn gegeven woord zou gestand doen; maar hij wilde het niet. Daarop werd hij weer naar de gevangenis

de la seigneurie de *Berne*.” (Exemplaar van de bibliotheek van *Genève*. Ba. 1588.) Den 22sten Mei schreef FAREL aan FABRI: „Velen willen het dispuut met den man met de monnikskap, die hier gevangen is (FURBITY), hebben. Wij hebben niemand bij de hand om het voor ons te drukken; ook hebben wij het naar *Neufchâtel* gezonden, en daar gij degene zijt, die gij zijt, zal men met recht kunnen schrijven: gezonden tot een man van *Vienne* (FABRI was te *Vienne* geboren). Gij zult voor een goeden druk zorgen. De drukker (DE VINGLE) kan in het voorbericht zeggen, dat, hoewel de schrijver de namen van de predikanten verzwegen heeft, hij toch zoo lofwaardig van FURBITY spreekt,” enz. Daarom schreef de drukker aan den lezer: „Een notaris van *Genève*, na goed sommige opschuddingen, twistgesprekken en de disputen die daaruit gevolgd zijn, waargenomen en volgens de zuivere waarheid op schrift gesteld te hebben... zond deze letteren aan zijn vriend en makker te *Vienne*. Deze gaf ze als huisvriend aan mij... Wat de namen der predikanten betreft, met wie genoemde doctor disputeerde, het schijnt, dat de schrijver ze in geen geval, om den genoemden doctor gunst te bewijzen, heeft willen noemen...” De notaris bestond in den persoon van CLAUDE ROSET; de vriend uit *Vienne* was FABRI. Maar wie kon dat vermoeden? De lezer werd in den waan gebracht, dat het geschrift door een Roomsche was opgesteld. Dit was een vroom bedrog en daarom verkeerd. (Men zie: HERMINJARD, III, 293, 296, n. 20, en 297, n. 3.)

1) Lettres certaines, 72, 74, 89.

gebracht. Maar GODE zij dank, hem ontbreekt niets, want hij is zeer in de gunst bij de dames, gelijk hij altijd geweest is, en deze laten hem niet aan iets gebrek hebben. En de vrouw van den cipier, die de Kerk zeer liefheeft, voorziet hem van alles. Hij is dik en vet, en laat zijn baard groeien, verwachtende, dat hij spoedig zal bevrijd worden, hetgeen onderscheidenen wenschen." ¹⁾

XIII.

Middelertwijl werd de Gereformeerde kerk geconstitueerd. Ze vergaderde bij BAUDICHON; misschien ook bij zijn buurman, DE THORENS, een edelman uit *Savoie*, die burger van *Bern* geworden was. BAUDICHON had het lokaal verkregen, door twee groote vertrekken tot één te maken. Daar bediende den 22sten Februari VIRET, na vooraf voor meer dan 300 personen gepredikt te hebben, het eerst den doop. Over deze plechtigheid hebben wij twee verhalen, opgesteld door ooggetuigen, die om kaas te verkoopen zich te *Genève* bevonden. In het proces, dat te *Lyon* tegen BAUDICHON begonnen werd, legde de kaaskooper THÉVENON het volgende getuigenis af: Den eersten Zondag van de vasten hoorde hij, dat men een kind zou doopen in het huis van genoemden BAUDICHON. Daarom ging hij er heen, vergezeld door een anderen kaaskooper, genaamd HENRYS AUREILLON. Nadat zij in genoemd huis gekomen waren, zagen zij, dat vele menschen daar saamkwamen, en o. a. waren daar genoemde BAUDICHON en twee anderen, genaamd PHAREL en VIRET, en daar zag hij, dat genoemde VIRET een kind doopte, dat men van een andere plaats gebracht had, hem water op het hoofd doende, zeggende: „In den naam des Vaders en des Zoons en des Heiligen Geestes,” zonder daarbij eenig kruisteeken te maken. Ook hoorde hij, dat VIRET deze of dergelijke woorden sprak: „GOD wil, dat er gedoopt worde met zuiver en rein water, en nu doopen de schijnheiligen met geolied water en speeksel.” Voorts zeide hij, dat vóór den doop VIRET eene preek deed voor wel 300 hoorders. . . „VIRET was gezeten op een eenigszins hooger en stoel dan de anderen; naast hem was genoemde PHAREL en aan de andere zijde een, die FROMENT genaamd was, gezeten, welke men zeide, dat predikers

1) *Lettres certaines*, 92, 93. Naar zuster DE JUSSIE, poogt KAMPSCHULTE ons medelijden in te boezemen voor den armen gevangene, „een voorbeeld van geduld”, die „in een ellendig krot op den naakten grond” opgesloten is. Maar hij verzuimt er op te wijzen, dat eenige dames niet alleen gebeden en geloften deden voor zijne bevrijding, maar „hem ook confituren en andere lekkernijen toezonden”. Ook de nonnen van *St. Clara* schreven hem troostrijke brieven. Zuster DE JUSSIE verzekert, dat hij dikwerf door engelen werd bezocht. Men kan niet anders, dan de opmerking van FROMENT beamen, welke luidt: „Ach, dat de Koning van *Frankrijk*, de bisschoppen en priesters. . . zoo barmhartig waren tegenover de Lutherschgezinden, of dat men hen in *Frankrijk* en in andere plaatsen zoo behandelde, als de mannen van *Genève* FURBITY behandeld hebben!” (FROMENT, 88.) Hij zegt voorts: „Hij werd in de gevangenis teruggebracht, maar het was eigenlijk geen gevangenis, veeleer eene kamer, deel uitmakende van wat men het bisschoppelijk paleis noemde. Goed behandeld door den *Sodan*, gelijk men den cipier noemt, en door diens vrouw, welke nog onder het Pausdom stonden. Ook kan ik er wel bijvoegen, dat hij evengoed, zoo niet beter dan de burgers, die in de stad wonen, behandeld en gevoed wordt.”

waren. ¹⁾ Na den doop kwam de huwelijksbevestiging. De eerste zou plaats gehad hebben volgens zuster DE JUSSIE door dien ellendigen FARET op Zondag quasi modo. Plechtigheid zoowel als ernst ontbraken. Alleen waren er eenige onsamenvangende woorden te hooren, welke zij uit kuischheid meent, niet te moeten weergeven. ²⁾ Ook hadden er begrafenissen op Gereformeerde wijze plaats, tot groote ergernis van de zuster, die meende, dat zij de overledenen zoo zonder eenige plechtigheid ter aarde bestelden, om den spot te drijven met de eer, die de „Christenen” dezen bewezen. Zoo toch verklaarden zij het feit, dat de Gereformeerden bij de begrafenis alleen zeiden: „N., rust, totdat de EENIGE GOD u roept.” ³⁾

Tot welk fanatisme de Roomsche zuster kwam, blijkt uit het volgende: „Den volgenden Vrijdag stierf plotseling een Luthersch apotheker; zijne vrouw was eene goede Christin... Hij vroeg en smeekte, den vervloekten FARET te laten komen; maar zij zeide, dat zij niets met zulk gezelschap te doen wilde hebben. Daarna stierf hij.” Hierop „liet haar vader, die een Christen was, het lijk uit haar huis werpen en brengen naar het kerkhof van *la Madeleine*, opdat zijne medeplichtigen het zouden nemen om daarmede te doen naar hun welbehagen; want hij erkende hem niet voor zijn kind en zijne vrouw hield niet meer rekening met hem dan met een hond.” Ten slotte durft zuster DE JUSSIE nog het volgende verhalen: „De kleine kinderen der Christenen, die goed uit hunne oogen hadden gekeken, wat zij (de ketters) hadden gedaan, zeiden tot elkander: „Deze menschen hebben geen wijwater op hun broeder gegoten; laat ons het hem geven, zooals hij het verdient, om zijne ziel te verfrisschen.” En allen te zamen gingen zij op het graf p.....” ⁴⁾

De ongelukkige vrouw verheugt zich in deze meer dan onedele dingen. Men kan zich voorstellen, dat ze tot weerwraak aanleiding gaven.

XIV.

Men kan nu begrijpen, dat de mannen van *Bern* er op uit waren den nieuwen eeredienst in een deftig lokaal, in eene kerk, te doen plaats hebben. Verweten de vrienden van zuster DE JUSSIE den Gereformeerden niet, dat zij in varkensstallen saamkwamen en zich niet in het publiek durfden vertoonen? De gezanten van *Bern* kwamen voor den Raad, om een prediker en eene kerk te eischen.

De Raad wilde zich er toe bepalen, een Franciscaner, COUTELIER, een gematigd Roomsche, te laten prediken. Maar de Bernschen wilden meer. De Raad zeide hun ten slotte (22 Februari), dat hij niet het recht had het gevraagde te geven, maar als „zij zelven, die zoo

1) Procès de Baudichon de la Maisonneuve, accusé d'hérésie à Lyon, 1534. Voor het eerst uitgegeven volgens het oorspronkelijk handschrift in de archieven van *Bern*, met eene voorrede van J. G. BAUM, hoogleeraar in de Godgeleerdheid te *Straatsburg*. Genève, J. G. FICK, 1873, 110 tot 111.

2) *Le levain*, 91.

3) *Ibid.*, 106.

4) *Ibid.*, 106, 107.

machtig zijn, eene plaats nemen, kunnen en durven wij hen niet wederstaan. Daarom moeten zij maar doen, wat hun 't best voorkomt, *ut sibi melius videbitur faciant.*" En op Zondag 1 Maart herhaalt de Raad der Tweehonderd: „Laat hen doen wat hun goeddunkt: *Faciant ut sibi placebit.*" ¹⁾

Middelertwijl hadden de predikers hunne leer in het huis van BAUDICHON of daarnaast verkondigd. ²⁾

De monniken maakten het rijmpje: „FAREL zal slaan, VIRET zal draaien en FROMENT zal malen, maar GOD zal ons helpen en de duivel zal ze halen." Eene vrouw uit het logement bevestigde dit laatste, door te verklaren, dat zij des nachts, als zij gingen slapen, aan duivels te eten gaven, die als zwarte katten onder de tafel waren, en dat zij ze door „een reet van de deur" gezien had. ³⁾

Deze domme verzinsels bewezen slechts, hoe zwak de Roomschgezinden zich gevoelden. Zoo spoedig als de Gereformeerden het antwoord van den Raad gehoord hadden, traden zij handelend op. Denzelfden Zondag ⁴⁾ had de Franciscaner, COUTELIER, nauwelijks zijne preek geëindigd, of het volk kwam, onder leiding van BAUDICHON, PERRIN, FAREL, het klooster van *Rive* binnenstroomen. De klokken luiden, en onder de toejuiching der menigte betrad FAREL in het groot auditorium van het klooster, dat vier à vijf duizend personen kon bevatten, voor het eerst te *Genève* den kansel. ⁵⁾

COUTELIER deelt dit feit aldus mede: „En weldra daarop, op genoemden dag, in dezelfde kerk en predikstoel... preekte FAREL, in het openbaar, zijn vervloekte leer zaaiende. En daarna liet genoemde FAREL in genoemde kerk en preekstoel gedurende de geheele vasten, des namiddags, in het publiek, bij klokgelui, zijne preeken hooren, daarbij gekleed als een wereldlijk man met een Spaanschen mantel en een opgeslagen muts. Bij deze preeken was onder anderen genoemde BAUDICHON, die als hoofdman en leider stilte gebod en bevelen gaf om den menschen plaatsen te geven." ⁶⁾

FURBITY in de gevangenis en FAREL op den kansel! — De mannen van *Bern* konden naar huis gaan, en *Freiburg* bleef slechts over, een bondgenootschap op te zeggen, waarvan het niet dan nadeel had. ⁷⁾ De vrijheid en de Gereformeerde kerk hadden vasten voet te *Genève* gekregen. Zouden zij zich er kunnen handhaven? Deze vraag hebben wij te beantwoorden, nu wij de tweede periode van de voorbereiding der reformatie gaan behandelen.

1) HERMINJARD, III, 150, n. 1.

2) FROMENT, 82, en brief van BERTHOLD HALLER aan BULLINGER, 14 Maart 1534. HERMINJARD, III, 149, n. 1.

3) FROMENT, 85, 86.

4) Den 14^{den} Juli 1535 zinspeelt de Raad van *Genève* op dien datum van 1 Maart 1534, toen hij aan *Bern* schreef; „Sedert wij het Evangelie in onze stad vrijgelaten hebben..."

5) FROMENT, 82.

6) Procès de Baudichon de la Maisonneuve, etc., 151, 152.

7) „Met het verbond met *Freiburg* verdween het laatste bolwerk van het Katholicisme te *Genève*." ROGET, Les Suisses, etc., II, 106.

TWEEDE HOOFDSTUK.

TOT DE KOMST VAN CALVIJN.

- I. Priesterhuwelijk. — II. Clericaal anti-patriotisme. — III. Vergiftiging van Viret. —
 IV. Dispuut van Rive. — V. Beeldenstorm. — VI. Afschaffing van de mis. —
 VII. Ondermijning der Roomsche kerk. — VIII. De zinspreuk van Genève. —
 IX. De ellende van het jaar 1535. — X. De staatkunde van Bern. —
 XI. De bevrijding. — XII. Het altijddurend verdrag. — XIII. Triumf
 der reformatie. — XIV. Moelijkheid van den toestand.

I.

R gingen zich priesters en monniken van de Room-
 sche kerk losmaken, waaronder LOUIS BERNARD,¹⁾
 van de priesters van de *St.-Pieter*, THOMAS VANDEL,
 pastoor van *St.-Germain*, JACQUES BERNARD,
 overste der Franciscaners. Twee dagen nadat LOUIS
 BERNARD den gewichtigen stap had gedaan, trad
 hij in het huwelijk met eene jonge weduwe. KAMP-
 SCHULTE is er aanstonds bij om te zeggen: „In den
 regel was het huwelijk oorzaak van de bekeering.”³⁾

In den regel! Altijd dezelfde verdachtmaking! Wij antwoorden hierop

1) B. HALLER meldde deze bekeering aan BULLINGER (6 Juni 1534) in dezer voege: „Te Genève trad op Pinksteren (24 Mei), terwijl een ontelbare menigte het Avondmaal gebruikte, een priester naar voren, gekleed in zijn koorkleed en zijn langen mantel van marterbont aan. Toen hij aan de tafel kwam, wierp hij alles voor den grond, den ouden mensch voor het aangezicht der kerk uitschuddend en zich een slaaf van het Evangelie des HEEREN betoonend, hetgeen een wonder voor allen geweest is.” HERMINJARD, III, 186.

2) Er waren drie broeders BERNARD, LOUIS, priester van de hoofdkerk, CLAUDE, die de predikers geherbergd had, en JACQUES, overste van het Franciscanerklooster.

3) KAMPSCHULTE, I, 151. Wij bespreken natuurlijk niet elk bijzonder geval. Naar aanleiding

hetzelfde, wat FROMENT aan de KAMPSCHULTES van de zestiende en van deze eeuw zeide: „Vrouwen, meisjes en onderscheiden mannen vonden het eerst vreemd, dat priesters, monniken en nonnen trouwden en wettige echtgenooten hadden. Maar men zou er zich in *Genève* niet over verwonderen, wanneer zij hoeren er op nahielden, zoo ingeworteld en algemeen was de gewoonte.” Er waren arme vrouwen, die in verboden gemeenschap met priesters leefden, die weigerden hunne verhouding te laten wettigen, „uit conscientiebezwaar vreezende, gelijk zij zeiden, verkeerd te doen... Maar de predikers toonden steeds uit de Heilige Schrift aan, dat het slechts vossenconscientiën waren, die zondigden en biechtten dat zij, terwijl zij door het land gingen, den dauw met hun staart hadden afgeslagen, maar niet, dat zij van den arme het gevogelte hadden gestolen.” ¹⁾

II.

In hunne verblinding zouden de hoofden der Roomsche partij de zaak der reformatie verder brengen. In den zomer van 1534 begon bisschop DE LA BAUME in bond met den hertog van *Savoie* tegen zijn oude stad te krijgen. ²⁾

Geven wij aan KAMPSCHULTE het woord: „Men had geen noodlottiger slag aan de Katholieke zaak kunnen toebrengen! Toen het hoogste kerkelijk gezag, verbonden met een ervvijand van *Genève*, de Katholieken tegen hun vaderland ten strijde riep, konden de Raad en alle weifelaars zich slechts bij de tegenpartij voegen en allen invloed aan de partij dergenen, die een nieuwe orde van zaken wilden, overgeven. FAREL en zijne vrienden waren vreemdelingen, van verre gekomen, die door eene vreemde macht in *Genève* gebracht waren; ³⁾ zij hadden wel menigwerf de vaderlandslievende gevoelens der burgers gekwetst, maar kwamen nu in de gunstige omstandigheden, dat zij zich konden voorstellen als de echte patriotten, terwijl de getrouw gebleven Roomschen, in *Genève* geboren, die goed en bloed in den strijd voor de vrijheid in de waagschaal hadden gesteld, nu vijanden van hun land, zelfs verraders schenen. Wel is waar gehoorzaamden slechts enkelen den bisschop... Maar het feit, dat eenige burgers openbaar werden als heimelijk met den bisschop saamgespannen te hebben, wettigde, tot op zekere hoogte, deze gevoelens.” ⁴⁾

van JACQUES BERNARD's huwelijk, dat Augustus 1535 ingezegend werd, schreef CALVIN: „In het begin heeft hij altijd heftig het Evangelie bestreden, totdat hij eenmaal CHRISTUS in de gedaante eener vrouw gezien heeft.” (Men zie TH. DUFOUR, *Notice bibliographique sur le Catéchisme et la Confession de foi de Calvin*, enz., in *Le Catéchisme français de Calvin*, CLXXI.) Opera, Xb, 208. HERMINJARD, V, 28, n. 27. Men moet echter in aanmerking nemen, dat, toen CALVIN dit schreef (Juni 1538), hij zeer geprikkeld was.

1) FROMENT, 128, 129.

2) In den nacht van 30 Juli 1534 zou *Genève* door verraders den bisschop en den hertog overgeleverd worden. Het komplot werd ontdekt, op het oogenblik waarop het scheen gelukt te zijn. De beklimming van 1602 was eene herhaling van die mislukte poging.

3) Men versta hieronder *Bern*.

4) KAMPSCHULTE, V, 154, 155.

Nu konden de patriotten roepen: „O, welk een bisschop! Hij komt goed overeen met hetgeen PAULUS zegt! Een mooie herder der schapen!” ¹⁾ En middelerwijl arbeidden FAREL en zijne ambtgenooten aan de wallen en wakkerden den moed der burgers aan. „En op de muren op de wacht,” zegt FROMENT, „was er gedurende den oorlog een der predikers, om hen te onderwijzen in de vreeze GODS... zoodat men wil zeggen, dat in deze vergaderingen en wachten er evenveel of meer uit die van *Genève* voor het Evangelie gewonnen zijn, dan bij de openbare prediking.” ²⁾

De toestand was bij het einde van 1534 aldus. De Raad erkende nog het bisschoppelijk gezag. ³⁾ Een derde deel der bevolking had het Evangelie aangenomen. Maar dank zij de dreigingen en aanvallen van de troepen van den hertog en van den bisschop, was de regeering steeds meer genoodzaakt zich naar *Bern* te wenden. Den 31sten Juli schrijft zij aan *Bern*: „Wij zijn in grooten nood”; den 3^{den} Augustus: „Als... er niet in voorzien wordt, zijn wij voor altijd ellendige, verloren en vernietigde menschen”; den 8sten Augustus, aan den secretaris van *Bern*: „Wees onze vader... want zonder u zijn wij voorgoed ellendige, radelooze menschen.” ⁴⁾

Bern aarzelde.

III.

De Gereformeerden namen toe; er werden tot „syndics” mannen gekozen, die de bisschop voor rebellen verklaarde. ⁵⁾ De Roomsche partij werd geheel ten val gebracht door de volgende treurige zaak.

FROMENT verhaalt, dat men op listige manier eene vrouw, met name ANTONIA VAX, wist geplaatst te krijgen als dienstbode in het huis van CLAUDE BERNARD, om de predikanten te dienen en hun eten te bereiden. Zij wist haar rol zoo te spelen, dat zij doorging voor eene vrouw, die boven anderen brandde van liefde voor het Evangelie. „Zij had ook betrekkingen aangeknoopt in het huis van MICHEL VARRO, apotheker... in welk huis zij het vergif in een doos nam”, hetwelk zij wierp in de spinaziesoep, die zij aan FAREL, VIRET en FROMENT opdischte (6 Maart). Alleen VIRET werd vergiftigd. Hoe kwam het, dat de anderen er geen last van hadden? FAREL wilde geen soep eten, en toen FROMENT er aan zou beginnen, werd hem gemeld, dat zijne vrouw en zijne kinderen op dat oogenblik te *Genève* waren aan-

1) *Mémoires et documents*, XX, 355.

2) FROMENT, 126. Het plan voor de afbraak van vier voorsteden, die rondom *Genève* een nieuwe stad vormden, bijna even groot als de oorspronkelijke, werd den 13^{den} September bekendgemaakt. Men gaf den eigenaars twee dagen tijd. De afbraak geschiedde evenwel geleidelijk, zoodat er in Februari 1537 nog menschen waren, die hunne huizen niet afgebroken hadden. ROGET, *Les Suisses et Genève*, II, 118—121.

3) Document van 1 Oct. 1534. Het is eene rede, gericht tot de domheeren vanwege den Raad, en behelst eene stilzwijgende erkenning van het bisschoppelijk gezag, wijl men zijne dragers uitnoodigt de ambtsdragers te kiezen, die voor de rechtspraak noodig zijn. HERMINJARD, III, 213, 214 en n. I en 3.

4) HERMINJARD, III, 209, n. 2.

5) *Ibid.*, Brief van B. HALLER van 22 September 1534.

gekomen, waarom hij aanstonds heenging. „Maar de arme VIRET at de groentesoep; de ellendige, hem ziende eten, hilde, en kon terwijl de soep gegeten werd er niet bij blijven, maar ging naar de keuken om te weenen en krokodillentranen te vergieten, zonder te willen zeggen, wat haar derde...” Maar dit verhinderde niet, dat zij korten tijd daarna linnengoed aan haar meester ontstal. VIRET werd ziek. Men had vermoedens, zoodat men de vrouw wilde arresteren. Maar zij vluchtte en verborg zich in den kelder van een kanunnik. Men greep haar, zij werd den 13^{den} April veroordeeld en den 14^{den} Juli te *Champel* ter dood gebracht.¹⁾

KAMPSCHULTE tracht de geestelijkheid schoon te wasschen van deelgenootschap aan de misdaad, er op wijzende, dat de verhalen iets duisters hebben en dat de verdachte kanunnik ten slotte werd vrijgelaten. Jammer, dat hij daarbij het vermoeden uitspreekt, dat er hoegenaamd geen vergiftiging plaats had. Hij moet echter erkennen, dat VIRET ziek werd en dat de reformatoren, de regeering²⁾ en het volk geloofden aan de vergiftiging. Er werd daardoor aan het gezag van de kerk en de geestelijkheid een groote slag toegebracht. De onstuimige „Marchant”³⁾ kon uitroepen: „Die eerwaardige schurken konden hetgeen zij begeerden niet verkrijgen; zij wilden teruggaan om beter te springen, maar al springende zijn zij achterovergevallen. En alle middelen die

1) FROMENT, 95, 96, 102—105; HERMINJARD, III, 281, n. 6.

2) Als bewijs dienen de brieven, die de Raad op 13 Maart en 14 April aan S. PORRAL zond. HERMINJARD, III, 279—281.

3) *Mémoires et documents*, XX, 361. Het feit der vergiftiging kan niet ontkend worden, als men van de volgende mededeeling kennis neemt, die afkomstig is van Dr. LÉON GAUTIER, volgens diens onderzoekingen in de „Crimineele processen”, Nos. 292 en 295. In het tweede verhoor, dat ANTONIA VAX, dienstbode van C. BERNARD, zonder pijniging onderging, beledt zij (31 Maart 1535): „Voorts zeide zij, dat zij Zaterdag l.l. den pot bij C. BERNARD klaarmaakte en toen spinaziesoep afzonderlijk voor P. VIRET, die ziek was, gereedmaakte, en daar zij een splinter zocht om iets te doen, vond zij in haar boezem genoemd vergif, dat zij deed in de kom van genoemden P. VIRET, en zij zou er ook aan meester FAREL van gegeven hebben, maar zijn soep was te helder.” De vrouw had te voren reeds bekend, dat zij het vergif zich verschaft had in den winkel van VARRO, apotheker, buurman van C. BERNARD. Zij had zich door de vrouw van VARRO de plaats laten wijzen, waar men het „tossé sublimé” borg, en op een morgen had zij daarvan genomen, zonder dat iemand het zag. Zij borg het grootste deel van het vergif in papier en deed het achter het hooi van VARRO, waar het werd teruggevonden. Een deel droeg zij altijd bij zich, met de bedoeling, zich er van te bedienen om een persoon te vergiften, dien zij te *Bourg-en-Brasse* gekend had en op wien zij zich wilde wreken. Zij zeide ook, dat onderscheiden voorstanders van de oude leer, o. a. een barbier ELEU DE BELLEY, en onderscheiden priesters haar hadden toegevoegd: „Gij komt met die Lutherschen in aanraking. Als gij wijs waart, zoudt gij hun eenige stukjes geven”, en andere dergelijke woorden. Het schijnt, dat uit die antwoorden moet afgeleid worden, dat, toen zij het maal voor VIRET bereidde, het pakje met vergif toevallig in hare handen kwam, waarop zij het, zonder voorbedachten raad, als onder suggestie van de herhaalde aansporingen die tot haar gekomen waren, in de kom wierp. Dr. GAUTIER ziet geen kans, nauwkeurig te verklaren, wat men onder het „tossé sublimé” heeft te verstaan. Hij zegt er het volgende van: „Tosse komt mij voor, eene verkorting van toxicum te zijn; „entossier” was eene gebruikelijke uitdrukking voor vergiften. *Sublimé* werd in de pharmacie gebruikt voor alle stoffen die door vervluchtiging verkregen worden. Het waarschijnlijkst is, dat hier sprake is van arsenicum, dat gewoonlijk voor het doden van ratten gebruikt wordt. Dit vergif is zeer onzeker in zijne uitwerking. Wanneer men er te weinig van gebruikt, doodt het niet; als men er te veel van geeft, bewerkt het braken, waardoor het verwijderd wordt. VIRET werd denkelijk door toediening van te veel vergif gered.”

zij konden vinden om het Evangelie en hen, die het verkondigen, uit te roeien, hebben zij aangewend, maar het heeft hun niet gebaat dan alleen om zich te verderven... Hunne vervloekingën zijn ons zegeningen geweest, hun ban een vrijspraak; als zij ons arm maakten, werden wij rijk; als zij ons smart aandeden, werd het ons tot vertroosting; als zij ons verraadden, kwamen wij tot grootere veiligheid, terwijl ons weenen veranderde in blijdschap. In het kort: het kwaad werd ons goed; het vergif werkte gezondheid, maar veroorzaakte hun dood en doem..."

IV.

De ontknooping naderde. Den 2den April 1535 kregen FAREL en VIRET een onderkomen in het *De-Rive*-klooster, en JACQUES BERNARD, de overste, verzocht machtiging (23 April), een groot dispuut ¹⁾ tuschen Gereformeerden en Roomschen te doen plaats hebben. FROMENT zegt, dat de mannen van *Genève* niets wilden doen, of er moest eerst rijp over beraadslaagd zijn wie er gelijk hadden: hunne priesters of de predikanten. ²⁾

Het dispuut werd den 30sten Mei 1535 begonnen. Vijf stellingen werden gedrukt rondgedeeld. De Raad benoemde acht commissarissen, waarvan de helft Roomsch ³⁾ was, en vier secretarissen. Geestelijken, leeken, priesters, monniken werden uitgenoodigd aan de discussiën deel te nemen. Allen werd vrijgeleide aangeboden. En toch, toen de trompetten in de straten op den vastgestelden dag hadden weerklonken, toen de afgevaardigden van den Raad plechtig op hunne zetels in de kloosterzaal hadden plaats genomen, daagde er niemand op om de Roomsche leer te verdedigen.

KAMPSCHULTE zegt, dat de Protestanten daarover in verlegenheid verkeerden. Eindelijk vond men twee opposanten: den Dominicaan JEAN CHAPPUIS en den doctor der *Sorbonne* PIERRE CAROLI. „De strijd was met die tegenstanders licht.” ⁴⁾ CHAPPUIS en de prior van *Plainpalais* hadden den Raad verklaard, „dat zij in hun klooster geen

1) HERMINJARD, III, 287, n. 1.

2) FROMENT, 135, 136.

3) Het verslag van het dispuut bestaat niet meer. Er is alleen een résumé over, door FAREL geschreven en door TH. DUFOUR uitgegeven: *Un opuscule inédit de Farel. Le résumé des actes de la dispute de Rive (1535)*, in de *Mémoires et documents*, XXII, 210—240.

4) Dit was niet aan FAREL te wijten, die zeer degelijke tegenstanders gewenscht had. De Raad van *Genève* had gepoogd den beroemden PIERRE CORNU, van de *Sorbonne*, die toen te *Grenoble* was, bij het dispuut te krijgen. FAREL schreef: „Wij zouden verlangen, dat wij anderen hadden, den vromen LE FÈVRE D'ETAPLES...” (HERMINJARD, III, 295, n. 11). Kennelijk wilde hij aan het dispuut, dat over het lot der reformatie beslist zou, den grootsten luister bijzetten. Het is waarschijnlijk, dat onderscheiden Roomsche geestelijken er bij tegenwoordig waren en ten slotte er aan deelnamen. JEAN GACHI, biechtvader der Clarissen, was er bij. Hij moet zelfs van den tweeden tot den vierden dag levendig geredetwist hebben. (Un opuscule, etc., 4.) Het résumé van FAREL bewijst, dat de discussie een geregeld verloop had.

geletterde lieden hadden! Daarom hadden zij verzocht, dat FURBITY zou worden toegestaan bij het dispuut ¹⁾ te zijn. Maar deze was daartoe niet te vinden. Hij had genoeg van het voorgaande.

FAREL verwachtte veel van disputen. „Ach,” zoo sprak men in de XVI^{de} eeuw, „indien door alle Christelijke vorsten een vrijheid gegeven werd, gelijk de heeren van *Genève* heden hebben toegestaan... dan zou de zaak weldra beslist zijn, zonder zooveel te branden, te dooden en te moorden... maar de paus en zijne medestanders, de kardinalen, bisschoppen en priesters, weten wel, dat aanstonds nadat deze vergunning gegeven werd, hunne zaak aan het licht zou komen... Daarom houden zij met alle macht staande, dat niemand hierover te spreken of te redetwisten heeft, dan alleen in het vuur of bij het zwaard.” ²⁾

FAREL was voor bespreking van de zaak der religie, ook daar, waar zijne vrienden in de minderheid waren.

V.

De uitslag van het dispuut, dat ongeveer vier weken duurde, had te meer invloed op het publiek, omdat de Roomschen zich te voren geslagen hadden verklaard.

FAREL bezweert bij het einde van zijn verslag den Raad, zich uit te spreken: „Om de eere van JEZUS, heb medelijden met de arme menschen; ziet op Hem, die Zijn bloed voor allen gestort heeft; dult niet langer, dat GOD zoo in uwe stad beledigd wordt. Neemt het op voor de eere GODS en oordeelt een rechtmatig oordeel. Laat de zaak des HEEREN niet op den achtergrond geschoven worden!... Ontvangt JEZUS' zegen en de genade die Hij u aanbiedt, den vloek en wraak, die u nabij is, ontvliedend...” ³⁾

Maar de Raad aarzelde, en daarop brak de gewelddadige revolutie los. FAREL had den 23sten Juli in de *Madeleine* gepredikt. De Raad deed hem tevergeefs voorstellen. Eenige dagen daarna predikte hij te *Saint-Gervais* en bij de Dominicanen. Ten slotte trok het volk den 8sten Augustus naar de *St.-Pieter*, FAREL medevoerend, en liet hem voor het eerst in de hoofdkerk prediken. Des namiddags, „op het uur waarop de priesters hunne vespers zongen en Psalm CXIV aanhieven, begon een twintigtal kinderen... zonder dat iemand er enig kwaad van vermoedde, te schreeuwen, te balken en te huilen gelijk de priesters.” Iemand zeide: „Gij vervloekt al zingende hen, die de beelden hebben gemaakt en daarop hun vertrouwen stellen, en laat gij ze nog staan?” De kinderen gingen voort leven te maken met de stoelen, van de plaats, waar de priesters gewoon waren te zitten, die zetels nu eens opslaande, dan weder nederwerpend, om de priesters te bespotten, zoodat allen, dit geraas hoorend, er over

1) Un opusculé, etc., 13.

2) FROMENT, 137, 138.

3) Un opusculé, 41, 42.

verwonderd waren. Daarop sprak de „magnifieke MAIGRET” tot BAUDICHON, die met anderen toevallig in de kerk waren: „Dit gaat ongetwijfeld mijn begrip te boven. GOD wil iets doen, wat wij niet verstaan.” Onmiddellijk daarop kwamen AMY PERRIN, JEHAN GOLLE en anderen op het gerucht af, die dikwerf te voren den Raad verzocht hadden de afgoden weg te doen, gelijk bepaald was, maar hetgeen de Raad nooit had willen doen. Toen deze zagen, dat die kleine kinderen zooveel geraas tegen de priesters maakten, terwijl zij zich vermaakten met hunne beeldjes, begaven zij zich aanstonds naar het midden van de kerk en in tegenwoordigheid van de priesters wierpen zij hunne afgoden ter aarde en begonnen ze dadelijk te breken en te vergruizen. En de kleine kinderen aan het loopen en springen naar die kleine goden, terwijl zij hardop met blijdschap tot het volk, dat buiten de kerk vergaderd was, riepen: „Wij hebben de goden der priesters, wilt gij er van hebben?” en zij wierpen ze naar hen toe. En de priesters aan het vluchten buiten de kerk, denkende dat zij verloren waren, en aan het loopen naar de „syndics”, en aan het loopen achter hunne goden; en dwaze vrouwen aan het zuchten en weenen, de slechtaards vervloekend, die hare goede heiligen vernield hadden. Daar kwamen eenige „syndics” zeer verhit aanloopen, CHICAIR en BAUDIÈRE, die tegen hen, die dit deden, begonnen te schreeuwen en te dreigen. Maar ten slotte wisten zij niet, wat te doen, dan alleen, dat een hunner zeide: „Indien zij ware goden zijn, laat hen zich dan verdedigen indien zij willen; wij weten niet meer, wat te doen.” Er werden ongeveer vijftig hostiën der priesters gevonden, die naar gewoonte geconsacreerd waren, welke MAIGRET aan zijn poedel ten eten gaf, zeggende: „Indien zij ware goden zijn, zullen zij zich niet door een hond laten opeten.” Maar hij verslond ze alle met één hap. En aldus werden alle witte goden en de afgoden der priesters in *Genève* verbroken of door den poedel gegeten.” ¹⁾

VI.

Wat door den kroniekschrijver met zulke levendige kleuren beschreven wordt, was het begin van het einde. Den volgenden dag hadden dezelfde geweldenarijen plaats in de *St.-Gervais*, bij de Dominicanen en bij de Augustijners. De Raad besloot, daar hij begreep den loop der gebeurtenissen niet meer te kunnen tegenhouden, FAREL te hooren. Hij verscheen voor de Tweehonderd en hield er den 10^{den} Augustus met groote vurigheid eene lange rede. In zijne geestdrift riep hij uit: „Wij zijn bereid, de waarheid van onzen godsdienst met ons bloed te bezegelen; de wreedste dood verschrikt ons niet, als het er op aankomt de goede zaak te verdedigen; wij willen dien wel ondergaan en veroordeelen thans er ons zelf toe, indien de priesters kunnen aantonen, dat wij iets, hetzij in het dispuut, hetzij in onze

1) FROMENT, 144, 146.

preeken, geleerd hebben, wat in tegenspraak is met de Heilige Schrift." ¹⁾ Daarna had hij geknield een vurig gebed gedaan.

Ook de Roomschen werden in de gelegenheid gesteld, voor hunne zaak te pleiten. Franciscaners, Dominicaners, Augustijners verschenen twee dagen later voor den Raad, ten getale van twaalf, en de een na den ander antwoordde, „dat zij niets wisten te antwoorden (*se nihil scire respondere*) op de uitnoodiging tot dispuut, dat zij eenvoudige lieden waren, die gewoon waren te leven, gelijk hun door hunne vaders geleerd was, en zich niet met dergelijke zaken inlieten (*non inquirentes similia*)". ²⁾

Des namiddags gaven de wereldlijke geestelijken, bij den grootvicaris vergaderd, den „syndics" geen beter antwoord. Zij verklaarden, dat zij niets met het dispuut in quaestie te doen wilden hebben, dat zij ook de preeken van FAREL niet wilden hooren, en dat het hun voornemen was, als hunne voorgangers te leven. ³⁾ „Daarop verklaarden hun de afgevaardigden van den Raad, gelijk men het ook aan de monniken had gezegd, dat de overheid hun gebood op te houden met het lezen van de mis, tot een andere order zou gegeven worden. Aldus werd de mis in Genève afgeschaft." ⁴⁾ Over dit feit heft de „Marchant" den juisten toon aan: „Wat zult ge nu, arme priesters, beginnen? Ik heb met u te doen; gij waart hier zoo dik en vet, zoo rijk en machtig, en zoo op uw gemak met uwe valsche mirakelen. . . Ik vraag u, of uw god in de kast u niet heeft verdedigd? Hij gebiedt, gelijk gij zegt, het weer, den regen, donder en wind; ik vrees, dat gij hem te lang gevangen gehouden hebt, aangezien hij u niet geholpen heeft, toen gij in nood waart. Wij hebben meer medelijden met hem gehad dan gij zelf, want wij hebben hem verlost en uit de gevangenis geworpen door de macht van den onze. . . Dit is wel een andere GOD dan de uwe; Hij is niet ingeslapen en ook niet in een kast, maar Hij is machtig tegenover al Zijne vijanden, de kracht en macht hebbende om allen, die zich tegen Hem en Zijne leden verheffen, te vernietigen, door Zijne vijanden onder de voetbank Zijner voeten te zetten." ⁵⁾

VII.

De Roomschen zeggen, dat bij al deze gebeurtenissen heiligschennis en vandalisme plaats had, en hierin hebben zij gelijk. Maar zij spreken

1) GAUTIER, II, 459. De registers van den Raad spreken alleen van eene „grootte rede" en vermelden FAREL's verklaring, dat hij en zijne metgezellen zich bereid verklaarden, alles te verdedigen wat zij gepredikt hadden, zelfs tot den dood, gelijk zij zelfs in dat oogenblik uitspraken, bereid te zijn te sterven, indien zij iets tegen de leer der Heilige Schrift gezegd hadden." (*Un opuscule*, n. 15.)

2) *Un opuscule*, 17.

3) Den 29sten November 1535 antwoordden de priesters, ontboden voor de Tweehonderd, bij monde van ROLET DUPON: „dat het hunne zaak niet was, zulke dingen te verdedigen; dat zij daarvoor de noodige wetenschap niet bezaten." (*Sua non esse sustinere talia, cum nec sint sufficientes, nec sciant.*) *Registres du Conseil*, 28, 1840.

4) GAUTIER, II, 461. Deze schrijver is niet geheel nauwkeurig. Den 10den Augustus (twee dagen vóór de gebeurtenis van den 12den) had de Raad besloten de mis af te schaffen. Maar den 13den Augustus wordt nog over de mis gehandeld.

5) *Mémoires et documents*, XX, 365—368.

niet van de ontdekkingen, die door de plunderingen gedaan werden, waardoor de trucs aan het licht kwamen, door welke de goede vaders hunne schandelijke mirakelen konden laten gebeuren. Het kwam aan den dag, hoe zij de kleine kinderen, die vóór den doop gestorven waren, lieten ademen, hoe zij de heilige lichamen van ST. GERVAIS, NOGAIRE, CELSE en PANTALÉON ¹⁾ konden laten zingen, dank zij den wind, dien zij door pijpen lieten blazen; ook, hoe zij op het kerkhof sommige zielen deden verschijnen, welke slechts kreeften waren, die kleine kaarsjes droegen.... Men ontdekte ook, dat de hersenen van den apostel PETRUS, die sedert eeuwen vereerd waren, slechts uit puimsteen bestonden, en dat de arm van den H. ANTONIUS, op welken men de plechtigste eeden deed, iets onnoembaars was. Wat de Augustijners betreft, „zij hadden in hunne eetzaal eene dikke vrouw laten schilderen, die een pastei aansneed met een groot glas er bij, terwijl er onder geschreven stond: Ziet, hoe goed en liefelijk het is, dat broeders samenwonen.” ²⁾ Men kan dus vragen: wie was er met vandalisme en profanatie begonnen? Het is ook niet te verwonderen, dat, wanneer er een Augias-stal te reinigen is, er dingen gebeuren, die aan een revolutionnair stortvloed doen denken.

KAMPSCHULTE moet zich dan ook vereenigen met het oordeel van een van de bitterste tegenstanders der Reformatie, F. DE RAEMONDE, die uitsprak: „Boven alles gaven de ondeugden en de onwetendheid van onderscheiden priesters (laat ons ronduit erkennen, dat onze ongelukken ten deele kennelijk daaruit zijn ontstaan) hun een voorwendsel om zich van de oude kerk los te maken.” ³⁾ Hij zegt daarbij: „Een bisschop, die op het oogenblik van gevaar zijne kudde verliet en meende, dat hij den voortgang der „vervloekte sekte” kon tegenhouden door van uit de verte zijn banbliksem te slingeren; eene geestelijkheid, die voor een groot deel beter het krijgswaard dan het zwaard van GODS Woord wist te hanteeren en die op de meest kritieke oogenblikken door de burgerlijke macht moest herinnerd worden aan haar plicht om zich eerbaar te gedragen; monniken, die, geroepen hunne zaak te verdedigen, blootweg hunne onmacht en hunne onwetendheid beleden, — zulke herders en zulke leidlieden waren niet in staat de kudde, die aan hunne zorgen was toevertrouwd, te beschutten tegen den opgekomen storm. Wellicht was het gebrek aan ontwikkeling nog verderfelijker dan de zedelijke staat der geestelijkheid... Onwetendheid was de regel, bijna zonder uitzondering... Wij wijzen slechts op één feit: in de stad vond men geen enkel priester in staat met de tegenstanders in het krijt te treden.” ⁴⁾

1) Men zie het extract van de publieke registers, 8 December 1535. FROMENT, CLIX.

2) FROMENT 151.

3) F. DE RAEMONDE, 903.

4) KAMPSCHULTE (I, 170, 171) wijst, uit gebrek aan mannen die de eer der Roomsche kerk ophielden, op de nonnen van *Sainte-Claire*. Zij waren waardige vrouwen, doch uiterst bijgeloovig. Hoe het met hare verstandelijke ontwikkeling gesteld was, blijkt uit het feit, door zuster DE JUSSIE gemeld, dat, toen eenigen zich buiten de stad hadden begeven en koeien zagen, zij deze hielden voor beren, terwijl zij schapen aanzagen voor verscheurende wolven. (Le levain, 212.)

VIII.

Den 4^{den} December 1535 ontstond de beroemde zinspreuk van *Genève*: *Post tenebras lux*.¹⁾

In het wapen van de stad vond men een sleutel en een arend. „Brieven van den heer aan zijne afgevaardigden, geschreven in November 1530, hebben tot regel den afdruk van een klein zegel, waarop het wapen van *Genève* op een interessante manier geschreven is: de gekroonde adelaar met een roode tong en half uitgespreide vleugels; de sierlijke kroon wordt omringd door de woorden POST: TENEBRAS: SPERO: LUCEM: het eerste gedenkstuk, waarop de zinspreuk voorkomt, die voortaan bijna altijd het Geneefsche wapen zal vergezellen.”²⁾ Deze spreuk is ontleend aan Job XVII: 12, welk vers volgens de Vulgata eindigt met de woorden: *post tenebras spero lucem* (na de duisternis hoop ik op het licht). Den 4^{den} December 1535 beval de Raad der Tweehonderd, dat deze spreuk op de munt zou geplaatst worden.³⁾ De eerste munt die geslagen werd, bevatte de woorden: *Deus noster pugnat pro nobis* (onze GOD strijdt voor ons), en aan de andere zijde: *post tenebras lucem* (na de duisternis [hoop ik] op het licht).⁴⁾

Later werd het *post tenebras lux*. Het woord *spero* (ik hoop), dat er eerst onder verstaan werd, verdwijnt daarna geheel. De verklaring van ROSET, vóór 1535 ontijdig, werd daarna bewaarheid, namelijk, dat men dit *spero* wegliet, omdat men tot licht gekomen was.⁵⁾

Eenige weken te voren (29 September en 14 November) waren de Genève's begonnen den hospitaaldienst opnieuw te regelen. In plaats van acht hospitalen die in slechten staat verkeerden, stichtten zij er twee: één bij de brug over de *Rhône*, dat een huis was voor de doorgaande reizigers (waardoor men het bedelen gestreng kon verbieden), en het andere, het eigenlijke, in het oude hospitaal van *Sainte-Claire*.⁶⁾ Aan het hoofd stond de vrome CLAUDE SALOMON, POSTE⁷⁾ genaamd. Alles werd nieuw; 1536 werd het geboortjaar van de vrijheid en van de Reformatie!

1) Het oudst bekende stuk, waarop men den sleutel en den arend vindt, is een perkament van het jaar 1449: BLAVIGNAC, *Armoiral genevois*, 1899, 36. (Archieven van *Genève*. Historische portefeuille, n°. 588.) Er is een andere teekening in de *Livre des Ladres* n°. 16, van 1446. Maar die teekening is opgelijmd, zoodat men den juiste datum er niet van weet.

2) BLAVIGNAC, 46.

3) De notulen dezer vergadering melden, dat CLAUDE SAVOYE, volgens opdracht, een monster van de nieuwe munt toont, een mark, waarop aan de eene zijde: *Geneva civitas post tenebras spero lucem*, en aan de keerzijde: *Dominus pugnat pro nobis*, 1535. Het woord *spero* werd toen, als overbodig, geschrapt. (Registres du Conseil, 28, 168 v°.)

4) BLAVIGNAC, 49.

5) ROSET, *Les chroniques de Genève*, 211.

6) In November werd ook het oude bisschopshuis de eenige kerk. (ROSET, *Les Suisses*, II, 191.)

7) Ibid. HERMINJARD, V, 34, n. 3. SALOMON, was een der vurigste voorstanders van het Evangelie te *Genève*. Hij onderteekende den brief der Evangelischen van *Genève* (5 Mei 1533, *ibid.*, III, 51), en als daarna FAREL (19 Juni 1538, *ibid.*, V, 34—35) „den aanvang”

IX.

En toch was de toestand van *Genève* nooit hachelijker geweest. Het was de tijd, waarin de oorlog der PENEYSANS gevoerd werd, d. w. z. van de troepen, die onderhouden werden door den bisschop en den hertog (het bisschoppelijk versterkte kasteel heette *Peney*), „die dag en nacht geweld maakten, plunderden en zich meester maakten van alles, zoowel vee als meubelen, wat zij van de mannen van *Genève* konden krijgen.” ¹⁾ Zij maakten zich zelfs meester van mannen, vrouwen, kinderen, om ze te mishandelen, te dooden en te verbranden. „De zaak is zoo hard te dragen,” schreef men uit *Genève* aan *Bern* den 29sten Juni 1535, „dat het vreeselijk is; wij weten niet wat te beginnen, en zijn in groote ellende.” ²⁾

De predikers staan onder het volk op als de profeten van het Oude Testament. Dagelijks wordt er voor het volk gepredikt en worden er gebeden gedaan. ³⁾

Een straal van hope breekt door. Door de Berners afgewezen, hadden de Geneefsche afgevaardigden zich gewend tot die van *Neuchâtel*, welke, door medelijden bewogen, aan hunne broeders in het geloof duizend krijgslieden, aangevoerd door JACOB WILDERMUTH, ⁴⁾ zonden. Ondanks de koude en de sneeuw trok de troep door „de groote, eenzame bosschen van de *Jou*”, zich voedend met „eenige kool-

verhaalt, deelt hij mede, hoe GOD „het hart van dien goeden man roerde” en hoe hij tot zijn einde bad, dat GOD de stad niet zonder Zijn heilig Woord zou laten en dat het Evangelie er niet uit zou weggenomen worden”. Over hen handelende, die het hospitaal van *Ste.-Claire* hebben begonnen of liever gesloten, noemt FROMENT voornamelijk één, genaamd GLAUDE SALOMON, „een goed burger van *Genève*, die onmiddellijk nadat de dames van *St. CLARA* er uitgegaan waren, niet ophield met anderen bij den Raad er op aan te dringen, dat dit hospitaal weder werd opgericht, en in plaats van die dames eene menigte armen geplaatst werden; en om dit gedenkwaardig werk te beginnen, gaf hij er al zijne bezitting aan, te weten zijn goud, zilver en goed. En hij met zijne vrouw dienden aldaar de armen en werd aldaar de eerste bestuurder tot zijn dood, en in zijn testament vermaakte hij er al zijn goed aan.” FROMENT, 236. SALOMON diende het hospitaal slechts drie maanden. Hij stierf 28 Januari 1576.

1) Dit is niet overdreven. Een enkel feit. Een Geneefsche kwam van *Gex*. De PENEYSANS namen haar geld, koopwaar af en sneden haar eene hand af. Toen zij daarover jammerde, werd haar een mes in den hals gezet. Daarna lieten zij haar midden op den weg sterven. (HERMINJARD, III, 303, n. 4.)

2) Ibid., 304.

3) FROMENT, 180.

4) J. WILDERMUTH, wiens vader bij de beroemde veldslagen van *Grandson* en *Morat* geweest was, was in November 1529 met FAREL in betrekking getreden. De onverschrokkenheid van den reformator moest den dapperen veldoverste aantrekken, die zich op het oorlogsveld van *Italië* (1512—1515) onderscheiden had en die zes jaren later (1535), de Neuchâtellers leidend tot de bevrijding van *Genève*, de schitterende overwinning van *Gingins* behaalde. (HERMINJARD, II, 211.) Zijn brief van 3 December 1529 doet hem als een Godvreezend mensch kennen. Hij spreekt daarin van den „armen vromen FAREL”. „Ik houd FAREL hier en ik laat hem in de huizen prediken, omdat ik weet, dat hij aldus nut kan stichten, al bedreigt men mij daarom.” (Ibid., 212.) Zijn vurige ijver voor de Reformatie verklaart reeds de rol, die hij te *Neuchâtel*, *Valangin* en *Payerne* speelde. „Had het GODE behaagd,” zoo schreef hij 18 Juni 1531, „dat ik twintig Berners bij mij had gehad, dan zouden wij niet hebben laten gebeuren, wat geschied is.” (Ibid., 344.)

stronken en rapen". ¹⁾ In de vlakte gekomen, sloegen zij de PENEYSANS te *Gingins* (10 October 1535) en doodden van hen vierhonderd man, ²⁾ terwijl zij zelf slechts een verlies van zeven à negen personen leden. WILDERMUTH maakte zich gereed om naar *Genève* te trekken. Plot-seling mengde zich DIESBACH, de afgevaardigde van *Bern*, in de zaak en bewoog de Neuchâtellers, naar huis te gaan. ³⁾

Het was eene vreeselijke teleurstelling. Sedert eenigen tijd was te *Genève* een Fransche kapitein, DE VEREY, die vriendschap gesloten had met een anderen Franschman, die ter wille van de religie gevlucht was, LAURENT MAIGRET, de „Magnifieke" genaamd. Deze VEREY gaf uitzicht op den steun van *Frankrijks* koning, die met zijn oom, den hertog van *Savoye*, in onmin was. Men ging geheime vergaderingen houden. Den 3^{den} October besloot men met zijn drieën (*Genève*, VEREY en MAIGRET) het land rondom *Genève* te veroveren, en ten huize van den „syndic" BAUDIÈRE ⁴⁾ werd den 19^{den} October, toen men wist dat de Neuchâtellers niet zouden komen, een „laatst betoog" opgesteld.

Men had bijna een gevaarvol verbond gesloten. FRANS I zou een even onhebbelijk buurman zijn als de hertog van *Savoye*. Maar, gelijk de secretaris ROSET opmerkte, „men was in de noodzakelijkheid hulp te aanvaarden, van welke zijde ook". ⁵⁾

X.

Wat verderfelijk scheen voor *Genève*, werd haar behoud. Het zou niet bij een verbond met *Frankrijk* gebleven zijn! VEREY hield voor den Raad eene redevoering, waarin hij op handige manier partij trok van alles wat *Genève* van den bisschop, den hertog en de Berners had te lijden gehad, zeggende: „Opdat de Koning des te beter u zal kunnen helpen u uw goed en de verloren gronden van uw stad weder te geven... zult gij hem wel eenigen voorrang in uwe stad moeten geven." Hij herinnerde aan den voorrang van den bisschop, die hun den oorlog aandeed, aan den hertog en zijn vidomne: „Gij hebt u voorts, om niet onderdrukt te worden, gewend tot de Zwitsers; gij weet, hoe gij er mede gevaren en dagen lang door hen geplaagd zijt; de een heeft den oorlog aan uwe personen, de ander

1) FROMENT, 194.

2) Mémoires et documents, XX, 370. Het cijfer is overdreven. Men zie GRENUS, Fragments, 211.

3) Te *Bern* was het volk steeds meer *Genève* genegen, maar de regeering niet. A. PORRAL, de Geneefsch gezant te *Bern*, schreef: „De heer BERTOL, de predikant, had ons in zijne preek dienzelfden dag (9 Juli voor de vergadering van den Raad) aanbevolen, zoodat het hart van het algemeen zeer door medelijden bewogen was. Maar de HEERE had nog niet het hart van de sperwers bewogen. Dit zal geschieden, wanneer het Hem behaagt." (HERMINJARD, III, 314.) Later schreef BAUDICHON: „Weet, dat ik nooit de burgers en de gemeente van *Bern* zoo welgezind jegens de stad van *Genève* gekend heb, als het tegenwoordig is. Het volk murmureert sterk tegen de grooten, doordat zij ons zoozeer laten wachten en ons van koude laten verstijven." (Ibid., 377.)

4) FROMENT, 189; HERMINJARD, III, 384, n. 7.

5) ROSET, 204.

aan uw goed, wederom een ander aan uw beurs verklaard, zoodat gij nu vernield zijt... De Koning verlangt slechts de beschermmer uwer vrijheden, zeden en gewoonten te zijn; hij laat u uw rechtspraak, uwe regeering en al uwe rechten; hij wil u helpen u te versterken, en verlangt niets van het uwe. De bisschop had het recht van gratie, deze macht behoort u niet toe; wanneer gij dit den Koning zult laten, dan is dit iets van den bisschop. Dit zou hem moed geven om u hulp te zenden, opdat gij op zijne kosten uwe vijanden zoudt verjagen..." De mannen van *Genève*, „die wel hulp wilden hebben, maar geen vorst”, antwoordden met nog grootere gevatheid dan de voorsteller, dat zij met elkander geraadpleegd hadden, dat het voorstel geen „geringe, maar eene zwaarwichtige zaak was”, dat zij die niet aan het volk durfden voorstellen, want dit had „zich nog geen goed denkbeeld kunnen maken van de hulp en den bijstand des Konings”, daarom moest de belofte van hulp „om onze vijanden te verjagen”, maar vervuld worden. Dan zou het volk „vertroost zijn en moed grijpen”. Daarna zou men „de zaken voorstellen”, en de Koning „zal dan reden hebben, over ons tevreden te zijn”. ¹⁾

Bern begreep, waarom het ging: *Frankrijk* zou de hand op *Genève* leggen. De Bernsche gezant schreef aanstonds aan zijne regeering: „Indien gij u niet haast, zullen de heeren van *Bern* niet op tijd zijn; indien de Franschen eenmaal in het land zijn, zal men hen er niet uit kunnen drijven wanneer dit verlangd wordt...” De kroniekschrijver voegt er aan toe, dat de heeren van *Bern* onmiddellijk ²⁾ na het verslag van hunne gecommitteerden zes à zeven duizend man zonden. ³⁾ Maar men begreep wel, waarom er zulk een haast werd gemaakt, want sommigen zeiden: „Als de Franschen niet gekomen waren, zouden de Berners er niet geweest zijn.” ⁴⁾

1) Registres du Conseil, XXVIII, 179 v°, en 180.

2) Wij laten hier eenige verklaringen van *Bern* volgen. De stad begon te verklaren, dat *Bern* zich niet voor *Genève* kon opofferen, „want het hemd was haar nader dan de rok”. (FROMENT, 178.) Het teleurstellend resultaat van de conferentie van *Aosta* (12 December 1535) mededeelend, schreven die van *Bern* aan *Genève*: „Als te voren willen wij u te kennen geven, dat, indien het tot een oorlog komt, gelijk te vermoeden is, wij u slechtweg niet kunnen te hulp komen... Want het komt ons niet gelegen, onze eigen zaken op het spel te zetten en de uwe voor onze rekening te nemen.” (HERMINJARD, III, 373, n. 4 en 5.) De Bernsche diplomatie sprak geen diplomatieke taal. Maar zij was op het punt van te veranderen. Den 17den December is de Raad van *Bern* onbeslist. Den 20sten December hoort hij eene dringende rede van den Geneefschen gezant PORRAL. Men zegt, dat hij hierop den 22sten antwoord hebben zal, want eene deputatie is naar *Bazel* om raad te vragen. (HERMINJARD III, 385.) De ommekeer is zoo snel toegegaan, dat PORRAL er verbaasd over is. (HERMINJARD III, 390, n. 1.) Wij weten, wat ten slotte de mannen van *Bern* bewoog.

3) FROMENT, 201, 202.

4) FROMENT, 201. ROGET (Les Suisses et Genève) zegt, dat niet de gehoorzaamheid aan het bevel der overheid de Bernsche troepen naar *Genève* deed stormen. Het volk had warme sympathie voor de broeders, die reeds zoo lang verdrukt waren. Deze gevoelens worden vertolkt in den „zang van den beer”, waarvan wij hier eenige regels weergeven: „Volken, zwijgt, en gij, mijne wapenbroeders, herhaalt ons blij refrein! De beer, het voorzichtige dier, gaat met vasten tred, met een onverschrokken hart uit zijn hol; hij begeeft zich in het veld, om hen voor den ondergang te behoeden, die door de geheele wereld verlaten waren... Welk een kreet van smart heeft *Genève* tot vermoedens toe door de *Alpen* laten weerkaatsen! Alles sliep. Maar de rotsen werden bewogen; doch de Geconfedereerden

XI.

Bern had den 12^{den} December rondweg aan *Genève* verzekerd, dat het niet moest rekenen op zijne hulp, en verklaarde den 27sten dier maand, dat het zich niet kon onttrekken aan zijne verplichtingen tegenover *Genève*. ¹⁾ Den 16^{den} Januari 1536 wordt de oorlog aan den hertog van *Savoie* verklaard, en den 22sten trekt het leger onder aanvoering van NAEGELI uit. Den 24sten neemt deze *Waadtland* in bezit. Alles vlucht. „Om een teeken aan de mannen van *Genève*” te geven, verbranden de Bernschen het kasteel van *Rolle* ²⁾, het Franciscaner-klooster te *Nyon*, het kasteel van *Gex*. . . Daar staan zij voor *Genève*. Het is bevrijd! Nu gaat men wraak nemen. Er wordt besloten, al de kasteelen der edelen en der vijanden, die nu reeds twee jaren lang *Genève* bestookten, te verbranden en te plunderen. FROMENT is daarover verrukt: „De verwoesting, die rondom *Genève* plaats had, was bewonderenswaardig; ja, zelfs eenige kinderen van *Genève*, van 12 à 13 jaar, brachten grooten buit en gevangenen binnen de stad, waarin men hen niet hinderde noch tegensprak; zoozeer was de schrik allen, die rondom *Genève* woonden, om het hart geslagen. Van alle kanten bracht men klokken, graan, wijn, vee, allerlei huisraad, als bijlen, beddelakens, kleederen aan; de vrouwen liepen er zelfs om, zoo belust was men op buit. Men zag van alle kanten de kasteelen en huizen verbranden, zoodat het scheen, dat er niets dan wolken tusschen de bergen en boven het meer hingen.” ³⁾

Tevergeefs gingen de predikers daar voortdurend tegen in, zeggende, dat men het te erg maakte. Zij zeiden: „Het moet u genoeg zijn, dat GOD u bevrijd heeft van uwe vijanden en hen in uwe hand gegeven heeft, zonder hun iets over te laten; want als gij hun weldoet, zult gij hen voor het Evangelie winnen.” ⁴⁾ Tevergeefs stelde de overheid op het plunderen eene straf van drie geeselslagen. De kapitein-generaal BAUDICHON DE LA MAISONNEUVE gaf het voorbeeld. Men moest hem uit zijn ambt ontzetten en in de gevangenis sluiten. ⁵⁾

Inmiddels zette NAEGELI zijn overwinningstocht voort en kwam te *Saint-Julien*, nam in naam zijner regeering bezit van het fort *l'Ecluse*, den sleutel van de *Jura*. Hij wilde zijne voorhoede verder laten doordringen, toen hij gestuit werd door den Koning van *Frankrijk*, die mede gebruik wilde maken van den hachelijken toestand, waarin het huis van *Savoie* verkeerde.

Naar *Bern* teruggekeerd, ondernam hij een tweeden tocht, waarbij hij

bleven onaandoenlijk. *Bern* alleen werd verteederd. In dezen tijd van smart voor de kinderen des hemels, in dezen tijd van strijd voor de armen van geest, heeft *de beer*, *de beer* alleen zijne ingewanden geopend voor de ontferming. . .” Dit is niet de eerste maal in de historie, dat de gevoelens van het volk en de staatkunde van de overheid niet met elkander overeenkomen.

1) ROGET, *Les Suisses et Genève*, II, 203.

2) FROMENT, 210.

3) Ibid., 222.

4) Ibid., 223.

5) GAUTIER, II, 205.

zich meester maakte van den bisschoppelijken grond van *Lausanne*, en den 20sten Maart van het beroemde kasteel *Chillon*, waaruit hij BONIVARD, die daarin reeds zes jaar lang opgesloten was, bevrijdde.

Toen men zag dat het huis van *Savoie* een doodelijke stoot was toegebracht, wilde ieder, zoowel Roomsche als Gereformeerde, daarvan zijne portie hebben. De Freiburgers, de mannen van *Waadtland* maakten zich van zooveel mogelijk meester, om, gelijk zij zeiden, „de Christenheid te handhaven”, evenals de voorbijganger, die bij een brand een horloge wegnam, opdat het niet gestolen zou worden! De Koning en de Keizer namen natuurlijk de grootste stukken. . . „En aldus werd de arme hertog van alle kanten te gelijker tijd geplukt.” ¹⁾

XII.

Het vreugdegejubel van *Genève* over zijne bevrijding werd weldra getemperd. Den 5^{den} Februari, terwijl de troepen van *Bern* de stad bezet hielden, vroegen de vertegenwoordigers van *Bern* aan de „syndics” voor *Bern* al de rechten van den bisschop en van den hertog.

Maar de Genèveers antwoordden beslist, dat zij „niet dertig jaar lang tegen hunne vijanden gevochten hadden ten einde hunne vrijheden en rechten te handhaven, om nu vazallen te worden van hunne groote vrienden of van iemand ter wereld”. Zij verzochten dien eisch te laten varen. ²⁾

Bern fronste wel de wenkbrauwen ³⁾ en dreigde het verbond te verbreken, doch *Genève* was, nu het van *Savoie* bevrijd was, sterker geworden. De Koning van *Frankrijk* was er ook nog. *Bern* gaf toe en den 7^{den} Augustus 1536 werd een verdrag gesloten, waarmee voor *Genève* een nieuwe periode voor de geschiedenis ontsloten werd. De volgende voorwaarden werden gemaakt.

Genève zou altijd een open stad voor de Bernschen blijven; het mocht zonder toestemming van *Bern* geen verbond noch verdrag sluiten. Het moest aan *Bern* de heerlijke rechten afstaan over *Gaillard*, ofschoon het bij zijne poorten en voor *Genève* zeer geschikt lag, benevens vier en twintig dorpen, „die het zeer goed gelegen zouden gekomen zijn”, afstaan. Zelfs behoorde het goed der verbannen, die zich op Geneefschen grond bevonden, aan *Bern*. ⁴⁾ *Genève* kreeg al de heerlijke rechten en inkomsten van het bisdom, evenals de rechten van den vidomne, waardoor het souverain was over de stad. Die souveriniteit zou het ook uitoefenen over *Peney*, *Jussy* en *Thier*, die eertijds tot het bisdom behoord hadden.

Jammer, dat na de bepalingen die de macht van *Bern* uitbreidden, er bepalingen kwamen die de vrijheid van *Genève* beperkten, terwijl er ten slotte ook regelingen werden gemaakt ten opzichte van

1) FROMENT, 218.

2) Ibid., 216.

3) Ibid., 215.

4) GAUTIER, I, 520.

het land dat afkomstig was van het prioraat van *St.-Victor* en van het kapittel. Deze landen bleven onverdeeld, ten minste *Bern* wilde er geen suzerain over zijn en er geen inkomsten van hebben, maar behield voor zich het recht om zaken, die in appèl kwamen, te behandelen, terwijl het ook uitlevering der misdadigers verlangde.

Zoo sloot *Bern Genève* in met zijn baljuwschap over *Waadtland*, zijne contrôle over de bondgenootschappen, door zijn recht van interventie over de gronden van *St.-Victor* en van het kapittel. De stad *Bern* kon verwachten, dat de tijd zou komen, waarop zij haar bondgenoot slechts behoefde te dreigen, om *Genève* te verhinderen haar te weerstaan. ¹⁾ Dan zou datgene, wat *Bern* altijd gedroomd had, werkelijkheid worden.

XIII.

Het „eeuwig” accoord sloot de oude staatkundige geschiedenis van *Genève* af. Eene andere gebeurtenis had op godsdienstig gebied even te voren eene nieuwe periode ingeleid.

Den 21sten Mei 1536 was de Reformatie officieel door het volk, in Algemeenen Raad saamgekomen, aangenomen. Het verslag van deze merkwaardige vergadering, die met klokgelui en trompetgeschal werd saamgeroepen, bevat o. a. het volgende: „En daarna is met luider stem gevraagd, of er iemand was, die iets wist of wilde zeggen tegen het woord en de leer, die ons in deze stad gepredikt was... Hierop is, zonder dat zich ook maar één andere stem verhief, algemeen aangenomen, door opsteken der handen besloten en aan GOD beloofd en gezworen, dat allen eendrachtig, met de hulpe GODS, willen leven voor die heilige Evangelische wet en het Woord GODS, gelijk het ons is verkondigd, willende laten varen alle missen en andere ceremoniën en Roomsche misbruiken, beelden en afgoderijen, en dat dit alles er toe kon leiden om in eenigheid en gehoorzaamheid aan het recht te leven.” Hier is ook het stuk van de scholen ter sprake gebracht, en daaromtrent is eenstemmig besloten, „dat men een geleerd man daarvoor zou trachten te verkrijgen, dien men zoo salarieert, dat hij er van kan leven en de armen onderwijzen, zonder hun daarvoor vergoeding te vragen, en ook, dat ieder gehouden is, zijne kinderen naar de school te zenden en ze te laten leeren”. ²⁾

Toen dus de Reformatie werd aangenomen, kregen de armen gratis onderwijs voor hunne kinderen en werd ook leerplicht ingevoerd. FAREL arbeidde in de kerk, zijn ambtgenoot SONNIER in de school.

Men ging een schoone toekomst te gemoet.

1) E. DUNANT, *Les relations politiques de Genève avec Berne etc.*, de 1536—1546 (1894), 26.

2) *Régistres du Conseil*, XXIX, 112. A. ROGET, *Histoire du peuple de Genève*, I, 2 (1870).

XIV.

De te overwinnen moeilijkheden waren ontzaglijk groot. Sommige historieschrijvers hebben getracht den toestand van *Genève* op dit tijdstip zeer rooskleurig af te schilderen, om te doen uitkomen, dat CALVIJN daar overbodig was. Maar de feiten spreken al te zeer. „Men kan niet ontkennen,” zegt KAMPSCHULTE, „dat de verwarring en de zedeloosheid te *Genève* tot eene dreigende hoogte waren geklommen, en het zou haast een wonder moeten zijn, indien het anders geweest was.” ¹⁾ Wij wijzen op vier feiten:

1°. De zedelijke anarchie. Volgens Roomsche schrijvers was eene ongehoorde onkunde en onzedelijkheid door de geestelijkheid bij het volk ingedragen. Daarbij was *Genève* sedert jaren een soort van kamp geworden, waarin ieder burger met den dolk in de hand leefde. Daarom is het niet te verwonderen, dat ruwe zeden, verachting van de wetten en brutaliteit de overhand hadden.

2°. De Roomsche reactie. De Algemeene Raad had de Reformatie eenstemmig aangenomen, hetzij, wijl de tegenstanders niet opgekomen waren, of hun mond niet hadden durven openen. Maar de tegenstanders waren er toch. Er werd eene Roomsche partij gevormd, die haar wortel had in eeuwenoude overleveringen. Priesters bedienden de mis in het geheim. Wanneer zij genoodzaakt werden de stad te verlaten, kwamen hunne aanhangers hen opzoeken voor den doop hunner kinderen en voor het sluiten hunner huwelijken.

3°. De oppositie die van Protestantsche zijde kwam. Dit was het ergste. De reformatie was voor menig een slechts eene vrijmaking geweest van het juk van den bisschop, en niets meer. Zij wilden de vrijheid voor zich zelve in de eerste plaats, die van de Gereformeerde kerk was van minder belang. Volgens hen moest de Kerk aan den Staat onderworpen zijn, die immers den bisschop verving. Was het niet aldus te *Bern*?

4°. De betrekkingen met *Bern*. De Gereformeerden wisten, wat zij aan de Berners schuldig waren. Zij erkenden in een brief, dat deze zich als hunne „vaders en beschermers” jegens hen hadden gedragen. ²⁾ De Raad schreef (14 Juli 1535), dat zij als het kind wilden zijn, dat, wanneer zijn vader vroeg: „Hoe wilt gij het?” antwoordt: „Zooals het u behaagt.” ³⁾ Maar *Bern* wilde de suzeriniteit over *Genève*, en daar wilde men in *Genève* niet aan.

De patriotten hadden zich eerst bij den bisschop aangesloten, om zich daarna tegen hem te keeren. Zij hadden zich eerst met *Freiburg* verbonden, om later dat verbond te verbreken. Zouden nu de Gereformeerde patriotten, die zooveel aan *Bern* verschuldigd waren, met die stad moeten breken?

Te midden van al die moeilijkheden arbeidde FAREL met al zijne

1) KAMPSCHULTE, I, 206.

2) HERMINJARD, III, 211. Deze brief schijnt door C. BERNARD geschreven te zijn; hij werd niet verzonden.

3) Ibid., 317.

krachten. Hij predikte en liet prediken. Hij reorganiseerde de hospitalen en scholen. Maar zijn vurig karakter maakte hem meer geschikt om te veroveren, dan om te organiseeren.

Zou *Genève*, het strategisch punt, waarvan de verdere geschiedenis der Reformatie afhing, behouden blijven of verloren gaan?

Op dit oogenblik werd CALVIJN naar *Genève* gezonden.

DERDE HOOFDSTUK.

FAREL, EVANGELIST VAN FRANSCH-ZWITSERLAND.

- I. Evangelisatie in Frankrijk. — II. Dispuut van Bazel. — III. Montbéliard: 1. De Sommaire. 2. De afslaatkramer. — IV. De schoolmeester Ursinus en de bedelmonnik. — V. Bern en Fransch-Zwitserland. — VI. De strijd. — VII. Neuchâtel. — VIII. Zachtheid, bescheidenheid, gevoeligheid, mildheid. — IX. De redenaar.

I.

ALVIJN is voorbereid. *Genève* is voorbereid. Wie zal CALVIJN aan *Genève* geven? FAREL.

Wij moeten den draad zijner geschiedenis weder opvatten, waar wij dien lieten vallen, toen hij, na de geheime kerk van *Parijs* te hebben gesticht, zich, na verschillende zwerftochten door *Frankrijk*, naar *Bazel* begaf.

Vóór hij te *Parijs* kwam, had hij gepoogd het Evangelie in zijn land, te *Gap*, te verkondigen. Maar „hij werd er niet toegelaten, omdat hij noch monnik, noch priester was... Hij werd daaruit zeer ruw verjaagd, zoowel door den bisschop als door het volk, daar men zijne leer zeer vreemd vond en men er nooit over had hooren spreken.” ¹⁾ Hij zocht zich in de bergen te verschuilen, maar na den ommekeer zijner broeders te hebben voorbereid, moest hij een goed heenkomen zoeken. Hij trachtte ook het Evangelie in *Guyenne* te brengen. Maar geen enkele bijzonderheid is daarvan

1) HERMINJARD, I, 180, n. 2.

bekend; zijn vriend CANAYE ¹⁾ en hij zelf spreken er van. Hij zegt, dat hij uit het diepst van *Gallië* zich naar *Bazel* begaf. ²⁾

Volgens de France protestante (2de uitgaaf, VI, 391) zou hij ook nog gelegenheid gevonden hebben, te *Meaux* terug te keeren. Wellicht had hij met den Dominicaner DE ROMA (1523) ³⁾ een onderhoud, waarvan hij ons een kort maar belangrijk verslag geeft. LE FÈVRE had in zijn testament, in het Fransch gedrukt, gezegd, „dat voor het Evangelie plaats zou zijn in het koninkrijk van *Frankrijk* en dat men er niet langer de droomen der menschen zou verkondigen”. DE ROMA

WILLEM FAREL.

antwoordde: „Ik en anderen met mij zullen een kruistocht gaan houden, en zullen den Koning door zijne eigen onderdanen verjagen, indien hij veroorlooft dat het Evangelie gepredikt wordt. Maar die monnik ging

1) „Terwijl gij u in *Aquitanie* ophieldt, zouden wij u geschreven hebben. Maar wij hebben aanstands van uw plotseling vertrek, dat, naar ik verneem, op Christelijke wijze plaats had, gehoord, terwijl een monnik u vervolgde omdat gij in het openbaar het Evangelie verkondigdet. Wij zouden ons daarover bedroeven, indien wij niet wisten, dat gij u begeven hadt in de ark des behouds, ik wil zeggen naar *Bazel* (*Basileam*), een waarlijk koninklijke stad, wyl de Koning der koningen er Zijn Evangelie wil laten prediken...” (15 Juli 1524.) HERMINJARD, I, 242.

2) „*E penitissima Gallia illectus fui.*” Brief van 6 Juli 1525. Ibid., 359.

3) Deze was een inquisiteur, die later allerlei wreedheden beging en nieuwe martelingen verzon. Hij vond een toevluchtsoord te *Avignon*, in de staten van den Paus. HERMINJARD III, 330, n. 6; VII, 473—475.

niet zonder antwoord heen, zooals iemand het geven moet, die GOD vreest, die goed en getrouw is en zijn vorst liefheeft." ¹⁾

Het komt hier uit, van welke verschillende beginselen de kampioen voor Rome en die voor de Reformatie uitgingen. De eerste is een vreemdeling, die er aanstonds van spreekt den oorlog te ontketen en den Koning te verjagen (het program der GUISES en van de Ligue), de ander is een Franschman van ouden stam, „goed en getrouw, die zijn vorst liefheeft” (het program der COLIGNY'S en der Hugenoten).

II.

Te *Bazel* zocht FAREL vermeerdering van kennis en versterking van zijn geloof. ²⁾ Het dispuut van *Zurich* (26 October 1523) en het dispuut in *Bazel* zelf (16 Februari 1524) door den pastoor van *Liestal* gehouden, gaven hem een onweerstaanbaren strijd lust. Tegen 23 Februari noodigde hij daarom met de volgende woorden uit tot het houden van een nieuw dispuut: „Ik heb goedgevonden, in uw midden eenige stellingen neder te leggen, waarvan de geheele Christelijke vrijheid afhangt en die de tirannie der menschelijke inzettingen te gruisel slaan... Komt dan op, gij herders, wien de kudde van CHRISTUS is toevertrouwd, gij die de roeping hebt om te onderwijzen, gij die gezworen hebt de beschermers der vrijheid te zijn, en gij, die de decreten van Rome wilt houden, komt voor den dag (*adeste*) en geeft rekenschap van het geloof, dat in u is, aan hem die dit verlangt (*petenti rationem reddite*), en dit in het volle licht, als kinderen des lichts... Komt met een Christelijk gemoed, daarvoor strijdend, dat het Woord GODS alleen de overwinning behale.”

Het is alsof men de oproeping ten strijde van den beroemden Castiliaan verneemt, die riep: „Komt op, Navarreezen en Mooren, voor de vrijheid, tegen de tirannie! In het volle licht! Treedt in het krijt!” Zoo staat ook de kampioen „die GOD vreest” met het zwaard in de hand, het zwaard dat hij op zijn zegel zal laten graveeren ³⁾ met de woorden: „Wat wil ik, dan alleen, dat het vlamt!” *Quid volo nisi ut ardeat.* ⁴⁾

1) Epistre envoyée au duc de Lorraine par G. Farel, 1543. HERMINJARD, I, 483; VIII, 275.

2) Brief van 6 Juli 1525. HERMINJARD, I, 359.

3) Volgens eene mededeeling van Prof. PH. GODET, te *Neuchâtel*, vindt men het zegel van FAREL op de meeste zijner brieven. Die afdrukken in rood lak zijn bijna geheel onzichtbaar geworden. Maar die op ouwels zijn nog vrij duidelijk, ten minste ten deele. Het is met dit zegel als met dat van CALVIJN. Door de nog bewaarde afbeeldingen nauwkeurig te vergelijken, heeft men het zegel van FAREL opnieuw kunnen afbeelden. Prof. GODET voegt er aan toe: „Men vindt er duidelijk een zwaard op, omringd door eene teekening, waarvan ik den zin niet begrijp. Maar men leest als randschrift het devies: *Quid volo nisi ut ardeat*. Het zwaard, omringd door vlammen, werd door den drukker J. GÉRARD overgenomen. Tusschen de woorden, *Quid en ardeat* vindt men nog eenige letters, waaruit men V. T. G. . I. H. S. kan maken. FAREL heeft één- of tweemaal een ander cachet gebruikt. Op het eene staat een vogel, naar het schijnt een arend, die het geheele veld in beslag neemt. Op het andere staat: P. W. V.” Men zie HERMINJARD, V, 391.

4) In 1535 verklaarde hij nog aan DU BELLAY naar aanleiding van de conferentiën met

De groot-vicaris en de rector der Universiteit verbieden den priesters en studenten, de uitdaging aan te nemen, op straffe van verbanning uit de Universiteit. Maar de Raad dreigt allen, die zich tegen het dispuut zullen verzetten, „het gebruik der molens, der ovens en van de openbare markt” te onzeggen.¹⁾ Men komt dan den 23sten in de groote zaal van het College²⁾ samen. FAREL gebruikt de Latijnsche taal, op zijn Fransch uitgesproken. OECOLAMPADIUS vertolkt zijne rede in het Duitsch. De triumpf is er daarom niet minder volkomen om.

Jammer genoeg, had FAREL zich ERASMUS tot een gevaarlijk vijand gemaakt. Hij had het niet kunnen vergeten, dat ERASMUS tegen zijn geliefden leermeester LE FÈVRE zijne pen gescherpt had; hij was vooral verontwaardigd over het feit, dat de beroemde humanist zich meer van de reformatoren afkeerde, naarmate zij meer door de wereld gehaat werden. Daarom zocht hij in *Bazel* OECOLAMPADIUS, doch hij meed ERASMUS, denkende, dat hij moest behandeld worden gelijk hij het anderen deed. De mannen die het goede wilden, moesten zich schamen voor een man, die zich schaamde voor de menschen van goeden wille. ERASMUS kon dit niet goed verdragen en wilde hem daarom vragen, waarom hij hem als een BILEAM behandelde. Het was een onaangenaam onderhoud. „*Congressiuncula per brevis*,”³⁾ zeide ERASMUS. Beiden stelden ze er een verslag van op. ERASMUS las dat van FAREL, en verklaarde, dat niets ijdeler, meer pochend en heftiger was. „Ik heb nooit iemand gezien,” zeide hij, „die meer op zijne aanmatiging vertrouwde, die met meer verwoedheid kwaad sprak en met meer onbeschaamdheid loog... Hij is een schreeuwer, die onbeschoft is met zijne tong en met zijne pen.” Kennelijk konden die menschen elkander niet verstaan.

Na het dispuut had FAREL een openbaar college gehouden. Hij werd genoodzaakt, hiermede te eindigen. Midden Mei begaf hij zich naar *Constans* en *Zurich*, om zich drie weken later weer naar *Bazel* te begeven, waar hij in de *St.-Martin*-kerk⁴⁾ begon te prediken. Maar na drie preeken gehouden te hebben, werd hij, wellicht op aanstoken van ERASMUS, door de overheid de stad uitgezonden.

III.

FAREL verliet *Bazel*;⁵⁾ men had hem naar *Montbéliard* geroepen, waar hij de reformatie in twee jaar tot stand bracht.⁶⁾

de Roomsche doctoren bij de *Sorbonne*: „Ofschoon ik in het geheel geen boeken heb, en ook geen plaats onder de Godegeleerden inneem, evenwel zal ik alleen, indien de Koning het wil, gaarne in het strijdperk treden tegen de geleerdste Godegeleerden. Als ik overwonnen word, weiger ik niet te sterven; indien ik overwinnaar ben, vraag ik alleen, dat wij ons door een zuiver geloof in CHRISTUS, GODE, Dien wij vertoornden, aangenaam maken.” HERMINJARD, III, 358—359.

1) HERMINJARD, I, 197, 202.

2) Men zie Calvij'n's *Jeugd*, 452.

3) HERMINJARD, I, 289.

4) De pastoor A. ZANKER had OECOLAMPADIUS en BONIFACIUS WOLFHARD tot hulp-predikers. FAREL is dus de eerste prediker van de Fransche kerk van *Bazel* geweest. HERMINJARD, I, 360, n. 8.

5) HERMINJARD, I, 361, n. 9.

6) RUCHAT, I, 294.

In dien tijd gaf hij zijn tweede boek, zijn *Sommaire*. Zijn eerste arbeid, zijn *Manière et fasson*, was de eerste Gereformeerde liturgie; de tweede, de *Sommaire*, was de eerste Gereformeerde dogmatiek. ¹⁾ BAUM ²⁾ noemt het „t beste werk” van FAREL, en voegt er bij: „Met uitzondering van de *Loci communes* van MELANCHTHON, was er geen werk van dien aard in de opkomende kerken der Reformatie. De *Sommaire* is geschreven drie jaar vóór den grooten en den kleinen Catechismus van LUTHER, één jaar vóór ZWINGLI's werk, De vera et falsa religione, elf jaar vóór de eerste Latijnsche en vijftien vóór de Fransche uitgaaf van CALVIJN's *Institutie*.” ³⁾

Om zich te verdedigen tegen valsche gevolgtrekkingen, die zijne tegenstanders maakten uit de korthed, waarmede hij de leerstukken, in het bijzonder dat der Drieëenheid, behandeld had, was FAREL verplicht later eene herziene en vermeerderde uitgave van zijne *Sommaire* te doen verschijnen. ⁴⁾ BAUM, die niet op het theologisch standpunt van FAREL staat, betreurt het, dat hij zoovele toevoegingen en uitleggingen geeft, welke hij beschouwt als listen, hem afgedwongen door de orthodoxie en het radicalisme; maar den eersten tekst noemt hij een model van eenvoudige, duidelijke populaire uiteenzetting der Christelijke leer, alleen uit den Bijbel geput. Het practisch element komt overal op den voorgrond . . . wat den geest en de methode aangaat, herinnert het op menige plaats aan den grooten Catechismus van LUTHER. Over het algemeen heeft de reformator van *Fransch-Zwitserland* veel overeenkomst met LUTHER, met dit onderscheid echter, dat de persoonlijkheid van dezen laatste rijker, grootscher en heldhaftiger (?) is . . . De hoofdstukken van de *Sommaire*, welke handelen over het geloof, de kerk, de sacramenten, de goede werken, het gebed, de barmhartigheid, de aanbidding GODS, de feestdagen, den goeden Herder, enz., zijn meesterstukken van Evangelisch onderwijs door de waarheid en de onafhankelijkheid van het oordeel en der rede-neering.”

BAUM zegt over FAREL's stijl: „Indien zijn Latijn sterk riekt naar de barbaarschheid, in welke de classieke studiën in zijne jeugd verzonken lagen, indien zijne manier van zich uit te drukken zwaar en verward was, en steeds ver beneden de gekuischte, gemakkelijke en heldere manier van CALVIJN en BEZA bleef, zoo staat zijn Fransch ver boven dat van zijne beide beroemde vrienden. Voornamelijk boven dat van CALVIJN, wiens stijl bij elken zin doet zien, dat hij in het Latijn dacht. FAREL was geen geleerde, maar een man van de daad, een volksprediker, die door de innigheid zijner overtuiging, het vuur van zijn temperament de menigte wist in te nemen en te leiden. Bij

1) Eerste Liturgie en eerste dogmatiek in de *Fransche taal*.

2) BAUM, *Le Sommaire de G. FAREL, réimprimé d'après l'édition de 1534* (1867). De eerste uitgaaf van 1524 is verdwenen; van de uitgave van 1534 zijn nog twee exemplaren over, waarvan één op de bibliotheek te *Zurich* is.

3) *Ibid.*, Voorbericht, III.

4) „La raison pourquoy ceste Oeuvre a esté faite et tant différée d'estre reveue et pourquoy a esté augmentée, par GUILLAUME FAREL. A la fin du *Sommaire*, édition de 1552. (Exemplaire de la Bibliothèque de *Genève*.)

voorkeur gebruikte hij zijne moedertaal, die hij zoo gloedvol wist te bezigen, en verstond het, zich daarvan beter te bedienen dan velen zijner ambtgenooten, die geleerder waren dan hij. De stijl der *Sommaire* bewijst dit. Er komen veel minder Latinismen in voor, dan in andere geschriften van dien tijd. De zinnen zijn helderder en natuurlijker en dragen dat losse, Gallische stempel, dat reeds tegen het midden der zestiende eeuw onder den invloed van het *Pédantisme* en den slechten Italiaanschen smaak begon te verdwijnen." ¹⁾ Wij willen dit oordeel hier niet bespreken, maar alleen opteekenen, hoe hij er toe kwam, de pen op te vatten: „Ongeveer dertien of veertien jaar geleden zocht de goede en getrouwe dienstknecht GODS, JAN OECOLAMPADIUS, herder en leeraar der kerk, op verzoek van enkele goede menschen mij aan, eenig onderricht in de moedertaal te geven voor hen, die geen Latijn kennen, kortelijk handelende over enkele punten, omtrent welke de wereld niet goed onderwezen was, opdat allen, die Fransch spreken, het juiste begrip omtrent JEZUS konden hebben. . . Ziende op mijne geringheid, zou ik niet getracht noch voorgesteld hebben iets te schrijven, maar toen ik daartoe door zulk een groot herder werd aangezet, kon ik niet nalaten al mijne moeite en vlijt daaraan te besteden." ²⁾ Wij betreuren het, dat wij niets van die bladzijde, geschreven „voor de arme schapen van GOD", „voor de eenvoudigen" kunnen aanhalen. Zelfs als hij schrijft, spreekt FAREL; hij bezat inderdaad in hooge mate de kunst, men zou haast zeggen den hartstocht om tot het volk te spreken. Als hij aangevallen werd, tot verweer gereed; beleedigd zijnde, de volle laag teruggevend.

Op zekeren dag vernam men te *Montbéliard*, dat een aflaatkramer aangekomen was. De Raad weigerde, hem zijn handel te verbieden. Aanstonds schreef FAREL aan den hertog (11 Nov. 1524): „Een van die schelmen en roovers is te *Montbéliard* komen preeken, en hij stelt zich voor, onder aanroeping van den heiligen ANTONIUS aanstaanden Zondag de arme onderdanen van Uwe Hoogheid te plukken. . . Daarop hebben wij als uwe getrouwe onderdanen den Raad van *Montbéliard* uitgenoodigd, zich tegen deze Godsclasteringen en dieverijen te verzetten . . . ons zelf aanbiedende en meer in het bijzonder FAREL, ³⁾ ons lichaam en ons leven aan de strengste straffen, die de rechtbank zou uitspreken, te onderwerpen, indien wij datgene, wat wij zeggen, niet konden bewijzen. Maar tegenover dien snaak is hun zwaard verroest in de scheede gebleven. . . Wij bidden u nederig, Doorluchtige Vorst, de eer van CHRISTUS en het heil van uwe arme onderdanen in overweging te nemen. . . Maar opdat niemand in naam van het Woord GODS tot Uwe Hoogheid of tot ons het verwijt zou kunnen richten van dien persoon geweld te hebben aangedaan en hem te hebben verdreven zonder hem te hooren, zoo stemmen wij er wel in toe, indien dit Uwe Hoogheid behaagt, hem met zijne koopwaar te laten binnenkomen; evenwel op voorwaarde, dat hij niet prediken of iets verkoopen zal,

1) BAUM, XIV, XV.

2) *Aux lecteurs fidèles*, 219, 220.

3) De brief is geschreven uit naam van FAREL en GAYLING. De tekst is in het Duitsch.

dan nadat hij te voren uit het Woord GODS bewezen heeft, dat hij het recht en de macht heeft zulks te doen." ¹⁾

Kennelijk wil hij de spreuk, die hij aangenomen heeft, gestand doen: „Wat wil ik, dan alleen, dat het vlamt." Hoe noemt hij zaken en personen bij den naam! Welk een afkeer toont hij van omwegen en restrictiën! Welk een ijver! Zijn leven heeft hij veil, indien het Woord GODS triomfeert!

Alleen op de bres staande, ziet FAREL zich genoodzaakt, al is hij geen herder, de sacramenten te bedienen. ²⁾

In die dagen van crisis meende men, dat de Goddelijke roeping vrijstelde van eene menschelijke. Daarna ging hij in 1525 terug naar *Straatsburg*.

IV.

Te *Straatsburg* vond FAREL zijn ouden meester LE FÈVRE, die evenals hij, ROUSSEL, MICHEL D'ARANDE, VÉDESTE gasten van CAPITO waren. Na een jaar daar vertoefd te hebben, vertrok hij naar den *Elzas* (1526). Daar zou hij bijna omgekomen zijn, toen een onweder in de moerassen bij *Schlestadt* uitbarstte. Den 25sten October 1526 is hij te *Bazel*, ³⁾ en tracht hij door te dringen tot *Neuchâtel*. Hij had het koorkleed van een priester aangedaan, omdat hij zonder dat niet gehoord zou zijn. „Ook," zegt de kroniekschrijver, „vermomde hij zich in den beginne, zonder afgoderij, op verschillende manieren, om te kunnen prediken in de Fransche taal," ⁴⁾ maar toen hij den kansel wilde beklimmen, herkende men hem en werd hij gedwongen de stad te verlaten.

Toen begaf hij zich naar *Aigle*, dat *Bern* toebehoorde. „Daar gekomen zijnde, moest hij listige middelen beramen om verlof te krijgen tot prediken. O. a. trad hij als schoolmeester op en leerde de kinderen op zijn eigen kosten." ⁵⁾

Midden November kwam hij en opende eene school onder den naam van URSINUS. Den heeren van *Bern* berichtte hij: „G. FARELLUS, uw zeer nederige en gehoorzame dienaar, is zich te *Aigle* komen vestigen met de bedoeling er eene school te openen, om er de jeugd in de deugd en in de leer te onderwijzen, en om zich de noodige middelen van bestaan te verschaffen." ⁶⁾

Dit was niet enkel misleiding. URSINUS was de gelatiniseerde naam zijner moeder, en de reformator was wel paedagoog. Opmerkelijk, in een schooltje begon FAREL de reformatie van *Fransch-Zwitserland*, en in een schooltje ging FROMENT aan de reformatie van *Genève* arbeiden!

Natuurlijk veranderde de leerstoel spoedig in een predikstoel; den 30sten November predikte FAREL voor het eerst. ⁷⁾

1) HERMINJARD, 303, 304.

2) Ibid., I, 305, n. 3; 453; 461, n. 15.

3) Ibid. „Het waren schoone oogenblikken in het leven van FAREL. Hij vereenigde toen voorzichtigheid en zachtheid met vurigen ijver."

4) Juni, 1527. HERMINJARD, II, 22.

5) Ibid., I, 461.

Hij schreef den 14^{den} December 1527: „Indien een uwer broeders niet goed tevreden is over mijn preeken, dat hij mij openlijk, niet achter mijn rug, tegenspreke. Want ik ben er van overtuigd, dat de waarheid zal zegevieren en dat het Woord GODS zal overwinnen.” ¹⁾

Uit het volgende kunnen wij zien, hoe FAREL propaganda wist te maken.

Hij wilde aan de nonnen van *St.-Clara*, te *Vevey*, laten zien, hoe men hem belasterde. „Een elf dagen geleden kwam hier iemand, om wijn te vragen, die hard uitgeschreeuwd had, dat allen die mij hoorden verdoemd waren, en dat mijne leer tegen GOD was. Ik sprak hem vriendelijk aan, gelijk de HEERE geboden heeft. Ik vroeg hem, of hij te *Neuville* gepredikt had? — Hij antwoordde verschrikt, van ja. — Ik vroeg, of de duivel het Evangelie van JEZUS CHRISTUS kon prediken, en of zij, die het Evangelie hooren, verdoemd zijn? — Hij antwoordde van neen. — Ik sprak tot hem: „Waarom hebt gij dit openlijk gepredikt? Ik verzoek u, dat gij het zegt zooals gij het gepredikt hebt, en wanneer gij eene zaak weet die ik verkeerd gezegd heb, zoo laat het uitkomen; want ik wil sterven, wanneer ik het arme volk, dat door het dierbaar bloed van onzen Heere JEZUS gekocht is, slecht heb onderwezen.” ²⁾

De broeder is steeds meer in de war en antwoordt, dat hij gekomen is om te vragen en niet om te redetwisten, en hij begint „te razen”. Maar FAREL laat zich niet van de wijs brengen. In den naam van „de eere GODS, die ons boven alles moet gaan,” dringt hij er op aan, dat hij zich zal verklaren. Dit alles gebeurde op straat, en het was niet te verwonderen, dat de aandacht der menschen er op gevestigd werd en weldra eene menigte menschen FAREL en den broeder omringde. „Zoo naast elkander gaande, terwijl ik hem preste zijn woord gestand te doen, en hij het nu eens over dezen dan over genen boeg wierp, beet hij mij in het oor: „Gij zijt een ketter, gij brengt de menschen van den goeden weg af.” Sommigen kwamen van hun werk en voegden zich bij ons. Ik zeide: „Ziedaar dezen lieven broeder, die gepredikt heeft, dat alles wat ik predik leugen is, en dat zij die mij hooren vervloekt zijn; zelfs heeft hij mij op dit oogenblik gezegd, dat ik een ketter, een verleider van het volk ben.” — Toen zeide hij: „Wat heb ik u gezegd? Wie heeft het gehoord? Gij zuigt het uit uw duim!” — Ik antwoordde: „Is GOD geen Getuige, dat gij het mij gezegd hebt? Waarom ontkent gij, wat GOD zeer wel weet? Indien ik ben, gelijk gij zegt, houd het vast, men zal u geen geweld aandoen; men zal u nog beter aanhooren dan mij.” — Daarop sprak FAREL over den dienst van GOD, en over de toevoegselen die door de kerk bij de wet des Evangelies gedaan waren; hij haalde de apostelen aan, kortom, het was een volslagen prediking. „Daarop geraakte de broeder als buiten zijne zinnen, zonder dat er eenige oorzaak was, . . . trok de muts van zijn hoofd buiten de kap, smeed die op den grond, en den voet er op zettend, zeide hij: „Ik ben er van verbaasd, dat de aarde

1) HERMINJARD, II, 72.

2) Ibid., II, 66.

ons niet verslindt!" Ik kon hierop haast niet antwoorden, want deze broeder schreeuwde buiten zich zelven, en toen een der omstanders, hem bij de mouw grijpende, zeide: „Hoor hem, gelijk hij u hoort," zeide hij: „Gij zijt geëxcommuniceerd, legt gij de hand op mij?" — Het volk liep steeds meer te hoop; het tooneel duurde voort en werd steeds levendiger; de politie van de plaats werd gewaarschuwd en begaf zich er heen. „Middelertwijl kwam een der officieren en bracht ons beiden in de gevangenis, de een in dezen, de ander in genen toren. Des Zaterdagmorgens (vier dagen daarna), toen men mij uit de gevangenis haalde, zag ik den broeder voor het gerecht staan." Maar deze liet heel iets anders dan heldenmoed schitteren. „De broeder wierp zich op de knieën en zeide: „Mijne heeren, ik vraag vergiffenis aan GOD en aan ulieden... En ook u, Magister, smee ik om vergiffenis, want indien ik tegen u gepredikt heb, ben ik door valsche rapporten misleid." — De broeder moest beloven, dat hij den volgenden dag eene preek van FAREL zou gaan hooren en dan verklaren, of deze al dan niet de waarheid predikte. Daarna sprak hij nog een oogenblik met FAREL op de binnenplaats van het kasteel. ¹⁾

V.

Eenigen tijd had FAREL te *Aigle* gepredikt, waar hij zich eigenlijk opgeworpen had. Daarom liet de Senaat van *Bern* hem (22 Februari 1527) den kansel verbieden. Al was hij „zeer geleerd" en al preekte hij de waarheid, toch wilde men hem doen ophouden, omdat hij geen priester was. Maar den 8sten Maart krijgt FAREL weer het noodige verlof, en van dien tijd af wordt hij door het machtigste der kantons gesteund. Den 27sten Mei wordt hem vergund, overal openlijk en vrij te prediken. Den 3^{den} Juli wordt hij in zijne dubbele qualiteit van schoolmeester en predikant erkend. ²⁾

Daarop had het groote dispuut van *Bern* plaats, waardoor over de toekomst der Reformatie in het kanton, ja in geheel *Zwitserland* beslist werd. FAREL is er bij; vijf dagen later (1 Februari 1528) gaat hij weg, vergezeld door een heraut en een brief van volmacht. ³⁾ Van dit oogenblik af behoeft hij geen tegenstand meer te duchten; hij is de officieele missionaris van *Bern* voor *Fransch-Zwitserland*. ⁴⁾ Als men FAREL beleedigt, is *Bern* beleedigd!

1) HERMINJARD, II, 67—71.

2) „Verbo Domini enuntiando et pueris abcdariis instituendis." HERMINJARD, II, 31. Het verlof van 27 Mei gold allen predikers in *Bern*. Ibid., 26, n. 11.

3) HERMINJARD, II, 105, n. 3.

4) *Waadtland*, voor het grootste deel aan het huis van *Savoye* toebehoorend, was een soort confederatie, die hare afgevaardigden naar eene vergadering zond, welke gemeenlijk te *Moudon* saamkwam. De Staten bestonden uit edelen en uit afgevaardigden van veertien steden of burchten. Het overig deel van het land gehoorzaamde aan verschillende heeren: 1°. *Lausanne*, de vier gemeenten van *Lavaux*, een deel van *Vevey*, *Avenches*, *Lucens* en *Bulle* stonden onder den prins-bisschop van *Lausanne*; 2°. het baljuwschap van *Orbe*, *Grandson*, *Morat* werd sedert 1475 gemeenschappelijk door *Bern* en *Freiburg* bestuurd; 3°. het gebied over *Aigle*, *Ormonts*, *Ollon* en *Bex* had *Bern* alleen. HERMINJARD, I, 354, n. 1.

In 1525 hadden de Staten van *Waadtland* besloten: „Dat niemand . . . een boek, gemaakt door genoemden MARTIN LEUTER, hebben, koopen of bewaren zal . . . als men eenige van zijne vervloekte en doemwaardige meeningen handhaaft of bevestigt, zal men drie dagen strenge kerkerstraf hebben . . . en moet men in het openbaar driemaal met galgekoord geslagen worden, en indien . . . hij, na die slagen ontvangen te hebben, verhard of hardnekkig wil blijven, moet hij verbrand worden als een valschen, uit te roeien ketter, en wel met zijn boek, indien hij er een had.” ¹⁾

Te *Bern* was het anders. Men vernam daar op zekeren tijd, dat men te *Lausanne* kwalijk van FAREL gesproken had. Dadelijk waren de heeren van *Bern* er bij, om mede te deelen, dat FAREL zich had voorgesteld de stad te bezoeken en zich te zuiveren van hetgeen men van hem gezegd had. ²⁾ De bisschop van *Lausanne* weigerde FAREL te ontvangen. Een nieuwe brief werd door *Bern* geschreven. De minste beleediging die hem aangedaan wordt, willen zij beschouwen als hun gedaan, en zal door de wet der wedervergelding gewroken worden. „Geen haar van zijn hoofd mag gekrenkt worden.” ³⁾

Bern voert zijn plan in drie tempo's uit. In de eerste plaats stelt het, „dat men niemand tot het geloof mag dwingen”, „maar ieder vrij moet laten in zijne conscientie”; ²^o. zoo lang „de meerderheid zich niet voor de goede zaak verklaren zal”, „moet men zich beijveren de vrije predikatie te verzekeren, in de hoop, dat later de meerderheid des te sterker worde om de ceremoniën af te schaffen,” en ³^o. als ten slotte de meerderheid zich heeft uitgesproken, moet men haar geen weerstand bieden. ⁴⁾ Later is het eene ergernis, die onderdrukt moet worden, als „enkelen . . . heimelijk de mis houden, de kinderen elders ten doop brengen, en vooral, wanneer de priesters . . . niet komen om het Woord GODS te hooren” . . . „Dus mag geen kwaad gedaan worden tegen genoemde grootste partij, hetzij in het openbaar of in het geheim, op welke manier dan ook.” ⁵⁾

Dit was niet echt „liberaal”, noch verdraagzaam. ⁶⁾ Maar tot hunne eer moet gezegd, dat zij niet als hunne Roomsche tegenstanders de brandstapels hebben laten rooken.

Bern zocht van alle gelegenheden gebruik te maken om *Fransch-Zwitserland* binnen te dringen.

1) HERMINJARD, I, 355, 356.

2) 3 October 1529. Ibid., 198.

3) 20 October 1529. Ibid., II, 198.

4) A. PIAGET, Documents inédits sur Guillaume Farel et sur la Réformation dans le comté de Neuchâtel, 1897 (Extract uit het Museum van *Neuchâtel*), 2, 3. „Het werd aangenomen, dat in de religie de meerderheid de wet aan de minderheid zou opleggen. . . Dit beginsel behaagde aan ons Zwitsers, en *Bern* en *Freiburg* namen het aan om hun gemeenschappelijk gebied te regeeren.” *Le Chroniqueur*, 61.

5) PIAGET, 44.

6) Het geval van CLAUDE van *Neuchâtel*, heer van *Vauxmarais*, is merkwaardig. In 1531 schafte hij de mis te *Saint-Aubin* af, om de Berners in het gevele te komen. „Omdat ik hun heer ben,” zeide hij, „heb ik geen rekening te houden met den tegenstand der meerderheid.” Twee jaar later herstelde hij den Roomschen eeredienst, om de *Freiburgers* te behagen. HERMINJARD, II, 342, 354; III, 76—77.

VI.

FAREL boog voor een hooger en Meester, dan de heeren van *Bern*.

Hij aanvaardde toen zijn tocht, even boeiend als de roman van een held die alleen op zijn zwaard leeft, en even ernstig als het verhaal van een martelaar. „Wat wil ik, dan dat het vlamt!” Nu vlamt zijn zwaard en schiet naar alle zijden zijne flikkeringen uit.

Van den 22sten Januari 1530 af bevond hij zich te *Morat*. Hij waagde opnieuw een aanval op *Neuchâtel*, door die stad verscheidene malen te bezoeken. Men sloot voor hem de poorten. Hij begaf zich naar den pastoor van *Serrières*, EMER BEYNON, een stillen vriend van het Evangelie. ¹⁾ De pastoor durfde hem den kansel niet afstaan. FAREL preekte vóór de kerk. „Vele Neuchâtellers waren saamgestroomd om hem te hooren; zij namen hem mede naar de stad en geleidden hem naar de *Croix-du-Marché* op het platform.” Er is geraas. Men roept: „Te water, te water!” Hij gaat heen en komt terug. Ten slotte opent men voor hem de kapel van het hospitaal.

Hij gaat ook in de omstreken prediken. Een handschrift verhaalt, dat op zekeren dag FROMENT, die hem vergezelde, uit de handen van den priester de hostie neemt en tot het volk roept: „Hier is de GOD niet, Welken men moet aanbidden.” ²⁾ In elk geval is het hier de plaats om de volgende episode mede te deelen. In 1897 vond de hoogleraar PIAGET de acten van een proces, waartoe het gebeurde aanleiding gaf. De getuige PURRY sprak: „Midden Augustus, op den dag van Onze Lieve Vrouw, hoorde hij FAREL prediken; hij gebruikte het middagmaal met hem en vernam, dat hij spoedig naar *Neuchâtel* wilde terugkeeren om te preeken, waarom hij besloot mede te gaan. Toen zij kwamen te *Valengin*, kwamen zes of zeven priesters voor een kruis bij de kerk tot hen, die genoemden FAREL in het Latijn en in het Fransch begonnen te ondervragen, en dit over verschillende zaken die hij niet verstond. Al disputeerende, verwijderde zich een hunner en ging over den burcht van *Valengin*; ik weet niet, of hij naar het kasteel of elders heen ging. Zij gingen echter op weg naar *Neuchâtel*. Toen zij over de brug waren, begonnen de dames of juffrouwen hard te roepen: „Joden, Saracenen, ketters,” en andere beleedigingen... En toen zij hun weg vervolgden, zagen zij uit de verte Spanjaarden en ook FAREL's schoonbroeder komen... die hen hard achternaliepen. Daarop zeide PURRY tot FAREL en zijn schrijver, dat zij zich reppen zouden, want hij vreesde, dat de mannen die kwamen, slechte bedoelingen jegens hen hadden; ook deed hij meester FAREL vooruitgaan en zij liepen hard, doch zij die achteraankwamen deden het nog beter, want zij haalden ze in. En toen genoemde PURRY den moed van

1) Le Chroniqueur, 79, 80. — FAREL schrijft zelf, dat hij predikt „aan de poorten der steden, in de dorpen, op de markten, in de huizen”, niettegenstaande den tegenstand der „geschorenen”. HERMINJARD, II, 219.

2) Het verhaal is ontleend aan een Leven van Farel uit het begin der XVII^{de} eeuw. De ongenoemde schrijver putte denkelijk uit eene geloofwaardige bron.

dezen zag, zeide hij hun: „Heeren, ziet toe, wat gij doet...” En hij hield ze zooveel mogelijk terug... Daarop gingen zij tegen genoemden meester WILLEM vreeselijk te keer, door hem eerst te ondervragen, om hem daarna te slaan en aan de haren te trekken. En hij zag een ander komen, een zwarte; hij vernam, dat hij een van de bastaards van het huis van *Valengin* was, met zijn ontbloot zwaard in de hand... en de Spanjaard keerde zich tegen hem en verbood den slag. Onmiddellijk kwamen vele anderen, als mejuffrouw DE RONÇOIT,¹⁾ met een groot stuk ijzer in de hand, en hare dochter met een ruw stuk hout, en vele andere vrouwen. Hij zag ook CONRARD JOUNIN met een ontblooten degen in de hand; ik weet niet, of het was om hem te slaan, schoon hij hem harde woorden gaf. Hij zag ook de heeren JEHAN CORDIER en JAQUES BISARD, en zag ook, hoe mijnheer CORDIER genoemden meester WILLEM bij de haren greep, hem vele malen over den weg, tegen den grond smeed, en zij sleepten hem, hem met vuisten, ijzer, hout op het hoofd slaande en hem ook rakende op de schouders, de armen en het gelaat, zoodat zijn aangezicht geheel bloed was en zij niet meer het gelaat van een mensch daaruit kenden. Van daar, van de *Molatière*, tot voor de kapel leidden zij hem, altijd slaande. Toen zij voor genoemde kapel waren, werd hij door de heeren CORDIER en URSELIN gegrepen en zij deden hem voor genoemde kapel knielen, tot hem zeggende: „Aanbid uw GOD, die in deze kapel is, en zeg Hem, dat Hij u redde,” en zij sloegen zijn hoofd tegen de kapel aan, zoodat het bloed daaraan bleef.²⁾ FAREL antwoordde altijd, dat hij JEZUS CHRISTUS wilde aanbidden, terwijl hij om recht vroeg. Daarna werd hij naar het kasteel geleid, waar hij met wat water gewasschen werd. En hij zag de twee juffrouwen, namelijk DE RONÇOIT en hare dochter, die bebloed waren, en het kwam haar voor, dat zij zich dapper gehouden hadden.”

FAREL kon toen naar *Neuchâtel* terugkeeren, waar het oogenblik was aangebroken, dat de eerste stoot den vijand zou toegebracht worden. De eerste Bernsche expeditie was op weg om *Genève* te bevrijden. De Gereformeerden grepen moed. In September 1530 sloeg FAREL plakaten aan kruisstraten van *Neuchâtel* aan, waarin beweerd wordt, „dat allen die de mis lezen zijn slechtaards, moordenaars, heimelijke dieven, loochenaars van CHRISTUS' lijden en verleiders van het volk, en dat hij dit uit de Heilige Schrift wilde bewijzen”.³⁾

De kanunniken deden hem daarvoor een proces aan. De rechters durfden echter geen oordeel uitspreken en brachten de zaak daarom den 24sten September voor den Raad van *Besançon*, die haar naar het aanstaande algemeen concilie of naar den Keizer verwees.

Zes dagen later klaagde FAREL den vicaris van *Neuchâtel* aan, die hem als ketter had behandeld. Hij bracht een lang vertoog over de mis voor de rechtbank, waarin wij deze zinsnede lezen: „De regel hunner mis... is vol Godslasteringen en alle slechtigheden, want het

1) „Mevrouw DE RONÇOIT, de voornaamste beschuldigde, wier dochter PHILIPPE heette, was een der edelvrouwen uit het gevolg van GUILLEMETTE DE VERGY.” PIAGET, 13, n. 2.

2) „De vlekken werden zes jaar daarna gevonden.” Vle de Farel, in PIAGET, 7.

3) A. PIAGET, 16, 17, 23.

is slechts een werk van schoenlapperij, van dezen en genen samen-geflanst, zoodat iedere paus en pausje er zijn lap bij heeft willen doen." ¹⁾ De rechtbank zond deze zaak naar den Raad van *Besançon*, maar trok die uitspraak weder in, en verwees haar naar de geestelijke rechtbank van den bisschop van *Lausanne*.

De Gereformeerden van *Neuchâtel* hadden meer haast; den 23sten en 24sten October werden uit de *Collegiale* eenvoudig de beelden der heiligen met hamer en bijl verwijderd, ²⁾ en op 4 November werd met eene meerderheid van 18 stemmen de Roomsche eeredienst afgeschaft. ³⁾

Het was een tijd van geweldpleging.

De kasteelbewoonster van *Valengin* beklagde zich hierover met de opmerking: „Ik geloof niet, dat dit volgens de oude Evangeliën is; indien er nieuwe zijn, die dit laten doen, ben ik er verslagen over." En verder zegt zij: „Aan mij en mijn land wordt dwang aangedaan, en ik begrijp, dat er een nieuwe wereld is gekomen, waarin de heerlijke rechten verkracht, het recht verbroken, waarheid en trouw verloren worden." ⁴⁾

Dit is te verstaan; het is slechts jammer, dat deze vrouw en hare vrienden geen woord van afkeuring laten hooren over de verschrikkelikheden, die er sedert eeuwen, ook te *Lausanne*, te *Genève*, in *Frankrijk* gepleegd zijn door onwetende, onredelijke, bloeddorstige vertegenwoordigers der kerk. Wie had het bloed van FAREL aan de muren van *Valengin's* kapel laten kleven?

Wanneer een oorlog onvermijdelijk wordt, kunnen zij, die voor het licht strijden, medegesleept worden tot betreurenswaardige wraakoefeningen. Maar deze zonden kunnen ons niet beletten, het met blijdschap te begroeten dat de waarheid triumpheert.

Het devies van FAREL blijft: „Wat wil ik, dan dat het vlamt!" Daar is hij te *Grandson*... Vrouwen stormen de kerk binnen. „De predikanten," zegt een handschrift uit dien tijd, „werden vreeselijk toegetakeld." En de afgezant uit *Bern* schreef den volgenden dag, na onderzoek: „De predikanten hebben zulk een verscheurd gezicht, dat men zou denken, dat zij met katten gevochten hebben, en men heeft voor hen de stormklok geluid, alsof men op de wolvenjacht ging." ⁵⁾

1) PIAGET, 33.

2) VULLIEMIN beweert, dat op 23 October FAREL zich in de kapel *de l'Hôpital* liet ontvallen, dat, wanneer de mis in de Groote kerk werd gelezen, het met de eer van het Evangelie overeenkwam, dat dit ook daar verkondigd werd! Nauwelijks had hij dit gezegd, of eene groote menigte komt op, maakt zich van de Groote kerk meester en doet FAREL den kansel beklimmen om een wegsleepende predikatie te houden. (*Le Chroniqueur*, 81.) Maar de aantekeningen van het proces met den vicaris toonen aan, dat FAREL, ten minste den 21sten September, gepredikt had op den heuvel waarop de *Collegiale* staat, of wel in de *Collegiale* zelf.

3) PIAGET, 28, n. 6.

4) HERMINJARD, II, 313.

5) HERMINJARD, II, 362, n. 1. „FAREL en zijne medewerkers, CLAUDE DE GLANTINIS en HENRY POURCELLET, dringen dagelijks meer vooruit. Zij gaan van plaats tot plaats, de kruisen verbrekend, de gemeenten vergaderend en het land met groote stoutmoedigheid verdedigend." (*Le Chroniqueur*, 80.) De mannen van *Grandson* schrijven aan de afgevaardigden van *Bern* en *Freiburg*: „Zij hebben al onze altaren verwoest, onze priesters overbluft en onze missen schandelijk en stinkend genoemd." Daarop gingen meester WILLEM en zijne medeplichtigen zich plaatsen in de koorstoelen, toen de Godsdienstoefening beginnen zou, om de

FAREL wordt door een hartstochtelijk enthousiasme aangegrepen. Niemand was meer Roomsch geweest dan hij. GOD had hem gered uit den stinkenden modderpoel, om „het werk des levens te doen, den vijand, oorzaak van zonde en dood, verjagend”. „Zou het niet bijzonder ondankbaar zijn,” als hij GOD niet voortdurend dankte en zich er niet aan gaf, „om te trachten, dat allen zulk een groot geluk deelachtig werden?” ¹⁾

Daarom gaat hij over de bergen, te voet, in de koude, altijd gereed slag te leveren, op het kerkhof, ²⁾ op de markt, in de straat, nu eens door het geestdriftige volk op een kansel in de kerk gedragen, dan weder halfdood geslagen door hen, die zijne rede niet wilden

De kerk van Neuchâtel.

hooren. Te *Ollon* mishandelen vrouwen hem. Te *Bevaix* dringen de prior en de monniken de kerk binnen terwijl hij predikt, en jagen hem weg, na hem een dracht slagen gegeven te hebben. Te *Saint-Blaise* hitst de pastoor het volk op, en FAREL wordt zoo mishandeld,

goede lieden, die hunne gebeden kwamen doen, in verwarring te brengen, en anderen plaatsten op hunne hoofden een blok hout, spottend zeggende: „Ziedaar uw GOD.” Door onze hooge souveraine... waren het uur en de plaats bepaald om te prediken, opdat de geestelijken vóór en na dit uur hunne gewone diensten konden verrichten, en wij eveneens die zouden kunnen bijwonen. Maar meester WILLEM, om den dienst te verhinderen, heeft buitenmate den tijd in zijne predikatiën overschreden... en nadat hij zelf zeer lang gepredikt had, heeft hij een ander den kansel laten beklimmen en daarna weer een ander.” HERMINJARD, II, 368, 369.

1) *Epistres à tous seigneurs et peuples*, vervolg op: *Du vray usage de la croix*, éd. FICK, 177.

2) *Te Payerne*. HERMINJARD, II, 344.

dat hij ontdaan, uitgeput en bloed spuwend, bijna onherkenbaar te *Neuchâtel* komt. ¹⁾ Te *Grandson* rijten vrouwen zijn gelaat open. Te *Valengin* wordt hij met het hoofd tegen den grond geslagen en met bloed bedekt. ²⁾ Maar hij gaat onvermoeid voort; hij vliegt door *Fransch-Zwitserland*, hij heft het op, hij schudt het met zijne krachtige armen en met zijn vurig geloof wakker, uit de bergen en uit de steden een nieuw volk te voorschijn roepend.

VII.

In de verte duikt het *Neuchâtel* van FAREL en van de XVI^{de} eeuw

Het klooster.

reeds voor ons op. Wij zien eene groep torens en muren, behoorend bij het kasteel en de *Collegiale*. Die gele oude gebouwen vallen in de stad en daarbuiten sterk in het oog. Zij zijn nog in uitnemenden staat. Maar met één of twee torens bleven zij alleen over.

Ik bestijg den heuvel. De kerk is niet al te groot en ten deele in

¹⁾ Le Chroniqueur, 65, 87, 89.

²⁾ FAREL preekte in dien tijd ook te *Landeron*, dat Roomsch bleef, waar de preekstoel was waarover wij straks spreken. In 1538 had *Neuchâtel* te *Landeron* een kastelein geplaatst, J. HARDY, voorstander der Reformatie. Toen hij te *Dôle* om des geloofs wil gevangen genomen (1531) en onderscheiden malen met de doodstraf bedreigd werd, had hij zijn leven aan *Bern* en aan den ambtman J. J. DE WATTEVILLE te danken. (HERMINJARD, V, 94, n. 1.) Men zie: Brief van LOUIS VAN ORLEANS aan de IV ambtenaars te *Neuchâtel*, hun bevelend, die van *Landeron*, die bij de oude kerk willen blijven, met vrede te laten (ibid. II, 334); brief van den Raad van *Bern* aan den Raad van *Landeron* (1537), aanradend, het Evangelie aan te nemen (ibid., IV, 200).

Romaanschen, ten deele in Gothischen stijl gebouwd. Hier boeide en bezielde FAREL zijn gehoor.

Waar woonde de reformator? Het is niet bekend. Denkelijk heeft hij dáár zijne tenten opgeslagen, waar vroeger de kanunniken woonden, ¹⁾ in de huizen naast de *Collegiale*. Eén daarvan is nog over en wordt de „oude pastorie” genoemd. Een ander, daarnaast, is in 1600, eenige jaren na FAREL's dood, herbouwd. Deze huizen zien er nog ongeveer uit als vóór meer dan drie eeuwen.

In het Museum bewaart men eenige voorwerpen van FAREL; het is echter de vraag, of zij echt zijn.

Vooreerst een eenvoudigen stoel, een contrast met den sierlijken stoel van CALVIJN in de *St.-Pieter*. Ook een zeer dunne glazen schaal, die de reformator zou gebruikt hebben om het Avondmaal te bedienen. Voorts een glas, dat hij voor hetzelfde doel zou bezigd hebben. Ook wijst men den preekstoel van FAREL. Die preekstoel kon uiteengenomen worden, de stukken kon men met riemen saambinden en dan aldus dragen. Waar FAREL kwam, overal had hij in een paar minuten zijn preekstoel gereed. Maar, jammer genoeg, is het voorwerp dat men bewaart, zwaar, het kan ook niet uiteengenomen worden, en is ook niet draagbaar.

VIII.

Al was FAREL predikant van *Bern*, dit verhinderde hem niet, een waar dienaar van CHRISTUS te zijn. ²⁾ Hij had eigenschappen en gebreken van een krijgsman, maar hij bezat ook de schoonste deugden van een man des vredes.

Hij houdt de zachtheid in eere. „Ga voort,” schrijft hij aan FABRI,

1) De heerlijkheid liet de twee predikanten in de pastorieën wonen, die te voren eigendom waren der kanunniken. Maar zij wilde die gebouwen niet onderhouden. Daarom moest FAREL, toen hij in *Neuchâtel* teruggekeerd was, zijne pastorie, die in puin dreigde te vallen, verlaten, om in een huurhuis te gaan wonen. HERMINJARD, V, 82, n. 18.

2) In 1532 is hij te *Morat*. Den 12den September is hij in de Waadtlandsche synode van het dal van *Angrogne* met zijn landsman SAUNIER. In *Dauphiné* is hij te huis; zijn vader is gestorven, zijne moeder leeft nog. Het gelukt hem, zijne broeders te overreden. Ten slotte is hij te *Genève*. Een brief van SAUNIER aan FAREL, van September 1533, brengt ons op de hoogte van de volgende bijzonderheden omtrent de familie FAREL. „Van daar ben ik in uwe stad (*Gap*) gekomen. Ik heb des nachts onverwachts ongeveer twee uur gesproken met uwe schoonzuster, de vrouw van GAUCHIER [de jongste broeder van den reformator, griffier van het bisschoppelijk gerechtshof van *Gap*], welke een zeer genegen hart heeft (de HEERE bevestigte en versterkte het in haar), welke mij de geheele zaak verhaalde. In de eerste plaats is uw broeder in de gevangenis... daarom moet CLAUDE [CLAUDE FAREL; hij was in *Zwitserland* sedert de maand Augustus] komen... Daarna kwam ik te *Villeneuve*, waar ik met uwe zuster sprak [die met den edelman HONORAT RIQUETTI, een van de voorouders van MIRABEAU gehuwd was] en met uw zwager, en daar bevond zich ook meester ALOATY [getrouwd met CLAUDINE RIQUETTI, dochter van HONORAT] en zijne vrouw.” (HERMINJARD, III, 81 en 83.) FAREL zelf schreef (25 April 1534) aan MARGUERITE van *Navarre* als aan het uitverkoren vat van GOD, om hare bemiddeling in te roepen ten behoeve van zijn broeder, die nog steeds gevangen was, en van welke de bisschop reeds „zeshonderd kronen” getrokken had. Laat men daarmede tevreden zijn, en laat, zeide hij, den armen man bevrijd worden. Ook laat hij het woord hooren, waaruit zijn hart als zoon sprak: „Laat de arme weduwe, de moeder, die zoo vol angst is, u aanbevolen zijn.” (Ibid., 169—172.)

om met groote zachtheid tot CHRISTUS te lokken." ¹⁾ Hij drukt zich ook op eigenaardige manier uit in de volgende regels: „Strijd met volharding, maar met beleid en met overleg, om te zien of deze onbeschaamde beesten met zachtheid kunnen gewonnen worden en door een stevigen band kunnen in toom gehouden worden. Men moet strijden met redenen, die hunne kracht aan de Schrift ontleenen, maar die geheel de zachtheid van CHRISTUS ademen." ²⁾ Zonder boos te worden, hoort hij de vermaningen van zijn vriend OECOLAMPADIUS: „Hoe meer gij tot geweld gedreven wordt, des te meer moet gij u oefenen in zachtheid, en den fieren moed van den leeuw laten beheerschen door de nederigheid van de duif. Men moet de menschen niet trekken, maar leiden." ³⁾ — „Met uw verlof wil ik u zeggen, als een vriedh en als een broeder aan een broeder, dat gij niet altijd uwe roeping voor oogen schijnt te hebben. Gij zijt uitgezonden om het Evangelie te verkondigen en niet om te vloeken... ⁴⁾ Gij moet niet enkel vriendelijk zijn voor de vrienden van het Woord; wees het ook voor zijne vijanden... Ik prijs uw ijver, mits de liefde niet ontbreke." ⁵⁾ In het gedrukte exemplaar dier briefwisseling, die aan FAREL toebehoorde, dat in de Bibliotheek van *Genève* te vinden is, ontbrak de naam van hem, aan wien zij gericht was; FAREL heeft dien er zelf ingeschreven, waardoor het nageslacht zijne zwakheden en gebreken kent. OECOLAMPADIUS, die hem zoo goed kende, kon tot LUTHER zeggen: „Niemand is eerlijker dan FAREL. Sommige broeders wilden, dat zijn ijver tegen de vijanden der waarheid wat meer gematigd was; maar ik vind dit in hem een bewonderenswaardige deugd en, indien zij met oordeel in toepassing wordt gebracht, niet minder noodzakelijk dan zachtheid. Zoodra gij hem spreekt, zult gij bemerken, door welk een geest hij bezielde wordt." ⁶⁾

Hij is bij uitstek nederig; ⁷⁾ men bemerkt dit wel aan de manier

1) 22 April 1536. HERMINJARD, IV, 38. Wel is waar spreekt hij in denzelfden brief van monniken, als van „ezels, die tegen CHRISTUS balken". (Ibid., 39.) In een anderen brief (21 November 1536) aan denzelfde schrijft hij: „Overhaast niets, maar doe alles met bezadigdheid... Beveel alles den HEERE, Hem vragende u Zijn Geest van wijsheid en voorzichtigheid te geven." Ibid., 109.

2) Ibid., VI, 112.

3) Ibid., 255.

4) Ibid., 265. Aan OECOLAMPADIUS schreef FAREL (9 Maart 1536): „Tot hiertoe heeft GOD mij verhoord, door mij noch rijkdom noch armoede te geven. De middelmatigheid zal voor mij altijd overvloed zijn: „*nobis enim tenuitas pro magnificentia fuerit.*" HERMINJARD, I, 418.

5) Ibid., 266.

6) HERMINJARD, 216. BEZA zegt van FAREL in zijn *Vrais portraits*: „Uw geloof, uwe vroomheid, uwe standvastige trouw en uwe ernstige zachtheid hebben u, FAREL, met een eeuwige eer gekroond."

7) Zijne vrienden noemden hem wel ook op de adressen hunner brieven „den apostel der Allobrogen". Hij schreef eenmaal aan CAPITO: „Gij overlaadt mij te zeer met titels en stelt mij aldus aan den nijd bloot. Ach, dat gij u wildet matigen, gelijk ik mij tracht schuilen te houden!... Hoe hebben de vijanden gejuicht, toen zij op uw brief gezien hebben, dat gij mij apostel der Allobrogen noemdet! Daar is de paus! Daar is de apostel! Daar is de nieuwe hoogepriester!... Laat ons den broederen zeggen, sober te zijn in hunne adressen, en laat hen, die mij dikwijls schrijven, enkel op het adres zetten: aan G. FAREL, *Genève*. Ik tracht op allerlei wijzen den nijd te ontwapenen, zooveel mogelijk verberg ik mij in CHRISTUS, en

waarop hij langzamerhand de eerste plaats aan CALVIJN gaf, terwijl HALLER getuigde: „Hij is de MECENAS der Bernsche predikanten,” en BUCER zeide, dat hij de „kroon van *Frankrijk*” was. FAREL wilde ook, dat men, in plaats van naar zijn *Sommaire*, naar CALVIJN's Institutie grijpen zou. Hij verklaart, dat CALVIJN, naar de genade die GOD hem gegeven heeft, in zijne Institutie zoo uitvoerig al de puntjes, in zijn boekje aangeroord, en andere, tot bewaring en recht verstand van de leer van JEZUS, behandeld heeft, daarbij wederleggende wat men daartegen kon inbrengen, dat hij, FAREL, niet anders kon doen, dan „anderen naar zulk een uitnemend werk verwijzen”. Allen, die zijn boekje gezien hebben en die, naar hun goed recht, eene breedere verklaring verlangen van hetgeen zij kortelijk daarin uiteengezet zagen, noodigde hij uit, die Institutie te lezen. Als zij dit werk gelezen hebben, zullen zij niet meer naar zijn boekje grijpen. Want in CALVIJN's werk is een machtig groote overvloed van hemelsch water, terwijl er in het zijne slechts kleine druppels te vinden zijn. Als het in zijne macht was, zou hij zijn *Sommaire* terugnemen, om plaats te geven voor zulk een uitnemend werk, „dat door GODS genade daarvoor in de plaats gekomen is en dat goed recht heeft om gelezen en onderzocht te worden”. ¹⁾ Eenige jaren te voren had hij ZWINGLI bezworen, dat, indien hij eenig werk te doen wist, hij het hem zou zeggen, opleggen en bevelen, „want indien het de wil GODS is, ben ik genegen mij er aan te geven”. ²⁾ Zoo schreef hij in Juni 1527. Een nieuw bewijs voor zijne bescheidenheid.

Ook is hij zeer gevoelig. CALVIJN noemt hem zijn „zeer geliefden en zeer teederen broeder”. Hij verbaast zich er over, dat hij zoo diep lijden kan. „Kom,” schreef CALVIJN aan VIRET, „anders zullen wij FAREL verliezen, overstelpt als hij is door afkeer (*taedio*). Ik had niet gedacht, dat dit ijzeren hart door zulk eene smart kon aangegrepen worden.” ³⁾

Men kan niet zeggen, dat hij verdraagzaam was, maar zijn hart als Godgeleerde was zeer ruim. Hij hield zich aan den Bijbel en aan datgene, wat de ziel en het merg van het Evangelie is, zonder zich te zeer in het bovennatuurlijke te verliezen. CAROLI beschuldigde hem, trouwens ook CALVIJN, van Arianisme. Aan BUGENHAGEN schreef hij,

ik verlang, dat betere dingen door anderen gedaan worden, dan zij, GODE zij dank, gedaan zijn. CALVIJN en VIRET zijn voor alles verantwoordelijk geworden, omdat zij meer en beter doen, en de vijanden hebben het niet zoozeer op mij gemunt. . . Ik smeek u en al de anderen, schrijf aan mij als aan een man van geen beteekenis, gelijk ik ben.” Opera, Xb, 97—99. HERMINJARD, V, 434—439.

1) Aux lecteurs fidèles, 231—234.

2) HERMINJARD, II, 20. Nog een voorbeeld van deze verwonderlijke bescheidenheid. Hij schreef CALVIJN, hem te verzoeken eenige brieven te verbeteren: „Alleen dit vind ik in mij, dat ik nooit over mij zelve voldaan ben. . . Maar mijn hoofd is te hard. . . en ik ben zoo lang FAREL geweest, dat ik al schrijvend niet een ander worden kan. Ik kan mijne beelden, barbarismen, mijne taalfouten niet wegdoen. Mijn stijl heeft geen helderheid. . . Hier zijn mijne brieven aan BUCER. Ik verzoek u, lees ze niet, maar laat ze lezen door iemand die niets te doen heeft; waarom zou ik u vermoeien met mijne ongeschikte producten! Als gij een oogenblik overhebt, laat u er dan een stuk van voorlezen en gij zult mij een zeer aangenamen dienst bewijzen, indien gij mij naar verdienste bestraft.” (27 Augustus 1550) Opera, XIII, 632.

2) 23 April 1537, aan VIRET. HERMINJARD, IV, 230.

naar aanleiding van de geschillen over het Avondmaal: „dat de broederband hechter worde tusschen hen, die erkennen, dat CHRISTUS ons van GOD is geworden tot wijsheid enz. . . Laat ons het niet voor schande houden, te erkennen, dat wij overwonnen zijn, wjl ook PETRUS, na de priesters en schriftgeleerden overwonnen te hebben, voor PAULUS week. Mijn waarde BUGENHAGEN, ik heb dit alles bij u willen stamelen, opdat gij het verstaat; ik begeer niets dan de eenheid en de eendracht der kerk, en zij zal gemakkelijk gehandhaafd worden, indien wij één zijn van gevoelen, zonder ijdel roem, en nederig de een den ander uitnemender achtende dan zich zelven,” enz. . . ¹⁾

VIII.

Zoo streed FAREL. Als wij hem gezien hadden met zijn ineengedrongen lichaam, zijn armelijk uiterlijk, zijn door de zon verbrand gelaat, zijn beenig aangezicht, waarop ruwe en scherpe trekken gegroefd waren, zijn langen, slecht gekamden baard, zijn fonkelend oog, zijn breed mond, waaruit eene donderende stem voortkwam . . . terwijl hij in de kerk of op de markt de menigte deed sidderen of haar medesleepte; als wij hem ook gehoord hadden, zouden wij verbaasd geweest zijn. Geen enkele rede hebben wij van hem. FAREL improviseerde. En toch kunnen wij ons een denkbeeld vormen van zijne welsprekendheid, een van de grootste zijner eeuw, heeft men gezegd, uit zijne geschriften. Want deze, ook wanneer zij over dogmatiek handelen, zijn echte redevoeringen. Zie maar eens, hoe hij in zijn Sommaire doet uitkomen, dat Rome het lezen van den Bijbel verhindert. „Daardoor is het Nieuwe Testament, waarin de dood en het lijden van CHRISTUS verhaald wordt, de leer die ieder Christen moet houden en gelooven, verboden.” Dit denkbeeld doet hem opspringen van verontwaardiging, zoodat hij uitroept: „O GOD, welk eene schande! O Zon, kunt gij nog uwe stralen zenden op zulk een land? O Aarde, kunt gij nog zulke lieden dragen en vrucht geven aan zulk een volk, dat aldus uw Schepper veracht? En Gij, HEERE GOD, zijt Gij zoo barmhartig en zoo traag tot toorn en wraak tegenover zulk eene groote belediging als U aangedaan wordt?” ²⁾

Naar aanleiding van de opstanding roept hij uit: „O echte kampioenen en voorvechters voor het Woord GODS, hebt goeden moed! De overwinning is u bereid, de triump is met den grooten oversten Leidsman JEZUS. Laat u in dezen zeer vromen krijg niet uit het veld slaan. Begeeft u er moedig in.” ³⁾ Zoo is de stijl van het boek.

Wel hebben wij een gebed, een warm, vurig gebed, ⁴⁾ van hem. . . Maar in plaats van het te richten tot GOD, wendt hij zich tot de menschen. Zich bewust van de heiligheid zijner roeping, geprikkeld

1) HERMINJARD, I, 395—397.

2) Sommaire, uitgaaf BAUM, 88.

3) Ibid., 118.

4) G. FAREL, Du vray usage de la croix.

door het gevaar dat hem dreigt, deels bezield door haat jegens SATAN, dien hij hoort rillen en brullen, deels vervuld met medelijden tegenover de arme zielen, welke zich in den eeuwigen afgrond storten, laat hij zijne woorden als snel in een draaikolk gedreven golven voortstroomen, en dit op de openbare straat, terwijl hij op een steenen paal gezeten is. Het is een onweerstaanbare stortvloed, die door geen dijk in bedwang gehouden kan worden. Hij slingert naar de harten en de consciëntiën zijne roepstemmen, zijne dreigingen, zijne bezweringen, zijne vurige smeekingen en vreeselijke vervloekingën... „*Frankrijk* heeft onlangs CALVIJN bewonderd, want niemand onderwees op een meer geleerde manier. Maar u ook, FAREL, zal het weldra als den donderende bewonderen, want niemand deed dit krachtiger.” ¹⁾

Door één slag van dien donder bleef CALVIJN stilstaan, en werd die Franschman aan *Genève* en *Genève* aan de Fransche reformatie gegeven.

1) *Gallica mirata est Calvinum Ecclesia nuper, quo nemo docuit doctius. Est quoque te nuper mirata, Farelle, tonantem, quo nemo tonuit fortius.* Icones, artikel P. VIRET.

VIERDE HOOFDSTUK.

DE EERSTE STAPPEN VAN CALVIJN EN VIRET.

EERSTE GEDEELTE.

KOMST VAN CALVIJN TE GENÈVE.

I. Verblijf in Frankrijk. — II. Lyon. — III. De bezwering van Farel. —
IV. Vestiging van Calvijn te Genève.

I.

N „Calvijn's jeugd" hebben wij CALVIJN, nadat hij van *Italië* gekomen was, te *Bazel* achtergelaten. Wij stelden, dat hij in de tweede helft van Juli 1536 te *Genève* aanlandde. Wat gebeurde er echter tusschen *Bazel* en *Genève*?

Lang heeft men het moeten doen met de mededeeling van BEZA (*Opera*, XXI, 58): „Van *Italië* kwamen zij (CALVIJN en DU TILLET) opnieuw te *Bazel*... Eenigen tijd daarna ging hij (CALVIJN) uit *Bazel* en begaf zich naar *Frankrijk*, terwijl zijn metgezel zich naar *Neuchâtel* en naar *Genève* begaf. Maar CALVIJN, na eenigszins orde op zijne zaken gesteld te hebben, wilde zich opnieuw in *Straatsburg* en *Genève* terugtrekken, en nam zijn broeder ANTOINE mede... En daar door den oorlog de rechte weg gesloten was, ging hij te goeder uur door deze stad van *Genève*."

Maar men heeft gesproken van eene reis van CALVIJN naar *Noyon*, ja beweerd, dat hij bij het sterfbed van zijn broeder CHARLES tegenwoordig was. Waaraan ontleende men dit?

De archivaris C. COÛARD—LUYS heeft in 1884 twee belangrijke stukken openbaargemaakt. Het eerste is eene procuratie van CALVIJN

aan zijn broeder ANTOINE op 2 Juni 1536, voor twee notarissen van de Châtelet van *Parijs*. Daarin maakt JEHAN CAUVIN, licentiaat in de rechten, zijn broeder ANTOINE, „schrijver, te *Parijs* wonende,” tot zijn algemeenen en speciaal procureur. Het tweede stuk, van 12 Juni, is de rekening van den verkoop, ten overstaan van twee gezworen notarissen van *Noyon*, waarvan een DE BURES heette, door CHARLES en ANTOINE CAUVIN, van acht setiers land, in het gebied van *Dine-le-Franc* (*Oise*, kanton *Noyon*), die deel uitmaakten van de erfenis van GÉRARD CAUVIN en JEANNE LE FRANC, hun vader en moeder. ¹⁾

De verkoopprijs was 144 Tournooische ponden. CALVIJN was dus den 2den Juni 1536 te *Parijs*. Ten onrechte heeft men zich hierover verwonderd. ²⁾ Het edict van *Coucy*, ³⁾ 16 Juli 1535, en de „Lettres d'abolition” ⁴⁾ van *Lyon*, 31 Mei 1536, hadden aan alle ketters en aan alle sacramentariërs vrijheid gegeven naar *Frankrijk* terug te keeren, waarbij hun een tijd van zes maanden geschonken werd om weer gehoorzaamheid te beloven aan het geloof en aan de instellingen der Kerk. CALVIJN had van het edict van *Coucy* gebruik gemaakt.

Maar ging CALVIJN van *Parijs* naar *Noyon*? ⁵⁾ Dit is onwaarschijnlijk, want waarom zou hij dan eene procuratie aan zijn broeder ANTOINE gegeven hebben? Ongetwijfeld kwam deze hem te *Parijs* opzoeken, hunne zuster MARIE en wellicht anderen medebrengende, die besloten waren *Frankrijk* te verlaten. ⁶⁾ Ook kan CALVIJN niet tegenwoordig geweest zijn bij den dood van zijn broeder CHARLES, want deze stierf eerst op 31 October 1537. ⁷⁾ Een onuitgegeven brief, door HERMINJARD in het licht gegeven, zegt, dat CALVIJN tot reisgenoot had MATHIEU CAGNIET, later raadsheer des Konings van *Frankrijk*, ⁸⁾ dat hij te *Parijs* in een hotel logeerde en aldaar bezoek ontving, onder anderen van G. LOPIN, die zulk een indruk van den reformator kreeg, dat hij in het groote *Frankrijk* voortaan niemand anders dan hem zag (*te unum ex universa Gallia, quae latissime patet, hactenus suspexerim*). Hij had hen onmiddellijk willen volgen. Hij werd daarin eerst door ziekte, daarna door den oorlog verhinderd. Een jaar later verzocht hij CALVIJN, hem de een of andere betrekking te *Genève* te bezorgen; alles is hem goed, als hij maar zijne lessen volgen kan. ⁹⁾

1) Bulletin du Comité des travaux historiques et scientifiques, section d'histoire et de philologie, jaar 1884; „Documents inédits relatifs à CALVIN”, 7—13. De akte van toewijzing bestaat nog. Deze documenten zijn afgedrukt in: LEFRANC, Jeunesse de Calvin, 204—210.

2) Bulletin, XI, 1862, 325.

3) La France protestante, 1ste uitg., X, 7. (Bewijsstukken, n. v.) Men zie brieven van *Straatsburg*, *Zurich*, waarin wijziging gevraagd wordt van de beperkende clausules met betrekking tot de afzwering. (Opera, Xb, 55—62.)

4) Bulletin, XXXIV, 1885, 166.

5) Gelijk het door HERMINJARD, IV, 87, n. 2; 260, n. 2; en in de France protestante, 2de uitg., III, 521, aangenomen wordt, voordat de nieuwe stukken uitgegeven waren.

6) LEFRANC, La jeunesse de Calvin, 191.

7) Ibid., 210. BEZA zegt in zijne Latijnsche uitgave van CALVIJN's leven, dat, toen de reformator naar *Genève* reisde, alieen zijn broeder ANTOINE nog in leven was. Dit is onjuist.

8) Hier kan ook sprake zijn van de reis van *Parijs* naar *Genève*. HERMINJARD, IV, 261, n. 9.

9) Brief van 15 Juli (1537). Ibid., 259—261.

Ook hij gevoelde zich als zoovele anderen krachtig tot CALVIJN aangetrokken.

II.

Van *Parijs* wilde CALVIJN naar *Straatsburg* wederkeeren. Maar de weg was door troepen versperd. Hij maakte een grooten omweg en kwam te *Genève*. Ging hij door *Lyon* en hield hij er zich op? Het is zeer waarschijnlijk.

Lyon was toen ter tijd ¹⁾ niet alleen de tweede stad van het rijk, het was er soms de hoofdstad van, althans uit een intellectueel oogpunt, dank zij den invloed der Florentijnsche kooplieden, edelen en geleerden, die er zich, in de voorgaande eeuw, vestigden. ²⁾ Door hen en hare vier jaarmarkten werd de stad het middenpunt van den handel tusschen *Italië* en *Frankrijk*. En die vreemdelingen bouwden er paleizen, welke in hechtheid en pracht die van *Florence* of van *Lucca* evenaarden. Zij versierden de kerken met eene weelde, tot hiertoe onbekend, en MAROT zong, „dat het heerlijk was den berg *Pelion* of de ruïnen van *Troje* te hebben aanschouwd; maar hij, die nog nooit *Lyon* zag, had nimmer aan zijne oogen eenig genoeg gegund”.

In *Lyon* werden ook de letteren ijverig beoefend. Meer dan honderd drukkers oefenden er „de goddelijke kunst” uit, en de voornaamste hunner, SÉBASTIEN GRYPHE, had E. DOLET en RABELAIS tot correctoren. Gedurende de eerste helft der XVI^{de} eeuw werden er te *Lyon* 84 geheele uitgaven van den Bijbel ter perse gelegd. ³⁾

In hetzelfde tijdperk oefende het bloeiend College van de *Trinité* er den invloed van eene kleine universiteit. Het had tot principaal, in 1531, ELIGIUS DU VERGER. Later werd deze directeur van het College van *Mâcon*, en vriend van den vriend en geneesheer van CALVIJN, TEXTOR, terwijl hij later onder „de vrienden en bewonderaars” van den reformator te rekenen was. ⁴⁾ Had hij hem te *Lyon* ontmoet?

De voornaamste hoogleeraar van de *Trinité* was BARTHÉLEMY ANEAU, geboortig uit *Bourges*, leerling van MELCHIOR WOLMAR, dus zonder twijfel medeleerling van AMYOT, BEZA en CALVIJN. Hij onderscheeds de rhetorica van af 1529 en werd principaal in 1540, vervolgens van 1542 tot 1551 en van 1554—1558. ⁵⁾ Men heeft van hem gezegd: „dat hij slecht in zake het geloof gevoelde, dat hij de ketterij te *Lyon* had gezaaid, dat hij verscheidene jongelieden van goeden huize had bedorven, die de leiders van het oproer in *Lyon* werden.” *Lyon* had dus wel aantrekkelijkheid voor CALVIJN.

1) Voor deze paragraaf zie men F. BUISSON, Sébastien Castellion, 1892, I, 14—95.

2) In 1536 werd er door middel van Italianen de zijde-industrie in gebracht.

3) CHRISTIE, E. Dolet, 160, 165.

4) Opera, XI, 821.

5) Den 5^{den} Juni 1561 begaf het volk zich naar het College, dat men voor een broeïnest van ketterij hield, en vermoordde ANEAU. Men zie: Revue de la Renaissance, 1901, I, 207, 208.

Er was meer om CALVIJN naar *Lyon* te lokken. Men leefde „in het laatste lichtpunt van de regeering van FRANS I”, de periode die begon met den opvolger van A. DU PRAT, den kanselier ANTOINE DU BOURG (op den dag zijner installatie kondigde hij de amnestie, het edict van *Coucy* af, 16 Juli 1535), en eindigde met het onderhoud van *Nizza* en van *Aiguemortes*, 1538.

Nergens stonden de zaken zoo gunstig als te *Lyon*. Den 21sten Maart gaf de Koning er verlof tot de uitgaaf van de *Commentaire de la langue latine*, van DOLET. Den 31sten Mei werd het edict van *Coucy* vernieuwd. De berichten uit *Lyon* waren zoo gunstig, dat in het eind van 1535 FAREL alles had willen verlaten om er te gaan prediken. De wijze GRYNÉE weerhield hem.¹⁾

Een bericht van broeder P. MASSON, dat evenwel niet vaststaat, zegt, dat CALVIJN zich naar *Lyon* begaf met DU TILLET en twee andere jongelieden uit *Angoulême*. PÉRICAUD haalt dezen tekst aan om te bewijzen, dat de reformator te *Lyon* vertoefde, en MOUTARDE²⁾ heeft geen enkelen tekst, waarop hij zich gronden kan, als hij zegt, dat CALVIJN te *Lyon* logeerde bij de gebroeders FRELLON, boekhandelaars.³⁾

Wel weten wij, dat de FRELLONS daarna tot CALVIJN in betrekking bleven staan. Het schijnt, dat een hunner in 1541 te *Neuchâtel* bij FAREL is geweest.⁴⁾ In 1543 overhandigt CALVIJN aan de FRELLONS een som gelds, die hij van den broeder van FAREL ontving.⁵⁾ Daarna dient in 1546 JEAN FRELLON tot bemiddelaar tusschen zijn ouden corrector M. SERVET en CALVIJN. Hij had gewild, dat CALVIJN SERVET weerlegde en overtuigde. CALVIJN schreef hem aan zijn adres te *Lyon*, „*Rue Mercière, enseigne de l'escu de Coulangne*”, en teekent: „uw dienaar en geheel toegenegen vriend.” FRELLON zendt den brief van CALVIJN aan SERVET, doctor in de medicijnen te *Weenen*, „zijn goeden broeder en vriend”.

Het is waarschijnlijk, dat CALVIJN korten tijd te *Lyon* vertoefde.

1) HERMINJARD, III, 386.

2) P. Massonis *elogia*, 1638, II, 457. (Toevoegsel van MASSON's broeder.) De tekst kan niet in zijn geheel aanvaard worden. PÉRICAUD, *Notes et documents pour servir à l'histoire de Lyon*, I, 1536. MOUTARDE, *Etude historique sur la réforme à Lyon (1520—1563)*, 1881, 43, 44. BUISSON (Sébastien Castellion, I, 101, n. 2) zegt van MOUTARDE's studie: „een nauwkeurige arbeid, die op dit punt zich bepaalt tot aanhalingen welke wat gewaagd zijn.” CHRISTIE (161) zegt ook, dat CALVIJN naar *Lyon* kwam.

3) De broeders heetten JEAN en FRANÇOIS; hunne drukkerij had tot uithangbord: „*Sub scuto coloniensi*.” Tegen 1538 ging JEAN naar *Parijs* en stichtte er een tweeden boekwinkel, maar bleef met zijn broeder boekdrukker. De FRELLONS waren ongetwijfeld geboortig uit *Bazel*, waar JEAN bediende was geweest van den boekhandelaar C. RESIT. Toen hij zich te *Parijs* vestigde, beval de Raad van *Bazel* (3 Mei 1538) hem en RESIT aan den halsrechter MORIN als „*honestos cives nostros*” en verzekerde, dat zij geen verboden boeken verkochten. HERMINJARD, V, 7 en n. 2.

4) Opera, XI, 213. HERMINJARD, VII, 105. CALVIJN gaf hem brieven voor FAREL.

5) Opera, XI, 648. Men heeft zonder bewijs FRELLON verweten, dat hij CALVIJN's boeken duur aan vreemden verkocht en aan den schrijver weinig betaalde.

III.

Eindelijk kwam CALVIJN op een dag in Juli 1536 te *Genève*. Hij verhaalt zelf: „Daar, om *Straatsburg* te bereiken, waarin ik mij wilde terugtrekken, de naaste weg door den oorlog versperd was, had ik mij voorgenomen *Genève* even door te gaan, zonder mij langer dan één nacht in de stad op te houden... Een persoon, die nu schandelijk omgedraaid en teruggekeerd is tot de papisten (L. DU TILLET), ontdekte mij en gaf daarvan aan de anderen kennis. Daarop deed FAREL (daar hij brandde van een verwonderlijken ijver om het Evangelie te bevorderen) aanstonds alle pogingen om mij daar te houden.” ¹⁾

Hier is de plaats voor de ontmoeting, die reeds zoo dikwijls verhaald is. ²⁾ FAREL was in den avond naar het logement gegaan, waar CALVIJN was afgestapt. Hij zette hem den toestand van de kerk uiteen en verzocht hem te blijven, ten einde hem te helpen. CALVIJN had hierop niet gerekend, en wierp hem zijne plannen, zijn verlangen en begeerte tegen. Hoe meer FAREL bij hem aandrang, hoe meer hij terugbeefde voor het vooruitzicht, dat hem daar zoo plotseling geopend werd. Hierop stond FAREL, van heiligen toorn bevend (*spiritu quodam heroïco afflatus*) op en riep met zijne donderende stem: „En ik, in den naam van den almachtigen GOD, verklaar, uwe studiën zijn een voorwendsel; indien gij weigert u met ons aan dit werk des HEEREN te geven, GOD zal u vervloeken, want gij zoekt u zelven en niet CHRISTUS.” ³⁾

CALVIJN was overwonnen. Het tot hem gesprokene had zooveel invloed op hem, dat hij afzag van de voorgenomen reis... „niet zoozeer omdat,” gelijk hij het uitdrukte, „mij een raad en eene vermaning was toegediend, als wel door eene schrikwekkende bezwering, alsof GOD uit den hooge Zijne hand over mij had uitgestrekt om mij vast te houden.” ⁴⁾

Lang daarna, toen CALVIJN pas gestorven was, gewaagde FAREL nog van den strijd, dien hij met CALVIJN had, toen hij schreef: „Hoewel hij eenmaal in den naam des HEEREN bad, medelijden met hem te hebben en hem GOD op eene andere manier te laten dienen... evenwel ziende, dat hetgeen ik vroeg volgens GODS wil was, heeft hij het gedaan, en dit vaardiger dan iemand anders, niet alleen anderen, maar ook zich zelven overtreffende.” ⁵⁾

Indien ooit op eene roeping het zegel GODS gezet is, dan is het wel op deze. Men merke slechts op de twee personen, die er in betrokken waren en bij elkander kwamen. CALVIJN was gedwongen over *Genève* te gaan, om van *Parijs* naar *Straatsburg* te komen. ⁶⁾

1) Opera, XXXI, 26. Commentaar op de Psalmen. Voorbericht.

2) Men heeft ondersteld, dat VIRET er bij was. BEZA (Vie de Calvin, 3de uitg. Opera, XXI, 125) zegt, dat CALVIJN VIRET en FAREL bezocht.

3) Opera, XXI, p. 125.

4) Ibid., XXXI, 26.

5) FAREL aan LIBERTET, 6 Juni 1546. Ibid., XX, 313.

6) „*Divinitus eo perductus*,” zegt BEZA. Vie de Calvin, 3de uitg. Opera, XXI, 125.

Hij dacht er niet aan, daar te vertoeven. Wat FAREL betreft, toen CALVIJN zijns ondanks naar *Genève* ging, trok hij er uit. Den 8sten Juni was hij op eene synode te *Yverdon*, en hij was den 10^{den} Juli niet terug. Op dezen datum schreef de Raad van *Genève* hem, met verzoek weder te keeren, omdat er Fransche, Italiaansche „doortrekkende reizigers” waren, die zijne tegenwoordigheid noodzakelijk maakten. Hij smeekt hem zich te haasten, want anders zal er in plaats van hulp slechts verlatenheid en wanorde zijn.¹⁾ Had FAREL zijne komst drie of vier dagen uitgesteld, dan ware CALVIJN reeds vertrokken. Maar de Voorzienigheid rekent nauwkeurig, en tegen wil en dank ontmoeten zij elkander op het juiste oogenblik. En FAREL kan met recht veel later (*Opera*, XX, 313) schrijven: „De HEERE zij geloofd, dat Hij door Zijne genade ongedacht hem deed ontmoeten en dat Hij hem, ondanks hetgeen hij overlegd had, te *Genève* heeft laten vasthouden.”

IV.

CALVIJN begaf zich met goedvinden van FAREL naar *Bazel*, om er zijne zaken te regelen en een bloedverwant ARTESIUS²⁾ te geleiden. Onderweg bewogen eenige kerken hem, eenige dagen te vertoeven: *Lausanne*, *Yverdon*, *Neuchâtel*, *Neuveville*, die reeds sedert eenige jaren gesticht zijn.³⁾ Op zijne terugreis greep een hevige catarrh hem aan, die op zijn tandvleesch viel, hem gedurende negen dagen kwelde en slechts week voor twee aderlatingen, vele pappen en eene menigte pijnstillende middelen.⁴⁾ Hier verschijnt de ziekte, die op een reeds afgetobd lichaam valt en die CALVIJN's leven tot een wonder maken zal.

Tegen het einde van Augustus begint hij op te treden als hoogleeraar en denkt hij aan de uitgave eener Fransche vertaling van zijne *Institutie*.⁵⁾ Hij noemt zich: „professor der Heilige Schrift in de kerk van *Genève*.” Hij legde van de Schrift in de kerk van *St.-Pieter*, en wel des namiddags, de brieven van PAULUS uit, „met grooten lof en tot groot nut”.⁶⁾

1) HERMINJARD, IV, 75. „De Geneefsche overheidspersonen wisten, welk een dienst zij aan de kerken bewezen, door er zoo op aan te dringen, dat FAREL in *Genève* terugkwam.”

2) CALVIJN schrijft aan DU TILLET, 31 Januari, over een LOUIS D'ARTOIS. Wellicht is deze dezelfde, HERMINJARD, IV, 87, n. 4; 358, n. 16.

3) HERMINJARD, IV, 87, n. 5.

4) CALVIJN aan DANIEL. Brief geschreven uit *Lausanne*, 13 October 1536. HERMINJARD, IV, 86—91.

5) Daar zijn *Psychopannychia* nog niet verscheen, kunnen de volgende woorden volgens HERMINJARD, alleen slaan op de *Institutie*: „Nadat de gelegenheid der kermis voorbijgegaan was... en wij elk oogenblik dachten aan de Fransche uitgaaf van ons boekje... had ik gewild, dat deze brief deze mededeeling zou bevatten.” Als werkelijk de vertaling der *Institutie* bedoeld wordt, ligt de vraag voor de hand; hoe kon CALVIJN hopen, deze vertaling in zoo korten tijd gereed te krijgen? Wellicht meent hij, dat hij in zijn brief gaarne had medegedeeld, dat de zaak van de vertaling tusschen hem en een uitgever klaar was. Wat daarvan zij, van de vertaling kwam door het dispuut te *Lausanne* voorloopig niets. Hij zou haar eerst vijf jaar later weder opvatten. HERMINJARD, IV, 87, 88, n. 8, 9.

6) *Registres du Conseil*, 30 (niet 29, gelijk de *Annales Beza*, XXI, 204, beweren), 51.

Den 5^{den} September deelde FAREL dat feit mede aan den Raad: „Meester W. FAREL toont aan, hoe noodig de voorlezingen door dien Franschman (*ille Gallus*) in *St.-Pieter* zijn. Daarom verzoekt hij, dat men er werk van zal maken hem te houden en hem leeftocht te verschaffen (*alimentando*).” De Raad antwoordt, dat men zich zal beijveren (*advideatur*) om hem te onderhouden (*substinendo*), ¹⁾ maar schijnt overigens weinig besef gehad te hebben, wat de komst van „dien Franschman” beteekende, want zijn naam wordt niet eens in de registers opgeteekend! Men haastte zich ook niet erg wat het levensonderhoud aangaat, want ongeveer vijf maanden daarna leest men in de registers van den Raad: „Er is gezegd, dat CALVIJN nog niets ontving, en men besloot hem zes gouden kronen toe te leggen.” ²⁾

Zoo vestigde CALVIJN zich te *Genève*. Het was wonderlijk van de zijde GODS; bijna onopgemerkt van de zijde der menschen. Maar de gebeurtenissen zouden de aandacht van *Genève* en *Fransch-Zwitserland* op hem vestigen.

Om de zaak der Reformatie in *Waadtland* haar beslag te doen krijgen, had *Bern* besloten de toevlucht te nemen tot het middel, dat daar zoo goede uitwerking had gehad, dat ook FAREL zoo te stade gekomen was, namelijk het houden van een groot publiek dispuut te *Lausanne*. CALVIJN ging daarheen met FAREL, en daar ontmoetten zij VIRET.

1) Registres du Conseil, 30, 173.

2) Annales, 208.

TWEEDE GEDEELTE.

V I R E T.

- I. Orbe. — II. Viret. — III. Lausanne in de zestiende eeuw: 1. De De-Bourgstraat. 2. Op den toren. 3. De hoofdkerk. 4. Het bisschoppelijk paleis. 5. Het Saint-Maire-kasteel. 6. Het kasteel van Menthon en de Academie. 7. Het hospitaal. 8. Het huis van Viret. 9. De Madeleine. 10. Het stadhuis. 11. Sint-Franciscus.

I.

IRET, CALVIJN, FAREL! BEZA noemde ze: „bedienaars des Evangelies en bijzondere vrienden, het uitgelezen klaverblad!” ¹⁾

Op den weg van *Lausanne* naar *Neuchâtel* houden wij stil bij het station van *Chavornay*. Een half uur is genoeg om door de vlakte heen een heuvel te bereiken, welke bijna geheel door de *Orbe* besproeid wordt. De stad *Orbe* geeft den indruk, alsof zij de versterkingen der middeleeuwen nog ongeschonden bezit. Het is een beroemd oud plaatsje. Hier werd BRUNEHILDE gevangengenomen om in *Franche-Comté* door de paarden van CLODWIG II in vier stukken getrokken te worden; hier vergaderden (856) de zonen van LOTHARIUS I om de vaderlijke erfenis te verdeelen; hier verbleef BERTHA, koningin van *Bourgondië*, van wie men zegt: „in den tijd waarin BERTHA spon.”

Tegenover het hotel van de *Deux Poissons*, een oud gebouw uit de XVI^{de} eeuw, is het huis van VIRET. Het is natuurlijk bijna geheel

1) BEZA, *Vrais portraits*: PIERRE VIRET (vertaling van GOULART).

veranderd. Er is alleen van over een stuk achtermuur met twee Romaansche vensters, en daar moet in 1511 de reformator het levenslicht aanschouwd hebben.

Orbe werd om de vijf jaar of door *Freiburg* of door *Bern* geregeerd. Er werd bepaald, dat in het gebied dat aan twee kantons gemeen was, de burgers vrij zouden zijn om of de mis of de nieuwe prediking te gaan hooren, „totdat de meerderheid zich verklaarde voor de preek”. Als de meerderheid voor de mis was, behoeft de „Luthersche predikant” niet heen te gaan. Maar als de meerderheid Gereformeerd werd, moesten alle „paapsche ceremoniën ophouden”. ¹⁾ Het Roomsche kanton *Freiburg* vond deze wet niet alleen goed, maar wist er ook zijn voordeel uit te trekken, want toen de Roomsche eeredienst was afgeschaft, deelde het met *Bern* de goederen der kerk, kelken, hostiekastjes, miskleederen, en ieder bracht zijne portie naar hunne stad.”

Tot in 1531 waren er geen moeilijkheden. Maar in dat jaar kwam een Franciscaner monnik, MICHEL JULIANI, „biechtvader en leider van de nonnen van het klooster van *St.-Clara*”, die de vasten in de Grootte kerk begon te prediken.

Van buiten heeft die kerk niets merkwaardigs, met haar groot Gothisch venster en lagen toren. Maar van binnen is zij zeer origineel met hare vijf schepen met eene menigte ronde kolommen uit de XIII^{de} eeuw en een vierkant koor uit de XV^{de} eeuw in den toren. ²⁾ Uit de XV^{de} eeuw zijn ook de gewelven, die met beeldhouwwerk versierd zijn. De predikstoel is nog altijd dezelfde. ³⁾

Den 25sten Maart 1531 preekt broeder MICHEL ⁴⁾ daarin over het huwelijk. Over de priesters en nonnen handelend, die de belofte van ongehuwd te zullen blijven, verbreken, zegt hij, dat deze niet wettig getrouwd zijn, maar, „hoereerders en hoeren, schandelijke, eerlooze afvalligen, voor GOD en de menschen verachtelijk zijn”.

Onder het gehoor was CHRISTOPHE HOLARD, burger van *Orbe*, wiens broeder JAN, kanunnik te *Freiburg* ⁵⁾ geweest, daarna met Rome gebroken en zich in het huwelijk begeven had. HOLARD riep daarop tot twee malen toe, dat de prediker gelogen had. Daardoor ontstond eene groote opschudding. De vrouwen rukten den stoutmoedige

1) Mémoires de Pierrefleur, grand banderet d'Orbe (1530—1561), uitgegeven door VERDEIL, 1856, 6.

2) Aan de rechterzijde is de buste van VIRET geplaatst. De beeldhouwster, mevrouw MARIANI, heeft de oogen van VIRET willen voorstellen, welke geheel openstaan voor het nieuwe licht, dat voor hem schijnt, terwijl zijne lippen de fijnheid van zijn geest en de liefde van zijn hart uitdrukken. De kenners zeggen, dat de kunstenaar er in geslaagd is de leelijkheid van haar model eenigermate te verbergen, terwijl toch zijne eigenaardige trekken weergegeven worden.

3) Die, waarop broeder MICHEL, FAREL en VIRET stonden, gelijk de overlevering zegt.

4) Bij stemming, op 15 Januari 1531, verklaarden alle inwoners van *Orbe* Roomsche te willen blijven, „met uitzondering van acht, die niet in de inzetting geloofden”. HERMINJARD, II, 328, n. 4.

5) Hij werd daaruit in 1530 verbannen, omdat hij in betrekking stond tot de predikanten van *Bern*. HERMINJARD, III, 11 enz. In zijn brief aan FAREL van 11 Januari 1533 beklagt hij zich over het „armelijk leven” van zijn broeder CHRISTOPHE, en stelt zich zelven voor als een „arme verjaagde, die van alle menschelijke hulp ontbloot is”. Men zie: PIERREFLEUR, 14—16 en 57.

den baard uit, hij werd in het aangezicht geslagen, terwijl men hem met nagels te lijf ging. Het slachtoffer van de vrouwelijke woede zou dan ook niet levend de kerk zijn uitgekomen, als niet de kastelein van *Orbe* tusschenbeiden gekomen ware om HOLARD te ontzetten en in de gevangenis te sluiten.

Nu was het voor *Bern* eene schoone gelegenheid, tusschenbeiden te treden. De baljuw, die te *Echallens* woonde, door den schoolmeester MARC ROMAIN gewaarschuwd, begeeft zich naar *Orbe*, haalt HOLARD uit den kerker en sluit JULIANI er in. ¹⁾ Daarop brengen den 2^{den} April gezanten van *Bern* en *Freiburg* FAREL mede. Zonder iemand verlof te vragen, ging FAREL na den vesper den kansel op om te preeken, en „daarna achtervolgden hem mannen, vrouwen en kinderen, die hem uitfloten, hem hond, bulhond, ketter, duivel noemend, en hem andere beleedigingen naar het hoofd slingerend, zoodat men niet in staat geweest was het te hooren als het van den hemel gedonderd had”. ²⁾

FAREL liet zich daardoor niet uit het veld slaan. Van scheldwoorden kwam men tot slagen, zoodat de baljuw hem in bescherming moest nemen. Des anderen daags te zes uur stond FAREL op de markt, om opnieuw te beproeven of hij ingang kon vinden. Wederom gelukte het hem niet, de menigte te winnen. Des namiddags gingen vrouwen hem weder te lijf, zijn gastheer redde hem voor de tweede maal. ³⁾

Bern was dit alles zeer naar den zin. ⁴⁾ Het trok JULIANI voor de rechtbank. Hij werd vrijgesproken, doch verliet ijlings de stad. Tegen het einde van het proces werd een bevel van *Bern* voorgelezen, waarbij werd gelast, dat men FAREL vrij zou laten spreken. Op Zaterdag na Paschen beklom FAREL weder den kansel, nadat de Roomsche dienst afgeloopen was. Doch hij had slechts drie hoorders. Maar *Bern* liet het er niet bij. Het deed weten, dat het zijn verlangen was, dat alle hoofden van gezinnen, mannen en vrouwen, naar de preek moesten gaan om de gezegde wederlegging te hooren. FAREL preekte de geheele week door, twee malen per dag, en elke preek duurde twee uren. Maar na twee dagen kwam men niet meer en bleven slechts een tiental toehoorders over. De kroniekschrijver voegt er bij: „De hoorders van genoemde preek waren PIERRE VIRET, enz.” ⁵⁾

II.

PIETER VIRET was de zoon van „WILLEM VIRET, snijder, overscheerder van laken. In zijne jeugd was hij te *Orbe* in de letteren.

1) „De woede van het volk keerde zich nu tegen den schoolmeester. Hij vluchtte in de kerk. De vrouwen, die aldaar waren om het *Salve Regina* te hooren, wierpen zich op hem, trokken hem aan de haren, wierpen hem ter aarde, hem aldus slaande, dat ik, die dit alles bijwoonde, niet dacht, dat hij er levend zou afkomen.” PIERREFLEUR, 19. Voortaan vertoonde hij zich niet in de stad, of hij was vergezeld door twee gerechtsdienaars.

2) PIERREFLEUR, 21, 22.

3) De hoofdaanlegster van deze mishandeling ging weldra tot de Gereformeerde kerk over..

4) Men zie den brief van den Raad van *Bern* aan dien van *Orbe*, 7 April 1531. HERMINJARD, II, 327.

5) PIERREFLEUR, 34—36.

onderwezen," wellicht door MARC ROMAIN, ¹⁾ van wien VIRET getuigde: „dat hij den naam had, de eerste geweest te zijn, die ons tot Luther-schen maakte". ²⁾ „Vervolgens was hij te *Parijs*, waar hij twee à drie jaar vertoefde, waar hij in de letterkunde zeer vorderde." Hij studeerde aan het college van *Montaigne*, dat CALVIJN pas verlaten had. Hij had tot meester JEAN MAYOR, den beroemden scholasticus uit *Schotland*, mede leermeester van JOHN KNOX, en misschien maakte hij ook met MAROT kennis. Te *Parijs* kwam hij tot bekeering; want hij zeide, dat hij door de goedheid GODS, toen hij nog op schoolbanken zat, „uit dat doolhof van dwaling" getrokken was. ³⁾

In *Parijs* werd het er voor gehouden, dat hij het met de Luthersche religie hield; daarom achtte hij het geraten, te vluchten naar *Orbe*, waar hij in het huis van zijn vader bleef, tot hij predikant werd.

In April 1531 ontmoette hij FAREL, en deze deed met hem, gelijk hij met CALVIJN gedaan had. FAREL wilde, dat hij predikant van *Orbe* werd; doch VIRET durfde niet, daar hij „vreesachtig en bescheiden van aard" was. FAREL bezwoer ook VIRET, en deze gaf toe. Hij sprak zijne eerste leerrede uit den 6^{den} Mei 1531, toen hij even twintig jaar oud was. „Hij was een mager, tener jongmensch, met bruin haar en mooie zwarte oogen. Zijne trekken hadden niet het hoekige van MELANCHTHON en FAREL, niettegenstaande den langen neus; de uitdrukking van het gelaat was levendig en zijne geheele verschijning innemend." ⁴⁾

Van meer belang is voor ons het innerlijke van den reformator. Hij was nederig; hij gewaagt van zijne kleinheid, zijn gebrek aan kennis, „van het gemis aan voorzichtigheid en aan oordeel, dat bij hem gevonden wordt". ⁵⁾ Zijne briefwisseling met BULLINGER vangt aldus aan: „Schoon ik weet, dat mijne letteren niet waard zijn onder de oogen van geleerde menschen te komen, en zij van dien aard zijn, dat zij aan den lezer meer last dan genoeg geven," enz. Indien hij toch de pen opvatte, was dit te wijten aan hun wederzijdschen vriend GRYNÉE. „Ik heb gehoorzaamd," voegde hij er aan toe, „in de hoop, dat gij mij onder uwe vrienden zoudt aannemen als een gans onder de zwanen (*anser inter olores*). . ." ⁶⁾

Hij was vredelievend. „Naar mijn aard, heb ik altijd den vrede liefgehad." FAREL getuigde van hem: „Een leersame geest, een waarlijk Christelijk hart, een beoefenaar van de weldadigheid, een vriend van den vrede, die, als er niet veel op het spel stond en hij zich niet gedrongen achtte door het bevel GODS, nooit met iemand den strijd aanbond." ⁷⁾

1) Hij had te *Straatsburg* vertoefd. HERMINJARD, II, 328, n. 4.

2) PH. GODET, *Pierre Viret*, 1892, 19.

3) *Ibid.*, 21.

4) PIERREFLEUR, 37.

5) J. OLLIVIER, *Le canton de Vaud*, 820. BEZA zegt in zijne *Icones*, dat hij was „*imbecilli per se corpusculo*", en in de *Vrais pourtraits*, „van kleine complexie".

6) GODET, 61.

7) 15 Mei 1539. HERMINJARD, V, 310, 311. Dit is de eerste brief, die van hem bewaard is, de tweede, dien hij schreef. De volgende (*ibid.*, VI, 181, 20 Februari 1540) is niet minder nederig van toon.

8) GODET, 69. Brief van FAREL aan BULLINGER, 3 Maart 1549. *Opera*, XIII, 209.

Dit verhinderde hem niet, in de verdediging van de leer en in het wederstaan van de aanslagen van *Bern* op de vrijheid der kerk, groote kloekheid ten toon te spreiden.

Hij was zacht. „In de Latijnsche verzen der „*Icones*” heeft BEZA de wetenschap van CALVIJN, den donder van FAREL en den honing ¹⁾ van VIRET geroemd, ofschoon men niet moet vergeten, dat deze bij een scherpen angel had. Niet één der reformatoren kon in zijn controvers zoo vlijmend zijn. — En toch was hij zacht. Te *Valencia* redde hij het leven van den Jezuïet AUGER, die op het punt stond op bevel van den baron DES ANDRETS opgehangen te worden. „Wreekt u niet, mijne beminden,” riep VIRET, den veroordeelde omhelzende. „Den HEERE alleen komt het toe, te vergelden. Laat ons zegenen die ons vervolgen.” ²⁾ Ook schreef hij: „De Godsdienst is van dien aard, dat men de menschen er niet toe mag trekken door geweld noch door kracht; men brengt ze er toe door het gebed, de goede en zuivere leer, en de goede voorbeelden van een heilig en eerbaar leven.” ³⁾

Maar vooral willen wij er op wijzen, dat hij een Waadtlander was. FAREL en CALVIJN waren Franschen, hij was in zijn temperament en in zijn hart een Zwitser. In zijn „*Disputations Chrésiennes*”, 1544, die hij „voor het arme volk” bestemde, schroomt hij niet, „kinderlijk te zijn met de kinderen en boersch met de boeren”. Zijn Fransch, al is het schoon, heeft den geur van het land, dat zich aan den voet der *Jura* uitbreidt. Hij erkent ook, dat hij dikwijls in zijn patois (landtaal) verviel. Een bevoegd beoordeelaar, GODET, heeft daarom verklaard, dat hij de eerste nationale schrijver is, die den volkstoon wist te treffen. Zoo laat hij bij een twistgesprek, op de manier des lands, die medebrengt, dat men dikwijls zegt: „laat ons een glas drinken”, een der sprekers zeggen, dat „het vuur van het vagevuur zijne keel geprikkeld heeft”. „Ik weet niet, spreekt deze, hoe de zielen zich bij wijwater bevinden, maar ik bevind mij beter bij wijn. Daar gij allen het met mij eens zijt, laat ons daarom aan tafel gaan.” In zijn „*Le monde à l'empire*” schetst hij op origineele wijze in TOBIAS een persoon, die de type is „van den goeden Waadtlander der XVIe eeuw en wellicht dien van alle eeuwen”. ⁴⁾ „In een tijd van strijd en verscheuring liet hij de liefelijke zijde der Reformatie zien. Hij deed haar liefhebben door het volk, dat hij voortdurend zocht te verlichten, te onderwijzen, te leiden tot de bron van alle licht; te gelijk heeft VIRET eene groote taak op Godsdienstig gebied, maar ook een groot nationaal werk volbracht.” ⁵⁾

1) Na de verzen over CALVIJN en FAREL (bl. i . . n . .) volgen die over VIRET: Et miratur (Gallica ecclesia) adhuc fundentem mella Viretum quo nemo fatur dulcius. (*Icones*, artikel P. VIRET.)

2) GODET, 90.

3) Toen bij de belegering van *Lyon* de heer DE SOUBISE, door den honger gedrongen, besloot 7000 personen, vrouwen en kinderen, naar buiten te drijven, kwam VIRET tot hem en zeide: „Deze krijg is niet als andere oorlogen, want de minste arme heeft er belang bij, omdat wij strijden voor de vrijheid onzer conscientiën.” *Ibid.*, 93.

4) GODET, 104, 105, 106, 112, 114.

5) *Ibid.*, 157, 158. Men zie A. SAYONS, *Etudes littéraires sur les écrivains français de la Réformation*; LENIENT, *La satire en France au XVIe siècle*.

Als predikant van *Orbe* was VIRET zeer gezegend. Zijne ouders waren zijne eerste bekeerlingen. FAREL had het Avondmaal aan tien personen uitgereikt, bij het Paascheest van 1532 bediende VIRET het voor zeven en zeventig menschen. In 1533 was hij predikant te *Neuchâtel*,¹⁾ en toen hij op een avond zich naar *Payerne* (welke kerk hij ook bediende) wilde begeven, viel hij in eene hinderlaag. Een priester viel hem van achteren aan met zijn degen en bracht hem eene wond toe, hetgeen hem aanleiding gaf, op het dispuut van *Lausanne* te zeggen: „Wij zouden veel liever hebben, dat gij in het publiek tot ons spreekt... dan dat gij ons opwacht in het veld om ons te dooden, waarvan wij het bewijs op onzen rug dragen.”²⁾ Het schijnt zelfs, dat hij er een oor bij inschoot.

In 1533,³⁾ 1534 (door *Bern* gezonden om tegen den „huichelaar” FURBITY⁴⁾ te disputeeren) en 1535 vertoefde hij te *Genève*; wij hebben gezien, dat hij aldaar ternauwernood aan het vergif der priesters ontkwam, gelijk hij te voren nauwelijks aan hun moordend staal ontsnapte. Maar al bracht het toegediende vergif den dood niet, zijne gezondheid werd er zeer door geschokt.

In het najaar van 1535 begaf hij zich van *Genève* of van *Neuchâtel* naar *Bazel*, en daar ontmoette hij ongetwijfeld CALVIJN voor het eerst, die bezig was met zijne Institutie.⁵⁾ Toen hij in 1536 opnieuw van *Neuchâtel* naar *Genève* trok, stootte hij op het Bernsche leger, dat *Yverdon* belegerde. Op verzoek van busschieters uit *Lausanne* wachtte hij te *Orbe*, totdat *Yverdon* ingenomen was, om zich vóór het midden van Maart te *Lausanne* te vestigen.⁶⁾

Op 31 Maart nam *Bern* de stad in,⁷⁾ en den 4^{den} April liet de Raad ieder vrij om ter preek of naar de mis te gaan. Aan den Gereformeerden predikant werd de *Madeleine* of de Dominicanerkerk toegewezen.⁸⁾

VIRET schrijft hierover zelf: „Ik was alleen, de stad was nog niet aan *Bern* onderworpen.” VIRET vroeg om een dispuut met den Dominicaan, die „in den grooten tempel” sprak, terwijl hij in de *Madeleine* voorging. Hij wilde rekenschap geven van zijn geloof tegen-

1) HERMINJARD, III, 151, n. 9.

2) Ibid., III, 128, n. 9.

3) Een brief van de Geneefsche Gereformeerden aan den Raad van *Bern* werd door hem geschreven (15 Maart 1533). HERMINJARD, III, 28.

4) Ibid., III, 126.

5) Het bewijs hiervoor leverde HERMINJARD, III, 372, n. 2.

6) HERMINJARD, III, 393, n. 7. Den 16^{den} Maart vragen de vertegenwoordigers van den bisschop, dat de nieuwe Luthersche prediker, die in het klooster van *St. Francisus* gepredikt had, zal uitgedreven worden... Ibid., IV, 29, n. 1.

7) J. F. NÄGELI „was, na den 29sten Maart het kasteel *Chillon* vermeesterd te hebben, *Lausanne* den 31sten binnengetrokken; den volgenden dag legde hij in naam zijner lastgevers de hand op al de goederen van den bisschop.” HERMINJARD, IV, 27, 28, n. 3. Den 27sten April antwoorden de heeren van *Bern* aan de domheeren van *Lausanne*, dat zij hen voor het oogenblik met rust zullen laten, tot den tijd waarop de Roomsche ceremoniën door de meerderheid in *Lausanne* op zijde gezet zijn. Aan hunne personen wordt bescherming toegezegd. Ibid., n. 5.

8) Onder voorwaarde, dat het altaar en het orgel daarin ongeschonden zouden blijven en de monniken in het klooster de mis konden bedienen. Ibid., 29, n. 1, en 31, n. 3.

over iedereen. „En indien er een priester of monnik is, die mij weet aan te toonen, dat ik iets tegen het Woord GODS geleerd heb, dan vraag ik niet, dat men mij als een pest uit de stad jaagt, maar dat mij eene zoo zware straf worde opgelegd, dat nooit iemand zich meer zal opwerpen om te prediken, als hij niet goed verzekerd is van zijne leer.” Als de Jacobijn beschaamd uitkomt, wil VIRET, dat hem barmhartigheid bewezen worde, „want ik vraag slechts, dat het arme volk niet in zijne dwalingen blijve”. ¹⁾ In October had het groote dispuut plaats. ²⁾

III.

1. Wij begeven ons den dag vóór het dispuut naar *Lausanne*. De stad is vol vreemdelingen, zoodat er zelfs in de *Rue de Bourg*, waar men alleen het recht heeft een uithangbord als hotelhouder te hebben, moeilijk een onderkomen te vinden is. Er gaat een gerucht, dat er 80 predikanten ³⁾ en een groot getal priesters gekomen zijn. Van de hotels is *De Leeuw* het beroemdste; het bestond reeds in 1476, toen de slag van *Granson* geleverd werd. ⁴⁾ De hotelhouder heet ETIENNE GRAND, „syndic”, en is een man van beteekenis. De commissarissen van *Freiburg* en *Bern* banketteeren bij hem en hij oefent menigwerf een overwegenden invloed op den gang van zaken in de stad. ⁵⁾

In de *Rue de Bourg* verzezen in de XVI^{de} eeuw weldoortimmerde huizen, die voor edellieden bestemd werden. Bij het begin bouwde een Protestant zijn huis, met een torentje, dat tegenwoordig nog bestaat, waarop te lezen staat: „Mijne ziel verheft zich tot U, mijn GOD.” Als men de stad doorkruist, kan men strijders voor en tegen de Reformatie ontmoeten; FAREL, VIRET, CALVIJN, MARCOURT, FABRI,

1) P. VIRET, Rede voor den Raad van *Lausanne*, 13 April 1536. HERMINJARD, IV, 29, 30.

2) VIRET zette volgenderwijze de leer der reformatoren omtrent de roeping van den Christelijken staat uiteen: „Indien ik niet kan bewijzen hetgeen ik voorbreng, straf mij dan als een lasteraar... en als hij (de Dominicaan) niet zijne zaak kan verdedigen, dat hem barmhartigheid bewezen worde. Want ik wil alleen, dat het arme volk niet in zijne dwalingen volharde en dat het verkeerde van dien Jacobijn gekend en de ergernis weggenomen worde. Want indien er iemand in de stad kwam, die in plaats van goed vleesch vergif verkocht om het lichaam te dooden... zou men daarvan een vreeselijke rechtzaak maken. Des te meer moet gij uw oog laten gaan over hen, die, in plaats van de arme zielen te voeden met het Evangelie, ze vergiften door valsche leer... Ibid., 30. — [Tegen dit betoog zou niets in te brengen zijn, als de overheid maar van GOD het recht ontvangen had, uit te maken, wat valsche leer is en wat niet. Vert.]

3) *Mémoires et documents*, XXXVI, 1882. Extracten uit de handelingen van den Raad van *Lausanne*, 1512—1536, uitgegeven door E. CHAVANNES, 47, 73. — CHARLES SUBILIA, *La dispute de Lausanne*, 1885, 88.

4) *Mém. et doc.*, 1850, 254. De schrijvers hebben de herberg *De Leeuw* verward met *De Gouden Leeuw*, van later datum, waar majoor DAVEL soupeerde en BONAPARTE stilhield, en waar vele beroemde personen logeerden.

5) In 1863 schreef R. BLANCHET: *Lausanne dès les temps anciens*. Het bestaat voornamelijk uit aanhalingen en documenten, waarvan een drietal bijzonder gewicht heeft: 1°. Eene beschrijving van *Lausanne*, door J. B. PLANTIN, ongeveer 1660; 2°. De plattegrond van 1644, beschreven door F. DE GINGINS; 3°. De twee kastee-len, door TH. VANNOD, 1858, uittreksel uit eene memorie, door de Academie van *Lausanne* bekroond.

CAROLI ter eenre, en JEAN MIMARD, JEAN BERILLY, JACQUES DROGY, JEAN MICHOD, DOMINIQUE DE MONBOUSSON, FERRAND LOYS, CLAUD BLANCHEROSE ter andere zijde. Er is groote beweging door de geheele stad.

De stad is gereed, de gasten op waardige wijze te ontvangen. Brand en overstroming hebben in den loop der voorgaande eeuw de burgers genoopt alles te herbouwen. Ook de muren van de stad zijn herbouwd, men heeft haar opnieuw bestraat, enz. Van 1442 tot 1444 heeft paus FELIX V, AMADEUS VIII van *Savoye* het Franciscanerklooster laten herbouwen, nadat men zijne torens opnieuw had laten verrijzen.

2. Wat is er van dat *Lausanne* der XVI^{de} eeuw over? Minder dan men wenscht, maar meer dan men denkt.

Wij bestijgen de 216 trappen van den grooten toren der hoofdkerk. De spits is daarvan in 1647 door den bliksem weggeslagen, maar van het hoogste deel dat bleef staan, heeft men het gezicht over de geheele stad.

Lausanne is op drie heuvels gebouwd; op de middelste is de „*Cité*” te vinden, rechts heeft men den heuvel van *St. Laurens*, links dien van *St. Franciscus*. Het dal van de *Louve* scheidt de *St. Laurens* van de *Cité*; het dal van de *Flon* (vroeger naar het schijnt de *Laus*, waarvan wellicht *Lausanne* afgeleid werd) ¹⁾ de *Cité* van den *St. Franciscus*. Er vloeien door die dalen beekjes, die zich later vereenigen... Van lieverlede worden zij door gewelven overdekt. In *Lausanne* is het een voortdurend klimmen; maar als men op eene hoogte gekomen is, wordt de moeite beloond door het schoone vergezicht over het meer en de omgeving.

Aan onze voeten liggen de vijf kwartieren of banieren, gelijk men ze oudtijds noemde; want *St. Laurens* heeft twee annexen, de *Palud* en de *Pont*.

Bij het uiteinde van de voorstad ligt nog de toren, *l'Ale* ²⁾ genoemd. Hij werd in de tweede helft der XIII^{de} eeuw gebouwd en is een in goeden staat verkeerend getuige van de eeuwen der eindelooze oorlogen. Men beseft, dat, toen men hem wilde laten verdwijnen, het hart van meer dan één bewoner van *Lausanne* daartegen opkwam, en het daardoor verhinderd werd, dat men de laatste overblijfselen van vervlogen eeuwen verder is gaan afbreken. ³⁾

3. Wij gaan van den toren af, om een nauwkeuriger onderzoek in te stellen.

1) BLANCHET, 12 en volgende, en 39. Men vergelijke de poëtische afleiding, die in de XVI^{de} eeuw de hoogleeraar TAGAUT geeft. (BERNUS, Théodore de Bèze à Lausanne, 1900, 91, n. 2.)

2) *Ale*, dat wil zeggen: *Aile*. Ten onrechte heeft men de daarbij gelegen straat „*Rue de l'Halle*” genoemd.

3) VUILLERMET, Notes historiques sur Lausanne. „La tour de l'Ale.” 45—50. De balken, de vloeren, de massieve ladders waarmee men van de eene verdieping naar de andere gaat, zijn van eikenhout; dit alles bleef in zijn oorspronkelijken staat, tot de groote spijkers van gesmeed ijzer met puntige koppen toe.” Men zie: La tour de l'Ale à Lausanne, eene brochure, uitgegeven door het Comité van restauratie, 1896.

Ook te *Lausanne* sloeg het hart van het volk in zijne hoofdkerk. ¹⁾ Gebouwd op de puinhoopen van het heiligdom dat in 1235 verbrandde, werd de thans bestaande kathedraal in 1275 gewijd, waarbij schitterende feesten, die ook van staatkundige beteekenis waren, plaats hadden. Paus GREGORIUS X en keizer RUDOLF VAN HABSBURG sloten hier hun verbond. Eene menigte vorsten en prelaten ²⁾ was saamgestroomd, die wedijverden, wie de meeste pracht zou ten toon spreiden. De keizer had om zijn kostuum te betalen meer uitgegeven dan het inkomen van een der rijkste heeren van dat tijdperk bedroeg. Om zijne gemaakte kosten te bestrijden, had de abt van *St.-Gallen* een van zijne schoonste heerlijkheden verkocht. Opmerkelijk, dat van dien tijd af de menschen zich verdrongen om van de maagd MARIA de apocriefe wonderen te verkrijgen, waardoor de geestelijkheid zooveel gezag en zooveel geld kreeg. „De groote handel van *Lausanne* is die van den aflat... uit de schatkist van de kerk stroomt het goud naar de burgers.” ³⁾

Op den grond zijn de holten nog te zien, door de knieën der geloovigen uitgegraven. ⁴⁾ Paus MARTYR V deed hier, toen hij in 1418 van het concilie van *Constans* terugkeerde, zijn plechtigen intocht. In 1448 verscheen FELIX V er met de overgeblevenen van het concilie van *Bazel*. Hier kwamen in 1476 KAREL DE STOUTE en zijne ridders met de hertogin-regentes JOLANDA van *Savoie* met groote staatsie de mis hooren, voordat zij te *Morat* verslagen werden. De kerk zelve is een prachtig gebouw. Een inwoner van *Lausanne*, FRANÇOIS NAEF, schrijft daarover met groote ingenomenheid: „*Notre-Dame* van *Lausanne* is in den oorspronkelijken, dat is den eenvoudigsten en zuiversten Gothischen stijl gebouwd.” Maar alle voorafgaande bouwworden zijn er in vertegenwoordigd. „Den Romaanschen stijl der abdijkerken vindt men er in; de vensters van de lage gedeelten zijn nog klein, een teeken van hooge oudheid; in de rondte van het koor vindt men den rondboog, en dit is het oudste deel van het gebouw.” Toch heeft het Gothisch element in die kerk den boventoon. De niet zeer spitse bogen, in het midden gebroken, ziet men aan de vensters, aan de gewelven; terwijl zij scherper worden, bij wijze van lancetten, bij de groote vensters van den toren.

Het inwendige van de kerk is het schoonst. „Men wordt aanstonds getroffen door de zuiverheid der lijnen. Niets is te veel. De harmonie is volkomen. Er zijn alleen echte versierselen aan. De pilaren verrijzen zonder eenige onderbreking tot aan het gewelf. Tusschen de pilaren ligt aan het einde het koor in zijne geheimzinnige diepte. Welke schoone kapiteelen! Welke sobere kleine galerijen! En hoe zijn de pilaren der open galerijen boven de bogen beroemd door de liefelijkheid van hunne

1) De *St.-Marie*-kapel, onder aan den toren, is daarvan misschien een overblijfsel. L. GAUTHIER, *La cathédrale de Lausanne et ses travaux de restauration*, 1869—1898. Notice, 1899, 16.

2) Daaronder waren keizerin ANNA, vier zonen des keizers, de hertog van *Lotharingen*, de burggraaf van *Neurenberg* en andere graven. Onder de kerkvorsten bevonden zich zeven kardinalen, van wie twee de muts met drie kronen droegen.

3) *Le chroniqueur*, 178. *Mémoires et documents*, VII, 60.

4) BLANCHET, 112.

afmetingen! Liefelijkheid! In dit woord vatten wij den indruk van het geheel samen."

Even schoon is de kerk ook van buiten, wanneer men het gebouw beziet in de omgeving waarin het verrijst, met zijne spits, ¹⁾ die schitterend uit den ouden toren, ²⁾ door ouderdom zwart geworden, omhoogschiet.

Onder de gewelven van deze kerk ³⁾ weerklonk in October 1536 gedurende zeven dagen de stem van FAREL, VIRET, CALVIJN en enkele voorstanders van het pausdom.

Het gebouw was toen nog rijk en prachtig; het was nog niet met gele of grijze kalk bestreken, gelijk dit in de vorige eeuw geschiedde. Het gewelf was prachtig blauw met veel schilderwerk (in 1899 werd een deel daarvan blootgelegd). Overal vond men goud, beelden en edelgesteenten.

Na de „ordonnantie van de Reformatie" van 24 December 1536 werd het gebouw beroofd van zijne versierselen, reliquieën, beelden, vaatwerk en kleinoodiën. Als men nagaat, wat men wegnam, kan men weten, wat er geweest is. ⁴⁾ Dertig paarden trokken op eene slede het hoofdaltaar, dat in 1275 door GREGORIUS X gewijd werd! Het was een prachtig blok van zwart marmer van 3,14 M. lengte en

1) De spits van het koor werd in 1657 en 1825 door den bliksem vernield. De spits, die er in 1825 voor in de plaats gesteld werd, moest men, omdat zij niet hecht genoeg meer was, in 1873 afbreken. De tegenwoordige spits is door VIOLETT-LE-DUC gebouwd. De naald boven het klokhuis werd in 1674 door den bliksem getroffen.

2) FRANÇOIS NAEF, Notice sur la cathédrale de Lausanne, 1873, 26—28.

3) In *Waadtland* wordt bij groote feiten van het nationale leven deze kerk nog steeds gebruikt. In 1898 herdacht men daarin, dat het honderd jaren geleden was, dat *Waadtland* zijne onafhankelijkheid herkreeg. Om de vier jaar worden de afgevaardigden van den grooten Raad daarin beëdigd.

4) Het schijnt echter, dat de inventaris van de kathedraal valsch is en in de XVIII^{de} eeuw gemaakt werd om die van *Lausanne* tegen *Bern* op te zetten. Het is de inventaris van de kapittelkerk van *St. Vincent*, waarover in de volgende noot. De legende omtrent den schat van *Bern*, welke door de Franschen geroofd zou zijn en die gevormd werd door den roof uit *Lausanne*, is even onaannemelijk. Men zie E. CHAVANNES, Le trésor de l'Eglise cathédrale de Lausanne, 1873, 9 en 19. Hierna verscheen over dit onderwerp nog een uitvoeriger studie van J. STAMMLER, pastoor te *Bern*: Der Domschatz von Lausanne und seine Ueberreste. *Bern*, 1894, 232 bladzijden, met vele illustratiën. *Bern* bedreef niet alle misdaden, die fanatieke historieschrijvers het toeschreven; het liet de kerken van de *Madeleine*, *St. Etienne*, *St. Paul*, *St. Pieter*, *St. Laurens* niet afbreken. Door het decreet van 1 November 1536 had *Bern* integendeel aan de stad *Lausanne* die kerken, met de kloosters, abdijen met meubels en inkomsten overgegeven. Door die handeling werd de financiële positie der stad, die door het wanbeheer der bisschoppen geruïneerd, en meermalen genoodzaakt was hare eigendommen te vervreemden, veel verbeterd. De mannen van *Lausanne* hebben de kerken met den grond gelijk gemaakt en verkochten hare schatten. Wel is waar heeft men de Excellentiën van *Bern* beschuldigd, dat zij de hoofdkerk hebben willen afbreken om „alle schoonheid en prestige" aan de stad te ontnemen. (VUILLERMET, Notes historiques, 39.) Doch geheel ten onrechte. Twee eeuwen lang besteedden Hunne Excellentiën groote sommen voor het onderhoud van het gebouw; van 1747 tot 1749 zelfs 23,738 pond. Maar het was nog altijd onvoldoende. In 1766 vreesde men, dat het geheele gebouw zou invallen. Toen gaven Hunne Excellentiën aan een architect de opdracht, te onderzoeken, „of het voor de schatkist niet voordelig was, dit antieke gebouw af te breken, en [daarvoor in de plaats eene kleinere kerk, die voor de gemeente der stad voldoende was, te laten bouwen". Gelukkig, dat de afbraak en de nieuwe bouw tweemaal meer geld zouden eischen dan de herstelling. De Berners gaven toen weer 48.599 ponden uit. (GAUTHIER, 23.) Zoo bleef het belangrijkste Gothische gebouw van *Fransch-Zwitserland* bewaard.

1,63 M. breedte. Het dient nog steeds voor Avondmaalstafel, in de kerk die men hoofdkerk noemt. ¹⁾

4. Bij de hoofdkerk stond het paleis van den bisschop. Een deel van den grond werd sedert 1707 door het terras ingenomen, „vanwaar men een der schoonste gezichten op de *Alpen* en op den *Léman* heeft.” De rest is als te *Genève* veranderd in gevangenissen, met vensters, die er op gebouwd zijn om de schoonheden der natuur niet te zien. ²⁾ Van het oude gebouw is nog slechts een toren over, waarop het wapen van een der bisschoppen, DE CHALLANT, staat. In dezen toren en tusschen de twee muren die hem met het overige gedeelte van het gebouw vereenigen, merkt men eene kleine gewelfde kamer, waarvan men denkt, dat het een van de oude kapellen van het primitieve bisdom was. ³⁾

5. De bisschoppen waren reeds vóór de reformatie genoodzaakt geweest hunne residentie te verlaten. Zij waren niet minder bang voor hunne getrouwe onderdanen der XV^{de}, als voor hunne oproerige onderdanen der XVI^{de} eeuw. De burgers hadden reeds een sterk onafhankelijkheidsgevoel. Zij zagen er niet tegen op, tegen hunne herders en overheden de wapens op te nemen. Deze oordeelden het daarom geraten, een sterker kasteel te bouwen, waar zij veilig zouden zijn; en zoo ontstond op den top van den heuvel het fort *St. Maire*, dat in 1267 begonnen en in 1425 of 1431 door bisschop G. DE CHALLANT voltooid werd. Het was een groot, vierkant gebouw van twee verdiepingen, met drie dubbele vensters, daarop eene verdieping van roode baksteen, welke genoeg vooruitstak om de borstwering te kunnen gebruiken om steenen op aanvallers te werpen. Kleine torens staan op de hoeken.

Aan eene zijde vond men bergplaatsen, stallen, een overdekte gang; dit alles is tegenwoordig bezet door het terras en de zaal van den Grooten Raad. Aan de andere zijde stond de poort en de kapel *St. Maire*, welke beide in 1890 werden afgebroken.

In het binnenste van de veste heeft alleen de kamer van den bisschop, op de eerste verdieping, haar oorspronkelijk karakter behouden. Het is eene bijna vierkante zaal. Links staat een groote schoorsteen met Gothische versierselen; in den hoek vormen twee vensters, doordat men den muur rondom zoozeer heeft uitgehouwen, als het ware twee kleine kabinetten. Het plafond is verdeeld in 256 vierkantjes, die wit, groen, rood en goud geverfd zijn, en waarop een A en een M geschilderd zijn (AYMON DE MONTFAUCON). Daarbij vindt men overal het devies: *Si qua fata sinent*. Dit was de kamer van den eersten bisschop die er zetelde, CHALLANT, en ook van den laatsten, SEBASTIEN DE MONTFAUCON, die er in 1536 uit vluchtte. Men behoeft slechts een paneel

1) Inderdaad is het de kerk van het kapittel *St. Vincent*, die nooit de hoofdkerk was.

2) Sedert 1537 vindt men in het bisdom gevangenen en een kastelein, die ze bewaakt. Het tegenwoordig gebouw is grotendeels in 1823 gebouwd; in 1883 trok men er een vleugel bij.

3) BLANCHET (Vannod), 80.

van den muur tegenover de deur weg te nemen, om een vierkant gat te vinden, waarin een man kan verdwijnen. Achter dit gat is eene kleine deur, die uitkomt op een trap in den muur, welke geleidt naar eene geheime gang, die op eene plaats buiten de stad uitliep. Hierlangs ontvluchtte de laatste bisschop van *Lausanne*. ¹⁾

6. Ter linkerzijde afdalend, op de helling over de *Flon*, iets vóór de hoofdkerk, had men het kasteel van *Menthon* met zijne twee torens. Men zegt, dat het in 1378 gebouwd werd. In 1476, tusschen de slagen van *Granson* en *Morat*, logeerde daar KAREL DE STOUTE. ²⁾ In 1562 kocht de stad het, en in 1579 werd het door het College gebruikt. Een brand in 1587 liet slechts de twee torens staan. Een paar maanden te voren was het College verhuisd naar een gebouw op de tegenovergestelde helling van den heuvel. Dit gebouw is er nog. Het bestaat uit drie verdiepingen, opgetrokken uit gehouwen steen. „Om op die verdiepingen te komen, moet men een fraaie trap met een vierkanten toren op, in welken toren een uurwerk is met een monster, van het jaar 1586. ³⁾ In den zuidervleugel ⁴⁾ zijn de gehoorzalen voor de Theologie en de wijsbegeerte, tot welke men met een andere trap komt.”

Hoe begon de beroemde ⁵⁾ Academie van *Lausanne*? Men weet alleen, dat *Bern* daarvoor de hand aan den ploeg sloeg in 't begin van 1537 en dat MÉGANDER den 15^{den} Januari aan BULLINGER schreef: „Wij vestigen te *Lausanne* eene school en Godgeleerd onderwijs. Wij hebben geleerde en geletterde meesters noodig en in 't bijzonder een hoofd, dat Fransch kent. . . Wij zullen een hoogleeraar in de Hebreeuwsche taal zoeken. . . CAROLI zal de Theologie des Ouden en VIRET die des Nieuwen Verbonds onderwijzen.” ⁶⁾

In 1537 begon VIRET zijn onderwijs, en in hetzelfde jaar bezette CONRAD GESNER ⁷⁾ den Griekschen leerstoel. Deze eerste organisatie

1) BLANCHET DE GINGINS, 64, 65, 90.

2) En niet in de *Rue de Bourg*. Comptes de la ville inférieure de *Lausanne* du 11 Octobre 1475 au 11 Octobre 1476, door E. CHAVANNES, 64. *Manuaux, Mém. et doc.*, II, 1, 172.

3) BLANCHET (PLANTIN), 46 en (GINGINS) 63.

4) Deze woorden slaan op het deel van het gebouw, in 1657 gebouwd. Men zie een paar bladzijden verder.

5) Het woord beroemd zegt niet te veel. Het onderwijs werd daar door mannen van naam als VIRET, GESNER, JEAN RIBIT, BEZA, HOTMAN, CURIONE, M. CORDIER, JEAN LE COMTE en vele anderen gegeven. Vele predikanten en martelaars werden te *Lausanne* voor de kerk van *Frankrijk* gekweekt. Wij noemen slechts de „vijf studenten van *Lausanne*”, te *Lyon* in 1553 verbrand. Een hunner, PIERRE NAVIÈRE, was de secretaris van VIRET; een ander, BERNARD SEGUIN, was secretaris van BEZA geweest. (BERNUS, 33.) — Deze bloeiende academie werd in 1559 gesloten, ten gevolge van het conflict, in het leven geroepen door het Calvinisme der hoogleeraren met VIRET aan het hoofd en het Zwinglianisme van de Bernschen, die tegen de zelfstandigheid der kerk gekant waren. (Ibid., 101.) Op dit oogenblik (1558) noemt de deken van *Bern* hen op, die het onderwijzend personeel uitmaakten. Hij eindigt aldus: „... allen Franschen, uitgezonderd VIRET.” GINDROZ, *Histoire de l'instruction publique dans le pays de Vaud*, 1853, 422.

6) HERMINJARD, IV, 166.

7) C. GESNER, de Plinius van Duitschland genoemd, werd in 1516 te *Zurich* geboren. Hij toog in 1533 naar *Frankrijk*, ging door *Parijs* en begaf zich naar *Bourges*, waar hij een jaar lang aan de leerlingen van WOLMAR, in 't bijzonder aan BEZA, onderwijs gaf in het

werd later nader omschreven door het mandaat van 1540 en het stichten van „de twaalf leerlingen van de Heeren”.¹⁾ Dit was een pensioonaat van twaalf jongelieden, die uit eene beurs studeerden, dat door CELIO SECONDO CURIONE en daarna door ANDRÉ ZÉBÉDÉE bestuurd werd, om in 1577 te verdwijnen.²⁾

In 1549 onderwees BEZA³⁾ er het Grieksch, terwijl FRANÇOIS HOTMAN⁴⁾ er zes jaar lang eerste-regent was.⁵⁾

Het is niet bekend, waar de eerste lessen gegeven werden.

Den 30sten October 1540 wordt in een document bepaald, dat de lessen in de „*Clergé*” op de bovenzaal zullen gegeven worden.

Het is nu maar de vraag, waar de „*Clergé*” te vinden was. „Dit gebouw, dat men moet onderscheiden van het „huis van het kapittel”, zegt VUILLEUMIER,⁶⁾ „waar de „buitengewone” studenten gehuisvest waren, schijnt een deel van het terrein bezet te hebben, waar het tegenwoordig academiegebouw gevonden wordt. Dertig jaar later besloten de heeren van *Bern* een nieuw gebouw te stichten. Daar-

Latijn en Grieksch. In *Parijs* teruggekomen, was hij getuige van de vreeselijke vervolging door de plakkatens uitgelokt. Enige maanden later werd hij te *Zurich* in eene mindere positie aan het College geplaatst en begaf zich, nauwelijks negentien jaar oud, in het huwelijk. Gelukkig, dat hij, na een jaar te *Bazel* te hebben doorgebracht, tot hoogleeraar in het Grieksch te *Lausanne* werd benoemd. Zijn leerzucht dreef hem, om te gelijk de Hebreuwsche colleges van PACCOLET, en die voor de uitlegkunde van VIRET te volgen. Daarbij gaf hij vijf werken over natuurlijke historie en geneeskunde in het licht. Na een driejarig verblijf te *Lausanne* ging hij te *Montpellier* in de medicijnen studeeren. (HERMINJARD, II, 235; IV, 79, n. 4; 278, n. 3; V, 333; VI, 330, n. 3.) Hierop begaf hij zich naar zijne geboortestad, oefende aldaar de geneeskunde uit, en onderwees er gedurende drie en twintig jaar de natuurkunde, wijsbegeerte en zedenleer. Hij stierf in 1564 aan de pest. (GINDROZ, 248.)

1) De bijzonderheden vindt men in den brief van den Raad van *Bern* aan den baljuw van *Lausanne*. HERMINJARD, IV, 240.

2) Noot van prof. BERNUS. Mr. VUILLEUMIER, *Les douze escoliers de Messieurs*, 1886. In 1548 werd de academische bibliotheek gesticht, dank zij de 3000 boeken door den Raad van *Bern* toegestaan. In 1553 werd BEZA, als rector, met den predikant VALIER belast, elk jaar voor honderd gulden boeken te koopen. BERNUS, 31.

3) BEZA werd den 6den November 1549 tot hoogleeraar in het Grieksch benoemd; HALLER schreef van hem aan BULLINGER, dat hij door zijne wetenschap de eerste was van alle hoogleeraren van *Lausanne*. BERNUS, 23, 24. Hij woonde ongetwijfeld in een van de canoniale huizen bij de hoofdkerk. (Ibid., 28.) In denzelfden omtrek woonde CORDIER.

4) H. VUILLEUMIER, *L'académie de Lausanne*, 1537—1890, 1891.

5) BERNUS, 88. HOTMAN was het eerst in *Lausanne*, in de tweede helft van 1547. In 1548 is hij te *Lyon*, waar hij CALVIJN's verhandeling over de Astrologie in het Latijn overzet. In Januari 1549 is hij bij CALVIJN te *Genève* en schrijft daar een brief, dien CALVIJN dicteert. In 't begin van Mei 1549 begeeft hij zich naar *Lausanne*, doch hij keert onmiddellijk naar *Genève* terug, in afwachting, of hij er eene bediening zou vinden. De classis van *Lausanne* benoemde hem tot „diacre commun”, dat is hulpprediker van de stads- en dorpspredikanten. *Bern* stemt daarin niet toe, daar HOTMAN rechtsgeleerde was. Den 12den Februari 1550 schreef VIRET CALVIJN, dat HOTMAN voor een „*stipendium satis justum*” (± f 750 's jaars) aangenomen was om de eerste klasse te onderwijzen van het College, waarvan CORDIER principaal was. Bovendien werkte HOTMAN voor de drukkers van *Lyon*, verving BEZA, en gaf een vrij college in het recht. Hij gevoelde zich te zwaar belast en beschouwde zijne kleine positie als eene voorloopige. Na eene lange ziekte begaf hij zich in 1555 naar *Straatsburg*. Deze bijzonderheden zijn volgens de Opera verzameld door H. VUILLEUMIER, *Le séjour de F. Hotman à Lausanne*, in het Bulletin du bibliophile, 15 Maart 1901, 125—129.

6) Wij volgen hierin VUILLEUMIER. HERMINJARD houdt het huis van de *Clergé* en het huis van het kapittel voor hetzelfde (VI, 343).

voor werd eene som van 60.000 florijnen bestemd. Men streed lang over de plaats, waar het nieuwe gebouw zou verrijzen. Sommigen dachten aan het oude *Madeleine*-klooster. Anderen wilden het koor met het aangrenzend klooster van de hoofdkerk in gehoorzalen en in eene verblijfplaats voor studenten herscheppen. Anderen verlangden bij het oude college eenige belendende huizen te trekken. Het laatste plan werd gevolgd, en zoo werd in 1579 de eerste steen gelegd voor het groote en schoone gebouw, waarin gedurende drie eeuwen ten deele ons hooger onderwijs gegeven wordt." Eerst werd het college er alleen in gevestigd. De „openbare lessen” werden voor de Theologie gegeven in het koor van de hoofdkerk,¹⁾ en voor de wijsbegeerte in een oud kanunnik-huis in de bovenstad. In 1628 werd er eene zaal bij gezet, waarin men de Theologie onderwees,²⁾ welke in 1657 met de hoogere verdieping vereenigd werd door de zaal voor de wijsbegeerte. Zoo werden college en academie weder vereenigd na eene scheiding van ongeveer tachtig jaar.³⁾

7. Als wij de hoofdkerk omgaan, merken wij het *Hôpital de la Vierge*, een tamelijk groot gebouw, waaraan eertijds eene kapel verbonden was, op.⁴⁾ Dit hospitaal werd in de XIII^{de} eeuw voor het eerst en in de XV^{de} ten tweeden male herbouwd. In 1766 heeft men het geheel gemoderniseerd; sedert 1879 wordt het voor de cantonnale industrie-school gebruikt.

8. Daar staan wij weder op het terras voor het groote portaal van de hoofdkerk! Aan de rechterhand in den hoek is het huis *Buignon*, waar eenigen tijd het beroemde Theologische seminarium van de kerken onder het kruis werd gehouden.⁵⁾ Bij het einde der XVIII^{de} eeuw woonde daar de predikant LEVADE.

1) Waarschijnlijk heeft VIRET in de hoofdkerk van *Lausanne* gedoceerd, evenals CALVIJN in die van *Genève*, en als het koor van 1579 tot 1628 tot auditorium diende, kan het ook van 1537 tot 1540 daarvoor gebruikt zijn.

2) In 1825 werden voortaan deze lessen, evenals die in de wijsbegeerte en scheikunde, gegeven in de nieuwe gebouwen in den zuidelijken vleugel.

3) VUILLEUMIER, XI, XII, n. 1. Voor de academie, die eene universiteit geworden is, is men bezig een nieuw gebouw te zetten.

4) BLANCHET (PLANTIN), 52 en n. 4.

5) Deze inrichting was in 1727 door DUPLON gesticht. In 1729 vestigde A. COURT zich te *Lausanne*, die de ziel van het Seminarium werd; hij bezielde het „met den geest van de woestijn”, gelijk hij het zelf uitdrukte. Het Seminarium was geen pensioonaat; de leerlingen woonden bij particulieren, en kwamen om onderwijs te ontvangen in kleine lokalen samen. De heer E. HUGUES heeft te *Lausanne* grijsaards gekend, die het Seminarie in zijn laatste dagen nog gekend hebben, in het bijzonder den hoogleeraar DUFURNET, neef van professor LEVADE. Welke de geest was, die in deze inrichting heerschte, blijkt uit de woorden, die A. COURT sprak naar aanleiding van de terdoodbrenging van een zijner gewezen leerlingen: „Deze dood, in plaats van eenige ontmoediging te werken onder onze jongelieden, dient slechts om hun ijver aan te vuren. Niets is schooner dan de gevoelens die zij openbaren, en het is opmerkelijk, dat na dien dood zich twee nieuwe leerlingen aanboden.” In zijn zeventigjarig bestaan leverde het Seminarium aan *Frankrijk* driehonderd predikanten, waaronder PAUL RABAUT, COURT DE GÉBELIN, VINCENT, GUIZOT, enz. E. HUGUES, Antoine Court. *Histoire de la restauration du protestantisme en France, au XVIIIe siècle*, I, 283—287, II, 31—58. Men zie ook de *Notes historiques sur le Séminaire protestant français à Lausanne*, van J. CHAVANNES in de *Chrétien évangélique*, 1872, 36.

Laat ons nu de trap afgaan, een van de schilderachtigste merkwaardigheden der stad, bestaande uit drie reeksen overdekte houten treden.

Wij moeten stilhouden bij de eerste halte en rechts het straatje inslaan, dat naar het oude *Madeleine*-plein voert. In den hoek heeft men aan weerszijden een huis, dat ons belang inboezemt. Aan de linkerhand gaf ROUSSEAU het concert, waarvan hij in zijne *Confessions* spreekt. Rechts vindt men het huis, waarin al de eerste-predikanten van *Lausanne* hebben gewoond, van CAROLI tot RICOA (1838). CAROLI, de gewezen Karmeliet en twistzoeker, vestigde zich daar in 1536 en roemde de sierlijkheid van het huis en van den tuin. Het torentje, dat HERMINJARD er nog van gezien heeft, bestaat niet meer, en het is te vreezen, dat het geheele huis, nu men een nieuw universiteitsgebouw gaat stichten, zal verdwijnen. In 1544 meldde VIRET, dat hij zich er in ging vestigen; hij schreef aan CALVIJN: „Ik ga naar het huis, naar aanleiding waarvan men zoo lang heeft getwist.” ¹⁾ In dit huis at CALVIJN eenmaal bij CAROLI en bezocht hij dikwijls zijn vriend VIRET.

VIRET woonde hier van 1544 tot 1559. Toen hij zich er in vestigde, was hij gehuwd met ELISABETH TURTOZ, ²⁾ uit *Orbe*, die eene zwakke gezondheid had. Dit was haar geen beletsel om zich aan de zaak des HEEREN te geven. In een brief van VIRET aan CALVIJN van 1545 wordt ons gemeld, dat haar huis vol is, omdat zij jongelieden uit *Bern* moest huisvesten, en zij daardoor niet weet, hoe zij voor allen zorgen zal. ³⁾ Meermalen komt CALVIJN's vrouw, IDELETTE VAN BURE, haar bezoeken. Zij stierf in 1546 ⁴⁾ en VIRET trad opnieuw in het huwelijk ⁵⁾ met eene weduwe, SÉBASTIENNE DE LA HARPE, die hem vijf dochters

1) HERMINJARD, IX, 319.

2) PIERREFLEUR, 184.

3) Brief van 7 Februari. Opera, XII, 31.

4) VIRET gewaagde den 3den September 1545 van hare ziekte; den 26sten November vreesde hij, dat zijne vrouw niet zou herstellen; den 8sten Maart schreef hij aan WATTEVILLE: „GOD heeft mij en mijn gezin, door den dood mijner geliefde vrouw, met een zeer smartelijken slag getroffen. Hij heeft mij de helft van mij zelven afgenomen; Hij heeft mij beroofd van eene getrouwe gezellin, van eene uitnemende huismoeder en van eene echtvriendin, die zoo goed met mijne levensmanier, mijn smaak en mijn ambt overeenkwam. Ik ben zoo door dit verlies terneergeslagen, dat ik een vreemdeling in mijn eigen huis schijn.” Opera, XII, 159, 220, 221, 306. Op het oogenblik, waarop VIRET schreef, stierf zijne tante. CALVIJN drong er op aan, dat hij bij hem zal komen uitrusten. Hij zal er zelf voor zorgen, dat niemand hem zal storen. Het gerucht liep, dat ook VIRET gestorven was. Maar een brief van VIRET stelde CALVIJN gerust. CALVIJN schrijft met het oog hierop: „Het is gelukkig geweest, dat wij niet een nacht in rouw hebben moeten doorbrengen, want ik zou dien niet ongestraft doorworsteld hebben.” Ibid., 305.

5) Nog geen twee maanden later is er sprake van een nieuw huwelijk. (Opera, XII, 341.) Dit werd in November gesloten. (Ibid., 425.) A. ROGET, *Le second mariage de Viret*, *Revue Suisse*, Juli 1875. De uitgevers van de Opera zeggen in een noot: „Men moet niet te hard die mannen beoordeelen, die, overstelpd met zwaarwichtig werk, genoodzaakt waren het bestuur van hun huis geheel aan hunne vrouwen over te laten.” In een van de brieven van CALVIJN aan VIRET, spreekt hij over het spenen van een kind van VIRET (Opera, XIII, 319); en in een van VIRET aan CALVIJN meldt hij de geboorte van een dochtertje, daarbij mededeelende, dat zijne vrouw en hij nog meer verheugd zouden geweest zijn, wanneer hun een zoon geschonken was. Maar dit neemt niet weg, dat hij ook zijn dochtertje ontvangt als een nieuw bewijs van den zegen GODS te hunnen opzichte. Ibid., XIII, 517.

en een zoon schonk. Ook zij was innig aan CALVIJN's vrouw verbonden; deze kwam in 1548 naar *Lausanne*, om bij hare bevalling tegenwoordig te zijn. ¹⁾ CALVIJN noemde VIRET zijn *suavissimus frater, optimus ac integerrimus*; hij verzocht steeds zijne vrouw van hem te groeten, en noemde haar zelfs zijne „moeder”. ²⁾

Van zijne twee oudste dochters, MARIE en MARTHA, was de eerste het petekind van FAREL, de andere van CALVIJN. VIRET schreef in 1550 aan CALVIJN: „Mijne vrouw, mijne dochttertjes en het geheele gezin maken het goed en groeten u zeer. Uw petekind heeft een bijzonder zachten, aangenamen en rustigen aard. Als gij komt, zal haar uitzicht u verheugen.” ³⁾

In hetzelfde jaar meldde hij aan FAREL, hoe twee ongelukken zijn petekind hadden getroffen. De kleine MARIE had aan het touw getrokken, dat aan de klok aan den muur van het huis hing, en de klok was met het zware ijzer, waaraan zij bevestigd was, naar beneden komen tuimelen. Het kind kreeg daarbij slechts eenige geringe kneuzingen. Eenige maanden later brandde de kleine MARIE zich het lichaam en het gelaat aan den ijzeren bedwarmer, waarbij zij bijna een oog verloor. ⁴⁾

Binnen de muren van het huis heerscht vrede, en dit was VIRET tot sterkte, daar hij schier onder den last van zijn arbeid bezweek. ⁵⁾

In 1559 moest hij vertrekken, om in ballingschap te gaan. Na allerlei treurige wederwaardigheden stierf VIRET, in 1571, uitgeput, in *Béarn*, als hoogleeraar aan de academie van *Orthez*. Zijne weduwe kwam onder kommersvolle omstandigheden te *Genève*. Men leest in het register van den Raad, op 26 Mei 1572: „De weduwe van den heer PIERRE VIRET, alleen uit *Frankrijk* wedergekeerd en geen huisvesting hebbende, gelijk zij te kennen gaf, is besloten, dat men haar een of andere kamer in een der huizen van het hospitaal zal aanwijzen.” ⁶⁾

Welk een treurig einde!

9. Nog minder dan van VIRET's huis is er van een andere historische plek iets te vinden. PLANTIN verhaalt: „Aan het einde van de *Madeleine*-straat vond men tegen 1660 eene kerk, die tegenwoordig geheel verwoest is, en een Dominicanerklooster, waarvan nog eenige overblijfselen zijn. In die *Madeleine*-kerk beval de adel, met de burgerij van *Lausanne* in het stadhuis vergaderd, voordat de Reformatie geheel en al werd ingevoerd, dat men het Evangelie onverhinderd kon prediken.” ⁷⁾

1) Opera, XII, 732.

2) HERMINJARD, VI, 229, n. 12.

3) Opera, XIII, 614.

4) Dit wordt gemeld in twee brieven, door Ph. GODET, Pierre Viret, 1892, 58—59, aangehaald.

5) Den 1sten Augustus 1550 aan CALVIJN. Opera, XIII, 614.

6) Registres du conseil, vol. 67, 84. GODET, 100.

7) BLANCHET (PLANTIN), p. 54. HERMINJARD heeft medegedeeld, dat hij nog een huis gezien heeft, waarvan men zeide, dat het een overblijfsel van het klooster was; men noemde

De Dominicanen werden gemachtigd, hunne diensten te houden op tijden, waarop er niet gepredikt werd, terwijl de altaren en de beelden ongeschonden bleven. Maar kort na het dispuut is het klooster, dat in 1234 gebouwd was, gesloten en zijne goederen door de stad verbeurdverklaard. In 1555 werd de kerk van de *Madeleine* afgebroken; de steenen gebruikte men voor den wederopbouw van de *Halles du Pont*, en de klok werd in het klokkenhuis van *St. Franciscus* overgebracht.

10. Wij gaan door de *Madeleine*-straat ¹⁾ naar het plein, waarop zich het stadhuis bevindt. Op dit plein werd, terwijl het nog grooter was dan tegenwoordig, te midden van een grooten toeloop van volk het beroemde Fransche treurspel van BEZA, „Abrahams offerande”, gespeeld. Men heeft het een mysterie genoemd, op de leest van het antieke drama geschoeid. ²⁾ Het tegenwoordig nog bestaande stadhuis, dat van de XVII^{de} eeuw dagteekent, kan niet hetzelfde zijn, dat door de mannen der Reformatie betreden werd. Maar men neme het volgende in aanmerking.

In de eerste jaren der XV^{de} eeuw, na den brand van 1405, bouwde men hier eene groote hal. Eenige jaren later, in 1458, begon men daar met te bouwen, maar men herbouwde haar en wel op die manier, dat de Raad daar voortaan zijne zittingen kon houden. Voor het eerst vergaderde hij daar in 1469. ³⁾

Dit tweede gebouw wordt in het handschrift PLANTIN aldus beschreven: „De derde banier heet *la Palud*, omdat het vroeger een moeras was; als men tegenwoordig nog een weinig in den grond graaft, vindt men water. In dit kwartier der stad, dat beneden de oude stad is, is een schoon plein, waar men graanmarkt houdt, waarop men eene groote fontein ziet, welke het water uit vier pijpen omhoogwerpt, en die in 1557 gebouwd werd. Op hetzelfde plein is het stadhuis, dat in 1454 ⁴⁾ gesticht is. Van buiten maakte het weinig vertoon; de zaal, waarin de Tweehonderd vergaderden, is zeer donker. Boven de vensters waren de wapens van onderscheiden bisschoppen, die ten deele verdwenen zijn, evenals zekere oude schilderijen met onderschriften in Gothische letters, die men op de muren ontdekte. Men zag er nog den

het den vuurpot, omdat men des winters aldaar aan de armen houtskool uitdeelde. Men noemde dat gebouw ook het „huis der Reformatie”, omdat de traditie, schoon ten onrechte, zeide, dat het gebouwd was op de oude kerk, waarin VIRET gepredikt had. Het gebouw werd in 1851 met den grond gelijk gemaakt, terwijl de kelders onder den grond werden bedolven. In 1898 moest men, om het fundament van de nieuwe universiteit te leggen, alles ontgraven, en zoo kwam men te weten, hoe groot de oude kerk geweest is.

1) In die straat woonde de burgemeester ISBRAND D'AUX, die in 1588 *Waadtland* onder de heerschappij van *Savoie* zocht terug te brengen. De samenzwering werd ontdekt, D'AUX ter dood veroordeeld, zijne goederen verbeurdverklaard en zijne beide huizen afgebroken, met verbod ze ooit weder op te bouwen. Daarom vindt men nog twee open plaatsen in de *Rue Madeleine* en in de voorstad *l'Ale*. In de *Rue Madeleine* bracht A. COURT het tweede gedeelte van zijn leven door. Hij koos eene kleine, aangename woning, die veel op een landhuisje geleek. Dit huis bestaat nog. E. HUGUES, II, 3 en n. 2.

2) C. LENIENT, *La satire en France*, 1886, II, 294 e. v.

3) VUILLERMET, *Notes historiques*, 21, 28, 31.

4) Dit moet 1468 zijn.

keizer SIGISMUND te paard op. In een hoek waren groote urnen, van verschillenden vorm, opgehangen. Uit deze zaal kwam men in het haardvertrek van den Raad, dat nogal fraai is, en in de kamer der Zestigen. Onder het huis waren de hallen en de korenmaten ¹⁾

In 1674 begon men het nog bestaande stadhuis te herbouwen. Maar evenmin als het tweede geheel het eerste had vervangen, kwam het derde in de plaats van het tweede. Men behoeft geen bouwkundige te zijn, om te zien, dat de achtergevel, die op de *Louve* uitkomt, niet afkomstig is uit de XVII^{de} eeuw en ouder is dan de andere deelen van het gebouw, en dat in de hal de gewelven niet rusten op het middenpunt van de pilaren, maar op de zijde, waaruit volgt, dat zij er reeds gestaan hebben. VUILLERMET zegt, dat de geheele achtergevel afkomstig moet zijn uit de XV^{de} eeuw. ²⁾

11. Wij besluiten onzen tocht met een bezoek aan het *St.-Franciscus-plein*.

De Franciscanerkerk met het klooster werd in 1280 gesticht en van 1442 tot 1444 herbouwd, waarschijnlijk door de giften van MARIA VAN BOURGONDIE en paus FELIX V, die er een tijdlang woonde, toen het concilie van *Bazel* naar *Lausanne* ³⁾ verplaatst werd. Het concilie werd (1448—1449) in de kerk gehouden; de paus hield daarbij zijn verblijf in het klooster. Bij dezen tweeden bouw kreeg de kerk het gewelf, dat nog gezien wordt. ⁴⁾ In 1523 besloot de Raad van de stad tot het bouwen van een klokketoren, die ten tijde van de reformatie nauwelijks gereed was. De spits werd in 1612 aangebracht. ⁵⁾

Op het concilie volgden de reformatie en VIRET. Er werd in de kerk gepredikt en de reformator woonde in het klooster. Reeds lang is dit verdwenen. In 1660 zeide PLANTIN reeds: „Het is nu deels in puin gevallen en deels dient het tot toevluchtsoord voor een pottenbakker. Daar vindt men nog de kelders, waaruit de heeren der stad hun wijn ontvangen.” ⁶⁾

1) BLANCHET (PLANTIN), 53.

2) VUILLERMET, *Notes historiques*, 31. In de zaal der Municipaliteit kan men drie groote gerestaureerde schilderijen zien, die in 1863 op de vloering gevonden werden: 1°. de groote kaart van den staat van *Bern*, in 1548 door SCHOEPPFUS gemaakt; 2°. een plan van het gewezen rechtsgebied van *Lausanne*, met een kleinen plattegrond van *Lausanne* in een hoek; 3°. een grooten plattegrond der stad, geteekend door BUTTET, die van 1650—1660 moet uitgevoerd zijn.

3) BLANCHET, 128.

4) BLANCHET (DE GINGINS), p. 65, 128.

5) De wachttorens, die zeer vervallen waren, zijn in 1897 herbouwd. Bij het einde der XVII^{de} eeuw werd de betimmering van het koor gebracht op de hoogte van het schip. De burgemeester POLIER DE SAINT-GERMAIN had op het einde der XVIII^{de} eeuw zijn huis laten bouwen op de plaats van den oostelijken vleugel van het klooster, een vleugel, waarin de zalen gevonden werden, waar de vergaderingen van het concilie en daarna de besprekingen over het Arianisme tusschen CAROLI ter eene en CALVIJN en VIRET ter andere zijde gehouden zijn. (HERMINJARD, IV, 176.) Een ander deel van het klooster werd in den loop der XVIII^{de} eeuw vervangen door een groot en fraai huis, de *Grotte* genoemd. GIBBON woonde daarin verscheiden jaren en op het terras van dat huis voltooide deze schrijver in 1787 zijn *Histoire de la décadence et de la chute de l'empire romain*. Al deze gebouwen zijn in den loop van 1895 en 1896 geheel verdwenen, om plaats te maken voor het nieuwe postkantoor, dat in 1901 geopend is.

6) BLANCHET (PLANTIN), 44.

Wij hebben de laatste overblijfselen er van gezien. Het waren twee muren, waarin men nog in de laagte de spitsbogen en wat hooger twee vensters en twee deurtjes, die vroeger op cellen uitkwamen, kon onderscheiden. Door deze deuren ging VIRET, om in de twee of drie cellen te gaan, waarin hij van 1536 tot 1544 verblijf moest houden. Een armzalig verblijf! CALVIJN verheugde zich er dan ook in, dat VIRET de woning kon betrekken, die CAROLI had verlaten. ¹⁾

Dit alles is verdwenen. Gelukkig, dat de Gothische kerk zelve is blijven staan met haar eenvoudig maar breed ruim. Hoevele vergaderingen zijn hierin gehouden, sedert die van het Concilie en van de Reformatie! Van 1536 af predikte hier VIRET voornamelijk, en hier werd ook de samenspraak gehouden naar aanleiding van de beschuldigingen van CAROLI. Hier weigerde CALVIJN aan den eisch van CAROLI te voldoen, om het symbool *Quicumque*, aan ATHANASIUS toegeschreven, te onderteekenen.

1) HERMINJARD, VIII, 167, n. 18.

DERDE GEDEELTE.

HET DISPUUT.

I. Het dispuut te Lausanne. — II. Calvijn te Bern.

I.

ET dispuut werd door eene prediking van FAREL op 1 October geopend en acht dagen later op dezelfde manier gesloten. FAREL en VIRET waren hierbij de hoofdpersonen. FAREL had de tien stellingen opgesteld. De rechtvaardigmaking door het geloof en de „lichamelijke tegenwoordigheid” waren de voornaamste onderwerpen der discussie.

Des Maandags reeds te zeven uur vulde een ontzaglijke menigte de groote kathedraal. In het midden der kerk waren plaatsen vrij gehouden voor hen die het woord zouden voeren, de vier secretarissen, de twee voorzitters en de vijf commissarissen van *Bern*. Deze laatsten kende men aan hunne zwarte wambuizen en broeken met roode z.g. *découpures*, terwijl een veer over hunne breedgerande hoeden golfde.³⁾

1) „Les conclusions qui doivent estre disputées à Lausanne, nouvelle province de Berne, le premier jour d'octobre 1536.” Opera, XI, 701—702.

2) Men vergelijke CHARLES SUBILIA, *La disputée de Lausanne*, 66.

3) *Le chroniqueur*, 315. „De acten van dit dispuut werden door vier beëdigde notarissen opgemaakt... werden vereenigd in een groot boek, dat twaalf jaar bij VIRET berustte, tot het jaar 1548; toen lieten de heeren van *Bern* voor hunne bibliotheek er een nauwkeurig afschrift van maken... Dit afschrift bestaat nog.” RUCHAT, IV, 363. Opera, IX, Proleg., LIII.

De Roomschgezinden volgden ongeveer dezelfde gedragslijn, als die welke men te *Genève* onder gelijke omstandigheden gevolgd had. De bisschop achtte het niet noodig, in zijne stad terug te keeren. Keizer KAREL V schreef den 5^{den} Juli 1536 aan den Raad van *Lausanne*: „Maak aanstonds alles ongedaan (*illico annullatis, aboleatis*)...” ¹⁾ Er waren 337 priesters genoodigd, 174 verschenen, en van dezen verdedigden slechts vier hun geloof. Van tien kloosters waren er tegenwoordigers, slechts één hunner nam het woord, en van al de kanunniken was er slechts één, die sprak, doch alleen om eene verklaring van het kapittel voor te lezen, dat het zich onthield.

FAREL riep dan ook uit: „Het is u geoorloofd vrijuit te spreken; men disputeert hier niet met takkenbossen, noch met brandstapel, zwaard, gevangenis of pijnbanken; beulen doen hier geen dienst voor leeraars of afdoende redenen, maar de waarheid der Schrift... De waarheid is krachtig genoeg tegenover de leugen; indien gij de waarheid hebt, komt er dan mede voor den dag.” Waar heeft ooit de Roomsche geestelijkheid in *Frankrijk, Italië* of *Spanje* aldus gesproken!

Tot Vrijdag 5 October had CALVIJN gezwegen, omdat „zijne broeders FAREL en VIRET zulke afdoende antwoorden gaven”. Maar toen een Roomschgezinde een lang, doorwrocht stuk had voorgelezen, waarbij den predikanten werd verweten, dat zij in zake de werkelijke tegenwoordigheid van CHRISTUS bij het Avondmaal de oude leeraars der kerk verachtten, toen stond CALVIJN op om te betoogen, dat dikwijls de Roomschgezinden den kerkvaders niet zoo groote eer bewijzen en niet zooveel tijd aan het bestudeeren hunner geschriften geven als de Gereformeerden. Dat wilde hij niet den spreker, maar iemand, die meer geoeft was dan hij, aantoonen. Daarna ging hij het gevoelen uiteenzetten en verklaren van TERTULLIANUS en haalde eene homilie, aan CHRYSOSTOMUS toegeschreven, „de XI^{de}, ongeveer in het midden”, een stuk van AUGUSTINUS, „in den XXIII^{sten} brief, bij het einde”, een andere uitspraak „in het boek tegen den Manicheër ADIMANTUS”, een andere „bij het begin van eene homilie over het Evangelie van JOHANNES, ongeveer het 8ste of 9de, ik weet het niet zeker,...” een ander „uit het boek „*De fide, ad Petrum Diaconum*” (schoon men twijfelt, of deze aan hem of aan een anderen ouden schrijver moet toegeschreven worden...”, ten slotte „uit den brief „*Ad Dardanum*”, welke tamelijk uitvoerig en lang is...” aan. En dit alles sprak CALVIJN uit het hoofd. CALVIJN zeide daarbij, „dat nu bleek, hoe vermetel het was, als men verweet, dat de oude leeraars ons tegen zijn. Voorzeker, indien gij eenige bladzijden van hen gezien hadt, dan zoudt gij niet een oordeel hebben durven vellen, gelijk gij gedaan hebt, nu gij niet eens de omslagen gezien hebt, gelijk de voorafgaande getuigenissen genoegzaam aantoonen.” Daarna toonde CALVIJN aan, in welk een „ongerijmdheid” zij vervallen, die het Roomsche gevoelen zijn toegedaan, en eindigde met de woorden: „Het is eene geestelijke gemeenschaps-oefening, door welke Hij krachtig en daadwerkelijk ons deelgenoot

1) HERMINJARD, IV, 69; C. SUBILIA, 95.

maakt van alle genade, die wij uit Zijn lichaam en bloed kunnen ontvangen... alles geestelijk, dat wil zeggen, door den band van Zijn Geest." ¹⁾

Allen stonden verbaasd. Er was reden toe. Mannen als MIMARD en BLANCHEROSE zaten met den mond vol tanden.

Toen gebeurde er iets, dat de algemeene ontroering ten toppunt deed stijgen. „Een Franciscaner monnik, JAN TANDI, die het dispuut van meet af gevolgd had, zag, dat de mond van de tegenstanders gestopt was, en als inwendig verrukt stond hij op en verklaarde voor de geheele vergadering, dat hij nu zich verlicht gevoelde en overtuigd van de waarheid der leer, die men naar het Evangelie onderwezen had... Hij vroeg vergeving aan GOD... Hij vroeg ook vergeving aan het volk... Hij verklaarde, dat hij den regel, het kleed en de orde der Franciscaners liet varen, om als Christen te gaan leven." ²⁾

FAREL vertolkte aanstonds de gevoelens van de meerderheid der vergadering, door te roepen: „O, wat is GOD groot, goed en wijs!... Hij heeft medelijden gehad met het arme schaap, dat in de woestijn dwaalde, en heeft het in den heiligen stal gebracht." ³⁾ Het is te begrijpen, welk een indruk dit alles maakte.

Behalve deze bekeering ⁴⁾ geschiedde het, dat BLANCHEROSE, twee Augustijners, GÉRARD PARIAT en CLAUDE CLEMENTIS, erkenden, dat zij overwonnen waren. De meest conscientieuze priesters gingen tot de Reformatie over. MIMARD, DROGY, welke laatste uitriep: „Ik weet, dat ik geëxcommuniceerd zal worden, en toch heb ik de waarheid gevonden." In de drie volgende maanden gingen meer dan tachtig monniken en meer dan honderd twintig pastoors en vicarissen tot het Protestantisme over.

Den volgenden dag besloot de Raad van *Lausanne*, dat het huis

1) Opera, IX, 877—884. CALVIJN was beroemd door zijne kennis van de kerkvaders; daarin overtrof hij zelfs MELANCHTHON. Reeds vroeg was hij hen gaan bestudeeren. Men heeft van hem nog eene Latijnsche voorrede voor eene Fransche vertaling van de Homilieën van CHRYSOSTOMUS. Tot die uitgave kwam het echter niet. (Opera, IX, Proleg., p. LXV en 831—838. De uitgevers der Opera weten niet, wanneer deze voorrede geschreven is. Het kan zijn, zeggen zij, vóór CALVIJN's vertrek uit *Frankrijk*, of voordat hij zich zette om het Nieuwe Testament te verklaren. Opera, ibid. A. LANG meent, dat zij geschreven is in 1537 of 1538. „Die ältesten theologischen Arbeiten Calvins, in de Neue Jahrbücher für deutsche Theologie, II, 1893, 297—300. — In dit voorbericht komt uit, dat CALVIJN ORIGENES, ATHANASIUS, BASILIUS, GREGORIUS, TERTULLIANUS, CYPRIANUS, HILARIUS, HIÉRONYMUS, AMBROSIUS, AUGUSTINUS goed kende. Met enkele woorden schetst hij het eigenaardige van elk dier schrijvers. CHRYSOSTOMUS is volgens hem de populairste van allen. Opera, IX, 831—838.

2) RUCHAT, IV, 188.

3) Le chroniqueur, 330. VERDEIL, Histoire du canton de Vaud, I, 365, en CH. VUILLERMET geven hiervan partijdige berichten. CH. SUBILIA heeft daarvan eene speciale studie gemaakt.

4) Den 7^{den} October sprak CALVIJN opnieuw, om eene korte geschiedkundige opmerking te doen ten opzichte van HILDEBRAND, „de eerste die de wonderlijke leer van de transsubstantiatie heeft vastgesteld". Men had hem aangehaald. CALVIJN haalde nu RENO aan, een kardinaal, die eene verhandeling in de commentaren van het concilie van *Bazel*, uitgegeven door PIUS II, schreef. Hij besloot met de woorden: „Ga nu en zeg, dat het brood uw GOD is, volgens de belijdenis van hem, die het voor zijne magische bezweringen verbrandde." Opera, IX, 884, 886.

voor ontucht voor altijd zou afgebroken, en dat de hoeren en alle vrouwen, die een slecht leven leidden, uit de stad zouden gejaagd worden. De invloed der predikanten was dus aanstonds merkbaar... Den 19^{den} October beval *Bern*, dat de Roomsche eeredienst zou worden afgeschaft, en om zonder dralen alle beelden en altaren in de kerken en kloosters „zonder tumult” ¹⁾ neer te werpen.

Eindelijk sloot de Ordonnantie van Reformatie van 24 December 1536 de oude periode en werd een nieuw tijdvak voor *Waadttland* geopend.

II.

De loop der dingen maakte CALVIJN tot den algemeen erkenden leider. Van uit *Lausanne* schreef hij aan zijn vriend DANIEL, dat men op vele plaatsen reeds begonnen was de afgodsbeelden en altaren omver te werpen, en voegt er bij: „GOD geve, dat de afgoderij uit alle harten weggedaan worde.”

Des anderen daags moet hij naar *Bern*, en wellicht zal hij verplicht zijn tot *Bazel* te gaan, ²⁾ waar hij wel tegen opziet, om zijne geschokte gezondheid (*fracta valetudine*) en het ongunstige seizoen. Maar hij heeft inmiddels een afkeurend woord over „die luie buiken”, die „in de schaduw zoetjes babbelen”, in plaats van hun, die arbeiden, de helpende hand toe te steken. Er ontbreken predikanten. *Quanta ministrorum penuria!* Dat zij, die eenig hart hebben (*cordatiores*), toch deelnemen aan den strijd. ³⁾

Te *Bern* was CALVIJN van 16 tot 18 October tegenwoordig bij de synode, ⁴⁾ waar tweehonderd zes en negentig gemeenten vertegenwoordigd waren, die beraadslaagden over het formulier van eenigheid van *Wittenberg*. BUCER en CAPITO bevalen dit den Zwitsers warm aan. Maar de synode vond het dubbelzinnig. Doch een der tegenwoordig zijnde doctoren betoogde, dat *Zwitserland* zich niet mocht afscheiden van de andere kerken: „indien dit gebeurt,” zeide hij, „is het met de religie gedaan.” ⁵⁾ Is het gewaagd, aan te nemen, dat CALVIJN dit gezegd heeft, die steeds er op uit was om allen, die den weg der Reformatie bewandelden, met elkander te verzoenen?

Twee brieven, van uit *Straatsburg* den 1sten December 1536 gezonden,

1) Le chroniqueur, 340, 341. De brief was gericht aan de baljuws, kasteleins, luitenants en andere officieren. Denzelfden dag zond *Bern* aan alle predikanten, die door eene vergadering te *Lausanne* juist na het dispuut waren aangewezen, hun benoemingsbrief. De toon, die daarin aangeslagen wordt, is zonderling. „Bovendien wordt gelast,” heet het, „dat gij, onmiddellijk nadat gij dezen ontvangen hebt, u begeeft naar ons gebied...” Om meer dan honderd gemeenten in de „veroverde landen” te dienen, had men slechts veertien predikanten kunnen vinden. HERMINJARD, IV, 90, 91, n. 24.

2) HERMINJARD meent, dat hij slechts een brief schreef, IV, 90, n. 33, IV, 95, brief n°. 577.

3) 13 October. Ibid., IV, 89—91.

4) Ibid., IV, 90, n. 22.

5) CAPITO en BUCER hadden op 24 September te *Bazel* eene vergadering bijgewoond om tot overeenstemming te komen. Eene tweede vergadering had te *Bazel* 12 November plaats. HERMINJARD, IV, 116, n. 2.

pleiten voor die onderstelling.¹⁾ De eerste is van CAPITO. Hij schrijft daarin aan CALVIJN, dat zij het bijna eens geworden zijn; hij verlangde, dat hij twee dagen daar kon komen. „In naam van CHRISTUS bid ik u, dat, indien gij eenigermate kunt, gij ons bezoekt vóór gij iets in het licht geeft; ik weet, dat uwe geschriften krachtiger en machtiger zullen zijn, wanneer gij ons gehoord hebt.” BUCER, die CALVIJN nog niet ontmoette, is minder gemeenzaam, maar spreekt toch uit, dat hij een onderhoud met CALVIJN begeert om zich omtrent alles te verstaan. Hij wil overal komen, ook te *Genève*, om te handelen over de dingen die voor CALVIJN zeker zijn, doch hem, om zijne traagheid, nader behooren uitgelegd te worden. Hij voegt er aan toe: „Wij meenen te zien, dat de HEERE besloten heeft Zijne kerken tot haar groot voordeel door u te laten dienen... Versmaad mijne beden niet, zeer geleerde en Godzalige man!”

1) HERMINJARD, IV, 116, 118, 119.

VIJFDE HOOFDSTUK.

DE ARTIKELEN, DE CATECHISMUS EN DE GELOOFSBELIJDENIS.

EERSTE GEDEELTE.

DE ARTIKELEN VAN 1537.

I. De tekst, die den Raad aangeboden werd. — II. Wat niet van Calvijn in deze artikelen is. — III. Wat daarin van Calvijn is.

I.

LN *Genève* kon CALVIJN toonen, wie hij was. Eerst weigerde hij als herder en leeraar dienst te doen.¹⁾ In 1536 noemt CAPITO hem onderwijzer in de Heilige Schrift. In 1537 geeft CALVIJN zich den titel van „professor”.²⁾ Den 5^{den} Februari van dat jaar schrijft de Raad van *Genève*,³⁾ dat, nu CORAUD, FAREL en VIRET er niet meer zijn, de *Genèvers* „bijna zonder preek” zijn. En toch schijnt het wel, dat CALVIJN aanstonds lid geweest is van het corps predikanten. Want reeds den 6^{den} December sprak hij „zijn eerste kerkelijke censuur” uit. Den predikant LAMBERT werd door hem „uit naam der broeders” verzocht, zijn ambt neer te leggen.⁴⁾

Hij is dus tegen het einde van 1536, als ambtgenoot van FAREL,

1) „Hoc autem primum recusaret.” BEZA, *Vie de Calvin*, 3de uitg.; *Opera*, XXI, 126. In zijn brief aan SADOLET (September 1539) zegt CALVIJN, dat hij eerst te *Genève* als leeraar en daarna als predikant optrad.

2) Titel der *Epistolae duae*: „J. Calvini, sacrarum literarum in ecclesia Genevense professoris.”

3) Aan den baljuw van *Thonon*. HERMINJARD, IV, 179.

4) HERMINJARD, IV, 123, n. 11; 116, n. 6.

druk aan het werk om de kerk te organiseeren. Den 24sten Mei ¹⁾ lezen wij: „Er is gesproken van de edicten, die gemaakt moeten worden om der wille van de eenheid van den Staat. Er is besloten, artikelen op te stellen.” ²⁾ Dit had den 10^{den} November 1536 plaats. De „Artikelen over de regeering der kerk” werden toen gelezen en aangenomen. ³⁾

In die artikelen ⁴⁾ vindt men het doel aangegeven, waarvoor zij werden opgesteld, nu het GODE behaagd had, Zijn Rijk iets beter te *Genève* te vestigen. Dit was om vast te stellen, welke gedragslijn men volgens GODS Woord te volgen had. Het eerste punt betreft het Avondmaal. „Het ware wel te wenschen, dat de uitreiking van het Heilig Avondmaal minstens ⁵⁾ elken Zondag geschiedde, wanneer de kerk als in menigte vergaderd is, met het oog op de groote vertroosting, die de geloovigen daaruit ontvangen, en de vrucht, die daaruit op alle manier voortspruit... Inderdaad is het niet door JEZUS ingesteld, om daarvan twee- of driemaal per jaar gebruik te maken, maar voor eene gedurige oefening van ons geloof en van onzeliefde, waarvan de Christenen hadden gebruik te maken, wanneer zij vergaderd zouden zijn... ⁶⁾ Zoo is steeds de praktijk der oude kerk geweest, totdat de verfoeilijke mis is ingevoerd... Maar daar de zwakheid van het volk nog zoo groot is, dat er gevaar zijn zou, dat dit heilig en uitnemend mysterie in verachting kwam, als het zoo dikwijls gevierd werd,... is het ons goed voorgekomen, dat, in afwachting dat het volk, dat nog eenigszins zwak is, meer bevestigd zal worden, dit Heilig Avondmaal éénmaal per maand zal gebruikt worden...”

1) ROGET spreekt van een verzoek van FAREL, den 18^{den} Mei, om een middel te zoeken, ten einde het volk in het geloof in GOD te laten leven. Wij vonden, dat, na een voorstel van FAREL en SAUNIER ten opzichte van de scholen, de Raad besloot de Tweehonderd saam te roepen, om hun voor te stellen, „dat allen één van ziel zouden leven”. Den 19^{den} Mei besloten de Tweehonderd, een Algemeenen Raad te vergaderen, „om daarin de wijze om naar GOD te leven voor te stellen”. ROGET, *Les Suisses*, II, 223. *Annales*, 200, 201.

2) *Registres du Conseil*, 30, 7. CORNELIUS, *Historische Arbeiten*, 131, onderscheidt de op 10 November 1536 aangenomen artikelen van de artikelen die men den 16^{den} Januari 1537 wil onderzoeken. Volgens RILLIET, *Le Catéchisme français*, XV, werden de artikelen door den Grooten Raad in beginsel aangenomen, door den gewonen Raad nader getoetst. In Januari werden zij voorgoed vastgesteld. TH. DUFOUR is het daarmede eens.

3) *Registres du Conseil*, 30, 87. De Tweehonderd besloten 15 Januari, dat den volgenden dag de artikelen zouden behandeld worden. Op 16 Januari besloot de gewone Raad, dat de artikelen in handen van de Tweehonderd zouden worden gesteld, met het advies, dat het Avondmaal viermaal per jaar zou gevierd worden. *Registres du Conseil*, 30, 150, 151.

4) De secretaris van den Raad schreef op het stuk: „Artikelen, door de predikanten ingeleverd 16 Januari 1537.” HERMINJARD, IV, 154, n. 1. — *Opera*, Xa, 15. „Men erkent algemeen, dat ze door CALVIJN gesteld werden.” RILLIET, *Le Catéchisme français de Calvin*, XV. HERMINJARD, IV, 154, voegt er bij, dat CALVIJN dit stuk stelde, na de laatste hand gelegd te hebben aan zijn *Epistolae duae*; het voorbericht van dit werkje is 12 Januari 1537 gedateerd. Dit gevoelen wordt door de uitgevers der *Opera* en door KAMPSCHULTE gedeeld.

5) In de Institutie staat letterlijk: „*Singulis, ad minimum, hebdomadibus proponenda erat christianorum coetui mensa Domini.*” *Opera*, I, 130.

6) De Institutie van 1536 zegt: „*Quoties in coetum convenirent.*” *Opera*, I, 130. Het is wel te zien, dat deze zinsnede en vele andere, die in de Institutie van 1536 en in de Artikelen van 1537 voorkomen, door één en dezelfde hand geschreven zijn.

Maar wie mogen daaraan deelnemen? Het Avondmaal is ingesteld om de leden van CHRISTUS met hun Hoofd en onderling in één lichaam en één geest te vereenigen. Daarom mag het niet verontreinigd worden door hen, die door hun ongerechtig leven zich openbaren, dat zij geen deel aan CHRISTUS hebben. Want door de ontheiliging van Zijn Sacrament wordt de HEERE zeer onteerd. Door onze nalatigheid mag zulk eene onteering GODS niet plaats hebben, daar de heilige apostel PAULUS een zwaar oordeel denzulken aanzegt, die dit sacrament onwaardiglijk gebruiken. Het is daarom noodig, dat zij, die de macht daartoe hebben, er orde op stellen, dat zij, die tot deze gemeenschapsoefening komen, geijkte leden van JEZUS CHRISTUS zijn. Daarom heeft de HEERE in Zijne kerk de tucht en den ban ingesteld, door welke zij, die onchristelijk wandelen en die na vermaan weigeren tot den rechten weg weder te keeren, uit het lichaam der kerk worden geworpen en als verrotte leden afgesneden, totdat zij tot verootmoediging, en tot erkenntenis hunner schuld en ellende komen.

Daarmede wilde men de Roomsche excommunicatie niet weder invoeren. Immers was deze oude praktijk door „eenige slechte bisschoppen, of liever roovers, die de plaatsen van bisschoppen innemen”, veranderd in tyrannie. En hoe hebben zij dit gedaan? Deze pseudo-bisschoppen hebben de macht om uit te bannen aan de vergadering der geloovigen ontnomen en aan zich getrokken.

Daarom moet de goede regel hersteld worden. Daartoe is noodig, dat het den Raad behage te bevelen, dat eenige personen, goed van leven, die goede getuigenis hebben bij alle geloovigen, verkoren worden, die, verdeeld over alle kwartieren van de stad, het oog hebben over ieders leven, en indien zij zien, dat er eenige kennelijke ondeugd in iemand te berispen is, dat zij dan daarover met een der predikanten spreken, om hem mede te deelen, wie er feil gaat, om hem broederlijk te vermanen zich te beteren. En indien men ziet, dat dergelijke betoogen niet helpen, zal men hem aanzeggen, dat men zijne hardnekkigheid aan de kerk zal te kennen geven. Wanneer hij tot inkeer komt, is dit reeds een groot voordeel. Als hij niet hooren wil, zal de predikant, daartoe gemachtigd door die dit ambt hebben, aan de gemeente bekend maken, welk een moeite men gedaan heeft om hem te verbeteren, en hoe dit tot niets leidde. Als men weten zal, dat hij wil volharden in het kwaad, zal het tijd zijn, hem te excommuniceren, dat wil zeggen, dat hij gehouden zal worden als verworpen door de vergadering der Christenen en overgelaten in de macht des duivels, wijl hij in de strikken der wereld verward werd, totdat hij duidelijke kenteekenen van boete en bekeering geeft, en ten teeken daarvan, dat hij uitgesloten is van het Avondmaal, terwijl den anderen geloovigen wordt aangezegd, niet vertrouwelijk met hem te spreken. Toch moet hij onder de prediking komen, of het den HEERE mocht behagen, zijn hart te roeren en hem op den goeden weg te brengen. ¹⁾

¹⁾ HERMINJARD, IV, 159, 161, meent, dat in zake den ban er verschil is tusschen CALVIJN, die zeer streng, en FAREL, die zachtmoedig was. Dit contrast verhinderde echter niet, dat de

De Artikelen laten het daarbij niet. Het recht van toezicht op de zeden wordt aan ieder, „buren of verwanten” ingesloten, toegekend. Als hunne waarschuwing niet baatte, moest men de zaak aan hen mededeelen, die daarover gesteld waren. Verder dan tot excommunicatie kon de kerk niet gaan. Maar indien er onverlaten waren, die er medelachten, dat zij in den ban werden gedaan, en die er zich niet over bekommerden, in zulk eene verwerping te leven en te sterven, dan zou het aan den Raad staan om te oordeelen, of men op den duur zulk eene verachting en zulk eene bespotting van GOD en Zijn Evangelie mocht dulden en ongestraft laten.

De Artikelen spreken nog verder over het kerkgezag. Men acht het noodig, dat psalmen gezongen worden, om de koudheid der gebeden te verbeteren en de harten tot „ijver” te verwekken. Men wilde het psalmen zingen invoeren, door ze eerst door de kinderen te laten aanheffen. Daarbij betoogen zij, dat het noodzakelijk is, dat de kinderen van jongs af zoo worden onderwezen, dat zij rekenschap kunnen geven van het geloof. Daarom boden de predikanten een Catechismus aan. Ten slotte wordt er op gewezen, dat er ordonnantiën ten opzichte van het huwelijk gemaakt worden, daar ook in dezen Roomsche misbruiken inslopen. ¹⁾

II.

Uit het bovenstaande kan men CALVIJN's kerkelijk standpunt leeren kennen. Het gaat uit van het Heilig Avondmaal, dat het middenpunt is van den eeredienst en het geestelijk leven der kerk. Er moet een regel zijn om voor ontheiliging van dat Sacrament te waken. Deze regel loopt uit op den ban, welke daardoor de sluitsteen van de tucht wordt.

Artikelen zoowel op FAREL's naam als op dien van CALVIJN werden voorgesteld. Zoowel de Artikelen als FAREL leerden, dat de tucht diende om den overtreders tot schaamte en berouw te brengen, om daarna tot inkeer te komen en zich te beteren. Doch FAREL had in zijn *Sommaire* (uitgaaf BAUM, XXXII, 78) er aan toegevoegd: „Het is eene liefderijke tuchting vol barmhartigheid, om arme zondaars van hunne zonden af te brengen.” De Artikelen spreken nog van den geëxcommuniceerde: „dat het den anderen geloovigen wordt aangezegd, niet vertrouwelijk met hem te spreken.” En FAREL had in zijn *Sommaire* getuigd, dat men met den geëxcommuniceerde niet aan het Avondmaal moest eten en drinken, maar er bij gezegd, dat men wel buiten het Avondmaal met hem mocht eten en drinken, om hem te winnen en te trekken. „Zoo behoort men met den geëxcommuniceerde om te gaan in alle liefde.” (Ibid., 80.) Aldus schijnt het, dat FAREL in zijn *Sommaire* wel hetzelfde zegt als in de Artikelen staat, doch er iets aan toevoegt, waaruit zijne liefde spreekt. Maar het maakt toch een verschil, of men eene verhandeling schrijft voor het volk, om het te bekeeren, dan of men Artikelen voor eene regeering opstelt, opdat deze tot wet zouden verheven worden. Ook CALVIJN wilde met zachtaardigheid de tucht toepassen, gelijk blijkt uit zijne *Institutie* (IV, 12, 8, 9.): „Men moet evenwel ook dit niet vergeten, dat de kerk zulk eene strengheid moet plegen, die met den geest der zachtaardigheid vergezelschap is. Want het is onze plicht, altijd naarstig toe te zien, dat hij, die gestraft wordt, niet door de droefheid verslonden worde. . . In dit stuk kan de onmatige strengheid der ouden niet verontschuldigd worden. . . En gelijk deze zachtaardigheid in het gansche lichaam der kerk vereischt wordt, dat ze de gevallen zondaars met de uiterste strengheid, maar gematigdheid en zachtheid straffe, zoo moet ook een ieder in het bijzonder zich, zooveel hem aangaat, naar deze goedertierenheid schikken en voegen.”

¹⁾ HERMINJARD, IV, 155—166. Verg. *Opera*, Xa, 5—14.

Waarin bestaat nu in dezen het eigenaardige van CALVIJN? Vóór CALVIJN werd de tucht in 't bijzonder in *Zwitserland* toegepast. In *Zurich* had het eerste Colloquium in 1523 met den Raad edicten uitgegeven tegen slechte zeden, en terwijl vier raadsleden wegens echtbreuk voor een tijd van zes maanden van het Avondmaal uitgesloten waren. Te *Bern* had de Raad na een Colloquium besloten, „dat de tien pond boete, die men vroeger betalen moest, als men op een vastendag vleesch gegeten had, nu betaald zou worden als men zich dronken gemaakt had en na negen uur was blijven drinken”. Het volgende jaar ordonneerde de Raad van *Bazel*, dat alle gemeentelieden zich „minstens elken Zondag” naar de kerk moesten begeven. In *Waadtland* verbood *Bern* in 1536 alle dansen, met uitzondering van drie fatsoenlijke dansen wanneer er een bruiloft was. Echtbreuk werd de eerste maal met vijf dagen gevangenis op water en brood gestraft. Iets vóór de komst van CALVIJN, had FABRI den Raad van *Genève* verklaard, dat hij weigerde huwelijken in te zegenen, wanneer de vrouwen met ontbloot hoofd kwamen. De Raad verbood nu, dat eene bruid met ongedekt hoofd in de kerk verschijnen zou.¹⁾

ROGET heeft daarom te recht gezegd, dat de kerkelijke tucht, waarbij acht gegeven werd op het zedelijk gedrag, vóór CALVIJN's komst te *Genève* is ingevoerd. De reformator heeft hetgeen reeds aanwezig was, bevestigd en uitgebreid.²⁾

Ook is het niet waar, dat CALVIJN het eerst uit de kerkelijke tucht gevolgen voor het burgerlijk leven heeft laten voortkomen. Het gehate consistorium heeft CALVIJN evenmin ingesteld als de tucht, den eed op de geloofsbelijdenis, en de verbanning als men dien eed niet wilde afleggen. Een schrijver,³⁾ die niet verdacht kan worden van voorliefde voor CALVIJN's leer en tucht, schreef: „De „zachte” OECOLAMPADIUS betoogde de noodzakelijkheid der tucht bijna met dezelfde woorden als de „ruwe” CALVIJN. In 1530 werd te *Bazel* de excommunicatie ingesteld. In elke parochie der stad werden drie vrome, eerbare mannen (twee uit den Raad, één uit de gemeente) tot hulp voor de predikanten saamgevoegd tot een college (daar is het consistorium), dat moest toezien op het zedelijk gedrag van de leden der gemeente. Het ideaal van OECOLAMPADIUS werd niet geheel verwezenlijkt, hij gevoelde behoefte aan de hulp der Zwitsersche predikanten; maar er was toch eene kerkelijke tucht.... Het voorstel van FAREL en CALVIJN aan den Raad verschilt niet van den vorm, dien men te *Bazel* aannam.” Men mag zelfs met CORNELIUS niet zeggen, dat de geestelijke rechtbank van *Bern* (weder het consistorium) het tegendeel is van dat van *Genève*. Dat van *Bern* was wel een staatslichaam; de predikanten hadden hunne rechten prijsgegeven aan de overheid, wat door hunne ambtgenooten in andere steden gegispst was als eene vernedering voor de kerk. CALVIJN liet ook de benoeming van eene rechtbank voor

1) Registres du Conseil, 29, 92. HERMINJARD, IV, 43, n. 9.

2) A. ROGET, *Les Suisses*, 6—8.

3) J. HEIZ, predikant te *Othmarsingen*, kanton *Aargau*, in de Prot. Kirchenzeitung, 1886, in een artikel over CALVIJN's verbanning in 1538, 1173—1184.

excommunicatie door den Raad doorgaan, ofschoon hij deze prijsgeving van de rechten der kerk nooit goedgekeurd heeft.

„Er was tusschen *Bern* en *Genève* een verschil. Te *Bern* had men nooit aan de kerkelijke vergadering het recht van excommunicatie gegeven. En toch beseftte men, dat de onwaardigen van de heilige tafel moesten geweerd. Toen had men bij het einde van het XXII^{ste} hoofdstuk van de synode van *Bern* (1533) gezegd: „Indien deze ergerlijke zondaars.... tot 's HEEREN tafel zouden willen naderen, zal elk ijverig en getrouw dienstknecht wel tot eere des HEEREN het middel weten te vinden om niet schuldig bevonden te worden aan nalatigheid.” In de plaats daarvan wilde CALVIJN een vasten regel, volgens welken de excommunicatie tegen de schuldigen werd uitgesproken door een college.... Te *Bazel* hadden vele verdachte lieden, na de afkondiging van de nieuwe geloofsbelijdenis, het geloof der kerk met een plechtigen eed aanvaard (1534).... Te *Bern* besloot men hetzelfde jaar, dat ieder het „mandaat van de reformatie” zou bezweren. Nadat HALLER twee uur lang voor den Raad gesproken had, zwoer deze, de Reformatie en de Gereformeerde kerk te zullen handhaven. Daarop zwoeren de burgers en het geheele land. Hij, die den eed niet wilde afleggen, moest met zijn goed het land verlaten.

III.

Toch was er een diep verschil tusschen de tucht, die CALVIJN wilde, en die van *Bazel* of *Bern*. Bij de tucht in die steden werd de excommunicatie ¹⁾ eerst betwist, daarna verworpen; volgens CALVIJN behoorde die er bij. Daarbij werd te *Bazel* en elders het recht van den Staat tot het uitoefenen der tucht erkend. CALVIJN kon dit niet toegeven.

OECOLAMPADIUS, die het dichtst bij CALVIJN staat wat zijne kerkelijke beginselen betreft, ijverde er voor, aan zijne kerk het recht van excommunicatie te geven. Maar men weerstond hem. De synode van *Aarau* betwistte dit recht, omdat de Roomsche kerk het misbruikt had en wijl voortaan de kerken onder Christelijke overheidspersonen zouden staan, die reeds voldoende edicten voor de tucht hadden uitgegeven. De troebelen, veroorzaakt door de Wederdoopers, die ijverige voorstanders van de excommunicatie waren, waren niet geschikt om de tegenstanders te overtuigen. In December 1530 kwamen op eene synode te *St.-Gallen* predikanten uit *Thurgau*, *Rheinthal*, *Appenzell*, *Toggenburg* samen, en na twee dagen daarover gestreden te hebben, ontzegde men aan de kerk het recht van den ban. ZWINGLI betoogde daarbij: „De tegenwoordige toestand der kerk gelijkt meer op den tijd der profeten, die onder geloovige vorsten leefden, dan op den tijd der apostelen, waarin de kerken verstrooid waren en geen hulp konden

1) HERMINJARD, IV, 159, zegt naar aanleiding van de zinsnede in de Artikelen, die over de excommunicatie handelt: „De woorden, waarin deze bepaling wordt aangedrongen (namelijk: „indien er eenige vreeze GODS in ons is, moet deze regel in onze kerk zijn”), bewijzen, dat de excommunicatie nog niet in *Genève* was ingevoerd. ROGET is volgens ons te ver gegaan.”

erlangen van de keizers, die heidenen waren.”¹⁾ Ook BULLINGER was van gevoelen, dat de excommunicatie het recht is van den Staat, en niet van de Kerk.

De Raad van *Genève* was maar al te zeer geneigd, het stelsel van ZWINGLI over te nemen. Toen in 1536 de inwoners van *Thyez*, dat aan *Genève* behoorde, maar die de Roomsche kerk waren blijven aanheven, door den bisschop geëxcommuniceerd waren, omdat zij zich aan *Genève* hadden onderworpen, wendden zij zich tot den Raad met het verzoek, hun absolutie te geven, opdat zij hun Paschen zouden kunnen houden. En wat deed de Geneefsche regeering? Zij verleende de absolutie aan hare Roomsche onderdanen!²⁾

CALVIJN heeft echter hoogten eerbied voor het Avondmaal; voor het heilig houden van het Sacrament moet de Kerk waken; wanneer de Staat het ging doen, zou het heiligschennis zijn. Daarom zal de Kerk eenmaal uit datgene, wat CALVIJN geleerd had, afleiden, dat de Staat niet bevoegd is, noch middellijk, noch onmiddellijk, zich te mengen in de dingen van de Kerk.

ROGET verwondert zich over de stoutmoedigheid van den reformator. Hoe kon hij, die pas op het tooneel verschenen was, zich zoo iets aanmatigen? „Hij werd door zijne drift gebracht boven datgene, wat mogelijk en redelijk was, ja zelfs boven datgene, wat kerken, die heel wat krachtiger waren geconstitueerd dan die van *Genève*, hadden gedaan.”³⁾ CORNELIUS zegt hiervan: „CALVIJN weet het, dat hij eene instelling verlangt, die nog in geen enkele Gereformeerde kerk is ingevoerd, die wel door meer dan één reformator begeerd is, maar die voor de practijk te moeilijk, zoo niet onmogelijk bevonden werd, die sommigen tevergeefs beproefden, terwijl anderen haar in beginsel verwierpen.... Hij eischt eene organisatie der tucht, die voor zijne tijdgenooten meer ongehoord was, dan de excommunicatie zelve.”⁴⁾

Wij weten nu, wat van deze beschuldiging te denken is. Behalve de beperking met betrekking tot het houden van het Avondmaal, werden de Artikelen den 16^{en} Januari 1537, zoowel door den kleinen Raad, als door de Tweehonderd aangenomen.⁵⁾

1) RUCHAT, II, 223.

2) GAUTIER, II, 513. HERMINJARD, IV, 25, 26.

3) ROGET, I, 66, 67.

4) CORNELIUS, *Historische Arbeiten*, 133.

5) *Registres du Conseil*, 30, 151; HERMINJARD, IV, 165, n. 17.

TWEEDE GEDEELTE.

DE CATECHISMUS.

I. De Catechismus en de Reformatie — II. De Fransche Catechismus van 1537. —
III. Analyse en karakter van den Catechismus.

I.

E Artikelen spraken van „veler wonderlijke onwetendheid, die in de kerke GODS niet te dragen was,” en voegden er bij, dat er een kort begrip van het Christelijk geloof moest zijn, dat door alle kinderen behoorde geleerd te worden, terwijl zij gedurende zekere tijden van het jaar voor de predikanten hadden te komen, om ondervraagd te worden en, naar ieders behoefte, breedere verklaring te ontvangen. Van den Raad werd begeerd, „dat hij voorschreef, dat de ouders zich zouden beijveren, den kinderen het kort begrip te laten leeren, en op den gezetten tijd zich bij de predikanten te vervoegeu”.

De instelling van de catechisatie is niet de minst belangrijke vrucht der Reformatie.

In de middeleeuwen werd den kinderen wel eenig onderwijs in de religie gegeven. De doopgevaarders namen bij den doop den plicht op zich, hunne petekinderen het *Onze-Vader* en de *XII Artikelen* te leeren. En daarbij moesten de kinderen van hun zevende jaar ter biecht gaan, en bij de biecht werden zij ondervraagd over de *XII Artikelen*, het *Onze-Vader* en de *Tien Geboden*. De biecht had de catechisatie vervangen.

Maar dit nam niet weg, dat de kinderen van de religie niets wisten. MATHESIUS, een vriend en leerling van LUTHER, verklaarde: „Ik ben Roomsch gebleven tot mijn vijf-en-twintigste jaar en kan mij niet herinneren, dat in mijne jeugd op den preekstoel gesproken is over de *XII Artikelen*, het *Onze-Vader*, of van den *Dooft*.” Hij weet er ook niets van, dat er een geschreven of gedrukt leerboek ten bate van het onderwijs voor de kinderen geweest is.

Eene eeuw vóór LUTHER verklaarde GERSON, dat er geen catechismus was, het verlangen daarbij uitsprekende, dat de Theologische faculteit zou opstellen of zou laten opstellen: „eene kleine verhandeling over de hoofdpunten onzer religie, ... ter onderwijzing der eenvoudigen, tot welke zelden of slecht gesproken wordt.”

Toen LUTHER's Catechismus verschenen was, moesten de Roomschen erkennen, dat zulk een arbeid veel vrucht kon afwerpen. ANT. POSSEVINS¹⁾ schreef een brief over „de noodzakelijkheid, nuttigheid en aard van een Katholieken Catechismus” (1583). Hij voorzag de tegenwerping, dat, als men naar een Catechismus ging onderwijzen, het volk zou zeggen, „dat dit van anderen afkomstig was of dat men tot hiertoe had geslapen. Beide zijn waar.” Maar, voegt hij er aan toe, het is Christelijker, zijne fout te bekennen, dan die te verbergen.

De eerste stappen op dit gebied deden de Waldenzen der XV^{de} eeuw, door de uitgave van „de kleine vragen”, en de Boheemsche broeders in 1522 door „ein christliche Untterveysung den Klaynen Kinder im Gelauben”.

Het woord Catechismus gebruikte LUTHER het eerst in 1525. Vier jaren later gaf hij den eersten Catechismus, zoowel den grooten als den kleinen, in het licht.²⁾

II.

Het „Kort en gemakkelijk begrip van het Christelijk geloof”, dat de Artikelen wilden ingevoerd zien, was reeds door CALVIJN geschreven; want eene maand nadat de Raad het uitgesproken verlangen inwilligde, verscheen het onder den titel van: „Instruction et confession de foi, dont on use³⁾ en l'Eglise de Genève.” CALVIJN haalde hem reeds op de conferentie van *Lausanne* van

1) Pauselijk legaat, Jezuiet, te *Mantua* in 1534 geboren.

2) Men vergelijke A. MEYER: *Le petit catéchisme de Luther*, 1880, I, 2, 22, 24, 33. Voorts: G. v. ZESSCHWITZ, *System der christlich-kirchlichen Katechetik*, 1872, II, 291—298. „Voordat hij de twee handleidingen uitgaf, aan welke hij, zich het eerst bedienende van eene uitdrukking die AUGUSTINUS ongeveer in denzelfden zin gebezigd had, den titel van Catechismus gaf, waren andere werken van hetzelfde soort reeds in *Duitschland* verschenen. Maar sedert 1529 ijverde, begreep en werkte hij het meest voor de zaak van de onderrichting in de eerste beginselen der religie.” RILLIET, *Le catéchisme français*, XXXIV.

3) Uit de woorden „dont on use” meent CORNELIUS te mogen afleiden, dat men haar gebruikte, voordat zij gedrukt werd.

15—17 Februari 1537¹⁾ aan. Dus verscheen in 't begin van 1537 de eerste Fransche Catechismus van *Genève's* kerk.

In 1866 schreven de uitgevers der Opera: „Naar ons beste weten is er geen exemplaar van dien Catechismus in eenige bibliotheek te vinden. Alle werden zij door de handen der kinderen verscheurd, gelijk dit gewoonlijk gaat bij schoolboeken.... Het is te betreuren.”²⁾ Zes jaar later schreef HERMINJARD: „Men kent er geen enkel exemplaar meer van,”³⁾ en DARDIER⁴⁾ bevestigde dit in 1877. Maar juist toen was het teruggevonden.⁵⁾ Het werd in 1878 opnieuw uitgegeven.⁶⁾

CALVIJN gevoelde evenals LUTHER, dat toen hij een Catechismus uitgaf, hij iets nieuws deed. In zijn „brief aan den lezer”, aan het hoofd van zijn tweeden Catechismus, sprekende van „het formulier, dat men Catechismus noemde,” waarvan men zich vroeger bediende om de kleine kinderen te ondervragen, zegt hij: „Daarna heeft de duivel, door de kerk te verdrijven.... dezen heiligen dienst vernietigd.”⁷⁾ Hij wilde zijn werk meer de vrucht doen zijn van eenvoudige vroomheid, dan van diepe geleerdheid.⁸⁾ Maar CALVIJN bezat toen nog geen ervaring op het gebied van het onderwijs van jonge kinderen. Daarom gelijkt zijn Catechismus meer op een saamgevatte inhoud van zijne Institutie, dan op eene handleiding voor kinderen.... Hij zag

1) Volgens zijn brief van 20 Februari 1537. (HERMINJARD, IV, 185, n. 8.) In zijn schrijven aan GRYNÉE van 7 of 8 Juni (ibid., 240) zegt CALVIJN, dat hij te *Lausanne* zijn Catechismus zal laten zien. „Hij was een weinig vóór dien tijd geschreven,” dus vóór 15 Februari. Eene moeilijkheid doet zich hier voor. De Catechismus is pas in 1538 in het Latijn geschreven. In den brief van 20 Februari 1537 wordt de Latijnsche tekst aangehaald. HERMINJARD (IV, 185, n. 9) onderstelt, dat de Catechismus eerst in het Latijn werd opgesteld, daarna in het begin van 1537 in het Fransch vertaald en uitgegeven. Om hem het volgende jaar in het Latijn te doen drukken en uitgeven, zou CALVIJN het handschrift hebben gegeven, waaraan hij de twee aanhalingen in den brief van 1537 had ontleend. Deze onderstelling wordt bevestigd door CALVIJN's zeggen: „*Conscriptus aliquanto ante catechismum a nobis fuerat, gallice etiam, editus.*” Hij schijnt verschil te maken tusschen *conscriptus* en *gallice editus*.

2) Opera, V, XLIII.

3) HERMINJARD, IV, 164, 16.

4) CH. DARDIER, artikel Calvijn, *Encyclopédie des sciences religieuses*, II (1877), 535.

5) Toen de heer LUDOVIC LALANNE het toen nog niet geïnventariseerde deel der collectie DUPUY onderzocht had, wees hij zijn vriend BORDIER, in het 940ste deel, op de *Instruction et Confession de foy*, een klein boekdeel van 48 klein octavo blaadjes, met Gothische letters, waarop de plaats en het jaar van den druk niet vermeld stonden. BORDIER decalqueerde den titel, de vier eerste en de twee laatste bladzijden, en maakte er een boekje van. Doch noch hij noch LALANNE vermoedden, wie de schrijver van de *Instruction* was, en het boekje werd later met andere boeken naar buiten gezonden. Daar zag het de heer TH. DUFOUR. Deze stelde een onderzoek in en kwam weldra tot de overtuiging, dat de *Instruction* de Fransche tekst moest zijn van den Latijnschen Catechismus van 1538. Dit werd hem tot zekerheid, toen hij Deel V der Opera raadpleegde. RILLIET stelde eveneens een onderzoek in, en gaf daarna met DUFOUR de *Instruction* opnieuw uit.

6) Le catéchisme français de Calvin, in 1537 gedrukt, voor het eerst herdrukt naar een exemplaar, dat onlangs is teruggevonden en gevolgd door de oudste geloofsbelijdenis van de kerk van *Genève*, met eene geschiedkundige en eene bibliographische aantekening over het eerste verblijf van CALVIJN te *Genève*, die wij reeds aanhaalden, hetwelk de bladzijden V—XCVIII beslaat.

7) Opera, VI, 3.

8) Le catéchisme français.

dit gebrek later helder in, en vooral om zijne eerste proeve op het gebied van het onderwijs te doen verdwijnen.... schreef hij zijn tweeden Franschen Catechismus en haastte hij zich, dezen in 1541, na zijn terugkeer in *Genève*, in het licht te geven, gelijk hij aan zijne ambtgenooten, die rondom zijn doodsbed vergaderd waren, herinnerde.¹⁾

LUTHER overkwam hetzelfde. Hij had het voornemen, een handboek, niet voor predikanten of onderwijzers, maar voor „kinderen en eenvoudigen”, te schrijven. Maar onder het schrijven breidde de stof zich uit, en toen het boekje af was, beantwoordde het niet aan het doel dat hij zich had voorgesteld. En daarom toog hij opnieuw aan het werk en schreef zijn kleinen Catechismus.

Opmerkelijk is het ook, dat de vorm van vragen en antwoorden eerst in de twee kleine Catechismi gebruikt wordt. Ook diende de Catechismus van 1537 om de reformatoren te verdedigen tegen de beschuldiging van Arianisme, welke CAROLI ingebracht had.²⁾ Daarom heeft het werkje meer gewicht als belijdenisschrift, dan als catechismus.

Het symbolisch karakter geeft juist aan dit boekje beteekenis. Het is de eerste stelselmatige uiteenzetting van de Calvinistische leer in het Fransch. De Institutie werd eerst eenige jaren later vertaald. RILLIET zegt: „Deze Catechismus is, met het oog op de korthed en duidelijkheid der voorstelling, de bron, waaruit men het gemakkelijkst in een authentieken vorm de kennis van dit groote Godsdienstige systeem kon putten.”³⁾

Ook moeten wij hier op den vorm evengoed als op den inhoud letten. CALVIJN gebruikte in zijn Catechismus het eerst zijne moedertaal. Behalve het voorbericht in de uitgave van het Nieuwe Testament door OLIVETANUS, had CALVIJN nog niets in het Fransch uitgegeven.

CALVIJN's leer zullen wij bespreken, als wij zijne Institutie behandelen; wij bepalen ons daarom tot het aanhalen van het een en ander uit zijn Catechismus.

III.

De Catechismus handelt achtereenvolgens over de Tien Geboden, de XII Artikelen, het Onze-Vader (welke het gemeen goed van alle Christenen zijn) en daarna over de Sacramenten en, als aanhangsels, over het herderschap en de overheid.

Hij begint: „Dat alle menschen geboren zijn om GOD te kennen. Daar het alzoo is, dat men geen mensch vindt, hoe barbaarsch en wild

1) *Le catéchisme français*, XXXIX, XL, XLIII.

2) HERMINJARD, IV, 185. Toen CALVIJN eenige maanden later dezen Catechismus in het Latijn uitgaf, voegde hij er bij: „Door ervaring geleerd, hoe men valsche beschuldigingen moet haten, verkiezen wij voor de toekomst alle voorwendsel te ontnemen, liever dan het oogenblik af te wachten om ons als man tegen man te stellen. Wij hebben gemeend, dat de kortste weg om tot dat doel te geraken, is een openbaar en eigenhandig getuigenis van onze leer te geven, door dezen Catechismus uit te geven, om te dienen tot eene verklaring voor iedereen; welke te voren reeds in de Fransche taal was verschenen, doch welke wij ook aan de andere kerken wilden doen kennen, opdat zij in het bezit van dit pand des te zekerder van onze eenheid met ons zouden zijn.” *Le catéchisme français*, 127, 128.

3) *Ibid.*, XLIII.

hij zij, of hij heeft eenige kennis van religie, zoo is het duidelijk, dat wij allen geschapen zijn om de majesteit van onzen Schepper te kennen, en om, als wij die leerden kennen, Hem boven alles te achten en Hem te eeren met alle ontzag, liefde en eerbied, die in ons zijn.

„Maar, de ongeloofigen latende rusten, die alles doen om uit hunne gedachtenis de kennisse GODS, die in hunne harten geplant is, weg te doen, moeten wij dit belijden, dat wij, GOD vreezende, denken, dat dit broze leven, dat weldra zal eindigen, niets anders mag zijn dan het bedenken van de eeuwige dingen. Nu kan men het onsterfelijke en onvergankelijke leven alleen in GOD vinden. Daarom moet het onze voornaamste zorg zijn, in dit leven GOD te zoeken, met al de liefde van ons hart naar Hem uit te gaan, om alleen in Hem te rusten.”

Wij merken hierbij op, dat dit begin bijzonder merkwaardig is. De opvatting van het broze leven, dat slechts een bedenken van de eeuwige dingen zijn mag, is schoon, terwijl het woord „ongeloofige” bijna de eenige polemische uitdrukking is, die CALVIJN in zijn werkje gebruikt; daarbij is de toon, die van het begin af het geheele stuk doorklinkt, overweldigende, doordringende ernst, die nooit koud wordt. Daarom heeft RILLIET te recht opgemerkt, dat onder de droogheid van den onderwijzenden vorm een warme adem van geestelijk leven zich doet gevoelen, welke zich openbaart door uitdrukkingen, die krachtig en verheven zijn.

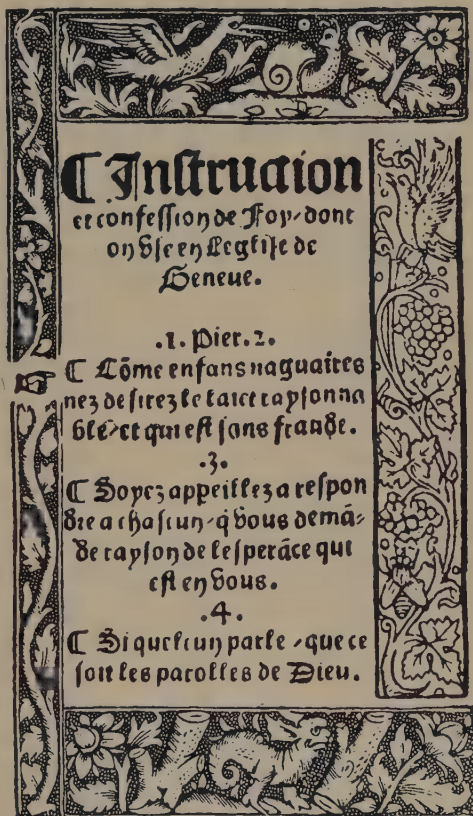
Zoo geeft hij de volgende bepaling van de Godsvrucht. „De ware Godsvrucht is niet gelegen in de vrees, waardoor men gaarne het oordeel GODS zou willen ontvlieden, maar, dewijl men dit niet kan doen, daarvan gruwet; doch zij bestaat veeleer in een zuiveren ijver, waardoor men GOD als zijn Vader bemint, en hem evenzeer eert als den HEERE, Zijne rechtvaardigheid omhelst, en meer afkeer heeft van Hem te beledigen dan van te sterven.” CALVIJN beschrijft hier zijne eigen vroomheid, die kalm, ernstig, gestreng is. De ware Godsvrucht, voegt de reformator er bij, is niet gelegen in vrees; zij is als de liefde van een kind, „een zuivere en ware ijver, die GOD liefheeft als een Vader”.

Zoo gaat het den geheelen Catechismus door; altijd is hij krachtig en te gelijk zacht. Het vieren van den Zondag wordt aanbevolen, „opdat wij niet op onmenschelijke wijze hen door arbeid zouden onderdrukken, die ons onderworpen zijn”. Alle kwaadwilligheid verbiedt hij, „want GOD eischt een uitnemend en heerlijk brandende toegenegenheid door de broederliefde”. Wij moeten zoo vol liefde zijn, dat wij „niet bevangen worden door eenige begeerte, die in strijd is met de wet der liefde”. Als hij na de Wet het Geloof behandelt, verklaart hij, dat GOD niet wil, dat wij tot wanhoop zullen vervallen, en dat „in CHRISTUS Zijn aangezicht glanst vol van genade en welbehagen”, terwijl hij er op wijst, dat het geloof eene zaak des harten is en niet „eene bloote kennis... welke naar de hersenen vliegt zonder het hart te raken, maar een standvastig en sterk vertrouwen des harten”. Het gebed behoort „eene zuivere neiging van ons hart” te zijn. Naar aanleiding van de 4de vraag van het volmaakt gebed laat CALVIJN het hart spreken en zijn stijl neemt daarbij den kinderlijken toon aan, zoodat

men denkt aan den kleinen Catechismus van LUTHER. „Geef ons heden ons dagelijksch brood. Door deze vraag... bevelen wij ons aan de Goddelijke Voorzienigheid aan, en geven wij ons aan Zijne zorg over, opdat Hij ons voede, onderhoude en beware. Want de goede Vader versmaadt het niet, ook ons lichaam onder Zijne hoede te nemen, om ons vertrouwen op Hem door lichte en kleine zaken te oefenen, opdat

wij van Hem al wat wij noodig hebben zouden wachten, namelijk tot het minste kruimpje brood en een druppel water.”¹⁾

Het spreekt wel vanzelf, dat ook in dezen Catechismus het stoere calvinisme, dat menig-een afschrikwekkend vindt, aan het woord komt. Dit is bij voorbeeld het geval, wanneer hij handelt over de voorbeschikking. Over de leeraars zegt hij, dat zij alle kracht, eer en hoogheid der wereld moeten dwingen uit den weg te gaan, om aan de majesteit van het Woord gehoor te geven; dat zij door dit Woord aan allen behooren te bevelen van den grootsten tot den kleinsten; dat zij het huis GODS moeten opbouwen en het rijk van SATAN verstoren, de schapen weidend, de wolven doodend, de leezamen onderwijzend, de tegenstanders berispelend, terechtwijzend, in de engte drijvend en overtuigend, maar alles door het Woord GODS.” Hier teekent CALVIJN zich zelf, die weldra, hoe zwak zijn uiterlijk moge wezen, de Libertijnen het onderspit zal doen delven.

Facsimile van den titel van den Catechismus.

In de voorrede van de Latijnsche vertaling lezen wij het volgende, dat wel het schoonste is, wat ooit geschreven werd om de eendracht tusschen Christenen en predikanten te bewaren. „CHRISTUS zegt: Mijne dienaars kunnen geen wonden ontvangen, die Ik zelf niet gevoel. Ach, indien de gedachte ons beheerschte, dat wij op CHRISTUS onze slagen richten, zoo dikwijls wij ons er toe leenen, hen aan te vallen, die ook maar een vonkje Godsvrucht in zich dragen, hoe zou deze

1) Le Catéchisme français, 5, 6, 23, 28, 31, 32, 36, 67, 77.

gedachte niet de zaden van krakeel, hoe zou zij de opkomende gramschap uitdooven, hoeveel getwist zou zij voorkomen!" Voorts wijst CALVIJN er op, hoe verkeerd het is, wanneer wij, door bloote, ja ongegronde vermoedens ons laten scheiden van hen, van wie wij weten dat zij GOD vreezen, oprecht en eerlijk zijn. Er zijn twee soorten van verdenkingen, die al zooveel kwaad aan de kerk deden: wanneer wij eene onwelwillende uitlegging geven aan de handelingen onzer broeders en medearbeiders, terwijl, indien wij het oordeel van welgezinde lieden hadden gevraagd, hun gedrag ten volle zou gerechtvaardigd of voldoende verontschuldigd zijn, en wanneer wij al te gereed zijn, alle booze geruchten in ons op te nemen of vast te houden."

Hij eindigt met deze heerlijke woorden: „Indien wij er op gesteld zijn, dat onder ons de eenheid en de vrede bloeien, laat ons dan de eenheid in de leer en in de gevoelens zoeken, liever dan met waanwijsheid te eischen, dat men met elkander moet overeenstemmen in de vormen van den eeredienst. Het is toch onwaardig, indien wij ons mengen in zaken, waaromtrent de HEERE, tot meerdere stichting, vrijheid en geen onstichtelijke slaafsche eenvormigheid gegeven heeft. Ongetwijfeld zal er, wanneer wij voor den hoogsten Rechter rekenschap van ons rentmeesterschap zullen moeten geven, geen sprake zijn van ceremoniën. Men zal ons niet onderzoeken omtrent de eenheid in de uitwendige dingen, maar over het gebruik, dat wij van de vrijheid hebben gemaakt, en die vrijheid zal gewettigd zijn, indien zij gediend heeft tot stichting. Voor de opbouwning in het geloof moeten onze zorg, waakzaamheid, streven en vlijt zijn. Laat ons verstaan, dat wij haar alleen kunnen bereiken door eene ernstige vreeze GODS, eene oprechte Godsvrucht en eene reinheid van zeden, die geen huichelarij is." ¹⁾

Wij geven aan de tegenstanders van den reformator het recht, te wijzen op zijne *Defensio orthodoxae fidei*, waarin betoogd wordt, „dat het geoorloofd is de ketters te straffen". Maar wij moeten ook rekening houden met hetgeen CALVIJN in zijn Catechismus schreef.

1) *Le Catéchisme français*, 140—143.

DERDE GEDEELTE.

DE GELOOFSBELIJDENIS.

I. Beginsel der Confessie. — II. Het individualisme op Godsdienstig terrein. — III. Het scheppend beginsel. — IV. De eerste strijd over de leer: Cl. d'Aliod, de wederdoopers. — V. De partij der Libertijnen vóór Calvijn. — VI. Onderteekening van de Geloofsbelijdenis. — VII. De Algemeene Raad van 25 November 1537 en de crisis in de regeering.

I.

E Catechismus was bestemd voor het opkomend geslacht. Maar de reformatoren hadden het oog ook op de volwassenen, toen zij de hand aan den ploeg sloegen om de kerk te herstellen. Men kwam voor de vraag te staan: Wie moet men tot leden der kerk aannemen en wie afwijzen? De „Artikelen” antwoordden hierop, dat alle inwoners der stad belijdenis hadden te doen en rekenschap van hun geloof te geven, om te weten, wie het

Evangelie toestemmen en wie liever tot het rijk van den paus dan tot het koninkrijk van JEZUS CHRISTUS behooren. „Het zou dus eene handeling, een Christelijken magistraat waardig, zijn, indien gij, heeren van den Raad, in uwen Raad belijdenis deedt, waardoor men verstond, dat de leer van uw geloof waarlijk die is, door welke alle geloovigen in ééne kerk vereenigd zijn. Want door uw voorbeeld zoudt gij toonen, wat ieder te doen had, die u volgde, om daarna enkelen van uw college te ordonneeren om, in vereeniging met den een of anderen dienaar des Woords, van ieder te eischen hetzelfde te doen, en

dit zou slechts voor dien keer zijn, voor zoover men nog niet weet, welke leer ieder is toegedaan, hetgeen *het rechte begin* eener kerk is." ¹⁾

Uit deze woorden kan men het grondbeginsel afleiden: De kerk rust op de individueele belijdenis des geloofs.

De Catechismus werd dus gevolgd door een ander stuk, getiteld: „Belijdenis des geloofs, welke alle burgers en inwoners van *Genève* en onderdanen moeten bezweren te bewaren en te houden, getrokken uit het onderwijs, dat men in de kerk van genoemde stad gebruikt." ²⁾ Inmiddels hadden de dingen hun loop. Om den gang van zaken te verstaan, neme men het volgende in aanmerking. Te *Genève* waren zij, die de belijdenis der kerk niet deelden, niet alleen geen leden der kerk, maar de secretaris van den Raad had den kansel van *Sint-Pieter* beklommen, om alle burgers den eed voor de belijdenis af te nemen. Allen, die dezen weigerden, werden verbannen. Dit feit is eenig. Twee dingen werden daarbij dooreengeward: de organisatie

1) HÉRMINJARD, IV, 162. Opera Xa, II, 12.

2) RILLIET zegt, dat men de Confessie ten onrechte aan FAREL heeft toegeschreven. Het zou toch vreemd zijn, dat, als CALVIJN den Catechismus opstelde, FAREL hem de pen uit de hand zou genomen hebben om de Confessie als een uittreksel uit den Catechismus saam te stellen. De Confessie is ook wat den stijl betreft, in overeenstemming met den Catechismus. Wel komen niet alle punten, in het leerboek aangestipt, in de Confessie voor, maar dit is te verklaren uit de bestemming der Confessie. Daarbij komt ons voor, dat CALVIJN, toen hij vóór de Latijnsche vertaling van den Catechismus, van de Confessie zeide, dat die formule van plichtige verbintenis door ons, dat is door de predikanten, was opgesteld, hij daarmede niet alleen verklaarde, dat hij voor dat stuk verantwoordelijk was, maar ook, dat hij het vaderschap daarover aanvaardde. Ook schreef BEZA in 1564: „Hij stelde een kort formulier voor de belijdenis en voor de tucht op, om aan de pas herstelde kerk eenigen vorm te geven; ook schreef hij een Catechismus.” Later voegde hij er (1575) in zijne Latijnsche levensbeschrijving aan toe: „Toen gaf hij een soort formulier van de Christelijke leer uit, ... hij voegde er een Catechismus aan toe”... COLLADON... heeft de mededeeling omtrent de Geloofsbelijdenis... behouden. (Le Catechisme français, LII—LVII). Dit werd in 1877 geschreven, in tegenspraak met de uitgevers der Opera in 1866 (V, XLIII. Men zie den Latijnschen tekst van den Catechismus, 313—362) en in 1870 (IX, LII. Men zie den Franschen tekst der Confessie, IX, 693—700, en eene Latijnsche vertaling, V, 355—362). Maar in 1880 lieten de uitgevers der Opera de teruggevonden Fransche teksten drukken (XXII, 33—96), en bespraken de meening van RILLIET. Het is opmerkelijk, dat zij tot eene tegenovergestelde overtuiging kwamen ten opzichte van den tekst van den Catechismus. RILLIET zegt: „De stijl, dien men enkel aan FAREL heeft willen toeschrijven, is, in woordenkeus en syntaxis, geheel gelijk aan dien van den Catechismus,” enz. (LIII). De uitgevers der Opera beweren: „Wij zijn overtuigd, dat dit stuk in het Fransch is gedacht, terwijl de Catechismus oorspronkelijk is ontworpen in het Latijn.” (14.) De inwendige bewijzen daarvoor latend wat zij zijn, bepalen wij ons tot het uitwendig bewijs der uitgevers. In den Catechismus en in de Confessie komen de Tien Geboden en het Onze-Vader voor. De teksten zijn echter zeer verschillend. Is het niet vreemd, dat dezelfde schrijver, met zulk eene korte tusschenpoos, zulke gewichtige stukken niet met dezelfde woorden weergeeft? Is dit niet vreemd bij CALVIJN, die niet gewoon was datgene te wijzigen wat hij eenmaal schreef? Er is meer. De vertaling in den Catechismus riekt meer, die in de Confessie minder naar het Latijn, en ten slotte is de tekst (van den Catechismus) in datgene, waarin hij van de Confessie afwijkt, „in de Fransche uitgaven der Institutie overgenomen”, terwijl de tekst van het Onze-Vader in de Confessie te vinden is in de *Manière et fasson* van 1533, die men gewoonlijk aan FAREL toeschrijft (XXII, 18). PIERSON (Nieuwe Studiën over J. Calvijn, 1536—1541, 1883, 31, n. 3) onderschrijft het oordeel van de uitgevers, en eveneens Dr. M. SCHEIBE (Calvins Prädestinationslehre, 1897, 26, n. 1). Volgens hem is de Confessie „waarschijnlijk” van FAREL, „natuurlijk met goedkeuring” van CALVIJN. Toch komt het ons voor, dat het bewijs, door de uitgevers geleverd, hoe krachtig

der Kerk en het verband tusschen Staat en Kerk. Voor het oogenblik zullen wij ons met de organisatie der Kerk bezighouden.

II.

De historieschrijvers die deze afkeuren, meenen, dat deze eene uitvinding is van CALVIJN. ROGET beweert, dat CALVIJN verder ging dan andere Zwitsersche hervormers, die wel eene geloofsbelijdenis aan de goedkeuring der overheid onderwierpen, maar er niet aan dachten,

ook bij den eersten oogopslag, van naderbij bezien wat van zijne kracht verliest. Het verschil tusschen de twee teksten is als volgt:

Catechismus.

Tu n'auras point de dyeux estrangers devant ma face.

Tu ne te feras image, ne semblance aucune... ou en la terre... ou ès eaulx qui sont soubz la terre. Tu ne leur feras inclination et ne les honoreras, car je suis... Dieu, puissant... en la tierce et quatre génération en ceulx... car le Seigneur ne tiendra pas pour innocent celluy qui auras prix le nom du Seigneur son Dieu en vain...

Tu ne feras aucune tienne oeuvre. Car en six jours Dieu fit le ciel et la terre et la mer et toutes les choses qui sont en iceulx, et le septiesme jour il se reposa...

... ne nulles des choses qui sont à luy.

Ton règne advienne.

Ta volonté soit faicte comme au ciel aussi en la terre...

Remectz nous nos debtez, comme nous remectons à nos debtors.

Confessie.

Tu n'auras point d'aultres dieux devant moy.

Tu ne te feras aucune ymage ne semblance... ne en la terre... ne ès eaus dessoubz la terre. Tu ne leur feras inclination et ne leur serviras, car je suis... Dieu, fort... en la troisesme et quatresme génération de ceulx... car Dieu ne tiendra point pour innocent celuy qui prendra son nom en vain...

Tu ne feras aucune oeuvre... Car en six jours Dieu a faict le ciel et la terre, la mer et tout ce qui est en iceulx et s'est reposé au septiesme jour...

... ne aultre chose qui soit à luy.

Ton royaume advienne.

Ta voulunté soit faicte ainsy en la terre comme au ciel...

Et nous pardonne nos offenses, ainsy que nous pardonnons à ceulx qui nous offensent.

Doch het blijkt, dat noch de tekst der Confessie gelijk is aan dien van FAREL's Manière et fasson, noch de tekst van den Catechismus aan die der Institutie. In plaats van FAREL's tekst: *Tu ne feras aucun ymage*, zegt de Confessie: *tu ne te feras aucune ymage*; in plaats van *terce*, zegt zij: *troisiesme*; in plaats van: *tiendra point innocent*, zegt zij: „*tiendra point pour innocent*”; in plaats van: *prent*, zegt zij: *prendra*; in plaats van: *se reposa*, zegt zij: *s'est reposé*; in plaats van: *soit faicte en la terre*, zegt zij: *soit faicte ainsy en la terre*. Zoo wijziget CALVIJN in zijn Institutie den tekst van den Catechismus. In plaats van: *estrangers*, zegt hij: *estrange*; voor *feras image*, zet hij: *feras point image taillée*; voor: *ou en la terre ça bas ou ès eaulx qui sont soubz la terre*, zet hij: *ne c'en bas en la terre, ne es eaus dessouz la terre*; voor: *tu ne leur feras inclination et ne les honoreras*, zet hij: *tu ne les adoreras, ny honoreras*; in plaats van: *ta voulunté soit faicte comme au ciel aussi en la terre*, zet hij: *ta voulunté soit faicte en la terre comme au ciel*. — In plaats van twee zijn er dus vier teksten. Kennelijk brengen een of twee verbeteringen in den tekst van FAREL dien nader tot dien van CALVIJN, en een paar verbeteringen in den eersten tekst van CALVIJN brengen dien tot den tekst der Confessie: in plaats van *ou, ne*, en vooral: *Ta voulunté soit faicte*, etc. — Wellicht is de volgende onderstelling aan te nemen: CALVIJN heeft, toen hij een stuk opstelde dat minder voor het volk bestemd was, de vertaling genomen, die hem het meest juist scheen. Toen hij in de Confession de foi een stuk voor het volk schreef, nam hij een tekst, die bij het volk bekend was door de Godsdienstoefeningen welke FAREL invoerde, dien hij eenigszins wijzigde. In zijne Institutie nam hij een derden tekst, rekening houdende met dien, welken het volk kende, en zijn eersten tekst.

deze door overheid en burgers te laten onderteekenen. Dit is niet juist, gelijk wij zagen. In *Bern* zwoeren overheidspersonen en alle burgers, de Reformatie en de Gereformeerde kerk te zullen handhaven; die niet wilde zweren, moest heengaan.

Wij verheugen er ons in, dat men CALVIJN verwijt, dat hij betoogde, dat het ging om het individu en om het geloof, want daarin komt uit, dat zijne opvatting van de kerk eene oorspronkelijke was. ¹⁾

Al wilde CALVIJN, dat men door persoonlijke toetreding lid der kerk zou worden, hij zegt er bij, dat „dit alleen voor ditmaal zijn zou”, om „de kerk recht te laten beginnen”. Als de kerk gesticht wordt, moet de belijdenis onderteekend worden, en dat nog in dagen van crisis. Hij beroept zich daarbij op het verbond van JOSIA en ASA. ²⁾ Maar een andere regel moet gevolgd, wanneer eene kerk gesticht wordt en wanneer zij leden wint. Als eenmaal de grondslag gelegd is, breidt de kerk zich verder door geboorten uit. Men vraagt niet aan een zoon van een Genève, of hij Genève zijn wil, evenmin als men een kind vraagt, of het tot het huisgezin wil behooren waarin het geboren werd. Als de zoon zich onwaardig gedraagt, jaagt zijn vader hem, met zijn vloek beladen, weg. Zoo is het ook met de kerk. Door hare tucht waakt zij, dat de belijdenis niet verbroken, het verband met het huisgezin niet miskend wordt. Indien iemand zich niet wil laten gezeggen, wordt hij in den ban gedaan. Zoo beijvert CALVIJN zich, de twee denkbeelden van den afzonderlijken mensch en de gemeenschap gelijk recht te laten wedervaren. Hun, dien dit beter dan hem gelukt is, geven wij verlof, een steen op hem te werpen.

III.

Welke gedachten brachten CALVIJN hiertoe? Hij meende, dat, als de preek gedaan was, de taak van den dienaar niet was volbracht. „Men moet meer onmiddellijke en meer ijverige zorgen besteden aan hen, wier bloed van ons zal worden geëischt, indien zij door onze nalatigheid verloren gaan.” „Deze zorg vervulde ons altijd, maar kwelde ons zeer, ja pijnigde ons telkens wanneer wij het Avondmaal moesten bedienen. Allen wilden wel daaraan deelnemen, schoon de belijdenis van het meerendeel hunner ons onbekend was of zelfs verdacht voorkwam; zoodat de ongelukkigen zich voedden met den toorn GODS, in plaats van gesterkt te worden door het Sacrament des levens.... Daarom hebben wij geen beter middel geweten om onze consciëntie

1) Den 24sten October 1538 schreef CALVIJN aan FAREL: „SAUNIER scheen niet gaarne te zien, dat men de onderteekening der belijdenis eischte; hij achtte, dat men tevreden moest zijn, dat het volk door hen onderwezen was. Daarna heeft hij zonder tegenstand toegestemd.” ROGET (I, 36) die *a se in door ons* (in plaats van *door hen*) vertaalde, ziet hierin een verschil tusschen CALVIJN en SAUNIER over de belijdenis te Genève. Het oorspronkelijke in CALVIJN kwam, tot verbazing van zijne medearbeiders, aan den dag. Maar de zinsnede is duister (Opera, Xb, 276, n. 9) en HERMINJARD schijnt te recht haar te laten slaan op de Waadtlanders en niet op de Genève's. HERMINJARD, V, 170, 17, 18.

2) Le Catéchisme français, 135 (voorbericht der Latijnsche vertaling).

ontlasten, dan om van hen, die gehouden willen worden voor leden van het volk van GOD en toegelaten tot dit heilig maal, te eischen, dat zij zich door eene plechtige belijdenis zouden scharen onder de banier van JEZUS CHRISTUS."

Zoo kwam CALVIJN tot het vragen van eene belijdenis. Zegt men: de reformatie is door iemand uitgebroed, die zich in zijne studeerkamer opsloot om een afgetrokken begrip de wereld in te zenden, of: zij is een opstand van het vleesch tegen de regels der kerk; dan antwoorden wij: als men van de gevolgen tot de beginselen opklimt, en van de afgeleide beginselen opklimt tot het grondbeginsel, dan zal men haar, trots dwalingen en fouten, eene beweging noemen, die door de conscientie in het leven geroepen is.

IV.

De Confessie was door den Raad goedgekeurd. Zij moest ook door het volk aangenomen worden. Op aanmaning der predikanten besloot de Raad den 13^{den} Maart, „dat men de Artikelen zou laten nakomen”.¹⁾ Maar eene maand verliep, zonder dat er iets gebeurde. De aandacht werd daarvan afgeleid door een strijd, die de belijdenis betrof.

Men had eerst te doen met CLAUDE D'ALIOD, een verwerper van de Drieëenheid.

Bij eene beweging op geestelijk gebied komen sommige menschen, die geen maat weten te houden, tot uitersten en brengen smaad op de beste zaken. BEZA zegt: „Dit gelukkig begin mishaaide zeer aan SATAN en aan de zijnen, die niet nalieten, daar hij vertoornd was op de eerste verandering in den Staat en in den Godsdienst, hem verdriet aan te doen.”²⁾

CLAUDE D'ALIOD, te *Montiers* geboren, was een oogenblik FAREL's ambtgenoot te *Neuchâtel*. Hij begon tegen de leer der Drieëenheid te prediken. „Hij geloofde,” zegt HALLER, „dat CHRISTUS de natuurlijke Zoon van GOD, en ook GOD, maar niet eeuwig was.” CHRISTUS was wonderlijk uit MARIA geboren; Zijn voortbestaan was ideëel, niet werkelijk.³⁾ Hij kleefde dus de denkbeelden van PAULUS VAN SAMOSATE en SERVET aan. HALLER teekent hem als een mensch, die niet wel bij zijn verstand was; ZWICK zegt, dat hij „kaal en slordig gekleed” was.⁴⁾ Aanstonds werd hij door *Bern's* regeering (1534) verbannen. Hij begaf zich naar *Constans*. Na eenige maanden werd hij ook van daar verbannen. In 1537 vinden wij hem te *Thonon*. Die van *Bern* schreven (28 Februari 1537) aan hunne commissarissen, om hem te

1) De *Annales*, 208, voegen er bij: „en plent (plain)”, dat is, dat men de Artikelen in hun geheel zou handhaven. De tekst luidt: „du plout”. Dit staat voor „du plus”, hetgeen slaat op hetgeen volgt, en „wat het overige betreft”, beteekent.

2) Opera, XXI, 59.

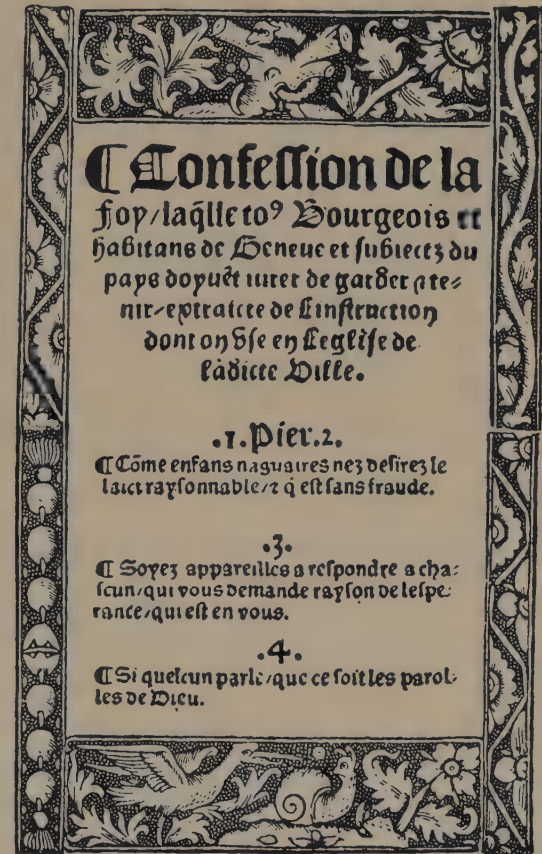
3) Opera, Xb, 98. HERMINJARD, V, 437. Men zie: TRECHSEL, Die prot. Antitrinitarier vor Faustus Socin, 1839, I, 55—59.

4) HERMINJARD, III, 172. De gewaande Franschman, over wien HALLER spreekt, was uit *Savoie*.

laten arresteeren en hem op te zenden, om hem naar verdiensten te straffen." Men moest hem in *Genève* niet dulden.¹⁾ Dit bevel werd niet uitgevoerd; den 2den Maart schreef FABRI uit *Thonon* aan FAREL, toen te *Lausanne*, dat CLAUDE te *Genève* was, zijne en CALVIJN's terugkomst afwachgend. Hij vreesde, dat zijne gesprekken als een kanker waren.... „Als de tegenstanders het wisten, zouden zij zich verheugen." ²⁾ FAREL deelt nog mede, dat, nadat men hem gesproken had, CLAUDE, vrezend uit den kring der Hervormers te worden gestooten, weende en verklaarde, dat hij het geheel met hen eens was. ³⁾ Op de synode van *Lausanne* bevestigde hij zijne herroeping. ⁴⁾ Dit was slechts eene schermutseeling. De strijd breidde zich steeds meer uit.

Hoe groot moest CALVIJN's ontroering zijn, toen hij te *Genève* de Wederdoopers ⁵⁾ zag verschijnen, die vijanden van de opkomende Reformatie, welke haar zoo verdacht maakten! ⁶⁾

Den 9den Maart vervoegden zich twee Wederdoozers uit *Nederland*, HERMAN VAN GERBIHAN en AUDRY BENOÎT bij den

Facsimile van 'den titel der Geloofsbelijdenis.

Raad, te kennen gevend, „dat zij met de

1) HERMINJARD, IV, 197, n. 3.

2) Ibid., 196, 197. Opera, Xb, 88.

3) FAREL aan CAPITO, 5 Mei 1537. Opera, Xb, 99. HERMINJARD, V, 437.

4) HERMINJARD, IV, 235 en n. 2.

5) Onder de uit *Nederland* gekomen Wederdoopers was „JEHAN TORDEUR (JEAN STORDEUR, geboren te *Luik*, zegt BEZA in zijn *Vie de Calvin*, Opera, XXI, 31, 59, 162), draaier te *Luik*, dien CALVIJN te *Straatsburg* terugvond, dien hij van zijne dwaling overtuigde en met wiens weduwe hij trouwde; JOHANNES BOMEROMENUS, drukker. Hunne aanhangers vindt men in de Registers van den Raad.

6) In 1538 schreef BUCER aan de koningin van *Navarre* over die ongelukkigen, „pratende over ik weet niet welke vernieuwing van den mensch, volgens welke deze niet meer zondigt, ook al komt hij er bij dit overspelig geslacht niet voor uit, dat hij een volgelving van

predikanten wilden disputeeren".¹⁾ Men noodigde hen uit, hunne stellingen op schrift te stellen. Te gelijk besloot de Raad, de gebroeders WILLEM, CLAUDE en JEHAN-JAQUES FAREL, uit *Gap*, als burgers aan te nemen.²⁾

Den 13^{den} Maart besloot de Raad, na de stellingen der Wederdoopers gelezen te hebben, dezen voor de Tweehonderd te hooren, daar het gevaarlijk scheen, met hen in het openbaar te disputeeren.³⁾ Maar dit viel niet in den smaak van FAREL, die een openbaar dispuut wilde. Ten slotte wist de reformator zijn wil door te zetten.⁴⁾ Van weerszijden toonde men zich bereid zijne meening te verdedigen.⁵⁾

Hierop wordt op 16 Maart een geheelen dag in het klooster der Franciscanen geredetwist. Den volgenden dag had hetzelfde plaats.⁶⁾

Wat gebeurde er? Wij weten er niets van. BEZA verhaalt, dat CALVIJN het woord nam en „hen zoo goed in het openbaar dispuut wist te behandelen, dat, hoewel de overheid er de hand niet in mengde, van dien tijd af het geslacht in deze kerk verloren ging”.⁷⁾

CALVIJN zal zijne tegenstanders triomfantelijk verslagen hebben. Maar de Raad mengde zich wel in de zaak. Den volgenden dag besloot hij, dat het dispuut moest ophouden, omdat het meer verschil in gevoelens dan eenheid kon werken en sommigen zou doen wankelen in plaats van vast maken in het geloof. De Wederdoopers moesten zich uit de stad en uit het gebied van *Genève* verwijderen, op straffe des doods. Meester WILLEM zal buiten weten van den Raad niet met hen in dispuut mogen treden.⁸⁾

Waren de Wederdoopers te handige discuteerders? Integendeel, zegt de Raad, zij wisten niet iets bij te brengen, wat zij staande konden houden. En toch sprak de Raad waarheid; de Wederdoopers waren geen Godgeleerden en de hoorders evenmin, en daarom kon de discussie verwarring stichten. De Raad zeide derhalve tot de Wederdoopers, dat zij hunne gevoelens niet uit de Schrift hadden kunnen handhaven, en verklaarde hun, dat zij dwalende waren in de waarheid. Hij eischte, dat zij zouden herroepen en GOD om vergiffenis vragen. De Wederdoopers weigerden. Eerst had de Raad hen broeders genoemd; maar dit geschiedde niet meer, toen zij openbaar waren geworden als menschen, die van de kerk afweken.⁹⁾ Den 10^{den} sprak de Raad der Tweehonderd het eindvonnis uit: „dat deze en allen van hunne sekte voor altijd uit deze stad en landen op straffe des doods gebannen waren.”¹⁰⁾

CHRISTUS is, zelfs al verraaft hij Hem in zijne leden, indien hij zijn vleesch aan de begeerlijkheid en de ondeugd overgeeft." (Opera, Xb, 215.) Hier is sprake van „*Libertins spirituels*".

1) Registres du Conseil, 30, 188. Annales, 208.

2) Ibid., 188, v. Hiermede werd een besluit van 14 Februari uitgevoerd. Ibid., 175, v.

3) Registres du Conseil, 30, 189. Annales, 208.

4) Ibid., 190.

5) Ibid., 209.

6) Registres du Conseil, 30, 192 v. Annales, 209.

7) Opera, XXI, 59.

8) Registres du Conseil, 30, 192. Annales, 209.

9) Registres, 192 v.

10) Ibid., 193. Annales, 210.

De Wederdoopers leverden nu geen gevaar meer voor *Genève* op. Toch bleef er een enkele hangen, zoodat CORAUD in Juli tegen hen preekte.

Men ziet, uit welke dreigende wolken het onweer zou losbarsten.

V.

De predikanten drongen bij den Raad opnieuw tot handelen aan. Den 17^{den} April 1537 werd aan hun wensch voldaan. Men besloot, dat aan de huizen de artikelen, het geloof betreffende, zouden voorgesteld worden, en dat „daarbij zou tegenwoordig zijn een syndicus, een kapitein, een hoofdman van tien en de anderen”. ¹⁾ Opdat het volk, dat men bezocht, beter ingelicht zou zijn, verspreidde men exemplaren der Confessie. ²⁾

Toch blijkt het, dat het moeilijker was dan men gedacht had, verklaringen van instemming met de belijdenis te krijgen. Den 1sten Mei vroegen de predikanten den Raad, volgens de artikelen te handelen, en deze besloot „dit, zoo goed als het zal kunnen, te doen”. ³⁾ Den 27sten Juli komt er in de Registers weder wat over deze zaak voor. Wat is er in die drie maanden gebeurd?

Een nieuw gevaar had al de aandacht der reformatoren in beslag genomen. Zij waren beschuldigd van Arianisme! Wij komen straks op de aanklacht van CAROLI terug. Wij wijzen er nu slechts op, om te toonen, dat de tegenstand tegen de geloofsbelijdenis is toegenomen. Sommigen zeggen, dat het onnoodig is eene geloofsbelijdenis te vernieuwen, die al bij den doop gedaan is. „Zijn wij dan geen Christenen?” vragen zij. Anderen vinden het ongehoord, dat men iets vraagt, hetgeen men onmogelijk houden kan: „Hoe zouden wij een eed durven afleggen om de geheele wet van GOD te houden?”

CORNELIUS spreekt van eene schijnbeweging der regeering, die onbedacht, onder CALVIJN's invloed, zich in de ongelukkige zaak van de belijdenis des geloofs gewikkeld had. „Het was in *Genève* evenals overal elders, waar men de Reformatie aannam, gesteld en toch had men nergens de toevlucht genomen tot maatregelen van geweld. CALVIJN verzuimde ons te zeggen, waarom juist *Genève* gekozen was om een nieuw volk van MOZES te worden, om tot de tijden van JOSIA en NEHEMIA weder te keeren!” ⁴⁾

In dit verwijt ligt, voor zoover het waarheid bevat, eene schoone loftuiting voor CALVIJN. Ja, waarlijk, CALVIJN onderscheidde zich door het stellen van hooge eischen op zedelijk en maatschappelijk gebied. Het Calvinisme wilde van *Genève* eene stad apart maken, omdat eene stad als andere steden niet voor de Reformatie voldoende was.

1) Registres du Conseil, 30, 212 v. Annales, 210. CORNELIUS, 138.

2) Ibid., 219. Men vergelijke: Le Catéchisme français, LX, CORNELIUS, 138.

3) Ibid., 222. Men kan vragen, waaruit ROGET afleidde, dat de Raad „droogjes” antwoordde. ROGET, I, 37.

4) CORNELIUS, 143, 144.

De Reformatie had niet een tweede *Bern* of *Bazel* noodig, maar een *Genève*.

Maar de Geloofsbelijdenis was niet de oorzaak van de beroeringen in *Genève*. Zij diende alleen tot voorwendsel van eene partij, die vóór CALVIJN's komst bestaan had. Dit kan bewezen worden.

Den dag voordat FAREL voor het eerst van CALVIJN in den Raad sprak, openbaarde zich de oppositie reeds. Eenigen tijd te voren had het Raadslid BATARD, die Roomsch bleef, tegen den nieuwen staat van zaken geprotesteerd. Den 24sten Juli 1536 gevraagd, waarom hij niet „het Woord GODS” gaat hooren, antwoordt hij, „dat men hem niet dwingen kan tegen zijn geweten ter preek te gaan”. Opnieuw aangesproken, zegt hij: „Ik wil naar het Evangelie leven, doch niet naar de uitlegging daarvan door sommige particulieren, maar volgens de uitlegging van den Heiligen Geest, door de heilige algemeene moederkerk, in welke ik geloof.” Dit houdt hij vol en beweert, dat hij „door hooger en dan zulke predikers” geleerd is. De Raad antwoordt, dat, als hij met de zijnen niet ter preek gaat, hij binnen tien dagen de stad zal hebben te verlaten.¹⁾

Bij dien tegenstand kwam ook die van dezulken, die de Reformatie wel wilden om op staatkundig gebied vrij te zijn, doch haar niet begeerden als eene vernieuwing op geestelijk gebied.

Den 4^{den} September ging het warm in den Raad toe. Men riep woedend: „Niemand zal over onze consciëntiën heerschen! Wij zullen niet ter preek gaan op bevel van een syndicus PORRAL...” Men riep nog „veel andere dingen”, b.v.: „Wij willen niet gedwongen zijn, maar in onze vrijheid leven!”²⁾

RICHARDET vond steun bij het hoofd der oppositie, JEAN PHILIPPE. ROSET zegt van deze scène: „Zoo was het begin van de droevige actie, die zich tegen het Evangelie keerde.” Eerst den volgende dag wordt er in de notulen melding gemaakt van CALVIJN. Het blijkt dus, dat vóór CALVIJN de Genève's in twee partijen verdeeld waren. Eerst stonden Eedgenooten en Mamelukken, daarna Roomschen en Gereformeerden, nu voorstanders der Reformatie en zij, die later Libertijnen³⁾ genoemd werden, tegenover elkander.

1) Registres du Conseil, 30, 32 v. Annales, 203. Evenwel werd dit besluit niet uitgevoerd, al ging BATARD niet ter preek. (Men zie de teksten, aangehaald door CHAPONIÈRE. Mém. et doc. de la Soc. d'hist. de Genève, X, LXVIII). Hij besloot hiertoe pas in December 1539.

2) In de Registres, 30, 50 v., lezen wij: „Ad quod Richardet furibonde respondet quod nemo dominabitur super conscientias, nec pro verbis sindici Porralis ibit ad sermonem, et multa alia... Quod nolunt cogi sed vivere in sua libertate.” Volgens BONIVARD was RICHARDET „een mooie, groote, machtige, zeer driftige man”. (Chroniques, II, 228.) In 1524 had hij zijn toorn tegen een tegenstander gelucht, door zijn syndicalen staf op diens hoofd stuk te slaan. ROGET, I, II.

3) De Reformatie werd voorgestaan door AMI PORRAL en MICHEL SEPT. De oppositie werd geleid door JEAN PHILIPPE. Tusschen SEPT en PHILIPPE had een persoonlijk twist plaats gehad, maar daarin was niet de oorsprong der partijen. Wij willen er alleen van zeggen, dat het eene quaestie, die de zeden raakte, geweest is. CORNELIUS (126) geeft toe, dat in den loop van den strijd de onreine elementen zich bij voorkeur bij de oppositie voegden, en zegt, dat dit natuurlijk was. Waarom was dit natuurlijk? CORNELIUS beweert, dat de hoofden der partij van de Reformatie, CURTET en GOULOZ, zich niet veel beter gedroegen

In de XVI^{de} eeuw is het denkbeeld, dat wij bewonderen, vrijheid van conscientie, uitgesproken. Maar in de maatschappij, zooals zij door jaren van wanorde, oorlog, losbandigheid, brutaliteit, in *Genève* met zijne lichtzinnige zeden, met zijn hartstocht voor vermaak, met zijn maar half uitgeroeid bijgeloof, met zijne gebrekkige kennis van het Evangelie geworden was, stond de vrijheid van conscientie, zooals PHILIPPE en VANDEL haar verstonden, gelijk met het uitwisschen van het Protestantisme in *Genève*, ja van *Genève* zelf.

Om die stad het werk te laten doen, dat voor de Reformatie noodig was, moesten er doortastende maatregelen genomen worden. Het doel rechtvaardigt niet alle middelen, maar men kan critiek oefenen over middelen, waardoor bewezen wordt, dat men het doel niet ziet of niet wil zien.

VI.

Toen de moeite met CAROLI de reformatoren niet meer geheel in beslag nam, drongen dezen op eene beslissing in zake de Confessie aan.

Den 27sten Juli vermaanden FAREL en CALVIJN den Raad ernstig, het besluit omtrent de bewerking der menschen ten uitvoer te leggen.¹⁾ De Tweehonderd kwamen den 29sten samen. FAREL, CALVIJN en de blinde CORAUD vermaanden de vergadering dringend, „de zaak van den ban en de belijdenis te regelen, gelijk besloten werd, en dat men achtbare mannen zou aanwijzen, om hen, die bevonden werden GOD te beledigen, te vermanen, en dat er door dezulken uit de stad belijdenis gedaan worde, hoe zij willen leven, erkennende, dat zij te voren de artikelen veronachtzaamd hebben. Besloten is, dat men alle hoofdlieden van tien zal ontbieden, om allereerst hunne belijdenis te weten, en of zij willen leven volgens de reeds gepubliceerde Confessie. Zij, die daarin niet voldoen, zullen ontslagen worden, om anderen, die voldoen, te benoemen. Dan zal dezen last gegeven worden, acht te geven op hun tiental; hen, die niet wandelen naar het gebod GODS, zullen zij vermanen, en indien zij zich niet beteren, zal de hoofdman er twee of drie medenemen, om hen te bedreigen, dat zij hen, als zij zich niet beteren, aan de justitie zullen bekendmaken, om hen daarna bekend te maken als zij zich niet beteren, terwijl de justitie, naar de zwaarte van het geval, tot verbanning zal voortvaren. Wat de belijdenis betreft, behoorde order gegeven te worden, dat de hoofdlieden over tien hunne mannen, tien voor tien, in de *St.-Pieter* moesten brengen; daar zouden hun de artikelen, het geloof in GOD betreffende, voorgelezen worden, terwijl men hun zou vragen, of zij dezen willen houden: ook zal de eed van trouw aan de stad afgenomen worden.”²⁾

Op het bepaalde uur beklom de secretaris ROSET den kansel, om

dan PHILIPPE en VANDEL. Wel mogelijk. Maar hij maakt eene uitzondering voor PORRAL, wiens Godsvrucht onverdacht was. En wanneer men zegt, dat VANDEL en PHILIPPE de leiders der oppositie waren, dan moet men als ware leiders der Reformatie niet SEPT of PORRAL, maar de reformatoren noemen.

1) *Registres du Conseil*, 21, 30 v. CORNELIUS, 139.

2) *Registres du Conseil*, 31, 32 r. en v. *Annales*, 213.

de Confessie voor te lezen. De overheidspersonen gaven het voorbeeld en ook het volk stak de handen op. ¹⁾ CALVIJN beweert, dat het volk even bereid was om den eed af te leggen, als de overheid om haar op te leggen. Dit was waar van de meerderheid. Maar er waren vele tragen, afwezigen, zelfs wederspanningen.

Het blijkt uit de Registers, dat „donna JANNA”, weduwe van TORNIER, aangebracht werd bij den Raad als weigerachtig te zijn om den eed af te leggen. Hij besloot, dat zij moest zweren of gevangen genomen worden. Zij wilde alleen op de mis zweren en werd daarom gevangen gehouden. Twee dagen daarna schijnt zij nagedacht te hebben; zij wilde het antwoord op de artikelen der Reformatie uitstellen, doch zou, zoo dikwijls als het geëischt werd, voor den Raad verschijnen. ²⁾ Dit uitstel leidde niet tot het gewenschte doel, want vijf dagen daarna werd haar aangezegd, dat, als zij niet volgens de Reformatie wilde leven, zij binnen drie dagen de stad moest ontruimen, om er slechts weder in te komen, wanneer zij van hare meening was teruggekomen. ³⁾

Daarna komen de predikanten meermalen in den Raad, om te vragen, dat men de hand zal houden aan het begonnen werk. De Raad voldeet er aan; doch het blijkt telkens, dat het met de zaak niet klaar is.

Als den 14^{den} September de Raad verneemt, dat den tientallen gevraagd was of zij instemden met de belijdenis, en velen niet zijn komen zweren, besluit hij, dat men hen vragen zal, en indien zij weigeren, dat men hun dan zal aanzeggen, dat zij elders moeten gaan wonen. Den 5^{den} October zijn FAREL en CALVIJN weer voor den Raad; zij deelen mede, dat zij aanstaanden Zondag over acht dagen het Avondmaal willen bedienen, en dat er daarom orde moet gesteld worden op de Wederdoopers, wyl zij verdeeldheid zaaien, terwijl er nog gevonden worden, die rozenkransen, instrumenten voor afgoderij, hebben. Men besloot, de rozenkransen weg te nemen, aan de predikanten een schriftelijke opgaaf te vragen van hen, die zij verdachten, „dat de predikanten het Avondmaal ook zullen aankondigen, het volk vermanend, zonder uit den weg te werpen”. ⁴⁾ Het is jammer, dat het woord „chemin” in het handschrift niet duidelijk is en dat overigens de zin duister is. Was het eene aanmaning van de predikanten, hoe zij moesten handelen? — Bij het einde der maand is de zaak niet verder gevorderd. Op aandringen van CALVIJN besluit de Raad, dat men hen, die geen belijdenis deden, belijdenis zal laten doen. Maar de tegenstand duurt voort. Den 12^{den} November wordt aan den Raad gemeld, „dat de menschen, die den eed niet aflegden, tien bij tien ondervraagd zijn, dat onderscheidenen gekomen waren en onderscheidenen niet, en dat er uit de *Rue des Allemans* niet één verschenen was. De Raad besluit

1) „In de *St.-Pieters*-kerk werd op Zondag 29 Juli (de Confessie) voorgelezen door den secretaris der stad, en bezworen met opgeheven handen. Zij, die zich te voren daartegen hadden verzet, om vrij te blijven, waren niet aanwezig, evenmin als hunne aanhangers.” ROSET, 243. De vraag is, of op denzelfden dag de Raad hiertoe kon besluiten en dit door tientallen bij tientallen kon laten uitvoeren. Is er niet eenige onnauwkeurigheid bij ROSET?

2) *Registres du Conseil*, 31, 45 v., 46 v.

3) *Ibid.*, 31, 49.

4) *Ibid.*, 31, 61 v., 69. *Annales*, 215. CORNELIUS, 145, 146.

hierop, hun die de Reformatie niet wilden bezweren, te bevelen „de stad te verlaten, om zich daarheen te begeven, waar zij naar hun welbehagen zullen kunnen leven”. Dit besluit werd 15 November door de Tweehonderd goedgekeurd.¹⁾ Nu moet men, om dit te kunnen begrijpen, weten dat, als men in die dagen weigerde de Geloofsbelijdenis te bezweren, men de Reformatie verwierp, de reformatie niet alleen der leer, maar ook van de wetten. Daardoor verklaarde men zich voor eene andere opvatting der maatschappij. Binnen de engere muren en in de nog engere constitutie der stad van de zestiende eeuw was er geen plaats voor twee stroomingen op het gebied der samenleving. Hen, die niet wilden zweren, moest men verbannen.

Doch het besluit was gemakkelijker genomen dan uitgevoerd. ROSET zegt, „dat de bende tegenstanders van die kracht was, dat de heeren hun besluit niet durfden uitvoeren. Daaruit volgde, dat de rebellen, moed vattende, het er voor hielden, dat enkele raadsleden alles naar hun zin bestuurden. Onderscheidenen van hen, die gezworen hadden, hingen de rebellen aan, den secretaris verwijtend, dat hij hen had laten zweren, zonder dat zij wisten wat zij zwoeren. Er waren te *Genève* gezanten van *Bern* geweest. . . Het heette, dat deze gezegd hadden, dat men een valschen eed gedaan had toen men de Confessie bezwoer.”²⁾

VII.

Onder die omstandigheden kwam de befaamde Algemeene Raad van 25 November samen.³⁾ De syndicussen lazen een soort van memorie voor, om hunne gedragslijn te rechtvaardigen, verklarende, dat de leden van den Kleinen Raad en van de Tweehonderd zich beleedigd achtten door de woorden van AMI DE CHAPEAUROUGE en anderen, die overal uitstrooien, „dat zij door bedrog zijn gekozen, dat hun de vrijdommen werden ontnomen, en dat zij de vorsten zijn”.

Het vervolg van de rede bewijst, hoe de overheid zich bewust was van hare Goddelijke roeping. Het luidt aldus: „Opdat men niet zegge, dat genoemde syndicussen en Raadsleden zich aldus willen zuiveren en verontschuldigen, zoo willen zij naar recht gestraft worden, indien het zoo gevonden en bewezen wordt, dat zij zich aldus misgrepen hebben. Ook moeten zij, die niet hen, maar GOD lasteren, die zegt dat alle overheid van GOD is, en dat, die de overheid versmaadt, GOD veracht, gestraft worden, opdat GOD Zich niet vertoorne en ons niet in verwarring brenge, gelijk de mannen van *Babel*, en Hij ons de heerschappij en de geestelijke vrijheid, die Hij ons door Zijn Zoon JEZUS CHRISTUS gegeven heeft, ons meer genade bewijzend, dan Hij ooit aan Israël gedaan heeft, ontneme. . .”⁴⁾ Zoo stelde de regeering de quaestie van vertrouwen.

1) Registres, 31, 90, 93 v. Annales, 216, 217. CORNELIUS, 145.

2) ROSET, 244.

3) Men zie ROGET, I, 49 enz.

4) Registres du Conseil, 31, 102 v. en 103.

Daarna moest ieder achtereenvolgens ja of neen zeggen, om aldus het beleid der regeering goed of af te keuren.

Hierop werd het Onze-Vader gebeden en heerschte er eene lange stilte. Een kleermaker, CLAUDE SERES, stond op, om tegen PERRIN de klacht in te dienen: „dat PERRIN hem verleden Vrijdag bij N. BOCHET gezegd had, dat er nog verraders in *Genève* waren, en menschen, die kwaad van de predikanten spraken, dat hij den naam *porret* (spotnaam van A. PORRAL) uitgevonden had, en dat PORRAL een rechtschapen man was, tot zijn ambt geroepen.” En nu zegt genoemde SERES, dat, indien PORRAL een rechtschapen mensch was, hij zich hier in den Raad zou bevinden. „Men moest FAREL maar naar de gevangenis laten gaan, om ons te prediken, hoe wij schelmen zijn, die men wilde laten sterven.”

Hierop treedt JACQUES PACTU op en zegt: „Ja, men heeft ons in de gevangenis gezet (het gold een staatkundig vergrijp) en men bracht ons FAREL om ons te prediken, dat hij liever een glas bloed zou drinken, dan met ons drinken; en ik beklaag mij over den schatmeester, die dáár is, welke mij bij BOCHET zeide, dat ik een meeneedige ben.”

Nu begint het warm toe te gaan. „PIERRE BUTINI is op eene bank geklommen en schreeuwt: „Ja, de oprechtheid is ons door de *porrets* ontnomen, want vele rechtschapen lieden werden gevat zonder rechtsgeding en zonder partij.”

JACQUES PACTU beklaagt zich nu opnieuw en zegt: „En ik klaag, dat men mij zonder oorzaak den strop in de hand gaf.” SERES ging voort met zich er over te beklagen, „dat CL. BERNARD mij gezegd heeft, dat ik FAREL niet wilde hooren prediken”. ETIENNE DADA beklaagt er zich over, dat men hem in de gevangenis gezet had, en men hem dit deed, omdat hij de stad had willen verkoopen. De syndicus GOULA antwoordt, dat hij wel zwijgen mocht, want dat het was, „omdat hij uit *Frankrijk* artikelen had medegebracht om ons onderdaan van den koning van *Frankrijk* te maken, en omtrent de wijze, waarop deze wilde dat wij zouden leven”.

DADA antwoordt, dat het waar is en dat Mons. DE LANGRES ze hem had ter hand gesteld, en dat hij ze niet gemaakt had.

Van die mededeeling trachtte de oppositie gebruik te maken.

„JEHAN PHILIPPE, JEHAN DARLOD, JEHAN COCQUET en verscheidene anderen staan op en zeggen, dat beiden (DADA en GOULA) in de gevangenis moeten, en dat men weten moet, wat dat is.” ¹⁾

Daarbij merkt PHILIPPE op, dat „men wel veel te doen zou hebben, indien men hier alle klachten wilde hooren”, en dat het beter was eene commissie van „vijf en twintig mannen” te benoemen, die beslissen zal tusschen den beschuldigde en den Grooten en Kleinen Raad. Natuurlijk verzetten zich de beide lichamen tegen dit handige voorstel. „Wilt gij menschen boven ons hebben?” vragen de syndicussen. „Neen, geen menschen boven u,” antwoordt PHILIPPE, „maar de Algemeene Raad is over allen.” Vervolgens richt de volksmenner zich tot het volk en vraagt: „Mijne heeren, wilt gij niet, dat de Algemeene

1) Registres du Conseil, 31, 100 r. en v.

Raad over alles gaat?" Uit aller mond klinkt het: „Ja, ja!" De notulen voegen er nog bij: „Mijnheer de syndicus CURTET sprak nu: „Laat ons thans over de zaken spreken." 1) Men handelde daarna over het gezantschap van *Bern*.

Welk een duidelijk portret van de vergadering geven ons die notulen met hun onnauwkeurigen en naïeven stijl!

Naar aanleiding van SERES' beschuldiging verantwoordde zich FAREL, door den volgenden dag den Raad te verklaren, dat hij het ten laste gelegde niet gezegd had, maar op de beschuldiging, dat hij hen kwaad wilde, antwoordde: „Ik wil u zooveel kwaad, dat ik mijn bloed voor u zou willen stellen." 2)

De Raad deelt den predikanten mede, welke tegenstribbeling het onderteekenen der Confessie verwekte. Ten slotte zegt hij, dat hij „die zaak zoo zal regelen en zulk order zal geven, dat zij goed loopt". De predikanten antwoorden, dat zij bereid zijn de zaak te verdedigen, als zijnde in overeenstemming met GOD en de Heilige Schrift." Daarna gaat men uiteen.

Doch de regeering had van den Algemeenen Raad niet de gevraagde goedkeuring kunnen verkrijgen. En daardoor ontbrandde de strijd. 3)

1) *Registres du Conseil*, 101.

2) *Ibid.*, 31, 118 v.

3) *Ibid. Annales*, 207.

ZESDE HOOFDSTUK.

CAROLI.

I. Van Parijs naar Lausanne: 1. In Frankrijk. 2. Te Genève. 3. Te Bazel. 4. Te Neuchâtel en Lausanne. — II. Samenspraak te Lausanne. — III. Samenspraak te Bern. — IV. Synode van Lausanne. — V. Synode van Bern. — VI. Viermaal veranderd. — VII. Caroli en Servet.

E midden van al die moeilijkheden brak de strijd met CAROLI, den eersten predikant van *Lausanne*, uit. De reformatoren werden door een der hunnen beschuldigd van Arianisme, eene ketterij, die het fundament der kerk raakt. Over „den armen, jongen, nauwelijks geplanten boom der kerk” breekt van alle zijden een storm los. ¹⁾

I.

I. CAROLI was te *Rosay* geboren. Hij werd doctor in de Godgeleerdheid, prior van de *Sorbonne* en kanunnik van *Sens*. Hij was een der eerste priesters, die voor de Reformatie gewonnen werden. Jammer genoeg, liet zijn karakter veel te wenschen over; hij ging met de Reformatie mede, zonder dat zijn hart daarbij veranderde.

In 1521 is hij bij BRIÇONNET. In 1524 predikt hij te *Parijs* en leest zijn gehoor het Nieuwe Testament in het Fransch voor, terwijl hij op populaire manier de brieven van PAULUS uitlegt. Daarop begint

1) „Novellula et plus nimio tenera ecclesia.” Brief van den predikant KUNTZ, van *Bern*, 3 Juni 1537, HERMINJARD, IV, 242, n. 14.

zijn proces, dat maar niet tot een einde komen kan. Verdacht en vermaand door de *Sorbonne* (1524), verzocht men hem, zich van alle prediking te onthouden, en werd hij gebracht voor het Gerechtshof, dat bevel gaf tot zijne gevangenneming (1525). De *Sorbonne* gispde het, dat hij in eene preek gezegd had, „dat het beter was zes blanke daalders aan een arme te geven, dan aan een priester om de mis te lezen”, en dat hij, die in GOD gelooft met vertrouwen en hoop, levend gemaakt is. ¹⁾

CAROLI nam toen zijne toevlucht tot MARGUÉRITE van *Navarre*, die hem eene pastoorsplaats te *Alençon* bezorgde. ²⁾ Daar schaamde hij zich niet, deel te nemen aan eene afschuwelijke vervolging van twee jeugdige Gereformeerden. Maar dat verhindert niet, dat, als hij te *Parijs* is wedergekeerd, hij het eerst gebracht wordt op de lijst van verdachten (1535), ten gevolge van de zaak der plakkatens.

2. Naar *Genève* ³⁾ gevlucht, laat hij zeggen, dat een Fransch bisschop aangekomen was. Weldra gaan er booze geruchten over zijn leven. FAREL, die zijn verleden kende, waarschuwde hem. Op zekeren dag sprak VIRET volgens zijn tekst over de hoererij, toen CAROLI binnenkwam. Deze meende, dat de prediker hem op het oog had, en kon zich haast niet goed houden. Toen hij te huis gekomen was, werd hij zoo bitter toornig, dat zij, die er getuigen van waren, er versteld over stonden. Schuimbekkend van woede, schreeuwde hij: „Is het zoo gesteld? Zij steken en schenden mij altijd! Ik zal mij wreken, en om hen te tergen, zal ik niet ophouden het teeken des kruises te maken.” En hij bekruste zich meer dan honderdmaal achtereen. ⁴⁾

Zijne houding in het dispuut te *Rive* was even dubbelzinnig. Hij speelde „den advocaat van den duivel”, en sprak zoo, dat men hem niet voor een vijand van het Evangelie houden kon, maar ook zoo,

1) Toen hij niet meer mocht prediken, opende hij een college over de Psalmen. Ook dit werd hem belet; CAROLI deelde dit zijnen hoorders mede met de woorden: „P. CAROLI wil gehoorzamen aan de bevelen der heilige faculteit, houdt op met het geven van onderwijs. Hij zal zijne lessen hervatten (als het GODE behaagt), bij hetzelfde vers, waar hij gebleven is: „Zij hebben mijne handen en voeten doorgraven.” France protestante, eerste uitgaaf.

2) DOUEN vond in de oude bibliotheek GAIFFE (tegenwoordig: STROEHLIN, te *Genève*) een boek getiteld: „Het boek der Psalmen.” Hij meent uit den calender en uit de letters, voor dit boek gebruikt, te mogen afleiden, dat het in 1534 te *Alençon* bij S. DU BOIS gedrukt werd. — Het voorbericht is belangrijk. Het bevat een aanval tegen „de Roomsche boekjes en hunne oude en schandelijke leugens”. „Te recht zou men den Psalmbundel den kleinen Bijbel kunnen noemen”, want daarin is alles, wat in den Bijbel breeder voorkomt, kort saamgevat. — Het werk zelf is ook merkwaardig, vooral wanneer men het vergelijkt met den Bijbel van 1530. „Het boek der Psalmen” van 1532 komt met andere lezingen, die aan het Hebreeuwsch ontleend zijn. „Hij ziet niet overal CHRISTUS in de Psalmen, en de korte inhoud is meestal volmaakt juist.” Wie heeft de vertaling geleverd? DOUEN denkt niet aan LE FÈVRE, maar zegt, dat het CAROLI is, „een geest, die zich meer onderscheidde door zijne talenten dan door nauwgezetheid van conscientie.” Wij geven eenvoudig het gevoelen van DOUEN weder, zonder het te beamen of te bestrijden. Men zie: Bulletin, XLII, 1893, 98—104.

3) Hij zou daar met DE VEREY gekomen zijn. HERMINJARD, XIII, 358, n. 9.

4) Pro G. Farello et collegis ejus, adversus Petri Caroli theologiastrum calumnias, Defensio Nicolai Gallasii, 1545. Dit geschrift is van CALVIJN, gelijk de uitgevers der Opera VII, xxx—xxxiv, bewezen. Ter bekorting noemen wij den herdruk der Opera VII, 289—340, verder: Defensio, 302—303.

om den verdedigers van het Evangelie den mond te stoppen en aldus de eer der overwinning weg te dragen.¹⁾ Op de manier der *Sorbonne* stelde hij de vraag: „Krachtens welke natuur heeft CHRISTUS de heerschappij over den hemel en de aarde gehad? Indien het is krachtens Zijne Goddelijke natuur, dan is die heerschappij aan Zijne moeder toegevallen, door erfrecht, wijl JEZUS zonder kinderen stierf.”

Ten slotte wilde hij de acten van het dispuut niet teekenen, en begaf hij zich naar *Bazel*.

3. Daar liet hij zich onder de toehoorders der Universiteit opnemen, waarom hij later beweerde, dat hij acht maanden onder S. MÜNSTER Hebreuwsch gestudeerd had. CALVIJN beweert, dat, na drie maanden studie, CAROLI in *Frankrijk* de Hebreuwsche letters geleerd had, en dat hij te *Bazel* toonde meer wijsheid te bezitten, want na eenige dagen gaf hij die studie op.²⁾

CAROLI was er slechts op bedacht, zich op VIRET en FAREL te wreken. Hij putte zich uit in smaadresenen op deze reformatoren. Bij GRYNÉE zocht hij FAREL's rechtzinnigheid verdacht te maken.³⁾ Toen er een brief van FAREL gekomen was, werd hij woedend en wendde zich tot CALVIJN, om alles, wat hem voor den mond kwam, uit te braken.⁴⁾ Bij CALVIJN kwam hij echter slecht te pas.

4. Toen CAROLI het evenmin te *Bazel* als te *Genève* houden kon, gelukte het hem predikant te *Neuchâtel* te worden. In April of Mei 1536 was hij aldaar en trouwde weldra daarna.⁵⁾

Na het dispuut te *Lausanne*, waarbij hij dikwijls het woord nam, ging hij naar de synode van *Bern* (16 October) en liet zich tot eerste-predikant van *Lausanne* benoemen. Den 1sten November 1536 beval de Raad van *Bern* hem aan VIRET⁶⁾ „als nieuweling” aan, ofschoon deze jonger was dan hij, met verzoek, hem „gunst, bevordering en dienst” te bewijzen.⁷⁾ Volgens het verlangen van *Bern*, gaf de Raad van *Lausanne* CAROLI het huis, waarover wij spraken, met een traktement van 500 guldens. VIRET kreeg eene ellendige woning in het Franciscanerklooster en minder dan het derde van CAROLI's bezoldiging.

II.

De predikanten van *Genève* schreven (21 November) aan de synode van *Lausanne*, om zich er over te beklagen, dat men aldus met VIRET

1) VIRET aan CALVIJN, 14 Juli 1545. HERMINJARD III, 376, n. 7. Opera, XII, 105.

2) Defensio, 303, 306.

3) Brief van GRYNÉE aan FAREL, November 1533. HERMINJARD, III, 373, 374, n. 6, 9, 10.

4) Defensio, 306.

5) In September 1536 was CAROLI, als afgevaardigde van *Neuchâtel*, bij de samenkomst van *Bazel*, waar de Theologen van *Duitsch-Zwitserland* het verslag van BUCER's en CAPITON's gesprek met LUTHER hoorden, evenals van het formulier van overeenstemming, dat zij te *Wittenberg* opstelden en den Zwitsers aanbevalen. HERMINJARD, IV, 94, n. 1.

6) Dit nieuwelingschap zou duren, totdat CAROLI de volksgewoonten enz. kende. HERMINJARD, IV, 95.

7) Ibid. *Bern* zeide: „Humaniter tractet Carolum, amplectatur ut seniore et fratrem.”

gehandeld had. ¹⁾ „Niemand kan het verdragen. Indien iets onverdraaglijk is, dan is het dit. Geen hooge priesterlijke acte laat zoo zijn hooge priester proeven als deze. Allen moeten krachtig protesteeren.”

CAROLI, overmoedig geworden door zijn aanvankelijk slagen, wist wel den hooge priester te spelen. Hij stond naar een recht van inspectie, waardoor hij over alle Fransche predikanten zou gesteld worden; hij schreef een oproepingsbrief aan „alle broeders, die in de kerken, welke hem toebetrouwd werden, zijn”.

Van VIRET's afwezigheid wist hij gebruik te maken om „zonderlinge en beuzelachtige” denkbeelden aan den man te brengen over de gebeden voor de dooden, die wel geen vergiffenis kunnen uitwerken, maar wel de opstanding verhaasten. Het was eene domme ketterij uit de oude doos, zeide CALVIJN, waarvan CAROLI beweerde, dat hij haar uitvond. ²⁾

VIRET kwam ijlings van *Genève*. Maar CAROLI wilde geen rede verstaan. Daarop verscheen CALVIJN, en er had eene eerste samenspraak plaats in tegenwoordigheid van de vijf afgevaardigden van *Bern*, die in de stad waren. ³⁾

CAROLI beschuldigde ten slotte de Geneefsche predikanten van Arianisme. Om zich daarvan te zuiveren, las CALVIJN de plaats van zijn Catechismus voor, welke over de Drieëenheid handelt. CAROLI antwoordde: „Laat de nieuwe Confessie rusten en laat ons liever de drie oude teekenen”, daarmede de Twaalf artikelen, de belijdenis van *Nicea* en die van ATHANASIUS bedoelende. CALVIJN antwoordde, dat hij gewoon was, niets als Woord van GOD te onderteekenen, dan na eerst rijpelijk te hebben nagedacht. CAROLI riep toen met gemaakte verontwaardiging, dat zulk een woord een Christelijk man onwaardig was. ⁴⁾ CALVIJN bleef bij zijne weigering en voegde er aan toe: „Wij hebben het geloof in een eenigen GOD en niet in ATHANASIUS, wiens symbool door geene wettige kerk is goedgekeurd.” ⁵⁾

III.

Eene tweede samenspreking had van 28 Febr.—1 Maart plaats en wel voor het Consistorium. ⁶⁾ Er werd eerst over de gebeden voor de dooden gesproken, CAROLI werd veroordeeld om in te trekken, doch alleen, „alsof het hem aan inzicht ontbroken had”. Maar deze verne-

1) VIRET was gewoon, zich zelven te verloochen. FAREL zegt van zijn verblijf te *Genève*: „Hij had in de grootste armoede geleefd. Want de persoon, die het eten voor hem moest gereedmaken, ging dikwijls het huis uit, en als GOD niet een welwillend man verwekt had, die CHRISTUS liefhad, hoe dikwijls zou zijne maag ledig gebleven zijn, zonder te rekenen, dat hij zijn rok (*capitium*) uit gebrek had moeten verkoopen.” FAREL aan CAPITO, Opera Xb, 97; HERMINJARD, V, 435.

2) HERMINJARD, IV, 188. CALVIJN aan MEGANDER, Februari 1537.

3) Men vergelijke den brief der predikanten van *Genève* (door CALVIJN gesteld) aan de predikanten van *Bern*. HERMINJARD, IV, 183—187, 189; Opera, Xb, 82—84.

4) HERMINJARD IV, 189. „Hic beluae rabiem agnosces tragice exclamavit...”

5) HERMINJARD, IV, 185. „Ad haec Calvinus, nos in Dei unius fidem jurasse respondit, non Athanasii, cujus symbolum nulla unquam legitima ecclesia approbasset.”

6) HERMINJARD, IV, 199.

dering bracht hem tot wanhoop. Zijne tranen en zuchten deden zijne tegensprekers aan, welke verklaarden, dat zij met zijn stilzwijgen genoeg namen. Men gaf elkander de hand.¹⁾ Maar nu stond CAROLI op, om met zekere plechtigheid te verklaren: „Ter wille van de glorie GODS, van de eer der heeren van *Bern*, van de zuiverheid van het geloof, van de eenheid der kerk, van de rust van het volk, van de roeping van mijn ambt, heb ik u, eerwaarde heeren, iets te zeggen, wat ik lang verzwegen en ontveinsd heb. Vele predikers te *Genève* en in uw land zijn besmet met de Ariaansche Goddeloosheid . . .”

Maar CALVIJN is er bij, om aanstonds zijn tegenstander te verpletteren. Hij begint met te verhalen, dat CAROLI hem laatst ten eten vroeg, hem als een broeder, op wien volstrekt niets aan te merken was, behandelde, en vroeg, FAREL vriendelijk te groeten. „Waar was toen,” riep hij uit, „de glorie GODS? waar de eer van de heeren van *Bern*? of de zuiverheid van het geloof? of de eenheid der kerk? Gij moet òf erkennen, dat gij toen voor GOD en de menschen gelogen hebt, òf het is duidelijk, dat gij tot die beschuldigingen gedreven zijt door andere beweegredenen, dan gij nu voorwendt.” Voorts vroeg CALVIJN, waaruit CAROLI wist, dat hij met de Ariaansche ketterij besmet was? Niemand had duidelijker dan hij de Godheid van CHRISTUS beleden. En hij verweet zijn beschuldiger, dat hij nooit anders getuigenis van zijn geloof gegeven had, dan op slechte plaatsen en herbergen. CALVIJN verklaarde ten slotte, dat hij niet zou dulden, dat de verdenking van Arianisme op hem rustte. Men kan zich voorstellen, met welk eene kracht en verontwaardiging CALVIJN sprak. CAROLI kroop in zijne schulp en vroeg alleen, of CALVIJN de geschriften van FAREL voor zijne rekening nam. Onmiddellijk antwoordde hij hierop, dat hij het voor de afwezigen opnam, en met VIRET eischte hij de saamroeping eener synode.²⁾

Het is opmerkelijk, dat CALVIJN alleen den Catechismus van *Genève* bij deze samenspreking aanhaalde. Waarom beriep hij zich niet op hetgeen in de Institutie door hem geschreven was? Daarin toch kwamen de woorden van *Drieëenheid* en *Persoon*³⁾ voor, waarop CAROLI zoo gesteld scheen, terwijl deze woorden niet in den Catechismus gevonden werden. Had CALVIJN zijne Institutie in het geding gebracht, dan zou hij alleen zich zelven gerechtvaardigd hebben. „Om de zaak van FAREL niet in den steek te laten,”⁴⁾ zegt CALVIJN zelf, beriep hij zich op den Catechismus, die immers ook van FAREL was uitgegaan. De houding van CALVIJN was hier even edel, als die van CAROLI valsch moet genoemd worden.

IV.

CALVIJN had eene synode vóór 1 April 1537 gewild. Hij schreef aan MEGANDER, den voornaamsten predikant van *Bern*, om hem onder

1) HERMINJARD, V, 436, 437.

2) Defensio, 308, 309.

3) Opera, I, 58.

4) Brief van 30 Augustus 1537 aan de predikanten van *Zürich*. HERMINJARD, IV, 285.

het oog te brengen, hoe door den slag, door CAROLI toegebracht, de gelegde fundamenten geschokt waren, „wjl zij, die niet onderwezen zijn, nu vernemen, dat wij in zake de leer verdeeld zijn,” zegt CALVIJN. Hij weet, dat, als er geen maatregelen genomen worden, het kwaad nog grooter worden zal. „Reeds zijn enkelen onzer bedriegers genoemd. Reeds werpen de boeren ons tegen, dat, voordat wij ons er mede bezighouden anderen tot ons gevoelen over te halen, wij het eerst onder elkander eens moeten zijn.” ¹⁾ Als vergaderplaats wees CALVIJN *Morges* aan. ²⁾

Maar hij vond te *Bern* weinig steun. MEGANDER schreef aan BULLINGER (8 Maart) deze vreemde woorden: „Ten slotte verdenken wij eenige Franschen, gevestigd in het pas onderworpen land, dat zij verkeerd gevoelen ³⁾ omtrent den CHRISTUS en de Personen der Drieëenheid. Daarom heeft CALVIJN, te *Bern* komend, aangedrongen op het samenkomen eener synode, hetgeen hem niet toegestaan is, dan na Paschen. Zie, welke zaken deze bijgeloovige, zoo niet oproerige Franschen ons bezorgen” ⁴⁾

Hier komt de kwade wil van de mannen van *Bern*, waarmede CALVIJN voortaan te rekenen heeft, aan den dag! Te gelijker tijd kreeg FAREL, die naar *Lausanne* gegaan was, van Hunne Excellentiën van *Bern* eene vermaning, die, gelijk men zeide, eerder met een stok dan met eene pen geschreven scheen. De heeren van *Bern* hebben vernomen, ⁵⁾ dat FAREL zich verstout heeft naar *Lausanne* te gaan, om daar eenige onaangenaamheid aan den afwezigen CAROLI te berokkenen: indien dit zoo is, mishaaft hun dit zeer, daar zij er bij zijn om alles zoo goed mogelijk te regelen dat de vrede hersteld worde. FAREL wordt daarom vermaand, van zijne onderneming af te zien, want de heeren verstaan niet, dat hij zich ongeroepen mengen zal in zaken, die niet de kerk van *Genève*, welke hij te dienen heeft, betreffen. ⁶⁾

Deze manier van optreden was ruw. Maar CALVIJN wordt er niet door ontmoedigd. De synode was tot zijne spijt uitgesteld, maar als een goed generaal maakt hij daarvan gebruik om zijne soldaten te verzamelen en te disciplineeren. Hij schreef VIRET (23 April): „Laat alle vrienden zorgen, goed gewapend te komen. Tegen zulk eene boosheid kunnen wij slechts weerstand bieden, als wij vereenigd zijn en met elkander overeenstemmen. Voor het uitgeven onzer geloofsbelijdenis en voor de geheele bespreking moeten wij eenstemmig zijn.”

1) HERMINJARD, IV, 190.

2) Omnium paenè gallicarum ecclesiarum umbilicus. HERMINJARD, IV, 186, 187.

3) Deze verdenking was al vroeger opgekomen. FAREL was door D'ALIOD beschuldigd, de denkbeelden van SERVET, geuit in zijn *De Trinitatis erroribus*, te deelen. J. ZWICK, van *Constans*, waarheen D'ALIOD gegaan was, schreef in 1534 aan VADIANUS: „D'ALIOD zegt, dat hij een ambtgenoot heeft, die SERVET's gevoelens deelt, indien het geen valsche beschuldiging is.” HERMINJARD, III, 174, n. 7. HALLER, de predikant van *Bern*, geloofde die geruchten. Hij schreef in 1534 aan BULLINGER: „Ik vrees, dat FAREL ook in die dwaling vervallen is.” (Ibid.) De laster van D'ALIOD baande den weg voor den laster van CAROLI.

4) HERMINJARD, IV, 200.

5) De heeren van *Bern* waren niet goed ingelicht.

6) HERMINJARD, IV, 195, 196.

Den 5^{den} Mei schetste FAREL in een brief aan CAPITO den toestand in *Genève*. De hervormers hebben te doen met CLAUDE D'ALIOD, met de Wederdoopers, met de politieke partij, die hunne brieven onderschept en al hunne handelingen bespiedt. Men heeft zelfs getracht het saamkomen der synode te verhinderen, en hun een slot op den mond willen leggen.¹⁾ Maar de synode kwam toch eindelijk te *Lausanne* bijeen (14 Mei), meer dan honderd predikanten uit *Fransch-Zwitserland* met FAREL, CALVIJN en CORAUD. De twee Bernsche predikanten MEGANDER en KUNTZ met twee Raadsleden uit *Bern* presideerden.²⁾

VIRET zette zijne zeer rechtzinnige belijdenis uiteen, maar zonder zich te bedienen van de woorden Drieëenheid en Persoon. — CAROLI vond die belijdenis mager en dun, en ging de geloofsbelijdenis van *Nicea*, daarna die van ATHANASIUS opzeggen, en dit met zulke dwaze lichaamsschommelingen, met zulk eene hinderlijke beweging van het hoofd en met zulk een geroep, dat de vergadering in lachen uitbarstte. Maar CALVIJN stond op en gaf in de eerste plaats lucht aan zijne verontwaardiging. Hij sprak: „CAROLI valt ons aan omtrent de vraag: Wie is GOD? Welke is de onderscheiding der Personen in GOD? Ik ga verder. Ik vraag, of hij in een GOD gelooft, en ik neem GOD en de menschen tot getuigen, dat er in hem niet meer geloof is, dan in een hond en een zwijn.”³⁾

Maar CALVIJN deed meer dan bittere woorden tegen zijn tegenstander richten. Hij hield eene belangrijke rede, waarvan wij drie punten in het licht wenschen te stellen.

1°. De aanhef der belijdenis, die aan de synode werd voorgelegd, is eene uitdrukking van de bijbelsche soberheid, die den Godgeleerde, volgens Calvinistische denkbeelden, moet kenmerken.

Tegenover de majesteit GODS is de menschelijke geest, die aan zich zelve overgeleverd is, „blind”. „Hij kan slechts verstrikt worden in oneindige dwalingen, zich in moeilijkheden verwarren, en zich verliezen in de onpeilbare duisternis.” „Men moet GOD alleen zoeken in Zijn Woord, niets van Hem denken dan overeenkomstig Zijn Woord, alleen over Hem spreken met Zijn Woord.”⁴⁾ „Men moet bij de waarheid der Schrift blijven.” Eene confessie behoort geput te zijn „uit de zuivere bron der Schrift”.

1) Opera, Xb, 99, 102. HERMINJARD, V, 438, 439, 442.

2) HERMINJARD, IV, 235, n. 1. Defensio, 310.

3) Defensio, 310, 311. CALVIJN is nooit heftiger geweest, dan toen hij tegen CAROLI te velde trok. Toen hij aan VIRET zijn Defensio in handschrift liet zien, vroeg deze, of het niet beter was, enkele scherpe woorden te schrappen. Doch CALVIJN liet ze staan. Zoo wordt CAROLI een Theologaster, die kinderachtige ongerijmdheden voortbrengt, een deugniet (*nebulo*), een misdadig afvallige, die onbeschaamd liegt, een beest met een hoerenvoorhoofd, een hond, een zwijn, een schurk, die eene drievoudige galg verdient, enz. genoemd. „CAROLI bewert een ATHANASIUS te zijn, maar hij is een heiligschenners, een liederlijk mensch, een doodslager, die zich bezoedeld heeft met het bloed van vele heiligen,” zegt CALVIJN tot GRYNÉE. HERMINJARD, IV, 242. Deze uitingen zijn een gevolg van het heftige temperament van CALVIJN, doch ook van de zeden van dien tijd en van den rechtmatigen afkeer, dien hij van CAROLI had.

4) Van hetzelfde gevoelen was ook FAREL, die aan G. MUÈTE schreef, dat men de woorden der Schrift moet gebruiken, de spreekwijzen en woorden die de Schrift niet bezigt vermijden, en alleen die aanwenden, welke in de Schrift te vinden zijn. HERMINJARD, II, 461.

„Niet,” zoo voegt CALVIJN er bij, „dat wij eene confessie zouden verlangen, geweven en saamgeflanst uit bijbelsche woorden.” Maar men heeft woorden noodig, „die eene beteekenis hebben, welke waarlijk overeenkomt met de bijbelsche waarheid,” en „die zoo min mogelijk die hardheden bevatten, welke de vromen kunnen ergeren”.¹⁾ Hij spreekt van de „practische kennis, die zekerder is dan alle ijdele bespiegeling”. Daarna gewaagt hij van de Godheid van CHRISTUS, „die wij door eene zekere ervaring van Godsvrucht (*certa pietatis experientia*) hebben geleerd”.²⁾

Daarna belijdt CALVIJN GOD als een wezen (*essentia*) en als drie substantiën (*substantiae*), die zich niet onder elkander vermengen.

2°. Niet minder eigenaardig is het antwoord, dat CALVIJN geeft op de beschuldiging, dat hij zich niet bedient van de woorden *Drieëenheid* en *Persoon*.³⁾ Het was te zeer Ciceroniaansch geweest, zeide CAROLI. Maar deze scherts bekwam hem slecht. Immers CALVIJN's antwoord luidde, dat CAROLI geen drie woorden kon spreken zonder eene taalfout te maken of een barbarisme te gebruiken; hij onderscheidt niet tusschen *canities* (grijsheid) en *calvities* (kaalheid), en vraagt daarom, dat men zijn kalen baard zal ontzien, in plaats van zijn grijzen baard, zonder dat het lachen van het gehoor hem tot inzicht van zijne domheid brengt.

CALVIJN verklaart echter, dat hij noch FAREL nooit afkeerig geweest zijn van de woorden *Drieëenheid* en *Persoon*; zijne Institutie is daarvoor tot bewijs. Hebben zij niet allen de Helvetische Confessie onderteekend, welke deze woorden bevat? Doch zij wilden, dat het gebruik daarvan in de kerk vrij zou zijn; ⁴⁾ zij verlangden niet, dat, terwijl de zaak genoegzaam helder was, het geloof zou gebonden worden aan woorden en lettergrepen. ⁵⁾ Men moest zekere schuchterheid, al was zij misplaatst, eerbiedigen. Als iemand daardoor weigerde zich van die woorden te bedienen, dan zagen CALVIJN en zijne vrienden daarin geen voldoende reden om zulk een, als hij overigens Godvreezend en met hen één van gevoelen was, te verwerpen. ⁶⁾ Later voegde CALVIJN in een akkoord met *Bern* hieraan toe: „Wij zullen op dit punt zijn gebrek aan kennis dragen; wij zullen hem niet uit de kerk werpen en

1) Defensio, 311, 312.

2) „Practica notitia certior haud dubie est qualibet otiosa speculatione.” Ibid.

3) In de Institutie, I, 13, 3, van 1536 zegt hij: „Zij zijn niet in den Bijbel, maar drukken den zin uit van hetgeen in den Bijbel staat. Als men hem verbood „uitheemsche” woorden te gebruiken, zou men verbieden te spreken. Hij voegt er aan toe: „Maar indien zij een term uitheemsch noemen, die uit zucht naar nieuwe dingen uitgedacht en met bijgeloovige drift verdedigd wordt, die meer vermag tot twist dan tot stichting, die ontijdig of zonder vrucht gebruikt wordt, die door zijne ruwheid de ooren der Godvreezenden kwetst, en van de eenvoudigheid van GODS Woord afbrengt, zoo ga ik in hunne soberheid en matigheid van ganscher harte mede. Want ik houd het daarvoor, dat men met niet minder eerbied van GOD moet spreken dan denken; dewijl het dwaasheid is, wat wij uit ons zelve van Hem denken, en onwjsheid, wat wij uit ons zelve van Hem spreken.”

4) Brief van de predikanten van Genève aan die van Zurich, 30 Aug. 1537. HERMINJARD, IV, 283.

5) „Nolebant enim consensu suo approbare tyrannidem hanc, ut quum de re satis superque constaret, fides verbis aut syllabis esset alligata.” Defensio, 318.

6) „Nobis non videtur haec satis firma causa, cur alioqui vir pius et in eandem religionem nobis sensa consentiens repudietur.” Defensio, 319.

hem niet aanmerken als slecht omtrent het geloof gevoelende. Daarentegen zullen wij het niet ten kwade duiden, als de predikanten van de kerk van *Bern* hen niet tot het predikambt toelaten, die deze woorden verwerpen." ¹⁾

3°. Het vrije standpunt, dat CALVIJN hier inneemt, zullen niet velen van hem verwacht hebben. Hij ging verder. Hij verdacht de authenticiteit van de belijdenis van ATHANASIUS; ja, hij sprak ook vrij over het symbool van *Nicea*. „Het is niet denkbaar, dat de heilige vaders, als zij de noodzakelijkste zaken in een zoo kort mogelijke formule wilden samenvatten, zich zouden vermeid hebben met zulk een omhaal van nuttelooze woorden. Gij ziet toch, dat er een ijdele herhaling van woorden in is; GOD uit GOD, licht uit licht, waarachtig GOD uit waarachtig GOD. Waartoe deze herhaling? . . . Gij ziet dus, dat het een gedicht is, meer geschikt om gezongen te worden, dan te dienen voor eene geloofsbelijdenis; want bij eene geloofsbelijdenis is een woord te veel ongerijmd." ²⁾

Overigens verklaarde CALVIJN, dat hij die symbolen niet verwierp; maar hij was er tegen, dat men, door nu te eischen dat die ondertee-kend zouden worden, een blaam wilde werpen op hun vorigen dienst, in 't bijzonder op dien van FAREL. Hij verlangde, dat in de kerk „niet die tyrannie werd ingevoerd, dat iemand, die niet datgene wat door een ander voorgeschreven is toestemde, voor een ketter gehouden wordt." ³⁾

De laster van CAROLI sproot voort uit eene valsche, maar toch schijnbaar goede uitlegging van FAREL's woorden. In de eerste uitgave van zijn *Sommaire* had FAREL met opzet niet gehandeld over de leer der Drieëenheid. Dit verklaart hij in zijn brief „aan de geloovige lezers", in de uitgaaf van 1537 of 1538. ⁴⁾ Het kwam hem toen voor, dat hij in het kort, zonder eene uitvoerige verklaring had moeten schrijven. De „vijand" had daarvan misbruik gemaakt, door te trachten het volk diets te maken, dat hij in zijne gevoelens van de goede en getrouwe dienstknechten GODS verschilde. Men had niet willen inzien, dat er een onderscheid is tusschen eene kleine inleiding en eene breede verklaring der waarheid. Over de verborgenheid der Drieëenheid had hij beknopt geschreven, om van den geest der eenvoudigen niet te veel te vergen. Daarom werd er door hem niet gesproken van de onderscheiding in drie personen, maar bepaalde hij zich tot het spreken over GOD, die zich geopenbaard had in de dingen die Hij schiep, en in de groote liefde die Hij door de overgave van den Zoon toonde, en over den eeuwigen ZOON, die mensch werd en zooveel voor ons leed, en over de werking van den HEILIGEN GEEST in onze harten, opdat

1) Opera, IX, 708.

2) Hij meende een bewijs, dat het symbool niet van *Nicea* is, te vinden in het feit, dat AUGUSTINUS de uitdrukking: „Ik geloof in de heilige kerk" gecritiseerd heeft. Defensio, 315, 316. Al is er „omhaal van woorden" in de belijdenis van *Nicea*, de uitdrukking: „Ik geloof in de heilige kerk," staat er niet in. HAHN, Bibliothek der Symbole, 2de uitgaaf, 1877, 78—80.

3) Nolebat hoc tyrannidis exemplum in ecclesiam induci, ut is haereticus haberetur qui non ad alterius praescriptum loquutus esset. (Defensio, 315.)

4) Men zie bl. 135, n. 4.

aldus de eenvoudigen, als zij dit verstonden, verder zouden komen. Ook is het niet noodig, dat hij, die de pen hanteert, in al datgene wat hij schrijft, zet, wat hij weet en kent. Zij die aldus redeneerden: „Hij heeft de Drieëenheid niet geleerd, daarom gelooft hij er niet aan,” wilden een dienstknecht GODS binden, dat hij voortaan over niets zou handelen, dan hetgeen in dat boekje gehandeld was... alsof zij zijn geschrift beter verstonden dan hij zelf.¹⁾

Hieruit blijkt, dat FAREL geen bezwaar had tegen de leer der Drieëenheid, maar gemeend had dit leerstuk in een populair geschrift niet uitvoerig te moeten behandelen.

Er was tusschen CALVIJN en FAREL nooit eenig verschil over de leer geweest. De woorden *Drieëenheid* en *Persoon* komen dikwijls voor in de Institutie van 1536, maar niet in den Catechismus van 1537, noch in de Belijdenis des geloofs, die drie maanden later te *Lausanne* voorgesteld werd.

V.

Ditmaal werd de overwinning behaald. MEGANDER erkende, dat FAREL, CALVIJN en hunne vrienden rechtzinnig waren. CAROLI werd met algemeene stemmen afgezet.²⁾ Maar zijne zaak zou nog op een nieuwe synode, van 31 Mei tot 5 Juni te *Bern* gehouden, behandeld worden.³⁾

Alle predikanten van het Berner land, de tweehonderd leden van den Grooten Raad waren tegenwoordig. De zaak omtrent de leer was weldra van het tapijt. Maar men vroeg den predikanten, wat zij op CAROLI te zeggen hadden.

Eerst trachtte deze zijne aanklagers te weerleggen. Toen dit hem niet gelukt was, zocht hij hen te ontwapenen, door zich zelven aan te klagen. Hij beleed zijn slecht gedrag in *Frankrijk*. Hij erkende, dat hij te *Alençon* twee onschuldige jongelieden in de gevangenis had laten sluiten, in afwachting dat twee rechters zouden komen, van wie hij wist, dat zij bereid zouden bevonden worden het bloed te vergieten van deze Godvreezende jonge menschen. Maar hij ontsprong den dans niet. FAREL stond op en herinnerde hem aan al de uitpattingen, waarin hij zich als een zwijn gewenteld had. Hij zette op de manier der zestiende eeuw de puntjes op de i's, verhalend wat hij gedaan had in het *Hôtel de la Clef* te *Parijs*, hoe, toen op een morgen drie menschen hem kwamen bezoeken, deze hem overvielen met een hoer, en dit terwijl hij in dien tijd in de *St.-Gervais* predikte, en hoe hem vijf of zes vrouwen toegeschreven werden; hoe hij alleen de oorzaak geweest was van den marteldood van twee jeugdige Christenen. Terwijl hij sprak, werd zijne stem zoo krachtig, dat CAROLI, als getroffen door een bliksemschicht, zweeg.

1) *Sommaire* (1552), 221, 226—229.

2) Brief van MEGANDER aan BULLINGER en L. JUDA, 22 Mei 1537. HERMINJARD, IV, 235.

3) De zaak van CAROLI kwam ■ en 3 Juni voor. Ibid., 238, n. 1. De *Defensio* zegt: „Coacta fuit synodus illa circiter tertio post mense quam Lausannae damnatus fuerat Carolus.”

VIRET sprak nu over de gebeden voor de dooden, en liet uitkomen, hoe CAROLI aan den drank verslaafd was, en dat men hem dronken naar huis had moeten dragen. ¹⁾

CAROLI achtte het geraten, uit *Bern* te vluchten. ²⁾ Den 7den Juni berichtte de Raad van *Bern* aan den Raad van *Lausanne* zijne afzetting. „Om zware lasteringen en verwijtingen tegen meester FAREL, VIRET, CALVINUS en anderen, die hij niet heeft kunnen bewijzen, hebben wij hem uit dien dienst ontslagen en verboden in eenige plaats onder onze regeering meer te prediken.” ³⁾

Denzelfden dag vroegen en kregen FAREL, CALVIJN en VIRET van den Raad van *Bern* een schriftelijk getuigenis, dat zij vrij waren van hetgeen hun ten laste gelegd was.

VI.

Van *Bern* ging CAROLI naar *Soleure*, waar de Fransche gezant was en waar hij weer de mis ging hooren. ⁴⁾ Hij schreef van daar een onbeschaamden brief aan *Lausanne's* Raad, waarin hij GOD dankt, „die hem, door genade, met eer getrokken heeft uit eene bende, die hem al lang mishagde”; ook was hij van plan, „voor de andere Christelijke natiën het debat voort te zetten, dat de fundamenteele leer der kerk inwendig raakt.” ⁵⁾

Van *Soleure* vluchtte hij naar *Frankrijk*, zocht de bescherming van den kardinaal DE Tournon en verzocht paus PAULUS III, weer in genade aangenomen te worden. Steeds onbeschaamder wordend, beweerde hij, dat hij wel eerst de nieuwe denkbeelden had aangenomen, maar toen hij gezien had, dat de predikers de afschuwelijke ketterijen van ARIUS, SABELLIUS, NESTORIUS, BASILIDES beleden en de symbolen van *Nicea* en ATHANASIUS bespotten, had hij zulke ergerlijke dwalingen en zulke vreeselijke lasteringen niet kunnen verdragen. Hij had getracht op de synoden van *Lausanne* en *Bern* aan al die ketterijen de horens af te breken. Hij had ze met GODS hulp bijna doen verstommen. Toen had men hem weggejaagd. Door FAREL, den aarts-ketter van *Genève*, vervolgd, had hij zijn leven alleen kunnen redden, door ijlings te vluchten. Die mannen, met hun losbandig leven, achterlatend, enz., keerde hij in den schoot der kerk, waarvan hij lichamelijk, niet geestelijk gescheiden was, terug. Hij wilde afzweren, boete doen; hij smeekte den Paus, hem absolutie te geven, zijn huwelijk nietig te verklaren, hem zijn titel van doctor, zijne waardigheid van priester terug te geven, en . . . hem te veroorloven allerlei kerkelijke inkomsten te bezitten. ⁶⁾ De Paus stond alles toe.

1) Defensio, 325—327, 335.

2) Ibid., 337. Verg. Opera, Xb, 106.

3) HERMINJARD, IV, 238.

4) Ibid., IV, 243 en n. 1; VI, 84.

5) Ibid., 243, 244. Brief van Juni 1537. Hij had het ambt van predikant te *Lausanne* uitgeoefend van 6 November 1536 tot midden Mei 1537.

6) Van *Lyon*, Juni 1537, aan PAULUS III. HERMINJARD, IV, 248—251. De schoonvader van CAROLI, de predikant(?) LOUIS MAÎTRE-JEAN, hoorende, dat een Neuchâtelier zijn schoon-

Maar deze tweede bekeering leverde CAROLI niet zooveel op, als hij gehoopt had. In 1539 naar *Zwitserland* weergekeerd, besloot hij opnieuw Protestant te worden. Eene vriendschappelijke samenspraak werd tegen Juli 1539 door VIRET en FAREL met CAROLI, die zich daartoe uit *Avignon*¹⁾ naar *La Neuveville* begeven had, gehouden.²⁾ CAROLI wendde voor, dat zijn brief niet door hem, maar door den geestelijken rechter van *Lyon* was opgesteld; hij had hetgeen er van zijn huwelijk in stond niet geschreven, maar er uitgenomen;³⁾ uit *Lyon* was hij naar *Montpellier* gegaan, waar hij „voor den kanselier van *Frankrijk*, kardinalen, bisschoppen,” de rechtvaardigmaking door het geloof verkondigd had; dat hij daarna „zoo zuiver als hij kon” te *Avignon* predikte, hen, die het Evangelie liefhebben, vertroostend en de gevangenen bezoekend.⁴⁾

Wonderlijk genoeg, lieten FAREL en VIRET zich zoo bepraten, dat zij hem dadelijk alles vergaven. De heeren van *Bern* dachten er anders over. Toen zij wisten, dat hij in *Zwitserland* was, bevalen zij (17 Juli)⁵⁾ het oog op hem te hebben, hem te grijpen en op te sluiten.

FAREL en CHAPONNEAU toonden, dat zij konden vergeten en vergeven; daarom schreven zij aan *Bern*: „Hij heeft ons hart tot welwillendheid jegens hem gestemd.... Wij willen van harte hem nuttig zijn, als aan onzen broeder....” Daarom vroegen zij voor hem „welwillenden steun”.

FAREL was te ziek om den brief te schrijven, maar hij voegde er toch eigenhandig een *post-scriptum* bij, waarin hij in den naam van den Heere JESUS verzocht, „onzen broeder te steunen, opdat hij niet al te zeer door droefheid overstelpd worde”.⁶⁾

Hunne Excellentiën waren onverbiddelijk. Na het onderhoud te *La Neuveville* begaf CAROLI zich naar *Landeron*, in de hoop, aldaar tot predikant te worden benoemd. Daar werd hij gearresteerd; men sloot hem in de gevangenis van *La Neuveville*. Het proces had den 20sten Juli plaats. Twee afgevaardigden van *Bern* traden als beschuldigers op. CAROLI moest hun voldoening geven „voor de slechte, leugenachtige en lasterlijke woorden, die hij gesproken had”. De beschuldigde smeekte, dat men hem „barmhartigheid” zou bewijzen. Maar de mannen van *Bern* waren daarmee niet tevreden. Zij eischten intrekking van zijne

zoon een ketter noemde, noemde FAREL een ketter, een Jood en Jodenzoon. Daarvoor werd hij voor den rechter getrokken. Maar hij schreef aan FAREL: „Gij weet wel, dat de opkomende drift niet in de macht van den mensch is,” en vroeg vergeving. Brief van 13 Augustus 1537. HERMINJARD, IV, 277, 278, n. 1, en *France protestante*, 2de uitgaaf.

1) *Defensio*, 295.

2) HERMINJARD, 351.

3) Men zie: HERMINJARD, IV, 250, n. 8.

4) *Opera*, XI, 2—10. HERMINJARD, V, 457—462. De aantekeningen van die samenkomst werden door de secretarissen den 29sten Juli opgesteld. Bevatten de verzekeringen van CAROLI waarheid? FAREL getuigde (21 October 1539), dat volgens het zeggen van twee bevrijde gevangenen CAROLI hen had weten over te halen, tot het pausdom terug te keeren. HERMINJARD, VI, 85.

5) HERMINJARD, V, 355, n. 4.

6) „FAREL heeft zulk een hoofdpijn gekregen, dat hij geen pen op het papier kan zetten.” *Ibid*.

„afschuwelijke” woorden en vergoeding van de kosten van het geding. ¹⁾

FAREL en zijne ambtgenooten hadden in dezen meer bewijs van een goed hart, dan van doorzicht gegeven. CAROLI was niet veranderd. Hij bleef woelen. Hij vond geen kerk, en ging voort rond te zwerven. Hij kwam in *Montbéliard* bij PIERRE TOUSSAINT, die hem ten slotte wegzond. Hij begaf zich naar *Straatsburg* en kwam in betrekking tot CALVIJN, waarop wij 'moeten terugkomen. In 1543 vinden wij hem te *Metz*; ²⁾ daar wordt hij opnieuw Roomsche en preekt tegen CALVIJN en FAREL. CALVIJN zeide: „De keuken van de abdij was de Heilige Geest die hem dreef.” Op eene klacht van den Smalkaldischen rijksdag werd hij weggejaagd en op dat oogenblik schreef CALVIJN zijn verpletterend pamflet tegen hem. ³⁾ Volgens BEZA stierf CAROLI in *Italië*, „ellendig in een hospitaal te *Rome*”. ⁴⁾

VII.

KAMPSCHULTE verhaalt al deze dingen, en in CALVIJN heeft hij alleen zijne heftige taal, zijne trotsche rechtzinnigheid te laken, terwijl hij er ook op wijst, hoe tegenstrijdig het was, dat hij de geloofsbelijdenis van *Genève* liet onderteekenen, terwijl hij zelf weigerde zijn naam te zetten onder het symbool van ATHANASIUS. De Oud-Roomsche schrijver verwondert zich er over, dat hij onder die omstandigheden vrij uitging. ⁵⁾ Hij gevoelt niets voor het breede standpunt, dat CALVIJN hierbij innam, en voor zijn goed recht. Zoo is de onpartijdigheid der meest onpartijdigen.

De waarheid is, dat FAREL, VIRET en CALVIJN het pleit wel gewonnen hadden, en dit tegen een persoon, wiens onwaardigheid ieder moest in het oog loopen, maar daarom was de zaak op zich zelve er niet minder verdrietig en ontrustend om.

Te *Bern* waren die „bijgeloovige, zoo niet oproerige” ⁶⁾ Franschen, die „nooit rustige hoofden” ⁷⁾ verdacht. KUNTZ gaf CAROLI slechts in zijne wijze van optreden, niet in den grond der zaak, ⁸⁾ ongelijk, en CAROLI had altijd nog aanhangers. ⁹⁾

Op eene nieuwe synode te *Bern*, waarbij ook CAPITO en BUCER, uit *Straatsburg*, MYCONIUS en GRYNEUS, uit *Bazel*, tegenwoordig

1) HERMINJARD, V, 357, 358.

2) France protestante, 2de uitg. Opera, XII, 93. Brief van FAREL aan CALVIJN van 14 Juni 1545.

3) VIRET bewondert hierbij het verbazend geheugen van CALVIJN, dat hem in staat stelde datgene, wat men hem verhaald had, beter mede te deelen, dan zij die het hem verhaald hadden. VIRET aan CALVIJN, 14 Juli 1545. Opera, XII, 104.

4) Opera, XXI, 60. Wellicht ging CAROLI naar *Frankrijk* terug, leerde hij in het klooster der Jacobijnen te *Provins* den Catechismus van *Trente*, en werd hij in 1575 vermoord. France protestante, 2de uitgaaf.

5) KAMPSCHULTE, I, 295—298.

6) MEGANDER aan BULLINGER, 8 Maart 1537. Opera, Xb, 89. HERMINJARD, IV, 200.

7) KUNTZ aan MYCONIUS, 22 Juni 1538. Opera, Xb, 214. HERMINJARD, V, 27, n. 26.

8) 3 Juni 1537. HERMINJARD, IV, 242, 14.

9) VIRET aan CALVIJN, 14 Juli 1545. Opera, XII, 104.

waren, gaven CALVIJN en FAREL wel weder opnieuw hunne verklaringen omtrent de woorden Drieëenheid en Persoon.¹⁾ Maar de Excellentiën van *Bern* bleven achterdochtig en onhebbelijk. Zij verzochten FAREL en CALVIJN, niet langer hunne meening omtrent de nietigheid van de woorden Drieëenheid en Persoon aan andere predikanten in te scherpen. Anders zouden zij genoodzaakt zijn, hiertegen een ander middel aan te wenden.²⁾

Te *Bazel* was men den hervormers van *Genève* evenmin welgezind. Den 20sten Mei schreef MYCONIUS aan BULLINGER: „Als zij het Arianisme willen invoeren, of liever de vreeselijke dwaling van den Spanjaard SERVET, zullen de geleerde lieden handelend moeten optreden.”³⁾ Zelfs na ontvangst van de Confessie door CALVIJN opgesteld, is MYCONIUS niet gerust. Waarom den schijn aangenomen, alsof men iets, wat dan ook, van de heilige en aanbiddelijke Drieëenheid in twijfel trok? Waarom weigerde CALVIJN zoo hardnekkig, zich van de woorden Drieëenheid en Persoon te bedienen, welke hij toch wel in de Institutie gebruikt had? En, zonder het voor CAROLI op te nemen, meende hij, dat vrome lieden hem aldus niet moesten behandelen. Zelfs GRYNEUS zegt: „Bij den aanvang was de ontroering groot, en ook ik werd er door in de war gebracht”.⁴⁾

Ook te *Zurich* wist men niet, wat van de zaak te denken. BULLINGER verklaarde zich onbevoegd, om CAROLI⁵⁾ vrij te spreken of te veroordeelen. CAROLI schreef den predikanten dier stad, te kennen gevende, dat het gerucht der aanklacht „bijna alle kerken van *Duitschland* heeft beroerd”.⁶⁾ Te *Straatsburg* was men niet gerust. CAPITO schreef dit (9 Augustus 1537) aan FAREL.⁷⁾ BUCER deelde dit MELANCHTHON mede op eene manier, waardoor deze in den waan werd gebracht, dat de kerk van *Genève* den Arianen was overgeleverd. MELANCHTHON schreef dit aan een vriend, met de woorden: „Hoort, wat BUCER mij schrijft over de Allobrogen (*Genèvers*): een volgeling van SERVET heeft bij hen het vergif van SAMOSATENUS verbreid. En dit lichtzinnige volk heeft zoo die nieuwe zinneloosheid toegejuicht,

1) Men zie HERMINJARD, IV, 264, n. 4. Die synode werd saamgeroepen om in het stuk van het Avondmaal tot eenheid te komen, FAREL en CALVIJN legden eene geloofsbelijdenis voor over het H. Avondmaal, die door BUCER en CAPITO geteekend werd. Ibid. 301, n. 3, 4, en 300, n. 2. Daar werd ongetwijfeld ook het akkoord geteekend, dat voorkomt als appendix bij de geloofsbelijdenis van *Lausanne*.

2) Ibid., 275, 276.

3) MYCONIUS aan BULLINGER, 20 Mei 1537. Opera, Xb, 103.

4) Opera, Xb, p. 103. HERMINJARD, IV, 252. Brief van einde Juni 1537. Beter ingelicht, gaat die indruk bij hem weg, en den 12^{den} Februari 1538 schrijft hij, dat hij hem erkent als zijn broeder in CHRISTUS en als een der schoonste sieraden onzer kerk. Opera, Xb, 151. HERMINJARD, IV, 360, n. 1.

5) Aan MYCONIUS, 23 Juli 1537. Opera, Xb, 116, 117. HERMINJARD, IV, 265. Hij had de Confessie van CALVIJN echter in de hand en keurde die goed, met CALVIJN van oordeel, dat het beter was deze mysteriën te aanbidden en eenvoudig de H. Schrift te gelooven, dan geleerd en spitsvondig door te dringen tot die geduchte Majesteit.

6) Brief van 30 Augustus 1537. HERMINJARD, IV, 282. Twee maanden later schreef evenwel BULLINGER aan FAREL en CALVIJN: „Uwe confessie heeft mij zeer behaagd.... Wij hebben CAROLI leeren kennen.” Opera Xb, 128. HERMINJARD, IV, 310.

7) HERMINJARD, IV, 274.

dat er eene synode over is saamgeroepen, en BUCER vreest, dat de fanatieken de meerderheid zullen hebben... ¹⁾ Deze ergernissen veront-rusten CÉSAR en de weldenkenden te recht: zij brengen hen er toe, middelen te beramen, deze zinneloosheid te onderdrukken. „Want alle Godvreezenden moeten niet alleen die rampen beweenen, maar ook zich vereenigen en de wapenen opvatten om zulke geesten te verdelgen.” ²⁾

Ook naar *Bazel* moest CALVIJN schrijven. Hij gewaagde van het afschuwelijk gerucht, dat zich zoo ver had verbreid, van de pogingen om tegen de predikanten van *Genève* aller haat op te wekken. Hij beseft, dat dit een zaak van groot gewicht is. Hij is er smartelijk door getroffen. Wat, „een nietswaardig mensch heeft door zijne grenzen-looze ijdelheid aan zoovele kerken zulke verkeerde gevoelens tegen hem kunnen inboezemen!” ³⁾ Hij ziet, dat op den weg der Reformatie een afgrond gaapt. Was MYCONIUS niet zoo dwaas, te gelooven en uit te spreken, ⁴⁾ dat FRANS I daarom voornamelijk tot vervolging was overgegaan, omdat hij het geloof der Protestanten in de Godheid van CHRISTUS verdacht? Het was maar een schrik, doch een hevige schrik. Maar het is opmerkelijk, dat de naam van SERVET op veler lippen is. MYCONIUS spreekt van SERVET. MELANCHTHON spreekt van SERVET. De figuur van SERVET komt achter alles te staan. Zou CALVIJN dit niet hebben opgemerkt? En als toen zooveelen bij het optreden van CAROLI aan SERVET dachten, is het dan niet te verklaren, dat, toen SERVET ten tooneele verscheen, CALVIJN aan CAROLI gedacht heeft, en aan het gevaar, dat hij met zooveel moeite bezworen had?

1) MELANCHTHON voegt er bij: „Ik denk, dat gij den bewerker er van gezien hebt. Twee jaren of langer geleden bracht hij hier (*Wittenberg*) een of twee maanden door, nadat hij te *Bazel* gevangen was gezet. Toen wij vernomen hadden dat hij verwarring verwekte over de Drieëenheid, kreeg hij bevel, heen te gaan. Hij was gekomen om met LUTHER over die dwaasheid te spreken.”

2) Brief van 5 Augustus 1537 aan VITUS THEODORUS. Ph. Melanthonis Opera (uitg. BRETSCHNEIDER), III, 400.

3) Opera, Xb, 108, 109. HERMINJARD, IV, 241—242.

4) Opera, Xb, 117. HERMINJARD, IV, 266.

ZEVENDE HOOFDSTUK.

DE VERBANNING.

- I. De vrijheid van de leer. — II. De vrijheid van den kansel. — III. Bern en het karakter van Calvijn. — IV. De overeenstemming in den eeredienst. — V. Synode van Lausanne. — VI. De slag gevallen. — VII. Calvijn en Farel te Bern. — VIII. Synode van Zurich. — IX. Kuntz en de eindbeslissing. — X. Critiek op Calvijn.

I.

E moeilijkheden met betrekking tot de Geloofsbelijdenis hadden opgehouden. De Berners lieten de laatste weerstrevers los (28 December 1537) ¹⁾

1) De Bernsche gezanten hadden zich te *Genève* uitgelaten, „dat allen, die de Confessie bezworen hadden, meenedigen waren”. FAREL en CALVIJN begaven zich naar *Bern* en verkregen eene officieele afkeuring dier woorden. Den 6den December kondigt *Bern* het zenden van een gezantschap aan, met verzoek, dit te hooren. (Opera, Xb, 130, 131.) Den 8sten worden de instructiën voor dit gezantschap opgesteld. Den 9den schrijft *Bern*, dat volgens het verslag van VANDEL alles in „goede rust” is, en dat daarom het gezantschap niet gezonden wordt. (Ibid., 313.) Den 10den verschijnen FAREL en CALVIJN voor den Raad, om verslag van hunne reis naar *Bern* te doen. Den 13den komt de brief van 9 December aan. Den 14den wordt er gewone Raad en Raad van Tweehonderd gehouden. Het blijkt, dat „door de woorden van sommigen” zij weerhouden werden gezanten te zenden. (Registres, 31, 135.) Men besluit, dat FAREL met de Geneefsche gezanten naar *Bern* zal gaan. Den 28sten hernieuwt de Raad van *Bern* zijne vermaningen en de aankondiging van het vertrek zijner gezanten. Hij zegt, dat de Confessie is „volgens GOD en de H. Schrift, en daarom overeenkomstig onzen godsdienst”. Hunne Excellentien voegen den wensch er bij, dat „de boozen zullen weerhouden worden van hunne verkeerde raadslagen”. (HERMINJARD, IV, 332. Opera Xb, 134. ROGET, Histoire du peuple de Genève, I, 55 etc. Annales, 217—219.)

en deze onderwierpen zich den 4^{den} Januari 1538. ¹⁾ „De predikanten verklaarden zich voldaan; zij hadden het pleit gewonnen. AMEAUX en zijne medestanders hadden ongetwijfeld den eed niet gedaan. Maar de zaak was afgedaan en kwam niet meer te berde.” ²⁾

Het was slechts schijn. De tegenstanders, met hunne nagelbloemen op den hoed, riepen steeds meer verbeterd uit, dat men wel roode hoofden maken kon. Op den strijd over de confessie was die over den ban of de tucht gevolgd. CALVIJN had een Raad gehad, die, wat de belijdenis betreft, naar hem hooren wilde; wat de tucht betreft, kreeg hij nu met een weerbarstigen Raad te doen. HEIZ verklaart daarvan de reden. *Genève* wilde den bisschop niet meer terug hebben en verlangde daarom het Protestantisme te belijden. Dit doel was bereikt met de Confessie. Maar daarom waren de Genève's niet van harte Gereformeerd. De Raad kon strenge kerkelijke ordonnances geven en evenwel heimelijk het eens zijn met hen, die, zonder te behooren tot de stille Roomschen of de Doopsgezinden, toch niet van CALVIJN en van eene rechtbank over de zeden gediend waren, waarin hij met zijne ambtgenooten zitting hebben zou, en die dachten, hetgeen zij later uitspraken, dat een zwartgallig man niet de genoegens van eene geheele stad mocht bederven. Deze partij wilde in schijn, niet inderdaad Gereformeerd zijn. ³⁾ CORNELIUS zegt, dat de Raad „in plaats van vrome lieden burgerlijke ambtenaren, in plaats van de kerk de mannen der regeering, in plaats van de excommunicatie de straf der verbanning wilde”. Men verlangde geen kerkelijke tucht, maar eene uitbreiding van het recht van politie over het gedrag der burgers. CALVIJN wilde, dat zedelijkheid en Godsdienst hand aan hand zouden gaan en dat de kerk onafhankelijk zou zijn. Geen van beide dingen kon hij prijsgeven.

Zoodra er een ommekeer had plaats gehad door de vergadering van den Algemeenen Raad, vermeerderde *Bern's* invloed, terwijl die van CALVIJN verminderde. Op 28 December 1537 is er sprake van het Avondmaal. De Raad besloot te wachten, totdat de gezanten naar *Bern* teruggekeerd waren. De gisting nam toe. Men hoorde harde woorden tegen de predikanten spreken. Den 3^{den} Januari betoogden dezen, dat „tot het Avondmaal niet mogen komen zij, die bij de eenheid der geloovigen een wanklant zijn, noch zij, die verdeeldheid zaaien”. Zij waren dus niet van zins, „dezulken toe te laten, van wie zij wisten dat zij oneenig waren”. Zij vroegen het advies van den Raad. De Raad bracht de zaak voor de Tweehonderd. Deze besloten, de vraag der predikanten niet ontvankelijk te verklaren; „men zou niemand het Avondmaal weigeren”. ⁴⁾

Dus ontbrandde een nieuwe strijd, en wel over de tucht en den ban.

1) HERMINJARD, IV, 340, n. 2, 3.

2) CORNELIUS, 151.

3) HEIZ, aangehaald artikel.

4) Registres du conseil, 31, 146. Annales, 219, 220.

II.

De opwinding nam steeds toe. Er werden „vele groote woorden tot tweedracht” gesproken, en „des nachts gaan vele dronkaards door de stad”, zeggende tot hen, die zij tegenkomen: „Gij zijt broeders in CHRISTUS,” met de predikanten den spot drijvend.¹⁾

Op Zondag 3 Februari koos men vier syndicussen, die besliste tegenstanders der reformatoren waren: CLAUDE RICHARDET, JEAN PHILIPPE, JEAN LULLIN en den vriend der Berners, AMI DE CHAPEAUROUGE. Des anderen daags werd ook de Kleine Raad in denzelfden geest veranderd. De oppositie kwam daardoor aan het roer, GRYNEUS schreef als antwoord op brieven van FAREL en CALVIJN: „Ik zie den storm, ik zie het onweder opkomen. Satan is woedend; hij is u aan het ziften... Ik zie, dat de Raad niet oprecht is. Ik zie, dat de steun der Berners niet getrouw is.”²⁾

Deze „zeer ellendige toestand”, schreef CALVIJN 21 Februari aan BULLINGER, was te wijten aan het feit, dat er geen tucht en geen parochiën waren.³⁾ „Wij zullen geen duurzame kerk hebben, zoo lang de oude, dat is de apostolische tucht niet hersteld is, waarvan het gemis zich in zoovele opzichten doet gevoelen. Wij hebben nog niet kunnen verkrijgen, dat men de zuivere en heilige praktijk der excommunicatie herstelde, en evenmin, dat men de stad, die in aanmerking van hare uitgebreidheid zeer volkrijk is, verdeeld heeft in parochiën. De uitkomst van deze verwarde regeling is, dat de menigte in ons meer predikers dan herders ziet... Ach, dat het mogelijk ware, onder ons eene zuivere en heilige eendracht te verkrijgen.” Daarom verlangde CALVIJN, dat men „eene openbare Synode zou saamroepen, waarop ieder zou voorstellen wat het meest aan zijne kerk past, waar men door gemeenschappelijke beraadslaging de wegen en middelen zocht, en indien dit noodzakelijk was, waar de steden en vorsten door wederkeerig vermaan elkander zouden steunen en sterken”.⁴⁾ Zoo zou men, zonder eenvormigheid, orde verkrijgen.

Maar er kwam wanorde. De hoofden der nieuwe meerderheid zochten de leiders der oude meerderheid. „Er was aanklacht op aanklacht... Het was één verwarring.”⁵⁾ Ten slotte werden zes raadsleden voorloopig ontheven van hunne functiën, onder voorwendsel, dat zij verraad gepleegd hadden.⁶⁾

1) Registres du conseil, 31, 61, 16 Januari 1528. Annales, 220.

2) HERMINJARD, IV, 361, 362. Opera, Xb, 152.

3) Terzelfder tijd schreef FAREL aan PELLICANUS, om te klagen, dat de tucht, „zonder welke eene kerk niet kan gebouwd worden”, geheel verdwenen was. HERMINJARD, IV, 370. Opera, Xb, 155.

4) HERMINJARD, IV, 368. Opera Xb, 154. Dit denkbeeld was liberaal en wijs. HEIZ zegt: „CORNELIUS verklaart: Zij hebben zooveel vertrouwen, dat zij een groot plan maken; wij zouden zeggen, dat zij een internationalen waarborg wilden hebben voor de particuliere kerken.” Maar in den brief van CALVIJN aan BULLINGER is geen sprake van groot vertrouwen, maar van groote droefheid. En wat den „internationalen waarborg” betreft, het is een vreemd *qui-pro-quo* voor de synode, aan welke de reformator denkt.”

5) ROSET, 249.

6) FRANS I had opnieuw gepoogd, nu door MONTCHENU, gedaan te krijgen, wat hem

Het spreekt vanzelf, dat de predikanten hunne uit den Raad geworpen vrienden niet kalm konden hooren beschuldigen. Hun gevoelen spraken zij op den kansel uit. Daaruit ontstond een nieuwe botsing.

De strijd ging, gelijk ROGET opmerkt, over het Woord en de Sacramenten. CALVIJN wilde, dat de Kerk vrij zou zijn om te excommuniceren, en ook, dat men op den kansel vrij zou zijn om te spreken. Volgens CALVIJN moest de Kerk onafhankelijk zijn.

Dank zij den arbeid van CALVIJN, is tegenwoordig het besef doorgedrongen, dat eene kerk, waarvan de Staat de deur opent of sluit, geen kerk is. Maar het is niet duidelijk, dat, om onafhankelijk te zijn, de Kerk noodig heeft de handelingen der overheid van den kansel te beoordeelen.¹⁾

Om de gedragslijn van CALVIJN te beoordeelen, moet men zich verplaatsen in den tijd waarin hij leefde. De Raad had zich voor den bisschop in de plaats geschoven; dit is het feit, dat alles beheerscht. De Staat, als Staat, wilde bepalen, wanneer het Avondmaal moest plaats hebben, wanneer de kerkelijke feesten zouden gehouden, hoe Doop en Avondmaal zouden bediend worden. De Staat trad dus in de rechten der Kerk. Het sprak dus vanzelf, dat men met de Kerk moest te doen krijgen. Daarbij had men in die dagen geen dagbladen; de vrijheid van den kansel waarborgde de vrijheid der burgers nog het best.

Als men van dit alles zegt dat het Theocratie²⁾ is, dan hebben anderen niet minder recht om het met profetisme te bestempelen.

Op den 11den Maart³⁾ 1538 sloot de Raad, „om des te beter de vriendschap met de Heeren van *Bern* te onderhouden”, hem van hunne vergadering uit, welke *Bern* aangeklaagd had. Denzelfden dag besliste

niet gelukt was door VEREY. Men had met elkaar gesproken, brieven gewisseld; ten slotte kwam *Bern* tusschenbeiden. De stukken bewijzen, dat de beschuldigde raadsleden onschuldig waren. Maar de politieke hartstocht redeneert niet. De beroemde onpartijigheid van KAMPSCHULTE verhindert hem niet, te gelooven aan een intrige. Hij vraagt, of het toevallig is, dat MONTCHENU zich gewend had tot de hoofden der clericale partij (het is opmerkelijk, dat een Oud-Roomsche aldus de partij der Reformatie noemt). Maar hij zegt niet, dat MONTCHENU zich ook bij RICHARDET, het hoofd der libertijnsche partij, had vervoegd. KAMPSCHULTE haalt geen enkel stuk aan, zelfs niet den brief van MONTCHENU aan SEPT, waaruit blijkt, dat zijn aanbod afgeslagen was. ROGET haalt dien brief aan en zegt: „Het komt ons voor, dat deze laatste brief dient om SEPT en zijne ambtgenooten te rechtvaardigen van de verwijten, die tegen hen gericht werden.” CORNELIUS voegt er bij: „Het ging in den grond der zaak om de beschuldiging van hoogverraad. En daar er geen spoor van dit proces meer te vinden is, moeten wij deze geheele booze zaak beschouwen als een vrucht van partijhaat.” (ROGET, I, 74, CORNELIUS, 159.) Hij vergeet echter, dat ROSET, 248, bericht: „In November 1539 ging MONTCHENU zich te *Bern* tegenover de gecommiteerden van *Genève* zuiveren, betoogend, dat hij dienaar des konings was, en genoemde Raadsleden werden onschuldig bevonden.”

1) Ook de profeten en de apostelen hebben de handelingen der overheid aan critiek onderworpen. [Vert.]

2) Zij, die weten, wat Israëls Theocratie was, namelijk een onmiddellijke Godsregering, zullen CALVIJN niet verwijten, dat hij te *Genève* een zoodanige regering wilde invoeren. [Vert.]

3) In het begin van Maart schreven twee Engelschen, J. BUTLER en B. TREHERN, die vier maanden te *Genève* vertoefd hadden, en zich als zoovelen tot CALVIJN getrokken gevoelden, hem: „De smart, die boozen u veroorzaken, is te groot, dan dat wij die kunnen verzachten... Maar gij hebt CHRISTUS.” HERMINJARD, IV, 376—377. Opera, XX, 364.

hij, dat „den predikanten zal aangezegd worden, dat zij zich niet mengen in de politiek, doch het Evangelie zouden verkondigen gelijk GOD het bevolen heeft; dat zij geen betoogen zouden mogen houden voor den Kleinen noch voor den Grooten Raad, en dat zij naar GODS Woord behoorden te leven, naar de ordonnantie van de Heeren van *Bern*.“ ¹⁾

Dit alles was onomwonden gezegd. Den volgenden dag ontbood men CALVIJN om zich te verantwoorden over het feit, dat hij gezegd had, dat de Raad dien men houden ging, de Raad des duivels was. En men zeide FAREL en CALVIJN aan, „zich niet met den magistraat te bemoeien“. ²⁾

III.

Bern had reeds eenmaal ingegrepen. De acte van overeenstemming van 22 September 1537 scheen de Berners en de Genève's bij elkander gebracht te hebben. Maar de weerzin op staatkundig en kerkelijk gebied werd steeds sterker, en de brutale afzetting van MEGANDER wakkerde dien aan. MEGANDER, een ijverig discipel van ZWINGLI, was meer dan tien jaar predikant en hoogleeraar te *Bern* geweest. ³⁾ Hij was voorzitter geweest bij de disputeren met CAROLI. Zijn Catechismus werd door de meeste predikanten van *Bern* gebruikt. Bij zijn laatste verblijf te *Bern* (September 1537) vond BUCER, dat hij onvolledig de leer van het Avondmaal uiteenzette, en daarom werd hij aangezocht, zijn werk te verbeteren. Toen hij weigerde, brachten de Heeren van *Bern* de verbeteringen aan (Januari 1538). Hij was reeds afgezet en begaf zich na 2 Februari naar *Zurich*. ⁴⁾

CALVIJN was hierover zeer verstoord. Hij zag in deze machtsoverschrijding eene omverwerping van de Kerk. „Hem uit zijn dienst jagen,“ ⁵⁾ riep hij, „dat is eene groote beleediging, eene groote verachting van GODS Woord, een groot verlies voor de Kerk, een nog grooter gevaar voor de toekomst. Met welk eene schaamteloosheid triumfeeren de vijanden van het Evangelie!“ ⁶⁾

Daarna schetst hij de twee leiders der Reformatie te *Bern*. ⁷⁾ De eerste is S. MEIJER, ⁸⁾ de opvolger van BERTHOLD HALLER.

1) *Registres*, 32, 3. HERMINJARD, IV, 404, n. 2.

2) *Registres*, 32, 4. *Annales*, 222.

3) Hij had, terwijl het leger van *Bern* te Genève vertoefde (10—20 October 1530), in het Duitsch gepredikt, in zijne qualiteit van aalmoezenier van het leger van *Bern*. HERMINJARD, III, 417.

4) HERMINJARD, IV, 341, n. 7, en 343, n. 16.

5) MEGANDER had aan BULLINGER, schrijvend over CALVIJN en zijne vrienden, gezegd: „Die bijgeloovige, om niet te zeggen oproerige Franschen.“ HERMINJARD, IV, 200.

6) CALVIJN aan BUCER, 12 Januari 1538. *Ibid.*, 344.

7) Terwijl MEGANDER, RITTER en de groote meerderheid van de predikanten in den staat van *Bern* Zwinglianen waren, konden MEIJER en KUNTZ voor volgelingen van LUTHER doorgaan. HERMINJARD, IV, 256, n. 7.

8) SEBASTIAAN MEIJER, ongeveer in 1465 te *Neurenburg* geboren, werd eerst in 1518 hoogleeraar in de Godgeleerdheid en prediker bij de Franciscaners in *Bern*. Uit deze stad verbannen, begaf hij zich achtereenvolgens naar *Schaffhausen*, *Bazel* en *Straatsburg*, waar hij diaken van de *St.-Thomas*-kerk werd. Toen in 1536 B. HALLER gestorven was, werd hij geroepen hem te vervangen. HERMINJARD, I, 206, 456; IV, 236.

Nauwelijks heeft hij „den scholastieken bombast der zeven sacramenten” kunnen laten varen. Overigens is hij een gewoon mensch. Als hij improviseert, houdt hij bij het derde woord op. Als hij boos is, wordt hij zoo driftig, dat hij geen meester meer van zich zelve is. Als men hem in 't gevele weet te komen, kan men hem als een kind leiden, waar men wil. ¹⁾

Het portret van KUNTZ ²⁾ is nog minder vleierend. Een oogenblik werd hij, dank zij de tusschenkomst der Straatsburgers, te *Bern* „een weinig getemd”. Maar kort daarop is hij erger dan ooit geworden. FAREL verklaart, dat hij nooit een razender beest gezien heeft; „zijn gelaat, gebaren, woorden, kleur, alles ademt woede”. Ook vermoedt CALVIJN, dat hij onder den invloed van zekeren drank is. „Hoe anders te verklaren, dat KUNTZ met zulk een haat tegen de twee Geneefsche predikanten bezielde is? Hen, die hij tot predikanten koos, zouden wij de galg waardig keuren.” Het is een „wild beest”.

Dit oordeel is bitter scherp. De vraag kan gesteld, of het niet onrechtvaardig is. Laat ons de vraag onder de oogen zien, hoe CALVIJN er toe komen kon, aldus te schrijven.

Voor zijn recht, onkreukbaar eerlijk karakter, dat zoo zenuwachtig vatbaar was voor indrukken, en dat zoo scherp de dwalingen en fouten, die de zaak der Reformatie schaadden, doorzag, was het eene behoefte, zijne gewaarwordingen ronduit aan een vriend mede te deelen of uit te spreken. ³⁾ In denzelfden brief, waarin hij beide predikanten beschrijft, spaart hij ook BUCER, aan wie hij zijn brief richt, niet. Hij eert en bewondert BUCER, doch hij moet hem zeggen, hoe hij over zijne houding in zake de onderhandelingen omtrent het Avondmaal oordeelt. Hij bezweert hem, elke ergernis te vermijden. BUCER's bedoeling is goed, maar hij veroordeelt ten eenen male zijn doen. „Als gij CHRISTUS voor allen aannemelijk wilt maken, moet gij toch geen Evangelie fabriceren . . . Gij schijnt een koninkrijk, tusschen CHRISTUS en den paus in, te willen stichten.” ⁴⁾ GOD is zijn getuige, hoeveel het hem kost, wanneer hij van vrome mannen moet verschillen. Maar veler oogen zijn op BUCER gevestigd, daarom moet hij voorzichtig zijn. ⁵⁾

Als de groote Christenen der zestiende eeuw elkander niet spaarden, zouden zij minder openhartig en ruw zijn wanneer zij over hunne tegenstanders handelden?

Maar de vraag is, of CALVIJN ook bovendien verblind werd door drift en daardoor de Bernsche predikanten gelasterd heeft.

GRYNEUS nam het voor KUNTZ en de Bernsche predikanten op. Hij schreef CALVIJN, dat hij vreesde, dat Satan hem al hunne handelingen slecht uitgelegd had, en laat de verzuchting hooren: „Ach,

1) HERMINJARD, IV, 344, 345. Opera, Xb, 141.

2) Ongeveer in 1480 geboren, studeerde hij te *Wittenberg* onder LUTHER en MELANCHTHON. Hij werd tegen 1535 predikant te *Bern*. HERMINJARD, IV, 344, 381.

3) HERMINJARD, IV, 345, 346. Opera, Xb, 141.

4) HERMINJARD, IV, 347, 348. Opera, Xb, 142, 143. Over BUCER's boek tegen den bisschop van *Avanches* zegt hij: *rem esse indignissimam*.

5) HERMINJARD, IV, 338—349. Opera, Xb, 135—144.

wie zal ons het gevoel geven, waardoor wij bereid zijn voor het welzijn der Kerk een deel van ons recht prijs te geven?" ¹⁾

GRYNEUS moet echter toegeven, dat KUNTZ al te zeer de manieren van een boer heeft. Hij laakt in hem zijne ruwheid en dreigende houding. Doch hij zegt, dat er verzachtende omstandigheden zijn. Zijne wieg stond midden in de *Alpen*, en men moet bedenken, dat hij zijn natuur en zijn ras tegen heeft. Welk een onderscheid met CALVIJN, die van jongs af opgevoed is te midden van geletterde mensen! Als KUNTZ spreekt, gebruikt hij uitheemsche, vreemde woorden, al schrijft hij niet kwaad. Maar is dit eene reden om hem te verachten? GRYNEUS zelf heeft wel eens tot KUNTZ gezegd, dat hij met den stok hebben moest. Hoe meer CALVIJN geoeffend is in de Christelijke wijsbegeerte, des te meer moest hij zich boven dit alles verheffen.

GRYNEUS wees er CALVIJN op, dat hij FAREL moet navolgen, die, naarmate hij in grijsheid toeneemt, zachter wordt. Hij verzoekt ten slotte CALVIJN, dat hij zijn broeder volgens de zachtheid van den Geest van CHRISTUS zal verdragen.

Deze mannen konden dikwijls hard spreken, maar hoe teeder was vaak hun hart! Inderdaad was CALVIJN overprikkeld, heftig geweest. Maar zijn gebrek was niet, dat hij verkeerd zag, integendeel, hij zag maar al te goed; hij zag menschen en zaken in een te schel licht. CALVIJN zondigde meermalen tegen de liefde, maar niet tegen de waarheid. KUNTZ was een ruw mensch, daarbij fanatiek Luthersch; in één woord, een man, die op dat oogenblik de kerk van *Bern* niet moest leiden.

IV.

Juist in dien tijd ²⁾ gevoelde *Bern* opnieuw lust, *Genève* te overheerschen. Het dreef met groote onverzettelijkheid zijne aanspraken op de souvereiniteit van de landen van *St. Victor* en *Chapitre* door. Te gelijk steunde het allen, die de orde in *Genève* verstoorden of die de regeering moeilijkheden berokkendden. Toen JEAN PHILIPPE, die drie jaar later ter dood veroordeeld werd, zich, in weerwil van den Raad, tot kapitein-generaal wilde laten benoemen, werd hij daarvoor gestraft doordat zijn winkel met de zegels van den Staat gesloten werd; maar de afgezanten van *Bern* kwamen te zijnen gunste tusschenbeiden. Toen VANDEL, die achttien jaren later een der hoofden van het oproer der Libertijnen worden zou, bijna een opstand verwekt had, en daarvoor in de gevangenis geworpen was, werd hij door den invloed van den Bernschen baljuw BERNIER weder losgelaten. Het is te begrijpen, dat zij daardoor steeds stouter optraden.

Maar vooral op kerkelijk gebied werkten de Berners om hun doel te bereiken. Het gewicht, dat aan de zaak van CAROLI gehecht werd, bewijst dit. Men had ten slotte aan de Geneefsche predikanten een brevet van rechtzinnigheid gegeven. Maar niettemin schreef de Bernsche

1) HERMINJARD, IV, 381.

2) 4 Maart 1538. HERMINJARD, IV, 380—384. Opera, Xb, 158—161.

overheid haar brutalen brief aan FAREL en CALVIJN, en de Bernsche baljuws van *Gex* en *Ternier* verboden den predikanten op hun gebied alle gemeenschapsoefening met de Geneefsche predikanten. ¹⁾

Dezelfde dubbelzinnige houding namen zij in zake de Confessie aan. De Bernsche gezanten spreken op eene manier, die wel geschikt is om den tegenstand aan te wakkeren. *Bern* wraakt dit in hen en zendt ze toch weer naar *Genève*! ²⁾

Ten slotte ontstond er verschil over de vormen bij den eeredienst. Te *Bern* vierde men Kerstmis, Paschen, Hemelvaartsdag en Pinksteren. Te *Genève* waren alle feestdagen afgeschaft. Te *Bern* gebruikte men bij den Doop een doopvont en bij het Avondmaal „ongedeesemd brood, die men oblieën noemt”. ³⁾ Te *Genève* geen doopvont en gewoon brood.

Nu wil *Bern*, dat de Genève's zijne vormen zullen overnemen. Den 5^{den} Maart ⁴⁾ had het den Geneefschen Raad bericht, dat er op Zondag van de kleine vasten te *Lausanne* eene synode zou gehouden worden. De Raad greep deze schoone gelegenheid aan om de reformatoren tegen te werken, zich dekkend met het gezag van *Bern*. Hij beslist (11 Maart), zonder iemand te raadplegen, dat de Bernsche ceremoniën zouden overgenomen worden. ⁵⁾ CORNELIUS verontschuldigt *Bern* en beweert, dat het zonder kwade bedoeling besloot. Maar hij erkent toch, dat het nemen van een besluit door den Raad van *Genève*, volgens het verlangen van *Bern*, eene beslissing in eene kerkelijke zaak, zonder dat de vertegenwoordigers der Kerk een woord daarin hadden kunnen spreken, iets stuitends was. Men handelde aldus tegen de gewoonte, het recht en de goede manieren, en deed den vertegenwoordigers der Kerk eene vernedering ondergaan, te gevoeliger, naarmate de bedoeling om hen te vernederen duidelijker was. ⁶⁾

Naar aanleiding van een verschil in zake den vorm van den eeredienst, kwam het vraagstuk van de vrijheid der kerk aan de orde. De partij, die zich tegen de reformatoren verklaarde, gaf de zelfregeering der stad prijs en aanvaardde de suzeriniteit van *Bern*, om hare suzeriniteit aan de Kerk op te dringen. Eerst ging de strijd om de vrijheid tot excommunicatie, daarna om de vrijheid van den kansel, ten slotte liep hij om de vrijheid van den Staat.

Dit was zoo helder als glas. CALVIJN maakte zich niet al te warm over de vormen van den eeredienst. Terzelfder tijd verhief hij in het voorbericht van den Latijnschen Catechismus ⁷⁾ zijne stem tegen de „verwaandheid” van hen, die hechten „aan de strikte eenvormigheid

1) CALVIJN aan BUCER, 12 Januari 1538. HERMINJARD, IV, 349, en n. 36. Opera, Xb, 138.

2) „*Demandata est illis ipsis provincia unde malum ortum fuerat.*” CALVIJN aan BUCER, 12 Januari 1538. HERMINJARD, IV, 341. Opera, Xb, 138.

3) ROSET, 250.

4) Deze datum is door HERMINJARD opgegeven. De uitgevers der Opera lazen 12, ROSET 10 Maart.

5) HERMINJARD, IV, 403, n. 2.

6) CORNELIUS, 160, 170.

7) Le Catéchisme français, LXXXI en 146.

der ceremoniën," en verklaarde hij het voor onwaardig, zich te mengen in zaken, waarin de Heiland „tot meerdere opbouwning ons had vrijgelaten, om te geraken tot eene slaafsche eenvormigheid, die niet sticht". Maar CALVIJN ijverde wel hartstochtelijk voor de vrijheid der Kerk, en zonder zich veel te bekommeren over de vormen, wilde hij de kerkelijke beslissing van eene groote synode.¹⁾ En hieraan wilden noch *Bern* noch de Raad van *Genève*.

V.

Wij deelden reeds mede, met welk eene overijling de Raad den 11^{den} Maart handelde. De Heeren van *Bern*, die daarvan nog geen kennis droegen, schreven, dat de synode van *Lausanne* den 31sten Maart zou plaats hebben, en dat de predikanten van *Genève* daar niet zouden verschijnen om te beraadslagen, maar om zich te onderwerpen. Immers moeten zij eerst „met de Berners in overeenstemming zijn in zake de ceremoniën... als dit niet voorafgaat, zullen zij er niet toegelaten worden".

Desniettegenstaande begeven zich FAREL en CALVIJN naar *Lausanne*.³⁾ CORNELIUS oordeelt aldus over de houding van CALVIJN en FAREL op dit gewichtige oogenblik. „Indien zij hun invloed op hunne vele vrienden in de synode tegen *Bern* hadden willen gebruiken, zouden de besluiten der vergadering niet zoo eenstemmig ten gunste der eischen van *Bern* geweest zijn. Alleen aan hun invloed is deze vredemakende uitslag te danken." FROMENT schreef: „FAREL en CALVIJN lieten deze dingen gaan, zonder in het aangezicht te wederstaan. Want velen, indien zij gezien hadden, dat zij op hun stuk stonden, zouden niet toegestemd hebben; ja, zij waren liever weggejaagd geworden." CORNELIUS voegt er bij: „Als men de besluiten van *Lausanne* vergelijkt met de toegevendheid, die CALVIJN en FAREL later te *Zurich* toonden, ziet men, dat zij tot hetzelfde leidden; in beide gevallen liet men de doopvonten bestaan, evenals het ongezuurde brood, maar onder voorwaarde, dat het gebroken worden zal; terwijl zij de vier feestdagen toestaan. Maar te *Lausanne* vraagt men, dat men hen, welke op die dagen, zonder kwade bedoeling, wat werken,

1) HEIZ zegt: „CALVIJN was besloten, de vrijheid zijner kerk te verdedigen tegen eene vreemde kerk en tegen zijne eigen regeering. Tegen eene unie, waarbij de vrijheid der Geneefsche kerk werd gewaarborgd, was hij niet; hij zou deze zelfs gezocht hebben." (Aangehaald artikel.)

2) HERMINJARD, IV, 403 en n. 2. Opera Xb, 179.

3) De dag, waarop de synode te *Lausanne* geopend werd, liet een geacht man, toen baljuw te *Bonmont*, zich in een brief aan CALVIJN aldus over de zucht zijner regeering om eenheid van vormen te scheppen, uit: „Gij weet, hoe ik over de dringende eischen der onzen om met onze ceremoniën overeen te stemmen, denk... Men beijvert zich niet om door smeekingen en dreigingen het verachten van GOD tegen te gaan, maar wel om onze dwaasheden door te drijven... Het verwondert mij zeer, dat men zulk eene pressie op u oefent, daar die van *Zurich* het Avondmaal zittende en niet, gelijk wij, loopende gebruiken, terwijl zij noodigen de Maagd MARIA te groeten door het geluid der cymbalen, en wij niet. Ik spreek niet over het onderhouden der feesten, waarover onder ons en hen meer dan één verschil is." (31 Maart 1538.) HERMINJARD, IV, 407. Opera, Xb, 184.

zal verdragen, terwijl te *Zurich* de reformatoren de algeheele vrijheid om te werken vragen. Het blijkt, dat zij geen breuk met *Bern* willen; zij verlangen slechts in het algemeen, dat de Kerk onafhankelijk zal zijn, en vooral te *Lausanne* willen zij uitspreken, dat de kerk van *Genève* onafhankelijk is." ¹⁾

Volgens de instructiën van *Bern* hadden FAREL en CALVIJN op de synode niet gesproken. Maar na afloop der zittingen spraken zij met de leden, inzonderheid met KUNTZ. Zij vroegen ook uitstel van het nemen eener beslissing tot de aanstaande synode van *Zurich*. ²⁾ Waarom? CORNELIUS zegt het: „Zou de kerk van *Genève* bukken voor het bevel van de overheid en voor den drang van *Bern*, of zou zij den raad eener kerkelijke vergadering volgen? CALVIJN wilde zich wel onderwerpen, maar aan eene kerkelijke vergadering. Ook wilde hij, wat den vorm zijner onderwerping betreft, zijne waardigheid in die zijner kerk bewaren, en daaraan moest de geheele kerk hare goedkeuring en haar zedelijken steun schenken.”

CALVIJN's handelwijze was wijs en getuigde van een ruim hart. Het was aan hem te danken, dat de botsing kon vermeden worden. „Indien in plaats van KUNTZ een man als eertijds MEGANDER aan de zijde van den Raad van *Bern* had gestaan, had er toen of vroeger eene schikking tusschen *Bern* en de predikanten kunnen getroffen zijn... Alles was in handen van *Bern*.” ³⁾

Bern wilde niet. Den 15^{den} April maakte het „de conclusie” van de synode van *Lausanne* aan den Raad van *Genève* bekend, en terwijl het zeide, „dat het verschil niet van zoo groot gewicht was, dat zij aan de waarheid kon schaden”, werd CALVIJN en FAREL ⁴⁾ verzocht, „zich naar die conclusie te voegen... te doopen in de doopvont, bij het Avondmaal ongedeestd brood te gebruiken, en de vier feesten te houden. Het behage u, uit liefde tot ons en om der wille van de eenheid tusschen ons, u te schikken, *de zaak niet uitstellend totdat de synode van Zurich gehouden zijn zal.*” ⁵⁾

De teerling was geworpen.

1) CORNELIUS, 171, 172.

2) „Alles wat wij lezen van CALVIJN's houding in de volgende weken, toont ons, dat zij onberispelijk was. Hij gaat (31 Maart) naar de Bernsche synode te *Lausanne*, al willen hem de Berners er niet toelaten, of hij moet eerst hun eischen inwilligen. Hij wacht, totdat hij aan particuliere besprekingen kan deelnemen, en doet geen poging om op de predikanten van *Waadtland* invloed te oefenen; hij verklaart zich bereid, toe te geven, als men wacht op de synode van *Zurich*... Als hij weer te *Genève* is, kan er geen sprake zijn van een rapport zijnerzijds aan den Raad. Maar hieruit kan CORNELIUS niet bewijzen, dat CALVIJN „spijt tot oproerigheid toe” is. Dit leidt hij af uit het feit, dat hij geen verslag aan den Raad deed. CALVIJN bracht geen verslag uit, omdat het hem niet gevraagd was. Had men het hem gevraagd en had hij het geweigerd, dan zouden de notulen hiervan gewaagd hebben.” HEIZ, aangehaald artikel.

3) CORNELIUS, 173, 174.

4) „Aan de zeergeleerde en zeer waarde, bijzondere vrienden en broeders J. CALVIJN en G. FAREL, predikanten...” Voor het eerst wordt de naam van CALVIJN hier vóór dien van FAREL geplaatst. KAMPSCHULTE, 311. Opera, Xb, 158 en n. 1.

5) HERMINJARD, IV, 414, 415.

VI.

De Raad schijnt op 19 April, de groote dag, den ganschen dag vergaderd te zijn geweest. Hij heeft de „missive, de beruchte missive” van *Bern*; hij toont haar aan FAREL en CALVIJN, hij leest haar voor, en zonder zich te storen aan de vraag der predikanten „om geen nieuwe zaak te willen doen” vóór de synode van *Zurich*,¹⁾ verklaart hij zich meester van den predikstoel, meester ook van de Avondmaals-tafel. Daarom wordt CORAUD,²⁾ FAREL's en CALVIJN's ambtgenoot, door den Raad verboden dien dag te prediken, omdat hij de regeering beleedigd heeft, „totdat er recht gedaan zal zijn over de woorden die hij gebruikte”. Als hij niet wil gehoorzamen, „moet hij gevangen-gezet worden”.³⁾

Wat het Avondmaal betreft, besloot men, dat men daarbij „den vorm moest volgen van genoemde missive”.⁴⁾ Terwijl de zitting voortduurt, wordt de bode tot FAREL en CALVIJN gezonden, om hun te vragen, „of zij volgens de missive van *Bern*, in den vorm die hun heden is voorgesteld, willen prediken”. Zij weigeren. Men besluit zich te wenden tot de twee predikanten, die de baljuw van *Bern*, DE TERNIER, voorgesteld had.⁵⁾

1) RILLIET voegt er bij; „Vreesden zij, dat, wanneer dit onderwerp opnieuw met hen besproken werd, zij bereid zouden bevonden worden tot eene schikking, waardoor dan de gelegenheid om hun een hak te zetten voorbij was? Dit zou niet onmogelijk zijn, want de weigering van FAREL en CALVIJN was niet volstrekt; zij hadden zich bereid verklaard, met de andere Zwitsersche kerken over de ceremoniën te overleggen; het zou min of meer hunne onafhankelijkheid bewaard hebben, als zij zich verenigden met besluiten, die gemeenschappelijk genomen werden, door zich te schikken naar hetgeen *Bern* opgeworpen had.” *Le Catéchisme français*, LXXXVII, LXXXVIII.

2) De naam van CORAUD is op alle mogelijke manieren gespeld; op de lijst der „gedaagden” komt hij voor als COIRAULT, ook noemt men hem elders COURAUD, COURAULX, CORAULX en COREAU, CURAUD, COURAU, CHORAUDUS, COURAUX, COROT. Hij teekent zelf CORALDUS. Hij komt als de vierde voor op de lijst der gedaagden na de zaak der Placaten (1534). Hij was Augustijner monnik, even vurig als welsprekend, die van 1533 door de *Sorbonne* was bemoeilijkt en die zelfs bij „den bisschop van *Parijs* was gevangen gehouden”. HERMINJARD, III, 146, n. 2. Hij was reeds bejaard. Hij kon nog ontvluchten en *Bazel* tegen het einde van 1534 bereiken. Daar verloor hij het gezicht. *Opera*, IX, 892. Hij was predikant te *Genève*, toen CALVIJN de kerk begon te organiseeren, (BEZA, *Vie de Calvin*, 3de uitg., *Opera*, XXI, 126.) KAMPSCHULTE, I, 292, n. 3, betwijfelt ten onrechte de mededeeling van BEZA; hij verwacht ELIE CORAUD met VICTEUR CORAULX. (HERMINJARD, IV, 114, n. 9.) FROMENT, *Actes et gestes de Genève*, 238, zegt: „In dit hospitaal werd een predikant, die niets zag, COURAUD genoemd, een geleerd man en sierlijk prediker, geplaatst.” Hij bleef nauw aan CALVIJN en FAREL verbonden. Reeds den 13^{den} Juli 1537 werd hij door den Raad berispt over zekere opmerkingen. (HERMINJARD, IV, 298, n. 7.) Het vervolg van CORAUD's leven vindt men in Boek III, II, 2de gedeelte, beschreven.

3) *Registres*, 32, 32v. HERMINJARD, IV, 416, n. 3. *Annales*, 224. CORNELIUS, 175, noot.

4) *Registres*, 32, 31v en 32v. *Annales*, 224. CORNELIUS, 177, neemt het hierna voor den Raad van *Genève* op. Na de houding der predikanten, die weinig neiging tot onderwerping toonden, en tegenover den drang van het publiek, acht hij niet alleen de weigering van den Raad te verklaren, maar zelfs te rechtvaardigen. Wat CALVIJN betreft, zegt CORNELIUS, dat hij „door overprikkeling en verbittering de gewone gelijkmatigheid verloren had”. Maar CORNELIUS heeft zelf getuigd, dat de reformatoren getracht hadden de breuk te vermijden, terwijl *Bern* en *Genève* haar gezocht hebben.

5) *Registres*, vol. 32, 32v. HERMINJARD, IV, 416, n. 3. *Annales*, 224. CORNELIUS, 175, n. 1 en 2.

CORAUD had zich op de Tweehonderd beroepen. Inmiddels liet hij niet na, zijne gramschap lucht te geven, zeggende, dat de Heeren van het gouvernement voeten van was hadden, en dat zij dachten, dat het Koninkrijk der hemelen een koninkrijk van kikvorschen was. Hij had zelfs de syndicussen voorgesteld als dronkaards en de inwoners van *Genève* als ratten tusschen het stroo! ¹⁾ Den volgenden Zaterdag, 20 April, beklom hij te zes uur des morgens moedig den kansel.

Onmiddellijk daarop werd hij gevat en gevangengezet. Het gerucht van die arrestatie ging van mond tot mond. Denzelfden dag, 20 April, begaven zich veertig burgers, geleid door „meester CALVINUS ²⁾ en FAREL, naar het stadhuis”. Zij vonden daar twee syndicussen. FAREL en CALVIJN verklaarden, dat men „slecht, booselijk en onrechtvaardig” gehandeld heeft. MICHEL SEPT riep: „Zij zullen preeken!” En de verontwaardigde FAREL sprak met zijne donderende stem: „Zonder mij zoudt gij zoo ver niet zijn.”

De syndicussen kwamen voor het recht van den Raad op, en vroegen opnieuw den predikanten, of zij aan de voorschriften van de Heeren van *Bern* wilden gehoorzamen. Deze konden daarop zoo maar niet antwoorden, maar boden borgstelling aan, opdat CORAUD in vrijheid zou gesteld worden. Maar de syndicussen verklaarden, dat hij geen „burger” is, en dat hij gevangengenomen werd „wegens verachting der justitie”. ³⁾

Doch de heeren waren wellicht banger, dan zij uit de notulen lieten blijken. De bode werd weder naar CALVIJN en FAREL gezonden met de vraag, of zij preeken en het Avondmaal bedienen wilden volgens den vorm der missive. FAREL en CALVIJN deelden aan den Raad van *Bern* mede, dat hun werd aangeboden, te wachten tot de synode van *Zurich*, „als zij goedvonden, dat CORAUD van zijn predikambt werd ontzet”. ⁴⁾ Dit aanbod kon der predikanten verontwaardiging slechts doen stijgen. ⁵⁾ Zij bleven bij hunne weigering, en daarom werd hun verboden den volgenden dag te prediken. ⁶⁾

De nacht van 20 op 21 April werd een treurige voorbereiding voor het Paaschfeest. Reeds gedurende eenige nachten liep de bevolking door de stad met vuurroeren, „welke men afschoot voor de huizen der

1) ROSET, 251. HERMINJARD, IV, 423.

2) Registres, 31, 32. Annales, 224, 225. CALVIJN wordt hier voor het eerst in de registers het eerst genoemd.

3) Registres, 32, 33. HERMINJARD, IV, 423, n. 6. Annales, 225.

4) FAREL en CALVIJN aan den Raad van *Bern*, 27 April 1538. HERMINJARD, IV, 424. Opera, Xb, 189.

5) De predikanten ontkenden, dat CORAUD in de uitoefening van zijn ambt feil gegaan was. Zij betwistten ook, dat hij, door den kansel te beklimmen, iets tegen de orde had gedaan, want hij had zich op de Tweehonderd beroepen en gezegd, dat hij zijn ambt zou vervullen, totdat er over zijn appèl uitspraak gedaan was. Ook verweten zij den Raad, dat CORAUD in de gevangenis zoo hard werd behandeld en dat men den man, die gewoon was hem voor te lezen, niet tot hem toeliet. HERMINJARD, IV, 423. Opera, Xb, 188, 189.

6) De vierde predikant, H. DE LA MARE, liet in een oogenblik zijne ambtgenooten in den steek, en wilde hen vervangen. Maar FAREL en CALVIJN bedreigden hem met excommunicatie, en DE LA MARE trok daarom zijne belofte in. (HERMINJARD, IV, 425, n. 12.) Maar toch verving hij hen den 28sten April.

predikanten". ¹⁾ Men spotte met het Woord GODS, dat men „la petolle de DIEU" noemde, terwijl de predikanten werden bedreigd, dat men hen in de *Rhône* zou werpen... ²⁾

Toen de Zondag aangebroken was, beklommen FAREL en CALVIJN, niettegenstaande het verbod, den kansel. Zij waren omringd door hunne vrienden, en hunne tegenstanders waren er ook. De degens werden getrokken, zegt ROSET. ³⁾ Onder die omstandigheden was het onmogelijk, het Avondmaal des HEEREN te bedienen. De predikers gaven dit aan het volk te kennen, en zeiden, dat het niet om het ongedeesemd brood was, hetwelk eene zaak was die in de vrijheid der Kerk stond, dat zij niet het Avondmaal bedienden, „maar omdat het volk zoo slecht gesteld was, wijl er allerlei afschuwelijke zaken heerschten in de stad, zoowel in verfoeilijke lasteringen en bespottingen van GOD en Zijn Evangelie, als in oproer, sekten en verdeeldheid bestaande". ⁴⁾

Niettegenstaande den plechtigen dag, vergaderden de syndicussen aanstonds; zij riepen voor den volgende dag de Tweehonderd en voor den daaropvolgenden den Algemeenen Raad samen. FAREL en CALVIJN verschenen om zich te verdedigen, maar, tegen „alle billijkheid en recht in", weigerde men ze te ontvangen. ⁵⁾ In den Raad der Tweehonderd lazen de syndicussen de drie brieven van *Bern*, ⁶⁾ herhaalden, dat zij zich daaraan wilden „houden", en „genoemde verachting van den magistraat ziende", stelden zij de vraag, of men „de predikanten al dan niet in de gevangenis zal zetten". De Raad besloot ten slotte, hun hun „congé te geven; maar zij mochten blijven, totdat men andere gevonden had". ⁷⁾ Op Dinsdag den 23sten nam de Algemeene Raad echter een krassen maatregel. Men besloot, dat men volgens de vormen van *Bern* wilde leven. Aangaande FAREL, CALVIJN en den anderen predikant „is met groote meerderheid van stemmen gearresteerd, dat zij de stad binnen drie dagen moesten verlaten"...

Denzelfden dag werd nog besloten, „dat men zou laten uitroepen

1) Deze dingen maakten op CALVIJN een diepen indruk; hij vergat ze nooit en dacht er altijd met zekeren afkeer aan. Uit *Retisbonne* schreef hij (31 Mei 1541) den predikanten van *Zurich*: „Het zou u ongeloofelijk voorkomen, wanneer ik u een deel van de moeilijkheden, of liever van de ellenden verhaalde, die wij een jaar lang te doorworstelen hadden." (HERMINJARD, VIII, 138.) Op zijn sterfbed sprak hij nog in zijn afscheidswoord tot de predikanten: „Ik heb hier een wonderlijken strijd beleefd; spottenderwijze ben ik door 50 à 60 geweerschoten voor mijne deur begroet. Wat dunkt u, moest dit een arme, vreesachtige scholier, gelijk ik belijd altijd geweest te zijn, niet verschrikken? Ook ben ik daarna de stad uitgejaagd". (*Opera*, XI, 892.)

2) ROSET, 251.

3) ROSET (I 91, n. 1) meent wel, dat er heel wat ontroerde gemoederen in de kerken waren, doch dat het zoo ver gekomen was als ROSET schreef, denkt hij niet. Anders zou het in de notulen van den Raad wel vermeld zijn. Dit argument is echter niet afdoende.

4) HERMINJARD, IV, 425. *Opera*, Xb, 189.

5) „Zij hebben ons nooit willen toelaten," zoo zeggen FAREL en CALVIJN, „rekenschap te geven, maar zij hebben, zonder ons gehoord te hebben, zoowel de Tweehonderd als het volk vergaderd, ons beschuldigend van hetgeen noch voor GOD, noch voor de menschen waar bevonden zal worden." HERMINJARD, IV, 425. *Opera*, Xb, 189.

6) Van 5 en 20 Maart en 15 April.

7) *Registres*, 32, 35v, 36. HERMINJARD, IV, 426, n. *Annales*, 226.

om goed en volgens GOD te leven, naar de beslissing van den Kleinen Raad". De syndicussen lieten door den bode dat alles denzelfden dag nog den predikanten weten en in de notulen van dien dag kan men nog de beroemde antwoorden lezen. Zij spraken: „Het zij zoo; als wij de menschen gediend hadden, waren wij slecht beloond, maar wij dienen een grooten Meester, Die ons beloonen zal." CALVIJN zeide dit en FAREL voegde er bij: „Komaan, het is goed, in GODS naam." ¹⁾ En zonder den laatsten dag af te wachten, gingen FAREL en CALVIJN ²⁾ in ballingschap. ³⁾

Denzelfden dag liet de Raad door zijne „procureurs" „de meubelen halen, die men aan CALVIJN en FAREL geleend had". ⁴⁾ Tevens verzocht hij aan JEAN MORAUD, van *Cally*, Zondag den 28sten te prediken, met belofte, dat men hem zóó zou beloonen, dat hij er tevreden over zou zijn. Maar MORAUD was elders, om in het huwelijk te treden. JACQUES BERNARD en HENRI DE LA MARE bedienden daarop het Avondmaal Zondag 28 April. ⁵⁾

VII.

De verbannen en gevoelden na de vermoeiende en smartelijke maanden die zij doorbrachten, zich verlicht. CALVIJN klaagde er nog later over, „dat hij, zoo vreesachtig van natuur, van het eerste begin af die onstuimige golven had te weerstaan, en al bezweek hij niet daaronder, toch bevond hij niet zooveel kracht in zich, dat hij zich niet, meer dan betaamde, verheugde, dat hij door zekere troebelen verjaagd werd." ⁶⁾

Maar CALVIJN en FAREL waren niet alleen persoonlijk getroffen. Het predikambt, *Genève*, der zaak van de Reformatie was schande aangedaan.

De ballingen begaven zich in allerijl naar *Bern*, om zoo mogelijk den toestand te redden. Den 27sten verschenen zij daar voor den Raad. Zij betoogden daar, dat zij niet het bevel van *Genève* hadden weerstreefd, dat zij niet slechtweg eenheid in de vormen van den eeredienst hadden verworpen, maar integendeel verklaard, dat zij wilden „onder-

1) *Registres*, 32, f. 35v, f. 36.

2) HEIZ zegt: „CORNELIUS zegt, dat dit alles geschied is door hun gebrek aan liefde, ootmoedigheid en de weigering iets toe te geven. Ik zie niet in, hoe zij door liefde en ootmoed de hevige aanvallen op de vrijheid der Kerk hadden kunnen afweren. Daarvoor was mannenmoed en niet enkel liefde en ootmoed noodig. CALVIJN is in zijn ijver te ver gegaan, en wij kunnen noch willen zijne incorrecte daden vergoelijken. Maar daarin bewandelde hij een weg, waarin zijne tegenstanders hem waren voorgegaan. En hij verdedigde een beginsel, dat wettig was."

3) CALVIJN liet het grootste gedeelte zijner zaken bij zijn broeder ANTOINE overbrengen, die ze hem later zond. CALVIJN aan GRVNEUS, 20 Juli 1538. HERMINJARD, V, 56.

4) *Registres*, 32, 36v. HERMINJARD, IV, 427, n. 2. *Annales*, 227.

5) HERMINJARD, IV, 421, 422, 430.

6) Voorbericht voor de Psalmen, Opera, XXXI, 26. Het is niet te verstaan, waarom KAMPSCHULTE (I, 313) twijfelt aan de oprechtheid van deze uiting. Hij zegt: „Met groote bedaardheid en schijnbare zelfbeheersching." Na CALVIJN's verklaring te hebben aangehaald, voegt hij er bij: „Maar zoo kon de gemoedsgesteldheid der veroordeelden niet geheel en al zijn."

zoeken, op welke manier zij kon tot stand komen tot stichting der Kerk". ¹⁾

De Berners waren verbaasd. Zij hadden zulk een droevig einde niet zoo spoedig verwacht. Een welwillend oor leenend aan de „doleantiën" der predikanten, gaven zij denzelfden dag *Genève* kennis van de groote ontroering huns harten. Zij beweerden ook, dat men hunne „missive" verkeerd verstaan had. Wat zij over de eenheid der ceremoniën geschreven hadden, was voortgekomen uit goede toegenegenheid en bij wijze van verzoek, en niet, om u noch hen te dwingen tot dingen, die in de kerk middelmatig zijn". En nu waren zij opgeschrikt, nu zij de groote ergernis zagen en de beleediging en oneer, der religie aangedaan. Daarom drongen zij er op aan, dat „de arme blinde CORAUD ²⁾ in vrijheid gesteld worde, en dat de strengheid, waarmede men tegen FAREL en CALVIJN optrad, gematigd worde". ³⁾

Het was te laat. De Raad van *Genève* antwoordde, dat FAREL en CALVIJN Hunne Excellentiën niet naar waarheid hadden ingelicht, en dat hij naar hunne ceremoniën wilde leven.

VIII.

Men kon nu nog slechts hopen op de synode van *Zurich*. Deze kwam van 28 April tot 4 Mei samen en bestond uit afgevaardigden uit *Zurich, Bern, Basel, Schaffhausen, St. Gallen, Mulhausen en Bienne*. ⁴⁾ Het was eene kerkelijke vergadering, welker gezag CALVIJN gaarne erkende. Daarvoor beleden CALVIJN en FAREL met bescheidenheid, dat zij wellicht „te gestreng waren geweest". Zij waren bereid, zich te laten onderrichten. ⁵⁾

De synode besloot een vriendelijk schrijven te richten tot den Raad van *Genève*, verzoekende „met de predikanten geduld te hebben" en hen te laten terugkomen. *Bern* werd opgedragen, deze zaak bij *Genève* voor te staan. Eenige leden werden ook gedeputeerd om eene samenspreking met de verbannen en te houden, hen te bewegen op sommige punten hunne ongeschikte strengheid te matigen, en voor dat ontuchtige volk Christelijk zachtmoedig te zijn. ⁶⁾

Wat te groote strengheid! Dat verweet men hun, en zij ontkenden het niet. „Zij hebben te grooten ijver," schreef BULLINGER aan N. DE WATTEVILLE, te *Bern*, „maar het zijn heilige en geleerde mannen." ⁷⁾

1) HERMINJARD, IV, 424.

2) CORAUD werd onmiddellijk in vrijheid gesteld. Maar hij was niettemin vijf dagen gevangen geweest. Binnen drie dagen moest hij de stad verlaten hebben." HERMINJARD, IV, 430, n. 8.

3) 27 April 1538. Opera, Xb, 187, 188. HERMINJARD, IV, 428.

4) Auszug aus den Protocollen des Züricher Convents vom 28. April 1538. Opera, Xb, 192, 193.

5) „Ob si biszhar jener inn gefelt oder zu strenng gefaren werind (als si villicht wol erkennen möchtent) wöltenn si sich fürer gern wyszen lassen." Opera, Xb, 193.

6) „Sich etlicher ungeschigkter sherpffe ze maasen." Ibid, 193.

7) „Zelum habent nimium, sed viri sancti et docti sunt, quibus permultum censeo donandum esse." 4 Mei 1538. HERMINJARD, V, 9. Opera, Xb, 195.

Bij deze gelegenheid hebben CALVIJN en FAREL eene memorie ingeleverd, welke in veertien punten hunne denkbeelden behelsde, en waarin ook beschreven was, tot welke concessiën ¹⁾ zij bereid bevonden werden. Wat den Doop betreft, ze zouden de doopvonten aanvaarden; wat het Avondmaal aangaat, zouden zij ongedeesemd brood willen gebruiken, mits het maar gebroken werd; de feesten zouden zij willen vieren, als na afloop van de prediking ieder maar vrij was om aan den arbeid te gaan.

Maar om de waardigheid der Kerk en der predikanten wenschten zij, dat de Bernsche afgevaardigden zouden erkennen, dat zij de vormen, die te *Genève* gevolgd waren, niet in zich zelve zouden veroordeelen, dat zij hare verandering niet zouden vragen omdat zij in tegenspraak met het Evangelie zijn, maar om de eenheid der kerken te bevorderen. De Geneefsche predikanten moesten van den kansel over de vrijheid in de ceremoniën prediken. ²⁾ Zij zouden de geloovigen vermanen, de eenheid in vormen aan te nemen, en de Kerk zal beslissen. Als men hunne personen zou willen herstellen, zouden de predikanten zich eerst willen verdedigen tegen de lasteringen. Voor de kerk van *Genève* wilden zij ijveren voor de instelling van de tucht, voor de verdeeling der stad in parochiën, om predikanten en gemeenten nader tot elkander te brengen, voor de vermeerdering van het aantal predikanten, voor de uitoefening van de excommunicatie, gelijk zij reeds geëischt was; voor de wettige bevestiging der predikanten, zonder dat de handoplegging door de overheid verboden werd; voor veelvuldiger bediening van het Avondmaal, zoo niet volgens de gewoonte der oude Kerk, dan ten minste éénmaal per maand; voor het zingen van Psalmen. ³⁾

ROGET is van oordeel, dat CALVIJN „ééne hand openliet om de andere des te vaster te sluiten”, ⁴⁾ en KAMPSCHULTE roept uit: „Hetgeen CALVIJN na zijne nederlaag eischte, had nog geen enkele kerkelijke autoriteit in eenige kerk van *Zwitserland* kunnen verkrijgen.” ⁵⁾

Deze historieschrijvers verstaan niet, dat CALVIJN niet voor zich zelve streed, maar voor groote beginselen. Hij kon zich verootmoedigen over zijne misslagen, maar zijne denkbeelden vermocht hij niet prijs te geven, en het is zijne eer, dat hij nooit getwijfeld heeft aan hunne waarheid, noch aan hun triomf.

De voorstellen van FAREL en CALVIJN werden eenstemmig ⁶⁾ door

1) Het waren ongeveer dezelfde, die zij te *Lausanne* gedaan hadden.

2) *Demum liberum ecclesiae iudicium permittatur. Art. IV.*

3) Het laatste artikel luidt: „Wat betreft de liederen en de ontuchtige dansen, die altijd op de maat van het gezang gaan, zoo verzoeken wij den Berners, daar de onzen altijd op het voorbeeld der Berners wijzen, deze vuilheden uit hun land weg te doen...”

4) ROGET, I, 101.

5) KAMPSCHULTE, I, 316.

6) „*Quae Tiguri magno omnium consensu nobis concessa fuerant*”, zegt CALVIJN in een brief aan BULLINGER. Wat later doet hij aan denzelfden uitkomen, hoe onvoorwaardelijk aller toestemming geweest was: *articuli qui conventui propositi a nobis fuerant et sic placuerant, ut nihil prorsus denegatum esset.* (HERMINJARD, V, 17. 22.) BULLINGER was hiervan getuige geweest.

de synode aangenomen. . . Den 4^{den} Mei ¹⁾ *Zurich* verlatend, kwamen zij vol hoop den 6^{den} te *Bern* terug.

IX.

Allerlei teleurstellingen waren hun bereid. De Bernsche afgevaardigden werden onmiddellijk na hunne tehuiskomst belast met eene zending naar *Aargau*. CALVIJN moest veertien dagen ²⁾ wachten, voordat zijne zaak aan de orde kwam.

Eindelijk kwamen zij terug; doch KUNTZ wist het werk van *Zurich* te niet te doen. Kort en tijd daarna sprak hij uit, wat hij eigenlijk meende, zeggende: „De Senaat wilde mij naar *Genève* zenden, om die uitgedrevenen weder terug te brengen . . .; doch ik zou liever mijn ambt neerleggen en mijn vaderland verlaten, dan hen te helpen, van wie ik weet, dat zij mij zoo onheusch behandeld hebben.” ³⁾

CALVIJN en FAREL gingen KUNTZ opzoeken. Zij werden overladen met verwijten en beleedigingen. De ambtgenooten van KUNTZ, die bij het onderhoud tegenwoordig waren, moesten hem tot bedaren brengen. ⁴⁾

Den volgenden dag begaven de reformatoren zich naar het stadhuis, waar de kerkeraad vergaderd was. Na twee uren wachters lieten de predikanten hun weten, dat zij te bezet waren om hen te ontvangen. Na het middagmaal verschenen de reformatoren weder en werden opnieuw de artikelen van *Zurich* besproken. Toen het brood bij het Avondmaal aan de orde kwam, kon KUNTZ zich niet bedwingen. Hij barstte in beleedigingen uit, en zonder naar rede te luisteren, werd hij steeds heftiger. Maar het consistorie viel hem in de rede en ging tot het volgende artikel over. Daarop wierp hij zich van zijn stoel op den grond en verwrong zich zoo (*sic ebulliebat*), dat zijne ambtgenooten veel moeite hadden hem te weerhouden. Ten slotte verklaarde hij zich niet te herinneren, dat die artikelen door de Geneefsche predikanten waren opgesteld! Een oogenblik later, toen de aangevoerde bewijzen niet te weerspreken waren, gaf hij op zijne manier de historie der synode van *Lausanne*. Hij loochende de feiten. Zijn ambtgenoot RITTER nam het voor CALVIJN en FAREL op. De voorzitter van de synode van *Lausanne* bood aan, KUNTZ voor de Tweehonderd van leugen te overtuigen. Er was niets aan te doen; de reformatoren konden heengaan. ⁵⁾

Eenige dagen later kwamen zij weer voor den Raad. Men vroeg hun, geen nieuwe beslissingen te eischen om de eenheid in ceremoniën in te voeren, en deze als ingevoerd te beschouwen. Kennelijk was dus de

1) HERMINJARD, V, 16, n. 1.

2) Ibid., 21, n. 4. Het schijnt, dat er geen boos opzet in het spel was, gelijk CALVIJN en FAREL geloofden.

3) Ibid., 27 en n. 26.

4) Brief van FAREL en CALVIJN aan BULLINGER. HERMINJARD, V, 22.

5) S. MEYER zeide den reformatoren op straat, dat hij niet langer hunne zijde hield, omdat zij zich slecht uitgelaten hadden over de predikanten die MEGANDER wegjoegen. Alleen RITTER steunde de Geneefsche predikanten.

wettigheid van hetgeen de Raad van *Genève* besloot, erkend. Ook hierin bewilligden CALVIJN en FAREL.

Den 18^{den} en 19^{den} was de overeenstemming volkomen. FAREL en CALVIJN zouden door twee raadsleden en twee predikanten, RITTER en VIRET, naar *Genève* begeleid worden, en deze zouden aanstonds vragen, dat zij hunne verklaringen zouden kunnen geven. Den 20sten schreef CALVIJN aan BULLINGER, dat hij vertrok.¹⁾ Maar toen het gezantschap te *Nyon* gekomen was, kwam eene boodschap van den Raad van *Genève* den predikanten, „om verdrietelijkheden te voorkomen”,²⁾ de stad verbieden, en zij waren verplicht terug te keeren.³⁾

Wat was er geschied? KUNTZ had het geheim der beraadslagingen geschonden en aan VANDEL, een der eerste vijanden van CALVIJN, een afschrift van de artikelen van *Zurich* gegeven, opdat deze daarvan naar hartelust kon gebruiken om de menschen er op verdacht te maken, dat men pogingen zou aanwenden tot verzoening. VANDEL beroemde er zich aanstonds op, dat hij het „doodelijk vergif” tegen de predikers bij zich droeg.⁴⁾

De Bernsche afgevaardigden kwamen den 23sten Mei te *Genève*. Den 26sten was het Algemeene Raad. VIRET scheen indruk op de vergadering te kunnen maken. Maar toen hij weg was, begon men de artikelen met de boosaardigste uitleggingen er bij voor te lezen. Dit had men willen vermijden door te bepalen, dat de artikelen in tegenwoordigheid der reformatoren zouden gelezen worden, die alle gewenschte inlichtingen wilden geven. Het verraad van KUNTZ en de handeling van VANDEL hadden dit verhinderd.⁵⁾

De Genève's riepen, dat de artikelen niet eerbiedig genoeg waren voor *Bern*; dat de predikanten *Genève* „onze kerk” noemden; dat excommunicatie tirannie was. De Algemeene Raad gaf daarop bijna eenstemmig zijne goedkeuring aan de vorige beslissingen, waaraan de Tweehonderd reeds hun zegel hechtten. Slechts enkelen hieven de handen op, te kennen gevend, dat zij de predikanten wilden hooren; maar de woede was zoo tegen hen ontbrand, dat de twee eersten gedwongen waren te vluchten, terwijl men hen nariep: „Sla dood !

1) HERMINJARD, V, 17.

2) 22 Mei 1538. Registres du Conseil, 32, 60. Annales, 229.

3) Volgens een verslag, dat HERMINJARD te recht voor valsch gehouden heeft, vernamen de reformatoren later, dat hun eene hinderlaag gelegd was. HERMINJARD, V, 25, n. 21.

4) Ibid., 27.

5) ROGET beweert integendeel, „dat de artikelen langs regelmatigen weg ter kennis van den Kleinen Raad” kwamen. (I, 105, n. 1.) Maar HERMINJARD, V, 27, n. 24, toont aan, dat een opletende lezing der Instructiën van 19 Mei de mededeeling van CALVIJN niet omverwerpt. In deze instructiën wordt gezegd, dat de afgevaardigden alle moeite moeten doen om langs vredelievenden weg, gelijk het onder Christelijke broeders betaamt, te verkrijgen, dat CALVIJN, CORAUD en FAREL in hun staat en dienst hersteld worden. Er wordt dan nog herinnerd aan de groote diensten, die FAREL bewezen heeft, en aan de vreugde, die de vijanden van het Evangelie zouden gevoelen, wanneer zij wisten, dat de predikanten weggejaagd waren. Om voor de Heeren van *Genève* alle redenen te ontnemen waarom zij hen hebben weggezonden, moesten de artikelen voorgelezen worden, die de predikanten te *Zurich* hadden opgesteld. Ook moest men zeggen, dat FAREL en CALVIJN voor den Raad van *Bern* hadden aangenomen, zich de ceremoniën van hunne kerk te laten welgevalen. HERMINJARD, V, 15.

Sla dood!" ¹⁾ Hiermede was de zaak der verbanning een voldongen feit geworden.

X.

CORNELIUS zegt, dat het gebeurde van CALVIJN een ongunstigen dunk geeft. ²⁾ KAMPSCHULTE en ROGET zijn het daarmede eens. Hunne fout ligt hierin, dat zij de schoone opvatting, die CALVIJN van de Kerk had, niet konden waardeeren. Zij beroepen zich ook op het oordeel van tijdgenooten.

DU TILLET halen zij hierbij aan, en deze was wel een vriend van CALVIJN, doch een gewezen vriend, die hem verlaten had om naar *Frankrijk* en de Roomsche kerk terug te keeren. Hij zocht in den tegenspoed van CALVIJN een bewijsgrond tegen de Reformatie. DU TILLET heeft echter geen woord van afkeuring voor CALVIJN. Hij trekt zijne „roeping” wel in twijfel, maar verklaart, dat de gebeurtenissen te *Genève* plaats hadden „door toedoen van personen, die meer de dingen dezer wereld dan GOD in het oog hebben”.

CAPITO wordt mede in dit verband aangehaald, welke aan FAREL schreef: „Wanneer ik in mijn ambt eene moeilijkheid krijg, weet ik, dat steeds een deel der schuld voor mijne rekening is; en ik zoek verbetering, door mij met zorg, door middel van gebed, voor mijne kerkelijke handelingen voor te bereiden.” Daarin is eene vriendschappelijke terechtwijzing, zegt men. Maar eenige dagen te voren had CAPITO een brief ook aan FAREL geschreven, waarin hij die nieuwe Protestanten aanklaagt, die het pausdom omverwierpen om elk juk te verbreken, en die uitriepen: „Ik heb genoeg van het Evangelie, ik kan het lezen.” CAPITO was van oordeel, dat het eigenlijk om de tucht ging. „Zouden wij er ons over moeten verwonderen, dat gij met uw tweeën zulk eene groote stad niet vermocht te reformeeren?” En ten slotte zeide hij: „Uwe verbanning is niet onteerend. Want zij, die voor uwe vijanden gehouden worden, brengen slechts tegen u in, dat gij te grooten ijver gehad hebt.”

Ook wordt het getuigenis van BUCER aangehaald. Deze schreef 1 Augustus aan CALVIJN, om hem over te halen te *Straatsburg* te komen, o. a.: „Ondersteld, dat de toestand van *Genève* alleen door uwe zware schuld bedorven was, dan was het geen rechte boetedoening, wanneer gij, bij het groote gebrek aan goede predikanten, den dienst verwerpt, die u is aangeboden; de gaven, waarmede GOD u sierde, zijn niet voor u, maar voor de kerken.” Men heeft hieruit afgeleid, dat volgens BUCER, CALVIJN de kerk van *Genève* had verwoest. Maar daar is niets van aan. BUCER veroordeelt de misdaad scherp, waaraan de Genève's zich schuldig maakten, en de laagheid, waarmede men de predikanten van hunne kudden had gescheiden. Maar hij maakte

1) ROGET, 106, beweert, dat *Bern* er wellicht niet zeer rouwig om was, dat de poging mislukte. Gewoonlijk liet men het er niet bij zitten, wanneer het Geneefsche volk een verzoek weigerde. ROSET, 254.

2) CORNELIUS, 190.

gebruik van een oratorischen vorm. Ook als hij het onmogelijke onderstelt, moest CALVIJN naar *Straatsburg* komen. Men zou kunnen zeggen, dat, als BUCER van oordeel was dat CALVIJN de kerk van *Genève* verwoest had, en hem daarop onmiddellijk naar *Straatsburg* riep, hij den ondergang dier kerk zocht.

CALVIJN zelf heeft erkend, dat hij in zijn ijver te ver gegaan was. „Voor GOD en Zijn volk,” schreef hij aan FAREL, „belijden wij, dat ten deele door onze ongeschiktheid, onvoorzichtigheid, nalatigheid en dwaling, de kerk, aan onze zorgen toevertrouwd, zoo ellendig verwoest is. Maar toch moeten wij onze onschuld en de zuiverheid onzer bedoeling staande houden tegenover hen, die dezen ondergang aan bedrog, kwaadwilligheid, oneerlijkheid en verdorvenheid toeschrijven. Gaarne wil ik voor GOD en alle geloovigen erkennen, dat onze onwetendheid en onze ongeschiktheid waardig waren, door zulk een voorbeeld getuchtigd te worden; maar ik zal nooit toegeven, dat door onze schuld deze arme kerk onderstboven geworpen is. Tegenover GOD geeft onze conscientie ons een ander getuigenis. Geen mensch kon op ons een klein deel der schuld laten vallen.” ¹⁾

Bij alle gebrek in de toepassing, was het CALVIJN oprecht te doen geweest om de vrijheid en de zuiverheid der kerk.

Over *Lausanne* kwamen CALVIJN en FAREL te *Bern* terug (1 Juni). Zij gingen den 3^{den} naar *Bazel*, waar zij, den 5^{den} of den 6^{den}, doornat en zeer vermoeid aankwamen. Een hunner was, toen hij een rivier, die buitengewoon gezwollen was, overtrok, bijna omgekomen. ²⁾

1) »*Neque enim quisquam hominum est, qui nobis ullam culpae portiunculam transcribere quest.*» Opera, Xb, 246, 247. HERMINJARD, V, III.

2) HERMINJARD, V, 19. Opera, Xb, 201—202.

Derde Boek.

TE STRAATSBURG.

EERSTE HOOFDSTUK.

STRAATSBURG.

EERSTE GEDEELTE.

STRAATSBURG EN DE FRANSCH KERK.

I. Aankomst te Bazel. — II. De pest. — III. Aanzoecken en drang.

I.

E *Bazel* aangekomen, zonden de reformatoren hunne paarden terug ¹⁾ en namen hun intrek bij hun vriend OPORIN, den hoogleeraar en boekdrukker. ²⁾ Zij wachtten daar, welken weg GOD voor hen openen zou. ³⁾

FAREL bleef bij OPORIN van 6 Juni tot 26 Juli, toen hij naar *Neuchâtel* ging, en CALVIJN tot den 18den Augustus, ⁴⁾ toen hij vóór zijn vertrek

1) Het was gewoonte, voor eene reis een paard te huren. Men had dan iemand noodig om het terug te brengen. „*Hic frater, cui equos reducidos tradidimus.*” HERMINJARD, V, 20. „*Is quum equum reduxerat.*” Ibid., 70.

2) In Maart 1536 was OPORIN GRVNEUS opgevolgd als hoogleeraar in 't Grieksch enz. HERMINJARD, V, 72.

3) Brief van 14 Juni. HERMINJARD, V, 31.

4) CALVIJN deelt ons dit mede in zijn brief aan FAREL in October. De vrienden maakten hunne rekening op. „GRVNEUS had de gedachte, ons den wijn dien wij van hem gehad hadden, niet te laten betalen. Daar ik zag, dat OPORIN niet vrijwillig van dit advies was, heb ik den mond niet willen openen . . . Gij zult geen aanmerkelijk nadeel lijden, als ik vijf en gij vier kronen betaalt.” HERMINJARD, V, 147.

naar *Straatsburg* eenige dagen bij GRYNEUS ¹⁾ ging doorbrengen.

Die weken waren vooral voor CALVIJN pijnlijk. In zijn langen brief aan BULLINGER ²⁾ komt weder zijne groote gevoeligheid en prikkelbaarheid ³⁾ uit. KAMPSCHULTE getuigt, dat CALVIJN „de eerste was om zijne kalmte terug te krijgen”. Hij troostte zich met de gedachte, dat de Voorzienigheid alles geleid had, en trachtte FAREL te doen berusten. „Laat ons voor GOD ons verootmoedigen, om Hem niet te wederstaan, Die ons wil vernederen. Wij moeten Zijn dag afwachten. Want snel zal de hoovaardige kroon der dronkenen van EFRAÏM verwelken.” ⁴⁾ En daarin is zijn troost.

FAREL had in de maand Juni reeds getracht de gemoederen zijner gemeenteleden tot bedaren te brengen, door te schrijven: „Roept niet tegen dezen en roept niet tegen genen, maar een ieder tegen zich zelve, en dat ieder zich voor GOD aanklage, dat hij van zijne zijde de grootste verdrukking waardig is.” En daarbij: „Door haat, verachting, hoogmoed en andere wijzen van doen zullen wij niet vorderen, maar door groote liefde, zachtheid en welwillendheid, ons zelve de minsten van allen achten.” ⁵⁾

De reformatoren gedroegen zich als mannen en Christenen.

II.

Gedurende dien tijd woedde de pest te *Bazel*, en den 17^{den} Augustus werd ook een neef van FAREL aangetast. FAREL was reeds vertrokken, maar CALVIJN nam de zorg voor den zieke op zich. Eerst kon hij zelf niet tot den kranke gaan, omdat hij ongesteld was, maar hij zond een ziekenoppasser. Inmiddels „bezocht GRYNEUS hem dikwijls, en zoodra mijne gezondheid het toeliet,” zoo schreef CALVIJN, „begaf ik mij tot hem. TALARIS, ⁶⁾ ziende dat ik het gevaar niet vreesde, wilde het met mij deelen. Gisteren waren wij lang bij hem. En daar de teekenen des doods verschenen, beijverde ik mij, geneesmiddelen voor de ziel, meer dan voor het lichaam, aan te brengen. Hij ijde al een weinig, maar toch was hij nog in staat, mij in de kamer terug te roepen, om mij dringend te verzoeken, voor hem te bidden... Heden tegen vier uur in den morgen is hij naar den HEERE gegaan”. Het jongmensch had een makker. CALVIJN vreesde, dat hij door dezelfde ziekte ten grave zou gesleept worden. „Ik hoop hem heden weder te bezoeken.” Hij gaf ook rekenschap van hetgeen de neef had nagelaten: „geen penning”, alleen eenige kleederen, een degen en een hemd. CALVIJN betaalde de kosten van de ziekte en de begrafenis.

1) CALVIJN aan FAREL, 20 Augustus 1538. HERMINJARD, V, 87. CALVIJN zegt, dat zijn gastheer hem niet wilde pressen naar *Straatsburg* te gaan, om den schijn, alsof hij hem als gast moede was, te ontgaan.

2) In het vijfde boek van dit werk wordt deze brief ontleed.

3) Den 14^{den} Juni schreef hij aan VIRET en CORAUD, dat hij van begeerte brandde om te vernemen, wat er sedert zijn vertrek te *Genève* gebeurd was. HERMINJARD, V, 32.

4) Jesaja XXVIII. HERMINJARD, V, 71.

5) FAREL aan de kerk van *Genève*, van *Bazel*, 19 Juni 1538. HERMINJARD, V, 36, 37.

6) DU TAILLIS, een Fransch edelman, die naar *Bazel* vluchtte. HERMINJARD, V, 88.

Later werd CALVIJN te *Genève* beschuldigd, dat hij voor de pest uit den weg gegaan was.

III.

Toen de Straatsburgers zagen, dat CALVIJN vrij was, deden zij herhaaldelijk pogingen, hem in hunne stad te beroepen. „Ik ben zoo door de twee (BUCER en CAPITO) van die stad uitgenoodigd,” zoo schreef hij 10 Juli uit *Straatsburg* aan DU TILLET, „dat ik, om hen te voldoen, hierheen eene reis gemaakt heb.” Zij riepen eene groote vergadering samen, om goed te keuren, dat de twee ballingen beroepen werden. Maar CALVIJN kon niet besluiten, te blijven. Hij sprak: „Ik zal mij in *Bazel* terugtrekken, in afwachting, wat de HEERE met mij doen wil. Het ligt niet aan de mannen dezer stad, dat ik hun gast ben; maar zij hebben genoeg last buiten mij, en ik zal eenigen tijd kunnen leven van hetgeen mij overgelaten is, met een deel mijner boeken. Maar de HEERE zal ons leiden. Ik vrees boven alles, weder te keeren tot het ambt, waarvan ik ontlast ben, met afschuw denkend aan de ellende waarin ik geweest ben, ten tijde toen ik daarin gewikkeld was. Want toen gevoelde ik mij gebonden en getroost door de roeping GODS; nu integendeel vrees ik Hem te verzoeken, als ik zulk een last weer op mij zou nemen, welken ik als te zwaar voor mij heb leeren kennen.” ¹⁾

Men gevoelt, dat deze woorden uit het hart zijn geweld. Met Christelijke ootmoedigheid wil hij zich aan GODS leidingen overgeven.

Te *Bazel* teruggekeerd, schreef hij (20 Juli) aan VIRET en ried hem aan, hem geen bezoek te brengen. Niets zou hem aangenamer zijn, dan met hem te spreken. Weinig had het gescheeld, of zijne al te groote begeerte tot het genieten van zulk eene vreugde, zou hem gedreven hebben hem te verzoeken zijn reisplan ten uitvoer te leggen. Maar volgens GRYNEUS en FAREL, zou VIRET meer nijd opwekken, dan hun verlustiging (*volupté*). Hij is voor die overweging uit den weg gegaan. En daarom besloten zij, zich het zoo begeerde genoeg te ontzeggen. ²⁾

FAREL werd naar *Neuchâtel* geroepen. Hij ging er ongeveer 26 Juli heen. Opnieuw vroeg BUCER, uit naam van CAPITO en STURM, CALVIJN, naar *Straatsburg* te komen. Hij zou daar wel eene kleine kudde hebben, maar kon de hoop koesteren, met vrucht te arbeiden. Zij willen niet, dat hij voorgoed zich aan zulk een klein arbeidsveld zou binden, maar zij wenschen enkel hem den tijd te geven, zich van zijne wond te herstellen. ³⁾

Met zijne gewone vrijmoedigheid schreef BUCER, dat het niet goed was, dat FAREL met CALVIJN bleef, uit vrees dat de een den ander zou opzetten, en dat het niet goed was, dat CALVIJN te *Bazel* bleef, waar „zijn wond elken dag opnieuw door nieuwe insnijdingen schrijnde”.

1) HERMINJARD, V, 43, 44, 73. CALVIJN is te *Bazel* weergekeerd tusschen 10 en 20 Juli.

2) Ibid., 57, 58.

3) Opera, Xb, 219. HERMINJARD, V, 64 en n. 17; 66.

Hij spreekt zelfs van CALVIJN als van „dien prikkelbaren geest”.¹⁾ CALVIJN is daar niet boos om. In een brief aan FAREL meldt hij zelfs, hoe men hem noemt. Hoe vertrouwelijk de omgang tusschen beide mannen was, blijkt uit het feit, dat CALVIJN nog schreef: „In den naam des HEEREN verzoek ik u, dat gij niets omtrent mij beslist, zonder mij een weinig te voren te waarschuwen.”²⁾ Ook zond hij hem een brief van CAPITO, gericht aan FAREL, dien CALVIJN opende, in de overtuiging dat dit hem niet kwalijk genomen werd.

FAREL arbeidde er krachtig voor, dat zijn broeder CALVIJN te *Neuchâtel* of te *Neuveville* zou geroepen worden, „waar hij CHRISTUS dienen en zijne studiën voortzetten kon”.³⁾ CALVIJN weigerde naar *Straatsburg* te gaan, omdat hij FAREL derwaarts niet kon medebrengen.⁴⁾ Hij wachtte alleen maar op zijn raad, en slechts eene meer dringende reden verhinderde hem, snel naar hem te vliegen.

Plotseling⁵⁾ verliet hij *Bazel*; hij zelf schreef het FAREL tegen den 11^{den} September,⁶⁾ van uit *Straatsburg*, waar hij reeds Zondag 8 September gepredikt had.⁷⁾

Evenals CALVIJN tegen zijn wil te *Genève* gehouden was, zoo ging hij opeens tegen zijn wil naar *Straatsburg*. Den 4^{den} Augustus schreef hij aan FAREL: „Ik vermoed, dat BÜGER nog meer zal aandringen, mij naar *Straatsburg* te doen gaan. Alleen een groote nood zal mij bewegen.” Den 20sten Augustus schreef hij: „De Straatsburgers blijven er op aandringen, dat ik mij tot hen begeef. . . .”⁸⁾ Eenige van hunne

1) HERMINJARD, V, 73. Eene andere uitdrukking van BUCER doet zien, in welk een toestand CALVIJN met zijne groote gevoeligheid gekomen was. „Zijne ziel was door de ontvangen wond te zeer verzwakt, om die dagelijksche schokken te doorstaan.” Ibid., V, 114.

2) „*Ne quid de me statuat, nisi paulo ante monito.*” Ibid., V, 71.

3) Ibid., 72, 74, 77.

4) Brief van 20 Aug. Ibid., 87.

5) Ibid., 109.

6) Ibid., 113, n. 13.

7) Ibid., 111, n. 10.

8) Onder hen, die op zijne komst naar *Straatsburg* aandringen, noemt CALVIJN FIRMIUS. „Ik laat,” zeide hij, „zijne redenen, als uit 's mans geest (*tamquam ex hominis ingenio*), gelden voor wat zij waard zijn(?). Andere zijn slechts schijngronden.” HERMINJARD, V, 87. Wie is die FIRMIUS? De uitgevers der *Opera* (Xb, 236, n. 6, en 221, n. 11; STRICKER, Johannes Calvin, 1890, 10, n. 3) hadden eerst gemeend, dat hiermede A. FIRN, de predikant van *St.-Thomas*, bedoeld was. Maar HERMINJARD dacht, dat hier evenals in CALVIJN's brief aan DU TILLET sprake is van „Monsieur FIRMIUS” (HERMINJARD, V, 45, n. 11) of „Monsieur DU FERME”, ongetwijfeld een Fransch réfugié. De uitgevers der *Opera* (XX, 598) oordeelen, dat deze meening de voorkeur verdient. Maar HERMINJARD wijst op de rol, die FIRMIUS gespeeld heeft bij den strijd tusschen CAROLI en CALVIJN, en zegt dan: „Deze zinsnede is volgens ons de eenige, welke schijnt aan te duiden, dat FIRMIUS geen Fransch réfugié, maar een der predikanten van *Straatsburg* was.” Men moet daarbij weten, dat de vier personen die FAREL en CALVIJN het best kenden en die het meest deelnamen aan den kerkelijken strijd te *Straatsburg*, waren CAPITO, BUCER, STURM en FIRMIUS. Het kan echter zijn, dat FIRMIUS evenals STURM geen predikant was. De uitgevers der *Opera* lezen nu eens FIRMIUS, dan eens FIRNIUS, HERMINJARD altijd FIRMIUS. R. REUSS schreef over dit onderwerp: „Het is zeker, dat er toen te *Straatsburg* geen gemeentelid van Straatsburgschen oorsprong was, dat dien naam of een nabijkomenden naam droeg. Het is ook zeker, dat ANTOINE FIRN de eenige Straatsburgsche predikant is, wiens naam op FIRNIUS of FIRMIUS gelijkt. Het is niet onmogelijk, dat er een Fransch réfugié DU FERME te *Straatsburg* geweest is. Dat deze een agent van koning FRANS I, die eene rol speelde in den kerkelijken strijd en die aan den strijd met CAROLI deelnam, geweest is, komt mij geheel

redenen hebben schijnbaar grond... Maar toch heb ik opnieuw geweigerd, omdat ik u niet kon medenemen... Indien zij mij voor lang wilden vragen, zou mijn besluit niet moeilijk zijn." ¹⁾ Eenige dagen daarna is hij op eene plaats, waarheen hij niet wilde gaan. Hij gaf aan DU TILLET rekenschap van zijne verandering. „Wat betreft de wederopvatting van mijn ambt, ik had wel gewenscht daarvan vrij te zijn. En indien ik slechts te doen had gehad met hen, die gij voor te scherp en onbekookt kondt houden om de menschen aan het werk te zetten, zou ik mij geenszins getroost hebben. Maar toen de gemaatigden mij dreigden, dat de HEERE mij wel zou vinden, gelijk Hij JONA gevonden had, en toen zij met de woorden kwamen: „Onderstel, dat alleen door uwe schuld de kerk (van *Genève*) is verwoest, welke betere boetedoening dan u geheel aan den dienst des HEEREN over te geven? Gij, versierd met die gaven, hoe zoudt gij volgens uwe conscientie den dienst verachten, die u aangeboden is?" enz. Toen wist ik niet anders te doen, dan hun mijne redenen, die mij terughielden, voor te houden, om mijn voornemen met hunne toestemming te volgen. Toen dit niet geholpen heeft, heb ik gedacht in deze netelige omstandigheid te volgen datgene, wat ik meende dat mij door de dienstknechten GODS aangewezen werd. Ik verzeker u, dat de zorg voor het lichaam mij daartoe niet zou gebracht hebben. Want ik had er wel over gedacht mijn brood als privaat persoon te verdienen, en ik meende, dat mij dit niet geheel onmogelijk zou zijn. Maar ik heb gemeend, dat de wil GODS mij naar een anderen kant leidde." ¹⁾ In zijn voorbericht voor de Psalmen schreef hij: „Vrij zijnde en zonder beroep, had ik overlegd in rust te leven, zonder eenig openbaar ambt op mij te nemen, totdat... MARTIN BUCER, hetzelfde betoog en betuiging volgend dat te voren FAREL gedaan had, mij op eene andere plaats terugriep. Het voorbeeld van JONA, dat hij mij voorhield, sloeg mij uit het veld, en wederom nam ik het leerampt op mij." ²⁾

onaannemelijk voor. Zou het de aangenomen naam zijn van een Fransch predikant, die tijdelijk te *Straatsburg* vertoefde? Het is zeker, dat FIRN zich niet inliet met zaken, die buiten de stad plaats grepen. Hij staat dus niet op één lijn met een BUCER en STURM. In dit twijfelachtig geval schort ik mijn oordeel op." Zou het raadsel niet opgelost zijn, als met TH. DUFOURD aangenomen wordt, dat nu eens in de brieven van FIRN, dan weder van DU FERME melding gemaakt wordt?

1) HERMINJARD, V, 164.

2) Opera, XXXI, 26, 27. In 1541 schreef hij aan den predikant BERNARD, te *Genève*: „Mijne conscientie houdt mij gebonden aan mijne tegenwoordige roeping, want zij is wettig en heilig; hiervan geeft mijn geest getuigenis, en dit betuigen vele vrome menschen voor de wereld. Want na die vreeselijke gebeurtenis (verbanning uit *Genève*), toen het mij voorkwam, dat mijn dienst ongelukkig en verderfelij was, had ik besloten, nooit meer eenigen kerkelijken dienst te aanvaarden, tenzij de HEERE mij met eene duidelijke stem riep; dat wil zeggen: tenzij zich eene noodzakelijkheid voordeed, zoodat ik die niet kon wederstaan. Terwijl ik mij aan dit besluit hardnekkig vastklemde, hielden de Straatsburgers niet op, met verschillende middelen bres op mij te schieten, totdat zij mij omverwierpen. Maar zij braken mij niet met den eersten slag. En daar zij zagen, dat zij niet sterk vorderden, kwamen zij tot de laatste dreigingen, te weten, dat het mij evenmin als JONA door mijne uitvluchten gelukken zou de hand GODS te ontvlieden. Het is niet te verwonderen, dat ik dien post, waarop de HEERE mij plaatste, niet lichtvaardig verlaat." Opera, XI, 165. HERMINJARD, VII, 39.

TWEEDE GEDEELTE.

STRAATSBURG IN DE MIDDENEEUWEN.

- I. De grafsteen van Tauler. — II. De kerk der Dominicanen. — III. Het klooster der Franciscanen en Thomas Murner. — IV. Goudsmidstraat; Kammerzell. — V. De hoofdkerk. — VI. De preekstoel van Geiler van Kayzersberg. — VII. De kamer der kleermakers. De Broederstraat. De Speenvarkensmarkt. Het Corbeau-hotel. De St.-Thomaskade. De Bain aux plantes. De kleeding in de XVI^{de} eeuw. — VIII. Brant en Wimpheling, reformatoren tegen wil en dank.

I.

DAAR zijn wij in de oude hoofdstad van den *Elzas*. Het eerst bezoeken wij een ouden grafsteen, leunend tegen den binnenmuur van de Nieuwe Kerk, in een bijna donkeren hoek. Daarop is met één lijn de figuur van een monnik gebeiteld; het is TAULER. Hij is gehuld in het kleed der Dominicanen en houdt in de linkerhand een boek met het Lam GODS, waarnaar hij met de rechterhand wijst. Boven het hoofd leest men afgekort: *In*

Christo Jesu, en op zijne borst beneden eene kroon: IHAT (JOHANNES TAULER). Rondom den steen loopt de Latijnsche inscriptie, die zijn dood op 16 Juni 1361 meldt. ¹⁾

¹⁾ Hij stierf in het klooster van *St. Nicolas-aux-Ordes*, waarin zijne zuster reeds eene halve eeuw had doorgebracht. Hij werd in de kerk der Dominicanen begraven. In de XVII^{de} eeuw vond men zijn grafsteen onder de steenen van de oude binnenplaats van het klooster. Om hem te bewaren, plaatste men hem in het *Auditorium*. In 1824 werd hij geplaatst in het schip der kerk, en tegen den muur gezet. Van daar uit zag TAULER die kerk ineenstorten, waar hij zoo dikwijls gepredikt had, met die prachtige bibliotheek... en van alle oude monu-

Hij was een der grootste en zuiverste vertegenwoordigers der vroomheid vóór de Reformatie, de discipel van ECKHARDT, de vertrouweling van dien vriend GODS. Hij trotseerde het interdict van den paus, en trotseerde de besmetting door de pest. Hij verpleegde en vertroostte zijne broeders, niet alleen als een oprecht prediker, maar als een echt herder van het volk. Niemand belichaamde meer de mystiek die aan den *Rijn* bloeide, die protesteerde tegen de misbruiken der kerk, die het geestelijke boven het stoffelijke verhief, en die in het donker geworden heiligdom van de kerk het zwakke, maar toch onuitbluschbare licht van de liefde GODS liet schijnen.

Ik wil thans niet denken aan die kogels, welke zooveel verwoestten, en aan den brand, die zooveel vernielde. . . Ik wil mij niet de verschrikkingen van den nacht van 24 Augustus (1870) voor den geest brengen, welke datum voor de tweede maal aan eene vreeselijke ramp herinnert. Ik leg aan dit alles het zwijgen op, om slechts te luisteren naar de stem der historie.

II.

Hier was dus de oude *Temple-Neuf*, de kerk der Dominicanen, waarvan de eerste steen, die den 26sten Juni 1234 gelegd werd, is wedergevonden. ¹⁾ Deze kerk, die in de XIV^{de} eeuw vergroot is, had uitwendig niets merkwaardigs. De gevel was vlak en onregelmatig. Onregelmatig was zij ook van binnen, doordat men er telkens wat bijgebouwd had. Maar zij maakte indruk met hare twee hoofdschepen, hare twee zijschepen en haar grootsch koor, dat van de kerk zelve door een muur gescheiden was. Na de hoofdkerk was zij de grootste kerk van *Straatsburg*. ²⁾ Op de nok vergaderden sedert onheuglijke tijden ongeveer den 20sten Augustus de ooievaars, welker nesten men nog op enkele daken vindt, voordat zij zich naar het Zuiden begaven.

De plaats vóór de kerk was bestemd voor begraafplaats; men was zoo overtuigd van de heiligheid van de orde der Dominicanen, dat de geloovigen bij voorkeur op hun kerkhof hunne dooden begroeven.

Tegen den noordelijken gevel rustte het oude klooster, dat zoo lang den tand des tijds weerstond met zijne binnenplaatsen en cellen. De hoofdingang was op het plein, door middel van eene gewelfde vestibule naast de kerk, en daarboven bevond zich de cel, waar volgens de

menten bleef alleen de grafsteen van den ouden Dominicaan over. R. REUSS, *Vieux noms et rues nouvelles de Strasbourg*, 1883, 63—65. Men zie A. REINHARD, *Le Temple-Neuf à Strasbourg*, 1888, 49.

1) REINHARD, 46. Men zie: C. SMIDT, *Notice sur la ville de Strasbourg*, 123.

2) De Gereformeerde eeredienst werd van 1540 tot 1552 in het koor gehouden. In 1546 werd de kerk veranderd in een magazijn voor krijgsvoorraad. Bij het Interim konden de Gereformeerden de hoofdkerk niet langer gebruiken, waarin zij 27 jaar Godsdienstoefening gehouden hadden. Na het Interim kwamen de Gereformeerden in de hoofdkerk (1560) en gedurende 120 jaar bleef de *Temple-Neuf* gesloten. In 1681, toen *Straatsburg* weer bij *Frankrijk* terugkwam, werd zij „de hoofdkerk van het Protestantsche *Straatsburg*”. Het koor bevatte drie groote zalen. Daar was de stadsbibliotheek, die den 24sten Augustus 1870 vernield werd. REINHARD, 43. Men zie: *Bulletin*, XXV, 1876, 143.

traditie ALBERTUS MAGNUS gewoond heeft. In 1269 vertoefde deze „universeele doctor” ten tweeden male te *Straatsburg*, wijdde aldaar 150 priesters en gaf aan 400 geestelijken een lageren rang. „Na eene zware poort met sloten en grendels te hebben geopend, komt men in eene gewelfde kamer, waarin de zon door drie smalle kruisramen slechts een spaarzaam licht werpt. De kleine ronde ruitjes, gevat in lood, laten slechts weinig licht door, terwijl twee zitplaatsen in de muren, die meer dan een meter dik zijn, u noodigen om plaats te nemen en uwe gedachten te laten gaan over hetgeen er in de XIII^{de} eeuw geschied is. Al is de kerk ook dikwerf van kleed veranderd, deze cel is niet door reformatorische of revolutionnaire handen geschonden... De scherpe kanten der gewelven zijn dezelfde als die der oorspronkelijke kerk; zij zijn nog van dezelfde kleur, en de arabesken die ze omringen, zijn ongetwijfeld even oud als de muren. Men denkt, dat men er nog den geleerden Dominicaan ziet, die achter die ijzeren deur schei- en natuurkundige proeven neemt, of die zich aan zijne diepe meditatiën overgeeft, welke hem tot den meester van THOMAS VAN AQUINO maakten.” ¹⁾

III.

Van het klooster der Dominicanen begeven wij ons naar dat der Franciscanen. Wij moeten een bezoek brengen aan den gardiaan (1513—1514) THOMAS MURNER. Wij gaan door de *Schlauchgasse* naar het klooster der Franciscanen. Rechts daarvan vindt men een grooten toren met kanteelen en op de hoeken vier torentjes. Het was de *Pfennigthurm*, waarin de archieven en het geld der stad bewaard werden. In 1768 werd hij afgebroken.

De beroemde monnik en satiricus werd in 1475 te *Obernai* geboren, en was wellicht te *Parijs* discipel van LE FÈVRE. Hij begon zijne loopbaan met de weerlegging van de Germania van WIMPHELING, en werd zeer als humoristisch schrijver geëerd door zijn „*Moulin de Schwindelsheim*”, en bovenal door zijn „*Dil Ulenspiegel*”, 1519. De avonturen van dezen zwervenden potsenmaker (wiens naam door den dichter ROUSARD de Fransche taal heeft verrijkt met het woord *espiègle*, evenals de woordspelingen en de wartaal van den abt van *Kalemberg*, in dienzelfden tijd in *Frankrijk* bekend geworden, het woord *calembourg* deden ontstaan) zijn door de geheele wereld bekend. Behalve dat „*Tiel Ulenspiegel*” een dertig Fransche uitgaven heeft beleefd, is het in bijna alle talen vertaald, zelfs in het Poolsch en het Turksch. ²⁾

MURNER is de Straatsburgsche RABELAIS. Hij wil „in moeilijke tijden laten lachen”. „Ik moet tegen mijn wil lachen,” sprak hij; „mijn

1) FR. PITON, Strasbourg illustré, 1855, 297.

2) SEYBOTH, Strasbourg historique et pittoresque, 1894, 372—373. Delfde schreef: Das alte Strassburg, 1880. Men zie: KARL OTT, Ueber Murners Verhältniss zu Geiler, 1895. De schrijver toont daarin aan, dat MURNER in zijne geschriften en preeken GEILER heeft nagevolgd, aan wiens voeten hij in zijne jeugd gezeten had. De uitgave van 1519 heeft *Dil*, de volgende uitgaven *Tiel*.

geest vloeit over van grappen". Als RABELAIS, ziet hij er niets in, zich te vermaken ten koste van monniken en priesters; hij is ongenadig tegenover zijne medebroeders en ontziet zich niet, ook den paus te treffen. Maar zijn doel is, te verbeteren, al treedt hij brutaal op.

In het eerst meent hij een bondgenoot in LUTHER te vinden. Maar als de reformatoren niet alleen het bederf in de zeden en in de tucht, maar ook in de leer en in den eeredienst aantasten, breekt MURNER, als RABELAIS, met hen en wordt hun gezworen tegenstander. Hij noemt ZWINGLI „een eerloozen schurk, een afvallige, die veertigmaal meinedig is". Hij schrijft zijn „Grand fou luthérien", een van de heftigste geschriften tegen de Reformatie. De groote gek is volgens hem niet LUTHER, maar de Reformatie. ¹⁾

IV.

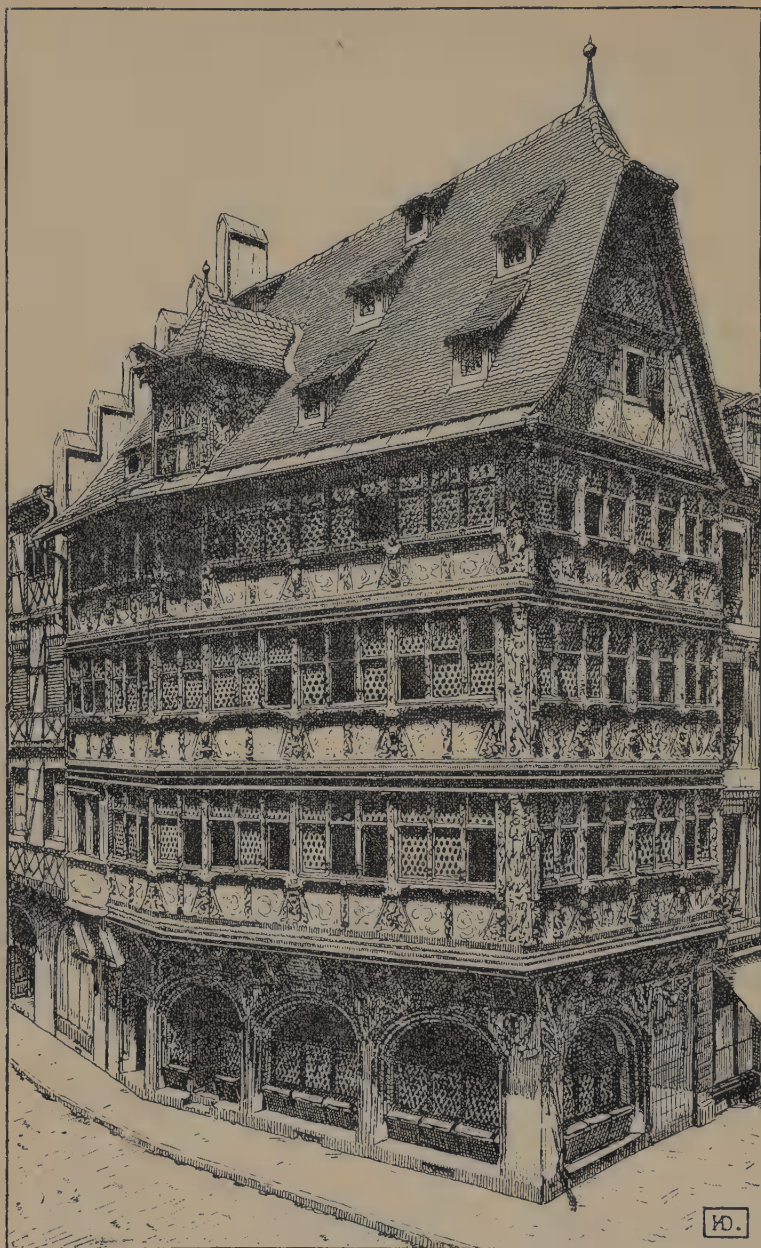
Aan het einde der *Schlauchgasse* gekomen, zoeken wij de oude Straatsburgsche huizen, die boogsgewijze gebouwd zijn. ²⁾ Jammer, dat zij van lieverlede verdwijnen. Elk jaar gaat er een weg, om door een modern huis vervangen te worden. Wij volgen aanstonds de *Dominicanergasse*, die ons voor het portaal der kerk brengt. De derde poort aan de westzijde komt uit in de *Goldschmidtgasse*. Wij vinden er nog twee huizen met een dubbel uitstek. Sedert 1298 ³⁾ was het verboden er meer dan één te hebben; ook mocht het niet verder dan drie voet acht duim naar voren komen, want er waren er, die veel meer uitstaken. Men kan denken, hoe daardoor het binnendringen van licht en lucht in de huizen werd tegengegaan. De twee bedoelde huizen bewijzen, dat het reglement niet was in acht genomen; zij werden in de XV^{de} eeuw gebouwd. Men was in die nauwe straten, die bijna overwelfd waren, beschut tegen den regen, de warmte en den wind, maar de besmettingsstoffen konden er zich vrij ontwikkelen. Want in de straten vond men voorportalen met treden, en banken, en deuren van kelders, en uitsteeksels gevormd door luiken, waarvan het bovenste gedeelte naar boven en het onderste naar onderen sloeg, en daardoor eene bank vormde, waarop koopwaren uitgestald werden. Men vond er ook varkens, ⁴⁾ die men wel naar de achterhuizen verwezen had,

1) SCHMIDT, *Histoire littéraire de l'Alsace à la fin du XVe et au commencement du XVIe siècle*, 1879, II, 209—215. Men zie R. REUSS, *Vieux noms*, 114—125; WALDEMAR KAWERAU, *Th. Murner und die Kirche des Mittelalters*, 1890, en Th. Murner und die Deutsche Reformation, 1891.

2) SCHMIDT, *Strassburger Gassen- und Häuser-Namen in Mittelalter*, 1888, 13—18.

3) „De mededeeling van SCHMIDT in zijn „Notice", dat in 1319 verboden werd uitbouwsels aan de huizen te maken, is niet juist. De kroniekschrijver J. VAN KOENIGSHOVEN (uitg. HEGEL, 1871, II, 724) schrijft, dat na den grooten brand van 1298 de magistraat verbood meer dan één „Ueberhang" aan elk huis te maken, en in 1352, na een dergelijk onheil, decreteerde hij: „Niemann keynen Ueberhang, klein oder gross, nie solte machen." Dit neemt niet weg, dat onderscheidene uitbouwsels, die nog bestaan, van later datum zijn." Noot van R. REUSS.

4) „Op dit privilege waren de Straatsburgers het meest gesteld... Er waren geen huizen, die niet eenige varkens herbergden... Volgens den regel mochten er drie op een huisgezin

Het gebouw *Kammerzell*, op de *Münsterplatz* te *Straatsburg*.

zijn. Er waren er soms dertig." R. REUSS, *La justice criminelle et la police des mœurs à Strasbourg au XVIe et au XVIIe siècle*, 1885, 68 en 69.
 „Als bij alle burgers, waren er op het binnenplein der professoren een kippenhok en een

maar toch zeer talrijk waren en waarvan er vele in de straten dwaalden.

Ons naar links begevend, zien wij op den *Münsterplatz* twee van de oudste en karakteristiekste huizen; één is volgens het opschrift gebouwd in 1528, het andere is de beroemde *Kammerzell*. Aan dit huis zijn geen historische herinneringen verbonden, maar het is een merkwaardig gebouw wat de bouwkunst betreft. De benedenverdieping is in 1487, de bovenverdiepingen zijn in 1589 gebouwd. Op den gevel zijn beeldhouwwerken, die de meest verschillende zaken voorstellen. Naast de beelden van geloof, hoop en liefde en een pelikaan, die „zijne zijde doet bloeden om zijne jongen te voeden”, ziet men de twaalf teekens van den dierenriem en vijftien figuurtjes van personen, die verschillende muziekinstrumenten bespelen. Al dat beeldhouwwerk is verdeeld over de drie verdiepingen, die over de benedenverdieping hangen. Over het geheele gebouw ligt een levendige sepiakleur, de kleur van oud-eikenhout van de stutten, de houten beschotten en de lijsten van vijf en zeventig vensters. Het is een lust om te zien. ¹⁾

V.

En nu staan wij voor de kathedraal. SCHMIDT zegt slechtweg: „Onze kathedraal is de schoonste, de meest majestueuze van geheel Europa.”

Wat een Straatsburger voor zijne kerk, de *Münster* gevoelt, drukt PITON uit met de woorden: „De kathedraal is onze eigen berg, ja onze heilige berg. Zij is heilig door het gevoel van kalmte, dat zij den mensch op een zomeravond, bij het ondergaan der zon achter de *Vogesen*, bij het opgaan der maan achter het *Schwarzwald*, en bij het fonkelen der duizenden sterren, die het oog treffen in den breeden horizon, inboezemt; heilig door de geschiedenis van meer dan duizend jaren, die er aan verbonden is; heilig door de Goddelijke inspiratie, die haar deed verrijzen.” ²⁾

De schrijver van „Strasbourg historique” zegt: „Nooit heeft onze domkerk zoo voor den geest van haar bouwmeester ERWIN gestaan in den vorm, waarin wij haar kennen. Hij heeft de spits niet ontworpen, die men toch altijd aan hem toeschrijft. Hij is een vreemdeling geworden in zijn eigen werk; de groote bouwheer der twee eerste verdiepingen zou die kolossale steenen pyramide, waarmede

varkensstal. De mest en de vuilnis werden in een hoek van de binnenplaats opgestapeld of op de straat geworpen, wanneer het huis niet uitkwam op een der vele grachten.” CH. ENGEL, *L'école latine et l'ancienne Académie de Strasbourg*, 1538–1621, uitgegeven door R. REUSS, 1900, 153. In de XVII^{de} eeuw was elk eigenaar gehouden de straat voor zijn huis tweemaal per week te laten vegen. R. REUSS, 68.

1) SEYBOTH, 547. Tegenwoordig eene restauratie, waar men uitstekenden Rijnwijn drinkt uit Gothische glazen, met een ameublement uit de XIV^{de} en XV^{de} eeuw (van de harde fauteuils af tot de curieuze zoutvaatjes toe), met vensters van kleine gekleurde ruitjes, in lood gevat.

2) PITON, I, 309.

men zijn sierlijk meesterstuk heeft gekuifd, en die niets voor zich heeft dan zijne vreemdsoortigheid, niet voor zijn eigen werk erkend hebben... Men moet in den dom van *Straatsburg* noch eenheid van opvatting, noch harmonie in uitvoering zoeken. Hij vertoont integendeel den triumpf van het onevenredige en het strijdige. Maar zooals hij is, biedt hij zich aan als een eigenaardig boek, waarin elke eeuw hare bladzijden schreef, waarin elk tijdvak een staaltje van zijn stijl plaatste." ¹⁾

Ik treed binnen. Een indruk van vrede, van vroolijkheid, of liever van zachtheid krijg ik, wanneer ik voor het eerst in dit heiligdom den voet zet. Is het door de breedte der schepen? Is het door het licht, dat door de ruiten zoo wonderlijk wordt gezift? Is het door het Romaansche koor, waarvan het gewelf, met ronde en effen scheidsmuren, aan het oog een rustpunt biedt? In elk geval staan we voor het steenen werkstuk dat ik zocht: den preekstoel.

VI.

Deze is een wonder; een stuk steen, prachtig gebeiteld, gesneden, gekarteld en als bezield door een vijftigtal beelden. Hij werd van 1485 tot 1487 gebouwd volgens teekening van HANS HAMERER voor GEILER VAN KAYSERSBERG, op last van den beroemden Straatsburger PIERRE SCHOTT. ²⁾

Na TAULER GEILER. Na den diepen mysticus de bewonderenswaardige zedenprediker, in 1445 te *Schaffhausen* geboren. Hij is een van de volmaaktste typen van die vrije predikers als MENOT, MOILLARD, BARLETTA, die hij niet kende, maar onder wie hij eene eigen plaats wist te veroveren.

¹⁾ SEYBOTH, 551. Men zie ook R. REUSS, *Vieux noms*, 326—334.

²⁾ Wij komen op hen terug. Men zie ook: Dr. FR. XAVER KRAUS: *Kunst und Altertum im Unter-Elsass*, 1876. Hij is van oordeel, dat VIOLLET-LE-DUC's waardeering van den preekstoel, dat hij getuigt „van buitengewonen rijkdom, kostelijken arbeid en tamelijk slechten smaak”, juist is.

Kathedraal te *Straatsburg*.

Prekstoel in de Kathedraal te *Straatsburg*.

Het onderwerp, waarover hij sprak, was dikwijls eene verrassing; zoo preekte hij eenmaal over den leeuw, dien men op de kermis liet zien. De vorm van zijne redevoeringen was scholastiek; zoo nam hij, tot verdeeling van eene preek over het episcopaat, de zeven letters van het woord *bischof*, daarbij verhalend, gesprekken houdend, raadsels opgevend en de twintig trekken ontwikkelend, die men zijn naaste op een fatsoenlijke manier spelen kan. Zijn allegorieën waren gewaagd; zoo noemde hij vijf en twintig eigenschappen op van den pelgrim, die op reis is naar den hemel, en sprak hij over de eigenschappen van de mier, van de manier waarop een haas moet gebraden worden, of beschreef hij den paaschkoek, welke is JEZUS CHRISTUS. Dikwijls lachte men om zijne woorden. Hij beklaagde zich daarover niet, en lachte zelf mede. Eene verbazende geestkracht spreidde hij ten toon. In dit laatste gedeelte van de XV^{de} eeuw, wellicht een der meest schaamteloos van de middeleeuwen, te midden van de bacchanaliën, waaraan de Kerk, ook die van *Straatsburg*,¹⁾ ruim haar deel had, hield hij de banier der zedelijkheid fier omhoog. Hij ontzag niets. Hij placht te zeggen: „Begin bij den paus en de kardinalen, en daal af tot de minste geestelijken, en gij zult zien, dat zij verrot zijn.” — „Van den paus tot den sacristijn, van den koning tot den herder, allen zijn evenzeer bedorven.” Het volk was voor hem vol geestdrift en sidderde onder zijn preeken. Keizer MAXIMILIAAN juichte hem toe. De priesters waren verontwaardigd.... doch er kwam geen verbetering. Toen voorspelde GEILER een revolutie. Hij begon met schertsend te zeggen: „Ik heb er krachtig bij den bisschop, de prelaten, de hovelingen, op aangedrongen, dat zij de verkeerdheden zouden te keer gaan; zij hebben verstaan, dat ik hun zeide ze te verdedigen, daarom is er niets veranderd...” Daarna dreigt hij: „Onze HEERE JEZUS zal andere reformatoren zenden, die het beter zullen verstaan. Zij zijn reeds met hunne bullen op weg. Ik zal ze niet zien, maar velen onder u zullen ze zien. Dan zal men het bejammeren, dat men naar mij niet geluisterd heeft. Laat ieder er om denken. Er moet iets breken.”²⁾ (*Es muss brechen.*)

Toch was GEILER geen reformator. Hij wantrouwt TAULER. Hij

1) Wij behoeven slechts te wijzen op den *Roraff*. Dit was een beeld, dat aan den mond eene soort spreektrumpet hield, waardoor iemand sprak. Op Pinksteren ontving de *Roraff* de processie, die de kerk binnenkwam, met kreten en grappige zangen. En na den dienst liepen een man verkleed als een hert, en een ander verkleed als „wilde vrouw van Geipolsheim”, de kerk door, en vermaakten de vergadering met hun luchtsprongen en geschreeuw. Bij een ander Godsdienstig feest werd het altaar herschepen in een buffet; men bracht den nacht met drinken door en gaf zich in de kerk aan allerlei uitpattingen over. SCHMIDT, *Histoire littéraire de l'Alsace*, I, 350. Men zie over die „nachtschandalen” en de „ontwijding van de kathedraal”, DACHEUX, *Un réformateur catholique à la fin du XVme siècle*, J. Geiler de Kayserberg, 1876, 58—74. — R. REUSS, J. Geiler, *un réformateur catholique à la fin du XVme siècle*. (Uit de *Revue d'Alsace*, 1877, 6, 7.

2) RÖHRICH, *Geschichte der Reformation in Elsass etc.*, 1830, I, 68. De abt DACHEUX meldt nog dit woord: „Wijl de paus, de keizer, de koningen en de bisschoppen ons leven niet willen reformeeren, zal GOD een man zenden, die het doen zal, die den vervallen Godsdienst zal oprichten. Ik wensch dien dag te zien.... Maar ik ben te oud. Velen zullen het zien; ik bid u, denkt aan hetgeen ik u zeg.” DACHEUX zegt, dat, al is niet bewezen dat GEILER deze woorden sprak, het toch waarschijnlijk is dat hij zich aldus uitliet. (498, 499.)

ijverde voor de wijsbegeerte en de scholastieke Godgeleerdheid en zong den lof van het kloosterleven.¹⁾ Hij hing de leer van het vagevuur aan en moedigde de vereering van de maagd MARIA en der heiligen aan. Ook verdedigde hij den aflaat en was er niet voor, dat de Bijbel in het Duitsch vertaald werd. De Bijbel is volgens hem voor de Godgeleerden. Iemand, die hem vroeg: „Ik ken den Bijbel niet, wat moet ik doen?” antwoordde hij: „Gij hebt het Geloof, het Onze-Vader en de Tien Geboden; dit is alles wat gij behoeft om zalig te worden.”²⁾

Hij stierf in 1510. De Roomsche beschrijver van zijn leven zegt: „Na drie en twintig jaren had hij niets van beteekenis gewonnen,” en hij voegt er aan toe: „Verbitterd door zijn vruchtelozen strijd, schijnt hij bij het einde van zijn leven te wanhopen aan de reformatie...” Na zich afgevraagd te hebben of er hoop was, dat de toestand zich zou beteren, antwoordt hij: „Neen! In de eerste plaats niet door de hoofden: zij, die naar het concilie gezonden worden, als bisschoppen, abten, dekens, doctoren, willen geen Reformatie; in de tweede plaats niet door de geloovigen, want gij en andere Christenen zijt er tegen.”³⁾ Hij werd in de kathedraal, aan den voet van den preekstoel waarop hij zoo lang gepredikt had, begraven.

Een jaar te voren was CALVIJN geboren. Was dit niet noodzakelijk?

VII.

Laat ons, nu eens met gesloten oogen, om voor den geest te roepen hetgeen verdween, dan weder met open oogen, om te genieten hetgeen

1) Hij schreef aan FREDERIK VON ZOLLERN, bisschop van *Augsburg*: „Vermijd angstvallig het gezelschap der vrouwen... gij kunt minder gevaarlijke ontspanningen vinden dan bij die schorpioenen.” DACHEUX, 364.

2) SCHMIDT, I, 422, 423. In zijn „*Peregrinus*” noodigt GEILER den pelgrim, te drinken van het water van GODS Woord, gesloten in de vaas der Heilige Schrift. Hij voegt er aan toe: „Draag zorg, alleen datgene te drinken, wat u de Engel des HEEREN zal schenken, en het te doen volgens Zijn raad. Want er zijn menschen, die dat water der Schrift zonder maat en naar hun welgevallen drinken. Zij nemen het niet uit de hand der engelen GODS, welke zijn de priesters der heilige Kerk. Anderen hebben de verwaandheid, de Heilige Schrift te willen verklaren gelijk het hun behaagt, zooals de Waldenzen, de mannen van den vrijen geest, de Bohemers en andere ketters het doen.” DACHEUX, 229.

3) R. REUSS (J. Geiler, II) schreef van GEILER, dat hij geenszins een voorlooper was van de Reformatie der XVI^{de} eeuw. Hoogstens kan men beweren, dat hij haar onbewust voorbereidde. Dit wordt niet tegengesproken, maar aangevuld, door K. OTT, Ueber Murners Verhältniss zu Geiler, 98—100, die schreef: „GEILER's invloed werd sterk gevoeld, toen de Reformatie in *Straatsburg* doordrong... GEILER en MURNER oefenden, naar mijne overtuiging, een krachtigen invloed door hunne vrije critiek over de slechte kerkelijke leiding: zij dreven den stroom voorwaarts, die zoo snel aanzwol, toen de predikers der Reformatie verschenen. GEILER had een groot gehoor om zijn preekstoel verzameld, en zijne preeken wekten geestdrift. Er bleef iets van de betoogen van GEILER in de harten der burgers hangen... De nieuwe leer vond te *Straatsburg* een beter bewerkten grond dan elders... een geestdriftig volk, dwepende sympathie omringden de nieuwe predikers... Men zag de gebreken, die GEILER had aangewezen, die MURNER had bespot... GEILER was niet vergeten. Men beriep zich op zijn gezag... MURNER was niet zonder invloed op HANS SACHS...”

bleef, onze wandeling door het *Straatsburg* der middeleeuwen voortzetten.

Achter het hoofdaltaar van de kathedraal loopt de *Brüderhofgasse*. Op n°. 5 woonde GEILER. Hier ontving hij zijn vriend WIMPELING. Het huis daarnaast met zijne Gothieke deur werd vervolgens bewoond door ZELL. Juist achter de huizen van GEILER en ZELL vindt men de *Stelzengasse*. Op n°. 5, sedert kort gemoderniseerd, woonde HÉDION. In dit gedeelte der stad vindt men nog de kerk *Saint-André*, tegenwoordig voor militaire doeleinden gebruikt, waar de dienst der Fransche Gereformeerde kerk van 1553—1563 plaats had, het huis STURM en de kamer ¹⁾ (*poêle*) der kleermakers. Aan de andere zijde der kathedraal vindt men de *Korduungasse*, welke nog eenige huizen met balkons en uitstekken bevat. Zij leidt naar de *Ferkel-Markt*, die te recht een der schilderachtigste hoekjes van het oude *Straatsburg* genoemd wordt.

Wij gaan de rivier over. De brug is niet meer geflankeerd door hooge torens. Deze zijn in 1774 afgebroken. ²⁾

Bij het begin van de brug *du Corbeau*, in 1890 hernieuwd, vinden wij twee gebouwen, die een antiek aanzien hebben, het *Gewerbe-Museum*, in 1587 gebouwd, en ter rechterzijde de *Hallen*, een oud gebouw, ten deele uit de XIV^{de} eeuw. Aan de andere zijde van de brug, links, vindt men de kade *der Schiffsleute*, n°. 1 is het hotel *zum Raben*, het type der hotels in de middeleeuwen, waarin vorsten logeerden. ³⁾ De lange binnenplaats is nog in uitstekenden staat; het oog rust met welgevallen op het rijke, oude beeldhouwwerk, altijd in sepiakleur, waarbij wij twee galerijen opmerken, die als bruggen dienst doen om van het eene gebouw tot een ander te komen.

Wij werpen ook een blik op de *Thomas-Staden*. Op n°. 5 werd de *formula Concordiae* van 1563 geteekend; het was de *poêle* der kuipers. Op n°. 7 was het *Hotel van den Heiligen Geest*, sedert 1306. Keizer MAXIMILIAAN logeerde er in 1507. Er is niets anders dan een nauw steegje, *Geistgässchen* geheeten, van over. Wij komen daardoor in de *Knoblochgasse*, en van daar naar het koor van de *St.-Thomas*-kerk. Zonder daar te vertoeven, begeven wij ons naar het *Pflanzbad*, het hoekje, dat het best zijn karakter heeft weten te bewaren. Daar vindt men huizen met trapgevels en houten vlakken, die over de straat hangen of naar elkander neigen; verdiepingen die vooruitspringen; straatjes waar men nauwelijks door kan; leerlooiers die hunne droogzolders op de derde vliering boven de huizen hebben... Er is geen enkel nieuw gebouw tusschengeschoven.

1) Daar meesters en handwerkslieden vereenigd waren in gilden, zoo bestond de *poêle* voor de burgers, terwijl het hotel voor de vreemdelingen was. In 1526 kon men in die *poêle* een goed maal, bestaande uit brood, wijn, gebraden vleesch, salade, kaas en vruchten krijgen voor een schelling en vier stuivers, dus ongeveer 50 cents. SEYBOTH, 225, 248.

2) SCHMIDT, 83.

3) Keizer KAREL V heeft er niet in gelogeed. 19 September kwam hij eerst in de republiek. STURM ging hem te *Kehl* ontvangen. Maar dit eerste en laatste bezoek duurde niet lang. Een kroniek deelt mede, dat toen de Keizer gedineerd had, hij onder een slagregen weder wegreed. R. REUSS, artikel in den *Elsass-Lothringer Familien-Kalender*, 1899.

In onze gedachten zien wij deze kerken, straten, huizen gevuld met de bewoners van eertijds, met hunne zonderlinge, veelkleurige, ingesneden kleederen. Deze heeft een wambuis en een broek, samengesteld uit zooveel stukken als er dagen in het jaar zijn. Een ander draagt kleederen met vlammen, takken en druk- en schrijfletters er op. Het maken der kostumes heeft minstens tweemaal meer gekost dan het laken. Op het einde der XV^{de} eeuw is de mode van nauwsluitende kleederen, en zij wordt zoo onbetamelijk, dat de overheid tusschenbeiden treedt. De vrouwen zijn buitengemeen weelderig gekleed. De groote

Het *Pflanzbad* te *Straatsburg*.

dames zijn zeer gedecolleteerd, de vrouwen van werklieden of boeren dragen voiles, die vijf of zes gulden kosten; gouden ceintuurs worden met dertig à veertig gulden betaald. De mode der nauwsluitende kleederen wordt door die van wijde kostumes vervangen, en nu ziet de magistraat zich weer genoopt, den oorlog aan die golvende kleederen te verklaren ¹⁾ (1568).

In dien tijd is alles buiten de maat. Er wordt vreeselijke ondeugd, maar ook groote deugd ten toon gespreid: pothuizen en kathedralen. Het *Pflanzbad* brengt de schilders in verrukking, maar wie zou er willen wonen?

1) SCHMIDT, *Histoire littéraire* I, 236, 332. REUSS, *Vieux noms*, 92—101.

VIII.

Noch de TAULERS, noch de GEILERS konden verhinderen, dat het bederf de overhand kreeg. Zij waren groote karakters, die, evenals andere heiligen, trachtten de Roomsche kerk door vroomheid en zedelijkheid te hervormen. Wij gevoelen eerbied voor die mannen, meer nog dan de poëtes en de katedralen trekken deze Christelijke helden ons aan, maar zij hebben schipbreuk geleden. GEILER zoowel als zijne vrienden BRANT en WIMPHELING. BRANT werd in 1457 in de herberg zijns vaders, de *Lion d'or*, geboren; hij gaf in 1494 zijn beroemd gedicht uit, „La Nef des Fous”, „Het schip der zotten”, waarin hij de ondeugden aantastte. GEILER ontleende aan dit gedicht de stof voor eene reeks vasten-preeken. Hij klaagde de geestelijkheid wel aan, doch liet de Kerk er buiten. Het was zijn doel, de zeden van het volk te verbeteren, door de vroomheid in Roomschen geest meer ingang te doen vinden. Toen de Reformatie kwam, verheugde hij zich er in, dat hij ging sterven (10 Mei 1521).

Ook WIMPHELING, die GEILER tot vriend en leermeester gehad heeft, en die bijgenaamd werd *paedagogus Germaniae*, heeft niets van betekenis kunnen uitwerken. Den 25sten Juli 1450 te *Schlestadt* geboren, viel hij krachtig het pauselijk nepotisme, de onzedelijkheid, de begeerlijkheid en de gierigheid der geestelijken aan. Hij was zelfs zoo stoutmoedig, te beweren, dat het monnikenleven geen hoogere openbaring van vroom leven was. Toen LUTHER tegen TETZEL te velde trok, juichte hij hem toe, en werd zelfs een oogenblik van ketterij beschuldigd, ofschoon hij met geestdrift gestreden had voor de leer van de onbevleete ontvangenis van MARIA.

In den strijd tusschen REUCHLIN en de Dominicanen weigerde hij zich uit te spreken. Hij was een van die mannen, die volgens het woord van GOETHE, met schrik terugdeinzen voor de geesten, die zij hebben opgeroepen. Hij schreef aan CAPITO een brief, om zijne verontwaardiging te kennen te geven, dat hij predikte tegen de vereering van de maagd MARIA. De schrik sloeg hem om 't hart, toen hij hoorde, dat men in *Schlestadt* eene poging had gewaagd om de Reformatie in te voeren. Hij herademde, toen hij vernomen had, dat na de bloedige overwinning, op de boeren behaald, de Luthersche predikaties verboden werden. Hij stierf 17 November 1528. ¹⁾

Waarom konden zij niets uitwerken? Zij wilden de Kerk verbeteren, niet reformeeren. ²⁾ Zij wilden, dat de vroomheid en de zeden zouden

1) SCHMIDT, *Histoire littéraire*, I, 84—99. R. REUSS, *Vieux noms*, 160—170. RATHGEBER, „Un humaniste du seizième siècle”. *Bulletin*, XVIII, 1869, 561—572, en XIX—XX, 1870 en 1871, 49—58.

2) Men mag ze niet met de reformatoren vóór de Reformatie verwarren. Zij waren reformatoren tegen hun wil. Uit een brief van WIMPHELING van 11 November 1524 blijkt dit. Zijn geliefde leerling JACQUES STURM neigde steeds meer tot de nieuwe denkbeelden. Hij als zijn meester waarschuwde hem. Hij verhaalt, dat toen het volgende gebeurde: „Het kwam mij voor, dat hij geheel met het vergif van WICLIF vervuld was. Ik maakte hem hierop opmerkzaam. Maar hij antwoordde mij: „Ben ik een ketter, dan hebt gij het mij gemaakt.” Hij heeft mij alzoo het zwijgen opgelegd (*indusit mihi silentium*). BAUMGARTEN, *Jacob Sturm*, Rede, 27, n. 8.

hersteld worden, en niet, dat de leer, het dogma, werd gereformeerd. En de historie, die de moderne Godgeleerden niet in het gevele komt, leert ons door alle eeuwen heen: de leer is de bron, en het is eene dwaasheid, een zuiveren stroom uit een onzuivere bron te verwachten.

De reformatie door de mystiek, de reformatie door de moraal, moest gevolgd worden door de reformatie door de leer, die waarlijk mystiek en zedelijk is, die van LUTHER, ZWINGLI en CALVIJN.

Terwijl de nacht op het oude *Pflanzbad* valt, zie ik slechts twee steenen voor mij verrijzen, een graf en een preekstoel; een grafsteen waarin Rome zinkt, een preekstoel waardoor de Reformatie verrijst.

DERDE GEDEELTE.

STRAATSBURG EN DE REFORMATIE.

I. St. Pierre-le-Jeune. — II. De kapel St. Jan. — III. Kerk en kapittel St. Thomas. —
IV. Matthias Zell en Catharina Schutz. — V. Capito. — VI. Bucer. — VII. Hédion. —
VIII. Jacob Sturm. — IX. Jan Sturm. — X. Eene wandeling.

I.

IJ begeven ons in het *Hôtel de France*, een oud gebouw, dat den domheeren heeft toebehoord, dat altijd te herkennen is aan eenige bijna vierkante vensters, waarin vroeger een kruis is geweest. ¹⁾

Daartegenover is de oude *St.-Pierre-le-Jeune*-kerk. ²⁾ Het is een schilderachtig gebouw, al bestaat het uit verschillende bestanddeelen. Er zijn kleine kapellen bij het schip of bij het koor der kerk gevoegd, oude uitbouwsels van alle hoogten, in

alle stijlen, in alle afmetingen. „Als men door de kleine deur naast

1) Tot de Revolutie werd het huis bewoond door de domheeren van *St. Pierre-le-Jeune*; kort daarna vinden wij er eene herberg: *A la pièce de quinze sols* (men at er zeker voor dien lagen prijs), welke in 1827 veranderd werd in het *Hôtel de France*. SEYBOTH, 17.

2) Het is mogelijk, dat zij weldra dien naam verdient; men gaat haar restaureeren . . . Wat zou CAPITO zeggen, als hij in kleurenpracht en met verguldsel versierd al die beelden zag verschijnen? Een Straatsburger zeide mij: „Ieder, die smaak heeft, moet er een afkeer van hebben, wanneer hij van dit meesterstuk van een middeneeuwsch architect, de muren in rood en wit geverfd ziet, welke kleuren reeds in elkaar loopen door den mist van den winter, en die arme beelden van heiligen, die zoo schoon zijn in het zandsteen der *Vogesen*, aan welke men nu kleederen van appelgroen en vermiljoen heeft gegeven, terwijl men hun gouden kronen op het hoofd zette.” Men zie; *Urkundliches über die Jung-Sankt-Peter-Kirche und Gemeinde*, I. Theil, 1888, 6.

de apotheek „*La Fleur*” binnentreedt, wordt men aanstonds meer dan zes eeuwen teruggeleid. Door een nauwe gang tusschen de muren komt men in het klooster, bij het noorden van het schip gelegen, waaraan men nog eenige sierlijke kolommetjes van de XI^{de} of XII^{de} eeuw opmerkt.” ¹⁾ Weldra is men in de kapel van de ZORNS, ²⁾ een der bekende familiën van *Straatsburg*, wier geschiedenis zoo nauw met die der stad is saamgeweven. Oude grafsteen, waarvan de jongste van 1505 is, zijn tegen den muur opgericht; bisschoppen, domheeren, ridders, en een of twee verdwaalde, staan rechtop en zien u aan. En als men op de markt uit deze schaduw, niet alleen van de kloosters en de kapellen, maar ook der historie komt, is men ingewijd; het gezicht en de verbeelding zijn op het punt, waarop zij zijn moeten.

Wij hebben slechts te wandelen op het plein tusschen de kapel en de woning der kanunniken. Met die fraaie boomen heeft zij een weinig, ja veel van het kloosterachtig uitzicht behouden. In onze verbeelding zien wij CAPITO, met zijn doctorsrok en muts, den eersten predikant van *St. Pierre-le-Jeune*, zich naar zijne kerk begeven. Wij waren eerst in de middeleeuwen; wij zijn nu verplaatst in de dagen der Reformatie.

II.

Wij begeven ons naar de *St.-Jan*-kapel der kathedraal.

In de XVI^{de} eeuw was het 't eenvoudigst, door het groote zijportaal, *St. Laurens* genaamd, te gaan, en als wij er den 9^{den} November 1523 doorgestaan waren, zouden wij niet alleen geweest zijn. Het geheele plein was gevuld met eene opgewonden menigte, die den bruiloftsstoet van ANTONIUS FIRN, pastoor van *St. Thomas*, begroette. NIKOLAAS GERBEL schreef denzelfden dag: „Meester ANTONIUS, gewezen pastoor van *St. Etienne*, tegenwoordig predikant van *St. Thomas*, heeft gedurende verscheiden jaren geleefd met een persoon, die bij hem inwoonde, volgens de paapsche onzedelijkheid. Eenige dagen geleden is hij met haar getrouwd. Hij heeft zijn huwelijk van den kansel den volke bekend gemaakt. Op het oogenblik waarop ik schrijf, gaat, na een rede van Dr. ZELL om het huwelijk der predikanten aan te bevelen, de bruiloftsstoet op weg: twee achtenswaardige getrouwde vrouwen geleiden de bruid en eene menigte menschen volgt den stoet. Het is acht uur in den morgen, maar al is het vroeg, toch stroomt eene groote menigte samen om het nog niet vertoonde schouwspel te zien. De paapschen mompelen; de Christenen springen op van vreugde. Uit het volk roept iemand: „Hij heeft wel gedaan! GOD schenke hem duizend goede jaren!” Geloof mij, velen zullen dit voorbeeld volgen...” ³⁾

1) SEYBOTH, 47.

2) Een getuige van de twisten tusschen de families ZORN en MULLENHEIM was het oude stadhuis, de *Pfalz*. Daarin moeten twee trappen gemaakt zijn, zegt men, opdat de partijen elkander alleen in de zittingzalen zouden ontmoeten. Dit wordt betwist in: *Strassburg und seine Bauten, herausgegeben vom Architekten- und Ingenieurverein für Elsass-Lothringen*, 1894, 256.

3) Men zie: HORNING, *Kirchenhistorische Nachlese oder Nachträge zu den Beiträgen zur Kirchengeschichte des Elsasses*, 189 (volgens ADAM, *Vitae theologorum*, Art. ZELL).

Wij gaan door het groote portaal naar binnen. Wij komen in het noordelijk gedeelte der kerk, links van het koor. Het is het oudste deel van de kathedraal, het Romaansche. Tegenover ons is een Gothieke deur, die ons door middel van vijf treden naar beneden toegang verleent tot eene kleinere, lagere kapel: de kapel van den heiligen JOHANNES. Rechts staat de graftombe van den bisschop CONRAD VAN LICHTENBERG; tegenover ons staat het altaar. Voor dit altaar is in 1524 de eerste „Duitsche mis”, of liever de eerste Protestantsche Godsdienstoefening gehouden.

Hoe kon dit geschieden? In de kathedralen van dien tijd waren gewoonlijk twee verschillende kerken: die van de geestelijkheid, welke haar centrum in het koor heeft en gewoonlijk gesloten is door eene verheven plaats voor de zangers, en de andere, de kerk voor de parochiale gemeente, welke bij de hoofdkerk behoort. Het middenpunt van de kerk dier gemeente was de kapel van *St. Laurens*; daaruit is de plaats te verklaren, die deze kapel inneemt in de geschiedenis van den oorsprong der Straatsburgsche reformatie. Het was de kerk van GEILER en daarna van ZELL.¹⁾

Toen de menigte steeds meer toeliep, werd deze kapel te klein. Men voegde er het aanliggende deel van den kruisvleugel evenals de kapel *St. Martin* bij (1520), en deze drie ruimten, vanwaar uit het altaar van *St. Jan* gemakkelijk zichtbaar was, kregen den naam van *St.-Laurens-kapel*.²⁾

Het altaar van den heiligen JOHANNES! Van daar is de stroom van den Gereformeerden eeredienst gegaan; deze liturgische stroom ging zooveel Christelijke landen, *Genève* en geheel *Frankrijk*, vruchtbaar maken. Deze wateren zijn tot ons gekomen, ofschoon zij in hun langen loop wel wat van hunne frischheid en rijkdom verloren. Wij komen hierop terug!

III.

En toch was de *St.-Thomas-kerk*,⁴⁾ als het middenpunt van de Straatsburgsche reformatie, belangrijker dan de *St. Laurens*.

1) Zij bestaat eigenlijk niet meer, want in 1698 werd zij verdeeld in twee sacristieën. Maar haar prachtige voorgevel bestaat nog, waarop de marteling van den patroon der kerk is afgebeeld. Wij hebben hier den naam te vermelden van den man, die hem liet bouwen, PIERRE SCHOTT, „onbetwist de eerste persoon der republiek bij het einde der XVe eeuw. Onder zijne leiding werd de laatste constitutie der stad in 1482 vastgesteld... Hij zorgde er voor, dat het ambt van prediken werd ingesteld, en hij ontzag geen offers om dit te laten voortduren. De *St.-Laurens-kapel* (niet die, welke tegenwoordig dien naam draagt, maar die, welke tot sacristie dient), gebouwd in een tijd toen hij kerkvoogd was van de kathedraal, getuigt van zijn ijver en vroomheid... Een zijner drie dochters werd de grootmoeder van den beroemden JACQUES STURM.” DACHEUX, 285.

2) J. SMEND, *Der erste evangelische Gottesdienst in Strassburg*, 1897, 15—17.

3) „De belangrijkste door zijne afmetingen, na den dom.” *Strassburg und seine Bauten*, 241... SCHMIDT, 115: „de belangwekkendste van onze kerken, na den dom.”

4) „Lang hadden de kanunniken van *St. Thomas* gemeenschappelijk geleefd, evenals zij van het groote kapittel; in de XIV^{de} eeuw verdeelden zij hunne inkomsten en gingen huizen op de binnenplaatsen der kloosters bewonen, die in den omtrek der kerk lagen, en waarvan onderscheidene nog de teekenen hunner oudheid vertoonen.” SCHMIDT, 117.

Ook hier was een plein tusschen de kerk en de huizen der domheeren. Er waren vier en twintig prebenden.

Na de slotkerk te *Wittenberg*, waaraan LUTHER zijne stellingen sloeg, na de *Domheerenstraat* te *Genève*, waarin CALVIJN woonde, bestaat er geen plek in de Protestantsche wereld, die belangrijker is dan het *St.-Thomas*-plein. Dit is belangrijker dan het *Münster*-plein te *Zurich*. Niet dat de personen, die in *Straatsburg* arbeidden, meer beteekenden dan ZWINGLI, doch er was aldaar meer dan menschen, er was een geest, een geest van verzoening tusschen Lutherschen en Gereformeerden.

Men begon deze kerk in 1031 te bouwen; in den loop der eeuwen werd zij telkens herbouwd, haar eigenaardige vierkante toren is deels uit de XII^{de}, deels uit de XIV^{de} eeuw. Zij is niet één gebouw, maar gelijk bijna alle kerken uit dien tijd eene verzameling van gebouwen in den Romaanschen en in den Gothischen stijl. Van binnen, zegt een harer bewonderaars, „is het schip van 1330 een bewonderenswaardig werk, dat de verbazing niet alleen van de kenners, maar ook van allen moet opwekken, die een oog hebben voor de schoonheid en stoutheid harer vormen.”¹⁾ De kanunnik ERLIN ontwierp de sierlijke, lichte pilasters, die het zwaarste timmerwerk dragen. Als *Straatsburg* zijn *St. Thomas* niet had, zou het evenmin *Straatsburg* zijn, als wanneer het beroofd was van zijn kathedraal.

Van de *St. Thomas* is de reformatie uitgegaan, dewijl hare voor naamste domheeren haar ondernamen en haar maakten tot een rijk middenpunt, vanwaar schoone denkbelden, doorzettingsvermogen, gematigde gevoelens en opvoedende kracht uitgingen.²⁾

De *Straatsburgsche* reformatie was door den drang van het volk tot stand gebracht. De regeering moest de beweging regelen, soms haar intoomende, soms haar begunstigende. *Straatsburgs* kerk werd door een wijs optreden der overheid zeer gebaat.³⁾

1) SCHNEEGANS, L'église de St. Thomas à Strasbourg et ses monuments, 1842, 126, 128.

2) Dr. G. C. KROD, Die Stiftsherren von St. Thomas zu Strassburg (1518—1548). Bijdrage voor de geschiedenis van kerk en school van *Straatsburg*, 1892.

3) De bevolking was in drie klassen verdeeld: de *edelen*, verdeeld in tientallen, die later tot een enkele werd gebracht, welke het burgerschap bezaten; de *burgers*, die genoopt waren zich aan te sluiten bij de gilden en zoo met de handwerkslieden vermengd bleven; de *handwerkslieden*, verdeeld in tien tot acht en twintig. De huizen, die aan deze gilden behoorden, heette „Stuben”. De magistraat bestond uit drie Raden, de XIII, de XV en de XXI, die voor het leven benoemd werden, en de permanente regeering en van den Grooten en den Kleinen Senaat. Al deze Raden waren gevormd uit edelen en plebejers. De „*Ammeistre*” (een man uit het volk) oefende het uitvoerend gezag uit, en kon pas na vijf jaar herkozen worden. Hij riep den Senaat samen, legde dat lichaam de zaken voor en stemde het eerst. Vier „*Stettmeistres*” uit de edelen presideerden den Senaat, ieder gedurende drie maanden; dien tijd was hij „*Stettmeister Regent*”. Zoo was de constitutie van 1482. DACHEUX, *Pièces justificatives*, n. X, 85—87. De oorsprong dezer constitutie klimt op tot het jaar 1334. Men zie SCHMIDT, 35 en 54. De „*Ammeister*” of „*Ammenmeister*”, van het oud-Duitsche woord *amma*, werk, of *amman*, werkman, was het hoofd der bedrijven. Ibid., 32 en n. 2. Deze eigenaardige constitutie werd elk jaar bij de vernieuwing van den Senaat, in Januari, door de burgerij, die voor de kathedraal vergaderd was, bezworen. De dag, waarop deze ceremonie plaats had, heette de *Schwœrtag*, en het stuk de *Schwœrbrief*. Ibid., 54, 55 en n. 3.

Het volk vormde de kracht, bij de regeering school de wijsheid, maar van *St. Thomas* ging de leidende geest uit.

Aanstands was het kapittel verdeeld; de meerderheid nam de Reformatie aan. Van 1528 en 1529 was, dank zij de regeering, de strijd tusschen beide partijen geëindigd. Ieder behield zijne vrijheid; maar de Roomsche kanunniken woonden niet in de stad. Van 1529 af had de groote ommekeer onder leiding van BUCER plaats. De mis werd afgeschaft.

Men ging wiskunde en dichtkunst onderwijzen. BÉDROT, hoogleeraar in het Grieksch, werd in 1529 tot domheer benoemd; de eerste, die door de overheid werd voorgesteld. Hij stierf in 1541. In 1539 werd het Statuut van 9 September afgekon- digd. Voortaan zouden de vier en twintig kanunnik- schappen geen bloot vette eerepostjes meer zijn. Zij konden alleen bezet worden door mannen, die een plechtig examen hadden doorstaan, en die de kerk als predikan- ten of als hoogleer- aren konden dienen. Zij moesten ook de Tetrapolitaansche Geloofsbelijdenis ¹⁾ onderschrijven.

De *St.-Thomas*-kerk.

Om CHRISTUS' wil, om het heil der zielen, om kerk en school, had het kapittel van *St. Thomas* zijne privilegiën laten varen. ²⁾ Maar het behield zijne autonomie, zijn eigen leven. De nieuwe domheeren leggen een examen af, maar het kapittel benoemt. Het blijft een Godsdienstig,

1) Deze confessie werd op den landdag van *Augsburg* (1530) door de vier steden: *Straatsburg*, *Constans*, *Memmingen* en *Lindau* voorgesteld.

2) Dr. G. C. KROD, 6 26. „De afstand van de kerk en hare inkomsten had in 1549 door bisschop ERASMUS plaats; het recht van eigendom werd hem gewaarborgd door den vrede van *Munster* en de capitulatie van 1681.” SCHMIDT, 117.

geestelijk lichaam. Zoo werd *St. Thomas* velen, die GODS Woord hoorden in de Protestantsche stad, ten zegen.

IV.

Bijna alle reformatoren van *Straatsburg* hebben de woningen der domheeren, waarvan vele nog in goeden staat verkeerren, bewoond.

In de eerste plaats de groote, populaire prediker MATTHIEU ZELL. ¹⁾ Meester MATTHIJS noemt het volk hem. Hij werd in 1477 te *Kaysersberg* geboren. Na als soldaat gediend te hebben, ging hij te *Freiburg* studeeren. Daar ontmoette hij CAPITO, URBANUS REGIUS, JACOB STURM, die in de Protestantsche wereld, en J. MEIJER VAN ECK en JAN FABER, die later als Roomschen beroemd werden, de een de toekomstige tegenstander van LUTHER, de ander de toekomstige raadsheer van koning FERDINAND. ZELL werd rector der universiteit op den dag, waarop LUTHER den 31sten October 1517 zijne stellingen te *Wittenberg* aansloeg. In 1518 werd hij pastoor van de *St.-Laurens*-kapel, en bleef dit ambt tot zijn dood, in 1548, uitoefenen. Van meet af toonde hij zijn medelijden met het arme volk, door het gratis absolutie te geven, „Ik zond ze vlug weg,” zeide hij, „zonder ze te melken noch te villen.”

Dit beviel den fiscus van het bisdom niet. ²⁾ Weldra was hij onder den invloed van LUTHER. ³⁾ „Zijne geschriften,” placht hij te zeggen, „heb ik gelezen en herlezen, en ik heb er mijne prediking op alle punten, waar ik ze waar vond, naar gewijzigd.” ⁴⁾ Hij veroordeelde den aflaat en het vagevuur. De geestelijkheid werd boos. Maar ZELL leidde een onberispelijk leven; hij was daarbij een mensch, die zich zelven niet zocht, en de overheid steunde hem. In 1521 predikte hij openlijk het Evangelie, ⁵⁾ den brief aan de Romeinen uitleggend. De populariteit van den stoutmoedigen prediker werd steeds grooter, en weldra werd de *St.-Laurens*-kapel te klein. Hij ging in het schip preeken; maar de domheeren verboden hem, GEILER's preekstoel te beklimmen, en sloten dezen daarom af. Toen maakten de meubelmakers van eene naburige straat (de *Kurbengasse*) een houten preekstoel, die uiteengenomen kon worden, en telkens werd deze voor hem opgesteld. ⁶⁾

1) En niet MATTHIAS. Hij teekende MATTHAEUS. E. LEHR, Matthieu Zell, le premier pasteur évangélique de Strasbourg (1477—1578). Men zie: ERICHSON, Matthaeus Zell, 1878, Bulletin, X, 1861, 26.

2) LEHR, 12—18.

3) Zijne geschriften werden spoedig ook in *Straatsburg* verspreid, vooral door GERBEL, griffier van het kapittel der kathedraal. Bulletin, XXIII, 1874, 482, 483.

4) LEHR, 19.

5) Hij was de eerste niet. P. PHILIPPI, pastoor van de *St.-Pierre-le-Vieux*-kerk, was hem voorgaand. In 1521 gaf TILMAN DE LYN, een Karmeliet, eene memorie uit, „die het oudste document der reformatie van *Straatsburg* is”. Bulletin, XXIII, 483, 484.

6) In 1659 moet, volgens Dr. OBRECHT, deze kansel gevonden zijn in de kapel van de begraafplaats van *St. Helena*. W. HORNING, Dr. Johann Marbach, 17, n. 1. Volgens FR. XAVER KRAUS (407) zag RUINART dezen preekstoel in 1696 op het binnenplein bij de sacristie. Beide berichten zijn niet betrouwbaar. De omstandigheid, dat Dr. OBRECHT er bij verhaalt, dat LUTHER, ZWINGLI en BUCER op dien preekstoel predikten, is niet geschikt om zijn verhaal ingang te doen vinden!

In 1523 werd de prachtige preekstoel van GEILER voor hem geopend. Zijne vijanden wilden hem een boozen trek spelen, maar zijne vrienden bewaakten hem dag en nacht. Hij gaf zijne beroemde Apologie uit, eerst in het Latijn, daarna in het Duitsch, welke hij opdroeg aan al de vrienden des Evangelies. Dit merkwaardige stuk, met zijn krachtigen stijl, is het eerste eenigszins uitvoerige stuk betreffende de reformatie in den *Elzas*. Hij halen er slechts de volgende regels van aan: „In den naam GODS, laat hen mijn huis afnemen; ik hoop er een in den hemel te vinden, niet met handen gemaakt... Laat hen mij alles afnemen wat ik heb... het zij zoo! CHRISTUS, hun HEER en Rechter, is ook beroofd en aan het kruis gehangen. Ik ben naakt en ledig op de aarde gekomen; ik moet er naakt uit weggaan. Het doet er weinig toe, dat mijn gaan ten hemel door tegenstanders verhaast wordt. Waarheen men mij jage, de gezegende hand van CHRISTUS is daar om ons te bewaren en te leiden. Amen.” ¹⁾

Zijne vrouw, CATHARINA SCHUTZ, ²⁾ die men de OLYMPIA MORATA van den *Elzas* genoemd heeft, is niettemin eene van de beroemdste vrouwen der Reformatie geweest, zoowel door haar krachtigen geest, als door hare onbepaalde toewijding. De echtgenooten waren één hart en ééne ziel.

Hun huwelijk was reeds op zich zelf eene groote gebeurtenis. In zijne Apologie schrijft ZELL: „Hoe komt het, gij vicarissen der bisschoppen, dat gij uwe oogen sluit, zoodat gij niet ziet, dat in uwe diocese drie of vier duizend priesters een ergerlijk, wanordelijk leven leiden? En als een arme, kleine dorpspastoor volgens GODS gebod trouwt, vervolgt gij hem, maakt hem tot een martelaar, jaagt gij hem weg. Hij heeft zijne gelofte van kuischheid verbroken, zegt gij. En zou hij die niet verbroken hebben, als hij, gelijk zij, zich in de losbandigheid gewenteld had?” ³⁾

1) RÖHRICH, I, 132—147.

2) BUCER heeft haar verweten, dat zij haar man overheerschte. Zij hield briefwisseling met LUTHER, die haar „mijne geliefde vriendin en zuster” noemde. LEHR, 49, 79—83.

3) LEHR, 31. Het huwelijk der reformatoren heeft tot heel wat laster van Roomsche zijde, zelfs van hunne geleerdste en minst bevooroordeelde schrijvers, aanleiding gegeven. De abt GUERBER (*Histoire politique et religieuse de Haguenau*, 1876, I, 218) schrijft: „BUCER is de ziel van dit werk der duisternis. Hij kwam te *Straatsburg* met eene vrouw, eene non, die hij uit haar klooster had medegenomen. Pastoor A. FIRN, van *St. Thomas*, volgde in 1523 dit voorbeeld en de pastoor van *St. Laurens*, ZELL, zegende deze heiligschennis in. FIRN, de schaamteloze, had zich niet ontzien, zijn huwelijk af te kondigen met haar, die jarenlang zijn bijzit was geweest, en ZELL wenschte hem daarmede luidruchtig geluk. CAPITO volgde zijne vrienden na. ZELL sloot de rij trouwlustigen en koos tot gezellin CATH. SCHUTZ, dochter van een tuinier, een soort van manwijf, dat haar man haar leven lang onder den duim hield... Het was de zinnelijkheid in al hare ruwheid, de verheerlijking van het vleesch en van den meined, in de zeden van den *Elzas* onbekend, en men zal zich niet verwonderen, dat zedenbederf, hetwelk den reformatoren wanhoopskreten ontlokte, de vrucht was van dezen dooden boom. Wij verstaan, dat men tot zulke feiten het zwijgen doet. Maar de Protestantsche schrijvers zoeken deze zedelijke daling te rechtvaardigen. Hij, die het daarvoor opneemt, is meer verblind of schuldiger, dan zij die hij tracht te verdedigen.” Men moet de historieschrijvers, die niet in staat zijn de geschiedenis te verstaan, beklagen. Maar wat te zeggen van een man als de gewezen bisschop van *Orleans* DUPANLOUP, den vriend van MONTALAMBERT, die in eene rede, in 1867 te *Mechelen* gehouden, durfde beweren: „Wie zijn de zoogenaamde Gereformeerden? Een LUTHER met de non, die hij uit haar klooster haalt, een CALVIJN met twee of drie gezellinnen van dat soort, een OECOLAMPADIUS, een BUCER, een ZWINGLI, een BEZA en al die vreemde reformatoren, wier reformatie,

Hij was echter niet de eerste Straatsburgsche predikant, die trouwde. ENDERLIN was hem drie weken vroeger daarin voorgegaan. Deze zegende het huwelijk van FIRN in, en bij die gelegenheid sprak ZELL een beroemd geworden leerrede uit. FIRN werd door het kapittel afgezet, en men zond een vicaris van *St. Pierre-le-Vieux*, om in zijne plaats te prediken. Toen FIRN zag, dat deze op den preekstoel van *St. Thomas* stond, greep hij hem eigenhandig aan, en noodzaakte hem, van den preekstoel af te komen. ZELL volgde deze voorbeelden den 3den December 1523.

Het huis van ZELL werd voor *Straatsburg* een model. De geest der Straatsburgsche reformatie spiegelde zich daarin af, ook door milde gastvrijheid. Van welken geest ZELL was, blijkt uit het volgende. Toen MELANCHTHON hem zijn oordeel vroeg over de leer van het Avondmaal, sprak hij: „Mijnheer PHILIPPUS, ik zal u ronduit zeggen, wat ik er van denk. Sedert het GODE behaagd heeft, mij tot kennis van Zijn Evangelie te brengen, heb ik altijd geloofd en gepredikt, dat het ware lichaam en bloed van CHRISTUS, mijn Goddelijken Zaligmaker, aan allen gegeven wordt die aan het Avondmaal deelnemen. Maar wat betreft het geloof, dat ik dit lichaam en bloed *substantialiter, essentialiter, realiter, naturaliter, praesentialiter, localiter, corporaliter, transsubstantialiter, qualitative, quantitative, ubiqualiter, carnaliter* ontvang, de duivel heeft deze woorden uit de hel gehaald. JEZUS heeft eenvoudig gezegd: „Dit is Mijn lichaam, dit is Mijn bloed.” Ik houd mij aan deze woorden, en ik geloof niets anders dan hetgeen mijn Meester zelf gezegd heeft. Wanneer hij het noodig gevonden had de woorden *substantialiter* enz. er bij te voegen, zou Hij het wel gedaan hebben.” ¹⁾

gelijk een hunner vrienden opmerkte, evenals blijspelen, altijd met een huwelijk eindigde; de uitdrukking is van ERASMUS. Maar die lieden verstaan de satanische kunst van te bedriegen door den zin der woorden te vervalschen, en daarom noemen zij zich de Gereformeerden en de kerk: Babylon... Zij waren het heilige Jerusalem, dat zij bevolkten met hunne vrouwen en kinderen. Zulke menschen Gereformeerden te noemen, ware te veel gevegd... Wij werpen hun geen beledigingen naar het hoofd, wij noemen hen slechts met namen, die feiten zijn; zij protesteerden, wij noemen hen Protestanten, dat is het feit. Ik voor mij zal mij er nooit toe laten vinden, de kinderen van LUTHER en CALVIJN Gereformeerden te noemen.” (*Discours prononcé par Mgr. l'évêque d'Orléans, 15, Paris, DOUNIOL, 1897.* Als een DUPANLOUP niet achter de waarheid heeft kunnen komen, hoe zullen dan de kleine pastoors en abten het kunnen? Wij antwoorden hen met de woorden van FAREL: „Er zijn personen, die zoo heilig, rein en waardig zijn, dat zij nooit in die lage vuilheid des huwelijks kunnen zijn... Indien de heilige en waardige mannen hoereerders en overspelers zijn, die als monniken buitensporige dingen doen, dan zijn daar eenige zonden, vooral wanneer men iets bemerkt, waardoor de stand onteerd wordt of schade lijdt; maar dit is niets, vergeleken met het aannemen van den huwelijken staat, want doet men dit, dan moet men naar het vuur en sterven... O heilige huwelijksstaat, wat zijt gij bedorven en onteerd! O brutale wereld, die van zinnen beroofd zijt!... Gij koningen, vorsten, heeren, rechters, aan wie onze GOD Zijn volk heeft toevertrouwd, ziet gij dan niet, welke groote schandalen die priesters, Franciscaners en monniken in uwe landen bedrijven? Zij verleiden vrouwen en meisjes, en plegen openlijk schandelijke en verfoeilijke hoererijen en ontuchtigheden, zoodat men bij duizenden arme meisjes ziet, die door hen verleid en verdorven werden, terwijl ontelbare huwelijken bedorven of verbroken werden, waaruit onderscheiden moorden ontstaan.” (*S o m m a i r e, 103—105.*)

1) LEHR, 51. Juist in het stuk van het Avondmaal gaf ZELL blijk van een ruimen, onbe-neveld blik. Zonder zich van zijne ambtgenooten te scheiden, wist hij soms een zelfstandig

CATHARINA was minstens even ruim van hart als haar man; zij streed voor de verdraagzaamheid, toen zij schreef: „Dat de regeeringen de boosdoeners straffen, het zij zoo! Maar het komt haar niet toe, geweld in zake het geloof te gebruiken; het geloof is van het domein der conscientie, daarover hebben de machten dezer wereld niets te zeggen.” ¹⁾

Het is te begrijpen, dat het huis van ZELL een toevluchtsoord werd voor ongelukkigen, vervolgd, zelfs voor eenige ketters. „Allen,” schreef CATHARINA, „die gelooven in JEZUS CHRISTUS, den waarachtigen Zoon GODS en den eenigen Zaligmaker der menschen, kunnen zich onbeschoemd bij ons vervoege; wij zullen ze onder ons dak en aan onze tafel ontvangen: wij zullen eenmaal met hen deel hebben aan het Koninkrijk GODS. Daarom heb ik, met bewilliging van mijn echtgenoot, mij de zaak van een menigte menschen aangetrokken, hun met mijne pen en tong hulpe biedend. Of zij Lutherschen, Zwinglianen, Schwenckfeldianen of Wederdoopers zijn, hetzij zij arm zijn of rijk, of zij, naar PAULUS' uitdrukking, wijs zijn of dwaas, allen hebben bij ons vrijen toegang. Wat deed hun naam er toe? Wij waren niet gedwongen hetzelfde te gelooven als ieder hunner; maar wij waren hun allen bewijzen van liefde en vrouwen schuldig. Dit heeft ons onze Meester JEZUS CHRISTUS geleerd.” ²⁾

standpunt in te nemen. In 1547 weigerden drie jonge studenten uit *Zurich* het Avondmaal te *Straatsburg* te gebruiken. Zij hadden bezwaren, die de leer betroffen. LAVATER, een hunner, later schoonzoon en opvolger van BULLINGER, logeerde bij MARBACH en zocht steun bij ZELL. In October 1546 schreef hij aan BULLINGER: „ZELL heeft, door bijzondere welwillendheid voor u en PELLICANUS, mij in zijn huis ontvangen. Men is fel op hem gebeten. Maar hij zegt mij, goeden moed te hebben. Hij is niet bevreesd; hij heeft veel anderen gesteund.” Opera, XII, 397. BUCER, HÉDION en P. MARTYR schreven naar *Zurich*, om de zaak mede te deelen, en te vragen, dat men het drietal zou aanraden de ergernis te doen ophouden. ZELL onderteekende den brief niet (6 December 1546, *ibid.*, 437—442, 462). CALVIJN karakteriseerde wellicht ZELL juist, toen hij in 1549 aan PARENT, die hem bij de leiding der Franse kerk verving, schreef: „Het is zeker stoutmoedig van u, dat gij MATTH. durfde aanvallen, die niet goed verdragen kan dat men hem raadt, en nog minder dat men hem berispt. Ik verheug mij er in, dat dit zoo gelukt is. Laat ons tevreden zijn met deze vriendschappelijke verklaring en niet verder het recht onzer kerk zoeken.” Opera, XI, 132. Het is niet zeker, of met MATH., ZELL bedoeld is.

1) GASPARD VON SCHWENCKFELD kwam in 1528 te *Straatsburg*. Hij werd dikwerf vinnig door de reformatoren bestreden. Een van zijne grondstellingen was: „Men moet het het Woord van GOD niet verwarren met de Heilige Schriften. Alleen CHRISTUS is het Woord GODS genoemd.” Hij verklaarde, dat LUTHER in zake het Avondmaal en den Bijbel feil ging. Hij verweet hem, te veel te laten vallen, niet genoeg gewicht te hechten aan de werken. Hij zeide zelfs, „dat hij zich liever schaarde aan de zijde der papisten, dan aan die van LUTHER”. LEHR, 75, 76. Toch was hij een edel en vroom man. CATHARINA bleef vijf en twintig jaar met hem brieven wisselen en verdedigde hem met kracht.

2) LEHR, 72, 73. In 1562 stierf ELISABETH HECKEL, eene volgeling van SCHWENCKFELD. Door ziekte verzwakt, kon CATHARINA niet gaan, maar zij liet zich naar de begraafplaats brengen en hield daar eene lijkrede. HORNING, *Beiträge zur Kirchengeschichte des Elsasses*, 1887, 21. Langen tijd daarvoor hield zij eene rede op het graf van haar man. Zij verklaarde, niet in het ambt des leeraars en der apostelen te willen treden; dat zij, zonder vooraf nagedacht te hebben, zonder te denken dat zij zoo zou spreken, uit haar huis gegaan was, maar dat zij niet zwijgen kon. In de *Beiträge* zegt HORNING: „Niettegenstaande den eindeloozen vloed harer woorden, getuigden deze van een verheven geest en van eene moedige, Christelijke overtuiging.” Toch was zij eene gevoelige, liefhebbende vrouw. BUCER schijnt haar dit in een brief van MYCONIUS (1548) te verwijten. „De weduwe van onzen ZELL, eene vrome, heilige vrouw, komt tot u, om te trachten eenigen troost in hare smart te

Dit waren niet slechts ijdele woorden. Toen ZWINGLI en OECOLAMPADIUS zich naar *Marburg* begaven, logeerden zij bij ZELL.¹⁾ Maar behalve deze beroemde gasten herbergden zij zooveel onbekenden! In 1524 moesten honderd vijftig burgers in den nacht vluchten. „Ik herbergde er tachtig in ons huis,” zegt CATHARINA, „en gedurende vier weken hadden wij er niet minder dan vijftig à zestig aan onze tafel. Vele edelen en burgers hielpen ons, hen te onderhouden.” Men moet in aanmerking nemen, dat ZELL wel eenig vermogen van zijne ouders had, doch het grootste deel was hem ontnomen.²⁾

V.

ZELL kwam uit zijn huis (het strekte zich uit van de *Bruderhof*-straat tot de *Judengasse*)³⁾ en begaf zich naar n°. 10, op den hoek van de *Schoenmakersstraat*. Dit huis heette *Zum Römer* (In den Romein).⁴⁾

ZELL klopte aan de gewelfde deur, die nog steeds in den lagen gevel staat. Laat ons met hem binnengaan. De binnenplaats is nog niet veranderd. Het is daar alles oud en met mos bedekt. De meester van het huis is CAPITO;⁵⁾ wij kunnen eene menigte zijner landslieden bij hem vinden. In 1525 logeerden hier LE FÈVRE, onder den aangenomen naam van ANTONIUS PEREGRINUS,⁶⁾ en GERARD ROUSSEL, onder den pseudoniem JEAN TOLNINUS,⁷⁾ die uit *Meaux* vluchtten. Hier schreef ROUSSEL ongetwijfeld zijne brieven over den Straatsburgschen eeredienst. FAREL is er ook, en VEDASTE van *Rijssel* en SIMON ROBERT van *Doornik*. MICHEL D'ARANDE voegt zich ook bij hen;

vinden. Want op dit punt is zij wel menscheijk. Zoo vernedert de God van alle genade de personen, die Hij met groote gaven versierde. Deze vrouw brandt van liefde voor de kleinen en bedroefden. Zij kent de mysteriën van CHRISTUS zeer goed en zoekt er altijd dieper in door te dringen. Maar zij doet nu te menscheijk, door met onwil den dood der haren te dragen, zich vreemde verwijten doende, alsof het haar schuld was.” (HORNING, *ibid.*, 55, 120, 140.) Had niet de droefheid meer sympathie verdiend?

1) Den 6den September 1529 uit *Bazel* vertrokken, kwamen zij denzelfden dag te *Straatsburg*, zegt STÄHELIN, U. Zwingli, 1897, II, 393. Maar HÉDIO, in zijn *Itinerarium*, verhaalt, dat zij den 8sten aankwamen, dat zij den 12den beiden predikten, en den 19den „den voet in den stijgbeugel” hadden. ERICHSON, Hedio's *Itinerarium* (Separat-Abdruck uit het *Zeitschrift für Kirchengeschichte*, 1880, IV, 3, 5, 6.) Men zie: ERICHSON, *Das Marburger Religionsgespräch*, volgens ongedrukte oorkonden, 1880, 13.

2) Den 8sten Maart 1539 schreef de Raad der XIII aan STURM, toen te *Frankfort*, dat, indien de vrede tot stand kwam, men zich beijveren moest om Meester ZELL zijne goederen, „die hem ontnomen waren door die van *Freiburg*, alleen omdat hij het evangelie predikt,” terug te geven. WINCKELMANN, II, 506.

3) ERICHSON, M. Zell, 40. De poort van den *Bruderhof* is oud en heeft op den sluitsteen van het gewelf een pelikaan.

4) N°. 9, op den hoek van de *Salzmann*-straat en het *St. Thomas*-plein, ziet men tusschen de pannen van het dak een steenen haan, waaruit blijkt, dat de oude domheerenwoning tegen het einde der XIVde eeuw *Zum Hankrott* (In het *Hanengekraai*) genoemd werd, toen de domheer J. TWINGER (1346—1420), wiens kroniek de grondslag werd van *Straatsburgs* geschiedenis, aldaar woonde. SEYBOTH, 479, 482.

5) Men zie BAUM, *Capito und Butzer*, 1860.

6) HERMINJARD, I, 406, n. 5, en 410, n. 2.

7) *Ibid.*, 408, n. 13.

CALVIJN II.

en andere Fransche lieden, gelijk FAREL ¹⁾ schrijft: de geheele aanhang van LE FÈVRE ²⁾ — Wat later, na CAPITO's dood, komt PETRUS MARTYR, die professor in de uitlegkunde was, eenige jaren in hetzelfde huis wonen.

WOLFGANG CAPITO, eigenlijk KÖPFEL geheeten, doctor in de Godgeleerdheid, in de rechten en in de geneeskunde, komt het eerst ZELL te hulp.

Hij werd in 1478 te *Hagenau* geboren. ³⁾ Zijn vader, een smid, was raadsheer van die stad. Zijne moeder was van adellijke afkomst. In 1506 werd hij professor te *Freiburg*, in 1512 predikant te *Bruchsal*; daarna riep men hem naar *Bazel*, waar hij eenige jaren in de hoofdkerk predikte. Hij was bevriend met ERASMUS, daarna met ZWINGLI. Door zijne lessen oefende hij grooten invloed; ook maakte hij propaganda voor de boeken van LUTHER, en werd de boezemvriend van OECOLAMPADIUS. Op aanbeveling van ULRICH VON HUTTEN werd hij prediker en raadsman van den aartsbisschop ALBERT VAN BRANDENBURG, den Duitschen MECENAS, die evenwel niet aarzelde TETZEL de hand boven het hoofd te houden. LUTHER schreef tegen hem een van zijne scherpste invectieven. CAPITO stond bij hem in blakende gunst. Maar toen hij steeds meer de nieuwe denkbeelden omhelsde, gaf hij plotseling zijne schitterende positie op, en begaf zich naar *Straatsburg*, waar hij in Mei ⁴⁾ 1523 kwam. De reden daarvan was, dat de paus hem ongevraagd in 1520 eene plaats als domheer had gegeven, waarvan hij na een proces van twee à drie jaar in het bezit kwam. ⁵⁾

Hij hoopte nu een rustig leven te zullen hebben. ⁶⁾ Eerst meende hij ZELL tot kalmte te moeten vermanen, daar hij diens optreden te heftig vond. Maar deze antwoordde hem zoo, dat CAPITO, alle valsche schaamte latende varen, den kansel van *St.-Thomas* beklom.

De menigte kwam toestroomen om een domheer te hooren prediken. Monniken en priesters schreven schotschriften, traden zelfs in het openbaar tegen hem op, om te betoogen dat Dr. CAPITO de grootste schande aan den geestelijken stand aandeed. Men had nooit iets dergelijks gezien! Het was ketterij, wanneer een prelaat, een kanunnik zelf predikte! Er waren toch simpele priesters en monniken genoeg om dit te doen! Het slot van de zaak was, dat het kapittel van *St.-Thomas* CAPITO wegjoeg.

1) HERMINJARD I, 408, n. 13; 411, n. 8; 450, n. 6. De Franschen waren ongeveer zeven maanden bij CAPITO.

2) SCHMIDT, G. Roussel, 1845, 50.

3) RÖHRICH, I, 149—152.

4) Volgens de Real-Encyclopaedie, 3de uitg., III, 716, en RÖHRICH. BAUM zegt: einde Maart.

5) Vitae germanorum theologorum, a Melchiore Adamo, 88. Men zie: Urkundliches über Jung St. Peter-Kirche und Gemeinde, 6. KNOB, 28.

6) Een brief van 4 Mei 1524 aan A. BLAURER deelt ons mede, dat de overheid hem afzette, en vier dagen later hem, te midden van een heftigen strijd op staatkundig en kerkelijk gebied, weder herstelde. Zijn leven liep zelfs gevaar; de graaf van *Linanze* legde de hand op hem, maar CAPITO boezemde hem eerbied in door zijne onaandoenlijkheid. Urkundliches, 18—22.

Maar de burgers van *St.-Pierre-le-Jeune* namen hem aan en stelden hem in de plaats van hun predikant (1524). ¹⁾ De overheid keurde het beroep der burgers eerst in Februari 1525 goed. Aanstonds liet hij zijne aanspraken op zijne kerkelijke inkomsten varen, want hij was even belangeloos als ZELL en zijne ambtgenooten. Hij kon, al had hij betere tijden gekend, glimlachend zeggen: „Het Evangelie heeft mij netjes beroofd van mijne prebenden en inkomsten.” Toen later het geld, dat hij als predikant verdiende, niet voldoende was om zijn gezin te onderhouden, werd hij corrector aan eene drukkerij. Toen hij stierf, liet hij zoo weinig na, dat zijne kinderen op kosten van BUCER, die hun tweede vader geworden was, moesten opgevoed worden. ²⁾

VI.

BUCER was kort na CAPITO te *Straatsburg* gekomen. ³⁾ Ook hij woonde op het *St.-Thomas*-plein. In 1526 woonde hij *Rue Salzmann*, n°. 3, ⁴⁾ en in 1544 waarschijnlijk op den hoek der *Thomasgasse*, n°. 15, een oud gebouw, dat hersteld werd.

MARTIN BUCER was van nederige afkomst. Zijn vader was kuiper, zijne moeder vroedvrouw te *Schlestadt*, de stad van den humanist WIMPHILING. Hij werd 11 November 1491 geboren. Hij vond geen ander middel om aan zijn dorst naar studie te voldoen, dan door het kleed van een Dominicaan aan te nemen (1507). Maar weldra werd hij van de dwaling genezen. Hij ging naar *Heidelberg* (1517), gaf daar lessen, legde ERASMUS den Bijbel uit (1518); hij sprong op van geestdrift, toen hij LUTHER in zijne cel mocht ontvangen. Toen hem eindelijk de monnikskap te zwaar werd, legde hij die met verlof van den paus af (1521). Hij woonde toen eenigen tijd te *Ebernburg*, het beroemde kasteel van SICKINGEN. In 1522 werd hij pastoor van *Landstuhl*. Daar trad hij met ELISABETH SILBEREISEN in den echt, die evenals hij het klooster had vaarwelgezegd. Ten slotte vluchtte hij, na een hevigen strijd te *Wissenburg* (waar hij als vicaris geroepen was) met zijn pastoor, op een nacht (Mei 1523), vergezeld door soldaten, die hen en hunne zwangere vrouwen moesten beschermen. Den volgenden dag waren zij bij ZELL te *Straatsburg*.

1) Voorjaar 1524. BÜCHSENSCHÜTZ, *Histoire des liturgies en langue allemande dans l'Eglise de Strasbourg au XVIe siècle*, 1900, 14.

2) RÖHRICH, I, 155, n. 24. Men weet niet, hoe CAPITO tien jaar later in staat was het huis in de *Barbaragasse* te koopen. Op de goed geconserveerde binnenplaats vindt men op een der deuren het jaartal 1531. Midden daarop vindt men een put met een dak, bij wijze van een klok. Had CAPITO geld te plaatsen? Kort daarna is hij genoodzaakt corrector te worden. Deed hij het om vreemdelingen te kunnen ontvangen, die men niet gaarne in eene pastorie zag? In de annalen van BRANT wordt geklaagd, dat vele mannen, verdacht van oproerigheid (zeker Boeren en Wederdoopers), in het huis van CAPITO uit- en ingaan (April 1526). (Annalen van SEBASTIAN BRANT, door DACHEUX uitgegeven; Bulletin, XII, 136.) Het huis werd in 1542 weder door CAPITO's weduwe gekocht. (SEYBOTH, 399.) CAPITO stierf noch in dit huis, noch in het dekanaat, gelijk wij zullen zien.

3) ERICHSON, Martin Butzer, der Elsässische Reformator, 1891, 13.

4) SEYBOTH, 466. Dit huis is geheel herbouwd; er zijn echter afbeeldingen van, hoe het vroeger was.

Het was een ruwe tijd! Als ZELL en CAPITO, moest BUCER al zijne goederen prijsgeven om zijne overtuiging te kunnen volgen. Toch verwijten Roomsche historieschrijvers den reformatoren, dat zij hun eigenbelang gezocht hebben. Te recht schreef BUCER aan DU TILLET: „Gij beweert, dat wij eene vleeschelijke vrijheid zoeken... Had ik niet lekker kunnen leven van mijne rijke kerkelijke inkomsten; ik, die, gelijk gij weet, tegenwoordig overladen ben met werk, terwijl mijn traktement nauwelijks honderd kronen 's jaars bedraagt?” ¹⁾

BUCER begint met gratis lessen te geven. Aan de burgers legde hij in het Duitsch het Evangelie van JOHANNES, en aan de studenten de brieven van PAULUS in het Latijn uit.

De magistraat verbood die colleges wel, maar weigerde toch den professor aan den bisschop over te leveren. En weldra preekte BUCER beurt om beurt met ZELL; de preekstoel van GEILER werd ook hem geweigerd, en daarom moest hij den houten predikstoel beklimmen, die telkens daarvoor opgezet werd.

Toen kwam het groote jaar 1523; het jaar, waarin de overheid bepaalde, dat de predikanten het Evangelie, en alleen het Evangelie zullen prediken, waarin zeven priesters in den echt traden, en waarin besloten werd, dat die priesters burgers zouden zijn.

In 1524 werd BUCER door het gilde der tuinlieden tot predikant aan de *St.-Aurelie* ²⁾ beroepen. Daar was hij gedurende zeven jaar werkzaam. Vervolgens werd hij, volgens de begeerte der andere predikanten, „in het hart van de stad” beroepen, n.l. voor de *St.-Thomas*-kerk, „opdat alles een beteren loop hebbe”. ³⁾ Hij trad als hoofd op en woonde in het dekanaat, dat nog niet geheel veranderd is, waaraan een steen met een Latijnsch opschrift en de datum van MDXII.

Zijne welsprekendheid trok al meer en meer de menigte. Meer dan ééne heftige scène had plaats. Maar dit verhinderde hem niet, bijna dagelijks den kansel te beklimmen. Hij reformeerde den eeredienst, hij organiseerde de gemeente. Hij werd tot superintendent benoemd (1531). Hij hield zich met de volksschool bezig, en dacht eene hoogeschool te stichten. „In één woord,” schreef hij aan de overheid, „ik vraag, dat kerken en scholen voorzien zijn van bekwame mannen.” Betrekkelijk was hij, den tijd in aanmerking genomen, verdraagzaam tegenover de kettters, en onverbiddelijk gestreng tegen hen, die slecht leefden. CALVIJN zal hem „den bisschop van *Straatsburg*” ⁴⁾ noemen.

1) HERMINJARD, VI, 69.

2) Van BUCER's oude kerk is de toren over, waaraan men een nieuwe kerk bouwde.

3) ERICHSON, M. Butzer, 19.

4) Ibid., 22, 26, 27. Dr. N. PAULUS, die even geleerd als waarheidlievend over de legenden van LUTHER's en CALVIJN's dood schreef, is een echt Ultramontaansch geleerde. Hij schreef een boekje: „Die Strassburger Reformatoren und die Gewissensfreiheit”, 1895, om door aanhalingen uit de schriften van BUCER en CAPITO aan te toonen, dat zij niet verdraagzaam waren. Wij zullen ons tot de volgende opmerkingen bepalen. 1°. Dr. PAULUS houdt geen rekening met de aanhalingen door Protstantsche schrijvers, b. v. die van A. LANG (*Der Evangelien Commentar* M. Butzers, etc., 1900. Men zie op bl. 470, op het woord *Toleranz*), bijgebracht, om hem „een zekere mate van verdraagzaamheid” toe te schrijven (ibid., 140). Dr. PAULUS bewijst wel (37, n. 3), gelijk het schijnt, dat ERICHSON, op gezag van schrijvers, die hij voor

Maar hij is het van den geheelen *Elzas*, ja, tot buiten den *Elzas*! Hij heeft een warm hart voor de evangelisatie van *Frankrijk, Italië*, en die, wellicht hierin de eenige onder de reformatoren, ook overlegt, hoe het Woord GODS tot de heidenen gebracht worden zal. ¹⁾ Een Roomsche getuigde: BUCER is gevaarlijker dan LUTHER.

Daar staat hij op het *St.-Thomas*-plein, „groot wat zijn geest, een ZACHEUS wat zijne gedaante betreft”, ²⁾ heeft men gezegd; een machtig hoofd op een gespierden nek, met een kleinen mond en een zeer krommen neus. Wanneer verontwaardiging uit zijn blik tintelt en zijne wenkbrauwen doet fronsen, imponeert hij de stoutmoedigsten. Deze organisator, redenaar, diplomaat, uitlegkundige, Godgeleerde, was ook een uitnemend huisvader en een voorstander van het huwelijk der predikanten. Hij gaf zelf het voorbeeld, en weduwnaar geworden, hertrouwde hij.

Zijne eerste vrouw, die hem dertien kinderen geschonken had, werd, met vijf hunner, in 1541 door de pest weggerukt. Zijn vriend CAPITO stierf op hetzelfde oogenblik, hem zijne weduwe en vier kinderen aanbevelend. „Wat kon ik doen,” zeide BUCER, „dan naar de stem van mijn stervenden vriend luisteren?” Te gelijker tijd nam hij zijn vader,

betrouwbaar hield, zich vergiste, toen hij BUCER voorstelde als een tegenstander van heksenprocessen. Maar waarom haalt hij de volgende verklaring van BUCER niet aan? „Op deze manier (door terechtstelling der ketters), gelijk op het concilie van *Constanz*, wil ik wel aannemen dat men den nek der ketters, hoe hard hij ook wezen moge, kan breken, maar een beul zou die zaak veel beter kunnen verrichten, en zij zou hem even goed afgaan als een bisschop of een dienaar GODS, die door het Woord GODS macht hebben moet om de tegensprekers den mond te stoppen.” (ERICHSON, *ibid.*, 26.) ^{2°}. Indien men niets bij de aanhalingen kon voegen, wat zouden zij dan bewijzen? Dat BUCER en de reformatoren sommige Roomsche denkbeelden aan de hand gehouden hadden. Er blijkt uit, dat het vergif van de onverdraagzaamheid moeilijk is uit te drijven, wanneer het eenmaal is ingezogen. ^{3°}. Maar er bleef nog over te verklaren, hoe het komt, dat de discipelen der Reformatie steeds verdraagzamer werden, terwijl de volgers van Rome nog altijd even onverdraagzaam zijn als eertijds. ^{4°}. De verklaring van dit raadsel is hierin gelegen, dat, terwijl de reformatoren het Roomsche stelsel van onverdraagzaamheid in zijn geheel overnamen, zij toch daarbij eenige kiemen gedaan hebben, die van dien aard waren, dat zij langzamerhand het Roomsche systeem hebben vervangen door een, dat daaraan tegenovergesteld is. Uit dit oogpunt loont het de moeite, de pogingen na te gaan, die aangewend werden om de Protestantsche partijen te verzoenen, pogingen, die den geest der Straatsburgers en van CALVIN karakteriseerden. De beginselen waren klein, maar wat er, wellicht laat, uit volgde, was groot.

1) ERICHSON, *ibid.*, 31.

2) Hij nam den naam van ARETIUS FELINUS aan. Men zie: HERMINJARD, IV, 115, n. 10; V, 42. BUCER gaf in 1529 zijne verklaring op de Psalmen uit, onder den titel: *Sacrorum Psalmorum, libri V, per Aretium Felinum*. Hij schreef daarover, aan ZWINGLI: „Ik heb mij beijverd, voor de Psalmen te doen wat gij er voor gedaan hebt, maar naar mijne kleine kracht. Door de broeders van *Frankrijk* en *Nederland* aangespoord, besloot ik het uit te geven onder een vreemden naam, waardoor de boeken door hunne boekverkoopers kunnen gekocht worden. Het kost hoofdbreken, in die landen boeken, waarop onze naam staat, binnen te brengen. Ik doe daarom alsof ik een Franschman was... Als ik niet verander, zal ik dit boek teekenen: ARETIUS FELINUS, hetgeen mijn naam en voornaam is, maar gene in het Grieksch en deze in het Latijn. Ik hoop, dat dit bedrog drie dingen zal uitwerken. Vooreerst om dien broeders, welke in gevangenschap zijn, een meer oprechte manier om de Heilige Schrift te behandelen, te leeren; vervolgens, in de leerstukken van onzen Godsdienst het zoo ontijdig vreemde karakter en die barbaarsche zucht om zich als een woedende te gedragen, dat door de Lutherschen is aangebracht, weg te nemen; en ten derde, de ongelukkigen die vervolgd worden, te vertroosten.” De Latijnsche tekst van dezen brief is in de *Huldreich Zwingli Opera*, 1842, VIII, 316.

die steeds het ambacht van kuiper uitoefende, en zijne schoonmoeder in huis.

Hij had bijna geen inkomen, gelijk wij zagen. „Drie gulden per week,” placht hij te zeggen, „om vrouw en kinderen te onderhouden, dat is onze rijkdom.” En toch was zijne gastvrijheid spreekwoordelijk. Hij gaf den armen, die aan zijne deur klopten; hij ontving hen, die om hun geloof gevlucht waren. Zijn huis was eene herberg voor de ballingen. FAREL, CALVIJN, P. MARTYR en anderen logeerden er achtereenvolgens of te gelijk. Op een dag waren er acht menschen bij hem in huis, op een anderen veertien, onder welke twee Italianen, vier Franschen, twee Duitschers, en een vriend die eene operatie moest ondergaan. Zijne vrouw had haar man pas een nieuwen telg geschonken, en de dienstbode lag ziek te bed.¹⁾

P. MARTYR getuigde: „BUCER is zoo gastvrij jegens allen, die ter wille van het Evangelie in ballingschap zijn, dat zijne woning eene herberg lijkt. En hij leidt de vergadering zijner gasten zoo goed, dat ik al den tijd, dien ik bij hem doorbracht, geen wanorde bemerkt heb; ik heb slechts gezien wat stichtelijk is. Zijne tafel is noch schitterend noch alledaagsch; daaraan heerscht de soberheid, die een vroom man past. In de keuze der spijzen let hij niet op de dagen: hij eet van alles, GOD in den naam van CHRISTUS voor Zijne gaven dankend. Vóór en na den maaltijd leest men een deel der Heilige Schrift, hetwelk aanleiding geeft tot goede gesprekken... Wat de bezigheden van BUCER betreft, ik heb hem nooit ledig gezien; niet voor zich zelve, maar voor zijn naaste was hij bezig. Nu eens predikt hij; dan weder houdt hij zich op met de regeering der kerk, en waakt er voor, dat de predikanten, volgens GODS Woord, de zielen leiden, die hun werden toevertrouwd, en dat zij beginnen met zelve een goed voorbeeld te geven; dan weder bezoekt hij de scholen, opdat alles er toega tot bevordering van het Evangelie en tot welzijn der Kerk; dan weder moedigt hij de Overheid tot Christelijke daden aan. Na alzoo den dag te hebben doorgebracht, besteedt hij den nacht aan studie en gebed. Zelden ben ik ontwaakt, zonder hem nog wakende te vinden. Hij bereidde zich dan voor den arbeid van dien dag voor, of smeekte GOD kracht voor zijn werk.”²⁾

VII.

Onder hen, die hem ter zijde stonden, moeten wij hier HÉDIO noemen, in 1494 te *Ettlingen*, in het markgraafschap *Baden*, geboren. Hij studeerde in de Godgeleerdheid te *Freiburg* en te *Bazel*, onder leiding van CAPITO, die hem met den Bijbel bekend maakte. Sedert 1520 wisselde hij brieven met LUTHER en ZWINGLI. Hij bevond zich toen te *Mainz*, waar hij in de plaats van CAPITO predikte, en tot geestelijk vicaris bij den aartsbisschop benoemd werd. Zijne overtuiging deed hem naar meer vrijheid van beweging haken, en daarom vluchtte

1) ERICHSON, M. Butzer, 53.

2) SCHMIDT, Peter Martyr Vermigli, 48.

ook hij naar de hoofdstad van den *Elzas* (1523), waar hij tot prediker aan de hoofdkerk benoemd werd, onder voorwaarde, dat hij niet de Luthersche leer zou verkondigen. Hij verbond zich, alleen het zuivere Woord GODS te prediken. Hij oefende grooten invloed, vooral op de organisatie der scholen.

Zelden werden zulke uitnemende mannen bij elkaar gevoegd. Zij waren gematigd, verstandig, verbonden aan eene wijze overheid, en konden daardoor het volk geleidelijk zonder revolutie tot het Evangelie leiden. Hunne innige Godsvrucht, hun herderlijke wandel, hunne edele belangeloosheid, hunne waarlijk Christelijke zachtmoedigheid, vredelievendheid en geleerdheid, maakten hen tot de glorie van *Straatsburg*, eene glorie, die men tegenwoordig nog bewondert.

ZELL was de volksman, met ontembaren moed en toch beminnelijk. CAPITO behoorde tot de geestelijke aristocratie; hij had den eersten kerkvorst van *Duitschland* gediend. BUCER had dezelfde eigenschappen, en bezat bovendien een wonderlijke werkkraft en doorzettingsvermogen. Hij kwam als een onbekende in *Straatsburg*, en na een jaar was hij de ziel der Reformatie in stad en land. HEDIO was niet geschikt om als leider op te treden. Maar in de détails was hij ijverig en openbaarde hij doorzicht. Hij hield van de historie. Als prediker was hij zeer gewild. Hij had vele denkbeelden en wist die op populaire wijze uiteen te zetten, ze met voorbeelden opluisterend en ze bevestigend met welgekozen Bijbelteksten.¹⁾

Wij moeten nog over twee mannen die STURM heeten, spreken.

VIII.

JACOB STURM,²⁾ dikwijls genaamd VON STURMECK,³⁾ bewoont sedert 1542 een huis aan de *Branthofgasse*.⁴⁾

1) RÖHRICH, I, 166, 167.

2) Er bestaat geen uitvoerige levensbeschrijving van hem. Men zie BAUM, Jacob Sturm von Sturmeck, Strassburgs grosser Stettmeister und Scholarch, rede, gehouden bij de onthulling van zijn gedenkteeken, op 14 Juni 1870. Eenige maanden later werd het standbeeld door Duitsche kogels vergruizeld; H. BAUMGARTEN, Jacob Sturm, rede gehouden bij de overdracht van het rectoraat der Universiteit van *Straatsburg*, Mei 1876; O. WINCKELMANN, artikel Sturm in de Allgemeine deutsche Biographie, 1894; R. REUSS, J. Sturm, Stettmeister von Strassburg, artikel in den Familienkalender 1899, 41-46.

3) Van 1388 af dragen enkele leden van de familie STURM dezen naam. Maar aan J. STURM wordt hij slechts in een openbare akte gegeven. Hij noemde zich zelve zoo niet, evenmin als zijn tijdgenooten en levensbeschrijver. (WINCKELMANN, Artikel Sturm.)

4) Men heeft gezegd, dat deze straat zoo genoemd is ter gedachtenis aan het vreeselijke verbranden der Joden, op 14 Februari 1349. Dien dag werd het Jodenkwartier overvallen en allen, die weigerden hun geloof af te zweren, bracht men naar het Jodenkerkhof bij de tegenwoordige *Brantgasse*. Men stapelde op een enormen brandstapel mannen, vrouwen, kinderen, grijsaards, en 2000 kwamen in de vlammen om. (SCHMIDT, 37, n. 1; R. REUSS, *Vieux noms*, 314.) Maar SCHMIDT (Strassburger Gassen, 41) heeft aangetoond, dat de naam *Brantgasse* al in 1312 bestond. Volgens R. REUSS is die naam afgeleid van een eigenaam. Het erf van STURM was een van de grootste van *Straatsburg*; in dat *Sturmenhof* kon men in de XVII^{de} eeuw wel vijf huizen gebouwd hebben. (SEYBOTH, Das alte Strassburg, 22.

Hij is klein van gestalte,¹⁾ maar zijn geheele wezen ademt welwillendheid en waardigheid; zijn aangezicht is schoon omlijst door een grooten baard; zijne stem zeer aangenaam. Hij is het type van de uitstekende overheidspersonen, die de Reformatie deed te voorschijn treden. In 1514 zeide ERASMUS zelfs van hem, dat hij „een onvergelelijk jongmensch was”. BEATUS RHENANUS noemde hem „onder de edelen der stad de geletterdste en onder de geletterden de edelste”.

JACOB STURM.

Later zeide ERASMUS: „De eerste onder de edelen, de edelste door zijne wetenschap, oprechtheid, openhartigheid, wijsheid, is JACOB STURM, aan wiens beleid bijna geheel *Duitschland* en niet alleen de edele stad *Straatsburg*, veel verplicht is.” Toen hij gestorven was, liet de Ammeister op zijn grafzerk beitelten: „De vader des vaderlands en het sieraad der republiek.”

In 1489 was hij uit een oud patricisch geslacht gesproten; zijn vader was een vriend van GEILER en WIMPHELING. Zijne moeder was de kleindochter van den Ammeister SCHOTT.²⁾ Reeds vroeg werd hij aan de zorgen van WIMPHELING toevertrouwd, die hem zeer lief had.

In 1501 liet hij hem naar *Heidelberg* gaan. Reeds op zijn veertiende jaar was STURM baccalaureus. WIMPHELING wilde niet, dat hij naar *Keulen* zou gaan, bij de Dominicanen, die duistere mannen, en deed hem naar *Freiburg* gaan, waar hij in 1505 magister werd. Aan-

1) R. REUSS, artikel.

2) De overlevering zegt, dat J. STURM de kleinzoon van SCHOTT was. DACHEUX heeft dit verbeterd en R. REUSS toonde aan, hoe men aan die dwaling kwam; er zijn namelijk onder dat voorgeslacht van den *Stettmeister* twee vrouwen met denzelfden naam geweest. P. SCHOTT stierf in 1504. Zijn vierde kind, een meisje, ODILLE, trouwde voor de eerste maal met P. DE COELLEN, en had eene dochter, die ook ODILLA heette. Deze laatste trouwde met MARTIN STURM en uit dit huwelijk werd JACOB STURM geboren.

stonds begon hij lessen te geven; hij liet zich ook bij de Godgeleerde faculteit inschrijven, en sprak eene preek in het Latijn uit. Het was de eerste en de laatste.

Naar *Straatsburg* weergekeerd, sloot hij, al was hij jong, vriendschap met de mannen der Renaissance, WIMPHILING, BRANT, ERASMUS, BEATUS RHENANUS. Hij was bij het sterfbed van GEILER, 1510. Hij werd een der ijverigste leden van de *Sodolitas litterarum*, een letterkundig gezelschap, door WIMPHILING opgericht.

Maar de leerling ging verder dan zijn meester, en toen hij in 1524 in den Grooten Raad kwam, droeg hij er niet weinig toe bij, dat er maatregelen genomen werden, die de Reformatie langs vredelievenden weg deden triumfeeren. In 1524 is hij lid van den Raad van XV, en van dit oogenblik af kan men zeggen, dat hij de stad regeert. Aan zijne gematigdheid en geestkracht was het te danken, dat *Straatsburg* zich herstelde na de crisis, die het in 1525 door den boerenopstand doorworstelde. Een der opstandelingen droeg een witte banier, van zijde geborduurd, waarop men met gouden letteren den naam van JEZUS CHRISTUS las. Dit was „de banier der gerechtigheid”. Die ongelukkigen bezoedelden haar meer, dan zij haar omhooghieven, en nog tegenwoordig worden hunne dwaasheden als bewijsgronden tegen de Reformatie aangevoerd. STURM, krachtig bijgestaan door de predikanten ZELL, CAPITO en BUCER, nam een even zachte als krachtige houding aan. Zij begaven zich met levensgevaar naar het kamp van *Altorf*, om gematigdheid te prediken. Toen zij ten gevolge van dreigingen genoopt werden heen te gaan, zonden zij den boeren een brief, die, gelijk men opmerkte, „de weerlegging bevat van den door Roomsche schrijvers zoo dikwijls herhaalden laster, dat de geest der Reformatie oorzaak is van maatschappelijke en staatkundige revoluties”.¹⁾

In 1526 werd JACOB STURM als gezant afgevaardigd naar *Spiers*, de eerste van de één en tachtig ambassades, die hem negen jaar buiten *Straatsburg* deden doorbrengen. Aanstonds nam hij door zijne sobere, heldere welsprekendheid de hooge plaats in de volksvergadering in, die hij zijn geheele leven door zou blijven innemen. Van dit oogenblik af smelt zijne levensbeschrijving met die der Republiek samen. Men kan zeggen: hij is de Republiek. Hij is ook het internationale middenpunt van het Protestantisme, de band tusschen de reformatoren van *Duitschland*, *Frankrijk* en de *Helvetische* kantons. Noch vóór, noch na hem nam *Straatsburg* zulk eene eervolle plaats in onder de mogendheden, eene plaats, die niet geëvenredigd was aan zijne stoffelijke kracht en de uitgebreidheid van zijn grondgebied. „En het bewijs, dat de veerkracht van *Straatsburg* aan STURM lag, is, dat bij zijn dood de inzinking kwam.”²⁾

Bij zijn terugkomst uit *Spiers*, 1526, werd hij tot lid van den Raad van

1) J. RATHGEBER, „De Boerenoorlog in den Elzas”, Bulletin, XVII, 1868, 561—581. Den 17^{den} Mei 1525 vermoordde de hertog van *Lotharingen*, A. DE GUISE, een voorlooper van ALVA en DE TILLY, 18.000 Boeren voor *Saverne*, en den 20sten Mei nog 12.000 op het „Bloed-veld” bij *Scherwiller*.

2) WINCKELMANN. Twee dagen na zijn dood begon MARBACH eene kerkelijke politiek van strijd, verdeeldheid en haat. REUSS, artikel.

XIII benoemd, waardoor hij voor zijn leven een der bestuurders van de stad werd. Hij was dan ook van 1527 af de groote Stettmeister. ¹⁾

Bij den tweeden rijksdag te *Spiers*, in 1529, teekende hij het protest, de geboorte-akte van het Protestantisme. Het was eene moedige daad van *Straatsburg*, dat zich daardoor aan alle zijden blootgaf. Aanstonds was de onderlinge eenheid van alle Protestanten en van *Straatsburg*, met alle Protestanten eene levensquaestie voor de stad. STURM begreep dit, en daarom was zijne staatkunde gericht op vereeniging en werd deze eene oorzaak van onschatbare weldaden. STURM was voor die politiek berekend. BAUMGARTEN zegt: „Zijn practische zin, die te gelijk doordringend en doorzichtig was, richt zijne wijze en voorzichtige schreden. Maar in zijn hart brandt een vuur, dat in de diepte van zijn wezen hem onafhankelijk maakt van alle wereldsche wijsheid. Het zuivere Woord GODS gaat hem boven alles. Maar hij kan zich niet warm maken voor de uitlegging, door dezen of genen Theoloog daaraan gegeven. Het schoone evenwicht van zijn natuur en opvoeding bewaart hem voor elk uiterste. Alle staatkundige of kerkelijke dweepzucht stuit hem.”

Zeer bevriend met den landgraaf van *Hessen*, begaf hij zich gaarne naar *Marburg*. Zonder zich te laten ontmoedigen door het mislukken van het Colloquium, hervat hij zijne pogingen te *Augsburg*, waar zijne positie uiterst moeilijk is. Hij schreef: „Het schijnt, dat de Wittenbergers nog meer de verdelging der Straatsburgers zoeken, dan de Roomschen.” Hij stelt het verbond dier vier steden voor, omdat hij niets beter kan, en zijn woord dringt door. CAPITO verhaalt, dat een Roomsche van hem getuigde: „Hij heeft een demon; een demon spreekt door zijn mond, zoo machtig zijn zijne woorden.” ²⁾ Eindelijk komt het akkoord van *Wittenberg* tot stand; het Smalkaldisch Verbond wordt gesloten. Hij is er de ziel van. De Protestanten zouden gelukkig geweest zijn, wanneer zij zijn raad hadden gevolgd en indien de vorsten in 1544 niet zoo dwaas geweest waren, KAREL V tegen *Frankrijk* gewapenderhand, zonder voorwaarden, te steunen.

STURM droeg de vernedering, die hij minder dan iemand anders verdiend had, mannelijk. Hij boog zich voor den Keizer, om gratie ten gunste van zijn vaderland te verkrijgen. In 1549 moest hij van BUCER scheiden, die door den Keizer *Straatsburg* moest verlaten.

Hij stierf in 1553 na een kort lijden. *Straatsburg* heeft nooit meer een staatsman gehad met zooveel genie en zulk een karakter.

De historieschrijver, die de staats-correspondentie uit dien tijd uitgaf,

1) Wanneer men eenmaal tot „Stettmeister” benoemd was, werd men het telkens weder. Er waren gewoonlijk zes Stettmeisters in de Raden der XIII en der XV; doch vier hunner regeerden slechts elk jaar. J. STURM, in 1527 gekozen, was in 1528, 1530 Stettmeister; en zoo hij als zoodanig niet regeerde, dan was dit, omdat hij met eene zending was belast of van vermoenissen moest uitrusten. Hij was het nog de laatste jaren zijns levens, na het treurig eind van het Interim, in 1549, 1550, 1551, 1552 en 1553. Men had hem gesmeekt, de Republiek te redden.

2) Men leest in MARBACH's dagboek: „Op 30 October 1553, te 4 uur des morgens, werd ik bij JACOB STURM geroepen, die sedert drie maanden de koorts had.” HORNING, D r. J. Marbach, 1887, 187.

zegt: „Nooit, vóór noch na, zien wij de politiek der stad door zulke hooge en breede opvattingen geleid. Vrij van alle nietige vooroordeelen, wijdt zij hare kerk en edelste krachten, om elders den weg te banen voor de victorie van de nieuwe leer, die zij heeft aangenomen.” Men kan die eigenschappen ook vinden bij den landgraaf van *Hessen*. Maar zijn ongeduld en strijdlustig karakter brachten dikwijls de vreedzame ontkenning der gebeurtenissen in gevaar. Dan vond hij een tegenwicht in het rustige geloof in GOD van JACOB STURM, en in zijn streven, voor *Straatsburg* den vrede te bewaren zoo lang dit niet schaadde aan de zaak van het Evangelie. . .”

STURM toonde, hoe breed zijne beschouwingen waren, vooral in het sluiten van verbonden. Hij verijdelde de pogingen van Duitsche zijde om het Protestantisme in tweeën te deelen door te *Straatsburg*, naast de Tropolitaansche Confessie, die van *Augsburg* te laten onderteekenen. Van 1536 af zocht hij een verbond met *Engeland*, zeggende, dat het voldoende was, indien HENDRIK VIII erkende, dat hij met LUTHER in de voornaamste artikelen eenstemmig was. De Koning deed door zijne houding die pogingen mislukken. Tegenover *Denemarken* betoonde hij zich edelmoedig. Men wilde met den Koning een verdrag sluiten voor de dingen des geloofs, zonder op zich te nemen bijstand te bieden wanneer er in stoffelijke zaken hulp noodig was. *Straatsburg* alleen verwierp die beperking. ¹⁾

Maar JACOB STURM deed ook veel voor het onderwijs, door JAN STURM te roepen, en door te helpen eene academie te stichten. Hij liet het eerst de overheid voor de gezondheid zorgen, door de begraafplaatsen buiten de stad te brengen, het straatvegen verplicht te stellen, het verminderen van de publieke huizen, het aanstellen van gemeentelijke geneesheeren. . . Welke gedachte lag hieraan ten grondslag? „In eene Gereformeerde stad moet ook in burgerlijke zaken alles op eerbare manier toegaan, opdat het Evangelie door de kwaadwilligen niet gelasterd worde en eene edele stad niet valle in de strikken van den lasteraar.” ²⁾

Hij riep ook SLEIDANUS, die door zijn en BUCER's toedoen van het Smalkaldisch Verbond de opdracht verkreeg, eene historie der Reformatie te schrijven. Hij volgde met groote belangstelling de samenstelling van dit werk, leverde er stukken voor, corrigeerde er een deel van, en dit werd „het belangrijkste geschiedkundig werk der XVI^{de} eeuw in *Duitschland*”. ³⁾

Deze groote staatsman was een nederig Christen. Men weet bijna niets van hem door hem zelven. Zijne intieme vrienden geven ons schier ook geen inlichtingen. SLEIDANUS zwijgt over zijne diensten; zelfs noemt hij hem soms niet, wanneer hij gebeurtenissen verhaalt, waarin hij de hoofdrol speelde. BUCER getuigt zoo geheel juist van hem: „Hij is getrouw en vreest meer onrecht dan geweld. Hij bestudeert de dingen tot in de diepte, en vreest den toorn GODS, wan-

1) WINCKELMANN, II, XV, XVII, XXII, XXIII.

2) BAUM, 13.

3) R. REUSS, artikel.

neer niet alles in de orde en naar het recht is." Volgens BEZA beging hij slechts één fout. Door niet in het huwelijk te treden, onthield hij aan zijn vaderland erfgenamen zijner deugden. In zijne jeugd had hij zich verloofd, en nadat zijne bruid gestorven was, bleef hij aan zijne eerste liefde getrouw.

IX.

Daar zijn wij opnieuw bij *St.-Thomas*. Wij gaan nu een bezoek brengen bij JAN STURM.¹⁾ Hij woont in de *Schoenmakersstraat* n°. 1, het huis, dat het best is geconserveerd van alle huizen der domheeren. Op het oogenblik waarop ik het bezoek, hebben juist de werklieden de looze versierselen weggenomen en in de groote zaal prachtige gebeeldhouwde consoles, een grooten schoorsteen, blootgelegd... Hoe dikwijls zullen hier BUCER, CAPITO, HÉDIO, JAN en JACOB STURM vereenigd zijn geweest om de belangen van Kerk en Staat te bespreken!

Hier heeft dus JAN STURM gewoond, kanunnik van *St.-Thomas*, de groote schoolvoogd, de organisator van het gymnasium en van de universiteit. Van hier ging de reformatie op schoolgebied uit, die opvoeding op het oog had. Niet enkel vroomheid, gelijk in de midden-euwen; niet enkel wetenschap, gelijk tegenwoordig; maar vroomheid en wetenschap.

„De verstandelijke vermogens ontwikkelen, de jeugd vormen tot de praktijk van het Woord en het opvoeden voor een vroom leven”,²⁾ *pietas litterata*, was het doel van JAN STURM.

„De grootste opvoedkundige van den nieuweren tijd”³⁾ werd in 1507 te *Schleiden* geboren, een jaar na den grooten historicus JAN PHILIPSON, later SLEIDANUS genoemd. In 1521 werd hij geplaatst aan het gymnasium van *St. Hiëronymus* te *Luik*, geleid door de broeders des gemeenen levens. Daar kreeg hij afkeer van de scholastiek en leerde hij de paedagogische beginselen, die hij later zou toepassen. Ook in STURM bleek het, dat de Reformatie niets verachtte van de heilige erfenis van al zijne voorgangers; zij verbrak niet, volgens het woord van den CHRISTUS, maar vervulde.

STURM bestudeerde CICERO, de wiskunde, de natuurkunde en de astronomie.⁴⁾ Hij vestigde zich als boekdrukker. Na een bezoek aan

1) Men zie: SCHMIDT, *La vie et les travaux de Jean Sturm*, 1855. Dr. RICHARD ZOEPFEL, *Johannes Sturm, der erste Rector der Strassburger Akademie*, 1887.

2) SCHMIDT, *Jean Sturm*, 38.

3) VOEMEL, *Joh. Sturm*, eene schoolrede (1826), door SCHMIDT aangehaald, 313.

4) In 1527 kreeg hij te *Leuven* den titel van *magister*. Hij ging daarop in de rechtsgeleerdheid studeeren, maar zijne middelen waren niet voldoende, en hij associeerde zich met zijn hoogleeraar R. RESCIUS, die eene drukkerij had. In 1529 verschenen de *Memorabilia* van XENOPHON: „*Lovanii industria et implusis R. Rescii ac Jo. Sturmii*,” en in 1530 eene homelie van CHRYSOSTOMUS. Als drukker werd dus zijn naam het eerst bekend. Te gelijker tijd gaf hij colleges. „Ik heb twee jaar te *Leuven* onderwezen,” zeide hij later. Hij bracht zijne boeken naar *Parijs* en verkocht ze aldaar. H. VEIL, *Zum Gedächtniss J. Sturm*s, eene studie over STURM's schoolinrichting, vooral met het oog op zijne betrekkingen tot het Nederlandsche humanisme, 62 en n. 2, in het werk: *Festschrift zur Feier*

Straatsburg, waar hij BUCER leerde kennen, begaf hij zich naar *Parijs* en bleef daar van 1529—1536, waar de nieuwe denkbeelden zooveel gisting teweegbrachten. Hij droeg eene vertaling aan JEAN DE HANGEST, bisschop van *Noyon*, op en maakte kennis met BUDÉ, de broeders DU BELLAY, MARGUERITE, zuster van FRANS I. Hij gaf colleges, die niet alleen leerlingen, maar ook meesters als RAMUS met vrucht volgden.

Te gelijker tijd las hij de werken van BUCER. In 1533 hoorde hij de predikatiën van G. ROUSSEL. Hij stond in betrekking tot FRANS I. Toen de Gereformeerde kerk ten gevolge van de plakkaaten vervolgd werd, kreeg hij voor haar moed sympathie, welke hij nooit liet varen. Meer dan iemand anders werkte hij er voor, niet zonder zich verdacht te maken, dat MELANCHTHON en BUCER zouden ontboden worden.

Toen zijn verzoeningswerk vrijdeld was, verliet hij *Parijs* en kwam den 14^{den} Januari 1537 te *Straatsburg*.¹⁾ Geroepen tot het organiseren eener school, maakte hij *Straatsburg* „een van de geleerdste kerken der Reformatie, eene kerk, die men aanstonds als een model van tucht aan al de andere kon laten zien”.²⁾ BOSSUET verklaart dit. BUCER ontving hem, en begon met twee lessen per dag te geven tegen eene vergoeding van 40 gulden per jaar! Wel is waar kreeg hij spoedig 100 gulden, later 140 gulden per jaar. „Zijn begrip is wonderlijk en zijne kennis zeldzaam,” zegt een verslag van de schoolhoofden; van alle kanten kwam men hooren. Toen kwamen predikanten, hoogleeraren, overheidspersonen in het huis van BUCER samen. JACOB STURM steunde den jongen paedagoog met zijn invloed. Het gevolg was, dat het Straatsburgsche onderwijs in 1538 georganiseerd was. De schepenen verkondigden het in de „Stuben”, de predikanten van den kansel.

Den 30sten September 1538³⁾ werd het gymnasium in het klooster der Franciscaners geopend; STURM trad als rector op. Twee jaar later werd hem een prebende als domheer van *St.-Thomas* verleend. Men verklaarde, dat hij „de alpha der Aristotelische wijsgeeren, de meest geleerde in het Grieksch, de eer der Muzen, een krachtig (*absolutissimus*) mensch in geloof, welsprekendheid en menscheijkheid” was. Een zijner leerlingen, de Poolsche graaf D'OSTROROG, getuigde later van hem: „Vraag aan de ijverige jongelieden van de vreemde volken, waarom zij een lange, vermoeiende reis ondernamen? Zij wilden STURM's lessen volgen. Vraag hun, wie hen heeft aangetrokken? Allen zullen antwoorden: STURM, ja STURM. Hoe gelukkig voor mij, dat ik zijn aangezicht mocht zien! Nog gelukkiger, dat ik zijne woorden mocht hooren.”⁴⁾

des 350-jährigen Bestehens des protestantischen Gymnasiums zu Strassburg, I, 1888. Men zie: SCHMIDT, Jean Sturm, 5—8.

1) H. VEIL, Zum Gedächtniss J. Sturms, n. 8.

2) BOSSUET, *Histoire des variations*, IV, xv (uitgave DIDOT, 1879), 289.

3) De ordonnantie van den magistraat, waarbij de opening werd aangekondigd, las men 29 September van den kansel voor; den 30sten begonnen de lessen. De traditie, welke zegt dat de instelling in Mei geopend werd, is niet juist. ENGEL, 25, n. i. Opera, XXI. *Annales*, 257.

4) SCHMIDT, Jean Sturm, 217.

Wij gaan voorbij wat er later geschiedde, den strijd die in 1561 tusschen JAN STURM en MARBACH ontstond en die eindigde met den wapenstilstand van 1563. Wij laten den strijd rusten van JAN STURM met PAPPUS; nog fanatieker dan MARBACH. Door STURM geroepen, keerde hij zich tegen hem. En toen PAPPUS, die gaarne als „Excellentie” aangesproken werd, voorzitter van het Convent werd, kreeg STURM zijn ontslag! (1581)

Uit liefde voor de Hugenoten, die hij „verdrukte medebelijders” noemde, gaf hij meer dan zijn vermogen, opdat CONDÉ zijne militaire uitgaven zou kunnen bestrijden. Daarna vergaten hem zijne schuldenaars.¹⁾ Daarop begon voor hem eene reeks financieele moeilijkheden, die het einde zijns levens vergalden. „Het verlies van zijn vermogen noodzaakte hem, er voor te zorgen, dat zijne groenten verkocht werden, en ook, zich bezig te houden met allerlei kleine huishoudelijke zaken. Hij vroeg naar den prijs van rapen en boonen volgens de markt van *Straatsburg*; hij verzocht, dat men hem bier, haring, boter zou zenden . . . alles met een ernst, die ons doet glimlachen, als men den ouden geleerde niet moest beklagen, dien men in geheel *Europa* roemde als den hersteller van het Ciceroniaansch Latijn, terwijl hij moest berekenen, wat hem zijne kool zou opbrengen.” Hij stierf in 1589, 82 jaar oud.

Waarlijk, hij was de laatste held van de gouden eeuw der Straatsburgsche kerk. Eenmaal sprak hij de volgende woorden, die zijn karakter kenmerkten: „Er zijn in de Roomsche kerk vele geleerde en waarlijk deugdzame lieden; wij kunnen ze niet veroordeelen; want zij worden in hunne kerk niet alleen gehouden door eerbied voor de voorouders, maar ook door onze gebreken, onze zeden en onze verdoelheid.”²⁾

X.

Hier komt het woord van ULRICH VON HUTTEN mij voor den geest: „O, eeuw! O, letteren! Het is een lust, te leven!”

Het voorrecht, met vele uitnemende mannen te leven, was voor CALVIJN weggelegd. Zoo spoedig als hij te *Straatsburg* verscheen, stapte hij bij CAPITO af. Van daar uit nam hij in October 1538 zijn intrek bij BUCER,³⁾ zeker in de *Rossgasse*.⁴⁾ Een andermaal sprak hij over de conferentie, die hij over CAROLI in het huis van ZELL te

1) SCHMIDT, Jean Sturm, 138. Hij leefde voornamelijk van zijn inkomen als domheer, dat hij tot zijn dood behield. Men liet hem ook in het huis, dat hem als domheer was toegeschikt, wonen. Maar hij kwam slechts zelden in de stad, waar zijne vrouw, van de patricische familie van HOHENBURG, pensionnaires hield. ENGEL, 244, 245. STURM was eerst te *Parijs* getrouwd met JEANNE PISON. Zij stierf weldra na hare komst te *Straatsburg*. Zijne tweede vrouw was MARGARETA WIGAND, en zijne derde echtgenootte ELISABETH VON HOHENBURG. (STROBEL, *Histoire du gymnase protestant de Strasbourg*, 1838, 9. Hij werd door het huis CONDÉ eerst betaald . . . dertig jaar na zijn dood. Kapitaal en interest beliepen 80.000 pond. SCHMIDT, 208.

2) Ibid., 215, 218.

3) Brief van de eerste helft van October 1538. HERMINJARD, V, 148.

4) Deze straat werd na den dood van den beroemden geneesheer SALZMANN naar dezen genoemd.

houden heeft. ¹⁾ En hoe dikwijls zal hij HÉDIO en JAN STURM bezocht hebben? Wij weten niet, waar JACOB STURM woonde voordat hij zich in de *Brantgasse* vestigde. Maar hij achtte CALVIJN zeer hoog en ongetwijfeld heeft deze hem dikwijls bezocht.

In elk geval is CALVIJN dikwijls geweest op den hoek van de *Brantgasse*, op de plaats, waar tegenwoordig het gebouw staat van de „Banque du Crédit foncier et communal”, ²⁾ want daar was de „Stube” der kleedermakers.

In dien tijd hadden zich de handwerkslieden en gilden georganiseerd, en volgens de constitutie moesten alle burgers lid van een der gilden zijn. CALVIJN, die burger van *Straatsburg* wilde worden, liet zich daarom opnemen in het gild der kleedermakers. ³⁾ Men bewaart te *Gotha* een gelegaliseerd afschrift ⁴⁾ van de akte, welke aldus luidt:

„JAN CALVIJN heeft het burgerrecht gekocht, ⁵⁾ en dient bij de kleedermakers. Gegeven op Dinsdag 29 Juli, jaar 39.” Deze akte wordt gevolgd door eene andere, die luidt: „Op 30 Juli, jaar 39, is JAN CALVIJN voor den *Stall* ⁶⁾ van onze heeren van de stad *Straatsburg* verschenen, en heeft zich volgens het reglement aangekondigd: hij wil bij de kleedermakers dienen.”

Wij kunnen CALVIJN ook nog volgen op een bezoek bij twee boekdrukkers. ⁷⁾ De een is WENDELIN RIHEL, *Barbaragasse*. Bij RIHEL verscheen de tweede Latijnsche Institutie, die van 1539, met zekere exemplaren, die den naam van ALCUIN dragen, en vele andere werken van CALVIJN. Het huis was vroeger een Bagijnenhof geweest

1) HERMINJARD, VI, 54.

2) STRICKER, Johannes Calvin, 1890, 44. Het was de oude *Murer Trinkstube*, welke van 1506—1791 de vergaderplaats der kleermakers was. Als nationaal domein verkocht, werd het gebouw eerst gebruikt voor restaurant, daarna voor koffiehuis. Het werd in 1853 verbouwd, maar door het bombardement van 1870 geheel verwoest. Album SEYBOTH, tafel der gravures, IX, 14.

3) „Letterkundigen, predikanten, professoren, advocaten konden zich bij het gilde hunner keuze laten inschrijven. Gewoonlijk kozen zij dat, waartoe hun vader behoorde, als zij burgers door geboorte waren, of wel dat, waarbij zij de meeste kennissen en vrienden hadden. Wellicht koos CALVIJN het gilde der kleedermakers, omdat hunne vergaderplaats dicht bij de zaal lag waar hij college gaf, en bij de plaats waar hij preekte.” Noot van R. REUSS.

4) De oorspronkelijke inschrijving was in het *Bürgerbuch*, dat in de gemeente-archieven van *Straatsburg* bewaard wordt. Daarin ontbreken echter de inschrijvingen van 1530—1559. Het stuk van *Gotha* is een authentiek afschrift van de inschrijving, gelijk blijkt uit de handteekeningen. Er is in de archieven van *St.-Thomas* (STRICKER, 44, n. 1) een eenvoudige aantekening zonder legalisatie.

5) De tekst van deze akte is weergegeven door G. BRETSCHNEIDER, Johannis Calvin, Th. Bezae, etc. litterae quaedam nondum editae, *Lipsiae*, 1835. Men zie: *Annales*, 249, 29 en 30 Juli. KAMPSCHULTE, I, 321, n. 1, zegt, dat BEZA als naar gewoonte dwaalt, wanneer hij (*Opera*, XXI, 131) zegt: „De Straatsburgers kenden CALVIJN eershalve het burgerrecht toe.”

6) De *Stall* was het kantoor voor stadsbelasting. CALVIJN, door het gilde op Dinsdag aangenomen, ging met het bewijs daarvan op Woensdag naar het kantoor der gemeentegelden om de noodige gelden te storten. „Het recht was gewoonlijk in de XVI^{de} eeuw voor vreemdelingen 20 gulden...” Noot van R. REUSS.

7) „De Straatsburgsche boekdrukkers, op één na, waren de nieuwe denkbeelden toegedaan... Wij noemen J. KNOBLOCH, M. FLACH, JEAN SCHOTT en W. KOEFFEL. Deze laatste, de voornaamste, had zijne drukkerij bij de Paardenmarkt, tegenwoordig *De-Broglië-plein*.” Bulletin, XXIII, 412 en n. 1.

en heette op het eind der XV^{de} eeuw *Zum gehowen Hof*. Er is niets dan eene binnenplaats met enkele deuren, eenige vensters en een trapgevel van over. Het zal weldra wel geheel verdwijnen. Er is reden, aan te nemen, dat van hier RIHEL in 1550 in de *Knoblochgasse* ging wonen. De gevel is zo goed als ongeschonden gebleven.

De andere drukker is KNOBLOCH, eenige schreden verder, in de *Halbmondgasse*. Hij drukte de beroemde liturgie, die CALVIJN in *Straatsburg* gebruikte, waarvan slechts één exemplaar, voor zoover bekend werd, overbleef, tegenwoordig in bezit van professor STROEHLIN, te *Genève*. Hij had ook ongetwijfeld in 1539 den Psalmbundel gedrukt, door CALVIJN samengesteld. Van dit huis, waar de eerste Calvinistische Psalmbundel en liturgie het licht zagen, zijn de buitengevel en het balkon over. Van de binnenplaats zijn nog twee zijden over en binnen is een oude, geheel gebeeldhouwde trap.

Is het waar, dat CALVIJN met de school medeging, die, door de pest verjaagd, naar *Gengenbach*, een dorpje aan den voet van het *Schwarzwald*, vluchtte? Het volgende is bekend. In den zomer van 1540 waren de verwoestingen door de pest van dien aard, dat het gymnasium dreigde gesloten te worden. Vele leerlingen en leeraars verlieten de stad. Den 7^{den} Juli schreef JACOB STURM uit *Hagenau* aan de schoolbestuurders, zijne ambtgenooten: „Het zou mijn advies zijn, dat men CALVIJN, als Theoloog, met het college ¹⁾ liet vertrekken... en JAN STURM.” Hij was er zeker op bedacht, twee kostbare levens in veiligheid te brengen. Over het algemeen werden de adviezen van STURM getrouw gevolgd, en men heeft gedacht, dat wat hij gezegd had ook gedaan is. ²⁾ Maar er is een brief uitgegeven van 8 Juli, waarin gevraagd wordt, dat men zich met het kapittel van *St.-Thomas* zal verstaan, om JAN STURM verlof te geven naar *Hagenau* te gaan. In den tweeden brief wordt geen zinspeling op den eersten gemaakt. Wordt daardoor de eerste brief niet buiten het geding geplaatst? Overigens verklaart WINCKELMANN, dat het gymnasium niet dat, maar het volgende jaar naar *Gengenbach* ging. ³⁾

Ook CALVIJN's gemeente heeft mede *Straatsburg* doorkruist. Eerst predikte hij in de kleine kerk van *St. Nicolas-aux-Ondes*. ⁴⁾ De plattegronden uit dien tijd leeren ons, dat dit kerkje aan het uiteinde der stad tusschen boomen gelegen was. Het kreeg dien naam, omdat het land, dat in de omgeving was, gemakkelijk overstroomde. Spoedig daarna ging de gemeente huizen in de kerk *des Repenties*, tegenwoordig de *St.-Magdalena*. ⁵⁾ De eerste steen dier kerk was in 1478

1) Opera, XI, 60. SCHMIDT, 75.

2) CALVIJN had zich van uit *Gengenbach* naar *Hagenau* kunnen begeven.

3) WINCKELMANN, III, 71. Men zie: M. FOURNIER, *Les statuts et privilèges des universités françaises depuis leur fondation jusqu'en 1789*, IV, 40 en I, 17 October 1541: „Pest van *Straatsburg* en overbrenging van de school naar het Karthuizerklooster en te *Gengenbach*.”

4) „*Gallica ei concio concessa fuerit, idque in aede sacra ad D. Nicolaum.*” *Quarti Anti pappitres partes priores*. JOANNES STURMIUS, *rector academiae Argentoratensis*, MDLXXX, 20.

5) „CALVIJN heeft in de Penitentenkerk in 1538, 1539 en 1540 gepredikt.” *Ibid.*, 115. SEYBOTH, 621. De legende heeft de waarheid wat opgesmukt. R. REUSS teekent hier aan:

in tegenwoordigheid van GEILER gelegd; het was het laatste Gothisch gebouw, dat gezet werd. De overlevering wil, dat de nonnen getrouwd gebleven waren aan de Roomsche kerk, en dat men haar toch desnietegenstaande noodzaakte, bij de Lutherse prediking tegenwoordig te zijn in eene getraliede loge, op welke men direct uit het klooster kon komen. Zij verzonnen toen, er poppen in hare kleeding te plaatsen. De tribune is er nog. Maar zij is niet van de XVI^{de} eeuw, hetgeen de legende onwaarschijnlijk maakt. Doch het klooster is echt en het loont de moeite, het te bezoeken.

Vervolgens verhuisde de Fransche kerk naar het koor der Dominicanen; ¹⁾ daar heeft CALVIJN haar achtergelaten. In 1552 vond zij een nieuw en laatst toevluchtsoord in de *St.-André*-kerk.

Drie jaren lang heeft CALVIJN te *Straatsburg* vertoeft. De geschiedenis zal ons leeren, welk een belangrijken invloed dit verblijf op CALVIJN had. Het spreekt vanzelf, dat alle historieschrijvers ²⁾ hierop gewezen hebben. KAMPSCHULTE, van wien wij anders tot ons leedwezen zoo dikwijls moeten verschillen, schrijft hierover volkomen juist: „Het is, alsof een goed gesternte het Protestantisme leidde, toen BUCER voor zijn terneergeslagen vriend in de hoofdstad van den *Elzas* een toevluchtsoord opende, en hem door zijn aandringen bewoog daarheen te komen. Men zou moeilijk eene andere plaats kunnen aanwijzen, meer geschikt om den reformator, die nog slechts de eerste schreden op zijne loopbaan had gedaan, verder te vormen; geen andere plaats bood hem zoozeer de gelegenheid, te verkrijgen wat hem nog ontbrak, en hem te versterken in het streven naar wat het wezenlijke voor hem was. De plaats, die deze stad innam in den strijd voor de groote geestelijke belangen van dat tijdperk, stemde overeen met hare staatkundige belangrijkheid en met hare gelukkige ligging. BUCER schreef naar *Bern*: „Na *Wittenberg* is er geen stad, die zich zóó met de algemeene belangen van het Evangelie bezighoudt en zich zoozeer door algemeene gezichtspunten laat leiden. De *Zurichers* noemen in een schrijven aan CALVIJN *Straatsburg* het *Antiochië* der Reformatie. Besproeid door de golven der Reformatie en van *Wittenberg* en van *Zurich*; in gedurige gemeenschap, dank zij den velen Franschen réfugié's, die haar, niettegenstaande de kerkelijke oppositie der Romaansche volken, voor het nieuwe *Jeruzalem* houden, vergunde *Straatsburg* den vreem-

„Het feit van den weerstand tot het uiterste door de nonnen van de *St.-Madeleine*- en de *St.-Agnes* geboden, is wel gestaafd door hare eigene kronieken, die ten deele door TH. DE BUSSIÈRE uitgegeven werden en het bewijs leverden, waartoe vrouwelijke energie in de XVI^{de} en XVII^{de} eeuw, tot 1681 toe, in staat was. Die weinige vrouwen deden het kerkelijk convent en de overheid gedurende anderhalve eeuw het onderspit delven.”

1) Den 23sten Juli 1540 beveelt MUSCULUS CALVIJN een vriend aan, die hem zooveel mogelijk bij de Dominicanen wil hooren prediken. Opera, XI, 61.

2) Men zie: STRICKER, 13: „De weldadige invloed van *Straatsburg* gaf hem den stoot voor zijn later leven en streven”; STÄHELIN, I, 177: „In die jaren... wordt de geleerde Franschman en Geneefsche predikant de reformator. Gedurende zijn verblijf te *Straatsburg* gaat hij van zijne jeugd tot den rijpen leeftijd over... Dezelfde verandering heeft er in zijn inwendig bestaan, en vooral in zijn karakter plaats. Als hij te *Genève* terugkomt, is hij een man geworden, zeer verschillend van dien, welken *Genève* drie jaren te voren had weggejaagd.” Deze gedachte is goed, maar de woorden zijn niet vrij van overdrijving.

deling, gelijk wellicht geen andere stad, van uit eene hoogte den loop der gebeurtenissen na te gaan en de diepe beteekenis van den grooten strijd te leeren kennen. Ook was *Straatsburg* voor CALVIJN niet louter een nieuwe school, waarin hij ongehinderd zijne krachten als herder en hoogleeraar kon ontplooiën! Maar te gelijker tijd werkten belangrijke invloeden op hem. Hij was een ander mensch (?) geworden, toen hij na drie jaren de keizerlijke stad verliet. Zijn gezichtskring was verbreed; zijne wetenschap verdiept. Hij was verrijkt met nieuwe ervaringen, en versterkt in datgene, wat het wezenlijke van zijn streven was. Hij had die drie jaren van voorbereiding nog noodig om hem tot den machtigen reformator, den wetgever te vormen, die, als hij in 1541 te *Genève* terugkomt, voortaan zich zal handhaven tegen alle aanvallen van binnen en van buiten." ¹⁾

Het is oorbaar, dat deze verklaringen van den Oud-Roomschen schrijver aangevuld worden door het getuigenis, dat CALVIJN zelf gaf van BUCER, in wien de geest van *Straatsburg* zich het krachtigst afspiegelde. Tweemaal verdedigde hij den „man, wiens gedachtenis hem heilig was, den uitnemenden leeraar der Kerke GODS", ²⁾ tegen kwade vermoedens, die telkens in *Zurich* opkwamen. Den 12^{den} Maart 1540 schreef hij BULLINGER: „Wat BUCER betreft, er is geen reden, waarom hij u, in wat dan ook, verdacht zou moeten zijn. Ofschoon hij begaafd is met buitengewoon doorzicht en groote scherpte van geest, toch beijvert zich niemand met meer eerbied om zich te houden in de eenvoudigheid van GODS Woord, en niet alleen zoekt hij ze niet, maar haat veeleer de spitsvondigheden, die vreemd zijn aan dat Woord." Den 26sten Juni 1548 schreef hij weer aan BULLINGER: „Maar ik vraag u, waarom zouden wij van hem scheiden? Hij onderschrijft immers de belijdenis, die ik opstelde. Ik zal hier niet de vele en zeldzame deugden roemen, waarmede deze man inderdaad versierd is. Ik zal eenvoudig zeggen, dat ik zeer groot kwaad aan de Kerk doen zou, als ik hem haatte of verachtte. Ik ga stilzwijgend voorbij, wat ik persoonlijk aan hem verplicht ben. In elk geval houd ik van hem en vereer hem, zoodat ik hem vrijuit schrijf, telkens wanneer het mij goed schijnt." ⁴⁾ Met deze innige dankbaarheid in het hart verliet CALVIJN *Straatsburg* in 1541.

1541! — Ik ga langzaam de *Groote Kerkstraat* op. Het Domheerenhuis (*Hôtel de France*), waarin ik logeer, was bekend onder den naam van *Zum Vogelsang*. CAPITO vluchtte er in, ⁵⁾ omdat deze woning gezonder was dan die, welke hij bewoond had, toen de pest

1) KAMPSCHULTE, I, 322 en n. 2, 323.

2) Opera, XLV, 4.

3) Ibid., XI, 29.

4) Ibid., XII, 729. Wij moeten straks den invloed, dien BUCER op CALVIJN oefende, nagaan en zullen dan gebruik maken van LANG's geleerde studie: *Der Evangelien Kommentar M. Butzers und die Grundzüge seiner Theologie*, 1900.

5) De Roomsche kroniekschrijver van *Straatsburg* der XVI^{de} eeuw, S. BUHELER, merkt op, dat CAPITO niet stierf in het dekenaat uit de *Thomann*-straat, maar in het huis *Zum Vogelsang*. Dit huis werd ook *Zum Bühl* genoemd; Bühl beteekent in de taal van het land een kleine heuvel.

in de stad woedde. Maar dit verhinderde niet, dat de reformator den 4^{den} November 1541 werd weggerukt. Het jaar, waarin CALVIJN vertrok, was het jaar, waarin de kerk van *Straatsburg* ook door dien smartelijken slag getroffen werd, en dit, terwijl zij zoovele andere gevoelige verliezen te lijden had!

HÉDIO zegt in zijn Kroniek: „De almachtige GOD heeft in Zijne genade vijf van mijne lieve en gehoorzame kinderen weggenomen. . . De eerste was GASPARD, een jongen van vijftien jaar, vroom, gehoorzaam, Godvreezend; daarna CHARITAS, een meisje van zeven jaar. Zij stierven den 12^{den} en den 13^{den} September. JEAN LOUIS, twee jaar oud, stierf den 2^{den} October, en JOZEF, tien jaar oud, den 7^{den} October. In 1542, negentien weken later, stierf mijn lieve kleine jongen van vijf jaar, AUGUSTIJN CHRYSOSTOMUS.” — De zoon van ZWINGLI stierf in September. — J. BÉDROT schreef den 20sten September: „De pest is ook in mijn huis gedrongen. Bidt den HEERE voor mij. In deze week zijn 178 personen gestorven.” Hij verloor zijne moeder, zijn oudsten zoon, „een jong mensch van groote verwachting”. — Hij stierf zelf in November. — CAPITO wordt ziek. BUCER bidt (24 October 1541): „O HEERE JEZUS, ons Leven en onze Opstanding, laat ons dien man nog maar twee jaar! O, hoevelen moesten weten, hoezeer hij ons noodzakelijk is, en hoevelen weten het!” CAPITO stierf den 4^{den} November. HÉDIO schreef van BUCER: „Hij was voor ons allen en voor de kerk een broeder. Mijne vrouw en ik blijven in huis en wij weenen. Ik heb de weduwe getroost door een brief, want ik was niet in staat, het persoonlijk te doen.” Den 18^{den} November schreef BUCER van BLAURER: „Ook mij vervolgt de dood in deze donkere tijden; hij heeft mij mijne Godvreezende en zorgzame vrouw en drie uitstekende kinderen ontnomen.” Op de lijst der slachtoffers vindt men: CLAUDE FÉRAY, een zoon van GERBEL, LUTHER's vriend, enz.¹⁾

In 1548 wordt ook ZELL opgenomen in heerlijkheid. In hetzelfde jaar kondigde KAREL V, misbruik makend van zijne overwinning, het *Interim* af, en herstelde den Roomschen eeredienst in de kathedraal. BUCER, de verzoeningsman, wordt de man van het verzet. „Liefst alles met CHRISTUS verliezen,” roept hij uit. Te *Augsburg* ontboden, weigert hij de onderteekening en keert in het geheim naar *Straatsburg* terug. Maar de stad wordt bedreigd. En de overheid is verplicht BUCER en zijn schoonzoon FAGIUS te bevelen, de stad te verlaten. BUCER preekte voor het laatst; hij geeft zijne laatste les, en na eenige dagen doorgebracht te hebben in het gastvrije huis van ZELL, waar alleen de weduwe hem kon ontvangen, vertrekt hij den 6^{den} April 1549 naar *Engeland*. Daar ontvangt hem FAGIUS. En alleen overgebleven in het koude Noorden, sterft hij vromelijk te *Cambridge*, drie vingers naar den hemel heffend, terwijl hij zacht spreekt: „Hij regeert en leidt alles.” (28 Februari 1551.)

En daarna kwam iets ergers dan het *Interim*, erger dan de pest . . .

1) HORNING, Beiträge zur Kirchengeschichte des Elsasses, 1887: „De Pest te *Straatsburg* in het jaar 1541”, 1—10. Gemiddeld stierven in die stad 800 à 900 personen. Dat jaar overleden er 3208. ENGEL, 36.

de pest van het Theologisch fanatisme! De pest had de mannen weggerukt, het fanatisme zou het werk zelf vernietigen. MARBACH gaat zich vestigen in het huis, waar BUCER gewoond heeft, ¹⁾ en de sombere profetie van BUCER wordt vervuld: „Hij is een aanmatigend Godgeleerde; hij zal de Kerk veel schade berokkenen. Binnen korten tijd zal hij omverwerpen wat wij hier opgebouwd hebben.” ²⁾

Maar wij zullen die geschiedenis meer in bijzonderheden verhalen, als wij nagaan, hoe het der kerk, door CALVIJN te *Straatsburg* gesticht, verging.

1) KNOD, 32.

2) ERICHSON, M. Butzer, 61 en n. 66.

VIERDE GEDEELTE.

DE FRANSCHKE KERK VAN STRAATSBURG.

I. Hare stichting. — II. Pierre Brully. — III. Valérand Poullain. — IV. Jean Garnier en Jean Marbach. — V. Jean Loquet en Pierre Bouquin. — VI. Pierre Alexandre. — VII. Holbrac. — VIII. Afbreking der Fransche kerk. — IX. Verstrooïing der gemeente. — X. Herstel van den Gereformeerden eeredienst.

I.

E gastvrijheid van ZELL en van zijne collega's was groot, die der stad niet minder. Men kwam van alle zijden daarheen. FL. DE RAEMOND riep uit: „In *Straatsburg*, dat zij het nieuwe *Jeruzalem* noemden, dat zich er op beroemt aan *Frankrijk* te grenzen, richtte de ketterij met vele hoofden haar arsenaal op en verzamelde een deel harer krachten om haar aan te vallen. Het was het toevluchtsoord en de plaats van samenkomst der

Lutheranen en Zwinglianen, onder leiding van BUCER, een groot vijand van den Katholieken naam. Het was de verzamelplaats der Fransche ballingen en de gastvrouw van hem, die aan het Calvinisme zijn naam gaf. Daar is de Talmud der nieuwe ketterij, die hij heeft gebouwd, het voorname instrument van onze ellenden, gesmeed . . .” ¹⁾

De eerste bekende Franschman, dien wij aantreffen, is FRANÇOIS LAMBERT van *Avignon*, dien men den „Waalschen Doctor” noemde, omdat hij geen Duitsch verstond. Het volgende jaar (1525) komen FAREL van *Metz* en de discipelen van LE FÈVRE met hun meester.

1) FL. DE RAEMOND, 838.

Weldra is er eene kolonie. Uit hoeveel personen bestaat zij?

CALVIJN en de eerste predikanten spreken altijd van een „Fransch kerkje”. Een student noemt haar in 1545 eene „kleine vergadering”; ¹⁾ hetzelfde getuigt de prediker GARNIER in 1549. ²⁾ Bij de volkstelling, door de overheid bevolen, ³⁾ geeft hij 100 Franschen op die reeds burgers zijn, 35 die het nog niet zijn, 16 soldaten, zonder de vrouwen, kinderen en dienstboden te rekenen, dus 135 à 140 gezinnen en 500 à 600 personen.

Toen FAREL door *Straatsburg* trok, liet hij zich ook aan zijne landslieden gelegen liggen. Een handschrift zegt: „Hij begon in het Fransch tot hen te prediken, die van naburige plaatsen Fransch spraken.” ⁴⁾ Maar daar hij noch door de regeering, noch door de kerk was aangesteld en er zelfs geen kerk was, kon hij niet de eerste predikant der Fransche kerk genoemd worden. Dit was CALVIJN.

CALVIJN schreef FAREL over zijne eerste preek in *St. Nicolas-aux-Ondes*: „Ik heb Zondag gepreekt (8 September); daar de preek bij het volk door den lof van alle broeders was aanbevolen, zijn er vele hoorders of toeschouwers geweest. De broeders zijn voornemens, zoo spoedig als er eene openbaring is eener kleine kerk, toe te staan, dat het Avondmaal bediend worde.” ⁵⁾

Dezelfde bode bracht een brief van BUCER aan FAREL, waarin hij schreef: „Wij zijn u zeer dankbaar, dat gij ons CALVIJN afstondt. Zijne ziel scheen al te zeer aangedaan door de ontvangen wonde, dat hij die dagelijksche slagen nog had kunnen doorstaan.” Te midden van den storm zal hij beter in *Straatsburg* zijn, al heeft hij slechts eene kleine kudde. „Zij die alleen Fransch spreken”, worden door kettersche menschen bearbeid. ⁶⁾

De reformator toog aan den arbeid. De volgende maand kondigde hij reeds aan, dat hij in de kleine kerk ⁷⁾ het Avondmaal heeft gevierd, volgens den ritus van het land, en dat hij denkt het elke maand weder te doen. ⁸⁾

Zoo was het begin dier kerk. Voordat wij nagaan, hoe CALVIJN daarin gearbeid heeft, zullen wij zien, hoe zij na zijn vertrek voort-

1) ERICHSON, *L'Eglise française au seizième siècle*, 1886, 22, 23.

2) R. REUSS, *Notes pour servir à l'histoire de l'Eglise française de Strasbourg*, 1880, 15, n. 3.

3) ERICHSON, 35. De andere telling is van den predikant GARNIER: hij verklaart zelf, dat zij onvolledig is. (*Bulletin*, XVIII, 303.) Behalve de reeds genoemde werken van REUSS en ERICHSON zie men nog R. REUSS, *Pierre Brully, ... ministre de l'Eglise française de Strasbourg*, 1879, en E. BERTON, *L'Eglise de Calvin à Strasbourg, Montauban*, 1881.

4) SCHMIDT, G. Roussel, 52, n. 3.

5) HERMINJARD, V, 112 en n. 10. Brief van ongeveer 11 September 1538.

6) *Ibid.*, V, 113, 114.

7) „Zondag na Allerheiligen hebben de Waalschen, die hier studeeren, met allen die Fransch spreken het Avondmaal gevierd in de kerk *des Repenties*.” Volgens een document van de Archieven van *St. Thomas*, aangehaald door ERICHSON, *Die calvinische und die altstrassburgische Gottesdienstordnung*, 1894, 7, n. 1.

8) Eerste helft van October 1538, volgens HERMINJARD; doch daar er geen overeenstemming schijnt te bestaan tusschen dit document en dat van ERICHSON, moet wellicht die datum veranderd worden.

geleefd heeft. Met andere woorden, wij zullen de lijst afmaken, vóórdát wij er de schilderij in plaatsen.

II.

CALVIJN had zes opvolgers, wier geschiedenis wij bijna uitsluitend uit de correspondentie van den reformator zullen opmaken.

De eerste opvolger van CALVIJN was PIERRE BRULLY,¹⁾ een gewezen Dominicaan te *Metz*, die in Juli 1541 te *Straatsburg* kwam. CALVIJN schreef aan VIRET en FAREL: „Hij, die de brieven bracht, een prediker uit *Metz*... is een vroom, geleerd, bescheiden jong-mensch; hij is bij mij. Ik hoop, dat mijn gast mij zal opvolgen.”²⁾ Een maand later keerde CALVIJN naar *Geneve* terug,³⁾ en BRULLY werd predikant in zijne plaats. Hij was drie jaren lang onder veel strijd predikant in *Straatsburg*.

FAREL trachtte in *Metz* het Evangelie te brengen. CALVIJN wenschte hem toe, dat hij met voorzichtigheid, ijver en moed zou optreden.⁴⁾

BUCER deelde CALVIJN mede: „FAREL heeft naar mijn weten op het kerkhof der Dominicanen gepredikt. Deze laatste hebben getracht door klokgelui te verhinderen, dat het Woord GODS gehoord werd. Maar onze FAREL heeft zijne stem verheven en het geluid der klok overwonnen. Den volgenden dag waren er 3000 hoorders... Men heeft ze naar huis geleid. Men zette iemand, die op FAREL geleeke, op een paard, en eenige broeders deden toen, alsof zij hem buiten de stad brachten.”⁵⁾ Middelerwijl zond men eene deputatie naar *Straatsburg* en naar *Duitschland*, zonder resultaat. FAREL moest te *Montigny*,⁶⁾ vervolgens te *Gorze*, buiten *Metz*, prediken. Toen de citadel zich moest overgeven, ontsnapte de reformator aan DE GUISE, „doordat hij in een kar onder de melaatschen was”. Hij kon op die manier *Straatsburg* bereiken.

Te gelijker tijd kwam CAROLI te *Metz* weder op het tooneel. Opnieuw tot Rome overgegaan, daagde hij FAREL uit tot een Godgeleerd tweegevecht op leven en dood. „Hij riep FAREL op om te verschijnen te *Rome*, voor den paus, of voor het concilie van *Trente*, of voor den Keizer, of voor FRANS I, of voor een der Fransche faculteiten, of te

1) Men vergelijke: *Histoire ecclésiastique* (editie BAUM), III, 528 en v.

2) 25 Juli 1541. HERMINJARD, VII, 195, 196.

3) Den 2den September 1541.

4) 30 Augustus 1542. HERMINJARD, VIII, 115, 116.

5) 6 October 1542. *Ibid.*, 148.

6) *Montigny-les-Metz*, op 2 kilometer van *Metz*, als het ware eene voorstad van *Metz*. *Histoire ecclésiastique*, III, 529, n. 4.

7) *Ibid.*, 530. „Ik was onder de zieken,” zegt FAREL zelf (20 April 1543), „op de kar, met geleende kleeren.” (HERMINJARD VIII, 326.) De Roomsche kroniekschrijver MEURISSE schrijft: „Zij droegen zorg, hun predikant FAREL te redden op eene kar met melaatschen, onder welke zij hem, door zijn gelaat met meel wit te maken en door hem kleppers in handen te geven, zoo goed hadden verborgen, dat niemand hem kon herkennen.” (*Ibid.*, 326, n. 42.) *Metz* „is niet eene plaats, waar eene authentieke en door den Apostolischen Stoel goedgekeurde school is, waar men voor het recht over het geloof zou kunnen disputeren.” (HERMINJARD, VIII, 407.)

Salamanca, of te *Alcala* in *Spanje*, ... in één woord, overal waar men niet heen kon, en niet te *Metz*, waar de ontmoeting op geen bezwaar stuitte. Maar hij zeide: te *Metz* was geen universiteit. Nog zonderlinger stelde hij FAREL voor, een nog korter gevecht te leveren, zich aanbiedend om, „zonder er nog meer over te disputeeren, te sterven.” Hij zal zich te *Metz* gevangen geven, ¹⁾ mits FAREL ook, om zijne artikelen „te handhaven”, „zonder verder te disputeeren” zal willen sterven en zich gevangen geven in de hand des Konings. Hij wil echter goed weten, dat FAREL in de hand des Konings is, om na hem te sterven.

FAREL antwoordde door twee brieven. Daarin geeft hij te kennen, dat CAROLI niet zoo groot moest doen door steden voor te stellen in *Spanje* en *Venetië*, alsof hij alles in zijne hand had; ook had hij geen geld om zulke groote uitgaven te doen. Waarom zoo ver te gaan, daar CAROLI, te midden van abten, priesters en monniken, als een haan is op zijn mesthoop? „Gij zijt doctor in de roede binnen *Metz* en ge staat zoo sterk...” ²⁾

Maar die gek is gevaarlijk, en daarom zag FAREL gaarne, dat CALVIJN naar *Metz* ging, „om dien armen, snoevenden buik voor allen in zijne armoede ten toon te stellen”. ³⁾

De tweede brief van FAREL is heftiger. Hij verwijt CAROLI alles wat hij deed, „sedert hij begon te azen op een bisschopsstaf of mijter”. Hij spaart hem niets; zijn hoogmoed, zijne schurkerijen, zijne twistgerigheid, alles wordt hem verweten. Vooral is de reformator verontwaardigd, omdat CAROLI zijn huwelijk verwerpt. „Tot tweemaal

1) WILLEM VAN FÜRSTENBERG schreef aan den Raad van *Bern* 29 Maart 1543: „De Christenen van *Metz* waren het Avondmaal te *Gorze* (Paschen, 1543) komen gebruiken. Nadat die plechtigheid afgelopen was, gingen zij hun ontbijt gebruiken. Toen zij aan tafel zaten, viel D'AUMALE, zoon van den hertog DE GUISE, [de hertog was CLAUDE VAN LOTHARINGEN, die ANTOINETTE VAN BOURBON gehuwd had; D'AUMALE was FRANS VAN LOTHARINGEN; hij was de tweede hertog DE GUISE na den dood zijns vaders; hij lokte den eersten godsdienstoorlog uit, door voor te gaan bij het vermoorden van de Evangelischen van *Vassy*, den 1sten Maart 1562, welke in hunne kerk vergaderd waren,] gebruik makende van de omstandigheid, dat de poorten niet bewaakt werden, op onzen burcht van *Gorze* aan, met een groot aantal ruiters en lansdragers, ... en aanstonds liet hij tweemaal door een trompetter ons kasteel opeischen, om zich van den predikant FAREL meester te maken, en hij beval, omdat men hem zou doen uitgaan, hem over te leveren aan DE GUISE. [Men zeide, dat FRANS VAN LOTHARINGEN, zijn vader, aan hem, die FAREL zou vermoorden, tweehonderd kronen beloofd had. FAREL aan MYCONIUS, 20 April 1543. HERMINJARD, VIII, 328.] Daarbij beval hij, die van *Metz* met eene tot dusver ongehoorde wreedheid te bejegenen. En daarop riep hij: „Waar zijn die schandelijke ketters? Wij hebben bevel, ze allen te wurgen. Geen gevangenen! Men moet de burgers van den burcht dwingen, de lieden van *Metz* aan te klagen” ... Vrouwen werden in de *Meusel* gedreven, en toen zij zagen dat zij zich al zwemmende konden redden, hebben zij ze met steenworpen naar de diepte van het water gestort. [De *Chroniques messines* noemen „een der burgeressen, BARBE genaamd, met haar kamermeisje”. Zij werden gesteengd en in de diepte van het water gedreven, bij de brug van *Jouy* op 10 kilometer van *Gorze*, door de mannen van de stad *Ancey*.] enz. De sterkte moest zich 28 of 29 Maart overgeven (ibid., VIII, 304—308 en noten). Men zie den brief van FAREL aan MYCONIUS (ibid., 320—330), en den brief aan de classis van *Neuchâtel*, 31 Mei 1543 (ibid., 398, 399 en de noten 19 en volgende), over de reputatie van de abdij van *Gorze* en het martelaarschap van JEAN CHASTELLAIN.

2) 21 Mei 1543. HERMINJARD, 371, 372.

3) 31 Mei 1543. Ibid., 387.

toe hebt gij beleden, dat zij uwe vrouw niet kon zijn, en dan gezegd en gewild, dat uwe kinderen niet wettig zijn, en dat uwe vrouw eene hoer is. O wreedaard!..."¹⁾

CALVIJN ging dan naar *Straatsburg*.²⁾ En de beide reformatoren vroegen den Senaat, hen naar *Metz* te laten geleiden, om met CAROLI te disputeeren. Zij willen CAROLI niet verbannen, noch hem het zwijgen opleggen; zij verlangen slechts met hem te disputeeren.³⁾

De Senaat weigerde om het „gevaar”, dat de reformatoren zouden geloopen hebben. CALVIJN wilde onderhandelen, hetgeen hem bewoog veertien dagen te *Straatsburg* te blijven, zonder het gewenschte doel te bereiken.⁴⁾

Dit verblijf was echter voor den gewezen predikant van de Fransche *ecclesiola* (kerkje) zeer aangenaam. Hij schreef VIRET: „Gij kunt niet gelooven, hoeveel welwillendheid zij mij bewijzen.” Aan den Senaat van *Genève* schreef hij hetzelfde.⁵⁾ Wij verwonderen er ons dus niet over, dat POUILLAIN schreef, dat deze kerk des Zondags voor CALVIJN bad.⁶⁾

BRULLY had in 't eerst te worstelen met geldgebrek. Hij was CALVIJN geld schuldig. In October 1542 schreef JAN STURM aan CALVIJN: „P. BRULLY wordt geplaagd door de gedachte, dat hij u geld schuldig is. Hij verlangt zeer u te betalen... Ik heb mijne tusschenkomst beloofd. Ik vraag, dat gij hem nog een weinig tijd laat.”⁷⁾

Er gingen booze geruchten over hem, ter oorzaak van een bezoek, dat hij inderhaast aan *Metz* gebracht had. POUILLAIN verdedigde hem, zeggende, dat hij voor „eigen zaken” was uitgegaan, doch niet zonder zijn ambtgenooten er kennis van te geven; en hij prijst „den eenvoud van zijn leven”.⁸⁾ Later getuigt een ander Straatsburger van zijne Godsvrucht: „Ik heb zijne groote standvastigheid in het belijden der heilige leer, zijn ongemeene liefde jegens de armen, zijne groote bescheidenheid opgemerkt. Voordat hij ons verliet, preekte hij met veel gevoel

1) 25 Juni 1543. Ibid., 425, 426. „In 1543 meenden CALVIJN en VIRET de brieven te moeten uitgeven, die tusschen CAROLI en FAREL gewisseld werden. Er verschenen twee boekjes: „Une épître de Maistre Pierre Caroly... et envoyée à Maistre G. Farel, serviteur de Jésus Christ, once la response, 1543.” „La seconde épître envoyée au docteur Pierre Caroly, par G. Farel, prescheur de l'évangile, 1543.” In het voorbericht van den eersten brief doen de schrijvers goed uitkomen, dat de uitdaging van CAROLI authentiek is, en dat deze „geheel buiten zinnen is en niet alleen beroofd van oordeel en rede, maar razend door wreedheid geworden is, zoodat hij slechts als een dol beest verlangt bloed te drinken”. HERMINJARD, VIII, 349, n. 1, en 351, n. 5.

2) Den 18den Juni 1543 gaf de Raad van *Genève* eene aanbeveling aan CALVIJN voor den Raad van *Bazel* (HERMINJARD, VIII, 417 en n. 1) en voor den Raad van *Straatsburg* (Opera, XI, 570). 23 Juni vertrok CALVIJN uit *Bern*, over welke stad hij reisde, en was toen gezond, zegt VIRET. (HERMINJARD, VIII, 435, n. 5.)

3) Ibid., 438.

4) Brief van CALVIJN van 13 Augustus 1543. Ibid., 472.

5) 1 Juli. Ibid., 440, 441.

6) VAL. POUILLAIN aan CALVIJN, 28 November 1544. Ibid., IX, 382.

7) Ibid., VIII, 170.

8) Ibid., IX, 61.

en vuur; ondanks hem zelfden ontsnapt hem zuchten, midden onder zijne preek. Zoozeer had God hem verkoren!" ¹⁾

Dit getuigenis wordt bevestigd, doordat P. BRULLY, door de geheime kerk van *Doornik* geroepen, niet aarzelde zich in hun midden te begeven. Hij zou daar weldra martelaar worden. „Dit bericht,” schreef POUILLAIN aan CALVIJN, „heeft mij onuitsprekelijk veel leed gedaan... Wij mogen hem gelukwenschen, hij die in eene gracht gevallen was (men had hem des nachts over de wallen willen nederlaten), en daar hij door zijn gebroken been niet kon ontvluchten (hij werd des morgens door de soldaten gevonden), en heeft slechts woorden gesproken om GOD te loven; zoo zelfs, dat hij schuld beleed, dat hij had willen vluchten, en GOD dankte, omdat Hij hem had teruggehouden. En ik heb geen mindere standvastigheid bij zijne vrouw gevonden”, die te *Straatsburg* gebleven was. ²⁾

Na eene vangenschap van verscheidene weken werd BRULLY met klein vuur wreedaardig verbrand, den 19^{den} Februari 1545. ³⁾

III.

Voorloopig en zonder wettige roeping trad nu POUILLAIN als predikant op.

Behalve eenige uitnemende leden telde de Fransche kerk vele arme of verarmde lieden, wier karakter onder de ongelukken, die hen troffen, geleden had. De kerk had daarom te worstelen met inwendige twisten, die ook te *Frankfort* en in andere kerken der Hugenoten in de XVI^{de} eeuw verwarring brachten.

VALÉRAND POUILLAIN was er de man niet naar om met vrucht onder zulke omstandigheden te arbeiden. Hij was een edelman uit den omtrek van *Rijssel*, die onder CORDIER ⁴⁾ schijnt gestudeerd te hebben, met een heftig karakter, waarom CALVIJN hem weldra een „twistzoeker” ⁵⁾ moest noemen.

1) 28 April 1545. GUYMONNEUS aan CALVIJN, Opera, XII, 69.

2) 28 November 1544. HERMINJARD, IX, 379.

3) Toen BRULLY den dood verwachtte, schreef hij aan zijne vrouw (18 Februari): „Mijne zeer geliefde zuster, weet, dat ik zeer verheugd geweest ben in onzen GOD, toen ik door de brieven van uwen en mijnen vader, in uw naam geschreven, vernam, dat gij u in GOD verheugt, niet omdat men mij gevangennam, want ik weet dat dit u hard valt, maar omdat de goede GOD en VADER u een man gegeven had, welken Hij had verkoren om voor Zijn naam en voor het Evangelie van JEZUS CHRISTUS te lijden. Ik bid u nu, dat gij u meer in Hem verheugt... De dood dien ik ondergaan moet is... zonder erbarming geheel levend door het vuur verteerd te worden. En het moet zoo lang duren en onderhouden worden, totdat alles in asch veranderd is... Verheug u dus, mijne geliefde zuster, in GOD, en als gij weduwe geworden zijt, hoop geheel op Hem... En als de tijd komen zal, zal de HEERE u een anderen man geven, die voor u zorgen zal... Gisteren dacht ik te sterven. Uw liefhebbende man, P. BRULLY.” *Histoire des Martyrs* (uitgaaf van *Toulouse*), I, 427—440, 438, 439.

4) R. REUSS, P. Brully, 42.

5) Opera, XII, 523, n. 4.

Hij kwam ongeroepen, logeerde bij BUCER ¹⁾ en hielp, naar het schijnt, BRULLY, de kerk, die aangroeide, ²⁾ te dienen.

Hij noemde CALVIJN: „Geliefde meester en vader in CHRISTUS”. ³⁾ Den 29sten December 1544 vinden wij zijn naam onder een document, als predikant der Fransche kerk, naast die van HÉDIO, P. MARTYR, FAGIUS, BUCER, enz. ⁴⁾

Weldra kwam zijne heftigheid aan den dag. Hij sprak van eene „grootte smart”, een „treurspel”. De kerk zal te gronde gaan. Hij kreeg het te kwaad met een nieuwen predikant, J. GARNIER, dien men in zijne plaats wil stellen. Hij beschuldigde JAN STURM, de oproermakers ⁵⁾ te steunen. Eindelijk ging hij, na heftige tooneelen, waarbij men hem als een nietswaardige behandelde, heen, en J. GARNIER werd op ordelijke wijze beroepen.

IV.

Onder den dienst van GARNIER werd de toestand der kleine gemeente slechter. De Godsdienstoefeningen werden niet meer in de kerk der Dominicanen, maar in de *St.-André*-kerk ⁶⁾ gehouden. Daarop kwam de overwinning van KAREL V, de slag bij *Mühlberg* en het *Interim*. GARNIER schreef aan CALVIJN (21 Mei 1547): „Onze kerk is bedroefd en terneergeslagen... Alles is in de war; de sterksten zijn uit het veld geslagen...” Men vernam, dat de keurvorst van *Saksen* gevangen genomen werd, en ging daarom vluchten. „Ik vrees, dat onze kleine kerk over de geheele wereld verstrooid worden zal... Een goed deel wil gaan vluchten... Vertrouwt haar door uwe brieven.” ⁷⁾ Het *Interim* werd helaas afgekondigd, ⁸⁾ en GARNIER met BUCER weggezonden.

1) Vele brieven schreef hij: *ex aedibus Bucerianis*. HERMINJARD, IX, 62 en 18; *ex aedibus D. Bucerii*. Ibid., 181. Opera, XI, 623.

2) „*In dies augetur*.” HERMINJARD, IX, 248.

3) Opera, XII, 4, 6.

4) Ibid., XI, 819.

5) V. POUILLAIN aan CALVIJN, 14 Januari 1545. Opera, XII, 5, 6. DRYANDER schreef aan BULLINGER, dat POUILLAIN „opbruisend en bedrieglijk” was. Hij beschuldigde hem, een jong, edel meisje door zijne woorden te hebben bedrogen. Men weet niet, waarin dit bedrog bestaat heeft; het feit, dat hij tot CALVIJN en de kerk van *Frankfort* in betrekking bleef staan, bewijst, dat men niet aan bepaalde onzedelijkheid denken mag. MYCONIUS schreef niettemin: „Als de Christenen zoo opvliegend en onrustig moesten zijn, verkoos ik liever geen Christen te wezen.” 8 Mei 1547. Opera, XII, 519.

6) R. REUSS, Notes, II.

7) Opera, XII, 526, 527.

8) Hierdoor kregen de Roomschen drie kerken, de Protestanten hielden er vier. Den 21sten April 1550 schreef J. ZEUGLIN, predikant bij de *St.-Guillaume*...: „Den eersten dag, waarop zij hun verfoeilijken eeredienst begonnen, en wel in de kathedraal, *St. Pierre-le-jeune* en *St. Pierre-le-Vieux*, heeft GOD hen beschaamd gemaakt, niet door gewapende burgers, maar door den spot en het gelach van kinderen. Daar niemand hen volgde, hebben die Goddeloozen een eind gemaakt aan hunne kinderachtigheden; den volgende dag zijn velen de stad uitgegaan... Zoo heeft de barmhartige HEERE ZEBATH, volgens Zijn gewone doen, door kinderen, zonder wapenen, die reuzen en de GOLIATHS, die de kampen GODS bedreigden, omvergeworpen... drie van de voornaamste kerken zijn nog ledig en verlaten. (De Roomschen begonnen hun eeredienst den 25sten Mei)... In vier kerken, *St.-Thomas*, *St.-Guillaume*, *St.-Nicolas*, *St.-Aurélië*, verkondigen wij het Evangelie.” ZEUGLIN voegt er bij: „De Fransche kerk, die gij geïnstituëerd hebt, is nog in hetzelfde gebouw en zij gaat voorspoediglijk voort.” Opera, XIII, 556, 557.

GARNIER kwam wel 1551 terug, maar hij kwam in groot gevaar. De pest richtte vreeselijke verwoestingen aan. En ook de andere pest, waarover wij reeds spraken, begon haar vernielend werk. Een groote ommekeer had er plaats op het gebied der kerk; op het tijdperk van BUCER volgde dat van MARBACH.¹⁾

MARBACH²⁾ was in 1521 te *Lindau*, in *Zwaben*, geboren. Op vijftien-jarigen leeftijd kwam hij te *Straatsburg*, en ging twee jaar later naar *Wittenberg*. Na eenigen tijd in het huis van LUTHER verkeerd te hebben, werd hem door den reformator zelven de doctorshoed op het hoofd gezet (1543), en na een verblijf van twee jaar te *Isny* kwam hij weer te *Straatsburg* (1545), na door BUCER en FAGIUS geroepen³⁾ te zijn. BUCER bevestigde hem als predikant van *St.-Nicolas* (1545). Van dit oogenblik af brachten de *fampen*, die kerk en school troffen,

1) Van dezen ommekeer geeft CH. ENGEL (*L'école latine et l'ancienne académie de Strasbourg*, 63) de volgende verklaring: „Jammer genoeg, was de school te *Straatsburg* slechts eene voorbereidende school; de aanstaande Godgeleerden en de andere studenten moesten hunne studiën voltooiën aan universiteiten, welke het recht hadden graden te verleenen. Het was daarbij natuurlijk, dat vele studenten naar *Wittenberg* gingen om LUTHER en MELANCHTHON te hooren. Als zij naar *Straatsburg* weerkeerden, brachten zij andere denkbeelden, dan die aangenomen waren, mede; ook brachten zij er een anderen geest, meer zucht tot strijd, minder verdraagzaamheid, minder liefde.” Hoe kwam het dus, dat het tweede geslacht zoo weinig geleeke op het eerste? Omdat het eene het andere niet had gevormd.

2) Zijn leven is beschreven door W. HORNING, maar diens mededeelingen zijn niet altijd te vertrouwen. Hij komt tot de conclusie, dat CALVIJN of een huichelaar of een Lutheraan was. Daartegenover weet hij niets van al hetgeen men MARBACH heeft ten laste gelegd. De Calvinisten waren volgens HORNING de onderdrukkers. MARBACH kon hen maar niet laten begaan, en het is daarom te verstaan, dat hij getracht heeft zijne kerk van dat gevaar en van die vreemdelingen te bevrijden. Dr. Johann Marbach, 151.

3) Heeft BUCER, na MARBACH eenmaal gehoord te hebben, tot P. MARTYR gezegd: „Deze hoogmoedige Theoloog zal groot kwaad aan de kerk doen en alles afbreken wat wij opbouwen”? Deze woorden werden gevonden op den rand van een boek van MARBACH, en werden aangehaald door de *Unschuldige Nachrichten*, 1718, 1029, en door RÖHRICH, III, 91, n. 3. HORNING zegt, dat het laster is, door een tegenstander van MARBACH verspreid. Hij haalt als bewijs aan, dat BUCER, na eene lijkrede van MARBACH gehoord te hebben, verklaarde, dat MARBACH goed Luthersch was. Maar niemand had dit ooit betwist; hij deed daarvan maar al te treurige ervaringen op. Het ijveren voor de Luthersche leer werd weldra gevaarlijk. HORNING wijst er op, dat BUCER onderscheiden pogingen aanwendde om MARBACH te *Straatsburg* te houden. Den 28sten December 1545 schreef hij aan HUBERT: „Wij moeten Dr. MARBACH zoo spoedig mogelijk aan ons verbinden, door hem een canonicat te geven en door hem den eed af te nemen.” Volgens twee getuigenissen, die na MARBACH's dood gegeven werden, zou BUCER MARBACH, toen deze naar *Engeland* vertrok, warm aanbevolen hebben aan de predikanten der kerk, als een kenner en een verdediger „der ware en zuivere leer”. Maar juist die getuigenis omtrent MARBACH's zuivere leer, waaraan niemand twijfelde, maakte de aanbeveling verdacht. HORNING, 38, 56. Al deze teksten hebben niet veel beteekenis. Het zegt niet veel, dat BUCER in twee brieven MARBACH „onzen ambtgenoot” noemt. Alleen de brief van BUCER van 5 September 1548 bevat een hartelijken lof. Toen MARBACH van eene andere reis terugkwam, schreef BUCER aan DRYANDER: „*S. D. Marpachius nobis a Philippo rediit, 21 Augusti, ad quem profectus fuit 24 Julii. Salvus est hic noster thesaurus corpore, animo, excruciat ut non possit magis, propter tam horrendas defensiones.*” Brief in den *Thesaurus Baumiamus*, handschrift van de Straatsburgsche Universiteit. HORNING vertaalt: „MARBACH is 21 Augustus van zijne reis naar PHILIPPUS, naar wien hij 24 Juli vertrok, weergekeerd. Deze onze schat is wel naar lichaam en ziel. Hij is zeer bedroefd door zulke vreeselijke afvalligheid,” p. 55. Maar deze vertaling is niet juist. *Hic noster thesaurus* slaat op MELANCHTHON; deze is wel naar ziel en lichaam en deze wordt door zoo heftig verweer gepijnigd.

hem een onafgebroken reeks van voordeelen en eerbetooningen. Na het vertrek van BUCER en FAGIUS, werd hij HEDIO toegevoegd om de hoogere colleges in de Godgeleerdheid te geven. Na diens dood benoemde de overheid hem tot president ¹⁾ van het kerkelijk Convent, of der vergadering van predikanten. En zoo stond hij op een-en-dertig-jarigen leeftijd aan het hoofd van de kerk, was hij kanunnik van *St.-Thomas*, predikant van een der parochiën, hoogleeraar in de Godgeleerdheid. ²⁾

Daarbij heeft hij het veld alleen. CAPITO en ZELL zijn gestorven; BUCER en FAGIUS in ballingschap (1549). HEDIO stierf in 1552. Een jaar later stierf JACOB STURM. Van de reeks groote mannen is alleen SCHWARZ en JAN STURM over. MARBACH, de ultra-Luthersche zeloot, kan ongehinderd zijn fanatisme lucht geven.

Opmerkelijk! JACOB STURM stierf 30 October en MARBACH en een zijner ambtgenooten klaagden den 1sten November den predikant der Fransche kerk voor de staatkundige vertegenwoordigers der stad aan. ³⁾ De strijd zal weldra beslist zijn.

Op Zondag 4 Maart 1554 begaf MARBACH zich naar de Fransche kerk en verklaarde daar in het Latijn, ⁴⁾ dat de Augsburgsche Confessie door iedereen moest aangenomen worden, want: „de magistraat wil, dat allen omtrent de Sacramenten gelijk denken en leeren.” Dit was de oorlogsverklaring.

Te gelijk vielen vijf ouderlingen hun predikant aan. Sedert anderhalf jaar, schreef CALVIJN den 25 Augustus 1554, vernam hij „niet zonder groote droefheid”, wat er in de *ecclesiola* omging. De verstrooiing van die kudde, welke hij eertijds mocht vereenigen en een tijdlang voeden, zou gelijk zijn aan de verscheuring van zijn eigen ingewand. Zijne smart kon hem niet langer doen zwijgen. Hij schreef daarom aan MARBACH een gevoelvollen, wijzen brief. Hij schreef, dat „het hem zeer bitter zou zijn, als hij de leer zag versmaden, die hij te voren, in de school en in de kerk, beleden had”. Hij hield den Luthersche het voorbeeld van LUTHER, den Straatsburger de nagedachtenis van CAPITO en BUCER, die de stad verlicht hadden als een lamp, voor. ⁵⁾

Toen hij vernomen had, dat de Senaat drie afgevaardigden benoemde om de Fransche kerk te besturen, en dat zijn vriend SLEIDANUS een daarvan was, sprong hij op van vreugde en schreef hem: „Dit heeft GOD gedaan en niet de menschen.” ⁶⁾

De strijd bleef voortduren. CALVIJN ried GARNIER, zonder aarzelen de Confessie van *Augsburg* te onderteekenen. ⁷⁾

1) Hij zou dit ambt van 1552 tot 1581 bekleeden.

2) ENGEL, 67.

3) R. REUSS, Notes, 30. „De eerste aanvallen werden door de ultra-Lutherschen gericht op de Fransche gemeente, door CALVIJN gesticht.” CH. ENGEL, 94.

4) Opera, XV, 73. GARNIER vertaalde de rede van MARBACH in het Fransch.

5) 25 Augustus 1554. Opera, XV, 211, 214.

6) 27 Augustus 1544. Ibid., 221.

7) Brief van GARNIER aan BULLINGER, 10 December 1554, waarin CALVIJN's woorden: „Augustanae confessioni cur subscribere dubites, non video.” Opera, XV, 336. BULLINGER had denzelfden raad gegeven.

Daarop schreef hij in zijne ongerustheid aan de predikanten van *Straatsburg* een van de nederigste brieven, die ooit uit zijne pen vloeiden. Men had hem de belediging aangedaan, niet te antwoorden. Hij schreef: „Als ik mij beklaag teleurgesteld te zijn, doe ik het zonder boosheid. Ik had MARBACH geschreven; de brief was voor u allen. Ik meende, dat ik wel eenig antwoord waard was. . . Zeker heb ik niet zoo onder u verkeerd, dat ik veracht, nog minder op beledi-

JAN MARBACH.

gende wijze verworpen moet worden. En toch zal de kleine belediging, al heeft zij ook mijn hart een weinig getroffen, mij niet van u vervreemden" . . . ¹⁾ CALVIJN had aan zijne geliefde gemeente geen grooter bewijs van zijne liefde kunnen geven. Hij zond zijn brief aan P. MARTYR, hem verzoekend, daarvan naar goedvinden gebruik te maken. Hij kent MARBACH, „dien pauw, die door stilzwijgen zijn hoogmoed verried", ²⁾ — hier blijft CALVIJN zich niet gelijk.

GARNIER deed hem weten, dat zijne moeite „verloren olie en arbeid", ja, „olie in het vuur zijn zal". ³⁾ Twee maanden later meldde GARNIER

hem, dat er geen prediking meer was, dat er geen tucht meer uitgeoefend werd. ⁴⁾ GARNIER had zich heftig tegen het besluit van den Raad verzet. Hij was daarom tot gevangenisstraf veroordeeld, doch hij had zich bij den predikant SCHWARZ weten te verbergen. De invloedrijke vrienden der Gereformeerde kerk waren tusschenbeiden getreden, maar de Raad had zijn besluit gehandhaafd (30 Maart). ⁵⁾

1) 18 Januari 1555. Opera, XV, 385. De brief werd MARBACH overhandigd. Ibid., 492.

2) 18 Januari. Ibid., 387.

3) 28 Februari 1555. Ibid., 456.

4) 22 April. Ibid., 579.

5) R. REUSS, Notes, 36.

Eenigen tijd kon CALVIJN door droefheid niet schrijven. Zijne smart was daarom zoo groot, wyl GARNIER niet geheel vrij te pleiten was. Door eene onvoorzichtigheid ¹⁾ had hij de deur voor hen, die eene goede zaak wilden onderdrukken, geopend. ²⁾ „De ramp der kerk was er niet minder jammerlijk om, en de smaad, GARNIER aangedaan, heeft hem dieper gewond, dan hij het in woorden kan uitdrukken.”

V.

Voor de Fransche kerk bleef nu alleen JEAN LOQUET, ³⁾ een diaken, die GARNIER was toegevoegd, over. Hij predikte; maar de echte vrienden der kerk namen geen deel aan de Godsdienst oefeningen. „Sedert Paschen,” schreef P. MARTYR, „of sedert GARNIER geschorst en afgezet is, ga ik niet meer naar de kerk, en ik ben besloten niet weder daarheen te keeren, totdat ik goed weet, welke leer men daar wil invoeren.” ⁴⁾ De regeering, die de kerk van haren wettigen leeraar beroofde, scheen haar een onwettigen, PIERRE BOUQUIN, ⁵⁾ te willen opdringen.

De ouderlingen weigerden met hem Avondmaal te viëren, en tweemaal kon de wekelijksche samenkomst niet gehouden worden. ⁶⁾ „De bok, door het dak gekomen, zal de schapen weggagen . . . Ik heb liever, dat een ander u schrijft al wat deze bok met zijne bokjes gedaan heeft,” schreef GARNIER aan CALVIJN. CALVIJN schreef aan LOQUET, dat hij zich van „dien bok” moest afscheiden. ⁷⁾

VI.

Eindelijk werd PIERRE ALEXANDRE door de overheid en de kerk gekozen. Deze was een gewezen monnik uit *Arles*, in *Provence*, die te *Brussel* bij MARIA VAN HONGARIJE, zuster van KAREL V, hofprediker was geweest. Hij ging tot de Reformatie over en werd tot hoogleeraar in de Godgeleerdheid te *Heidelberg* benoemd, waar hij zeer vooruitstrevende meeningen verkondigde. CALVIJN wantrouwde hem eenigszins: „Ik verwonder mij niet, als meester ALEXANDRE stoutmoedig is, daar hij zoo weet te pochen. Zelfs weet hij, dat er geen ander middel is om zich er bovenop te werken. Daarom is het geen wonder, dat hij er, buiten alle gevaar, gebruik van maakt. Maar ik zie wel, dat hij geen al te geschikt persoon is, al was het alleen om zijne stellingen.” ⁸⁾

1) Men zie de volgende bladzijde.

2) „Zij, die eene gelegenheid zochten,” schreef P. MARTYR, „hebben haar, toen zij zich voordeed, met beide handen aangegrepen.” 3 Juli. Opera, XV, 667.

3) 8 Juni 1555. Ibid., 658—660.

4) 3 Juli. Ibid., 667. ZANCHIUS, de ouderlingen, diakenen namen evenmin deel aan de Godsdienst oefeningen. Ibid., 666.

5) Ibid., 666.

6) FAREL aan CALVIJN, 10 Juli 1555, Opera, XV, 671.

7) 8 Augustus 1555. Ibid., 721.

8) Ibid., XII, 321. Aan DE FALAIS, brief, ontvangen 22 April 1546.

Hij trok naar *Engeland*; na den dood van EDUARD IV vluchtte hij naar het vasteland, en de Raad van *Straatsburg*, die GARNIER dacht te vervangen, beriep hem. Hij kwam den 25sten Mei 1554. ¹⁾ Maar hij vertrok weer met een geschenk en ging vijf maanden doorbrengen bij een bloedverwant in het graafschap *Montbéliard*. Daar had hij eene hevige discussie met de leerlingen van CASTELLION en kwam ook in strijd met TOUSSAIN. Hij moest vertrekken en van uit *Lausanne* schreef ²⁾ hij aan den graaf eene tamelijk aannemelijke verdediging. ³⁾ Maar GARNIER had zich in het twistgeding gemengd en verkeerde inlichtingen gegeven omtrent den man, dien hij voor een min of meer geheimen tegenstander hield. Zoo ontstemde hij den Raad van *Straatsburg*, en gaf aan zijne vijanden het gezochte voorwendsel in de hand. CALVIJN verweet hem zijn gemis aan nadenken. Hij had zich moeten stilhouden: „Hoedanig ALEXANDRE zij, daar nu de wreedheid van TOUSSAIN tegen zijne broeders aan het licht treedt, zoo was het niet de tijd om door uw brief een man, die zulk eene tyrannie uitoefent, in de hand te werken.” Op MARBACH zinspelend, zeide hij, dat er iemand voor hem gevaarlijker was dan tien ALEXANDRES. ⁴⁾

De kerk beriep daarop ALEXANDRE, en die keus werd door den Raad den 12^{den} Augustus goedgekeurd.

Men zou nu verwachten, dat er een tijdperk van vrede begon. LOQUET schreef CALVIJN, dat de nieuwe dienst onder de „beste voorteekenen plaats had. De twistingen hielden op: de verstrooide schapen kwamen bijeen.” ALEXANDRE is in de wolken. Hij is zeer vriendschappelijk ontvangen (*humanissime*). Alles is nieuw, de harten, de woorden, de werken. Eenige maanden later (6 October) viert hij het Avondmaal. Ieder komt er aan, er is eenheid... ⁵⁾

Maar P. MARTYR zag de zaken beter in. Hij schreef CALVIJN: „Ik denk niet, dat er echte rust zal komen. Want zij, die GARNIER vervolgden, zijn er nog.” ⁶⁾ En op dienzelfden tijd schreef MARBACH aan den predikant BEYER, den MARBACH van *Frankfort*, een schandelijke brief, waarin hij uiteenzette, hoe hij tegen de Fransche kerken in de twee steden zou optreden. De uitgevers der Opera schrijven boven dien brief: „Voortreffelijk gedenkstuk van trouweloosheid en laster, waard om bewaard te worden, ten einde de nagedachtenis van dat feit te bewaren.” ⁷⁾ Er stond in dien brief, dat openbare discussiën moesten vermeden worden; men behoorde alleen met den arm der overheid te werken. „Dring er bij den magistraat tijdig en ontijdig op aan, dat hij u niet beroove van de hulp van zijn gezag.” Ten slotte komt de laster: „Veel van die vreemdelingen gaan niet ter wille van

1) Opera, XV, 460, n. 1, en R. REUSS, Notes, 39.

2) 1 Maart 1555. Opera, XV, 460—466.

3) P. MARTYR vond haar zoo. Opera, XV, 662. Brief aan ALEXANDRE, 18 Juni 1555.

4) CALVIJN aan GARNIER, Juni 1555. Ibid., XV, 658, 659.

5) Ibid., XV, 727, 730, 815, 816.

6) 23 September 1555. Ibid., 788. Men zie nog zijn brief van 8 December. Ibid., 883: „Onze kerk... die toeneemt... is eer stil dan rustig.”

7) Ibid., 767.

de religie in ballingschap. Zij zijn doortrokken met geheel fanatieke, afschuwelijke meeningen, die in tegenspraak zijn met de gezonde leer; en door hun ongeregeld leven, door hunne vreemde gewoonten, door de bedrijven, met welke zij hun brood zoeken te verdienen (!), zijn zij een kennelijke hindernis voor de openbare rust en eerbaarheid." ¹⁾ Dit is in één woord schandelijk!

In het jaar 1556 bleek het, dat men deze politiek in toepassing bracht. Toen CALVIJN naar *Frankfort* ging, wilde hij opnieuw zijne vroegere kerk bezoeken. De hoogleeraren boden hem een festijn aan. Toen hij op het college van STURM kwam, stonden al de studenten op en juichten hem toe, terwijl de meester uit zijn kathedraal hem kwam begroeten. ²⁾ Maar toen ALEXANDRE vroeg, dat men CALVIJN voor zijne oude gemeente zou laten prediken, werd dit geweigerd. De notulen van 2 September 1556 luidden: „Men besluit: aangezien CALVIJN eene andere leer dan de onze belijdt ten opzichte van het Heilig Avondmaal, en daar die man verdacht is bij hen, die de Confessie van *Augsburg* belijden, moet men het gevraagde niet toestaan maar weigeren, en hem zeggen, dat andere zaken ons belet hebben ons er mede bezig te houden." ³⁾ Dit is fanatiek en huichelachtig.

Men kon daar niet blijven staan. De leiders van het Lutheranisme, ⁴⁾ in het colloquium van *Worms* (1557) zich vereenigd hebbende, hebben den strijd met nieuwe kracht tegen ALEXANDRE en ZANCHIUS hervat.

Jammer, dat ALEXANDRE geen man was om weerstand te bieden. Zijn driftig karakter kreeg de overhand en hij maakte zich onmogelijk in zijne eigen kerk. In Juni 1558 moet CALVIJN hem berispen: hij heeft persoonlijke grieven op den kansel gebracht; hij heeft aan zijne heftigheid den vollen teugel gevierd; alle welwillendheid op zij zettend, heeft hij zich op kwetsende wijze tegenover zijn ambtgenoot LOQUET, een vreedzaam en bescheiden man, gesteld. ⁵⁾ Deze opmerkingen vielen niet in goede aarde. ALEXANDRE zeide, dat CALVIJN een paus was en dat hij zich alleen moest bemoeien met zijne eigen kerk. ⁶⁾ De verbittering nam toe. MARBACH kwam eene vergadering der Fransche kerk leiden. Bijna eenstemmig stond men tegen de heftigheid van ALEXANDRE op. ⁷⁾ Hij werd genoodzaakt, heen te

1) 18 September 1555. Opera, XV, 767—769. „Illorum multi... moribus peregrinis et artibus quibus victum quaerunt, publicae tranquillitati et honestati non parum obsunt." 768.

2) HOTMAN aan BULLINGER, 22 September 1556. Ibid., XVI, 302.

3) ERICHSON, L'Eglise française de Strasbourg, 65.

4) Aan BULLINGER mededeelend, dat CALVIJN's Catechismus, tot hiertoe in de Fransche kerk gebruikt, zal afgeschaft worden, schetst HOTMAN de ultra-Lutherschen aldus: „Voor die menschen is alle Godsdienst vereenigd in het feit... dat hunne meening omtrent de Sacramenten den boventoon moet hebben. Als dit verkregen is, sluit men vervolgens de oogen voor alle ergernissen. De anderen, al is hun wandel zeer ordelijk en zeer rein, zijn daarom allen monsters en verlorenen. En de kerk van *Genève*, waarvan zij moeten erkennen dat zij geordend werd door eene zeer strenge tucht, wordt in vele plaatsen gehouden voor verfoeilijke en afschuwelijke vuilnis." 11 Januari 1557. Opera, XVI, 383, 384, n. 6.

5) Opera, XVII, 215.

6) Ibid.

7) HOTMAN aan CALVIJN, 27 Juli 1558. Ibid., 266.

gaan. ¹⁾ LOQUET ging ook weg, ²⁾ en zij werden vervangen door HOLBRAC.

VII.

Geboren in *Ile de France*, ontsnapte hij, nadat hij gevangengezet was, ternauwernood aan den dood; daarna vluchtte hij naar *Zwitserland* (1548). Later werd hij predikant te *Frankfort*, waar hij hevige woordenwisseling over de leer had met F. PERROCHEL. Ook hij was niet berekend voor zijne taak. Hij was een goed Calvinist en een eerlijk man; maar de vraag is, of hij het noodige doorzicht en genoegzame wijsheid bezat, vereischt voor de moeilijke tijden die de kerk doorleefde.

De tegenstanders der Fransche kerk lieten hem spoedig genoeg verstaan, dat zij de wapens niet hadden neergelegd. Den 24sten Dec. 1559 werd een decreet van den kansel gelezen, waarbij bevolen werd, eenheid in leer en ceremoniën met de Duitsche kerken tot stand te brengen. ³⁾ Toch werd deze oorlogsverklaring gevolgd door een tijd van vrede. CALVIJN vermaande HOLBRAC, „wyl inwendige twisten uit den weg zijn geruimd”, te waken over de tucht. Toch wilde hij, zijn man kennende, niet te sterk aanzetten. ⁴⁾ De vrede duurde tot aan het einde des jaars. Zelfs groeide de kerk door nieuwe réfugié's uit *Frankrijk* gedurig aan. HOLBRAC dankte GOD daarvoor ⁵⁾ en hoopte, dat men de kerk met rust zou laten. Ook was de keurvorst van de *Palts* er, om haar te verdedigen. ⁶⁾

CALVIJN had hierover andere gedachten. Hij schreef aan MARBOEUF: ⁷⁾ „Ik verwonder mij niet dat hij tegen ons zijn venijn uitgespuwd heeft. Ik ben overtuigd, dat, door u te zeggen dat hij uwe geloofsbelijdenis ten deele goedkeurde, hij volgens zijn natuur en gewoonte schandelijk gelogen heeft. De onbeschaamdheid van dat beest is ondraaglijk. Hij durft zijne waanzinnigheden op naam van BUCER en CAPITO stellen!... Gij moet op uwe hoede zijn voor zijne strikken. Want niemand is bedrieglijker dan deze man.” ⁸⁾

1) HOTMAN aan CALVIJN, 29 Maart 1559. Opera XVII, 481.

2) ALEXANDRE keerde naar *Engeland* terug, waar hij het volgend jaar de Fransche kerk te *Londen* in beroering bracht. Eene scheuring stond voor de deur, doch ALEXANDRE werd ziek, „alsof GOD hem door een breidel had willen terughouden”, 12 Augustus 1560. Opera, XVIII, 163. Men zie: F. SCHICKLER, *Les Eglises du Réfuge en Angleterre*, 1892, I, 8, II, 2 en ss.

3) HOLBRAC aan CALVIJN, 4 Januari 1560. Opera, XVIII, 4. Dit werd 5 Februari 1560 opnieuw gedaan.

4) CALVIJN aan HOLBRAC, 23 Maart 1560. Opera, XVIII, 37.

5) HOLBRAC aan CALVIJN, 3 Juli 1560. Ibid., 145.

6) HOLBRAC aan CALVIJN, 18 December 1560. Ibid., 145.

7) PIERRE MARBOEUF, predikant te *St. Marie-aux-Mines (Elzas)*.

8) CALVIJN aan MARBOEUF, 25 Aug 1560. Opera XVIII, 169. De reformator had dezelfde beschuldiging in een brief over ZULEGERUS, Opera, XVII, 311, geuit: „Ik bemerk, dat gij bedrogen zijt door een schijn van welwillendheid. Door zijne vleierijen heeft hij de gewoonte, allen voor zich in te nemen; maar daarna distilleert hij in het geheim zijn venijn.” Als wij den brief gelezen hebben, dien MARBACH schreef, kunnen wij ons voorstellen, dat CALVIJN wel scherp tegen hem moest optreden. Hoe MARBACH bestond, blijkt uit het volgende. In 1559 (Opera, XVI, 467) schreef HOTMAN aan BULLINGER: „MARBACH

Korten tijd daarna schreef CALVIJN van HOLBRAC deze snijvende woorden: „Ik wensch u en uwe kerk hartelijk geluk met uwe rust. De aanmatigende dwaasheid van uw MARBACH wekte meer mijn lachlust dan mijn toorn op. Het doet mij zelfs genoeg, dat hij, die domme man, zich beleedigd bevindt zoo dikwijls als hij CALVIJN riekt. Hij kan ongetwijfeld ongestraft mij zoeken, want ik zou hem gelijk zijn, indien ik hem niet verachtte.” ¹⁾

De moeilijkheden vermenigvuldigden. In het Convent, bezet met creaturen van MARBACH, ging men Duitsch spreken ²⁾ in plaats van het wettige Latijn, zoodat de Fransche predikant niets kon verstaan. ³⁾ „Onze tegenstanders branden zoozeer van haat jegens ons, dat indien de HEERE niet den Raad met Zijn Geest leidt, mij (ten minste ik) weldra zullen moeten heengaan.” ⁴⁾ Altijd dezelfde storm. Men biedt HOLBRAC posten in *Frankrijk* en in *Parijs* aan. Hij blijft uit plicht. Ten slotte belastte NICAISE de BOURNONVILLE, die reeds uit *Genève* gejaagd was wegens lasteringen tegen CALVIJN, zich er mede, tegen HOLBRAC de meest overdreven beschuldigingen in te brengen (Februari 1562). HOLBRAC zou geleerd hebben, dat GOD verheerlijkt was door de bloedschande van LOT; dat GOD, evenals de duivel, tot het kwade dreef. . . ⁵⁾ HOLBRAC deelde daarop zijne belijdenis omtrent de predestinatie mede, en daarna had het incident plaats op de gedenkwaardige vergadering van 25 Juni 1562. Hier viel MARBACH HOLBRAC en HUBERT, den vriend van BUCER, op het heftigst aan, en voegde hun toe, ⁶⁾ dat zij de vergadering hadden te verlaten, opdat deze over hen zou kunnen beraadslagen. HUBERT vroeg daarop aan MARBACH, of hij in zijn eigen naam of in naam van het Convent sprak. Nu stond MARBACH met bevende lippen op. „Als zij niet willen gaan,” riep hij

heeft bij ons gegeten. Vóór en na den maaltijd heeft men veel gesproken over het geschil in zake het Sacrament. MARBACH scheen hetgeen FAREL en BEZA daaromtrent zeiden goed te keuren. Zij zeiden, dat zij gewoon waren iets anders te ontvangen dan een bloot teeken, alsof CHRISTUS afwezig was. . . Ook heb ik goede hoop, dat de onzen bij het colloquium van *Worms* zullen gehoord worden.” En juist in dit colloquium werd het Luthersche fanatisme op de spits gedreven! ENGEL beschrijft hem aldus: „De voorzitter van den kerkeraad was onvermoeid. Zijne kennis was middelmatig, maar hij bezat zekere natuurlijke welsprekendheid. Scherp zijn doel voor oogen houdend, vol ijverzucht en ijdelheid, deinsde hij niet voor kronkelingen terug om tot zijn doel te geraken, hetzij hij zocht de uiterste gevoelens te doen zegevieren die hij aangenomen had, om degenen, die een ander gevoelen aankleefden, te doen vervolgen en de instellingen, die hem kettersch voorkwamen, te vernietigen, hetzij hij uit persoonlijk belang of uit zucht om zich te wreken, bitterd was op zijne tegenstanders.” (67.)

1) 5 November 1560. Opera, XVIII, 233. In dienzelfden brief toont CALVIJN, hoe hij vriendelijk en zacht kan zijn. Hem was juist een gesprek tusschen ALEXANDRE en HOLBRAC medegedeeld, en CALVIJN meende, dat HOLBRAC tegenover hem zekere minachting aan den dag had gelegd. Met zijne gewone gevoeligheid klaagt hij daarover en zegt, dat men hem harder, dan met de billijkheid en de rede overeenkwam, behandeld had. Maar hij voegt er aan toe: „Ik zal altijd eene broederlijke eenheid met iemand bewaren, die, ik weet het, getrouw zijne krachten wil wijden aan CHRISTUS en aan de kerk. . . Maar ik heb niet willen verzwijgen, wat gij van elders zoudt vernomen hebben.”

2) STURM zegt: *μεγαλίζοντες*, quod istorum est elegantia: *βαρβαρίζει τῇ γλώττῃ*.

3) STURM aan CALVIJN, 29 Mei 1561. Opera, XVIII, 481.

4) HOLBRAC aan CALVIJN, 9 Dec. 1561. Ibid., XIX, 154.

5) R. REUSS, Notes, 52 en volgende.

6) „Zijn episcopale grimmigheid op mij en CONRAD HUBERT loslatend.”

uit, „laat ons dan allen heengaan.” En hij deed eenige stappen. Daarop verlieten HUBERT en HOLBRAC de zaal. ¹⁾

De Raad kwam tusschenbeiden, bevelende beide genoemde mannen in hunne rechten te herstellen, en niet meer te beraadslagen zonder de hoogleraren. Maar de Raad was schuchter; het Convent voortvarend. Het verklaarde, dat zijne „conscientie” ²⁾ niet toeliet, met die lieden te doen te hebben. Daarbij zwoeren zes predikanten en drie diakenen (het Convent telde 15 leden), dat zij liever hun ambt zouden laten varen, dan toe te geven. ³⁾

De Raad besloot, scheidsrechters uit den vreemde te benoemen; deze waren echter Lutherschgezind, ⁴⁾ en naar hunne uitspraak van den 10^{den} Maart 1563 moest de Augsburgsche Confessie aanvaard worden; wat de Tetrapolitaansche belijdenis betreft (de eigenlijke belijdenis van *Straatsburg*), men moest er noch goed noch kwaad van spreken. ⁵⁾

Ieder teekende, JAN STURM, HUBERT, zelfs ZANCHIUS met het voorbehoud, „dat hij alles zou uitleggen naar het Woord GODS en naar de leer van AUGUSTINUS, LUTHER en BUCER over de predestinatie.” Dit werd aangenomen. ⁶⁾

HOLBRAC alleen weigerde toe te geven. CALVIJN zocht hem er toe te bewegen. De confessie die moest onderschreven worden, schreef hij, was dubbelzinnig in zake de predestinatie, maar er stond toch niets in, dat in strijd was met de gezonde leer. Alleen in het stuk van het Avondmaal was zij niet te aanvaarden, want zij stond de vrijheid om goed onderwijs te geven in den weg, en moest aanleiding geven tot onophoudelijke beschuldigingen. Aan ZANCHIUS zeide hij, dat het „de strop was, door welken MARBACH u zal worgen, zoo dikwijls het hem zal believen”. ⁷⁾ Hij ried hem dus aan, onder voorbehoud te teekenen. Ten slotte bond CALVIJN hem op het hart, door gematigheid die kerk, die men wilde verwoesten, zoo lang mogelijk te behouden. ⁸⁾

VIII.

HOLBRAC weigerde echter. In dien tijd vertoefde de vrouw van CONDÉ, ELEONORE DE ROYE, te *Straatsburg*. Zij kwam voor de Fransche kerk en haren predikant op; ZANCHIUS meende waarlijk, dat HOLBRAC met rust zou gelaten worden. ⁹⁾ Maar hij werd afgezet en den 16^{den} Augustus 1565 werd zijne kerk gesloten. CALVIJN liet een

1) HOLBRAC aan CALVIJN, 6 Juli 1562. Opera, XIX, 480.

2) „Die goede heilige boontjes, *sancticuli illi boni*,” zegt HOLBRAC.

3) HOLBRAC aan CALVIJN, 28 Juli 1562. Opera, XIX, 490, 491.

4) R. REUSS, Notes, 54.

5) Opera XX, 22, n. 1.

6) ZANCHIUS aan CHAILLET, Nov. 1563. Ibid., 179. Men zie den brief van 25 Juli 1563, Ibid., 105.

7) CALVIJN aan ZANCHIUS. Opera, XX, 24.

8) CALVIJN aan HOLBRAC, 13 Maart (?) 1563. Ibid., 23.

9) ZANCHIUS aan CAPELLE, 25 Juli 1563. Ibid., 104 en n. 9.

kreet van smart en verontwaardiging hooren. „De onverdraagzaamheid van MARBACH heeft dan toch de overwinning behaald. De kleine kerk, na een bloeiend bestaan van vijf en twintig jaren, is gevallen onder den verwoeden aanval van dit wilde beest.” ¹⁾

En toch kon CALVIJN getroost zijn. De vijf en twintig jaren van haar bestaan, was die kleine kerk het model geweest voor de Gereformeerde kerken van *Frankrijk*. DE RAEMOND (p. 838) zegt: „Kortom, daar werd de eerste Fransche kerk gesticht, om tot model en patroon te dienen voor de andere, die men van dien tijd af in *Frankrijk* hier en daar heeft zien vestigen.” De *Histoire ecclésiastique* (I, 67) had reeds verklaard: „In *Frankrijk* sprak men veel van de Lutherschen te *Meaux*. Wat meer is, velen hunner, die de Fransche kerk te *Straatsburg*, het eerst opgericht door J. CALVIJN, bezocht en nauwkeurig nagegaan hadden, moedigden bij hun terugkeer de anderen zoo aan, dat zij, met gemeenschappelijk overleg, onder elkander een kerkformatie oprichtten naar het voorbeeld dat zij gezien hadden.” Dit geschiedde in 1546. Wij zullen verder zien, wat de kerken uit een liturgisch oogpunt aan *Straatsburgs* kerk danken.

IX.

Het was gemakkelijker, een predikant, dan eene gemeente te doen verdwijnen. Er waren vele Franschen Gereformeerden. Van af 1569 sloot de Raad de oogen voor het feit, dat zij in het geheim in particuliere huizen ²⁾ saamkwamen. JACQUES GRENON evangeliseerde onder hen. Maar in 1575 kwamen 15398 Franschen, die de vervolging ontvluchtten, door *Straatsburg*, en GRENON kwam op de gedachte, zich door eene Gereformeerde synode, in die stad vergaderd, als predikant te laten erkennen. Den 26sten Maart 1576 protesteerde MARBACH daartegen, en den 20sten Februari werd de Fransche kerk voorgoed vervallen verklaard. In het decreet stond: „Men verklaart, geen inquisitie te kunnen oprichten; niemand zal hun het burgerrecht betwisten, noch zal hen dwingen zich te bekeeren. Als zij zich niet bij de Luthersche kerk willen voegen om er het eeuwige heil te vinden, dat zij buiten blijven.” ³⁾

X.

Toch is er tegenwoordig weer een Gereformeerde kerk te *Straatsburg*. Haar predikant, Ds. STRICKER, schrijver der belangrijke brochure die wij dikwijls aanhaalden, brengt ons er heen. — „Is dit de pastorie?” vroeg ik, toen ik een gewoon huis met groene blinden zag —

1) 12 Sept. 1563. Ibid., 151 en n. 3.

2) GARNIER na te *Marburg*, *Kassel* en *Metz* vertoefd te hebben, bezocht ook *Straatsburg*. R. REUSS, Notes, 56.

3) R. REUSS, Notes, 57, 58.

„Neen, het is de kerk.” — „Maar het ziet er volstrekt niet uit als een kerk.” — „Juist.” — Aldus is de zaak.

Toen zelfs het samenkomen in een particulier huis hun ontzegd was, gingen de Gereformeerden elken Zondag naar *Bischwiller*, zelfs ouden van dagen, vrouwen en kinderen... Vijf uren heen, vijf uren terug!

Toen liet het Luthersche consistorium den predikanten van *Bischwiller* verbieden, hunne geloofsgenooten te bezoeken; vervolgens verbood men den Gereformeerden, naar *Bischwiller* te gaan. Onderscheidenen gingen des Zaterdags de stad uit en kwamen, na groote omwegen gemaakt te hebben, des Zondagsmorgens te *Bischwiller*.

Eindelijk gaf de graaf van *Hanau*, FREDERIK CASIMIR, wiens vrouw Gereformeerd was, den Gereformeerden van *Straatsburg* een stuk grond te *Wolfisheim*, bij *Straatsburg*, ten geschenke. Daar bouwden zij eene kerk. Maar onder voorwendsel, voor Zondagsrust te ijveren, verboden de Lutherschen van *Straatsburg* den rijtuigverhuurders, zieken, grijsaards, kinderen naar *Wolfisheim* te rijden. De Gereformeerde predikant mocht zijne vrienden in de stad bezoeken, doch niet wanneer zij ziek waren!

De Godsdienst oefeningen werden te *Wolfisheim* honderd jaar lang gehouden. Eindelijk kon, na het edict van tolerantie van 1787, het Calvinisme zich weer te *Straatsburg* openbaren. Den 15^{den} Juni 1790 werd de tegenwoordige kerk in gebruik genomen. Het gebouw mocht alleen verrijzen zonder toren en klok; het mocht volstrekt niet op een kerk gelijken.¹⁾

De geest van MARBACH had drie eeuwen geheerscht.

1) E. STRICKER, Zur Erinnerung an das Jubelfest der reformirten Kirche zu Strassburg am 15. Juni 1890.

TWEEDE HOOFDSTUK.
PREDIKANT EN HOOGLEERAAR.

EERSTE GEDEELTE.
DE VRIENDEN VAN CALVIJN TE STRAATSBURG.

I. Jacob Sturm. — II. Jan Sturm. — III. Sleidanus. — IV. Petrus Martyr
en Zanchius. — V. Hotman.

IJ verhaalden de geboorte, den dood en de herleving van de Fransche kerk van *Straatsburg*. Wij gaan nu beschrijven, hoe deze gemeente onder den dienst van CALVIJN van 1538 tot 1541 vredig en krachtig geleefd heeft.

I.

Volgens die methode gaan wij nu een bezoek brengen aan de vrienden van CALVIJN te *Straatsburg*. Immers beginnen wij altijd met de omgeving, om van daar tot het middenpunt te komen.

De eerste was geen lid van CALVIJN's kerk, maar hij was meer, hij was haar beschermer: de groote JACOB STURM.

CALVIJN en STURM verstonden elkander, de een de groote wetgever op staatkundig, de ander de groote wetgever op kerkelijk gebied. STURM gevoelde, welk genie er in CALVIJN huisde; hij hield hem vast en begeerde, dat hij bij de colloquia *Straatsburg* zou vertegenwoordigen. Zijnerzijds eerde CALVIJN in hem den Godvreezenden staatsman en getuigde van hem: „Ik beveel elke zaak eerst aan JACOB STURM aan, wiens invloed in de Raden overwegend is.” ¹⁾

1) 1 Mei 1546. CALVIJN aan FAREL en aan VIRET. Opera, XII, 343.

Jammer genoeg, is er maar één brief, die van CALVIJN aan JACOB STURM (10 Juli 1553) over, die getuigt van de goede verstandhouding tusschen deze twee mannen. Daarin roemt hij CHARLES DU MOULIN, dien hij aanbeveelt voor een professoralen zetel. Hij zou dien gemakkelijk verwerven, als STURM hem maar onder zijne hoede neemt.¹⁾

II.

Meer weten wij van de betrekking, die er bestond tusschen CALVIJN en JAN STURM, die niet alleen lid was der Fransche kerk, maar daarvan ook penningmeester schijnt geweest te zijn.²⁾ In CALVIJN's brieven wordt hij dikwijls genoemd, en wij hebben een brief van CALVIJN aan STURM en verscheiden brieven van STURM aan CALVIJN.

De mannen der XVI^{de} eeuw waren er niet voor, hunne intieme gevoelens uit te spreken, en als zij bijzonderheden mededeelen, dan gelden deze bijna altijd kerkelijke of staatkundige zaken. Daarom stellen wij er te meer prijs op, het volgende mede te deelen uit den brief van CALVIJN aan STURM.

Zekere ALBERGE had, toen hij CALVIJN te *Genève* bezocht, verhaald, dat hij door dieven was geplunderd. „Hij kwam vervolgens in *Straatsburg*, waar hij mij twintig batz (een daalder ongeveer) afzette, die ik van een ander moest leenen. Want ik had mijne boeken verkocht en was geheel zonder geld. Hij beloofde mij, het geld binnen eenige dagen terug te geven, en gaf als pand een mandje zonder waarde. Eenige maanden later vroeg hij lachend, of liever spottend, of ik hem niet eenige kronen kon leenen. Ik antwoordde hem, dat ik de kleine som noodig had, die hij van mij leende. De deugniet nam heimelijk zijn mandje uit mijn bibliotheek en bood het aan de vrouw van BUCER aan. Deze weigerde en waarschuwde mij. Ik verweet hem zijne onbeschaamdheid in tegenwoordigheid van getuigen. Een heel of half jaar daarna schreef hij mij een brief, waarin hij mededeelde, dat hij door den geheelen adel te *Baden* als belegerd werd, en dat hij niet kon ontkomen, als ik niet een man zond, die hem in een mand met koopwaren kwam ontvoeren. BEDROT ontving een gelijk schrijven. Wij lachten en antwoordden hem enkele woorden, want wij gisten, volgens vele aanwijzingen, dat hij in de stad was. Van dit oogenblik af verscheen hij niet meer. Na anderhalf jaar opende ik het mandje in tegenwoordigheid van vele getuigen. Er waren bedorven appelen, lorren van allerlei soort, half verscheurde en gemeene boeken als „Despoutère” en dergelijke in. Ik vond zelfs brieven, die hij mij ontnomen had. Ook STURM was getuige. Wij deden onder veel lachen alles er weer in.”³⁾

1) Opera, XIII, 564, 565.

2) Men leidt dit af uit een brief, door CALVIJN aan PARENT geschreven. Hem over de armen sprekend, voegt hij er bij: „STURM heeft den anderen sleutel bij zich achtergelaten. Toch vindt gij in de kas iets, wat aan den tegenwoordigen nood kan te gemoet komen, totdat ik wederkom.” 14 Dec. 1540. Ibid., XI, 130 en n. 1.

3) CALVIJN aan MYCONIUS, 14 Maart 1542. Opera, XI, 380, 381. ALBERGE maakte van de gelegenheid gebruik om CALVIJN te laten „zingen”. Hij verklaarde, dat zijn mandje

De vriendschap tusschen CALVIJN en JAN STURM werd nooit verbroken. STURM noemt zijn vriend *delectissimus, optimus, sanctissimus, carissimus*, ¹⁾ en in een brief van CALVIJN aan STURM lezen wij: „Wat er van zij, laat ons in trouwe de vriendschap aankweeken, waarvan de band geheiligd is.” ²⁾ STURM betreurt het, dat BAUDOIN misbruik maakte van eenige zinsneden uit een brief; „wat ik van u denk, herinneren zich mijne oude vrienden en de nieuwe weten het.” ³⁾ Hij dringt er op aan, dat hij komen zal om zich met *Frankrijks* zaken bezig te houden, ⁴⁾ en verzoekt hem, elken dag iets van zich te laten hooren... ⁵⁾ CALVIJN handelde ten opzichte van de Fransche kerk naar den raad van JAN STURM... Hij bedankte hem voor hetgeen hij ten bate van de Fransche Protestanten deed. Daarop antwoordde STURM: „Gij en BEZA bedankt mij te zeer, alsof wij elkander niet kenden. Ik ken geen grooter dank, dan dat wordt voortgezet, wat begonnen werd.” ⁶⁾

Van de Institutie verklaart hij, dat er niets beters voor geloof en leven en tot bestrijding der dwaling te vinden was. ⁷⁾

III.

Naast JAN STURM moeten wij zijn landgenoot J. SLEIDANUS, ⁸⁾ even beroemd als hij, plaatsen, wiens benoeming tot een der drie bestuurders der Fransche kerk CALVIJN met zulk eene blijdschap vernam. ⁹⁾ Hij werd een jaar vóór STURM, dus in 1506, geboren. Daar zijn vader PHILIPPI ¹⁰⁾ heette, noemde hij zich JAN PHILIPSON. Hij was als STURM leerling bij het gymnasium van *St.-Hiëronymus*, bij de Broeders des Gemeenen Levens; in 1523 begaf hij zich naar *Keulen*, waar hij den naam van SLEIDANUS aannam.

In 1530 ging hij van harte met de Reformatie mede; hij bewonderde MELANCHTHON, en vermoedde, dat KAREL V een onverzoenlijk tegenstander zou zijn. Van 1533 tot 1542 woonde hij in *Frankrijk*. ¹¹⁾

vol kostbare zaken en boeken was, dat de reformator een dief was. Hij beklagde zich te *Lausanne* bij VIRET, begaf zich naar *Genève*, vervolgde den reformator met zijne beledigingen en werd in de gevangenis gezet, enz.

1) 13 Juli 1554. Opera, XV, 188. 5 Febr. 1563, Ibid., XIX, 657.

2) Tegen den 24sten Juni 1544. Ibid., XI, 739. HERMINJARD, IX, 296.

3) 29 Aug. 1562. Opera, XIX, 507.

4) 19 Sept. 1559. Ibid., XVII, 644.

5) 3 Aug. 1560 (?). Ibid., XX, 472.

6) Een brief geteekend: „Hij, dien gij uit het onderwerp en het schrift kent.” 26 Febr. 1560. Opera, XVIII, 21.

7) Ibid., I, Proleg., XXXIV.

8) BAUMGARTEN heeft in drie werken zijne levensbeschrijving gegeven. Ueber Sleidans Leben und Briefwechsel, 1878; Sleidans Briefwechsel, 1881, en het artikel in de Allg. deutsche Biographie, XXXIV, 1892. Men zie het artikel van BOURGEOIS over het eerste geschrift van BAUMGARTEN, Revue critique, VIII, 1879, en RATHGEBER, Bulletin, XXII, 1873, 329—351.

9) Opera, XV, 221.

10) BAUMGARTEN, Allg. deutsche Biographie, 454.

11) Tusschen 1532 en 1535 had SLEIDANUS CALVIJN kunnen ontmoeten. Maar het schijnt, dat zij elkander toen niet leerden kennen.

In 1535 werd hij licentiaat in de rechten te *Orleans*. Naar *Parijs* weergekeerd, verving hij zijn vriend J. STURM, en trad in dienst van den kardinaal DU BELLAY, aartsbisschop van *Parijs*. Als levensdoel stelde hij zich: de zaak der Reformatie te dienen door de diplomatie en daarvan de historie te schrijven. Vandaar zijne vele reizen als gezant en zijn beroemd werk.

In 1540 is hij tolk van den Franschen gezant LAZARE DE BAÏF, bij het gesprek te *Hagenau* en *Ratisbonne*. In 1544 vestigde hij zich te *Straatsburg* en werd in 1545 benoemd tot gezant, tolk en geschiedschrijver van het Smalkaldisch Verbond. Hij trouwde in 1546.

Hij was gezant in *Engeland*, vertegenwoordigde daarna *Straatsburg* op het Concilie van *Trente*, te *Saverne* (waar de GUIZES de schandelijke komedie speelden, die het drama van *Vassy* voorbereidde) en te *Naumburg*. In 1555 verscheen zijn „*Histoire de l'estat de la religion et république sous l'empereur Charles V*”.¹⁾

Een Protestant, CRESPIN, schrijver van de „*Geschiedenis der Martelaren*”, zegt er van, dat „SLEIDANUS niets ontzien heeft om de zekerheid te weten der zaken die hij in zijne commentaren beschreef, zich niet ophoudend met algemeene geruchten, maar met eene lange hand heeft hij van geloofwaardige vrienden, en van publieke acten en stedelijke registers, alles verzameld, wat den staat van den Godsdienst en van het Gemeenebest in deze laatste tijden betrof”.²⁾ Een Roomsche, DE THOU,³⁾ even onpartijdig als bevoegd, roemt het werk van SLEIDANUS met de woorden: „Hij heeft zeer nauwkeurig en getrouw „de dingen, waarvan hij zelf getuige was, en die, welke hij van geloofwaardige menschen vernam, beschreven.”⁴⁾

KAREL V moet verklaard hebben: „Of er is een mijner raadslieden, die mij verraadt en die hem mijne plannen zegt, of een gediensstige geest deelt ze hem mede.”⁵⁾ Er verschenen vertalingen van zijn werk in het Duitsch, Fransch, Hollandsch, Italiaansch, Engelsch en Zweedsch. In twee eeuwen werden zijn Commentarii tachtigmaal uitgegeven, en zij werden het beroemdste geschiedkundig boek van *Duitschland*, en bijna van *Europa*.⁶⁾ Een levensbeschrijver van den geschiedschrijver getuigde: „SLEIDANUS en STURM openden, de een als historieschrijver, de ander als opvoedkundige, voor de wetenschap nieuwe gezichteinders.” Beiden hadden, als in *Frankrijk* gewoon hebbende, betrekkingen met hooggeplaatsten in *Parijs*.... Het is aan hen te danken, dat *Straatsburg* jarenlang het vereenigingspunt van *Frankrijk* en *Duitschland* was.⁷⁾

1) De statu religionis et reipublicae, Carolo quinto Caesare, Commentarii. Het werk was in het Latijn geschreven. Maar BAUMGARTEN zegt, dat er toen in *Duitschland* niemand was, die beter Duitsch schreef. Briefwechsel, XX. De eerste Fransche vertaling verscheen in 1555.

2) „J. CRESPIN aan alle echte liefhebbers van historische waarheid.” Les oeuvres de Sleidan, te Genève, JEAN CRESPIN, 1566.

3) JACQUES-AUGUSTI DE THOU, Histoire universelle, 1740, I, 672.

4) Ibid., II, 451.

5) Bulletin, XXII, 349.

6) Revue critique, VIII, 279.

7) Bulletin, XII, 350, 351.

CALVIJN kwam met hem, die toen te *Parijs* vertoefde, zeker in betrekking, door, in een verloren geraakten brief, hem te verzoeken den een of anderen stap in het belang van het Evangelie te doen. Het antwoord van SLEIDANUS is van 22 Mei 1539. Hij spreekt daarin van „onze STURM... met wien CALVIJN zeer bevriend is”. Op dat tijdstip had SLEIDANUS zich nog niet openlijk voor de Reformatie verklaard, maar toch was hij haar genegen.¹⁾

Jammer genoeg, ging een zeer groot deel van de correspondentie der twee vrienden verloren. Wat er overbleef, geeft eenige bijzonderheden over de saamstelling der „Commentarien”.²⁾ In 1553 schreef SLEIDANUS aan CALVIJN, dat hij gekomen is tot het jaar 1546 (zijn verhaal begon in 1517) en dat hij bijzonderheden verlangde over „de geheele vervolging der Waldenzen”.³⁾ Hij herhaalde zijne vraag van 28 December en verzocht ook, dat men hem „de geheele zaak van SERVET zou mededeelen... Ik smeeke u, uwe hulp niet te ontzeggen bij eene zaak van zulk algemeen nut.”⁴⁾ Den 2den April 1554 deelde hij mede, dat zijn werk gereed was (hij begon de verzameling der bouwstoffen in 1540, en het in schrift stellen in 1545).⁵⁾ Maar daarmede namen zijne onderzoekingen geen einde. „Ik heb uw boek over SERVET ontvangen,” schreef hij, „waaraan ik het noodige heb ontleend. Zoodra gij het verhaal omtrent de Waldenzen van den persoon, dien gij mij meldet, ontvangen hebt, verzoek ik het mij te zenden.” Hij vernam, dat men CRESPIN's arbeid over de Martelaren drukte. Hij brandde van verlangen, daarmede kennis te maken; ook zou hij gaarne willen weten, „wat de Franciscanen te *Orleans* bestonden”. CALVIJN zond hem zijn boek over SERVET, en gaf hem het boekje: „Histoire mémorable de la persécution et saccagement du peuple de Mérindol et Cabrières et autres circonvoisins, appelez Vaudois, L'an MDLV.”⁶⁾ Hij dicteerde voor hem het verhaal omtrent de Prévoste van *Orleans*.⁷⁾ Tegen Paschen van 1555 was het werk afgedrukt.⁸⁾ CALVIJN las het en gaf in een brief, die verloren ging, daarover zijn oordeel. SLEIDANUS dankte hem voor zijne welwillendheid, en beloofde met zijne aanmerkingen rekening te zullen houden. Naar aanleiding van eene opmerking ten opzichte van de geloofwaardigheid van DUAREN,⁹⁾ zegt SLEIDANUS, dat hij te goeder trouw diens mededeelingen volgde, en dat deze hem dikwijls had

1) Opera, Xb, 349. F. BUISSON (Sébastien Castellion, I, 116) schreef aan den toekomstigen TITUS LIVIUS van het Protestantsche *Duitschland*: „Als intieme vriend van CALVIJN en JAN STURM, vertoefde hij dikwijls in dien tijd bij hen.” SLEIDANUS bracht in 1540 en in 1551 eenige dagen te *Straatsburg* door. (BAUMGARTEN, Ueber Sleidans Leben, 58 en v.)

2) In Oct. 1547 waren de vier eerste boeken geschreven en in Sept. 1552 begon de schrijver het vijfde. (BAUMGARTEN, Sleidans Briefwechsel, XXII.)

3) Opera, XIV, 620.

4) Ibid., 719.

5) Bulletin, XXII, 346.

6) Opera, XV, III, n. 1 en n. 2.

7) Men zie: Calvijs jeugd, 442.

8) Opera, XV, 231.

9) Men zie: Calvijs jeugd, 147.

hooren zeggen, „dat hij liever wilde sterven, dan iets onwaars in zijn boek opnemen”.¹⁾

Een jaar later, 31 October 1558,²⁾ werd SLEIDANUS door de pest weggenomen. HOTMAN schreef toen aan CALVIJN: „Hij is in vrede gestorven, alsof hij zich voor de eeuwige rust voorbereidde. Ik kende zijne groote oprechtheid en ik kan heiliglijk bevestigen, dat ik bij een zoo geleerd man nooit grooter bescheidenheid vond.”³⁾ Hij laat drie jonge meisjes na.”

IV.

Wij moeten nu kennis maken met een ander lid der Fransche kerk, al was hij een Italiaan, een vriend, een discipel van CALVIJN, een der voornaamste reformatoren, PETRUS MARTYR, dien CALVIJN een wonder van *Italië* noemde.⁴⁾ Hij werd in 1500 te *Florence* geboren, In 1516 ging hij, tegen den wil zijns vaders, die hem onterfde, in het klooster der Augustijner kanunniken te *Fiesole*. Op 26-jarigen leeftijd begon hij te prediken en wekte aanstonds groote geestdrift op. Hij werd benoemd tot prior van *St.-Pieter te Napels*.

Te *Napels* woonde toen JAN VALDÈS, die toen zulk een goeden invloed op een uitgelezen kring mannen en vrouwen oefende. Tot dien kring behoorde VITTORIA COLONNA. De vroomheid kreeg daarin een eenigszins dichterlijk, ja zelfs mystiek en Platonisch karakter. MARTYR kwam ook onder zijn invloed evenals onder dien van OCHINO, den grooten redenaar en biechtvader van PAULUS III. In 1538 predikte OCHINO de vasten. Hij leerde daarbij de rechtvaardigmaking door het geloof. Door deze prediking werd de markies van *Vico*, GALEAZZO CARACCIOLI, dien wij later onder de intieme vrienden van CALVIJN te *Genève* zullen aantreffen, bekeerd. Om deze beweging te stuiten, nam de Paus de toevlucht tot vervolging. VALDÈS stierf, OCHINO ging heen. Alleen P. MARTYR werd bedreigd, doch niet ernstig. Maar de sombere CARAFFA wist den Paus te bewegen, in *Italië* de inquisitie in te voeren. In 1542 werd dan ook de *Congregatio Sancti officii* met zes kardinalen ingesteld, met CARAFFA tot voorzitter. In den zomer van 1542 werd P. MARTYR vervolgd. Hij besloot alles te laten varen, om zijn geloof te kunnen belijden. Daarom stelde hij orde op zijne zaken en ging heen. Hij reisde door *Florence* en ontmoette daar OCHINO,

1) Opera, XV, 814.

2) BAUMGARTEN, Sleidans Briefwechsel, XXIX, verbeterd, wat in Ueber Sleidans Leben, 104, geschreven was.

3) Opera, XVI, 315 en n. 2. KAMPSCHULTE trachtte SLEIDANUS voor te stellen als een kouden diplomaat. BAUMGARTEN toonde aan, dat deze opvatting in strijd met de waarheid is. (Briefwechsel XXIII.) Hij was integendeel een man met eene warme overtuiging. Door de omstandigheden genoot, schreef hij een geheel objectief verhaal. (Ueber Sleidans Leben, 106.) Het einde van zijn leven was zeer treurig. Hij verloor zijne vrouw en eenige maanden later stierf JACOB STURM, die voor hem een vader geweest was. De ouders van zijne vrouw lieten hem aan zijn lot over. Zijn toestand werd zeer pijnlijk. Tot op het laatste oogenblik moest hij nog strijden, om gedaan te krijgen, dat zijn boek in het licht verscheen.

4) SCHMIDT, Peter Martyr Vermigli, Leben und ausgewählte Schriften, 1858.

evenals hij beschuldigd. Samen gingen zij naar *Bologna*, naar *Ferrara*, waar RENÉE was. Doch deze vorstin kon hen niet lang beschermen. Daarom wendden zij zich naar *Zwitserland*.

P. MARTYR begaf zich ten slotte (half October 1542) naar *Straatsburg*, waar hij voorloopig zijn intrek nam bij BUCER. Hij werd tot hoogleeraar in de Godgeleerdheid benoemd voor het Oude Testament, in de plaats van CAPITO, een jaar te voren overleden. Hij bezat een zeldzaam talent, diepe en veelzijdige kennis, een degelijke wijsgeerige ontwikkeling en sprak helder, kalm en dikwijls welsprekend. In juiste omlijning van denkbeelden overtrof hij BUCER. SCHMIDT zegt: „In dialectiek evenaarde hij CALVIJN, en overtrof hem wellicht in geleerdheid. Weinig Theologen uit zijn tijd waren zoo goed bekend met de kerkvaders en de scholastieken. Niemand, behalve FAGIUS, heeft zoo goed de rabbijnen der middeleeuwen gekend.”

Te *Straatsburg* bleek hij een aanhanger der Calvinistische leer van de predestinatie en van het Avondmaal te zijn. Na een vijfjarig verblijf ging hij naar *Engeland*; doch de vervolging van MARIA DE BLOEDDORSTIGE dreef hem naar *Straatsburg* terug, waar hij op den dag van den dood van JACOB STURM aankwam. Een slecht begin! Maar hij vond er zijn vriend en leerling ZANCHIUS, evenals hij een Italiaan, die om des geloofs wille gevlucht was. Deze was in de plaats van HÉDIO tot hoogleeraar in het Hebreeuwsch benoemd. MARBACH had al dadelijk geen goed oog op hem, wijl hij aan tafel had verdedigd, dat men voor den paus moest bidden, omdat men geen zekerheid had, dat hij de zonde tegen den HEILIGEN GEEST bedreef, terwijl hij bij zijne eerste les verklaarde: „Als CALVIJN meer schriftmatig is dan LUTHER, dat LUTHER dan zwijge. Als LUTHER meer schriftmatig is dan ZWINGLI, dan moet ZWINGLI zwijgen.” Zij, die zich aan deze woorden ergerden, konden hem niet met open armen ontvangen. Zij eischten van hem, dat hij de Augsburgerse Confessie en de overeenstemming van *Wittenberg* zou onderschrijven. Hij moest een particuliere belijdenis opstellen en zich verbinden, geen strijdvragen te zullen opperen. Ten slotte werd hij, in weerwil van de predikanten, door de overheid beroepen. Het kapittel van *St.-Thomas* benoemde hem tot kanunnik. Daar ettelijke Italianen tot de Fransche kerk behoorden, bediende ZANCHIUS enkele malen het Woord ¹⁾ voor hen. P. MARTYR werd tot ouderling der Fransche kerk benoemd. ²⁾

Een tijdlang was het rustig. MARTYR roemt zelfs MARBACH, dien hij

1) In 1559 werd ZANCHIUS beroepen tot predikant der Italiaansche gemeente in *Genève*. CALVIJN drong er op aan, dat hij komen zou, en ZANCHIUS besloot te gaan; maar de Senaat liet, op advies van JAN STURM en MARBACH, hem niet los, omdat men voor hem geen opvolger kon vinden. Bij die gelegenheid schreef ZANCHIUS aan CALVIJN, dat het getal studenten weer aan het toenemen was. Hij had er ongeveer 40, en voegt er bij: „Is het voor u van weinig belang, dat ik de leer, die door u, BUCER en MARTYR geleerd is, bewaar, dat ik de zwijnen niet laat doordringen, die alles zouden verwoesten, wat gij opgebouwd hebt? De gezonde leer omtrent de predestinatie, de beelden, den vrijen wil, het sacrament, gedurende eenige jaren uit deze school gedreven, is door mij (om niet te spreken van MARTYR) opnieuw gebracht.” Opera, XVII, 474 en 485.

2) 8 Dec. 1555. Opera, XV, 884 en n. 5.

alleen te onverzettelijk noemt. ¹⁾ MARBACH bracht aan MARTYR de groeten van de Zurichers over. Beiden doen hun invloed ten bate van GARNIER gelden, en bemoeien zich met BAUDOUIN. ²⁾

De bekende WESTPHAL hernieuwde den twist, terwijl een student een heftigen uitval deed op de „Sacramentariërs”. En na lange rede-twisten, waarbij P. MARTYR niet vrijuit kon spreken en niet wilde zwijgen, nam hij in 1556 een beroep naar de kerk van *Zurich* aan, waar hij rust vond. SLEIDANUS schreef in zijn *Histoire*: „Zoo vertrok hij den 13^{den} Juli, tot groote spijt van hen, die zijne onvergelykelijke leer, zijn scherpzinnig oordeel, zijne verheven humaniteit en bescheidenheid en andere deugden roemden.” ³⁾

MARBACH had alleen nog maar ZANCHIUS tegenover zich, die zich slechts roerde wanneer hij geprikkeld werd, en overigens geneigd was zich naar de Augsburgsche Confessie te schikken. Het volgende deed den strijd tusschen die mannen ontbranden, „MARBACH had heimelijk te *Straatsburg*, met eene valsche aanduiding van plaats, een schotschrift van HESSHUS laten drukken, dat gericht was tegen MELANCHTHON, tegen de Zwitsersche en Fransche Gereformeerden en zelfs tegen den keurvorst FREDERIK III van de *Palts*, die het Calvinisme in zijne staten invoerde. STURM en ZANCHIUS vroegen den Raad van Dertien, dit hatelijk libel te verbieden, wat ingewilligd werd. MARBACH vatte tegen ZANCHIUS een onverzoenlijken haat op. Hij snuffelde in de aantekeningen der studenten en vond daarin eene reeks stellingen, die hem kettersch schenen. ⁴⁾ JAN STURM nam aan het debat deel. MARTYR zond memoriën, en de breuk tusschen *Zurich* en *Straatsburg* werd dieper. Wel is waar kwam de Eendrachtsformule van 1563 er bij, maar reeds aan het einde des jaars had ZANCHIUS een beroep als predikant te *Chiovenne* aangenomen. Hij stierf in 1590 als hoogleeraar te *Heidelberg*.

V.

Nog eenige mededeelingen omtrent HOTMAN zijn hier op hunne plaats. Den 16^{den} Juli 1555 vertrok deze uit *Genève* met brieven van CALVIJN

1) 8 Maart 1558. „*Loquendo satis est lenis et blandus, at suae opinionis admodum tenax.*” Opera, XV, 492, 493.

2) SCHMIDT, 172.

3) SLEIDANUS, *Les oeuvres de Sleidan*, 1576, 239.

4) ENGEL, 100.

5) Te midden van al die moeilijkheden bericht ons een brief van ZANCHIUS aan CAPELLE, predikant te *Muret*, dat E. DE ROYE, schoonmoeder van CONDÉ, bij hem logeerde met eenige andere Franschen. In dien tijd verbond zich de rector STURM tot geldelijke opofferingen, die hem zoogoed als niets deden overhouden, alles uit ijver voor de zaak der Hugenoten in *Frankrijk*. Opera, XX, 103. SCHMIDT, J. Sturm, 131—136.

6) Brief van 5 Juli 1555; Opera, XV, 685, n. 39. Men zie DARESTE, *Revue historique*, 1876, II, 7, n. 2; en L. EHINGER, *Franz Hotman, ein französische Gelehrter*, enz., 1892.

7) Brief van 16 Juli: „*Hic amicus noster*”. HOTMAN was vrij lang ziek geweest en dacht op reis zijne verloren kracht te herwinnen. Opera, XV, 687, 688. Daarbij had hij pas zijn vader verloren en wilde zijne erfenis innen zonder in *Frankrijk* weder te komen. Hij dacht die gunst eer te *Straatsburg*, eene met *Frankrijk* bevriende stad, dan te *Genève* te verkrijgen. DARESTE, 7.

voor BULLINGER en JAN STURM, en begaf zich eerst naar *Lausanne*. BEZA gaf hem een nieuwe aanbeveling voor BULLINGER (21 Juli). ¹⁾ Den 29sten September was HOTMAN te *Bazel*, een schip wachtende, dat hem naar *Straatsburg* brengen moest. ²⁾ Een brief van SULZER beval hem MARBACH ³⁾ aan. Eindelijk kwam HOTMAN te *Straatsburg*; den 4^{den} October overhandigde hij SLEIDANUS een brief van CALVIJN. ⁴⁾

Eerst logeerde hij bij P. MARTYR. ⁵⁾ Na eene korte reis naar *Lausanne* ⁶⁾ gemaakt te hebben, vestigde hij zich te *Straatsburg*, en vroeg, dat men hen tot tweeden hoogleeraar in de rechten zou benoemen. De andere was sedert eenigen tijd BAUDOIN. De bestuurders der school aarzelden. Maar de studenten kwamen uit *Duitschland* en uit *Parijs* aanstroomen. ⁷⁾ Den 16^{den} Mei 1556 bood de hertog van *Pruisen* HOTMAN een professoraat bij de universiteit van *Koningsbergen*, op een prachtig traktement, aan. Te gelijker tijd werden de bestuurders der school door de dubbelzinnige handelingen van BAUDOIN van dezen losgemaakt; HOTMAN werd daarop benoemd ⁸⁾ en kreeg het burgerrecht ⁹⁾ gratis.

HOTMAN noemt CALVIJN: „mijn vader”. CALVIJN schrijft aan HOTMAN: „mijn broeder”. HOTMAN schrijft over zijn zoontje, en weet, dat CALVIJN belang in hem stelt. Hij deelt hem mede, dat men bij STURM een fornuis van nieuw systeem geplaatst heeft, en voegt er eene teekening bij. Hij meldt, dat hij in financieele moeilijkheden verkeert, en verzoekt hem, met zijne schoonmoeder te spreken, die van meening is, dat hij onwillig is zijn broeder te onderhouden. Hij deelt ook mede, dat zijne vrouw in gezegenden staat verkeert, en na de geboorte schrijft hij: „Mijne vrouw, moeder van zeven kinderen, groet met eerbied uwe grootheid. Gij kunt niet gelooven, hoe DANIEL de anderen overtreft.” Bij ernstige bezigheden schrijft hij: „Ik tracht de scherts te raden, die gij mij laatst geschreven hebt, en die gij mij schreeft om mij te plagen; zij is wel duister.” ¹⁰⁾

Dit alles is wel intiem. Daarom verwondert het ons niet, dat CALVIJN de volgende regels hem deed toekomen: „Ik zou gaarne gezien hebben, dat gij gelachen hadt over de onmatige hitte van uw toorn, om anderen niet te laten lachen of zuchten. Maar uw brief doet mij niet onder-

1) Opera, XV, 691. Men zie den brief van BEZA aan CALVIJN, *ibid.*, 702, en dien van LOCQUET aan CALVIJN, *ibid.*, 727.

2) 24 Sept. HOTMAN aan BULLINGER. *Ibid.*, 804. DARESTE, 8.

3) *Ibid.*, 805.

4) *Ibid.*, 813.

5) SCHMIDT, Peter Martyr, 185, en P. MARTYR aan CALVIJN, 8 Dec. Opera, XV, 383, en n. 2.

6) BEZA aan BULLINGER, 22 Oct. *Ibid.*, 138 en n. 7.

7) Men vergelijke (FOURNIER, IV, 66) het „verzoek van een aantal studenten, om F. HOTMAN te machtigen colleges in het burgerlijk recht te geven”. De petitie werd door 33 studenten geteekend, en eindigt aldus: „Vele anderen, waaronder Duitschers, Polen, Pommeranen, Engelschen, Franschen, zijn van hetzelfde gevoelen.”

8) DARESTE, II, n. 3. Den 14^{den} Juni meldt MARTYR aan CALVIJN: *Othmannus locum Balduini habuit.* Opera, XVI, 197. Men zie: FOURNIER, 67.

9) Opera, XVI, 261. Brief van STURM aan CALVIJN: „*Hotmannum tuum civitate donavimus.*”

10) Opera, XVI, 134, 498. *Ibid.* XVII, 72, 73, 481. *Ibid.*, XVIII, 20.

stellen, dat gij thans kalmer zijt dan in het eerste oogenblik. Mocht het GODE behagen, dat gij òf leerdet lachen over die smarten, die u zonder maat plagen, òf dat gij ze verachtet, opdat dit buiten de maat gaan, waaraan gij u onwillekeurig overlevert, niet bij velen schade doe aan uw naam en u niet verkleine bij de weldenkenden. . . Geloof mij, als gij u niet spoedig matigt, zal men in stilte over u een oordeel vellen, dat u meer smart zal aandoen, dan veel van die kleinigheden, die u zoo kwellen"... CALVIJN zegt, dat ook hij heftiger is dan hij het zou wenschen, maar dat hij dagelijks met kalmte aanvallen heeft te doorstaan, waarbij de strijd met BAUDOUIN kinderspel is. ¹⁾

Deze vermaningen waren noodig, wijl HOTMAN eene prikkelbare natuur had. En daarbij kwam, dat hij zich wierp op de staatkunde, die hem bijna geheel in beslag nam. Hij onderhandelde, ondernam geheime reizen. Hij mengde zich in de samenzwering van *Amboise*. Hij wierf soldaten voor de Hugenoten, begaf zich van *Frankrijk* naar *Duitschland*, en handelde zoo onbesuisd, dat de bestuurders der school kwade vermoedens omtrent hem kregen, ²⁾ terwijl men er op wijzen kon, dat in dien vreeselijken strijd het denkbeeld van vaderland op den achtergrond gedrongen werd. ³⁾ Maar CALVIJN bleef kalm daaronder. „Dergelijke onhebbelijkheden verdraag ik gemakkelijk van hem, en ik wensch, dat anderen ze met zachtmoedigheid verdragen,” schreef hij aan STURM. En aan HOLBRAC: „Weet, dat ik zeer tegen zijne plannen was en dat hij zich alle moeite gegeven heeft, ze voor mij te verbergen.” ⁴⁾

Na den vrede van *Amboise*, in 1563, ging HOTMAN naar *Frankrijk*, om den professoralen zetel te bezetten, dien MONTLUC hem aan de universiteit van *Valencia* ⁵⁾ aangeboden had.

De „kleine” kerk, die onder hare leden HOTMAN (wij zouden ook kunnen zeggen DU MOULIN), ZANCHIUS, P. MARTYR, SLEIDANUS, JAN STURM telde en die tot beschermheer JACOB STURM bezat, heeft de „grootste” kerken niet te benijden.

1) Opera, XVI, 172, 173.

2) HOLBRAC aan CALVIJN, 28 Sept. 1560. Ibid., XVIII, 201, 202.

3) DARESTE, 39.

4) Opera, XVIII, 231, 233.

5) DARESTE, 43, 44. Den 5^{den} Maart 1562 had hij van Curatoren een certificaat gekregen, waarin stond, „dat men hem liever gehouden had, indien dit zonder zijn nadeel mogelijk was,” en dat men oordeelde, dat hij de gunst, liefde en welwillendheid niet alleen der Straatsburgers, maar van alle menschen waardig was.” FOURNIER, 76.

TWEEDE GEDEELTE.

INCIDENTEN.

I. Dood van Coraud. — II. Breuk met Du Tillet. — III. Betrekking tot Caroli. —
IV. Calvijn's gebrek. — V. Bezoek der Boheemsche broeders.

I.

ENIGE weken na zijne aankomst kreeg CALVIJN de tijding van CORAUD's dood. Aan FAREL schreef hij (24 October 1538): „Ik ben zoo verslagen, dat ik geen maat in mijne droefheid houden kan. Des daags kan ik mijn geest bij niets bepalen... Bij die zoo droevige kwellingen van den dag komen de nog bitterder pijnigingen van den nacht.”¹⁾

Toen zij van elkander afscheid namen, was CORAUD nog in de gevangenis. Daaruit gekomen, ging hij naar *Lausanne* bij VIRET, waarheen CALVIJN twee brieven schreef, één aan VIRET en één aan hem.²⁾ De tweede bereikte hem waarschijnlijk niet; hij was te *Thonon* bij FABRI. CALVIJN had hem een beroep willen bezorgen in het graafschap *Montbéliard*. Dit gelukte hem niet en daarom raadt hij zijn vriend aan, het een of ander beroep, als het maar „recht” was, aan te nemen. Dit deed CORAUD, en kon daarom den 26sten Augustus CALVIJN mededeelen, dat hij, de blinde (*orbis*), de kerk van *Orbe* ging dienen. Maar met weerzin nam hij dit beroep aan en zijne zwakheid verhinderde hem „te vluchten of zich te verbergen”. „God heeft mij beschouwd als een weggelooopen slaaf,”

1) HERMINJARD, V, 169.

2) Ibid., 19, n. I, 6 en 30. Opera, Xb, 201, n. I.

CALVIJN II.

zoo zucht hij, „en door mijne blindheid, heeft Hij mij als met een ijzeren keten gebonden en vastgehouden, volgens Zijn wil en niet volgens den mijne. Ongelukkige, die ik ben! Ik kan niet zeggen, hoe onbehaaglijk ik mij in deze streek gevoel, en hoeveel aangener het mij zou zijn, het Evangelie te verkondigen op elke plaats der wereld, liever dan hier. Door eene geheime kracht, die ik niet kan verklaren, ben ik gedwongen aldus te spreken.” ¹⁾ Was dit een voorgevoel? Zijn verblijf te *Orbe* was kort en smartvol.

Hij had allerlei kwellingen te verduren van de vrouw van FORTUNATUS, die predikant van *Orbe* geweest was, zijn ambt neergelegd en in Juni 1538 zich op reis begeven had. Toen hij terugkwam, werd het nog erger, zoodat FAREL verhaalt, dat CORAUD haar in zijne nabijheid niet kon verdragen, zich beklagende over hare indringerigheid, en over hare begeerte altijd zijne spijzen te bereiden. „Dit heeft onze broeder er toe gebracht, vóór zijn dood te zeggen, dat hij haar eenig vergif gemengd had. Daarbij kwamen geen lichte vermoedens. Want die ellendige overspeler ²⁾ (FORTUNATUS) zeide, dat hij onrechtvaardig van zijne plaats was gejaagd, maar dat GOD weldra recht zou doen, CORAUD ik weet niet met wat bedreigend.” ³⁾

Het was wel geheimzinnig. CORAUD stierf den 4^{den} October 1538, twee dagen vóór de bruiloft van VIRET met ELISABETH TURTAZ, te *Orbe*, „geheel verouderd, en een geleerd man volgens zijn praktijk”, zegt de baanderheer PIERREFLEUR. ⁴⁾ FAREL schrijft den 8sten November naar *Genève*: „Gij hebt het overlijden van onzen goeden broeder, uw predikant COURAUD, vernomen, die zeer veel onrecht, ten einde toe, verdragen heeft; maar GOD zal alles in het licht stellen. Zoozeer ik mij verheug in zijne rust, zoozeer, ja nog meer smart het mij, beroofd te zijn van zulk een broeder, zoo noodig voor de Kerk... O, ik vrees, dat JUDAS meer aan hem gedaan heeft dan aan JEZUS.” ⁵⁾ Maar waren er wel meer dan vermoedens?

II.

Niet minder smartelijk was hetgeen CALVIJN door DU TILLET werd aangedaan.

Deze had CALVIJN van hunne ontmoeting te *Angoulême* ⁶⁾ af vergezeld. Uit *Italië* te *Genève* gekomen, gaf hij aan FAREL kennis, dat CALVIJN aangekomen was, die er op rekende, dat hij slechts een nacht in die stad blijven zou. Maar van lieverlede maakte zich spijt meester van het zwakke hart van den gewezen pastoor van *Claix*. Hij had heimwee naar zijn vaderland en bovenal naar de kerk, die

¹⁾ HERMINJARD, V, 93.

²⁾ *Maechus*, en niet monachus, gelijk de Opera, Xb, 262, lezen.

³⁾ HERMINJARD, V, 150.

⁴⁾ *Mémoires*, 184. „Een predikant, genaamd CURAUD,” zegt de baanderheer.

⁵⁾ HERMINJARD, V, 180.

⁶⁾ Men zie Calvijn's jeugd, I, 356 en volgende.

hij verliet. In April 1537 was hij te *Thonon* bij FABRI.¹⁾ FAREL liet hem daar begroeten, en verlangde, dat men hem daar in de buurt in de prediking zou oefenen, opdat zijne gaven niet nutteloos²⁾ zouden blijven. Er was sprake van, dat hij naar VIRET zou gaan. Kort daarop schreef CALVIJN aan VIRET, dat hij zich naar *Frankrijk* zou begeven. Den 3^{den} Mei is het vertrek nog niet vastgesteld.³⁾ Den 26sten Augustus vernemen wij, dat DU TILLET vertrok, eerst naar VIRET in *Lausanne* en daarna naar *Straatsburg*. Hij verliet deze stad in October of November en liet brieven achter, die aan CALVIJN moesten gezonden worden.⁴⁾

Die brieven deelden iets mede, dat voor den reformator geheel nieuw was, want DU TILLET had de verandering zijner gevoelens verborgen gehouden. Alleen had CALVIJN opgemerkt, dat DU TILLET neerslachtig en er een gedwongen verhouding tusschen hen ontstaan was. CALVIJN meende in zijne eenvoudigheid, dat hij hem onwillens beleedigd had, en beleed, dat hij niet de bescheidenheid tegenover hem had in acht genomen, die hij schuldig was. Zijne onbeleefdheid tegenover DU TILLET, dit vertrouwt hij, heeft dezen niet van hem vervreemd, en dit lag volgens CALVIJN daaraan, dat zijn vriend wat in hem had willen dragen.⁵⁾

Als vriend werd hij gerustgesteld, maar als reformator stond hij verbaasd over het voornemen van DU TILLET en over de redenen die hem daartoe dreven. „Hetgeen mij het meest verwondert is, dat ik meende, dat gij zoo vast besloten in deze zaak stondt, dat het mij niet mogelijk scheen dat gij van gevoelen zoudt veranderen... Uw zoo plotselinge ommekeer is mij zeer vreemd gebleven, in aanmerking genomen de standvastigheid en de kracht dien gij betoondet.”⁶⁾

Maar in zijne verwondering is meer droefheid dan toorn. Hij gelooft zelfs, dat een deel der verantwoordelijkheid over DU TILLET's stap neerkwam op BUCER en CAPITO, die door gebrek aan „kloekheid en standvastigheid” hem „eenigermate zullen geholpen hebben een dergelijk besluit te nemen”.⁷⁾ CALVIJN dacht er niet aan, dat DU TILLET weer Roomsch zou worden, doch alleen, dat hij de groep Nicodemussen zou versterken, die in schijn Roomsch, inderdaad Gereformeerd waren. Daarom zeide hij, den HEERE te bidden, dat hij zou verstaan, dat „Hij niet ten halve wil gediend worden”. Hij kon niet aannemen, dat er bij hem eene verandering van overtuiging had plaats gevonden. Maar hij schreef hem ook, dat het eene schrede was tot het zich scheiden van de Kerke GODS, wanneer men zich voegt bij datgene, wat tegen

1) Brief van FABRI aan FAREL. HERMINJARD, IV, 214, n. 15.

2) Brief van FABRI aan FAREL. Ibid., 220, n. 7 en 9.

3) HERMINJARD, IV, 230, n. 14 en 15. Opera, Xb, 95.

4) CH. D'ESPEVILLE à L. DU TILLET, 31 Jan. 1538. HERMINJARD, IV, 354 en n. 2, 355, n. 4. Opera Xb, 147.

5) DU TILLET antwoordde, dat niet hij, maar CALVIJN hem in dit opzicht had moeten verdragen. Brief van 10 Maart 1538. HERMINJARD, IV, 386. Opera, Xb, 164.

6) Den 8sten Oct. schreef BUCER aan DU TILLET: „Toen gij van hier vertrokken zijt, was uwe overeenstemming met ons op alle punten zoo schoon!” HERMINJARD, IV, 356, n. 11.

7) DU TILLET antwoordde: „Het is wel waar, dat zij met mij overeenstemmen in verschillende zaken, waarin wij wellicht nu verschillen. Maar gij kunt er zeker van zijn, dat het niet door hen gekomen is, dat ik bewogen ben te veranderen.” HERMINJARD, IV, 388.

haar is. Hij meende in hem zooveel vreeze GODS gevonden te hebben, „dat hij sterke bewijzen van het tegendeel moest zien, om de overtuiging, die hij daaromtrent had, weg te nemen”.¹⁾

De vriendschap bleef dus bestaan, al was CALVIJN niet geneigd, „de onderneming” van zijn vriend goed te keuren. Hij zou liever „van de aarde weggenomen worden, dan zijne daad goedkeuren”. Ten slotte beveelt hij zich in de gebeden van DU TILLET aan.²⁾

DU TILLET antwoordde in een brief van zestien groote bladzijden, waarin hij verklaarde, dat zijne conscientie in de laatste twee jaren geen rust heeft gehad. Zijn betoog kwam hierop neder: „Wij hebben de uitwerking van den doop door den dienst der kerken, waarin wij geboren en gedoopt werden... Deze uitwerking kan men alleen ontvangen door den waren dienst van GOD... Het is daarom noodzakelijk, te belijden, dat de dienst dier kerken de ware dienst GODS is, welke dienst daarin voortduurt... Daaruit volgt, dat zij ware kerken van GOD geweest zijn en nog zijn.” Hiermede ontkende hij niet, dat daarin veel bederf school, niet alleen wat de zeden, maar ook wat het Woord en de Sacramenten betreft. Doch dit verhinderde niet, dat het kerken GODS zijn... „en ik geloof, dat allen, die in waarheid GOD vreezen en hunne roeping in deze kerk hebben, geen reden hebben, als zij in GOD willen volharder, haar te verlaten...”

DU TILLET verzekerde voorts dat, al had hij zich „teruggetrokken”, hij daarom niet vervreemd was van zijn vriend. Van ganscher harte wilde hij „eenheid en vriendschap” voortdurend met hem onderhouden.

Ten slotte beweerde hij, dat de Roomsche kerk de ware kerk was en dat hij daarom CALVIJN „niet geheel vrij achtte van scheurmakerij”.

Deze brief werd naar *Genève* verzonden, maar CALVIJN was reeds naar *Straatsburg* vertrokken. Uit die stad zond CALVIJN een vriendschappelijk woord, waarin niets over den terugkeer voorkwam. DU TILLET's brief was niet in zijne handen gekomen.³⁾

Toen DU TILLET vernam, dat CALVIJN verbannen was, trachtte hij zijn vriend te overtuigen, dat daarin een oordeel GODS lag. Het is te verstaan, dat het hart van den reformator, dat reeds zooveel geleden had, daardoor op het pijnlijkst getroffen werd.

DU TILLET gaf toe, dat „booze hartstocht van menschen” in het spel was geweest... Maar hij geloofde, dat CALVIJN moest nagaan, of de HEERE hem daarmede niet wilde te kennen geven, dat hij eens zou onderzoeken, of er niets verkeers in zijn dienst was, of hij zich niet voor Hem behoorde te verootmoedigen.

Voorts spreekt hij van hen, die er behagen in scheppen iets te zijn, die zich te veel op hun eigen oordeel verlaten... „Indien wij eenige beginselen van den Geest GODS hebben, moeten wij niet meenen, dat wij die alleen hebben, of dat wij er meer van hebben dan al de anderen.”

1) HERMINJARD, IV, 355, 358. Over L. DARTOIS, die zonder CALVIJN iets te berichten tot de Roomsche kerk was weergekeerd, schreef CALVIJN: „De vuile rokken, waarmede wij ons gewoonlijk voor de menschen bedekken, zullen de hitte van het oordeel GODS niet kunnen verdragen.”

2) Brief van 10 Maart 1528. HERMINJARD, IV, 384—400. Opera, Xb, 163—178.

3) HERMINJARD, IV, 400, n. 12.

Hij wees hem op „twee fouten in zijn dienst”: 1°. „Ik twijfel, of gij eene rechte roeping van GOD hebt, daar gij slechts geroepen zijt van menschen, aan wie GOD daartoe geen last gaf”; 2°. „Ik weet, dat gij op de spits drijft, die niet voor kerken GODS te erkennen, waar gij het begin van uwe Christelijkheid hebt ontvangen.” Daartegen beleet DU TILLET, dat hij bijna drie en een half jaar zonder rust geweest was, en hij raadde CALVIJN aan, hem na te volgen. In elk geval, zeide hij, zou het goed zijn te *Bazel* te blijven, „zonder zich in iets te mengen”, „zonder iets te schrijven”, denkende, „dat hij in veel zaken wellicht meer gehandeld had, waar het noodig was te denken”.

De bedoeling van den schrijver was goed. Hij noemde zich dan ook: „Hij, die steeds begeert een vriend en broeder in CHRISTUS te zijn.” Hij opende zelfs zijne beurs, doch onder ééne voorwaarde: „Wees niet bevreesd mij tot last te zijn *zoo lang* gij u stilhoudt, in afwachting dat onze GOD u onderricht” . . . Dat deze brief CALVIJN krenkte, is te begrijpen. ¹⁾

Uit *Straatsburg* antwoordde hij den 20sten October: „Het is waar, dat ik tegenover onze tegenstanders altijd heb volgehouden, dat ik onschuldig ben, gelijk ik het voor GOD kon getuigen . . . Maar hoezeer heb ik, in het publiek en in het bijzonder, niet afgelaten te zeggen, dat wij deze ramp moesten houden voor eene kennelijke tuchting van onze onwetendheid en van andere verkeerdheden, die daartoe dreven. Welke mijne fouten in 't bijzonder zijn, hoewel ik er vele zie, acht ik toch, dat ik de grootste en de meeste niet zie . . . Die, welke gij aangeeft, zijn mij niet aannemelijk.”

Hoe het kookt en bruist in de ziel van CALVIJN, blijkt uit zijn uitroep: „Ik zou wel willen weten, welke billijkheid er in ligt, dat iemand in een kabinet arresten maakt om allen te veroordeelen, die dagelijks hunne leer voor de geheele wereld handhaven en daarbij dezulken voor verdacht houdt, die de openbare vijanden van GOD en van Zijne Majesteit veroordeelen!” Maar verzachtend voegt hij er bij: „Ik neem aan, dat hetgeen gij in dezen gezegd hebt, uit een goed hart voortkomt.” Doch dit verhindert hem niet, te zeggen: „Wat betreft mijn terugkeer naar *Frankrijk*, erken ik, dat ik alles, wat gij daarvan zegt, vreemd vind. Ik zou daarheen zoeken te gaan, waar ik als in eene hel zou verkeerem! De aarde is des HEEREN, zegt gij. Het is waar; maar ik verzoek u, mij te veroorloven den regel mijner conscientie te volgen, waarvan ik weet, dat zij zekerder gaat dan de uwe.”

Het aanbod van geld wijst CALVIJN van de hand, „Ik zal mij er zooveel mogelijk voor wachten, vooral u niet te belasten, die reeds te voren zoo belast waart.” Aan FAREL ²⁾ schreef hij: „Hij verkocht tot te hoogen prijs zijne mildheid, al vermaande hij mij niet om terug te trekken. In elk geval verweet hij mij, dat ik een vluchteling was. Ik heb dien brief beantwoord gelijk ik schuldig was.”

Ook bij deze ernstige aangelegenheid beriep CALVIJN zich op den Oppersten Rechter. Over CORAUD, die pas gestorven was, sprekend,

1) Brief van 7 Sept. 1538. HERMINJARD, V, 103—109.

2) HERMINJARD, V, 292.

zeide hij: „Een van onze metgezellen is nu bij GOD, om rekenschap te geven van de zaak, die hij met ons voorstond. Wanneer wij daar komen, zal men weten, aan welke zijde vermetelheid of afdwaling geweest is. Bij die rechtbank appelleer ik van het vonnis aller wijzen, die meenen dat hun woord alleen genoeg is voor onze veroordeeling. Daar zullen de engelen GODS getuigen, wie scheurmakers zijn.” CALVIJN teekende: „Uw gansch nederige dienaar en vriend.” ¹⁾

DU TILLET antwoordde hierop met een langen brief. Hij beweerde daarin, dat hij niet persoonlijk had willen zijn, dat hij niet had willen kwetsen, maar verviel toch dadelijk weer in dezelfde fout. Men zal vermoeden, schreef hij „dat gij wilt, dat alles wat gij zegt of doet, gehouden worden zal als gezegd en gedaan door GOD”; hij sprak van eene „vleeschelijke en eierzuchtige begeerte”, die hem kon gedreven hebben om „gaarne toe te stemmen, als anderen u zulke ambten deden aanvaarden”. Ja, hij gaat zoo ver, dat hij tegen zijn vriend de beschuldiging inbrengt, waarop zoovele lasteraars van CALVIJN zich geworpen hebben: „Als ik wilde, zou ik kunnen zeggen, dat gij uwe leer grootdeels of voornamelijk handhaaft voor hen, van wie gij weet, dat die hun aangenaam is, en niet elders; want gij hebt uwe natie verlaten, omdat gij die onder haar niet openlijk hebt durven verbreiden en handhaven.” Deze laster werpt een vlek op DU TILLET.

Hij besloot met te verzoeken, dat, als CALVIJN hem wilde schrijven uit lust om zich al te zeer te rechtvaardigen voor de menschen, hij de pen niet zou opvatten. ²⁾

CALVIJN was zoo wijs, hiertoe het zwijgen te doen. DU TILLET hield nog eenigen tijd briefwisseling met BUCER, zeker niet buiten weten van CALVIJN. Er zijn vier antwoorden van BUCER, 27 September 1538, 2 Mei, 8 October en 20 October 1539. DU TILLET werd meer en meer Roomsch en BUCER smeekte hem met toenemenden aandrang, zijn weg te verlaten. Tevergeefs. Te *Angoulême* zwoer DU TILLET plechtig de Reformatie af. ³⁾ Zijn neef PIERRE DE LA PLACE schreef CALVIJN (1540): „Heden is hij waarlijk naar *Frankrijk* weergekeerd. . . Ik kan mijne tranen nauwelijks weerhouden, wanneer ik aan die vreeselijke zaak denk. Vooral wanneer ik een mensch, die zooveel licht had, met gesloten oogen in die tastbare duisternis zie storten.” ⁴⁾

III.

Het incident met CAROLI doet de min gunstige zijde van des reformators karakter uitkomen. Wij deelden op bl. 221 mede, hoe welwillend FAREL en zijne vrienden bij het gesprek te *Neuveville* CAROLI waren

1) Brief van 20 Oct. 1538. HERMINJARD, V, 161—165.

2) Brief van 1 Dec. 1538. HERMINJARD, V, 186—200.

3) „DU TILLET, in *Angoulême* weergekeerd, door zijne brieven CALVIJN's nieuwe denkbeelden vaarwelgezegd hebbende, zweert in 't openbaar de ketterij af; den kansel beklommen hebbende, predikt hij en maakt het Lutheranisme evenzeer verdacht, als hij verlangd had het te bevorderen.” F. DE RAEMOND, 890.

4) HERMINJARD, VI, 249, 250.

te gemoet gekomen. Door FAREL van hetgeen er had plaats gehad verwittigd, wenschte CALVIJN hem daarmede geluk (Augustus 1539). Men bracht dien brief, terwijl men aan tafel was. Aanstonds stond FAREL op, om het aan BUCER mede te deelen, „die door deze groote zachtheid zeer verheugd is”. „En daar deze goedheid niet aan de kerken schaden kan, ja, zelfs het hart van vele zielen kan breken, is zij allen zeer aangenaam geweest.” ¹⁾

CAROLI werd te *Bazel* goed door GRYNEUS ontvangen, die hem een aanbevelingsbrief voor CALVIJN medegaf. „Gij weet, welk eene macht ten goede de gemeenschap van ras, taal en vaderland is. Bij ons is hij als een vreemdeling, bij u zal hij als een broeder zijn.” ²⁾ Te *Straatsburg* bezocht CAROLI CAPITO, BUCER, CALVIJN en verzocht eene samenspreking. Men stelde een akkoord voor, dat wij ter zijde zullen laten — het beslaat twee en twintig groote kolommen ³⁾ — om CALVIJN's gedragslijn na te gaan. Deze schreef aan FAREL (8 October), dat hij niet bij de samenspreking geweest was, om geen gelegenheid te hebben een scherp woord te uiten, dat de geesten nog meer zou verbitterd hebben, en om CAROLI gelegenheid te geven vrij te spreken. Daarna kwam hij in de vergadering, om in afwezigheid van CAROLI den stand der zaak uiteen te zetten. Alleen één punt gaf hem moeite; de zaak der drie Symbolen, die hij, als FAREL, geweigerd had te teekenen. De schijn was tegen hen. ⁴⁾ Wat CAROLI betreft, daar de discussie moeilijk en zelfs nutteloos was, had CALVIJN gewild, dat de zaak zonder hem geëindigd werd. CAROLI's vrienden weigerden.

Men stelde dus artikelen op en zond ze hem laat in den nacht. CALVIJN zegt daarvan: „Na ze gelezen te hebben... werd ik zoo aangedaan, dat ik mij niet herinner, het geheele jaar grooter verdriet gehad te hebben. Den volgende morgen heb ik STURM laten roepen en hem mijne droefheid te kennen gegeven...” STURM loopt naar BUCER en eene bijeenkomst wordt bij ZELL belegd.

„Daar heb ik zwaar gezondigd, omdat ik geen maat heb weten te houden. De gal liep zoo bij mij over, dat ik mijne bitterheid van alle zijden uitgoot. Er was wel eenige reden tot verontwaardiging, maar ik had gematigd moeten zijn.”

CALVIJN was er boos over, dat zijne vrienden de artikelen goedkeurden zonder ze hem te laten zien, en nu vraagden, ze te teekenen, zoodat, als hij de onderteekening weigerde, hij hen tot tegenstanders scheen te krijgen. Maar erger nog, volgens de artikelen gaf CAROLI „de beleedigingen, die hem tot afval brachten, aan GOD over”. Deze beschuldiging gold CALVIJN ten deele, en daarom zeide hij: „Liever sterven dan teekenen. Van weerszijden werd de verbittering zoo groot, dat ik niet heftiger tegen CAROLI zelven had kunnen zijn, indien hij tegenwoordig geweest was. Eindelijk ben ik uit de kamer

1) HERMINJARD, V, 371.

2) Ibid., VI, 35.

3) In de Opera, Xb, 374—396. HERMINJARD, VI, 40—51, geeft er uittreksels van.

4) Te meer, wijl CAPITO een reeds ouden brief van FAREL liet zien, waarin deze zoogoed als verklaard had, dat hij in die quaestie van zijne ambtgenooten verschildte. HERMINJARD, VI, III en n. 5, 6.

geloopen. BUCER volgde mij; hij bracht mij door zijn spreken tot bedaren, daarna ging hij weer naar de anderen. Ik zeide, dat ik wilde nadenken, vóór een beslist antwoord te geven. Naar huis teruggekeerd, werd ik door eene hevige smart aangegrepen, en ik vond slechts verlichting in zuchten en tranen." Tot FAREL sprak CALVIJN: „Het hinderde mij het meest, dat gij oorzaak waart van al die ellende. Want men wierp mij de zachtheid tegen, waarmede gij aanstonds CAROLI ontvangen hadt. . . Inderdaad kunt gij u niet vrijpleiten van onoplettendheid of zwakheid. Om ronduit te spreken, men zou van u meer ernst, meer standvastigheid, meer gematigdheid kunnen verwachten. ¹⁾ Uitnemende broeders drongen er op aan, hem in genade aan te nemen; maar gij hebt niet toegegeven, gij zijt geheel gevallen. Kort daarop hebt gij uwe fout bemerkt en er berouw over gehad. Gij kondt hem niet zonder penitentie ontvangen, tenzij gij de perken te buiten gingt." En met zekere eenvoudigheid voegde hij er aan toe: „Duld dan, dat ik eenigen troost zoek in het verwijten van die fout, die mij zoo gehinderd heeft. Als ik u voor mij had kunnen laten roepen, zou ik tegen u de heftige taal gesproken hebben, die ik tegen de anderen richtte."

Na dezen uitval tegen FAREL, deelt CALVIJN mede, dat hij eindelijk besloot te vragen, dat de zinsnede, waarin sprake was van de beleedigingen, CAROLI aangedaan, geschrapt en dat men de voorwaarden, waarop hij bij de samenspreking te *Neuveville* aangenomen was, nader zou noemen. „Indien ik niet beter gedaan heb, is het uwe schuld, eerst omdat gij te toegevend geweest zijt, door niet eene plechtige verklaring van de fout en van berouw te eischen, en vervolgens, door mij niet nauwkeurig te schrijven, wat er voorgevallen was."

Daarop verandert de toon en gaat CALVIJN voor CAROLI pleiten. „Nu wij hem in genade aannamen, moeten wij daarin met standvastigheid voortgaan. Want als wij hem niet moesten verwerpen, behooren wij hem met alle macht vast te houden, En dat zal niet gaan, als gij niet al den uwen verhindert hem te beleedigen . . . Volhard althans in de zachtmoedigheid, die gij hem te vroeg hebt betoond."

In dezen brief beschrijft CALVIJN met verwonderlijke objectiviteit zijn toorn. „Ik heb zwaar gezondigd," „ik ben alle perken te buiten gegaan". Hij zelf beschrijft zijn aanval van toorn; als wij deze bekentenis van hem zelven niet hadden, zouden wij er niets van geweten hebben.

Voorts blijkt uit dezen brief, hoe hecht de vriendschap tusschen de twee reformatoren was. CALVIJN zegt alles wat hij gevoelt, op het kantje van brutaliteit af. „Ik weet, dat gij tamelijk gewoon zijt aan mijne scherpheid; ook zal ik mij niet verontschuldigen, dat ik u met te weinig beleefdheid behandel." ²⁾

Eenige maanden later schreef hij nog dringender: „Ik smEEK u, mijn broeder, wanneer ik mij bij u beklaag, als ik boos tegen u word,

1) CALVIJN weerspreekt hier zich zelven niet. Eerst kende hij de zaak in 't algemeen, daarna leerde hij de bijzonderheden kennen.

2) 8 October 1539. HERMINJARD, VI, 52—58.

als ik u beschuldig, houd het er voor, alsof gij het u zelven deedt." ¹⁾

Ja, zelfs komt CALVIJN er toe, te bepleiten om zachtheid en geduld tegenover CAROLI te gebruiken. Hij schreef VIRET: „Volgens gewoonte heb ik het volle gewicht van den haat moeten dragen. Maar daar de zaak geëindigd is, zult gij ook u beijveren de herinnering aan al die beledigingen uit te wisschen." ²⁾

Als wij CALVIJN voor een heilige hielden, zouden wij wel ongedaan willen maken, dat hij schreef: „Aldaar heb ik zwaar gezondigd." Doch die bekentenis vermindert niet, maar verhoogt de grootheid van een man, die als zondaar op geen vergiffenis kon hopen, dan wanneer hij begon met zijne zonde te belijden.

In de handelingen met CAROLI komt het karakter onzer reformatoren schoon uit. FAREL antwoordde met een brief, meer dan twintig bladzijden groot.

„Wanneer ik u hoor spreken van uwe aanvallen van smart, tranen en angsten, die, ik versta het, haast de verschrikkingen van den dood zijn (ik geloof zelfs, dat de dood lichter zou zijn), verdraag ik gemakkelijker mijne eigen beproevingen." Hij verontschuldigt zijne gedragslijn tegenover CAROLI, door te zeggen, dat hij hem niet heeft willen „verderven", dat hij „voor zijn welzijn en vooral voor het heil der kerk" gehandeld heeft. Alles voor de kerk!.. „Laat ons allen CAROLI helpen, niet alleen naar, maar zelfs boven ons vermogen." ³⁾

Ook CALVIJN verontschuldigt zich, wijl hij „in de eerste opswelling van toorn schreef". Hij weet niet recht, wat hij gezegd heeft; slechts weet hij, dat hij zich niet heeft kunnen bedwingen. In elk geval komt het er nu op aan, te houden wat men beloofde, en geen twijfel over te laten omtrent hunne standvastigheid en oprechtheid.

En die twee mannen, die door overstelpenden arbeid zoo oververmoeid waren, zijn toch nog bezig het goede voor dien treurigen CAROLI te zoeken. Daarvan geeft de laatste brief, dien wij willen ontleiden, getuigenis. CAROLI was van *Straatsburg* naar *Metz* gegaan, en maakte daar gemeene zaak met de bestrijders van het Evangelie, terwijl hij de reformatoren van ketterij beschuldigde, hun in brieven verwijtend, dat zij onverzoenlijk waren, en zich beklagend, dat zij hem geen kerk, om die te dienen, toevertrouwden. CALVIJN's geduld was nog niet uitgeput. Hij schreef hem echt vaderlijk: „Ga, broeder, eens na, waarheen gij gaat... Ik wil u den moed en de hoop niet ontnemen. Indien gij ons de ware, ernstige kenteekenen van een rechtschapen hart toont, zijn wij in trouwe bereid, in goede verstandhouding met u te leven, alles te vergeten, alles uit onze herinnering weg te doen. Mocht het den Hemel behagen, u het diepst van ons hart te laten zien; ik verlang niets meer, dan u in de eerste plaats met GOD te verzoenen, opdat er tusschen ons een hechte band zij. Maar geloof mij, gij zult nooit met vrucht GOD kunnen dienen, als gij niet die aanmatiging en die bitterheid van taal laat varen. Als gij dan tot ons wilt wederkeeren, zijn wij

1) 6 Febr. 1540. HERMINJARD, VI, 165.

2) 8 Oct. 1539. Ibid., 60.

3) Ibid., 82, 88, 90, 95.

bereid u met open armen te ontvangen, en wij zullen niet nalaten u al de diensten te bewijzen, die in onze macht zijn... Erken, dat er niets beter is, dan de richting van een slecht begonnen koers te veranderen. Als gij ons op de proef wilt stellen, verbind ik mij evenals FAREL, u alle vriendschapsdiensten te bewijzen... Vaarwel, zeer geliefde broeder in den HEERE, indien gij mij vergunt u lief te hebben en te houden als een broeder... JAN CALVIJN, van harte uw vriend." ¹⁾

Met recht kan men zeggen, dat CAROLI, die beginsellooze, laffe, onzedelijke, ijverzuchtige, wraakgierige man, ²⁾ voor CALVIJN de verderfelijke en nuttigste tegenstander was. Hij bracht hem tot het betoonen van een overmaat van ongeduld en van geduld.

Maar niets hielp. Kort daarop daagde CAROLI FAREL op zijn bespottelijk tweegevecht op leven en dood uit.

IV.

De zaak met CAROLI doet ons zien, dat CALVIJN als gebrek de neiging tot toorn, tot de heftigste uitbarstingen van toorn, had.

Op zekeren dag bood hij den Raad zijne verdediging van de overeenstemming van *Zurich* aan. Hij schreef: „Weinig had het gescheeld, of ik had haar in het vuur geworpen. Want toen ik haar den Raad toonde, besloot deze, haar aan het oordeel der censoren te onderwerpen. Daardoor werd ik zoo driftig, dat ik den vier syndicussen zwoer, dat, al mocht ik duizend jaren leven, ik nooit meer wat in de stad zou uitgeven.” Onze reformator was boos over het feit, dat den Raad de goedkeuring van *Zurich's* predikanten niet voldoende was. ³⁾

Op een morgen maakte hij aanstalten om drie dagen buiten te gaan doorbrengen. Hij had eenige stukken op zijde gelegd, om eene verhandeling tegen CAROLI te schrijven. Toen hij ze niet kon vinden, meende hij, dat men ze hem ontstolen had. Dit maakte hem zoo boos, dat hij den volgenden morgen te bed moest blijven en eerst des avonds kon vertrekken. Ook dit verhaalt hij zelf. ⁴⁾

Zijne vrienden vermaanden hem, bij zijn strijdvoeren meer gematigd op te treden. FAREL schreef hem: „Ik verzoek u, als gij met broeders strijdt, geen zaak te doen, die den vijanden aangenaam is, door de broeders door te halen... Gij doet daarmede uwen vijanden een groot genoegen, en zij triomfeeren, wanneer zij getuigen zijn van zulk een bitteren strijd.” ⁵⁾

Zijn vriend en levensbeschrijver BEZA schreef hierover: „Er zijn

1) 10 Aug. 1540. HERMINJARD, VI, 268, 269. STÄHELIN (I, 261) zegt: „Dit antwoord is een model van die heilige en Christelijke gestrengheid, die met liefde gepaard gaat, eene liefde, die zich niet laat afschrikken en die zich niet in de ongerechtigheid, maar in de waarheid verblijdt.”

2) STRICKER, 30. HUNDESHAGEN, *Conflikte des Zwinglianismus, Lutherthums und Calvinismus in der Bernischen Landeskirche, von 1532—1558*, 1842, 110 en 111.

3) CALVIJN aan FAREL, 26 Dec. 1554. Opera, XV, 356.

4) CALVIJN aan VIRET, Juli 1545. Ibid., XII, 100.

5) FAREL aan CALVIJN, 3 Juli 1557. Ibid., XVI, 535, 536.

anderen, die hem te cholerisch gevonden hebben. Ik wil niet van een mensch een engel maken... Behalve dat zijn natuur uit zich zelve geneigd was tot toorn, had hij een wonderlijk vaardigen geest, terwijl de onbescheidenheid van velen, de menigte en eindelooze verscheidenheid van zaken voor de Kerk GODS, en tegen het einde zijns levens zware en lange ziekten, hem gemelijk en moeilijk gemaakt hebben." ¹⁾ Twee jaren later schreef hij aan de hertogin van *Ferrara*: „Ik wil niet ontkennen, dat hij, over wien ik spreek, niet een heftige natuur heeft gehad, die zeer licht te bewegen, met name dikwijls minder geduldig dan wenschelijk was." ²⁾ Doch BEZA voegde bij de eerste zinsnede: „Maar zoo ver was het er van af, dat dit gebrek hem behaagde, dat integendeel niemand het beter heeft opgemerkt en het zoo erg gevonden heeft als hij zelf"; en bij de tweede: „hetgeen hij zelf het best wist en minder dan iemand goedkeurde." ³⁾

Ook hier kunnen wij CALVIJN het best kennen, als wij hem zelf laten spreken. Hij deelt dan mede, dat zijne drift eene natuurlijke neiging is, die hij zonder het te willen gehoorzaamt. Aan BULLINGER schreef hij over zijn tweede antwoord aan WESTPHAL: „Wat den man betreft, zie ik nu, dat ik hem wat harder behandelde dan ik dacht." ⁴⁾ En toen het boek verschenen was: „Ik zie, dat ik heftiger geweest ben, dan mijne bedoeling was; ik weet niet, hoe ik al dicteerend mij heb laten vervoeren." ⁵⁾ En in zijn derde en laatste antwoord zegt hij: „Onwaardiglijk getart, ben ik heftiger geweest dan ik wilde." ⁶⁾ Daarbij beleed hij ook naar aanleiding van HESHUSIUS, dat hij zijn antwoord „minder door nadenken, dan door ik weet niet welke drijving gekregen heeft... Dit is eene onwaardige handelwijze, waardoor het werpen van steenen uitgelokt wordt." ⁷⁾

CALVIJN geeft zich rekenschap, hoe hij er toe komt, aldus op te treden. „De onbeschaamdheid der menschen dwingt ons dikwijls, verder te gaan dan wij wilden; ik ondervind dit zelf maar al te zeer, en het kan niet anders, want ik word door vele wervelwinden rondgeslingerd. Maar zij, die recht oordeelen, duiden mij de onaangename dingen, waartoe ik tegen mijn wil gebracht word, niet ten kwade." ⁸⁾

1) Opera, XXI, 39, 40, 117, 140.

2) 1566. Ibid., V, xv. „Men moet wel onderscheiden tusschen ijver en gramschap," zegt BEZA. „Vóór men CALVIJN veroordeelt, zou men het JEZUS CHRISTUS, de profeten en apostelen moeten kwalijk nemen, dat zij gesproken hebben van addergebroedsels, geveinsden, roovers, kwaaddoeners, kinderen des duivels, moordenaars."

3) Den 12^{den} Jan. 1552 schreef BEZA aan BULLINGER: „Wat CALVIJN betreft, hij heeft met meer monsters te doen, dan gij kunt vermoeden, en zonder twijfel, als zij, die hem beschuldigen wat te bitter te zijn, hier waren, zouden zij zich verwonderen, dat één man zooveel hartzeer kan doorstaan. Mij aangaande, ik bewonder zijn bescheidenheid en geduld, liever dan zijne scherphheid te veroordeelen. Hij is... een bijzonder voorbeeld van zelfbeheersching en bescheidenheid geweest, indien gij de monsters in aanmerking neemt, met welke hij te strijden had." Opera, XIV, 245, 246.

4) 26 Dec. 1555, gelijk de Opera, IX, XVII, en HENRY, III, 316, n. 1, het aangeven. Hij vergissing is in Opera, XV, 359, deze brief in 1554 geplaatst.

5) 23 Jan. 1556: Opera, XVI, 11.

6) Ibid., IX, 250.

7) Brief aan BULLINGER. 4 Dec. 1560. Ibid., XVIII, 255.

8) 1556. Opera, XVI, 369.

Dit was waar. Elders voegt hij er aan toe: „Omdat de boozen weten, dat ik prikkelbaar ben, beijveren zij zich gedurig, op alle manieren mijn gal op te wekken, om mij mijn geduld te doen verliezen. Maar hoewel de strijd voor mij moeilijk is geweest, nooit hebben zij verkregen wat zij wilden, namelijk, dat ik mijn weg zou veranderen”.¹⁾

CALVIJN wist zich dikwijls te beheerschen, doch als hij meermalen aan zijne ontstemming lucht gaf, had hij verontschuldiging. Geen reformator stond zoo lang aan zoo velerlei en aan zoo boosaardige prikkelingen bloot. Geen speldeprik, geen zwaardslag is hem gespaard, zonder nog de vermoeienissen en aanvallen te rekenen, die in staat zijn de sterkste zenuwen te verslijten.

Maar CALVIJN had toch het gebrek, en het is moeilijk te bepalen, welke treurige gevolgen dit na zich heeft gesleept. Heel wat kwetsende woorden hadden achterwege kunnen blijven! Betreurenswaardige handelingen waren te vermijden geweest. Wie weet of, wanneer zekere strijdschriften met meer zachtheid waren gesteld, sommige tegenstanders niet waren gewonnen?

Maar niemand betreurde dit gebrek meer dan CALVIJN zelf. Hij schreef aan DRYANDER: „Gij vermaant mij, gematigd te zijn; ik duid u dit niet ten kwade. Want de ervaring leerde mij, dat, zoo spoedig men in den strijd komt, het zeer moeilijk is maat te houden. Er is geen grooter verzoeking, dan zich door zijn ijver te laten meesleepen. Ook vergeet ik in het geheel niet, hoe heftig mijn temperament is.”²⁾

Hij schreef HOTMAN: „Herinner u, dat deze raadgevingen u toe-komen van iemand, die zich bewust is eene heftige natuur te hebben, welke sterker is, dan hij het wenscht.”³⁾

Aan zijn vriend ZURKINDEN⁴⁾ beleeft hij: „Ik erken, dat ik prikkelbaar ben; en ofschoon deze ondeugd mij mishaagt, kan het mij niet gelukken, haar zoo te overwinnen, als ik het wilde.”⁵⁾

Zelfs zinspeelt hij op zijn sterfbed, in zijn afscheidswoord aan de leden van den Kleinen Raad, op zijn hoofdgebrek, door er van te gewagen, dat deze hem gedragen hebben in zijne te hevige harts-tochten, waarin hij zich mishaagt, en in zijne ondeugden, gelijk GOD Zijnerzijds gedaan heeft.⁶⁾

1) CALVIJN aan BULLINGER, 27 Oct. 1553. Opera, XIV, 654, 655.

2) Dec. 1552. Ibid., XVI, 433 en 435, n. II.

3) 24 Mei 1566. Ibid., XVI, 173.

4) Zijn naam was ZURKINDEN, hij teekende ZERKINDEN. De Opera noemen hem ZERKINTES.

5) 4 Juli 1558. Opera, XVII, 236.

6) Opera, IX, 888. Deze woorden zijn uitgebreid door STÄHELIN, II, 383. Hoe heeft BRUNETIÈRE het volgende kunnen schrijven: „Hij is meester van zich zelve tot zijn laatste oogenblik... noch zijn hoogmoed, noch zijn zelfvertrouwen, noch zijn wrok begaf hem. Den 28sten April beweerde hij tegenover de predikanten, die op zijn bevel vergaderd waren om zijn afscheidswoord te hooren, „dat hij niets geschreven had uit haat tegen iemand”, terwijl hij nog zijne tegenstanders beleedigde. Volgens hem hadden dezen hem aangevallen en hij, de schroomvallige, arme scholier, had voortdurend slechts het Woord van GOD, in al de wonderbare gevechten, tegen hen over gesteld. Zijn langzame doodstrijd duurde een maand, maar gedurende

CALVIJN kreeg eenmaal het ook te kwaad met BUCER. De reformator had zich nogal vrij uitgelaten over sommigen zijner ambtgenooten, in het bijzonder over den Bernschen predikant KUNTZ. BUCER, niet volledig onderricht, vond, dat CALVIJN daarin niet goed handelde, en schreef: „Wij oordeelen naar onze liefde of naar onzen haat.” ¹⁾ Al was dit in het algemeen gezegd, toch vatte CALVIJN er vlam op. Toen hij den brief ontving, was hij meer verheugd, dan hij in de drie laatste maanden geweest was. Maar toen hij hem gelezen had, was het, alsof hem „een zweeps slag” gegeven was, zoodat hij een onrustigen nacht had en „in drie dagen niet geheel zich zelven was”.

Niet minder karakteristiek is de belijdenis: „Om de waarheid te zeggen, is geen strijd met mijne zeer groote en vele ondeugden mij moeilijker dan die met mijn ongeduld. Zeker maak ik eenige vorderingen, maar ik ben er nog niet toe gekomen dit wilde beest geheel te temmen.” ²⁾

Toen BUCER beter was ingelicht, nam hij zijne berisping terug en erkende, dat hij even schuldig als CALVIJN was. ³⁾ BUCER schreef daarna zelfs CALVIJN: „Gij zijt mijn hart en mijne ziel.” ⁴⁾

al dien tijd kwam in zijne harde, onverbiddelijke ziel geen twijfel, geen spijt, geen wroeging op. Alles wat hij gedaan had, was welgedaan.” „L'oeuvre littéraire de Calvin.” *Revue des Deux-Mondes*, 15 Oct. 1900, 919. Behalve hetgeen CALVIJN tot de leden van den Kleinen Raad sprak, vergeet BRUNETIÈRE, dat hij tot de predikanten in zijn laatste woord zeide: „Ik heb vele zwakheden gehad, die gij voor mij hebt moeten dragen, en zelfs al wat ik gedaan heb, is van geen waarde geweest. De boozen zullen dit woord wel aangrijpen; maar ik zeg nog eens, dat al wat ik gedaan heb geen waarde heeft gehad en dat ik een ellendig schepsel ben. Maar toch kan ik zeggen, dat ik wél gewild heb, dat mijne ondeugden mij altijd mishagd hebben, en dat de wortel van de vreeze GODS in mijn hart geweest is, en gij kunt dit zeggen, dat mijne affectie goed geweest is; ik verzoek u, dat het kwaad mij vergeven worde, maar indien er goed is, dat gij u er naar schikt en het navolgt.” *Opera*, IX, 893.

1) Voorbericht van CALVIJN voor BEZA's verhandeling: Theodori Bezae Vezelii Responsio ad Francisci Balduini, ecebolii, apostatae, convicia, MDLXV, 7, 8, en in de Responsio, p. 61. *Opera*, IX, 860. ECEBOLIUS was een sophist van *Constantinopel*, die eerst Christen werd, daarna weder heiden, en vervolgens opnieuw tot het Christendom overging... DRELINCOURT, *La défense de Calvin*, 1667, 262. *Opera*, IX, LXXII.

2) „*Ut verum fatear, nulli mihi cum maximis et plurimis meis vitiis difficilior est lucta, quam cum ista impatientia; neque certe nihil proficio: sed nondum id sum consecutus, ut talem belluam plane domuerim.*” Dezen tekst en den voorgaanden vindt men in BAUDOIN, Responsio altera, 1562, 41 en II. De brief van CALVIJN aan BUCER ging verloren.

3) CALVIJN, Voorbericht, 8. *Opera*, IX, 860. 861, BEZA, Responsio, 60.

4) 6 Oct. 1542. HERMINJARD, VIII, 150. Den 10den Juli 1542 schreef hij BLAUSER: „O, hoe gevoel ik het gemis van CAPITO, BÉDROT en CALVIJN! Ik ben overstelpt met werk.” *Opera*, XI, 410. Genoodzaakt zich te verdedigen tegen de lasteringen van BAUDOIN, schreef CALVIJN: „De brieven zullen er nog zijn, die hij aan den Raad dier stad schreef, door welke BUCER klaagt, dat, terwijl ik mij hierheen terugtrok, mijne afwezigheid aldaar (te *Straatsburg*) groote schade aan de geheele kerk zou aanbrengen; hij komt er zelfs toe, te verklaren, dat ik onder de bedienaars der heilige leer geen meerdere en weinig gelijken heb. Indien de goede man, verblind door eene buitengemeene liefde, in mijn lof de maat te buiten ging, dat BALDUINUS zich dan ten minste schame over zijne onbeschaamdheid, die alle perken te buiten gaat, of dat de lezers erkennen, met welk eene woede om te beleedigen hij bezielid is.” *Opusculs*, 1981.

V.

Van geheel anderen aard is het incident, bestaande in het bezoek van twee broeders, die de Unie der Boheemsche Broeders vertegenwoordigden. Een hunner, MATHIAS CZERWENKA, heeft daarvan een verhaal gesteld, dat vol belangrijke bijzonderheden omtrent de reformatoren is. Na een dag uitgerust te hebben van de vermoeienissen der reis, begaven zij zich naar BUCER. Deze drong er op aan, dat zij de herberg zouden verlaten om bij hem hun intrek te nemen. CZERWENKA bleef bij hem twee en veertig dagen. De gastvrijheid der Straatsburgsche reformatoren, waarvan wij reeds spraken, werd dus ook toen betoond.

BUCER noodigde de Broeders uit, het avondeten bij hem te gebruiken. Terwijl dit gereedgemaakt werd, deed hij hen door een student naar CAPITO geleiden, die hen even goed ontving en hen tegen den volgende dag ten middagmaal noodigde. Toen zij bij BUCER terugkwamen, vonden zij hem onder de handen van zijn barbier. Om geen tijd te laten verloren gaan, las hij de Apologie, de belijdenis der Bohemers... Daarna vroeg BUCER hun lachende, hem de Boheemsche taal te leeren... Aan tafel was hij zeer op zijn dreef met zijne gasten; hij schertste vroolijk en toch vroom in het Latijn met den een, in het Duitsch met den ander.

Den derden dag was er een groot middagmaal ter eere van de twee Broeders, bij een doctor, wiens naam niet is overgeleverd. De gasten zijn BUCER, CAPITO, HEDIO, CAMERARIUS, JAN STURM, de dichter SAPIDUS, DASYPIDIUS, de leeraar aan het gymnasium, PETROLUS, drie doctoren in de rechten, CALVIJN, CLAUDE FÉRAY en anderen, een twintigtal... Wij vertalen nu letterlijk. „Ik informeerde omtrent CALVIJN, en vroeg aan PETROLUS, hoe zijne boeken hem bevielen en wie hij was. Hij antwoordde mij: „Daar is hij.” Ik zeg: „Maar hij is toch niet de Genève?” Hij antwoordde mij: „Hij is het.” Ik zeg: „Zijne boeken en in 't bijzonder zijne twee brieven over de middelen om den valschen Godsdienst te vermijden en den waren te zoeken, zijn onder ons zeer verbreid.” Zijn metgezel CLAUDE zeide schertsend tot CALVIJN: „Zie, gij vliegt reeds hier en daar in Bohemen.” CALVIJN had den blik ter aarde gericht en begon te lachen. Na het middagmaal sprak CZERWENKA lang met CALVIJN. Hij zeide, dat „vele goedgezinden, en in 't bijzonder de Broeders, hem om die brieven (de Epistolae duae, etc.) zeer genegen waren”...

In de volgende dagen hielden CZERWENKA en CALVIJN lange gesprekken, soms in tegenwoordigheid van BUCER. CALVIJN vroeg, waarom de Boheemsche broeders „Picards” genoemd worden. Kwamen zij uit zijn geboorteland, Picardië? CZERWENKA antwoordde, dat inderdaad eenige Picardiërs onder koning WENCISLAUS gekomen waren, dat zij excentrieke sekten vormden, ja erger nog, als Adamieten optraden. De naam van Picardiër is daarom in den mond der tegenstanders eene belediging geworden.

CALVIJN vroeg naar de taal, waarvan de Broeders zich bedienden,

hunne „denkbeelden” omtrent de Sacramenten, de „termen” waarin zij hun geloof uitspraken, hunne „regels” en hunne Christelijke „gewoonten”; naar de wijze waarop de Heilige Schrift in hun land door-drong, naar de „handelingen en de historie” der oude Bohemers...

Bij die gesprekken was de kerk van *Leutomischl* ter sprake gekomen.¹⁾ Toen CZERWENKA op het punt was van heen te gaan, zeide CALVIJN hem, dat hetgeen hij vernomen had, hem veel liefde tot de Broeders inboezemde en dat hij hun wenschte te schrijven. Als hij een algemeenen brief schreef, zou dit aanmatigend schijnen; daarom wilde hij den brief richten tot Broeder JAN (AUGUSTA), wiens helper CZERWENKA was. En hij gaf hem zijn brief van het einde van Juni 1540, waarin hij ried, niet de loftrumpet te steken over den ongehuwden staat, gelijk het geval was in de Apologie, ten einde geen groote moeilijkheden aan de eenheid der Broederschap in den weg te leggen.²⁾

1) HERMINJARD, VII, 164.

2) A. GINDELY, Quellen zur Gesch. der böhm. Brüder, vornehmlich ihren Zusammenhang mit Deutschland, 1859, 35—45. HERMINJARD, VII, 493, 495. Het antwoord van AUGUSTA is van 9 Juni 1541. Ibid., 164—170.

DERDE GEDEELTE.

CALVIJN ALS PREDIKANT.

I. Opvatting van het pastoraat. — II. Prediking en evangelisatie. — III. De tucht, het onderzoek. — IV. Strengheid en gematigdheid. — V. Ruimheid van hart. — VI. Zorg voor de zielen. — VII. Verweer tegen Sadolet.

I.

N *Genève* ging CALVIJN's arbeid als herder en leeraar gepaard met zijn werk als staatkundig leider. Te *Straatsburg* is hij meer uitsluitend als predikant opgetreden. Daarom kan men uit zijn arbeid aldaar opmaken, hoe hij het ambt van predikant opvatte en uitoefende.

De vraag is gesteld, of CALVIJN bevestigd is? Hoe dacht CALVIJN over de roeping van een predikant? In den laatsten brief van DU TILLET aan CALVIJN, werd de wettigheid der roeping van den reformator betwist.

Het is niet genoeg, schreef hij, „geschikt te zijn om geroepen en ingezet te worden in den werkelijken dienst”, men moet er voor „geroepen en ingezet zijn”. Door wie? „Door wettige traditie”; „in den wettigen en gewonen weg” van GOD. Nu was CALVIJN „noch geroepen, noch bevestigd in de orde van dien dienst, door het Sacrament en door den vorm, welke door den GEEST GODS in die kerk gewild is”. Het is een feit, dat CALVIJN de handen niet zijn opgelegd, evenmin als FAREL. Wat *Genève* betreft, waar CALVIJN het eerst als predikant optrad, zegt BEZA: „Hij werd tot herder en leeraar dezer

kerk verklaard, met wettige verkiezing en approbatie...¹⁾ door stemming van den kerkeraad en van de overheid, terwijl het volk zijne toestemming gaf.²⁾ Van bevestiging geen woord.

En toch maakte CALVIJN de bevestiging door handoplegging tot regel in de kerk; „al was daaromtrent geen opzettelijk gebod, de handoplegging was bij de apostelen in gebruik, en wat zij onderhielden, moet bij ons de plaats van een voorschrift innemen.”³⁾

CALVIJN maakte onderscheid tusschen eene gewone en eene buitengewone roeping. Den Koning van *Polen* schreef hij in 1554: „Geheel buitengewoon is de last, dien GOD ons oplegde, toen Hij Zich bediende van onzen arbeid, om de kerken te vereenigen. De roeping van hen, die aldus, buiten alle menschenlijke hoop, op ongewone wijze, plotseling, als verdedigers der ware Godsvrucht zijn opgetreden, moet niet naar den gewonen regel beoordeeld worden.”⁴⁾ Bij de samenspreking te *Poissy* betoogde MARTYR tegenover de Roomsche kerkvorsten: „Daar de dienst des Woords, in het Oude en in het Nieuwe Verbond, uitgeoefend is zonder oplegging der handen, is die handoplegging niet absoluut noodzakelijk. MOZES heeft geofferd, al had niemand hem de handen opgelegd. . . PAULUS heeft gepredikt en kerken gesticht, voordat de apostelen hem de handen opgelegd hadden; want hij ging niet aanstonds tot de apostelen, maar heeft eerst drie jaren in *Arabië* geleerd, er kerken stichtend. . . Men moet zich dus niet verwonderen, dat GOD, om de gebreken en het bederf der kerk te herstellen, buitengewone roepingen heeft gedaan. . . De HEILIGE GEEST is niet aan uitwendige ceremoniën gebonden. . . Indien iemand, die den doop niet veracht, niet gedoopt werd, zal hij niet verloren gaan omdat hij stierf zonder gedoopt te zijn. Indien het ontbreken van dit sacrament niet van de zaligheid uitsluit, waarom zou men dan hun den dienst beletten, die eene roeping hebben, onder voorwendsel dat hun de handen niet zijn opgelegd, hetgeen hunne schuld toch niet is?”⁵⁾

1) Opera, XXI, 58, 59, 2de uitgaaf.

2) Ibid., 125, 126, 3de uitgaaf.

3) Ibid., IV, 631. Institutie, IV, III, 16.

4) Opera, XV, 335.

5) 2 Sept. 1561. Opera, XVIII, 769 770. FRANÇOIS DE SALES greep de bedenking van DU TILLET aan en zeide: „Gij ziet wel, dat ik op het gebrek aan eene zending en eene roeping van LUTHER, ZWINGLI en anderen neerkom. . . Men kan hunne zending niet zoo hoog laten afdalen, dat zij van de apostelen gevallen is op de handen van de predikers van onzen tijd, zonder een der ouden of onzer voorgangers aangeraakt te hebben; er moet wel een lange spreekhoorn in den mond van de eerste stichters der Kerk geweest zijn, om LUTHER en de anderen te roepen zonder dat zij, die tusschen hen waren, het bemerkten hadden.” Aangehaald door G. DESCHAMPS, in zijne studie van de Temps, 1893. DE SALES scheen vergeten te zijn, dat LUTHER en ZWINGLI in de Roomsche kerk tot priesters gewijd waren. CALVIJN laat zich hierover breder uit in zijn: *Vraye façon de réformer l'Eglise chrétienne*: Opuscules, 1084, 1085. (Men zie Opera, VII, 636: *Vera Christianae pacificationes et ecclesiae reformandae ratio*.) „Ik heb reeds gezegd, dat wij niet beweren, dat overal, waar een enigszins behoorlijke tucht is, men niet op de gewone roeping moet letten. Maar moet men GOD de wet voorschrijven, alsof Hij niet, als het Hem goeddunkt, bij machte is op eene buitengewone wijze profeten en andere dienaars te beroepen door Zijn GEEST, die Zijne kerk er bovenop helpen, wanneer zij verwoest en verlaten is? Wij lezen, dat, toen door de onachtzaamheid of dwaasheid der priesters. . . de Kerk bijna verdwenen was, GOD door eene buitengewone kracht profeten verwekt heeft om de

Maar hebben onze reformatoren, onder de vlag van eene buitengewone roeping, een Doopersch subjectivisme aangekleefd? Zij, die dit beweren, kennen hen niet. Laat ons hooren, wat FAREL verklaarde: „Ik had niet durven prediken, verwachtende, dat onze GOD in Zijne genade geschikter en bekwaamer mannen, dan ik ben, zenden zou; maar toen in de prediking die heilige man (OECOLAMPADIUS), die van GOD geroepen en wettig in de Kerk gekomen was, mij daartoe aanzette met aanroeping van den naam GODS, dacht ik, dat het niet geoorloofd was te wederstaan, maar GOD volgende, gehoorzaamde ik, terwijl ik daarvoor door het volk, met toestemming van den vorst, die kennis aan het Evangelie had, gezocht werd, en zoo nam ik het ambt van te prediken op.”¹⁾ Zoo ging het ook met CALVIJN. Hij gehoorzaamde aan de roepstem van FAREL, die toen wettig predikant te *Genève* was; vervolgens volgde hij, tegen zijn wil, de roepstem van BUCER, toen wettig predikant te *Straatsburg*, terwijl zoowel de een als de ander het deed in den naam van GOD. Zelfs bij de uitzondering was er orde.

CALVIJN had in het voorbericht van zijn Catechismus (1538) reeds doen zien, hoe hij zijn ambt opvatte. De dienaar is niet alleen prediker. Het bloed der geloovigen, die hem zijn toevertrouwd, zal eenmaal van hem geëischt worden. Vandaar zijne smart, als hij ziet, dat arme verdoodden den toorn GODS te gemoet gaan.

Van zijn eerste optreden af was de opvatting van het ambt van herder hoog ernstig. Na jaren is dit niet veranderd. Want als hij EZECHIEL III : 20 uitlegt, schrijft hij: „Alle profeten, die nalatig geweest zijn in hun dienst, zullen schuldig voor GOD zijn, want hunne lafheid en luiheid is gelijk verraad. Want GOD heeft hun vorstelijke eer bewezen, door hun zielen toe te vertrouwen, die Hem zoo kostelijk zijn... Zij zijn niet alleen ontrouw, achteloos en lui, maar zij zijn telkens heiligschenners... Het is gelijk als iemand, die, ergens geplaatst als schildwacht, de hem aangewezen plaats verlaat en deze aan de vijanden overgeeft...”

Uit het gevoel van zijne verantwoordelijkheid put de predikant zijn souverain gezag. Hij zeide: „Laat hen alle dingen moedig durven door het Woord GODS..., het huis van CHRISTUS bouwen; het rijk van

verwoeste dingen te herstellen. Wie zal Hem verhinderen, dat Hij heden hetzelfde doet? God zal, om Zich te wreken op de boosheid der nietige herders, dezen weggagen en goede en getrouwe in de plaats geven. Hoewel Hij ze dagelijks geeft door de roeping der menschen, zoo geeft Hij een bijzondere gave, wanneer Hij, zonder menselijke tusschenkomst, hen aanstelt, die Hij noodig oordeelt, en die niet door menschen zouden aangewezen worden... Zij, die in dezen tijd ons het eerst verlichten, hebben zich, door de vrucht, die zij bij hun dienst gekweekt hebben, betoond heilige profeten GODS te zijn. Het is wel zeker, dat de wolven, die woedend branden van begeerte om te verwoesten en te verscheuren, ze nooit zouden geroepen hebben om zulk een goed aan de kerk te doen. Daarom moest GOD ze wel met Zijne eigen hand aan het werk zetten, om eene ongeneesbare ziekte te genezen; voornamelijk wijl de gewone middelen faalden... Nu beklagen zich dezelfde wolven, die de schaapskooi belaagden, dat wij zonder hun verlof zijn binnengekomen, en zij beschuldigen ons, de orde te hebben verstoord, omdat wij, zonder hun bevel af te wachten, moeite gedaan hebben de arme schapen te helpen. Overigens geschiedt, sedert door onzen arbeid de zaken in iets beteren staat gekomen zijn, de verkiezing der predikanten onder ons duizendmaal beter en heiliger, dan in het geheele pausdom.”

1) Aux lecteurs fidèles. Slotwoord van de Sommaire, uitg. van 1552, 220.

SATAN afbreken, de schapen weiden, de wolven dooden, de leergierigen onderwijzen en vermanen; de hardnekkigen aanspreken, berispen en overtuigen, maar alles naar het Woord GODS." ¹⁾

Natuurlijk kan een mensch zulk eene roeping niet geven. CALVIJN heeft, om te *Genève* te blijven, de bezweringen van FAREL noodig. Om hem te bewegen naar *Straatsburg* te gaan, moet BUCER hem aanzeggen, dat hij als JONA door den toorn GODS zal achterhaald worden, wanneer hij wederstaat. CALVIJN geeft toe ondanks zich zelve, „overbluft”, zegt hij. Hij heeft behoefte, zich overwonnen te gevoelen, want naarmate hij overwonnen wordt, triumfeert kennelijk en duidelijk GOD. En dan is er geen twijfel meer.

Zulk eene ernstige roeping is niet voor eenige dagen, want „hij, die de zorg voor eene kerk op zich genomen heeft, moet weten, dat hij verplicht is te dienen volgens de roeping GODS; niet, dat hij aan zijne kerk gelijk als aan een muur vastgehecht is, dat hij daarvan geen voet zou mogen verzetten, indien het voordeel van het algemeen dit vereischte en het ordelijk geschiedt. Maar degene, die in eene plaats geroepen is, moet er niet aan denken te verhuizen, ²⁾ noch zoeken ontslagen te worden, naar dat hem dunkt dat het tot zijn gemak zal bevorderlijk zijn.” Elke verandering moet niet op eigen hand, maar naar het openbaar getuigenis der Kerk plaats hebben. ³⁾

Naar dezen regel heeft CALVIJN ook gehandeld, zoowel toen hij zijn dienst te *Genève* aanvaardde, als toen hij die verliet en hem weder opnam. ⁴⁾

II.

Als predikant te *Straatsburg* geleek CALVIJN op alle predikanten, die met grooten ijver in hun ambt dienen. Hij predikte viermaal 's weeks. Hij evangeliseerde buiten zijne kerk, vooral onder de Wederdoopers. CALVIJN meldde FAREL omtrent een hunner, die hen vroeger te *Genève* had tegengestaan: „HERMAN heeft zich weer bij de kerk

1) Deze woorden zijn ontleend aan den Franschen Catechismus van 1537. Maar de Catechismus had ze ontleend aan de Institutie van 1536. (Opera, I, 208, 209.) In zijne vertaling verzachtte CALVIJN de scherpte, door het einde der zinsnede weg te laten, welke luidde: „en de hardnekkigen; laat hen in één woord donderen en bliksemen.” Dezelfde zinsnede vindt men in de Institutie van 1559 met twee wijzigingen. In plaats van: „dat zij de wolven dooden”, bepaalt CALVIJN zich er toe, te zeggen: „dat zij ze verjagen”. En bij de uitdrukking: „dat zij donderen en bliksemen”, voegt hij: „indien het noodig is”. Opera, II, 851.

2) In het Latijn staat forsker: „*Veluti glebae addictus (ut jurisconsulti dicunt), id est mancipatus et quasi affixus.*”

3) Institutie, IV, III, 7. De kerkorde der Fransche Geref. kerken (uitgave *Den Haag*, 1760) zegt, I, XI: „Zij, die tot predikant verkozen zijn, moeten verstaan, dat zij dezen dienst voor hun geheele leven hebben, indien zij niet wettig en om goede en bepaalde redenen daarvan ontslagen worden, en dit door de Provinciale Synode,” en in art. XXII: „Het zal den predikant alleen geoorloofd zijn, zijne kudde te verlaten, wanneer het Colloquium of de Provinciale Synode daartoe verlof geeft.”

4) Hij schreef den 1sten Oct. 1538 aan de Genève's: „Voor GOD staat ons vertrouwen goed vast, dat wij door Zijne roeping eenmaal met u verbonden werden. Daarom mag het niet in de macht der menschen zijn, zulk een band te verbreken.” HERMINJARD, V, 122.

gevoegd, en van heeler harte, als ik mij niet bedrieg. Hij heeft beleden, dat er buiten de kerk geen hoop op heil is, en dat wij de ware kerk hebben. Het was dus afval, toen hij eene sekte buiten haar vormde. Hij heeft erkend, dat hij aan die misdaad schuldig was, en vroeg vergiffenis. Hij liet zich onderwijzen over den vrijen wil, de Godheid en de menscheid van CHRISTUS, de wedergeboorte, den kinderdoop enz., en heeft onze leer omhelsd."

KAMPSCHULTE verwijt CALVIJN, dat hij dit triumfantelijk aan FAREL mededeelt, en daar CALVIJN aan het einde van zijn brief zegt: „Die man is, indien ik mij niet zeer vergis, Godsdienstig,” meent KAMPSCHULTE achter die verklaring een uitroep teeken te moeten plaatsen, om CALVIJN's verandering van meening te bespotten. Deze critiek is niet recht; beter had de Oud-Roomsche schrijver gedaan, het oordeel van CALVIJN in zijn geheel mede te deelen; dan had men een juister denkbeeld van den reformator gekregen. „Alleen over de predestinatie,” schreef CALVIJN, „aarzelde HERMAN; maar toch was hij bijna geheel met mij in overeenstemming, behalve dat hij het verschil tusschen voorwetenschap en voorzienigheid niet kan verklaren. Hij verzocht, dat dit verschil geen beletsel zou zijn, hem en zijne kinderen in de kerk op te nemen.” En wat deed CALVIJN? „Ik nam hem met de welwillendheid, die paste, aan en in naam der kerk heb ik hem, die vergiffenis vroeg, de hand gereikt. Vervolgens doopte ik zijn tweejarig dochttertje.”

Wij moeten hier ook melding maken van den overgang van twee andere Wederdoopers: PAUL VOLZ, aan wien ERASMUS zijn „Chevallier Chrestien” opdroeg en die na zijne Doopersche beginselen te hebben laten varen, als predikant van de kerk van *Straatsburg* gestorven is, ¹⁾ en JEAN STORDEUR. Deze was de man van IDELETTE DE BURE, die, weduwe geworden, de vrouw van CALVIJN werd. De naam van den reformator werd daardoor beroemd; op zijn sterfbed verhaalde hij nog aan zijne ambtgenooten, hoe men hem de kinderen der Wederdoopers van vijf en tien mijlen in het rond bracht om ze te doopen; daardoor werd hij er toe gebracht, het formulier voor den Doop op te stellen. ²⁾

III.

De uitoefening van den dienst van CALVIJN kenmerkte zich door zijne pogingen om de tucht te handhaven. In den brief, waarin hij FAREL zegt, dat hij het Avondmaal bediend heeft volgens den ritus ³⁾

1) Opera, XXI, 62. VOLZ was provoost van de abdij van HONCOURT en daarna predikant in de kerk van *Straatsburg*, lang vóór zijne samenspreking met CALVIJN. Hij was eigenlijk geen Wederdooper, maar daar hij de overeenstemming van *Wittenberg* niet wilde teekenen en met SCHWENCKFELD omging, werd hij beschuldigd van anabaptisme en in 1537 in zijn dienst geschorst. T. ROEHRICH, Mittheilungen aus der Geschichte der evangelischen Kirche des Elsasses, *Straatsburg* 1855, III, 203—230.

2) Opera, IX, 894.

3) Oct. 1538. HERMINJARD, V, 145.

der plaats, schrijft hij: „De onzen ¹⁾ bejiveren zich met groote kracht de tucht in te stellen, maar bedektelijk, opdat de boozen, wanneer zij er kennis van kregen, zich daartegen niet zouden verzetten. Indien men hier eene behoorlijke orde opstelt, dan is er een goede weg gebaad, opdat gij er door gaat, ingeval zij bij de eerste vergadering, door een eenstemmig besluit der broeders, gevraagd werd.” Maar de moeilijkheden zijn zoo groot, dat ieder wanhoopt. „Men moet zich schuilkhouden,” zegt MELANCHTHON. „De kerk is verloren,” roept CAPITO, en hij verlangt naar den dood. ²⁾

Onder deze omstandigheden komt de grootheid van CALVIJN's karakter uit. Zijn besluit staat vast: „Als onze roeping van GOD is, zal GOD ons ongetwijfeld zegenen, hoedanig de moeilijkheden ook mogen zijn. Laat ons dus alle middelen beproeven. Al leiden zij niet tot het gewenschte doel, laat ons er mede doorgaan tot onzen laatsten snik.”

Waarlijk, hij is de stuurman in goede en kwade dagen, wiens hand het roer niet loslaat, al is de storm op het hevigst. Daaruit is te verklaren, dat van lieverlede aller blikken zich op hem vestigen. Hij verving de biecht door hetgeen hij een „onderzoek” noemt. In een brief aan FAREL schreef hij: „Velen waren gewoon, vermetel aan de heilige tafel te gaan. Toen ik op Paschen mededeelde, dat wij den volgende Zondag Avondmaal zouden hebben, kondigde ik te gelijk aan, dat ik niemand daaraan zou toelaten, of hij moest zich eerst aan een onderzoek onderwerpen. De groote moeilijkheid is, den dwazen hartstocht te verbeteren, die eenige Franschen heeft aangegrepen, en welke nauwelijks uit hun geest kan verjaagd worden. Gij kent die reglementen, volgens welke zij zich moeten vergenoegen met het kostuum der academie, hunne degens behooren af te leggen, hunne namen aan den rector opgeven, enz. Om ze te ontwijken, geven zij hunne letterkundige studie op. Maar daar de opstand kennelijk is, zoo ben ik besloten hen niet te dragen. Ik heb liever, dat ze allen heengaan, dan dat zij blijven, terwijl de tucht zoozeer schade zou lijden.”

Natuurlijk sprak FAREL over dit „onderzoek”. Een „goed broeder”, HERMINJARD denkt aan VIRET, had bezwaren. Hiertegen merkte CALVIJN weer op, dat hij daarover niet verwonderd was; want de besten zijn bang voor alles, wat op „paapsche vonden” lijkt. Maar CALVIJN is van oordeel, „dat het hem niet raadzaam scheen de biecht af te schaffen, als zij niet vervangen werd door datgene, wat hij ging beproeven.” ³⁾ Daarom noodigt hij allen, die aan het Avondmaal wenschten deel te nemen, zich bij hem te vervoegen, opdat de onwe-

1) „De onzen” zijn volgens HERMINJARD de Straatsburgsche predikanten. V, 144, n. 13.

2) CALVIJN aan FAREL, Maart 1539. HERMINJARD, V, 270. 6 Febr. 1540 schreef hij: „Ik zou allen moed verliezen, als niet deze ééne gedachte mij staande hield, dat het werk des HEEREN, wat er gebeure, nooit mag opgegeven worden.” HERMINJARD, VI, 766.

3) Deze praktijk wordt ook vermeld in de „Actes de la réconciliation des pasteurs et professeurs de Strasbourg avec P. Caroli”, Oct. 1539. Men verwierp eene biecht op vastgestelde tijden, maar men vermaande de geloovigen, zich te laten onderwijzen, en raad en troost te zoeken door particuliere biecht bij hunne predikanten, wanneer hunne consciëntien ontrust waren. HERMINJARD, VI, 45.

tenden beter voorbereid, zij, die in het bijzonder vermaning behoeven, vermaand worden, en zij, die door eene ontruste conscientie gekweld worden, vertroost zouden worden. En daar er gevaar is, dat de menigte, het juk van CHRISTUS en de tyrannie van den Antichrist niet onderscheidend, meent tot een nieuwe dienstbaarheid gebracht te worden, zoo tracht ik deze tegenwerping te voorkomen. Ik verklaar niet alleen, dat ik de papistische biecht afkeur, maar geef ook openlijk rekenschap van de redenen, waarom zij mij mishaagt... Vervolgens leer ik, dat wij de vrijheid niet aanranden, als wij datgene bevelen, wat CHRISTUS heeft voorgeschreven. Welk eene onbeschaamdheid, uw geloof niet te willen laten goedkeuren door de Kerk, wier gemeenschap gij zoekt! En welk een ongelukkige staat voor de Kerk, wanneer zij gedwongen wordt menschen toe te laten tot deelneming aan zulk een mysterie, die voor haar onbekenden, wellicht verdachten zijn! En hoe zal de predikant, aan wien de bediening van deze genade is toevertrouwd, op voorwaarde van haar niet te geven aan honden of zwijnen, dien plicht vervullen, indien hij niet eenig zeker middel heeft om de waardigen van de onwaardigen te onderscheiden?" ¹⁾

IV.

Uit CALVIJN's correspondentie blijkt, hoe hij tucht oefende. Van iemand schrijft hij: „Een van zijne discipelen zou aan het Avondmaal gekomen zijn, indien ik hem niet had te kennen gegeven, dat hij zich eerst voor mij had te rechtvaardigen, of ten minste eerst moest beloven, zijn leven te beteren. Gedurende een geheele maand had hij de prediking niet bijgewoond, en hield er een soort van openbaren winkel op na, waarin men speelde en zich bedronk. Zelfs gingen er geruchten, dat het op het gebied der zedelijkheid niet goed met hem stond, en toch zou hij zich op dit heilig mysterie geworpen hebben, indien ik het hem niet had belet. Tot hem, die hem te kennen gaf wat ik wilde dat hij zou weten, zeide hij glimlachend, dat hij de biecht voor de papisten overliet; ik antwoordde, dat er ook eene Christelijke biecht is." ²⁾

Een ander, LE BEL genaamd, was gewezen priester, ³⁾ over wien FAREL zeer slechte berichten gaf. ⁴⁾ Hij meldde zich bij CALVIJN aan en werd volgenderwijze ontvangen: „Hoor dit merkwaardige voorbeeld van onbeschaamdheid; hij heeft het bestaan, in mijn huis te dringen, om mij met alle geweld te spreken. Daar ik bij geval in de spreekkamer ⁵⁾ was, vond ik hem daar met de bedienden. Hij groette mij hartelijk, en toonde door zijne gebaren, dat hij met mij wilde spreken. Mij aangaande, ik heb hem geen groet en geen blik waardig gekeurd. Ik heb mij er dan ook toe bepaald, iemand te roepen, om hem last te

1) Tegen den 13den Mei 1540. HERMINJARD, VI, 223, 224.

2) Einde April 1539. HERMINJARD, V, 291.

3) Gewezen predikant van *St.-Aubin*, vriend van CAROLI, dien hij een tijdlang vergezelde. HERMINJARD, VI, 57 en n. 18, 21.

4) 21 Oct. 1539. Ibid, 97 en volgende.

5) Deze kamer werd „poêle” genoemd, omdat er een groote kachel in stond.

geven heen te gaan. Onze woningen staan niet open voor hen, die uit de Kerk zijn weggejaagd." ¹⁾

Doch CALVIJN kon niet alleen hard, maar ook met voorzichtigheid en wijsheid handelen. Zijn plaatsvervanger schreef hem, toen hij te *Worms* vertoefde, naar aanleiding van een huwelijk, dat door den leeftijd der echtelieden ergernis gaf. „Wat grij van het oudje mededeelt,” antwoordde hij, „heb ik niet aanstonds kunnen gelooven, daar zij op een monster geleeke... Het is iets vreemds, waarvan alle heiligen een afschuw moeten hebben... Dat kleine oudje is al 70 jaar oud.” Wat te doen? CALVIJN zegt, dat hij in dezen zich in verlegenheid bevindt; het is roeping, hen te berispen, maar „daar dit niet zonder gevaar kan geschieden, moeten wij zeer voorzichtig zijn, uit vrees dat zij, na door ons aangezet te zijn, van elkander afgaan, na zich ondoordacht vereenigd te hebben, en daardoor een nog grooter kwaad en schandaal zou ontstaan. Daarom raad ik u, de zaak met haar alleen te bespreken, wanneer de gelegenheid zich daartoe voordoet.” Daarbij wordt hem op het hart gedrukt, het ellendige van de zaak te verzachten door het gebruiken van zachte woorden.

Toen CALVIJN zijn brief wilde sluiten, kreeg hij een brief van PARENT, waarin hij vernam, dat het huwelijk plaats had gehad. Hij maakte daarop nog de opmerking, dat men „in zake het huwelijk moet toezien, dat zij, die dwaas zijn, niet waanzinnig worden”.

Zeker was gestreng te zijn een beginsel des reformators. Maar gematigd op te treden, was ook voor hem een beginsel. Waarom hebben de historieschrijvers dit tweede beginsel over het hoofd gezien?

„Ik bid u, mijn broeder,” schreef CALVIJN aan FAREL, „in deze jammerlijke tijden: beijver u, allen te behouden, die wij eenigermate kunnen dragen. Bewerk, dat onze broeders (van *Waadtländ*) niet hardnekkig met de heeren (van *Bern*) strijden over min beteekenende ceremoniën.” En hij eindigt met het uitspreken van de groote gedachte: „Zoo zullen alle zaken ons onderworpen zijn, en wij, vrij tegenover iedereen, zullen aan de eendracht en den vrede dienstbaar zijn.”

Het bevorderen van vrede, eendracht, eenheid, stichting was CALVIJN's streven.

Eene samenkomst, te *Bazel* bijeengeroepen bij gelegenheid van GRYNEUS' huwelijk, had niet plaats gehad; de Zurichers waren niet verschenen. Hij zeide tot FAREL, dat het jammer was, dat mannen, die anders goedgezind waren, niet meer bezig waren met den publieken vrede. Het was volgens hem niet voldoende, dat zij onder elkander één waren, maar men moet ook gemeenschap oefenen met de andere kerken. Men zegt, dat hierin de fout van LUTHER gelegen is. Hierop antwoordde men: „Laat LUTHER zondigen; wat zal er gebeuren, als men zich er op toelegt, dat de een den ander in de zonde overtreft?” ²⁾ Eenige weken later ³⁾ schreef hij aangaande het stuk van de tucht: „Hoe

1) 27 Oct. 1539. HERMINJARD, VI, 173.

2) October 1538. HERMINJARD, V, 141, 171.

3) BEZA en de Opera, Xb, 439, zeggen, dat deze brief van 19 Dec. 1539 is. Inderdaad is hij van 29 Dec. 1538. HERMINJARD, V, 446, n. 1.

meer ik er over nadenk, hoe meer ik overtuigd word, dat het noodzakelijk is, onderscheidenen van hen te dragen, die wij, indien het vrijstond, zouden willen wegdoen. Niet alleen de Kerk, maar zelfs het deel der Kerk, dat het zuiverst en het meest uitgezuiverd moest zijn, zal altijd te lijden hebben van dat kwaad, dat het belast is met slechte menschen. Omdat men ze moet dulden, behoort men ze met welwillendheid en zachtheid in bedwang te houden, en ofschoon ik niet gediend ben van eene zachtheid, die tot een verderfelijk dulden leidt, toch moet men zacht zijn zelfs in het verbeteren der ondeugden. Hen, die geneeslijk zijn, moeten wij behandelen als onze eigen leden; des te meer moet men hen, die beter afgesneden werden, verdragen, totdat hunne ongerechtigheid rijp is, en de zweer aan den dag treedt."

FAREL had strijd met een lastigen tegenstander, en CALVIJN eischt nu van hem, dat hij zal handelen naar zijne beginselen. „Ik weet, hoe wars gij zijt van hem, met wien ik verlang dat gij vriendschapsbanden zult onderhouden. Ook ik verdenk hem van dwaasheid, aanmatiging en kwade trouw. Maar wat te doen, dan hem te verdragen, totdat GOD u van hem bevrijdt?"

Voorts betoogt hij, dat een vijand soms minder schadelijk is dan een vriend. „Ik zie, dat VIRET te recht zegt, dat zij, die door hun onmatigen lof de gal van de vijanden opwekken, ons het schadelijkst zijn... Ik verlang, dat dezen ongeschikten lofredenaars, die ons en de goede zaak schaden, de mond gestopt worde. Indien gij eenigszins kunt, doe het dan."

V.

Op kerkelijk gebied geven wij aan gematigdheid den naam van breedte van opvatting. We hebben gezien, hoe CALVIJN over de gebeurtenissen, die te *Genève* plaats hadden, oordeelde; evenals over de menschen, en in 't bijzonder de predikanten, die daaraan deelnamen. In de eerste plaats zweeg hij op alle beschuldigingen. Hij schreef aan PIGNET (October 1538): „Op dit oogenblik zal ik mij niet laten verlokken, een beschuldigenden brief aan uwe classe (van *Thonon*) te richten. De rust der kerken is mij te dierbaar, dan dat ik zou willen, dat zij om mijnentwil zou worden verstoord." ¹⁾ Niet, dat hij twijfelt aan de rechtvaardigheid van zijne zaak. „Indien de eerbied voor CHRISTUS en de Kerk mij niet weerhield, zouden mijne beschuldigers weldra gevoelen, hoedanig het gevolg zou zijn van hunne onverstandige vermetelheid." Maar waartoe zou het dienen? „Daar ik niet het licht zou vreezen, wjl ik steun op de getuigenis mijner conscientie en op het oordeel der Kerk, zoo is het mij van weinig belang, dat die honden in een hoek blaffen."

Al gevoelde hij zich gekrenkt, toch was zijn raad steeds, gematigd te zijn.

De menschen, die in *Genève* getrouwe vrienden van CALVIJN gebleven

¹⁾ Brief van PIGNET, 1 Oct. 1538. „*Pluris est mihi ecclesiarum tranquillitas quam ut velim mea causa interpellari.*" HERMINJARD, V, 133.

waren, werden voor de netelige vraag geplaatst, of zij het Avondmaal van die predikanten mochten ontvangen, die de reformatoren hadden vervangen, die dus het zegel hunner goedkeuring aan hunne verbanning hadden gehecht en tegen wie CALVIJN zich zoo scherp had uitgelaten?

„Een onzuivere leer,” schreef CALVIJN, „is geen beletsel. Er is geen kerk, waarin geen overblijfselen van onwetendheid meer zijn.” ¹⁾

Wat is er aan van de legende, dat CALVIJN in de leer op een letter dood bleef? CALVIJN schrijft verder: „Het is voldoende, als de fundamenteele leer van CHRISTUS' Kerk aanwezig is.” Wij moeten ons niet laten weerhouden door een onwettigen leeraar, die zich bedrieglijk ingedrongen heeft, zelfs niet wanneer hij dit op misdadige manier deed. De Sacramenten hangen niet van hem af, maar van de Kerk. Wij kunnen de Sacramenten uit de hand van zulk een predikant ontvangen. Men keurt daardoor de handelingen van dien leeraar niet goed. Maar terwijl men een bevoegd oordeel afwacht en voor dat oordeel niet de willekeur van een iegelijk in de plaats stelt, vermijdt men het groote kwaad, dat scheuring heet. „Kortom, er moet onder de Christenen zulk een afkeer van scheuring zijn, dat zij die altijd, zoo immer mogelijk, vermijden.” ²⁾

Twee maanden daarna kwam CALVIJN op hetzelfde onderwerp terug en schreef: „Ik zeg, dat daar de Kerk is, waar de leer wordt gepredikt, door welke de Kerk als door een fundament gedragen wordt. Al is de prediking met vlekken bezoedeld, het is mij genoeg, die gezonde, fundamentele leer te hebben.” Was er geen wanorde in *Israël*, ten tijde van CHRISTUS? En toch hebben de Godvreezenden nooit gearzeld hunne kinderen te laten besnijden. De CHRISTUS zelf en Zijne apostelen hebben zich niet van de Sacramenten onthouden. „Mij aangaande,” zeide CALVIJN, „ik zal nooit besluiten scheuring te maken, als ik niet zie, dat de Kerk geheel van den dienst van GOD en van het Woord der prediking afgefallen is.” ³⁾

Deze zaak is voor CALVIJN van zooveel gewicht, dat hij zich tot de kerk van *Genève* zelve richt, om haar uiteen te zetten, hoe hare verhouding tot hare predikanten behoort te zijn. „Niet zonder grooten en innigen afkeer verneem ik, dat er eenige scheuring in de kerk is. . .” ⁴⁾ Hij kan geen woorden vinden om zijne indrukken daarover mede te deelen. Hij wil, dat de *Genèvers* alle persoonlijke zaken op zij zetten en nagaan, wat een predikant is. GOD beveelt, ze te eeren als dragers van Zijn last en te erkennen als Zijne engelen of zelfs als vaders.

Niet, dat wij geen recht hebben een oordeel over de predikanten te hebben, waardoor wij de goeden van de kwaden onderscheiden, en dezulken verwerpen, die onder het mom van een herder de roofzucht van den wolf toonen Maar hij voegt er bij: „Wanneer de predikanten

1) „*Nec obest quod impura quaedam dogmata illic tradantur; reliquias enim ignorantiae vix ulla est ecclesia quae prorsus nullas retineat.*”

2) Aan FAREL, 24 Oct. 1538. Opera, Xb, 275. HERMINJARD, V, 169.

3) Aan PIGNET, 5 Jan. 1539. Opera, Xb, 310. HERMINJARD, V, 213, 214.

4) „*Non possum sine magno et intimo horrore audire aliquod in Ecclesia schisma residere.*”

eenigermate te dragen (*tolerabiles*) zijn, moet men Christelijk tegenover hen handelen; men moet meer denken aan hetgeen wij hun schuldig zijn, dan aan hetgeen zij ons verplicht zijn." CALVIJN dringt dit met de volgende redenen aan.

Vooreerst is de wil GODS aan de beroeping der predikanten niet vreemd. Hoe nu? Zijn die schuldige en onwaardige predikers, die CALVIJN en FAREL vervingen, die door eene regeering, bestaande uit heftige vijanden, beroepen werden, door GOD geroepen? Zeker. Zijn lijden, zijne vernedering, zijne ballingschap, brengen geen verandering in zijne opvatting. Achter de kunstgrepen van SATAN ziet hij de zegende hand GODS. Wie anders dan de GOD van alle genade verhinderde, dat *Genève* zich weer kromde onder het juk van den Antichrist? Wie hield nog eenige „forme" der Kerk in stand?

Men moest zelfs verder gaan en erkennen, dat al wat er gebeurd was, goed was en ook gebeuren moest. Het was eene bezoeking GODS geweest. De zonden van de beide partijen hadden eene veel zwaardere kastijding verdiend. Die predikanten, de vijanden die CALVIJN's plaats innamen, waren dus eene „weldaad van God".

Daarbij zijn zij door de predikanten uit den omtrek bevestigd, en zij, de ballingen, hadden die bevestiging goedgekeurd. Voorts, zij verkondigen het Evangelie. . . Dat is voldoende. Daarom mag men niet datgene, wat in hun leer of gedrag mishaaft, ophalen. . . Men behoort hen zacht en billijk te beoordeelen. Hebben dan ook de besten geen gebreken? Ten slotte waarschuwt CALVIJN, dat men, als men de menschen schijnt te beleedigen, niet den oorlog aan GOD zelven verklaart. ¹⁾

Wij kunnen hieruit zien, hoe ruim van hart CALVIJN was. Voorwaar, zijne houding tegenover de predikanten, over wie hij zich te recht kon beklagen, vormt eene schoone bladzijde in zijne herderlijke loopbaan.

VI.

En toch is het mogelijk, dat deze gematigdheid en deze ruime opvatting een gevolg zijn geweest van koele berekening. Maar wij zullen nu aantoonen, dat CALVIJN vooral als predikant bewonderenswaardig is door zijn herderlijk hart.

Toen hij verplicht was een tijdlang *Straatsburg* te verlaten, schreef hij aan een diaken: „Onze kleine kerk is gezond en wel, en lijdt volstrekt geen schade door mijne afwezigheid. Dit verheugt mij zeer en vertroost mij in mijne smarten." Spreekt hij hier niet vaderlijk? Hij zegt verder: „Wat de armen betreft, de vraag, hoe wij hen zullen steunen, houdt mij zeer bezig." Hij denkt aan de zieken en schrijft: „Ik ben zeer bekommerd over die lange ziekte van PHILIPPUS. Het is een vroom, zedig, deugdzaam, verstandig jongmensch, naar mij toeschijnt. Als GOD hem in het leven spaart, koester ik de beste verwachting van zijn karakter. Groet hem hartelijk van mij." ²⁾

1) 25 Juni 1539. Opera, Xb, 351—355. HERMINJARD, V, 336—341.

2) Van *Worms*, 14 Dec. 1540, aan NICOLAS PARENT. HERMINJARD, VI, 398.

Hoe teeder was hij tegenover den heer DE RICHEBOURG, toen deze zijn zoon verloor! ¹⁾ „Toen ik het bericht van den dood van Meester CLAUDE en van uw zoon LOUIS ontving, was ik zoo verpletterd, dat ik verscheiden dagen lang slechts weenen kon.”

CALVIJN verzekert, dat hij met de weenenden weent, en men gevoelt, dat hij hierin oprecht is. „En hoewel ik mij door de tegenwoordigheid GODS eenigermate versterkte en gesteund werd door de hulp, die Hij verschaft in tijden van tegenspoed, kwam het mij voor, dat ik in tegenwoordigheid der menschen mij zelven niet was. . . Want . . . rouw en smart grepen mij aan, dat een kind van zoo groote verwachting, gelijk uw zoon was, *ons* (let op dit *ons*) werd ontnomen bij het begin van den bloei des levens; namelijk hij, dien ik liefhad als mijn zoon, en die mij als een tweeden vader eerde.”

Voorts schreef hij: „In de school van CHRISTUS hebben wij geen wijsbegeerte geleerd. . . die de menschen in steenen verandert.” Ten slotte kwam hij tot den bedroefden vader met vertroosting. „De HEERE heeft den zoon tot Zich genomen, dien Hij u gegeven en als onder uwe hoede geplaatst had. Hierdoor vallen die ijdele, onredelijke klachten, die men van dwaze lieden hoort: O blinde dood! O vreeselijk lot! . . . Wanneer wij hooren, dat GOD eene zaak gedaan heeft, laat ons dan denken: dat is niet bij geval . . . maar door Zijn Raad, door welken Hij niets beveelt, of Hij weet dat het rechtvaardig en goed is voor ons heil. Als GOD recht en billijk met ons handelt, is het niet geoorloofd, tegen te spreken. Maar wanneer aan de rechtvaardigheid ook ons nut is verbonden, welk eene ondankbaarheid zou het zijn, zoo wij niet stil en met zachtmoedigheid alles wat van het welbehagen van onzen Vader komt, ontvangen!”

Verder vergelijkt hij hetgeen er met den jeugdigen LOUIS gebeurde met het in veilige haven brengen van een schepeling, die zich op eene wilde zee bevindt. Ook zegt hij: „Laat ons niet denken, dat hij als een bloesem is gevallen, want voor GOD was hij reeds rijp.”

CALVIJN schrijft ook over „de zeden en de levenswijze van den overleden knaap”, waaruit blijkt, dat hij den overledene nauwkeurig had gadegeslagen, en wijst er vooral op, dat hij „zoozeer doordrongen was van de eerste beginselen der ware vroomheid”, om daaruit te besluiten, dat „genade meer kracht geeft om de bitterheid van den dood te verzachten, dan de dood bezit om ons met droefheid te overstelpen”.

Ten slotte zegt hij, dat, indien hij LOUIS niet gekend had, hij thans niet in rouw zou gedompeld zijn. Toch wenschte hij niet zonder droefheid te zijn onder voorwaarde dat hij hem nooit gekend had. Want hij hoopte tot het einde zijns levens de nagedachtenis van den overledene in aangename herinnering te houden. Eindelijk roept hij zegevierend uit: „Hij is ons dan ontnomen, of liever, uit de schaduw van dit vluchtige leven is hij overgegaan in de ware onsterfelijkheid. Meen dus niet, dat gij hem verloren hebt, want gij zult hem bij de zalige wederopstanding wedervinden in het Koninkrijk Gods.” ²⁾

1) Deze man was een Normandisch edelman, waarschijnlijk heer van het dorp *Richebourg*, gelegen aan den weg van *Rouaan* naar *Beauvais*. HERMINJARD, VII, 66, n. 1.

2) Opera, XI, 188—194, HERMINJARD, VII, 66—73.

HENRY zegt omtrent dit schrijven: „De brief aan RICHEBOURG getuigt zoozeer van Christelijk medegevoel, dat hij in innigheid ver de analoge brieven van LUTHER overtreft.” ¹⁾

VII.

CALVIJN was zacht voor de schapen, verschrikkelijk voor de wolven. In dien tijd meende de Roomsche wolf ongestraft om de gewezen kudde van CALVIJN te kunnen sluipen. Kardinaal SADOLET schreef zijn beroemden brief aan de Genève's.

Als een staaltje daarvan geven wij hier de rede, die SADOLET in den mond legt van een der „drijvers” der Reformatie. Geroepen, zich voor den hoogsten Rechter te verantwoorden, laat deze zich aldus hooren: „Toen ik zag, o allerhoogste GOD, dat de zeden en levenswijze der geestelijken bijna overal bedorven waren, en dat desnietteenstaande de priesters door de kracht der religie in groote eere waren bij het volk, ben ik, wars zijnde van hunne rijkdommen, rechtvaardiglijk, gelijk ik meen, er toe gebracht, mij tegen hen te stellen, mij als hun vijand en tegenstander openbarende. Toen ik ook in mij zelven naging, dat ik zoo langen tijd besteed had aan de studie der Godgeleerdheid en aan de letterkunde, terwijl ik echter niet zulk een graad in de Kerk had als mijn arbeid kon hebben verdiend, daarbij ziende, dat velen, die minder waren dan ik, eereambten en kerkelijke traktementen kregen, heb ik mij, ik belijd het, er toe gezet hen te vervolgen, van wie ik dacht, dat zij ook U mishaagden, en daar ik hunne macht niet kon te niet doen, dan nadat ik de wetten, door de Kerk verordend, afschafte, heb ik het grootste gedeelte van het volk er toe gebracht, de decreten te verachten, die reeds zoo lang waren in acht genomen. . . Eindelijk heb ik op alle manieren er naar gestreefd, dat het ondraaglijk juk der Kerk, waarbij het eten van vleesch verboden werd, en dat ons onze zonde aan de priesters deed belijden en ons geloften liet vervullen, dat de menschen verdrukten en in slavernij hield, welke in U, o JEZUS CHRISTUS, vrij zijn, door ons, die U dienen, verworpen werd, in het besef, dat alleen het geloof ons rechtvaardigt en niet de in de Kerk aanbevolen werken, en daar Gij de straf voor ons gedragen hebt, en door Uw dierbaar bloed de zonden en ongerechtigheden voor allen hebt uitgewischt, zoodat nu ons geloof en onze zekerheid alleen in U rusten, kunnen wij vrijer doen, wat ons goeddunkt. Ik heb ook de Schriften nauwkeuriger dan de ouden onderzocht, vooral wanneer ik eenige plaats zocht, die ik tegen hen kon aanwenden, en daar ik door deze meening en roep van mijn leer en geest grooten naam en achting onder de volken gekregen heb, zoo heb ik niet geheel de autoriteit der Kerk kunnen vernietigen, maar wel ben ik bewerker van veler afval en van verdeeldheid in haar.” Nadat hij aldus zal gesproken en de waarheid zal gezegd hebben, terwijl hij zwijgt over zijne eerezucht, gierigheid, zucht naar roem, en bedriegerijen, waarvan

1) HENRY, I, 380.

hij voelt dat zij in zijn hart zijn, en die hem als op het voorhoofd geschreven zullen toeschijnen, wat zal het dan aan het einde zijn, o mijne broeders van *Genève*?"

Een van de geleerdste, gematigdste, waardigste, liberaalste prelaten doet zich hier kennen als iemand, die zóó oppervlakkig is, dat hij niet in staat is zich rekenschap te geven van den toestand der Kerk, terwijl hij verloopt in schandelijken laster.

Den 1sten September 1539 antwoordde CALVIJN.

Men viel *Genève* aan; hij antwoordde: „Gewis, ik kan mij van deze kerk niet losmaken en haar niet minder liefhebben en dierbaar achten dan mijne eigene ziel.”

Men viel zijn dienst aan; hij antwoordde: „Dezen dienst erken ik van CHRISTUS te hebben ontvangen, en wil hem desnoods verdedigen met mijn bloed.”

Wel is waar had SADOLET CALVIJN niet genoemd, maar hij had hem kennelijk bedoeld en CALVIJN nam den toegeworpen handschoen op. Voet voor voet volgt hij het redebeleid van SADOLET en doet elke beschuldiging als kaf voor den wind verstuiven. Op het schandelijk verwijt, dat hij niet belangeloos geweest was, zeide hij: „Indien ik het oog had gehad op mijn profijt, zou ik mij nooit van uwe partij gescheiden hebben. . . Het is voldoende, te zeggen, dat het mij vrijstond daarin te verkrijgen, wat ik boven alles begeerde, n.l. mij te wijden aan de studie met eene vrije positie. Wie kan mij ten laste leggen, dat ik buiten het gebied van den paus gezocht heb, wat voor mij niet daarbinnen geredlag? En wie durft FAREL zoo iets verwijten? Indien hij genoodzaakt was te leven van zijn arbeid, vlijt en wetenschap, het nut, dat hij reeds door beoefening der letteren gesticht had, zou hem van het noodige voorzien hebben. Om niet te spreken van zijne geboorte uit een edel geslacht, waardoor hij geen behoefte had aan anderer hulp. . .”

Niet alleen, dat zij geen macht en rijkdom zochten, maar zij deden alles om die niet te verkrijgen. „Maar waarom hebben wij met zulk eene inspanning getracht, dat koninkrijk en die macht, of liever, die vilderij, welke, tegen het Woord GODS, op de zielen werd toegepast, omver te werpen? Waarom bedachten wij toen niet, dat zooveel dan voor ons verloren was? Wat de kerkelijke rijkdommen betreft, het meerendeel wordt nog door die gapende afgronden verslonden. Indien wij hoopten, dat deze hun eenmaal zouden ontnomen worden. . . waarom zochten wij niet, dat zij ons toekwamen? Maar aangezien wij luide uitspraken, dat de bisschop een schelm was, die van de goederen der Kerk meer voor zich zelven gebruikte, dan noodig was om sober en behoorlijk te leven; aangezien wij ook getuigden, dat de Kerk vergiftigd werd, toen men de herders met verblindende rijkdommen had overladen, terwijl wij leerden, dat het niet dienstig was dat zij overvloed hadden, en wij geraden hebben den leeraars datgene, wat volgens hun staat redelijk was, te geven. . . en dat wat over was aan de armen zou geschonken worden, gelijk het geschiedde in de eerste Kerk, en betoogden, dat men gezaghebbende mannen zou kiezen, die de geldmiddelen moesten beheeren en daarvan elk jaar aan Kerk

en Overheid rekening zouden doen, was dit dan om ons rijkdommen te verwerven, of niet veelmeer om ze van ons af te houden?"

Maar CALVIJN gaat dieper en verwijt SADOLET, dat hij het hoogste doelwit van de vreeze GODS stelt in de zaligheid der ziel. Hiertegen komt de strijder voor de eere GODS met kracht op. ¹⁾ „Gewis is de roeping van den Christen hooger, dan alleen het heil zijner ziel te zoeken... want wij zijn in de eerste plaats voor GOD geboren en niet voor ons zelven." CALVIJN weerlegt hier niet alleen SADOLET, maar ook vele verblinde tegenstanders der Reformatie.

Behalve de bekende plaats, ²⁾ waarin CALVIJN zijne bekeering verhaalt, trekken de volgende bladzijden onze aandacht. SADOLET heeft te kwader ure over den dag des oordeels gesproken. CALVIJN gaat daarop in en in sobere en verheven taal verdedigt hij op de heerlijkste wijze zijn dienst, door te zeggen: „Wat mij aangaat, HEERE, ik heb ervaren, hoe moeilijk het is, tegenover de menschen de hatelijke beschuldiging te dragen, waarmede ik op de aarde onderdrukt werd. Maar met hetzelfde vertrouwen, waarmede ik mij altijd op Uw rechterstoel beroepen heb, verschijn ik nu voor U, wetende, dat in Uw oordeel de waarheid heerschappij voert. Zij hebben mij beschuldigd van twee zeer groote misdaden: ketterij en scheurmakerij. Maar zij noemen ketterij, dat ik het bestond de instellingen, die door hen aangenomen zijn, te weerspreken. Wat deed ik? Ik had uit Uw mond vernomen, dat er geen ander licht der waarheid was om onze zielen in het pad des levens te leiden, dan dat, wat in Uw Woord was ontstoken."

Daarna zegt CALVIJN, na eene levendige schildering van het bederf der Kerk: „O HEERE, Gij hebt mij verlicht door de klaarheid van Uw GEEST; Gij hebt Uw Woord voor mij geplaatst als eene toorts, om mij te laten zien, hoe die dingen slecht en verderfelijk waren; ten slotte hebt Gij mijn hart aangeroerd, opdat ik ze te recht zou verafschuwen... Hetgeen ik ontwijfelbaar uit Uw mond vernomen had, heb ik getrouw aan de Kerk willen mededeelen.

„Ik gevoel mij er niet aan schuldig, dat ik mij van de Kerk heb afgescheiden, evenmin als hij voor een verrader mag gescholden worden, die, wanneer hij verspreide soldaten ziet, die hier en daar dwalen, de gelederen verlatende, de banier van den hoofdman omhoogheft, ze terugroept en in het gelid terugbrengt. Want al de Uwen waren zoozeer verdwaald, dat zij niet alleen niet konden hooren wat men hun beval, maar dat zij hun Hoofdman, den krijg, en den eed dien zij gedaan hadden, schenen vergeten te zijn. Om ze uit zulk eene dwaling te redden, heb ik geen vreemd vaandel omhooggehouden, maar Uw edele banier, die wij moeten volgen, wanneer wij van Uw volk willen zijn. En zij, die genoemde soldaten in het gelid moesten houden en die hen juist op een dwaalweg gebracht hadden, hebben de hand aan mij geslagen, en omdat ik volhardde, hebben zij mij met groote kracht wederstaan. En toen zijn zij vreeselijk oproerig geworden, zoodat de strijd is ontbrand en de eenheid verbroken werd. Maar

1) Opuscles, 140—149. Opera, V, 380, 381.

2) Men zie Calvijn's jeugd, 338.

aan welke zijde ligt de schuld? Het is nu aan U, HEERE, om uitspraak te doen." ¹⁾

Men begrijpt nu, dat BOSSUET, deze taal bewonderend, moest zeggen: „Laat ons hem... de eer geven, zoo goed als iemand van zijne eeuw geschreven te hebben". ²⁾

Het volgende is nog belangrijker. CALVIJN verdedigt daarin niet zijn arbeid, maar de Reformatie, en de zekerheid des geloofs, die deze bracht.

„Gij laat aan de geloovigen, bij de verschillen en den strijd over de religie, niets, dan alleen, dat gij hunne oogen van de waarheid der zaak afwendt, om zich te onderwerpen aan meer geleerde en meer ervaren mannen. Maar daar het zeker is, dat de ziel, die zich niet louter op GOD verlaat, aan SATAN is onderworpen, wat moeten zij dan ellendig zijn, die zulke grondbeginselen voor hun geloof hebben! Daardoor zie ik, SADOLET, dat gij een al te domme en doodelijke Theologie hebt, gelijk aan die, welke nooit welbewust de aanvallen van SATAN in hunne conscientie ervaren hebben. Anders zoudt gij den Christen nooit op zulk eene glibberige plaats gezet hebben, op welke hij geen oogeblik kan standhouden, als hij maar even aangeraakt wordt. Breng mij niet een mensch uit de middenklasse, maar de domste varkenshoeder, als hij van de kudde GODS is, moet hij gereed zijn voor den strijd, dien GOD aan alle geloovigen oplegt. Daar is de vijand vlak bij, hij nadert, hij begint den strijd; hij is wel toegerust en geen menschelijke macht kan hem wederstaan. Waarmede zal de arme man zich verdedigen? Welke wapenen kan hij opnemen om niet met één slag buiten gevecht gesteld te worden? Er is slechts één zwaard, zegt de apostel, het Woord GODS. Wanneer de ziel beroofd is van dit Woord, is zij ongewapend aan SATAN overgeleverd. Zal het dan niet de eerste list van den vijand zijn, hem het zwaard van CHRISTUS te ontnemen? Maar is het middel om het hem te ontrukken niet, om het in twijfel te trekken? Wat zult gij nu met dien armen man doen? Zult gij hem zeggen, dat hij hier en daar geleerde lieden opzoekt, op wie hij steunen moet? Maar de vijand zal hem niet in die schuilplaats laten adem scheppen, want indien hij hem eenmaal gedwongen heeft geheel zijn betrouwen op menschen te stellen, dan zal hij hem te meer geweld aandoen, totdat hij hem geheel verslagen heeft. Dus zal hij gemakkelijk overweldigd worden, of hij zal, de menschen latende varen, op CHRISTUS moeten zien. Het Christelijk geloof mag niet gegrond worden op het getuigenis der menschen, mag niet gegrond op twijfelachtige meeningen, noch gesteund worden door menschelijk gezag; het moet in onze harten gegrift worden door den vinger des levenden GODS, zoodat geen verleidende dwaling het kan te niet doen... Er is een GOD, Die ons verlicht om Zijne waarheid te kennen, welke Hij in onze harten verzegelt door Zijn GEEST..." ³⁾

Er is haast geen schoonere uiteenzetting van hetgeen men de

1) *Opuscules*, 166—168.

2) *Histoire des variations*, IX, uitgaaf DIDOT, IV, 145.

3) *Opuscules*, 163, 164.

philosophie der Reformatie heeft genoemd, geen diepere verdediging van het geloof te vinden.

De scholastiek regeerde, met hare redeneeringen, hare wetenschap. De priesters waren de doctoren, met hunne hiërarchie en aristocratie. Maar de groote menigte was niet geleerd. Indien er heil was in de wetenschap, moest de menigte vertrouwen op de priesters of op de geleerden. Zij moest eerbiedig buigen voor de priesters der mystiek of voor de priesters van het rationalisme. De menschen worden dan verdeeld in twee deelen: de kudde, het vee, aan de eene, de herders, priesters en geleerden, aan de andere zijde.

De eer van in dezen tot het oorspronkelijk Christendom te zijn teruggekeerd, waardoor de wezenlijkheid van alle kinderen GODS werd gesteld, kan daarom aan de Reformatie niet onthouden worden. De man, voor wien CALVIJN opkomt, is een dier kleinen, die de vraagstukken der Godgeleerdheid en der wetenschap niet kan doorgronden. Maar die varkenshoeder heeft, om weerstand te bieden aan de zonde en aan den twijfel, dezelfde wapenen noodig als de bisschop en de doctor, want die varkenshoeder mag niet uitgesloten worden van het hoogste geluk: de persoonlijke zekerheid van de waarheid, van het heil des HEEREN. Hij mag niet de gebonden slaaf zijn van een man die eene liturgie opzegt, noch van iemand die eene redeneering houdt, welke hij niet kan volgen. Voor GOD moet hij werkelijk gelijk zijn met GREGORIUS VII of PIC DE MIRANDOLLE.

De waarheid is in het Woord GODS, en de zekerheid, dat het Woord GODS het Woord GODS is, spruit niet voort uit eene opeenstapeling van sluitredenen, maar uit eene inwendige ervaring. De Reformatie bracht de waarheid, dat voor GOD alle menschen gelijk zijn, weer in eere.

Maar de ervaring die de mensch krijgt van de waarheid, vervat in den Bijbel, en dus van de waarheid des Bijbels, is eene werkelijke ervaring, die te gelijk in- en uitwendig is; inwendig in hare werking, en uitwendig in haar beginsel. CALVIJN spreekt niet alleen van denkbeelden, van gevoel, maar van ervaring. Er is bij hem geen sprake van een „religieus bewustzijn”, een ijdele naam voor een bedrieglijk subjectivisme.

Tegenover de aristocratie van het bijgeloof en van het ongelooft stelt CALVIJN het democratisch, Evangelisch realisme.¹⁾

CALVIJN's antwoord wekte eene bewondering, die ook door het nageslacht gedeeld wordt. De Amerikaan SCHAFF schreef: „Als Theologisch strijdschrift is het een meesterstuk, waardig en hoffelijk. Er is moeilijk een tegenhanger in de letterkunde van dien tijd te vinden.”²⁾ KAMPSCHULTE schreef: „Het is een van de schitterendste

1) Nadat dit geschreven was, beschuldigde BRUNETIÈRE, in zijne conferentie te *Genève*, het Calvinisme van intellectualisme, aristocratie en individualisme. Wat de twee eerste verwijten aangaat, blijkt het tegendeel uit de historie. Het Roomsche stelsel is intellectualistisch en aristocratisch. Wat het individualisme aangaat, merke men op, dat CALVIJN niet wilde wat SADOLET predikte, namelijk dat ieder individueel de zaligheid zou zoeken, maar veel meer de eere GODS als doelwit van den Christen stelde. Men zie: DOUMERGUE, *L'art et le sentiment dans l'oeuvre de Calvin*, 1902.

2) TH. SCHAFF, *History of the Christian Church*, 1892, VII, 412.

stukken, die ooit uit des reformators pen vloeiden. Zelfs hij, die zijne denkbeelden niet deelt, moet hem in dien strijd de overwinning toekennen"...¹⁾

Van uit *Wittenberg* juichte LUTHER. *Genève* was voor de Reformatie behouden.

Ja, waarlijk, CALVIJN was, door den drang zijner conscientie, hard tegen de Libertijnen en Roomschegezinden. Hij was zacht voor de weifelenden en voor de weenenden. Hij bezat de eigenschappen van den echten herder.

¹⁾ KAMPSCHULTE, I, 354, 355. DRELINCOURT (*La défense de Calvin*, 327) zegt „Ik weet niet, of er onder CALVIJN's werken één stuk is, waarin meer geest en vuur tintelt.”

VIERDE GEDEELTE.

ONDERWIJS EN WERKEN.

I. De school. — II. Het college St. Guillaume. — III. Het ideaal van de Sturms. — IV. Calvijn's professoraat. — V. Commentaar op de Romeinen. — VI. Tractaat over het Avondmaal. — VII. De graaf van Fürstenberg en zijne gedenkschriften.

ALS wij gaan spreken over de plaats, die CALVIJN innam in de Theologische wereld, komen wij volgens BOSSUET tot den roem van *Straatsburg* en tot den roem van CALVIJN, namelijk zijne Institutie. Laat ons beginnen met het noemen van een tal van andere werken, die uit de pen des reformators vloeiden.

I.

De Straatsburgsche reformatie gaf een krachtigen stoot aan het openbare onderwijs. De predikanten vroegen reeds den 3^{den} September 1524, het te reorganiseeren. De Boerenoorlog kwam tusschenbeide. Den 10^{den} Augustus 1525 hernieuwden zij hunne vraag. In 1526 werd daarop een Hooge Raad voor het openbaar onderwijs ingesteld, bestaande uit drie scholarchen (JACOB STURM was er een van) en twee inspecteurs, HEDIO en BÉDROT.¹⁾

1) CH. ENGEL, *L'école latine et l'ancienne académie de Strasbourg* (1538—1621), 1900, 6, 8, 9. Men zie KNOD, *Die Stiftsherren*, 26. Men noemde BÉDROT JACOBUS GRAECUS. Toen SERVET's geschrift: *De Trinitatis erroribus*, te *Straatsburg* kwam, werd de schrijver op aanklacht van de overheden BÉDROT en HERLIN buiten de stad gezet. STRICKER, 22, n. 1.

Van 1526 tot 1536 werden drie Latijnsche scholen georganiseerd, van SAPIDUS in het Dominicanerklooster, van OTHON BRUNFELS en van 1533 af van DASYPIDIUS¹⁾ in het Karmelietenklooster, van JAN SCHWEBEL te *St.-Pierre-le-Vieux*, 1536. Deze scholen volgden het program van MELANCHTHON.²⁾

Te gelijker tijd werden lessen gegeven, waaruit het hooger onderwijs voortvloeide. BUCER legde in 1523 aan eenige burgers het Evangelie van JOHANNES uit, maar de magistraat verbood het. Kort daarop hield ZELL conferentiën in het Latijn. CAPITO en HEDIO volgden; de lessen werden gegeven in een van de huizen der domheeren van *St.-Thomas*. In 1524 werden zij geautoriseerd; het volgende jaar mocht men ze door middel van klokgelui aankondigen. In 1532 gaven BUCER, CAPITO en HEDIO in het koor van de kathedraal geregelde Theologische colleges,

Met hun drieën kregen zij daarvoor 52 florijnen per jaar; dit was het begin eener Theologische faculteit. Naast deze lessen, welke door leeken en geestelijken gevolgd konden worden, werden meer wetenschappelijke colleges in het klooster der Dominicanen gehouden (1528), waar men Grieksch, Hebreeuwsch, wiskunde, rhetorica en rechtsgeleerdheid leerde. In 1535 richtte JACOB STURM eene bibliotheek op.³⁾

Men had dus eene Latijnsche school, colleges waarop hooger onderwijs werd gegeven, en eene bibliotheek; verschillende elementen, waaraan eenheid ontbrak. JAN STURM schreef (1538) in zijn program: „De kleinste kinderen moeten in de scholen van de Karmelieten, *St.-Pierre-le-Vieux* en der Dominicanen blijven. Al de anderen deele men in zes klassen, waarbij nog twee klassen te voegen waren, waarvan één het Hebreeuwsch, de rhetorica, wiskunde en rechtsgeleerdheid, en de andere de Theologie bevatte.” Zoo werd de grond gelegd voor lager, middelbaar en hooger onderwijs. Deze zes en de twee klassen werden in 1538 geopend; de predikanten moesten van den kansel de ouders uitnoodigen hunne kinderen daarheen te zenden. Dit werd „de school” genoemd. De naam van gymnasium werd eerst later aangenomen.⁴⁾

1) Hij werd professor aan het gymnasium en onderdirecteur, en was de voornaamste werkkraft dier school. Later werd hij inspecteur, domheer van *St.-Thomas*, kerkvoogd, deken. Zijn naam werd bekend door zijn *Dictionarium latino-germanicum*. KNOD, *Die Stiftsherren*, 1617.

2) ENGEL, 11, 12. Hij was blijde, dat men zich ook met de kinderen der ballingen inliet; deze laatsten schijnen van 1529 af eene school gehad te hebben. (M. FOURNIER, *Les statuts et privilèges des Universités françaises*, IV, 9.) De Fransch sprekende kinderen konden daar onderwijs ontvangen in hunne moedertaal; men weet niet, of het eene openbare of bijzondere school was. De instelling werd in elk geval blijkens eene acte van 1530 door de Overheid begunstigd. Het is zoogoed als zeker, dat de school hetzelfde lot als de kerk onderging; het laatste spoor van haar bestaan is het verzoek om een onderwijzer, in 1558 door de gemeente aan de overheid gedaan. C. ZWILLING, *Die französische Sprache in Strassburg*, 260, in het „Festschrift” waarvan wij gewaagden.

3) ENGEL, 13—16. JAN STURM bedoelde deze bibliotheek niet, toen hij 1558 CALVIJN schreef: „G. BICILLI houdt bij den ingang van ons college eene bibliotheek, welke door onze scholarchen goed voorzien is... Hij verkoopt tegen lagen prijs, en wordt daarom geroemd; hij zou gaarne van ieder uwer werken 2 of 4 exemplaren hebben.” *Opera*, XVII, 25. Deze BICILLI was zeker een Italiaansch réfugié, die in het houden van een boekwinkel zijn brood zocht.

4) In 1621. ENGEL, 31, 32.

Gedurende drie eeuwen zou deze instelling de bekendste zijn van dit soort. Van de oude gebouwen is niets meer over. Het laatste, wat was blijven staan, werd door den ontzettenden brand van 1860 vernield.¹⁾

In 1566 ontving dit gymnasium van MAXIMILIAAN II het privilege van eene academie, en het recht om den graad van bachelier en meester in de wijsbegeerte te geven. Het was bijna eene universiteit.²⁾

II.

In de middeleeuwen studeerden alleen de armen, die, evenals LUTHER, van de openbare liefdadigheid leefden. In 1500 bepaalde de overheid van *Straatsburg*, dat slechts 100 leerlingen der Latijnsche school mochten bedelen. In 1523 werd die vergunning beperkt tot drie dagen in de week; in 1529 verleende men eenige beurzen, door een fonds van het klooster van *St.-Marcus*, hetwelk nog bestaat.³⁾ In 1535 werd in de Dominicanerkerk eene andere instelling geboren, en wel, het „College der Predikers”, dat tot 1637 heeft bestaan.⁴⁾ Maar dit alles was onvoldoende. Toen in 1543 de prior van *St.-Guillaume*, die een tijdlang alleen in het huis gewoond had, gestorven was, verzocht HEDIO⁵⁾ JACOB STURM, dat men hem dat klooster zou geven, „voor den armen CHRISTUS, die onze hulp vroeg in de personen van de arme kinderen”. Zoo geschiedde het. In 1543 had het eerste „examen” plaats; tien kinderen van vreemdelingen en elf van burgers werden opgenomen, en HEDIO stelde de statuten van dit *Collegium pauperum*, uitsluitend bestemd voor hen, die in de Theologie wilden studeeren, op. Deze waren eene vertaling der wetten, die JAN STURM voor het College der Predikers had samengesteld.⁶⁾ Enkele artikelen, waaruit de geest van dien tijd sprak, laten we hier volgen.

III. De leerlingen zijn gehouden, iederen Zondag driemaal ter kerk te gaan. IV. Hij, die dit nalaat, zal met roeden geslagen worden. VII. Zij, die hunne kameraden plagen, bespotten of achteruitzetten om hun land, aard of onder welk ander voorwendsel ook, zullen streng gestraft worden. . . In CHRISTUS is geen Zwaab, noch Zwitser, noch Elzasser, maar

1) De voornaamste gebouwen werden in 1862 en 1864 herbouwd, doch in 1870 met de kerk verwoest. ENGEL, 112, 113. E. SALOMON, Die Gebäude des alten und des neuen Strassburger Gymnasiums, in het „Festschrift”.

2) H. VEIL, Das protestantische Gymnasium. Het werd in 1567 geopend; de Universiteit werd door een keizerlijk charter in het leven geroepen. Toen ontving de Latijnsche school den naam van gymnasium. ENGEL, 40, 41, 162, 166, 306, 311.

3) E. LEHR, Coup d'oeil rétrospectif sur le pensionnat de St.-Guillaume, 1860. A. ERICHSON, Das theologische Studienstift Collegium Wilhelmitanum, 1544—1894, 2, n. 1.

4) ERICHSON, 3, n. 3, 57. Een tweede internaat voor betalenden werd ook in het Dominicanerklooster opgericht; het bleef slechts eenige jaren bestaan. ENGEL, 18, 29.

5) Men zie het ongekunsteld verhaal van HEDIO zelf: „In den naam van JEZUS, Amen. Hoe het College der arme kinderen in het *Willemsklooster* te *Straatsburg* ontstond.” ERICHSON, 10.

6) ENGEL, 41, en ERICHSON, 13. Het klooster van *St.-Guillaume* was in 1502 herbouwd. WIMPELING woonde in een der cellen, schreef er zijn *Germania*, en vertaalde daar de *Nef de Fous*, van BRANT, in het Latijn. SEYBOTH, 631.

alleen een nieuw schepsel... XXII. Des morgens zal elk leerling zijn bed opmaken, en het den geheelen dag opgemaakt laten... XXIII. Ieder moet zijne cel vegen en het vuil wegbrengen... XXVI. Het is hun, die Latijn kennen verboden, Duitsch te spreken. — Om de veertien dagen moest elk leerling een schoon hemd aandoen, om de vier of acht weken een bad nemen, op de varkens passen; de moeder moest onderscheiden malen per week de hoofden nazien, en de leerlingen behoorden elkander wederkeerig „de haren te knippen”. ¹⁾

JAN STURM schreef ook in de statuten, dat het huis van *St.-Guillaume* was „het huis van Christelijke vroomheid, der menschelijkheid en der Latijnsche taal”. ²⁾

III.

Een schoon ideaal werd door JAN en JACOB STURM gekoesterd. „Was het te gewaagd, om in de stad, dicht bij *Frankrijk* en *Zwitserland*, de belangrijkste van *Duitschland*, eene Alma Mater te stichten, die vrij bleef van de dogmatische scherpheden van LUTHER, en ruimte gaf voor wetenschappelijke onderzoekingen, die alle vrienden van vrijheid op godsdienstig gebied vereenigden, die door hare gematigdheid en verzoenenden geest alle welgezinden, zelfs van de oude kerk, kon vereenigen?” Het gebruiken der Latijnsche taal maakte dien droom mogelijk. Te meer, „wijl in dien tijd ook geleerden om hunne godsdienstige gevoelens uit *Frankrijk* en *Italië* verdreven waren”. „Zoo waren FONTIUS uit *Venetie*, LITHORIUS ³⁾ uit *Valais*, FÉRAY uit *Frankrijk* gekomen. In de twintig volgende jaren werden als hoogleraren opgenomen de Theologen J. CALVIJN uit *Genève*, P. MARTYR uit *Florence*, ZANCHIUS uit *Alzano*, de humanist LACISIO uit *Verona*, de Hebraïcus TREMELLIUS uit *Ferrara*, de geneesheer MASSARIO uit *Vincence*, de rechtsgeleerden BAUDOUIN uit *Arras* en HOTMAN uit *Parijs*.” JAN STURM schreef: „De heer JACOB STURM... sprak dikwerf den wensch uit, dat eene volledige universiteit op kosten van alle Protestanten zou opgericht worden, waaraan geleerden en uitstekende mannen van alle volken, en zelfs onder de voorstanders van het pausdom moesten arbeiden, van zoodanige geleerdheid en bekwaamheid, en zulke meesters elk in hun vak, dat niemand hun prestige en gezag kon betwisten... Ongetwijfeld ware dit een prachtige en heilzame inrichting voor het Protestantisme, die voor de pauselijke tyrannie doodelijk kon worden, zoo men humanisten als BEMBO van *Venetie*, SADOLET van *Modena*, CONTARIUS van *Venetie*, een rechtsgeleerde als ALCIAT van *Milaan*, een Hellenist als BUDÉ van *Parijs*,

1) ERICHSON, 13—19.

2) Ibid., 33. Het gebouw was onvoldoende en ongezond. In 1660 werd het college overgebracht naar het klooster der Dominicanen, doordat het Collegium predicatorum verdwenen was. Ibid., 57. Bij de stichting der universiteit, 1621, werden de meeste lessen overgebracht naar *St.-Thomas*. Enkele werden nog bij de Dominicanen gegeven, terwijl datzelfde klooster ook nog gebruikt werd bij disputeren en promotiën. ERICHSON, 60.

3) SIMON STEINER, uit *Greuchen*, gelijk zijn neef TH. PLATTER. V. d. Th. Platter, édit. BERNUS, 1895, 194, 233 etc.

en andere uitnemende mannen had kunnen winnen." ¹⁾ Deze gedachte van de twee mannen STURM karakteriseert den kring, waarin CALVIJN een tijdlang verkeerde.

IV.

Welke taak had CALVIJN in deze stichtingen te vervullen? Op aandringen van CAPITO was hij in Januari 1539 begonnen, lessen in de Godgeleerdheid te geven, zoodat hij elken dag òf een college te geven òf te preeken had. Daar hij viermaal per week predikte, ²⁾ volgt daaruit, dat hij drie colleges gaf. Den 1sten Februari 1539 ³⁾ benoemden de scholarchen hem tot hoogleeraar voor een jaar, te beginnen met den 1sten Mei, op een traktement van een florijn per week. Hij begon dit officieele onderwijs met de uitlegging van den brief aan de Corinthiërs. ⁴⁾ Daarvóór had hij ongetwijfeld het Evangelie van JOHANNES verklaard. ⁵⁾ Waarschijnlijk begon hij toen reeds zijn onderwijs met het gebed: „De Heere geve ons, bij de kennis der verborgenheden der hemelsche wijsheid, een waar toenemen in Godsvrucht, tot Zijne eer en onze stichting. Amen." ⁶⁾

Er waren twee hoogleeraren voor het Grieksch, BÉDROT en FÉRAY; één voor de Grieksche en Latijnsche literatuur, JAN STURM; één voor het Hebreeuwsch, DELIUS; één voor de wiskunde, HERLIN; één voor de rechtsgeleerdheid, BITTELBRONN. In den zomer van 1539 werd de Theologische faculteit geconstitueerd; BUCER en CAPITO legden het Oude, HEDIO en CALVIJN het Nieuwe Testament uit. De vier hoogleeraren hadden te zamen slechts acht colleges in de week. CALVIJN was bij alle disputen tegenwoordig. Om hem kwamen vele jongelieden en zelfs geletterden de Universiteit bezoeken. ⁷⁾

1) H. VEIL, Zum Gedächtniss Joh. Sturms. In het „Festschrift", 36, 37.

2) ZWICK aan BULLINGER, 9 Nov. 1538. Opera Xb, 288.

3) Het besluit der scholarchen luidt: „JAN CALVIJN, een Franschman, die een geleerd en vroom gezelschap is en die op dit oogenblik in de Godgeleerdheid lessen geeft, en te gelijk in de Penitenten in het Fransch predikt... de heeren hebben besloten hem voortaan voor een jaar 52 fl. als een helper toe te kennen, en hij zal den 1sten Mei beginnen." FOURNIER, 34. SCHMIDT, Jean Sturm, 48, n. 3. Annales, 246. De 52 fl. zijn dus het traktement als predikant en professor.

4) 12 Mei 1539. „*Hodie itaque exordietur Epistolas ad Corinthios, quod felix et faustum sit.*" HERMINJARD, V, 231, n. 19. Annales. 248.

5) J. STURM zegt dit in zijn: *Quarti antipappi*, 20.

6) Volgend op het voorbericht: J. Calvini praelectiones in librum prophetiarum Danielis, J. Budaei et C. Jonvillaei labore et industria exceptae, 1561. „Het gebed, dat J. CALVIJN gewoonlijk doet bij den aanvang zijner lessen."

7) *Quarti antipappi*, 20 en 21. In 1542 werden de Theologische colleges gegeven door BUCER, HEDIO en MARTYR, FAGIUS begon de zijne in 1544. In 1547 waren BUCER, MARTYR, FAGIUS, MARBACH professoren. ENGEL, 38, 55. BUCER en zijne ambtgenooten ontvingen ieder een florijn voor zes lessen. Zij hadden ook andere inkomsten. DELIUS, de hoogleeraar in het Hebreeuwsch, had een kapelaanschap, hetgeen hem 40 fl. opbracht; de scholarchen voegden er 12 fl. bij om de 52 vol te maken. Het is te verstaan, dat hij arm stierf. BAUDOIN had 160 fl. plus 20 fl. als vergoeding voor huishuur. HOTMAN had 160 fl., een domheerschap en een huis. STURM had 100 fl., daarna 140 fl. en een domheerschap van 200 fl. De hoogleeraren waren dus genoodzaakt, kostleerlingen te houden (DELIUS had er 15),

V.

Laat ons den 30sten April 1539 CALVIJN's studeerkamer binnentreden. Hij schrijft in koortsachtige haast aan FAREL: „Ik kan mij in het geheele jaar geen dag herinneren, waarin ik zóó overstelpt werd door verschillende zaken. Toen de bode kwam om het begin van mijn boek mede te nemen, moest ik nog twintig bladzijden overlezen.¹⁾ Ik had eene les, eene preek, vier brieven te schrijven, zekeren strijd te doen ophouden, en meer dan tien vragers die ik moest antwoorden.”

Dikwijls moest CALVIJN zich in den strijd mengen, want *Straatsburg* was een punt, waarin alle ketterijen waren saamgevoeld. Wij zagen al, dat CALVIJN de Wederdoopers met vrucht bestreed. Wij zullen zien, hoe hij R. VAN MOSHEIM, deken van *Passau*, te woord stond, die meende door buitengewone openbaring geroepen te zijn de kerk te reformeeren, en die den paus, LUTHER en ZWINGLI de drie antichristen noemde. In 1540 kwam hij te *Straatsburg*. Na een redetwist met CALVIJN trok hij zich naar *Spira* terug. Wij zullen hem te *Worms* met CALVIJN weder aantreffen.²⁾

Onder de belangrijkste werken laten wij er twee liggen, en wel den brief aan SADOLET, waarover wij reeds handelden, en de tweede uitgaaf der *Institutie*,³⁾ welke in zekeren zin de belangrijkste is van alle, waarover wij in een volgend deel zullen spreken.

BEZA zegt voorts: „Daarenboven begon hij over den heiligen PAULUS te schrijven, zijn commentaar over den brief aan de Romeinen aan GRYNEUS, den geleerdste der Duitschers en zijn bijzonderen vriend, opdragend.”⁴⁾

In deze zeer belangrijke voorrede zet CALVIJN zijne gedachten uiteen over de wijze van uitlegkunde, die hij volgt, en over de werken van hen, die vóór hem arbeidden. Hij geeft drie regels aan. Vooreerst: korthed. Hij wil helderheid, beknoptheid, preciesheid, korthed, bondigheid en afsnijding van alles wat overtoollig is. Dan: eenvoud. BUCER was hem te wijdloopig en te verheven. Hij schreef voor de nederigen, menschen die het volhandig hadden, die niet spitsvondig waren. Ten slotte: vrijheid. Daardoor zou er verschil tusschen de uitleggers

dikwijls tegen geringe vergoeding, bij voorbeeld 24 fl. (*Ibid.*, 90, 93, 153). De kostleerlingen van HOTMAN waren van adel en betaalden veel. De abt HANAUER zegt, dat het geld toen vier-en-een-halfmaal zooveel waarde had als tegenwoordig. Het pond gold te *Straatsburg* f 24, de florijn f 12 en de stuiver f 1,20. (*Ibid.*, 145, 146.)

1) HERMINJARD, V, 286 en 287 en n. 2 en 3. Hij bedoelt hier 20 gedrukte vellen of 80 folio bladzijden, die CALVIJN wilde overlezen om nog eenmaal de vele zinsneden na te gaan waarbij hij den eersten tekst had veranderd.

2) RÖHRICH, II, 118. HERMINJARD, VII, 26, 6.

3) Opera, XXI, 61. Den 1sten Oct. 1538 schreef CALVIJN: „De uitgaaf van onzen Catechismus verontrust mij zeer, en dit te meer, naarmate het oogenblik nabij is.” HERMINJARD, V, 134. De Opera (Xb, 261, n. 20) meenen, dat men niet aan de *Institutie* denken moet. Maar HERMINJARD is overtuigd, dat er hier wel sprake van is. Niet voor de eerste maal werd de *Institutie* een Catechismus genoemd. HERMINJARD, V, 134, n. 17.

4) Opera, XXI, 61. 18 Oct. 1538 is de datum van de opdracht. Aan het einde staat: „in Maart 1540.” HERMINJARD, VI, 74 en n. 1.

bestaan. Zij, dien het niet ontbreekt aan Godsvrucht, noch aan eerbied en soberheid bij de behandeling der Goddelijke mysteriën, zijn niet altijd eenstemmig geweest. . . Men kan niet hopen, al is het menschelijk, dat in dit leven onder ons, in de uitlegging des Bijbels, altijd overeenstemming zijn zal." Van de ouden mag men, vooral in de dogmatiek en ook in de uitlegkunde, slechts dan verschillen, wanneer het hoognoodig is en men alleen stichting zoekt. ¹⁾

VI.

BEZA deelt daarbij mede, dat hij eene kleine populaire verhandeling in het Fransch over het Avondmaal schreef. Dit boekje werd vijf jaar later, voor hen die geen Fransch verstonden, in het Latijn vertaald door N. DES GALLARS. ²⁾ De vertaler zegt in zijn voorbericht, dat het boekje bestemd is voor ongeletterden. „Maar de geleerden hebben er geen mindere vrucht uit getrokken." ³⁾

De Fransche uitgave verscheen in 1541, bij DU BOIS, te Genève. Wij zullen thans alleen wijzen op het verzoenend karakter van dit werkje. CALVIJN bidt daarin de geloovigen, zich niet te zeer te ergeren aan het groot verschil tusschen hen, die als hoofdlieden moesten zijn om de waarheid in het licht te stellen. Het is geen nieuwe zaak, dat GOD in Zijne dienaars eenige onwetendheid draagt, en ook toelaat dat zij tegen elkander strijden. . . Zoo heeft de HEERE allen roem den menschen willen ontnemen, om alleen verheerlijkt te worden. Te meer, wanneer wij nagaan, in welk een afgrond van duisternis de wereld was, toen zij, die dezen strijd veroorzaakten, begonnen zijn ons tot de waarheid terug te voeren, verwonderen wij ons niet, dat zij niet aanstands alles geweten hebben. Het is veeleer een wonder, dat GOD ze in zoo korten tijd zoo heeft verlicht, dat zij uit dit moeras van dwalingen komen en er anderen uithalen konden. . .

Toen LUTHER begon te leeren, behandelde hij het Avondmaal zoo, dat, wat aangaat de lichamelijke tegenwoordigheid van CHRISTUS, hij van zins scheen die te laten zooals de wereld haar toen opvatte. . . Bovendien gebruikte hij beelden, die wat hard en ruw waren. Maar hij deed het uit nood, omdat hij op geen andere manier zijne bedoeling kon weergeven. . . Anderzijds stonden ZWINGLI en OECOLAMPADIUS op, die dachten dat het niet geoorloofd was te bemantelen. . . Daar het zeer moeilijk was om deze meening, die zoo lang in de harten der menschen geworteld was, uit te roeien, wendden zij alles aan, om daartegen te getuigen. . . Terwijl zij zich daarmede bemoeiden, vergaten zij aan te toonen, hoedanig de tegenwoordigheid van CHRISTUS bij het Avondmaal is. . . Zoodat LUTHER dacht, dat zij niets anders wilden

1) HERMINJARD, IV, 74—78: „*Deinde ut id fiat in scripturae expositione in religionis autem dogmatibus, in quibus praecipue voluit Dominus consentaneas esse suorum mentes, minus sumatur libertatis.*”

2) Opera, XXI, 62. „Gulden boeske,” zegt BEZA. Ibid., 130.

3) Ibid., V, prol., LI, LII.

overlaten dan bloote teekenen, zonder hunne geestelijke substantie. Zoo begon hij hen in het aangezicht te wederstaan, en schold ze zelfs voor ketters. Toen de strijd eenmaal ontbrand was, wakkerde deze met den tijd aan, en zoo is hij maar al te bitter vijftien jaar lang gevoerd, zonder dat de een den ander met een rustig hart heeft willen hooren. Wij weten dus, waarin LUTHER en waarin ZWINGLI en OECOLAMPADIUS faalden. Het was de roeping van LUTHER geweest, te betoogen, dat hij geen plaatselijke tegenwoordigheid stelde gelijk de Roomschen zich die voorstellen... zich te onthouden van die ruwe en moeilijk te begrijpen vergelijkingen... Toen de strijd ontbrandde, ging hij de maat te buiten, zoowel wanneer hij zijne meening uitsprak, als wanneer hij de anderen met te groote bitterheid van taal tegenstond... De anderen hebben ook gezondigd... doordat zij meer trachtten het kwaad uit te roeien, dan het goede op te bouwen. Want hoewel zij de waarheid niet geloochend hebben, toch hebben zij die niet zoo duidelijk geleerd als het betaamde. Ik bedoel dat, door te zeer vol te houden dat het brood en de wijn het lichaam en bloed van CHRISTUS genoemd worden, omdat zij er de teekenen van zijn, zij er niet op bedacht zijn geweest er aan toe te voegen, dat zij zoodanige teekenen zijn, dat de waarheid er mede gepaard is... Toch mogen wij niet nalaten in te denken, wat onze plicht is. Dit is, niet te vergeten, welke genade GOD hun verleende, en welke weldaden Hij door hen heeft gegeven. Want indien wij niet ondankbaar zijn... kunnen wij dit hun wel vergeven. Kortom, omdat wij zien dat zij een heilig leven geleid hebben en nog leiden, en zij een bijzonderen ijver hebben om de Kerk te bouwen, zoo moeten wij altijd gematigd en eerbiedig over hen spreken." ¹⁾

VII.

Eene vraag blijft er te beantwoorden over. WILLEM VAN FÜRSTENBERG, ²⁾ 1491--1549, ³⁾ Rijksgraaf, was geen gewoon legerhoofd. Een tijdgenoot zegt, dat *Duitschland* sinds lang niet zulk een schitterend held bezeten had. Zijn veldheersblik was beroemd. Zijn uiterlijk was zoo, dat men zeide, dat hij best voor model kon dienen, als men MARS wilde afbeelden. ⁴⁾ Hij had de gewone gebreken der krijgslieden van dien tijd: gewelddadigheid, verkwisting, onzedelijkheid... Hij diende achtereenvolgens onder keizer MAXIMILIAAN, FRANS I en KAREL V. In 1535 werd hij generaal over de Duitsche huurlingen, en door zijn buitengewoon overwicht over dien woesten hoop en door zijn persoonlijken moed, dien hij bij den pas van *Suze* (1537) toonde, werd hij door FRANS I geacht. Hij vergezelde den Koning bij de bekende samenkomst te *Nizza* (1538) en weigerde daar de voeten van paus PAULUS III te kussen. Want reeds toen was hij kennelijk uit over-

1) Opera, V, 457--460.

2) De graaf zelf noemde zich FÜRSTENBERG en FÜRSTEMBERG.

3) Allgemeine deutsche Biographie, art. FÜRSTENBERG, VIII, 218--232, 1878.

4) Hij was een groote, schoone man met lang, golvend haar. HERMINJARD, VI, 163, n. 24.

tuiging de Reformatie, zelfs de Calvinistische, toegedaan. Als vele anderen, van wie men het niet verwachtte, bewees hij der Reformatie gewichtige diensten. De Koning sprak gaarne met hem, en aan het hof maakte de graaf een goed figuur. Hij maakte echter alleen van de gunst zijns meesters gebruik, om te pleiten voor de Fransche Gereformeerden.

De hoogmoedige MONTMORENCY besloot hem ten val te brengen, en was ook niet vreemd aan het komplot van den hoofdman VOGELSBURG. Het volgende had plaats.

De vervolging der Waldenzen van *Piemont*, in 1535, had volgens het bevel van den hertog van *Savoie* een einde genomen. Onder het Fransche bestuur was deze echter in 1538 ¹⁾ weder begonnen. In zijn brief van 30 November 1539 klaagde CALVIJN over de geweldensdaden, uitgaande van RENÉ DE MONTEJEAN. VAN FÜRSTENBERG, dien FRANS I had vergund de Waldenzen onder zijne bijzondere bescherming te nemen, beklagde zich hierover sterk bij den connétable DE MONTMORENCY. Deze werd boos. Er ontstond eene breuk. De graaf schreef een scherp brief, dien hij CALVIJN liet lezen, aan MONTEJEAN, en toen deze daarop een onbeschaamd antwoord gezonden had, daagde hij hem tot een tweegevecht uit. Maar de boodschapper van FÜRSTENBERG vernam onderweg den dood van MONTEJEAN. De connétable kocht toen menschen om, inzonderheid den kapitein VOGELSBURG, om den graaf te belasteren. Deze zond daarop den vorsten en steden des rijks eene memorie „betreffende den twist, dien hij met VOGELSBURG had”. Te gelijk verliet hij den dienst des Konings. ²⁾

FRANS I bleef hem achten en zond hem kort daarop het antwoord van VOGELSBURG. De graaf gaf daarop den Koning te kennen, dat hij bereid was zich te verantwoorden, indien hij den connétable, „van wien alles uitging”, kon behandelen gelijk deze verdiende. „Hij goot daarbij over hem al zijne bitterheid uit, en om den schijn niet te hebben, dat hij heimelijk handelde, zond hij den kroonprins, den koning van *Navarre* en anderen exemplaren.” ³⁾ Kennelijk heeft iemand die stukken voor den graaf gesteld. Maar wie?

Wij vinden eene aanduiding in het volgende. CALVIJN schreef, na medegedeeld te hebben, welk een laster VOGELSBURG had geuit over GAUCHER, aan FAREL: ⁴⁾ „De graaf heeft uwe twee broeders lief. ⁵⁾ Toen ik onlangs bij hem at, sprak hij vriendelijk over beiden. Ik bleef bijna twee dagen bij hem, omdat ik zijne brieven schreef.” In een anderen brief aan FAREL meldt CALVIJN, dat de graaf hem een geheelen dag had opgehouden, al kon in een uur alles afgehandeld zijn. Dit tijdverlies was den reformator onaangenaam, te meer, wijl CORDIER hem vermaand had zich niet in te laten met hetgeen buiten zijn herderlijk ambt lag. Hij hield er zich ook zooveel mogelijk buiten.

1) HERMINJARD, III, 328, n. 2, en VI, 124, n. 6.

2) „De twist met den connétable is zoo hoog gelopen, dat de graaf het hof verliet zonder den Koning te groeten en na al zijne ambten te hebben neergelegd.” CALVIJN aan FAREL, 27 Oct. 1539. HERMINJARD, VI, 116.

3) Ibid., VI, 388, 390; IV, 99, 100.

4) In 1535 en 1536 secretaris van den graaf. HERMINJARD, III, 388, 390; IV, 99, 100.

5) Hij had wellicht CLAUDE FAREL in Aug. of Sept. 1536 leeren kennen. Ibid., IV, 85, 453.

Doch hij kon er zich niet altijd van afmaken, en zoo moest hij het dragen, tusschen soldaten te zitten, die zijn huis vulden. Van den graaf getuigde CALVIJN, dat hij wel veel ondeugden had, maar berisping verdragen kon, terwijl hij voor het Woord GODS eerbied koesterde en de predikanten niet verachtte.¹⁾

Hieruit volgt, dat CALVIJN de vertrouwde van den graaf was. HERMINJARD zegt: „Wij meenen bewezen te hebben, dat de memorie, getiteld: „Déclaration faicte par Monsieur Guillaulme, conte de Fürstenberg”, het werk van den reformator was. Dit zou dus zijn derde Fransche geschrift zijn, te plaatsen tusschen zijne verklaring der Psalmen in 1539, en zijn tractaat over het Avondmaal van 1540. De genoemde memorie draagt het duidelijke stempel van CALVIJN's geest, en als men haar leest, zegt men: Zoo zou hij gepleit hebben, als hij, volgens zijns vaders wensch, voor de balie ware opgetreden. Eenvoudig, duidelijk en kalm in de uiteenzetting der feiten, wordt de pleitbezorger van FÜRSTENBERG warmer, naarmate hij hunne beteekenis doet uitkomen. Daarop grijpt verontwaardiging hem aan; zijn stijl wordt levendig en scherp; hij overstelpt VOGELSBERG met ironische verwijten, ontzenuwt de verontschuldigungen waarmede hij zich zou kunnen „bedekken”, en laat hem niet los, dan na hem van verraad en eerloosheid overtuigd te hebben. Men proeft uit de zinswendingen, uitdrukkingen en snijdende woorden CALVIJN. Welke andere Franschman had met zulk eene meesterhand, waarin de humanist, de rechtsgeleerde en de Theoloog uitblinkt, kunnen schrijven? Wie was zóó op de hoogte van de zaken van den graaf, en had meer zijn vrouwen?”²⁾

Men moest die memorie bestudeeren. Jammer genoeg, hebben wij tot hiertoe den Franschen tekst niet kunnen vinden, dien HERMINJARD in handen heeft gehad. De zaak blijft daardoor duister.

1) De zeden van den graaf waren gelijk aan die van de krijgslieden uit dien tijd. BONIVARD zegt, dat hij „dronk als een landsknecht en stal als een Gasconjer”. *Advis et devis de la source de l'idolatrie*, 1856, 158. BRANTÔME getuigt hetzelfde. Maar deze schrijvers waren niet gematigd in hun oordeel. De Straatsburgers vertrouwden hem later het bevel over hunne soldaten toe. HERMINJARD, VI, 163, 164 en n. 29.

2) HERMINJARD, VI, 163, n. 26. Hij beloofde het pleidooi van CALVIJN te laten herdrukken. Maar hij is daartoe niet gekomen. Wat de tweede memorie, het antwoord aan MONTMORENCY, betreft, zegt hij: „Deze memorie is nog te zoeken. Hij moet door CALVIJN opgesteld zijn naar FÜRSTENBERG's gegevens.” *Ibid.*, VI, 127, n. 18.

DERDE HOOFDSTUK.
IN DEN HUISELIJKEN KRING.

EERSTE GEDEELTE.
CALVIJN EN HET HUWELIJK.

I. Heiligheid van het huwelijk. — II. Liefde. — III. Een groote dienst aan het Protestantisme bewezen. — IV. Tweede huwelijken der predikanten. — V. Calvijn verloofd. — VI. Calvijn en de verloving van Viret. — VII. Besluit.

I.

N zijne preeken en zijne uitlegging van den brief aan de Efeziërs heeft CALVIJN zijne opvatting van het huwelijk gegeven. In zijne 41ste preek, waarin hij Efeze V : 28—30 verklaart, leert hij, „dat er geen heiliger band gelegd is, dan tusschen man en vrouw... Het huwelijk is een beeld van den heiligen band, tusschen den Zoon GODS en alle geloovigen... De Heere JEZUS regeert man en vrouw... opdat zij Hem gemeenschappelijk dienen... tot Hem zouden komen, om Hem geheel en volmaakt aan te hangen.”

Dit ideaal werd in de dagen van den reformator lang niet verwezenlijkt. „Wanneer men de huisgezinnen nagaat, waar vindt men zulk een band, dat CHRISTUS daar met Zijne kerk wordt vertegenwoordigd? Integendeel liggen man en vrouw voortdurend met elkander overhoop... Het is gewoon, dat men in elk huis heel wat van den duivel, slechte woorden, verwenschingen, verwijten en beleedigingen verneemt. Want indien de vrouw eene duivelin voor hare bureu is, wat zal zij tegen haar man zijn? Maar de man, wanneer hij in den twist getrokken

wordt, zal partij voor zijne vrouw trekken, of zij gelijk heeft of niet. Dit verderf heerscht overal. En ieder klaagt over zijne vrouw: ik kan niet met haar leven, het is een razend beest, er is in haar slechts hoogmoed en trots en opstand... Doch het is zeker, dat de mannen vrouwen hebben, gelijk zij ze maken."

CALVIJN ziet in het huwelijk eene school om de hartstochten te breidelen, en om een heilig en zedelijk leven te leiden. „Men kan wel dwaze liefde en toegenegenheid, die de perken te buiten gaat, vinden; maar eene welgeregelde liefde, die uit GOD spruit en gegrond is op Zijn Woord, nauwelijks zal men het in één van de honderd huizen vinden, dat de man en de vrouw zoo goed gereformeerd zijn." ¹⁾

II.

Uit dit alles volgt niet, dat CALVIJN geen teederheid kende. Hij schreef: „Die zijne vrouw bemint, heeft zich zelve lief... Het is dus tegen-natuurlijk, wanneer iemand zijne vrouw niet liefheeft... Man en vrouw zijn door den band des huwelijks één geworden, zoodat zij slechts één persoon vormen." ²⁾ „GOD heeft het huwelijk ingesteld, opdat de vrouw het lichaam van den man zij. Als dus een man zich zelve liefheeft, moet zijne vrouw ingesloten zijn, of hij is een monster." ³⁾ „Heilig is de band tusschen kinderen en ouders, maar heiliger is de huwelijksband." Efeze V: 31 uitleggend, zegt CALVIJN: „Hij zal vader en moeder verlaten en zijne vrouw aanhangen... MOZES gebruikt eene vergelijking, om te beter te laten uitkomen hoe heilig het huwelijk is. Want de verplichting van den zoon tegenover den vader is een recht der natuur, dat niet te vernietigen is. Wanneer daarboven de verplichting van den man tegenover de vrouw gesteld wordt, wordt de kracht van de laatste beter gekend. Hij, die een goed echtgenoot wil zijn, zal zich ook een goed zoon tegenover zijn vader betoonen; maar hij zal het huwelijk boven alle andere banden stellen, als zijnde de heiligste van allen. En die twee zullen één vleesch zijn, zij zullen één persoon uitmaken, en dat kan geen andere verbintenis uitwerken." ⁴⁾

III.

Deze gedachten over de heiligheid des huwelijks oefenden invloed. Om dien invloed te bepalen, moet men CALVIJN's gevoelens met die der andere reformatoren vergelijken.

ZWINGLI leefde, als zoovele geestelijken, in concubinaat. Later erkende hij zijne zonde. Te *Zurich* ging hij een geheim huwelijk aan, dat hij eerst later wettigde.

1) Opera, LI, 761—764. 41ste preek over den brief aan de Efeziërs.

2) Ibid., 225. Commentaire sur l'épître aux Ephésians, V, v, 28.

3) Ibid., 767. 41ste preek over den brief aan de Efeziërs.

4) Ibid., 226. Commentaar op Efeze, V, v, 31.

Hieruit blijkt, welk eene zedelijke daad het van LUTHER was, toen hij openlijk trouwde. Maar al was hij de stichter van het predikantshuis-gezin, eene eere en een zegen voor de Protestantse volken, toch had hij ook zekere verkeerde denkbeelden, zoo moeilijk was het om te midden van zooveel dwaling tot de zuivere waarheid weder te keeren.

Naar aanleiding van de bigamie van den landgraaf van *Hessen* zegt een verdediger van LUTHER, professor HAUSRATH, van *Heidelberg*, dat de beslissing van LUTHER wel geen mooie, maar toch eene verklaarbare, bijna verontschuldigbare is, als men bedenkt, dat LUTHER door de Schrift overtuigd was, dat hij als Theoloog de veelwijverij kon verdedigen, daar het Oude Testament haar veroorloofde en het Nieuwe haar niet uitdrukkelijk afschafte. Hij, die de polygamie als tegen GODS wil beschouwt, zou niet langer ABRAHAM, DAVID en anderen voor dragers der openbaring kunnen houden. PAULUS schijnt zelfs de veelwijverij aan leden der gemeente toe te staan, als hij eischte, dat alleen de ouderlingen ééner vrouwe man zouden zijn. . In zijne preeken uit 1527 over Genesis had LUTHER gevraagd: „Moet een man meer dan ééne vrouw hebben?” en geantwoord: „Het is niet verboden; ik zou het tegenwoordig niet kunnen verbieden, maar ik wil het niet aanraden.”

Toen in 1534 CARLSTADT deze leer in praktijk bracht en een zijner volgers dreef tot het nemen eener tweede vrouw, dacht LUTHER, dat hij „volgens de Schrift de bigamie evenmin kon verbieden als de besnijdenis”. De bestrijding van de monogamie was niet minder, ja zelfs meer volgens de Schrift, dan die van de Mis en het laatste Oliesel. Zonder zich te bekommeren om de ergernis, die men den zwakken gaf, had men al die oude heilige gewoonten laten varen, wijl zij in strijd met de Schrift waren. Eenige onzekerheid omtrent de quaestie, of dit beginsel niet moest toegepast worden op het huwelijk, vooral in exceptioneele gevallen, is zeer in dien tijd te begrijpen, toen alles wat oud was verdween. LUTHER meende, dat de eenige reden tegen de veelwijverij, in zekere exceptioneele gevallen, was, „het slechte voorbeeld en de ergernis”. ¹⁾

Als een Luthersch hoogleeraar in de XIX^{de} eeuw zich zoo uitliet, verwondert men zich niet, dat MELANCHTHON en LUTHER spraken gelijk zij deden, niet alleen bij de bigamie van den landgraaf in 1539, maar reeds bij de echtscheiding van HENDRIK VIII in 1531. „In dit laatste geval,” zeide MELANCHTHON, „bigamie boven echtscheiding verkiezend, spreek ik mij, met het oog op het groote nut voor het rijk, wellicht ook op de conscientie des konings, aldus uit: de koning kan zeer veilig eene tweede vrouw trouwen zonder de eerste te verwerpen, omdat de polygamie niet door Goddelijk recht verboden is en het geen ongewone zaak is.” Na het voorbeeld van ABRAHAM en DAVID aangehaald te hebben, ried MELANCHTHON den koning, dispensatie te vragen aan den paus. „Als de paus die niet geven wil, kan *Engelands* koning toch trouwen, want de paus kan zich bij zulk eene noodzakelijkheid des te minder verzetten, waar de liefde deze dispensatie eischt, hetzij wegens

1) Dr. A. HAUSRATH, *Kleine Schriften religionsgeschichtlichen Inhalts*, 1883, 239.

het gevaar der conscientie, hetzij wegens het gevaar des rijks. De noodzakelijkheid spreekt den koning vrij, indien hij wegens zijne conscientie eene tweede vrouw noodig heeft volgens den regel: men moet GODE meer gehoorzaam zijn dan den menschen.”¹⁾

Men staat verbaasd over zulke uitingen, die de onvernietigbare wetten van GOD omverwerpen. En LUTHER stond aan MELANCHTHON's zijde. Hij schreef: „Liever dan zulk eene scheiding goed te keuren, zou ik den koning toestaan eene tweede koningin te trouwen en, op voorbeeld der vaders en der koningen, te gelijk twee vrouwen te hebben.”²⁾

Acht jaar later stelden LUTHER, MELANCHTHON, BUCER en de Hessische predikanten het advies op, dat eindigde met de bekende conclusie: ³⁾ „Indien Uwe Hoogheid vast besloten is eene tweede vrouw te huwen, meenen wij, dat zij het geheim moet doen, dat wil zeggen, dat slechts de persoon die zij trouwen zal, en eenige getrouwen onder het zegel van de biecht aanwezig zijn. Er is hier geen tegenspraak of ernstige ergernis te vreezen, want het is niet buitengewoon voor de vorsten, bijzitten te onderhouden, en wanneer het kleine volk zich er aan ergert, zullen de meest verlichten de waarheid vermoeden en de wijze lieden zullen liever dit gematigde leven, dan overspel en andere onbeschaamde handelingen, zien. Men moet ook niet geven om de gezegden van anderen, als men zich bewust is, goed te handelen. Daarom vinden wij het goed, alleen in de omstandigheden die wij aangaven. Want het Evangelie heeft noch datgene, wat in de wet van MOZES aangaande het huwelijk geoorloofd was, teruggenomen, noch verboden.”

Wij verdenken de zedelijkheid der opstellers geen oogenblik; maar het blijkt uit bovenstaand advies, dat zij eene verkeerde opvatting hadden van de Schrift. Hoe noodzakelijk was het optreden van CALVIJN, die streng uitlegkundig en naar de zedewet te werk ging, en den arbeid der eerste reformatoren aanvulde!

CALVIJN veroordeelde op grond der Schrift alle polygamie. Genesis IV: 19: „*Lamech nam twee vrouwen,*” legde hij aldus uit: „Wij vinden in dit ontaarde ras den oorsprong van de veelwijverij, en de eerste is een wreed, onmenschelijk man geweest. Overigens is het niet tot veel nut, te weten, of hij dit gedaan heeft uit al te grooten lust om zijn huis te bevolken, gelijk ijverzuchtige lieden gewoon zijn, dan wel omdat de ontucht hem daartoe dreef, want in elk geval heeft hij de heilige, door GOD verordende wet des huwelijks geschonden. GOD had gezegd, dat twee één vleesch zouden zijn, en dit is de eeuwige orde der natuur. LAMECH verbreekt de rechten der natuur door eene brutale verachting van GOD. De HEERE heeft dus gewild, dat het bederf van het wettige huwelijk zou uitgaan van het geslacht van KAIN, en beginnen bij LAMECH, opdat zij, die verscheidene vrouwen hadden, zich schamen zouden zulk een voorbeeld te hebben.”

1) Ph. Melancthonis Opera (ed. BRETSCHNEIDER), II, 1835, 526—527.

2) „*Et exemplo patrum et regum duas simul uxores, seu reginas, habere.*” DE WETTE, Luthers Briefe, 1827, IV, 266. Brief van 5 Sept. 1531 aan R. BARNES.

3) 10 Dec. 1539. DE WETTE, Luthers Briefe, V, 241. F. KUHN, Luther, sa vie et son oeuvre (1884), III, 194, 198.

Na aldus het beginsel uitlegkundig en zedekundig te hebben gesteld, verwondert het ons niet, dat CALVIJN niet uit den weg gaat voor het „gebabbel” der Wederdoopers. Het voorbeeld der aartsvaders brengt hem evenmin in de war. Hij zou de „ontuchtigheid” van JAKOB niet durven verontschuldigen, want deze heeft zich door zijne driften laten leiden. Het gedrag der aartsvaders is een buitengewoon en bijzonder geval, dat men niet tot voorbeeld moet nemen.¹⁾

Ook is het een lust, zijne uitlegging van Matth. XIX : 4, 5 en 7 te lezen. „De zin dezer woorden is, dat GOD, de Schepper van het menschelijk geslacht, den man en de vrouw gemaakt heeft, opdat ieder, zich met eene enkele vrouw tevredenstellend, er niet meer zou vragen. Want hij legt met name nadruk op het getal twee, gelijk de profeet MALEACHI (II : 10), wanneer hij de veelwijverij veroordeelt... Dus is de orde der schepping voldoende voor de onschendbare vereeniging van één man met ééne vrouw.” — „Twee zullen één vleesch zijn; hier wordt zoowel de veelwijverij als het misbruik, de vrouwen te verstooten, veroordeeld. Want indien GOD de vereeniging van twee heeft geheiligd, zoo is het eene valsche en verkeerde vermenging, wanneer er drie of vier zijn.” Over de toelating aan de Joden om aan hunne vrouwen een scheidbrief te geven, luidt het: „Het schijnt, dat alles, wat GOD in Zijne wet toestaat, Wiens wil alleen de eenige regel is om het goede van het kwade te onderscheiden, geoorloofd is. Maar CHRISTUS antwoordt, om hunne valsche leer te weerleggen, zeer juist, dat MOZES dit niet als geoorloofd heeft goedgekeurd, maar hun dit heeft toegelaten om de hardheid hunner harten. Hij bevestigt dit door het afdoend bewijs, zeggende, dat dit van den beginne niet aldus geweest was.”²⁾

IV.

De Protestantsche historieschrijvers hebben de zuivere uitlegging van CALVIJN op dit punt niet genoeg recht laten wedervaren. Zulk eene exegese getuigt niet alleen van een goed inzicht; het is de triomf der zedelijkheid in Protestantsche kringen.

CALVIJN heeft meer gedaan. Eene uitlating, die nog meer over het hoofd gezien is dan de voorgaande, geeft ons een indruk van de

1) Brief aan A. PIGNET, Opera, Xb, 258, 259. 1 Oct. 1538. HERMINJARD, V, 130, 131.

2) Opera, XLV, 527—529. Het bekende advies naar aanleiding van de bigamie van den landgraaf spreekt van bijzondere gevallen, waarin het nemen van eene tweede vrouw geoorloofd was. „Wij weten niet, waarom men een getrouwd man zou kunnen veroordeelen... wanneer hij op raad van zijn predikant eene andere vrouw trouwt... als zijne eerste vrouw melaatsch werd; indien dit niet geschiedt om eene nieuwe wet in te voeren, maar alleen om te voldoen aan hetgeen voor hem noodzakelijk is.” DE WETTE, V, 238. KUHN, III, 195. CALVIJN stelt daartegen: „Wat mij betreft... ik kan hem niet toestaan, haar te verstooten. Indien men er tegen inbrengt, dat zij, die niet zonder vrouw kunnen leven, daartegen een middel moeten hebben, opdat zij niet branden, zoo zeg ik, dat het geen middel is, dat men buiten het Woord gaat zoeken. Ik houd vol, dat zij, die in zulk eene omstandigheid zich laten leiden door den HEERE, nooit van de gave der onthouding zullen beroofd worden, wanneer zij het middel gebruiken, dat Hij verordend heeft.” Commentaar op de drie Evangeliën. Matth. XIX : 9.

teederheid van CALVIJN's gevoelens, omdat daaruit blijkt, dat hij niet gaarne zag, dat predikanten voor de tweede maal huwden. Naar aanleiding van PAULUS' uitspraak, dat een opziener „ééner vrouwe man" moet zijn, schrijft hij aan PIGNET: „Ik heb altijd gedacht, dat de apostel hier op eene bijzondere kuischheid doelt, als hij zegt, dat men opzieners zal kiezen, die eene enkele maal gehuwd zijn... PAULUS wil, dat de jonge weduwen hertrouwen, maar wil niet, dat men dezulken in dienst der kerk neme, uit vrees dat zij van weelderigheid zullen verdacht worden. Is het te verwonderen, dat hij niet wil, dat dezelfde verdienking op een opziener zal rusten? Hij beveelt niet, iemand uit den dienst te verwijderen, die als weduwnaar hertrouwt. Hij wilde zulk eene wet niet voorschrijven; maar hij duidt het hoogere standpunt aan, dat de opziener zal innemen." ¹⁾

V.

Hoe bracht CALVIJN deze beginselen in praktijk? Te allen tijde hebben Roomsche schotschrijvers den reformatoren verweten, dat zij met Rome braken uit begeerlijkheid, om in het huwelijk te treden. CALVIJN antwoordt hierop: „Ik vraag u, is er belachelijkers, dan te zeggen, dat men het pausdom moet vlieden, als men niet kuisch kan leven?.. Ieder weet, dat de kloosters vuilnisbakken van de monniken, één en al stank zijn... Men moet toegeven, dat niemand gedwongen wordt het pausdom te verlaten, omdat hij zich met vrouwen afgegeven heeft; evenwel ontken ik niet, dat vele monniken uit hunne kooien vliegen, hopende bij ons openlijk te kunnen doen, wat zij daar slechts steels-gewijs hebben. Maar ik zou er getuigen voor kunnen bijbrengen, dat het huwelijk, wat den vleeschelijken wellust betreft, niet het kloosterleven nabij komt. Waarom sommigen vermoeden, dat het een nauwere band is voor den mensch om kuisch in een huwelijk met zijne vrouw te leven, dan de pauselijke ingetogenheid te volgen, die daarin bestaat, dat men overal rondzwerft waar men wat vinden kan, om zich daarna haastig in het nest terug te trekken." ²⁾

Aan een predikant, die tegen het huwelijk der predikanten was, schreef hij: „Ik verdedig mijne eigen zaak niet. Ik schijn zulk een vijand van den ongehuwden staat en ben zelf nog ongetrouwd. Zal ik nooit trouwen? Ik weet het niet. In elk geval, als ik eene vrouw neem, zal het zijn om, vrij van vele beslommeringen, mij den HEERE te wijden." ³⁾

Aldus brandde in den reformator het vuur der zinnelijkheid! Na den dood zijner vrouw schreef hij: „De Roomschen beweren, dat alle

1) Opera, Xb, 259. De brief is van 1548. In 1548 gaf CALVIJN zijne commentaar op de brieven van PAULUS aan TIMOTHEUS uit. Hij schijnt daarin van gevoelens veranderd te zijn. Hij zegt toch, dat de verklaring van CHRYSOSTOMUS de juiste is: namelijk, dat PAULUS het in den opziener veroordeelt, wanneer hij twee vrouwen te gelijk heeft... „hetgeen zulk eene gewone zaak onder de Joden was, dat men haar voor geoorloofd hield." Opera, LIJ, 281.

2) Opera, VIII, De scandalis, 73. Opusculum, Tractaat over de ergernissen, 1208.

3) Brief zonder datum. Opera, Xa, 228. „Consilia."

verschillen neerkomen op een oorlog, dien wij begonnen om de vrouwen. Vóór ik van anderen spreek, betuig ik, dat ik daarvan vrij ben... Onder den paus zijnde, was ik niet zoo gebonden, dat ik niet had kunnen trouwen. Sedert GOD mij verlost heeft, heb ik lang ongehuwd geleefd... Na het heengaan van haar, die GOD mij gegeven had, haast ik mij niet om weder te trouwen." ¹⁾

Eerst te *Straatsburg* ging CALVIJN, waarschijnlijk onder den invloed van BUCER, aan een huwelijk denken. Hij deelde dit FAREL in een brief, die verloren ging, mede. Een tweede schrijven (19 Mei 1539) doet ons zien, welk ideaal hem voor de oogen zweefde. „Herinner u wel, wat ik bovenal in eene gezellin zoek. Ik behoor niet tot die minnaars, die, op de schoonheid eener vrouw verliefd, zelfs hare gebreken met kussen overdekken. De eenige schoone, die mij bekoren kan, is die, welke zedig, behulpzaam, niet prachtlievend, spaarzaam, lijdzaam is en van wie ik kan hopen, dat zij vol zorg is voor de gezondheid van haar man. Denkt gij, dat zij hieraan beantwoordt, kom dan, opdat geen geen ander ons vóór is; zoo niet, laat ons er niet meer over spreken." ²⁾

Eenige maanden later is CALVIJN nog niet getrouwd. „Men bood mij een jong, adellijk meisje aan, wier bruidsschat ver boven mijn staat is. Twee zaken hielden mij van dit huwelijk af. Zij kent onze taal niet, en ik vrees, dat zij zich al te veel op hare geboorte en opvoeding laat voorstaan. Haar broeder, een zeldzaam vroom man en door zijne vriendschap voor mij zoozeer verblind, dat hij zijne eigen belangen vergat, drong mij, het aanbod aan te nemen. Zijne vrouw deed met hem mede, en ik zou er toe gedwongen zijn, als GOD mij niet uit mijne verlegenheid had gered. Ik antwoordde, dat ik geen stap zou doen, indien het jonge meisje niet beloofde onze taal te leeren. Zij vroeg eenigen tijd van beraad. Terstond belast ik mijn broeder en een vriend, de hand van eene andere te vragen, die mij, zonder geld, een vrij schoonen bruidsschat zal meebrengen, als zij is gelijk men haar roemt... Indien zij, gelijk ik hoop, mijn aanzoek aanneemt, zal de bruiloft niet later dan 10 Maart plaats hebben. Behage het GODE, dat gij ons huwelijk komt inzegenen."

Het scheen, dat dit nieuwe plan zou doorgaan. Eenige dagen later schreef CALVIJN weder: „Ach, mocht het den Hemel behagen, dat het mij vergund werd u vertrouwelijk mede te deelen wat ik gevoel, en uwe raadgevingen te ontvangen. De beste gelegenheid om hier te komen, zal zich voordoen, wanneer ons huwelijksplan wordt verwezenlijkt. Wij verwachten het meisje kort na Paschen." Voorts spreekt CALVIJN zijne vurige begeerte uit, dat FAREL zijn huwelijk inzegt. ³⁾

Den 29sten Maart 1540 schreef hij opnieuw aan FAREL: „Wat mijn huwelijk aangaat, ben ik nog steeds onbeslist, hetgeen mij leed doet, want de bloedverwanten van het adellijke jonge meisje dringen er op aan, dat ik met haar zal trouwen. Ik zal er nooit toe overgaan, of GOD moet mij mijn verstand laten verliezen. Maar daar het pijnlijk is,

1) Opera, VIII. De scandalis, 72, 73. Opusculcs, 1208.

2) Opera, Xb, 348. HERMINJARD, V, 374 en n. 11 en 14.

3) Opera, XI, 12, 25. HERMINJARD, VI, 167, 168, 190, 192.

te weigeren, vooral tegenover hen, die mij met welwillendheid overstelpen, zoo verlang ik zeer om uit deze moeilijkheid verlost te worden. Ik hoop, dat dit weldra geschieden zal."

Den 13^{den} Mei berichtte hij FAREL, dat hij nog niets verder was, en den 21sten Juni schreef hij: „Ik vrees dat, wanneer gij op mijne bruiloft wacht, gij zeer laat zult komen, want ik heb nog geen vrouw gevonden, en ik weet niet, of ik nog verder zoeken moet. Onlangs hadden CLAUDE en mijn broeder mij uitgehuwelijkt aan een jong meisje. Drie dagen na hunne terugkomst kwamen mij geruchten ter oore, die mij noopten mijn broeder terug te zenden om mijn woord terug te nemen." ¹⁾

Verder vernemen wij niets, totdat een brief van FABRI van 17 Augustus 1540 ons meldt, dat CALVIJN onlangs getrouwd is. ²⁾

VI.

De bijzonderheden van CALVIJN's verloving, die wij gaarne zouden weten, hebben wij van hem zelven. Hij gaf ze bij gelegenheid van VIRET's herloving in 1546. VIRET was in het einde van Februari weduwnaar geworden. „Gelijk de meeste weduwnaars van dien tijd, dacht de reformator van *Lausanne* er weldra aan, te hertrouwen. Den 4^{den} Juli schreef CALVIJN aan den heer DE FALAIS, te *Straatsburg*: „Gij weet, dat onze broeder VIRET weer wil trouwen. Ik houd mij daar evenveel mede bezig als hij... Er zijn hier vrouwen genoeg... Maar er is er geene mij voorgekomen, die mij geheel bevredigde... Ik verzoek u, indien gij iemand weet, die u voor hem geschikt schijnt, haar te noemen." Hij voegde er bij, dat het eene netelige zaak was, maar dat hij niet aan den goeden wil van den heer DE FALAIS twijfelde, „overtuigd, hoezeer het huwelijk van zulk een man voor de kerke GODS van belang was". ³⁾

Een brief van VIRET van 13 Juli bewijst, dat de zaken snel gingen. „Denk na over hetgeen gij te doen hebt, en deel weldra uw besluit mede. Hoe meer wij er naar vragen, hoe meer wij bevinden, dat het jonge meisje versierd wordt met vele en uitnemende getuigenissen. Zoodra wij iets zekers weten, zal ik het u schrijven... PERRIN ⁴⁾ is er niet mede ingenomen, omdat hij u de dochter van RAMEL heeft toegedacht... ⁵⁾ Hij zal mij er heden over spreken, denk ik, want wij zijn beiden bij CORNE ten eten gevraagd. Met een beleefd voorwendsel zal ik den noodigen tijd weten te winnen. Het zou het best zijn, als gij mij veroorlooft het aanzoek te doen. Ik heb haar tweemaal gezien. Zij heeft een zeer zedig uiterlijk en hare verschijning is wonderlijk schoon. Men spreekt over hare wijze van doen, zooals J. PETIT mij eenmaal zeide, dat hij er geheel door ingenomen was, Vaarwel."

1) Opera, XI, 52, 53. HERMINJARD, VI, 238.

2) Opera, XI, 77 en n. 1. HERMINJARD, VI, 275 en n. 15.

3) ROGET, Bibliothèque universelle, 1875, 449. „VIRET's tweede huwelijk."

4) De kapitein-generaal en weldra het hoofd van CALVIJN's tegenpartij.

5) GALIFFE, Notices généalogiques, I, 459. Er was te *Genève* geen familie „RAMEE".

Is hier wel de schrijver der *Institutie* en der *Commentaren* aan het woord? Kan een sombere asceet deze regels geschreven hebben? Niet voor de eerste maal sprak CALVIJN over het vrouwelijk schoon. Toen hij eene vrouw voor een jongmensch zocht, schreef hij FAREL: „Ik ken er geene, die schoon, fatsoenlijk is en die eene huwelijksgift medebrengt.” Hij wilde een ander zijne onbaatzuchtigheid niet opleggen. Toch noemt hij FAREL twee schoone en welopgevoede meisjes.¹⁾

Omtrent het middagmaal bij CORNE schrijft hij: „Bij het einde van het maal kwam het huwelijk ter sprake, gelijk ik het u had voorzeggd. Maar D. D'ARLOD, wiens hulp ik ingeroepen had, zeide, dat het reeds eene beklonken zaak was. Hierop is onze vriend PERRIN van de tafel opgestaan en heeft, gelijk gewoonlijk, zijne verontwaardiging lucht gegeven. Zich met zijn geheele lichaam bewegende, sprak hij: „Wat, zal hij dat meisje van zulk eene minne geboorte trouwen? Had men voor hem niet eene van betere familie kunnen vinden? Ik houd hen, die deze zaak hebben geleid of zich er in hebben gemengd, voor slecht en misdadig.”

De burgers der XVI^{de} eeuw schenen over de beleefdheid dezelfde denkbeelden te hebben als de helden van HOMERUS, AJAX of ACHILLES. CALVIJN zegt nu verder: „Ik was nu wel genoodzaakt, van mijn broeder en zuster te spreken, die het eerst aan dit huwelijk dachten. Maar ik erkende, dat ik de voornaamste medehelper was. Wat D'ARLOD gezegd heeft, dat de zaak haar beslag had, is onjuist. Maar ik ben zoo ver gegaan, dat het niet mogelijk is zonder schande terug te gaan. Ik schaam mij er niet om. En de woede veranderde in lachen... Ik weet, hoe gevaarlijk het is, zijn woord te geven voordat men het karakter van het jonge meisje leerde kennen. Ik aarzel, en weet niet, wat te besluiten. Ziehier een raad, dien ik niet voor verkeerd houd. Als gij wilt, zal ik het aanzoek doen, onder voorwaarde, dat vóór de definitieve verloving gij een onderhoud met het meisje hebt... Van het jonge meisje hoor ik niets dan goeds... Bij de dochter van RAMEL zijn zekere dingen, die ik vrees... Maar het is uwe zaak; doe gij eene keus.” Eenigen tijd later schreef CALVIJN zeer kort: „Spreek maar één woord, en de zaak is in orde. Ik zou zulk een haast niet maken, indien ik niet door zulke uitnemende getuigenissen gedreven werd...”

Daarop is alles opeens afgebroken. Men moet CALVIJN bewonderen, als hij de zaak van zijn vriend bepleit. Hij schreef den 25sten Juli: „Na het lezen van uw brief bezocht ik den vader van het meisje, niet twijfelende, of hij zou toestemmen. Maar zoodra er sprake van was, *Genève* te verlaten, beweerde de vader, dat men hem iets anders had beloofd. Ik hield vol, dat geen belofte met onze instemming gedaan was... Ik toonde aan, hoe dwaas het was, onze kerken te verlaten, om te gaan waar onze vrouwen ons riepen; dat een huwelijk op die voorwaarde ongelukkig moest zijn; dat het een Goddeloos verdrag was, waarin noch gij noch het jonge meisje zoudt toestemmen; en dat het onmogelijk was, van u te vergen, dat gij zulk een schandelijk voorbeeld zoudt geven. Ik voegde er aan toe, dat *Lausanne* niet zoo ver was, dat zijne dochter, telkens wanneer het noodig was, kon komen... Hij

1) Opera, XII, 354, en XVII, 227.

vroeg tijd tot beraad, en den derden dag schreef hij, dat hij van zijne eenige dochter niet wilde scheiden," CALVIJN was daarover zeer verstoord, al had hij zich ingehouden. Aan het einde van zijn brief meldt hij, dat FABRI, predikant te *Thonon*, hem gesproken heeft van eene weduwe, van welke hij zegt, dat zij u zeer behaagt. Als dit zoo is, zal CALVIJN zich verder met niets bemoeien.

Den 12^{den} October schreef VIRET aan CALVIJN, dat hij op het punt is den beslissenden stap te doen. „Ik was wel niet erg op weduwen gesteld, maar daar het moeilijk is alles te krijgen wat men wenscht, moet men wat laten vallen.” ¹⁾ En tegen het einde van 1546 trad hij in het huwelijk met SÉBASTIENNE DE LA HARPE, weduwe van J. CORRAZ, Zij schonk hem zes kinderen. ²⁾

VII.

Men heeft opgemerkt, dat deze opvatting van het huwelijk niet romantisch was. STÄHELIN zegt, dat in dien tijd er minder sprake was van de behoefte van het hart. „Het zijn geen sentimenteele liefdesgeschiedenissen,” zegt LANG; ³⁾ „wij zouden het huwelijk van LUTHER een huwelijk uit berekening noemen.” Is het niet bekend, dat CATHERINA VAN BORA eerst verliefd was op een student uit *Wittenberg*, die, tegen LUTHER's raad, liever eene rijke erfdochter trouwde? LUTHER wilde haar later aan een predikant uithuwelijken. Zij zelve aarzelde tusschen AMSDORF en LUTHER, en deze verklaarde: „In het begin hield ik niet van haar...” ⁴⁾

CALVIJN had, wat men „een antieke natuur” ⁵⁾ genoemd heeft. Hij vergat zijn eigen persoon en bleef aldus ver van het ziekelijk subjectivisme, dat onze zeden en onze literatuur bederft. Hij spreekt slechts van zijne vreugde en van zijne smart, wanneer hij er niet buiten kan. Maar men mag niet besluiten: omdat hij niets uit, gevoelt hij ook niets. In de brieven die wij ontleedden, laat menig woord zien, welk een fijn gevoel hij bezat. Dit zal nog meer uitkomen bij den dood zijner vrouw, want dan blijkt het, welk eene liefde hij negen jaren in zijn hart heeft koesterde.

Men ziet echter, hoe weinig CALVIJN gelijkt op de leugenachtige voorstellingen van zekere voorstanders van den ongehuwden staat der priesters. Men kan beweren, dat in CALVIJN's beschouwingen omtrent het huwelijk de poëzie ontbrak; maar men kan niet ontkennen, dat hij en zijne vrienden kerngezonde karakters waren. Als men beweren wil, dat door hen huwelijken uit berekening werden gesloten, mag men hun toch niet aanwrijven, dat zij eene echtverbintenis om het geld voorstonden.

1) Opera, XII, 360—365.

2) PH. GODET, Pierre Viret, 1892, 34. Niet enkel met VIRET's huwelijk bemoeide CALVIJN zich. Hij schreef in 1548 aan VIRET: „Voor onzen MERLIN wensch ik de uitnemendste vrouw; maar of ik al rondom mij zie, nauwelijks vind ik er eene, aan welke ik hopen of wenschen kan hem uit te huwelijken. Als hij hier kwam, kon hij zelf beter uitzien; dan kon hij zich met mij beraden en vertrouwelijk mij zijne gedachten mededeelen.” Opera, XIII, 42.

3) A. LANG, Das häusliche Leben Calvins (Sonderabdruck aus der Beilage zur Allgem. Zeitung, nos 137, 138, 140, 142 van 16, 17, 20 en 21 Juni 1893), 12.

4) HAUSRATH, 250, 251.

5) A. LANG. Ibid., p. 5.

TWEEDE GEDEELTE.

CALVIJN'S HUWELIJK.

I. Waardig gedragen armoede. — II. „Ineptire liceat.” — III. De pensionaires en het klein Seminarie. — IV. Tijd en viering van het huwelijk. — V. De familie van Idelette. Hare schoonheid. — VI. Wittebroodsweken.

I.

ALVIJN was te *Straatsburg* aanstonds overladen met werk. Hij kreeg daarvoor eerst geen en daarna een bespottelijk klein traktement, gelijk wij zagen. Van Sept. 1538 tot Mei 1539 ontving hij niets, en van Mei af één florijn in de week. Waarvan leefde de reeds zoo beroemde schrijver der *Institutie*? „Voor het oogenblik,” schreef hij 20 Oct. 1538 aan DU TILLET, „kost mijn voedsel mij niets.” Hij at bij een vriend.¹⁾ „In de benoodigdheden behalve

die van mijn mond, zal het geld, dat ik voor mijne boeken krijg, voorzien.”²⁾ Einde Maart 1539 is zijn toestand nog altijd even hachelijk. „De Waldenzische broeders,” schreef hij FAREL, „waren mij eene kroon schuldig. Ik had hun een deel daarvan geleend, en het andere den boodschapper, die met mijn broeder kwam, gegeven . . . Ik heb hun

1) In Oct. 1538 werd hij eenigen tijd in BUCER's huis ontvangen. Hij schijnt niet lang van die gastvrijheid gebruik gemaakt te hebben. LANG, 9. „Hij at bij een gastvrijen ongenoemden vriend.” STRICKER, 39.

2) HERMINJARD, V, 165.

gezegd, die u te geven. Als zij het doen, houd haar dan, opdat mijne schuld bij u vermindere. De rest zal ik, zoodra ik kan, afdoen. Voor het oogenblik ben ik niet in staat, iets te betalen. Ik heb wonderlijk veel buitengewone uitgaven; maar ik moet leven van hetgeen ik bezit, als ik niet tot last mijner broeders wil komen. Ook kan ik niet zoo gemakkelijk voor mijne gezondheid zorgen, als gij het mij in uwe zorgvolle liefde aanraadt." ¹⁾

Hij moest zich dus ontberingen opleggen, die zijne gezondheid schaadden. Hij weigerde echter de hulp van hen, wien FAREL zijn toestand had blootgelegd. Hij is wel verblijd, dat men hem zooveel liefde betoont, maar moet eerst in grooten nood zijn om het aangeboden te aanvaarden. RIHEL, die zijn „boekje" ²⁾ moest drukken, zal hem geven wat noodig is om buitengewone kosten te bestrijden. De opbrengst zijner boeken die te *Genève* zijn, zal hij zijn gastheer kunnen voldoen tot den aanstaanden winter. In de toekomst zal de HEERE voorzien. Het deed hem leed, dat zijne broeders in *Frankrijk* hem vergaten. Niet één hunner bood hem een penning aan. En zij hadden dit zonder schade kunnen doen, want hij zou toch niets aangenomen hebben. DU TILLET maakte hierop eene uitzondering, maar wij zagen, dat CALVIJN op zijn voorstel niet kon ingaan.

In dien toestand bracht één florijn per week geen merkbare verandering. FAREL bleef voor CALVIJN zijn best doen. Den 8sten Mei 1539 schreef FABRI, van *Thonon*, hem: „Wat betreft het geldgebrek van onzen CALVIJN... ik begrijp, dat hij zijn deel der boeken van OLIVETANUS en van zijne broeders wil verkoopen... Niet zonder moeite heb ik van onzen econoom (den ontvanger van *Bern* te *Thonon*) deze tien kronen gekregen als hulp voor onzen vromen CALVIJN." ³⁾ Heeft CALVIJN ook dit aanbod afgeslagen? HERMINJARD meent ⁴⁾ het. Het schijnt, dat de tien kronen minder eene gave dan een voorschot op de opbrengst der verkochte boeken waren.

Wat daarvan zij, CALVIJN bleef geldgebrek hebben. Nu eens vroeg hij FAREL, hem door een boekverkooper van *Neuchâtel* geld te zenden, ⁵⁾

1) Opera, Xb, 332. HERMINJARD, V, 270. De Waldenzen schijnen hunne verplichting niet nagekomen te zijn, want in een volgenden brief zegt CALVIJN, dat het hem spijt, die kroon kwijt te zijn. Ibid., 292.

2) Volgens HERMINJARD, V, 291, 287, n. 2, de 2de uitgaaf der Institutie.

3) 8 Mei 1539. Opera, Xb, 343. HERMINJARD, V, 307.

4) HERMINJARD, V, 307, n. 20.

5) Volgens STRICKER, 41, was dit eene prebende van de kathedraal, waarvan het kapittel Roomsch bleef. Na de mededeeling, dat CALVIJN van de scholarchen 52 florijnen traktement kreeg, zegt SCHMIDT (Jean Sturm, 48): „Weldra kreeg CALVIJN eene vicariale prebende van *St. Thomas* en het burgerrecht." Voor het burgerrecht betaalde hij en hij kreeg geen prebende van *St. Thomas*. Wij hebben daarvoor drie teksten. 1°. De *Annales*, 260, meenen in de maand Juni 1540 twee gedeelten van brieven van JACOB STURM aan de scholarchen te kunnen mededeelen. Er is sprake van, dat CALVIJN in plaats van het kapelaanschap, dat hem 52 fl. opbracht, een vicariaat van *St. Thomas* zou geschonken worden, dat nog minder gaf. Het verschil zou bijgepast worden. Het is de vraag, of er iets van gebeurde. 2°. De tweede tekst is te vinden in BEZA's *Leven van Calvijn*, waarin hij meldt, dat de heeren van *Straatsburg* wilden, dat CALVIJN na zijn terugkeer te *Genève* de inkomsten eener prebende behield, die hem als hoogleeraar toegekend was. Maar CALVIJN wilde daarvan geen penning aannemen. Opera, XXI, 64. 3°. De derde tekst geeft licht. CALVIJN heeft de

dan nam hij FABRI in den arm om den predikant FABRI DE LA FONTAINE te manen de hem verschuldigde kleine som te betalen.

Een oogenblik scheen het, dat zijne positie verbeterde. IJdele hoop! Den 27sten Juli 1540 schreef hij FAREL, dat de scholarchen hem eene prebende van honderd florijnen hadden toegekend, met intrekking van hetgeen hij tot hiertoe genoot. Het kapittel der kanunniken wierp hiertegen op, dat het recht van voordracht den keizer toekwam, — een voorwendsel om CALVIJN uit te sluiten. Hij was dus niet rijker geworden. Van een ton boeken (zoo verzond men ze in dien tijd) sprekend, die de boekhandelaar MICHEL, van *Genève*, aan FAREL moest zenden, verzoekt hij ze te verkoopen. Voor de som van tien batz ¹⁾ of minstens negen, kon hij ze geven; ook voor acht mocht hij ze laten, als men een grooter getal nam.

CALVIJN arbeidde reeds elf maanden, en wanneer de scholarchen geen middelen wisten te vinden om zijn gering traktement te verdubbelen, klaagde hij niet. In een brief aan een intiemen vriend komt geen woord voor, waaruit men kan afleiden, dat hij daarover niet goed te spreken is. Hij schijnt over het feit zelfs niet na te denken. Tegen het einde van zijn verblijf te *Straatsburg* schreef hij wel aan FAREL, dat wat men hem betaalde nauwelijks voor acht maanden genoeg was. En in plaats dat hij daarover klaagde, zeide hij, dat men hem niet meer gaf, omdat men niets van zijne verderé plannen wist. En ten slotte heet het: „Ik heb geen reden mij te beklagen, want ik ben verplicht, mij zelven dien staat op te leggen.” ²⁾

II.

Onze reformator heeft, zonder daaronder gebukt te gaan, deze zorgen gedragen, een last, die zooveel genieën en helden in hun loop gestuit heeft. „Armoede verhindert de beste geesten om hun doel te bereiken,” ³⁾ aldus vertaalde een boekdrukker de oude Latijnsche spreuk: *Summis virtutibus obstat res angusta domi*.

CALVIJN is geen asceet, ⁴⁾ die in armoede behagen schept. Armoede is voor hem een lijden; maar hij draagt dit met eene gelatenheid, die hem boven de armoede verheft. Los van de dingen dezer wereld, verachtte hij ze niet; hij genoot ze zelfs, wanneer hij kon. Maar hij vertrouwde op Hem, Die weet, wat de Zijnen noodig hebben. In het zieke

52 fl. als professor genoten, maar dit was niet eene prebende van *St. Thomas*, doch het inkomen van een kapelaanschap. In 1546 deed CALVIJN in *Genève* van dit kapelaanschap afstand en benoemde daarvoor de scholarchen tot procureurs. Opera, XII, 262.

1) „Ongeveer 9 fr. van ons geld.” HERMINJARD, VI, 256, n. 9. In 1532 gold de Straatsburgsche gulden 5 fr. 50, in 1546 5 fr. 40. De batz heeft in dien tijd eene waarde van 0.37 tot 0.35 fr. De Bernsche batz moet meer gegolden hebben, volgens HERMINJARD 0.90 fr. Deze cijfers zijn ontleend aan HANAVER, *Etudes économiques sur l'Alsace ancienne et moderne*, 1876, I, 497. (Noot van R. REUSS.)

2) 31 Jan. 1541. HERMINJARD, VII, 12.

3) Deze spreuk vindt men op het boekdrukkersmerk van B. BERTON, te *La Rochelle*. Bulletin, 1853, I, 25.

4) Verg. DOUMERGUE, *L'art et le sentiment dans l'oeuvre de Calvin*, 192.

lichaam woonde eene gezonde ziel. In Dec. 1539 woonde hij een gast-maal bij. Hij zelf deelt mede, dat hij lang na acht uur zeer verkwikt was te huis gekomen. Zoo ging CALVIJN zich te buiten! Hij verontschuldigde en beschuldigde zich. „Gij ontvangt dus een brief van iemand, wiens hoofd niet vrij en ledig genoeg was om u te schrijven.”

Daarna sprak hij over zijne financieele moeilijkheden. MICHEL, zijn Geneefsche boekverkooper, schreef hem, dat zijne Institutie (2de uitgaaf) niet verkoopbaar was, en dat hij niet wist, wat met de boeken te doen, die de uitgever te *Straatsburg* hem zeker toevertrouwde. CALVIJN had geantwoord, dat hij honderd exemplaren voor zijne rekening nam, met verzoek, ze FAREL te zenden.

Ten slotte sprak hij nog over eene soort opstand onder de studenten. Er waren reglementen gemaakt, die den studenten geboden, „zich gepast, niet als soldaten te kleeden, geen bals of bruiloften zonder verlof bij te wonen, publieke plaatsen te vermijden, geen wapenen te dragen...”¹⁾ Dit was te veel. De studenten protesteerden. „Van onze Franschen,” schreef CALVIJN, „zelfs onder hen, die bij mij wonen, zijn onderscheidenen geheel gek. Morgen zal men hun zeggen, dat zij moeten heengaan of zich onderwerpen; ik denk, dat zij gaan, waaruit blijkt, met welk eene overtuiging zij hier kwamen.” Maar hij voegde er bij: „Ofschoon men volgens mij iets moest toegeven aan de dwaasheid der menschen. De strengheid moet niet zoo ver gaan, dat het hun niet vergund wordt, in de een of andere zaak dwaasheden (*ineptire liceat*) te begaan.”²⁾ Eene dergelijke uitlating zou men van CALVIJN niet verwachten.

III.

Maar CALVIJN kon niet van den wind leven en daarom ging hij kostleerlingen houden. Deze waren echter over het algemeen even arm, zoo niet armer dan hij. Om de studie te kunnen volhouden, zegt F. BUISSON, moesten zij wonderlijk zuinig zijn en een groot volhardingsvermogen hebben, waarover CALVIJN zelf zich wel verwondert. CALVIJN ziet in zijne kostgangers zijne opvolgers. „Al ben ik jong,” schreef hij 20 Mei 1540 FAREL, „wanneer ik de zwakheid van mijn lichaam zie, heb ik voor hen, die bij ons zijn, zorg, alsof ik reeds oud was.”³⁾ In elk zijner discipelen ziet hij niet den mensch, maar den dienstknecht GODS. „De rest ziet hij bij hen over het hoofd, daar hij weet, dat het doel van elk leven en de grond van elk bestaan GOD is. Is dit koud, droog en hard? Neen, maar veeleer de machtige uitwerking van eene

1) FOURNIER, 34, Reglement voor het Gymnasium van 26 Nov. 1539, en 35.

2) HERMINJARD, VI, 157. Den 29sten Maart 1540 schreef de reformator: „Gij weet, dat men reglementen heeft gemaakt, volgens welke de studenten hunne gewone kleeding moeten dragen, geen degen dragen, hun naam den rector opgeven, enz. Om hieraan te ontkomen, geven zij hunne roeping als letterkundigen op. Maar daar het duidelijk is, dat dit rebellie is, heb ik besloten, dit niet te dulden. Ik heb liever, dat allen heengaan, dan dat de tucht vernietigd wordt.” Het ging om de kerkelijke tucht; CALVIJN wilde ze niet aan het Avondmaal zien. HERMINJARD, VI, 200.

3) HERMINJARD, VI, 231 en 230, n. 1.

gedachte, die al het bijkomstige laat varen, om zich geheel alleen te geven aan de eeuwige waarheid, aan de volmaakte heiligheid." ¹⁾

Tegen het einde van 1538 is er in CALVIJN's huis een eerste groep studenten, MICHEL MULOT, GASPARD CARMEL, HENRI en HUMBERT. Men zal, zegt CALVIJN, het kostgeld door collecten betalen; die kosten zijn vijf batz (ongeveer een Ned. gulden) per week. MULOT kwam van *Montbéliard* uit bewondering voor CALVIJN en uit studielust. Eerst ontried CALVIJN hem, te komen; daarna hechtte hij zich aanstonds aan hem. ²⁾ FAREL, als altijd ongeduldig, wilde, dat zij aanstonds de kerken zouden dienen, omdat er gebrek aan leeraars was. CALVIJN antwoordde, dat hij niet lichtvaardig wilde handelen, uit vrees dat hij slecht onderwezen (*rudes et imparatos*) dienaars zou leveren. Toch besloot hij MULOT in 1539 te laten gaan om eene kerk in het graafschap *Neuchâtel* te dienen. Met de anderen zou CALVIJN naar omstandigheden handelen. CLAUDE (men kan niet aan FERAY denken) al had hij kennis, was niet genoeg onderwezen. GASPARD moest meer degelijke kennis en ervaring opdoen, Van de anderen zou niemand vóór een jaar klaar zijn. ³⁾

Den 29sten Oct. 1539 had er eenige verandering in CALVIJN's leerlingen plaats. Hij groette FAREL van uit zijn geheele huis, en noemde als leden: CLAUDE (FERAY of DE FER), GASPARD (CARMEL), BRITO (denkelijk J. CURIE, Bretanger), dien hij in Februari 1540 liet gaan, al had hij hem gaarne langer willen houden, de leerlingen van CLAUDE (LOUIS en CHARLES DE RICHEBOURG en de jonge MALHERBE), JACQUES (SOREL) met zijn makker EYNARD (PICHON), en CALVIJN's broeder ANTOINE. ⁴⁾

CARMEL was, na de zaak der Placcaten, op de lijst der verdachten van Jan. 1535 geplaatst. Hij was bachelier, dat is onder-meester, van het *De-Rive*-college te *Genève* geworden; na de ballingschap van den principaal begaf hij zich naar *Straatsburg* om zijne studiën te voltooien (Oct. 1538). ⁵⁾ Een jaar later kon hij er zich niet meer van losmaken, al had hij moeite om het geld voor zijn onderhoud te vinden. In 1540 ging hij het college van *Montbéliard* ⁶⁾ besturen. Hij werd predikant van *Parijs*, toen de vreeselijkste vervolging losbarstte (1557). ⁷⁾

SOREL en LE LOUVAT gingen te gelijker tijd heen. SOREL werd predikant te *Valengin*.

LE LOUVAT en THOMAS werden op weg naar *Montbéliard*, toen zij door *St.-Hypolite* gingen, gevangengezet. ⁸⁾ Doch doordat men

1) BUISSON, S. Castellion, 1892, I, 109, 110. Verg. het cap.: „*Straatsburg*. Bij CALVIJN.”

2) Opera, Xb, 274. HERMINJARD, V, 167. Brief van 24 Oct. 1538. MULOT geleek zeer op CALVIJN, wat zijne gevoeligheid betreft. „Hij vreest zoozeer de geringste overtreding, dat hij dikwijls door niets in de war gebracht wordt,” zegt CALVIJN.

3) Brief van 29 Dec. 1538 en niet van 19 Dec. 1539. HERMINJARD, V, 453, 446, n. 1, en 454, n. 30. Opera, Xb, 438.

4) Opera, Xb, 426. HERMINJARD, VI, 117, n. 41—44. Verg. VI, 57, n. 25, en 175.

5) HERMINJARD, V, 115, n. 2, 453, n. 27.

6) HERMINJARD, VI, 30, 156, 161, 204, 222, n. 31.

7) Opera, XXI, Annales, 662.

8) HERMINJARD, VI, 231, n. 5; 390, n. 26; 277, 276, en n. 1. Verg. VI, 207, n. 11, 12, en VII, 30, 31.

krachtig voor hen in de bres sprong, werden zij weder vrijgelaten. De plaats van SOREL werd ingenomen door CASTELLIO, die op zeker oogenblik al de aanvallen van CALVIJN's vijanden zou leiden,¹⁾ en PICHON, CLAUDE FERAY en N. PARENT. CASTELLIO schreef CALVIJN: „Ik heb te *Straatsburg* zeven, hoogstens acht dagen in uw huis verkeerd. Toen wilde een Fransche adellijke dame, jonkvrouwe DU VERGIER, met haar zoon en diens knecht in uw huis komen. Er was geen plaats voor dien knecht, en daarom vroeg 'gij mij bescheiden, heen te gaan. Ik deed dit; ik betaalde mijn kost en scheidde van u als goed vriend. Toen wat later een uwer bedienden, mijn landgenoot CHEVANT, ziek werd, verzorgde ik hem totdat hij stierf, hetgeen weer zeven dagen duurde. Daarna was ik niet meer bij u in pensioen.”²⁾

Deze dame betaalde ongetwijfeld zooveel bij CALVIJN, dat daardoor zijne huishouding loopen kon.³⁾ Zij droeg den titel van Dameselle, welke aan vrouwen van adel toekwam: in 't Latijn vertaald, is dit *Domicella*, dat ook gouvernante beteekent, hetwelk aanleiding heeft gegeven, dat men van één persoon twee heeft gemaakt.⁴⁾

In tegenstelling met PICHON, neemt NICOLAAS PARENT eene belangrijke plaats in deze geschiedenis in. Hij werd door groote liefde voor CALVIJN en door ernstigen studielust gedreven.

„NIKOLAAS en HENRI”, schreef CALVIJN, „studeeren hard. NIKOLAAS vooral is vol vuur.” En toch, voegt hij er bij, „lijden zij grooten honger”. Zooveel vertrouwen stelde CALVIJN in PARENT, dat hij hem den dienst liet waarnemen, toen hij naar het Colloquium te *Worms* moest. De handen werden hem door BUCER en CALVIJN opgelegd. Hij kweet zich uitmuntend van zijne moeilijke taak, schoon steeds gedrukt door geldzorgen. Hij vroeg aan FAREL de drie kronen, die men hem schuldig was, en vroeg er één bij te leen. Hij zou die weldra teruggeven. Maar hij stond bij CALVIJN nog in het krijt.

CLAUDE FERAY is het meest aan CALVIJN verbonden.⁵⁾ Hij was

1) Men weet niet recht, hoe zijn naam te spellen. Hij schreef zelf: „Toen ik, vóór ik te *Straatsburg* u (CALVIJN) ging opzoeken, te *Lyon* vertoefde, gebeurde het, dat iemand mij in plaats van CASTELLIO, CASTALION noemde. Deze naam, doordat hij aan de fontein der muzen herinnerde, beviel mij, en daarom gaf ik den naam van mijn vader op en noemde mij voortaan CASTALIO. (Defensio, door BUISSON aangehaald, I, 26.) Naamsverandering had in dien tijd dikwijls plaats. Men bleef hem echter CASTELLIO noemen. Bij zijn leven verschenen: „de Fransche Bijbel door S. CHATEILLON”, BUISSON II, 359), „Dialogorum sacrorum libri quattuor,” 1562, te *Bazel*, „autore Sebastiano Castellione”. (Ibid., 343.)

2) Defensio adversus libellum cujus titulus est Adversus nebulonem, J. Calvini, ed. van 1578, 26—28. Door HERMINJARD aangehaald, VI, 377, n. 6.

3) FAREL laat haar groeten als: „domicellam Catharinam”, 6 Sept. 1540. HERMINJARD, VI, 297.

4) Vooral is BONNET, Récits, 79, op een dwaalspoor, als hij schrijft: „CALVIJN was te huis bij eene familie DUVERGIER, met eene dienstbode, wier driftige buien hij in een zijner brieven beschreef, terwijl zijne vrienden voor hem eene levensgezellin zochten.” CALVIJN woonde niet bij eene familie DUVERGIER; maar de familie DU VERGIER woonde bij hem. Deze familie had geen dienstbode; de gewaande dienstbode was mevr. DU VERGIER zelve. De brief, waarin CALVIJN spreekt van de driftige buien van mevr. DU VERGIER, werd niet vóór, maar na zijn huwelijk geschreven. Die driftige buien bestonden hierin, dat mevr. DU VERGIER soms te levendig sprak.

5) Opera, Xb, 37, XI, 16, 42, 53, 115—117, 175. HERMINJARD, VI, 29, 174, 225, 240, 371—373; VII, 55 en n. 3.

een Hellenist, die soms den geleerden BEDROT op het Gymnasium verving. Toen de adellijke familie DE RICHEBOURG CALVIJN een onderwijzer vroeg, wees CALVIJN CLAUDE aan; CALVIJN wist den leermeester met zijne drie leerlingen LOUIS en CHARLES DE RICHEBOURG en een hunner bloedverwanten of vrienden, MALHERBE, een plaats in zijne huis te bereiden. CLAUDE werd voor CALVIJN een vriend, een medehelper, bijna een raadsman.

In dit zoo volle huis,¹⁾ bijna nog voller dan dat van LUTHER, bracht CALVIJN IDELETTE en hare twee zonen, die als bruidsschat alleen datgene medebracht, wat de reformator zocht: zachtheid en Godsvrucht. PICHON en PARENT moesten plaats voor hen maken.²⁾

IV.

In het begin van Aug. 1540 trouwde CALVIJN, volgens BEZA op raad van BUCER, met IDELETTE VAN BURE, weduwe van JAN STORDEUR. Zij was „eene ernstige en eerbare vrouw... met haar heeft hij altijd vreedzaam geleefd”.³⁾

BONNET trekt in den volgenden zin alle onjuistheden der historieschrijvers in zake dat huwelijk samen. „Des reformators bruiloft werd Sept. 1540, met *grootte plechtigheid*, in het bijzijn van afgevaardigden van de kerkeraden van *Neuchâtel* en *Valengin* gevierd. Men weet niet, of *Farel* er bij was.”⁴⁾ AUDIN voegt er bij: „Men zong Duitsche en Fransche verzen bij het maal.”⁵⁾

1°. BONNET, STÄHELIN,⁶⁾ BUNGENER,⁷⁾ KAMPSCHULTE,⁸⁾ DARDIER⁹⁾ hebben ten onrechte gezegd dat CALVIJN in September of later trouwde. Dit blijkt uit het feit, dat FABRI 17 Aug. 1540 CALVIJN schreef: „Groet uwe vrouw, die gij, naar wij vernamen, onlangs hebt getrouwd.”¹⁰⁾

2°. De bewering dat het huwelijk met *grootte plechtigheid* plaats had, is ongegrond. Het is niet waarschijnlijk, dat afgevaardigden van *Neuchâtel* en *Valengin* er bij waren. Op 6 Sept. wordt FAREL belast, namens de broeders van *Neuchâtel* CALVIJN met zijn huwelijk geluk te wenschen. Dit zou men niet gedaan hebben, als zij hem reeds gelukgewenscht hadden.

1) Volgens BUISSON moet men bij CALVIJN's pensionnaires voegen PH. BUISSONNIER, van *La Bresse*; FAREL laat een PHILIPPE groeten (HERMINJARD, VI, 297) en denzelfden zou CALVIJN NÂGUELL, in 1547, aanbevelen hebben (Opera, XII, 469); — de broeders ANTOINE en (ESTIENNE?) LA FONTAINE. Met ANTOINE ging CALVIJN zeer intiem om. Opera, XI, 34, 142—144.

2) BUISSON, I, 116.

3) Opera, XXI, 62.

4) J. BONNET, *Récits* etc., 84.

5) *Histoire de la vie et des doctrines de Calvin*, 6de uitg., 1856, I, 306.

6) STÄHELIN, I, 275.

7) F. BUNGENER, *Calvin, sa vie, son oeuvre, ses écrits*, 1863, 217.

8) KAMPSCHULTE, I, 321.

9) *Encyclopédie des sciences religieuses*, art. CALVIN (1877), 536.

10) Opera, XI, 77 en n. 1. HERMINJARD, VI, 275 en n. 15.

3°. Het is haast zeker, dat FAREL het huwelijk inzegende. Hij was den 10den Aug., ¹⁾ toen het huwelijk plaats had, te *Straatsburg*. Hij spreekt zelf van hetgeen hij na zijn terugkeer te *Neuchâtel* verhaalde, en „daarna” werden den 6den Sept. de gelukwensen gezonden. ²⁾

V.

Wie was IDELETTE VAN BURE? De Belgische predikant LENOIR, die van de reformatie in het oude *Luik* studie gemaakt heeft, meent, dat zij uit *Luik* afkomstig was, omdat een LAMBERT VAN BURE, met zes burgers in 1533 om het geloof uit die stad gebannen werd. ³⁾ De herderlijke bezoeken, die CALVIJN aan haar man bracht, hadden hem doen zien, welke deugden zij bezat. Toen zij weduwe was, trouwde hij haar, hoewel zij arm was; hij zag in haar zijn ideaal: zachtheid en vroomheid, verwezenlijkt.

Daarbij was zij schoon (*formosa*) volgens getuigenis van FAREL. ⁴⁾ „Jong en schoon,” verklaarde DE RAEMOND (p. 926). „Ietwat zwart van huid,” zeide AUDIN, ⁵⁾ „volgens de kroniek”; maar welke?

VI.

De wittebroodsweken waren dus voor CALVIJN aangebroken. „O gelukkige man, zoo verrijkt met uwe huwelijksgift, die gij zoo groot wenschet!” schreef hem een vriend. ⁶⁾ Een brief van CALVIJN aan FAREL doet ons zien, welk een geluk er in het jonge huishouden genoten werd. Zes weken na de bruiloft, einde Sept. 1540, ⁷⁾ schreef hij aan FAREL: „Ik antwoord u laat, want toen uw brief mij werd gebracht, was ik zoo verzwakt, dat ik nauwelijks de hand kon oplichten... Opdat ons huwelijk niet te gelukkig zou zijn, heeft GOD haastig onze vreugde getemperd, opdat deze de maat niet zou te buiten gaan.”

„Den 3den Sept. heb ik mij zwaar in het hoofd gevoeld, iets dat mij zoo dikwijls overkomt, dat ik er mij niet al te zeer over veront-

1) Opera, 75 en n. 2, 79. HERMINJARD, 269, n. 10, 275 en n. 15.

2) „Al de broeders wenschen u en uwe vrouw geluk, omdat de Goddelijke ontferming u zoo goedertieren aan elkander verbonden heeft; zij hopen, dat alles zal uitloopen volgens de verwachting, die zij hebben opgevat naar aanleiding van de verhalen, die ik hun deed.” Alleen een ooggetuige kan aldus spreken. HERMINJARD, VI, 289.

3) Bulletin, IX, 1860, 26 en 213. De eerste man van IDELETTE, J. STORDEUR, was uit *Luik*. LEFRANC merkte op, dat een der notarissen der familie CAUVIN, te *Noyon*, DE BURES heette. Er waren te *Noyon* reeds lang DE BURES, en volgens LE VASSEUR moet eene dame van dien naam van de vreeselijke wonderlijkheden, die bij CALVIJN's geboorte plaats vonden, getuige geweest zijn. LEFRANC onderstelt, dat CALVIJN IDELETTE vroeger gekend had.” *La jeunesse de Calvin*, 191 en 205.

4) 28 Aug. 1540. Opera, XI, 78. HERMINJARD, VI, 285 en n. 10.

5) AUDIN, *Vie de Calvin*, I, 305.

6) ANTOINE DE LA FONTAINE. Opera, XI, 143.

7) Opera, XI, 83—84. HERMINJARD, VI, 312—314.

rustte. Toen ik mij den volgenden Zondag in de prediking wat warm had gemaakt, voelde ik de vochten, die mijn hoofd vulden, vloeibaar worden. Voordat ik heenging, greep eene catarrh mij aan, waarvan de voortdurende vloeijing mij tot Dinsdag plaagde. Dien dag ben ik gewoon te prediken. Ik sprak moeilijk, want mijn neus was verstopt en mijne keel was door schorheid als toegeschroefd. Ik voelde eene plotselinge aandoening. De catarrh hield op, maar ontijdig, terwijl het hoofd nog vol was van kwade vochten. Daarbij had ik Maandag een aanval van boosheid. Mevrouw DU VERGIER, wier woord dikwijls meer vrij dan recht is, voegde mijn broeder een beleedigend woord toe. Deze kon dit niet verdragen. Hij werd wel niet boos, maar verliet stil mijn huis, zwerend, dat hij er niet meer in zou komen zoo lang zij er was. En zij, ziende dat ik bedroefd was over het heengaan van mijn broeder, vertrok ook. Haar zoon bleef bij mij. Nu ben ik, wanneer ik door boosheid of door een anderen grooten angst verhit ben, gewoon mij bij het maal te vergeten door meer te eten, dan mij past. Dit gebeurde mij toen..."

Hieruit blijkt, dat CALVIJN zoo gevoelig was, dat eenige woorden tusschen zijn broeder en eene huisgenootte hem zijne zelfbeheersching deden verliezen. Maar men hoore verder. „Nadat ik te veel gegeten had... werd ik daags daarop geplaagd door eene bedorven maag. Ik had mij moeten onthouden van spijs... doch uit vrees, dat de zoon der jonkvrouw mijn vasten zou opvatten als een slinksch middel om hem weg te krijgen, heb ik dit weten te vermijden ten koste mijner gezondheid."

Wij mogen hier wel verbaasd staan. Een aanval van toorn komt hij hem op over een scherp woord. Nu hij daardoor lijdt, wil hij liever zijn toestand erger maken, dan den schijn hebben, alsof hij tegenover een jongmensch niet voorkomend genoeg was.

De gevolgen van dit doen bleven niet uit. CALVIJN werd zwaar krank. Toen hij des Woensdags wilde opstaan, voelde hij zich zoo ziek, dat hij moest erkennen dat hij ziek was. Tot overmaat ven smart werd ook zijne vrouw door koorts aangetast. Toen zij daarvan begon te genezen, werd haar lichaam verzwakt door brakingen en diarrhee.

Door dit alles worden wij wel in het huiselijk leven van CALVIJN ingewijd. Maar wij zullen ook een blik kunnen slaan in zijn hart.

DERDE GEDEELTE.

IDELETTE EN CALVIJN.

- I. De pest. Rouw. Vertrouwing. — II. Idelette te Genève. — III. Idelette's kinderen. — IV. Eene geboorte en een dood. — V. Hoeveel kinderen kreeg Calvijn? — VI. Ziekte van Idelette. — VII. Calvijn bij het sterfbed zijner vrouw. — VIII. Gevoeligheid en zielskracht. — Besluit.

I.

OG zwaarder beproevingen werden CALVIJN opgelegd. Hij moest in 't begin van 1541 het colloquium te *Ratisbonne* bijwonen. Kort na zijn vertrek viel de pest in *Straatsburg*; zijn huis werd niet gespaard; CLAUDE FERAY en LOUIS DE RICHEBOURG stierven; ieder vluchtte.

Den 29sten Maart schreef CALVIJN aan FAREL, dat CLAUDE door de pest stierf en dat drie dagen later LOUIS hem volgde. „Mijn broeder is met

CHARLES ¹⁾ naar een naburig dorp gevlucht. Mijne vrouw is naar haar broeder gegaan... Bij de bitterheid der smart komt een angstige zorg voor de levenden. Dag en nacht heb ik mijne vrouw voor oogen, die geen raadsman heeft. De rouw van dien uitnemenden CHARLES is zoo vreeselijk groot; hij, die in vier dagen zijn eenigen broeder en zijn onderwijzer, dien hij als een vader liefhad, verloor. Hij heeft zulk een teeder hart. Wat MALHERBE betreft, ik kan niet aan hem denken, zonder de uitnemende jongelieden voor mij te zien, die hem oppassen.” ²⁾

1) De tekst heeft CAROLUS en niet CARDUS. HERMINJARD, VII, 55, n. 5.

2) CASTELLIO verhaalt, dat, toen de geneesheeren geraden hadden, dat de anderen die bij CALVIJN waren, het huis zouden verlaten, hij ze bij zich genomen heeft. *Defensio adversus libellum*, 27, 28. Verg. HERMINJARD, VII, 56, n. 7.

Voor al het verlies van FERAY viel CALVIJN zwaar. Hij was hem bijna een broeder. Als hij dacht, dat hij een raadsman behoefde en hoe zeldzaam de trouw van CLAUDE was, dan kon hij slechts oordeelen, dat GOD hem, door zijn dood, ernstig wilde kastijden voor zijne zonden. ¹⁾ Ook aan VIRET schreef hij een brief, die getuigde van zijne diepe droefheid, zeggende, dat hij zeer geplaagd werd door de gedachte, dat zijne vrouw en zijn broeder in gevaar waren en dat hij niet in staat was hen te steunen of ook maar een weinig te troosten. ²⁾

II.

CALVIJN bleef gespaard; hij mocht zijne vrouw wederzien. Weldra verlieten beiden *Straatsburg*, om zich voorgoed te *Genève* te vestigen.

Wij laten hier de poëtische maar in het algemeen juiste beschrijving volgen, die BONNET van IDELETTE gaf. „Als in de schaduw van den reformator levend, komt IDELETTE voor ons staan in het geheimzinnig halfduister, waarin de heilige vrouwen van *Port-Royal* gehuld zijn... Haar gelaat is dat van eene Christelijke vrouw, die zich wijdt aan alles, waartoe zij geroepen is... Armen bezoeken; bedroefden troosten; de vele vreemdelingen ontvangen die aan des reformators deur kloppen; aan zijne legerstede waken in dagen van ziekte, of „wanneer, hij, overigens goed gesteld zijnde, gelijk hij het uitdrukt, onophoudelijk geplaagd wordt door eene pijn, die hem niet vergunt als het ware iets te doen”... „behalve zijne preeken en colleges, heeft hij in een maand niets gedaan, zoodat hij zich haast schaamt zoo nutteloos te leven...” ³⁾; gastvrijheid aan de vrienden FAREL, VIRET, BEZA bewijzen; hem vergezellen op de weinige wandelingen naar *Cologny*; hem steunen in tijden van ontmoediging; in de eenzaamheid bidden binnen haar huis, als het oproer in de straten der stad huult en van alle zijden moordkreten tegen de predikanten aangeheven worden, — deze zorgen nemen het leven van IDELETTE in beslag.” ⁴⁾

Bijzonderheden daarvan worden ons haast niet gemeld. Daarom deelen wij des te liever het volgende mede. IDELETTE was ondanks hare zwakte naar *Lausanne* gegaan (1548) ⁵⁾ om bij de bevalling van VIRET's vrouw te zijn. CALVIJN vreesde, dat zij tot last geweest was, omdat zij zelve anderer hulp behoefde. VIRET antwoordde: „Hare komst was ons zeer aangenaam en tot grooten troost, vooral voor mijne vrouw, voor wie hare tegenwoordigheid allernuttigst was. GOD vergelde het haar!” ⁶⁾

1) Opera, XI, 174, 175. HERMINJARD, VII, 55, 56.

2) Hij schreef nog aan FAREL (29 Maart 1541, HERMINJARD, VII, 64): „Behaagde het den Hemel, dat gij maar een uur hier waart! Ik ken uwe liefde. Gij zoudt mij in groote droefheid zien. Nacht en dag ben ik in rouw, en ik kan daaraan geen einde zien.”

3) Opera, XII, 319, 320.

4) BONNET, *Récits*, 90, 91.

5) Na 13 Juni. Zie den brief van CALVIJN van 9, van VIRET van 13 Juni, Opera, XII, 712, 714.

6) Opera, XII, 732.

Belangrijker is het volgende, waarbij wij, het is ons slechts éénmaal vergund, een woord van IDELETTE beluisteren. PORRAL, een vriend van CALVIJN, lag op sterven. De predikanten, ook CALVIJN, hadden hem bezocht en waren toen heengegaan. Te twee uur kwam IDELETTE hem bezoeken. „Zij vermaande hem, goeden moed te hebben,” verhaalt CALVIJN, „wat er gebeure, en te denken, dat zij niet toevallig gekomen was, maar geleid door den aanbiddelijken raad GODS, opdat ook zij dienstbaar zou zijn voor het Evangelie.” ¹⁾

Dit is niet van belang ontbloomt. De historieschrijvers stelden IDELETTE voor als de type van eene schuchtere, onderworpen vrouw. ²⁾ Hier treedt zij op als eene vrouw, die CALVIJN steunt, maar op eigen initiatief. Het woord dat zij sprak, evenals datgene wat zij op haar sterfbed deed hooren, roepen het beeld van eene geloovige, energieke vrouw voor onze oogen, die den bejaarden syndicus moed wist in te spreken.

III.

Uit haar eerste huwelijk had IDELETTE een zoon en eene dochter. ³⁾ Het schijnt, dat het, volgens de wijze der Wederdoopers, niet voor de overheid gesloten was. Dit heeft men afgeleid uit een woord van CALVIJN, waarin hij verklaart, dat bij de geboorte van zijn zoon hij de fout van zijne vrouw en van haar eersten man had leeren kennen, en dat men van dit feit gebruik had gemaakt om IDELETTE te belasteren en als publieke vrouw te behandelen. ⁴⁾

Over haar zoon heeft men slechts verwarde berichten; de uitgevers der Opera bevelen deze aan de wijsheid van een OEDIPUS. ⁵⁾ Het blijkt, dat hij niet naar *Genève* kwam, te *Straatsburg* en te *Frankfort* vertoefde, en dat CALVIJN voortdurend belang in hem stelde. ⁶⁾

Men weet helaas meer van IDELETTE's dochter, JUDITH. Zij ging bij hare moeder te *Genève* wonen. Den 11^{den} Febr. 1554 wenschte VIRET CALVIJN geluk met haar huwelijk. ⁷⁾ FAREL zingt bij die gelegenheid

1) Brief van 16 Juni 1542. Opera, XI, 409 en n. 4. HERMINJARD, VIII, 256.

2) LANG, Das häusliche Leben, 31.

3) Behalve een broeder had IDELETTE te *Straatsburg* een bloedverwant, GILLES, die in geldzaken niet altijd „coulant” schijnt geweest te zijn. Opera, XII, 70.

4) Brief aan FAREL van 21 Aug. 1547. Opera, XII, 581 en 580, n. 6.

5) HERMINJARD loste het raadsel op, maar hij kon zijne oplossing niet laten drukken. LANG meent, dat deze zoon de ouderlijke woning ontvluchtte en dat CALVIJN het mogelijke deed om hem terug te krijgen. Hij maakte daarbij gebruik van den dienst van TESCHIUS. BAUDOUIN lastert daarom, wanneer hij IDELETTE na haar dood de woorden in den mond legt: „Zie, of uw stiefzoon leeft; gij hadt te meer hem tot vader moeten zijn, wijl gij hem op uwe manier bekeerd hebt, daar hij uit een Wederdooper geboren was.” Ook beweert deze, dat indien de moeder leefde, zij zou getuigen, dat zij zich dikwijls bij BAUDOUIN beklaagd heeft. Responsio altera, 1562, 117, 118.

6) GUYMONNEUS aan CALVIJN, 28 April 1545. Opera, XII, 70. CALVIJN aan HUBERT, 31 Aug. 1545. Ibid., 154. V. POUILLAIN aan CALVIJN, 16 Nov. 1545. Ibid., 216. CALVIJN aan HUBERT, 24 Jan. 1548. Ibid., 261.

7) „*Gratulor tibi novum filiae conjugium.*” Moet men gelijk de uitgevers der Opera het woord „novum” verklaren, alsof het te kennen geeft dat JUDITH niet voor de eerste maal trouwde, of beteekent het, dat het kort daarvoor gesloten werd? Opera, XV, 22, n. 6.

haren lof, door te schrijven: „Ik kan niets meer in deze Godvreezende jongedochter verlangen; ik wensch haar, u, en haar man en NICOLAAS geluk.” ¹⁾

Zes jaren later bracht zij schande over CALVIJN's huis. CALVIJN zocht, door droefheid overstelp, eenige dagen de eenzaamheid op het land. ²⁾

IV.

Hoeveel kinderen sproten uit CALVIJN's huwelijk met IDELETTE voort? BONNET en LANG zeggen drie; zij zijn echter niet eenstemmig omtrent de data der geboorte en omtrent de bewijsstukken.

Het staat vast, dat de reformator den 28sten Juli 1542 een zoon kreeg. Dienzelfden dag ³⁾ schreef CALVIJN aan FAREL, dat zijne vrouw in nood was en niet zonder gevaar, ⁴⁾ en denkelijk eenige uren later meldde hij VIRET: „Met welken grooten angst ik deze regels schrijf, zal deze broeder u zeggen. Mijne vrouw is ontijdig bevallen, niet zonder groot gevaar. GOD ontferme zich over ons!” ⁵⁾

Den 30sten Juli liet VIRET IDELETTE groeten, welke hij met haar kind ⁶⁾ alle geluk toewenschte. Dit is een antwoord op den voorgaanden brief; het bewijst, dat het kind leefde toen de boodschapper Genève verliet. Maar het leefde niet lang, wellicht hoogstens veertien dagen. ⁷⁾ Den 19^{den} Aug. schreef hij CALVIJN: „Gewis heeft GOD ons eene diepe wonde geslagen door den dood van onzen zoon. Maar Hij is onze Vader; Hij weet, wat goed voor Zijne kinderen is.” ⁸⁾

AUDIN durft van deze roerende verklaring, voorafgegaan door de mededeeling dat zijne vrouw niet kon schrijven, en het haar zelfs zwaar viel een brief te dicteeren, te zeggen: „Dit is alles, ⁹⁾ geen

1) Trouwde zij met een zoon van NICOLAS DE FER? Opera, XV, 71, n. 6.

2) Opera, XIX, 327. LANG, Das häusliche Leben, 34 en n. 3, zegt, dat JUDITH CALVIJN groot verdriet aandeed, maar men weet niet hoe. De uitdrukking *flagitium* laat geen twijfel over. De uitgevers der Opera (XIX, 327, n. 3) zeggen: „Wij weten er niet meer van,” maar ook spreken zij het woord „*adultera*” uit (XXII, 368).

3) 25 Juli schreef BUCER aan CALVIJN: „*Mea exor, ... tuae precatur ut uturum comode gerat et feliciter exoneret suo tempore.*” Opera, XI, 416. HERMINJARD, VIII, 77.

4) „Daar mijne vrouw in nood is en niet zonder gevaar, is mijn geest elders.” Opera, XI, 218. FAREL schreef op dien brief den datum 28 Juli 1542. Ibid., 419, n. 14. HERMINJARD, VIII, 81, n. 26.

5) Opera, XI, 420. HERMINJARD, VIII, 82.

6) De Opera, XI, 422, hebben *fratri* laten drukken. HERMINJARD, VIII, 87, n. 8, leest *foetui*.

7) In zijn brief van 8 Aug. zegt VIRET niets van dien rouw. HERMINJARD, VIII, 87—89. Daarna troostte hij CALVIJN door een brief, dien de reformator 19 Aug. beantwoordde. (Ibid., 109.)

8) Opera, XI, 430. HERMINJARD, VIII, 109.

9) Aldus liet AUDIN hooren: „CALVIJN droeg dit verlies met een al te heidenschen moed. De doopgetuige was reeds gekozen, maar de moeder wondde zich en beviel ontijdig. Twee regels aan VIRET melden ons dit ongeluk: „Mijn broeder zal u mijne droefheid mededeelen, mijne vrouw is ontijdig bevallen van een dood kind; God behoeft ons!” En elders: „GOD heeft ons door den dood van dat kind beproefd, maar een Vader weet, wat Zijn kind behoeft. GOD zij met u! Ik wilde, dat het u vergund werd hierheen te komen; wij zouden den halven dag met elkander spreken.” (I, 306.) Wij merken hiertegen op, dat de Roomsche schrijver: 1°. een *bijzonderheid verzint*, of haar ontleent aan een verhaal van een andere geschiedenis, namelijk, dat de peet reeds gekozen was; 2°. een *dwaze fout begaat*, door: „Dieu nous a

woord meer over het kind, dat GOD hem afnam, den eerstgeborene, dien hij niet kon omhelzen, waarin hij al zijne vreugde en hoop als vader moest stellen." Uit een lateren brief van CALVIJN (21 Aug. 1545) blijkt, dat het kind gedoopt werd met den naam van JACOB.

V.

Volgens BONNET, STÄHELIN en LANG kreeg CALVIJN in 1544 een tweede kind. BONNET en STÄHELIN ¹⁾ beroepen zich op een brief van VIRET, waarvan zij het jaartal verkeerd lezen. Hij is niet van 1544, maar van 1542, d. i. die van 28 Juli aan VIRET. Daarin wordt gesproken van het eerste kind, in 1542 geboren. LANG beroept zich op eene plaats van een brief van FABRIaan CALVIJN, waarin hij zegt: „Wij betreuren, dat het jonge meisje, door den HEERE weggenomen, u ook van een grooten troost beroofde; maar GOD zal een ander nageslacht voor u en voor ons verwekken, als het noodig is." Kan het woord *puella*, dat jong meisje en zelfs jonge vrouw beteekent, gebruikt worden voor een kind van eenige dagen? Dit is zeer vreemd. ²⁾

Dat CALVIJN in 1546 een derde kind kreeg, leidt BONNET af uit een woord van CALVIJN aan DE FALAIS: „Ik dank u nederig voor uw zoo vriendelijk aanbod voor den doop van ons kind." In de Opera staat de noot: „Dat men schijnt verwacht te hebben, maar in elk geval niet leefde." Moet men dit *ons* strikt nemen? CALVIJN noodigde FAREL en VIRET op „onze bruiloft", en toen bedoelde hij toch zijne bruiloft niet. LANG meent, dat het derde kind in 1547 geboren werd. In een brief van dat jaar, 21 Aug., spreekt CALVIJN van de fout van IDELETTE en haar eersten man, die hij opmerkte „bij den doop van onzen JACOB". ³⁾ De Opera zeggen, dat er niet uit blijkt, dat het kind in 1547 gedoopt is. Wij meenen, dat er van den eerstgeborene in 1542 sprake is.

Is het niet opmerkelijk, dat over het verlies van dien eerstgeborene CALVIJN en IDELETTE treuren en dat de vrienden hen daarmede condoleeren? ⁴⁾ Over de twee anderen hooren wij niets, en toch, welk

infligé une blessure grave" te vertalen door: „de moeder wondde zich en daardoor beviel zij ontijdig"; 3°. *twee onwaarheden bevat*, namelijk, dat IDELETTE een dood kind ter wereld bracht en dat CALVIJN zijn kind niet kon omhelzen, terwijl het verscheidene dagen leefde; 4°. *zich schuldig maakte aan laster*, verklarende, dat GOD hem niet verbood zijne smart voor zijn vriend uit te storten, terwijl CALVIJN zeide, dat hij dat juist wél wilde doen, door een halven dag met hem te spreken; 5°. *een valscheid begaat*, door het woord *confabulari*, hetwelk onderhouden beteekent, te vertalen door *confabuler* of gezellig praten, om de droefheid van CALVIJN als min ernstig voor te stellen. (Hier meenen wij, dat de schrijver te ver gaat; de dictionnaires, die wij nasloegen, geven dezelfde beteekenis voor bedoelde woorden aan. Vert.)

1) STÄHELIN, I, 277. Hoe weten STÄHELIN en BONNET, dat het eene dochter was?

2) Opera, XI, 680. HERMINJARD, IX, 171, n. 18.

3) Opera, XII, 204, 580 en n. 6.

4) JAN STURM schreef hem: „Ik betreur het, dat uw kleine niet geleefd heeft. Toch is het iets *quod te virum esse declararis et expectes alterum partum*." De bedoeling is, dat eene nieuwe zwangerschap bij IDELETTE niet uitgesloten was. „Het is, alsof ik al een kleinen CALVIJN in uwe woning zag. Ik heb hem niet gezien, maar ik stel mij zijne gedaante voor als dat van uw klein kind." 29 Oct. 1542. Opera, XI, 460. HERMINJARD, VIII, 170.

eene beproeving, indien de teleurstelling twee- of driemaal had plaats gehad!

Daarenboven zegt BEZA, dat GOD IDELETTE tot zich nam „zonder eenig kind gehad te hebben”. In de tweede uitgaaf zegt hij: „zonder eenig kind, want al had zij een zoon van hem, zoo stierf deze aanstonds.” ¹⁾ Ook hebben wij eene formeele verklaring van CALVIJN. De vijanden van CALVIJN hebben gemeend, een bewijs voor den vloek, die op den reformator rustte, af te leiden uit het feit, dat hij geen nakomelingschap had, „opdat het leven van zulk een schandelijk mensch niet werd voortgeplant”, zegt een Jezuïet. BAUDOIN heeft dit het eerst geopperd, en hem antwoordde CALVIJN: „GOD schonk mij een zoontje; Hij nam het weg. Deze rekent onder de dingen, die hij mij verwijten mag, dat ik geen kinderen heb. Ik antwoord, dat ik in de Christenheid mijne kinderen bij tienduizenden tel.” ²⁾

Het getuigenis van CALVIJN en BEZA is afdoende.

VI.

De ontijdige bevalling van IDELETTE had hare gezondheid geknakt. Haar geneesheer, TEXTOR, schreef dit zelf aan CALVIJN. ³⁾ Hij was te *Mâcon* en de pest woedde te *Genève*.

IDELETTE scheen te herstellen. Doch in 1535 was zij aan den rand des grafs. CALVIJN nam uit naam zijner vrouw, die op het ziekbed lag, afscheid van DE FALAIS. Begin October was de crisis voorbij. Den 13^{den} schreef CALVIJN aan FAREL: „Mijne vrouw beveelt zich in uwe gebeden en in die uwer familie aan, want zij worstelt nog vreeselijk tegen de ziekte. Wij hebben echter dezen troost, dat zij één been uit het graf schijnt getrokken te hebben. Zij heeft nog geen kracht en lijdt veel pijn.” Vijf dagen later schreef hij VIRET, dat zijne vrouw in beterschap toenam, al bleef zij hoesten. In November had zij elken dag koorts. Toch hoopt CALVIJN, dat zij langzaam zou aansterken.

IDELETTE herstelde niet, haar lichaam was gebroken. Den 23sten Dec, 1547 zeide CALVIJN tot VIRET: „Mijne vrouw lijdt als de uwe aan eene slepende ziekte. Ik vrees iets droevigs.” ⁴⁾

Zes maanden later is CALVIJN's vrees niet geweken. Hij schreef 20 Aug. 1548 aan VIRET, dat zij „aan eene langzame ziekte leed, waarvan hij het einde vreesde”. Zijn voorgevoel bedroog hem niet. De ziekte ging steeds door. In het begin van 1549 had CALVIJN weer wat moed. „Wellicht zal de HEERE doen, wat wij hopen,” schreef hij. Maar den 10^{den} Maart was IDELETTE bedlegerig. ⁵⁾ Het was het einde.

1) Opera, XXI, 32, 62.

2) Opera, IX, 576, „*Responsio ad Balduini convicia*.” Opusculs, 1987.

3) Brief van 19 Dec. 1542. Opera, XI, 476 en n. 2. HERMINJARD, VIII, 224 en n. 7.

4) Opera, XII, 174, 184, 190, 193, 209, 241, 638.

5) Opera, XIII, 31, 39, 104, 163, 215.

Tevergeefs verdubbelde TEXTOR,¹⁾ de geneesheer, zijne zorg. Den 29sten Maart werd IDELETTE tot GOD genomen.²⁾

VII.

Laat ons met CALVIJN haar sterfbed naderen.

„Ik doe alles, wat in mijn vermogen is, om niet geheel door droefheid overstelt te worden. Mijne vrienden omringen mij en verzuimen niets, wat eenige verlichting kan brengen voor het lijden mijner ziel.

„Toen uw broeder heenging, wanhoopte men reeds aan haar behoud. Toen Dinsdag alle broeders tegenwoordig waren, kwam het hun goed voor, gemeenschappelijk te bidden... ABEL vermaande haar tot geloof en geduld. Zij gaf met een enkel woord te kennen (zij was reeds geheel gebroken), wat zij in het hart had. Daarbij voegde ik eene opwekking, die in overeenstemming met den ernst van het oogenblik was...³⁾

„Zij was zoo groot van ziel, dat zij de wereld scheen verlaten te hebben. De dag, waarop zij hare ziel den HEERE gaf, richtte onze broeder BOURGOING Godvruchtige vermaningen tot haar, waartusschen zij uitroepen deed hooren, die deden beseffen, dat haar hart boven de aarde verheven was. „O heerlijke opstanding!” sprak zij. „GOD van ABRAHAM en van al onze vaders, nog nooit is een der geloovigen, die in U gehoopt hebben, bedrogen uitgekomen. Ook ik zal hopen.”

„Deze woorden ontsnapten haar meer, dan dat zij ze uitsprak. Zij gebruikte niet de woorden der anderen,⁴⁾ maar zij sprak met enkele woorden uit, wat in haar hart omging.

„Te zes uur moest ik uit. Toen zij te zeven uur naar elders was overgebracht, begon zij het bewustzijn te verliezen. Gevoelende, dat de stem haar begaf, zeide zij: „Laat ons bidden, bidt allen voor mij.” Toen ben ik in huis teruggekeerd. Zij kon niet meer spreken, maar door teekenen gaf zij hare ontroering te kennen. Ik sprak eenige woorden over de genade van CHRISTUS, van de hoop des eeuwigen levens... en ik zonderde mij af om te bidden. Met een stil gemoed volgde zij de gebeden en luisterde naar de vermaning (*ad doctrinam*, welk een woord op dat oogenblik! De leer, dit was het geheim van het leven en het sterven van die mannen en vrouwen). Vóór acht uur blies zij

1) Opera, XIII, 598. „De nagedachtenis mijner vrouw,” schreef CALVIJN aan TEXTOR, „herinnert mij dagelijks, hoeveel ik u schuldig ben... en dewijl gij geen andere belooning hebt willen aannemen, heb ik uw naam als getuigenis aan uwe welwillendheid te mijnen opzichte op deze commentaar geschreven.” Opdracht van de Commentaar over II Thessalonicensen.

2) RUCHAT, Histoire de la Réformation de la Suisse, V, 580, BONNET, Récits, 96, en STÄHELIN meenen, dat zij den 6en April stierf. In de tweede uitgaaf van BEZA's Leven van Calvijn staat: „In 1549 stierf zijne vrouw in de maand Maart.” Opera, XXI, 71. BEZA heeft gelijk, zooals blijkt uit Opera, XIII, 228, vergeleken met Ibid., 226, n. 1.

3) Daarna deelt CALVIJN het gesprek mede, dat hij met zijne vrouw over hare kinderen hield. Volgens den brief aan VIRET werd dit drie dagen vóór haar dood gevoerd.

4) Een nieuw bewijs, dat IDELETTE geen onbeduidend karakter was.

kalm den laatsten adem uit, zoodat de aanwezigen niet konden zien of zij nog leefde dan wel reeds gestorven was. En nu overwin ik (*devoro*) mijn leed, zoodat ik den arbeid, aan mijn ambt verbonden, niet afbreek . . . GOD roept mij tot anderen strijd. Vaarwel, broeder en uitnemende vriend! De HEERE sterke u door Zijn Geest, en ook mij in deze groote smart, die mij zeker zou gebroken hebben, indien Hij mij niet van uit den hemel Zijne hand had gereikt, Hij, die de verslagenen opricht, de zwakken sterkt en de vermoeiden verkwikt."

Wij hebben ook den brief te lezen, dien hij aan VIRET schreef, den verhevensten en roerendsten, die ooit uit CALVIJN's pen vloeide. „Ofschoon de dood mijner vrouw mij zeer bitter geweest is, zoek ik zooveel mogelijk mijn leed te bedwingen. Mijne vrienden helpen mij om strijd. Maar zij en ik slagen daarin niet zoo, als wenschelijk was: En toch, het weinige dat ik verkrijg, sterkt mij aldus, dat ik het haast niet kan uitdrukken. Gij kent toch de teergevoeligheid of liever de weekheid van mijn hart. Zonder groote inspanning zou ik mij niet zoo hebben kunnen houden."

CALVIJN sprak daarop uit, hoeveel hij verloor. „Zeker is de reden van mijne droefheid geen gewone. Ik heb mijne uitnemende levensgezellin verloren, die desnoods mij vrijwillig, niet alleen in ballingschap en ellende, maar zelfs in den dood zou gevolgd zijn. Zoo lang zij geleefd heeft, was zij de getrouwe helpster in mijn dienst. Nooit heb ik door haar het minste beletsel ondervonden."

CALVIJN verhaalt hierop ook aan VIRET, wat er op het laatst van IDELETTE's ziekte had plaats gehad. Om haar man niet te bezwaren, had zij nooit uitgesproken, dat zij dacht dat zij ging sterven; daarom had zij ook niet gesproken over hare kinderen. CALVIJN kwam haar hierin te gemoet, ¹⁾ en daarom beloofde hij drie dagen vóór haar dood, zijn plicht tegenover hen niet te zullen verzaken. „Ik heb ze reeds den HEERE aanbevolen," antwoordde zij aanstonds. CALVIJN zeide: „Dit verhindert niet, dat ik over hen zal waken." IDELETTE hernam: „Ik weet, dat gij hen niet zult verwaarloozen, van wie gij weet dat zij GODE bevolen zijn." ²⁾ Eene vrouw, die er op aandrong, hem over hare kinderen te spreken, kreeg ten antwoord: „Het komt er op aan, dat zij vroom en heiliglijk leven. Bij mijn man behoeft er niet op aangedrongen te worden, dat zij in eene zuivere leer en in de vreeze GODS worden onderwezen. Als zij vroom zijn, vertrouw ik, dat hij vrijwillig hun tot een vader zijn zal. Indien niet, dan zijn zij niet waard, dat ik iets voor hen vraag." ³⁾

Verhevene, eenvoudige woorden! CALVIJN voegt er bij: „Deze grootheid van ziel zal meer bij mij uitwerken dan honderd aanbevelingen." ⁴⁾

1) „*Quia timebam ne intus curam premendo se frustra cruciaret.*" Opera, XIII, 231.

2) „*Si Domino curae erunt, scio tibi fore commendatas,*" schreef hij FAREL.

3) Door haar dood leed zij niet onder de schande harer dochter.

4) Opera, XIII, 230, 231. BONNET zegt, dat in dagen van strijd CALVIJN de kalmte zijner ziel terugkreeg bij zijne zachte, moedige vrouw, die haar plicht nooit verzaakte. Toen de sombere dagen van worsteling met BOLSEC, SERVET, GENTILIS aanbraken, miste hij den goeden raad en den zachten invloed zijner vrouw. (*Récits*, 99.) LANG zeide: „De stille invloed, dien zij op den reformator oefende, was niet gering. Haar dood had op het leven

VIII.

Zeven jaren verliepen. CALVIJN bleef getrouw aan de gedachtenis der bijzondere vrouw, die hem zoo waardig was. Hij vertroostte een zijner vrienden, die een zelfde beproeving, welke hij nooit vergat, ondervond. Hij schreef hem een brief, waaruit men gevoelen kon, als hij het zelf niet te kennen gaf, dat hij uit ervaring spreekt. „Welk eene wond, welk eene smart heeft u de dood van uwe uitnemende vrouw aangedaan! Ik spreek uit ondervinding. Want ik herinner mij, hoe moeilijk het mij vóór zeven jaar was, zulk een rouw te boven te komen.”

Welk een geloof: „Wij ontnemen GOD Zijn recht, wanneer wij niet de onzen naar Zijn welbehagen laten leven of sterven.” „De bewonderenswaardige voorzienigheid Gods scheidt ons in deze wereld, om ons eenmaal in Zijn hemelsch koninkrijk te hereenigen... En het is geen geringe troost, al is het, dat het vleesch er nog meer van huivert, als men zoo met zijne vrouw geleefd heeft, dat men liever met haar wil leven, wanneer men deze wereld moet verlaten.”

Zoo was het huwelijk van CALVIJN met IDELETTE geweest, en omdat de reformator zulk een groot geluk verloor, was het een heerlijke triumpf voor het Evangelie, dat hij zijne beproeving dragen kon gelijk hij het deed. Zijn vrienden kwam dit als een wonder der Goddelijke genade voor.

Dit leert ons VIRET's antwoord aan CALVIJN. Hij schreef, wel te weten hoe gevoelig zijn vriend was. Daarom, toen hij hoorde, hoe hij zijne smart droeg, wilde hij hem meer gelukwenschen dan vertroosten. VIRET speurt hier het werk van den HEILIGEN GEEST, die Zijn naam van Trooster te recht draagt. Hij wees er op, dat CALVIJN de slag die hem trof, wel zeer zwaar zou vallen, daar hij steeds in anderer leed als zijn eigen deelde. ¹⁾ VIRET herinnerde zich, hoe hij terneergeslagen was, toen hij zijne vrouw verloor; maar CALVIJN was zóó ver van gebroken en verzwakt, dat hij anderen door zijn voorbeeld sterkte...

Zoo gaf CALVIJN het voorbeeld van teederheid en kracht. Ja, waarlijk, geloof en leven waren bij hem één. Toen men hem, zonder zich een oogenblik zwak te toonen, zag handelen en de zaken der Kerk besturen, toen de smart zijn hart verscheurde, was ieder met bewondering vervuld. ²⁾

van CALVIJN grooten invloed.” Hij meent, dat dit vermoeden bijna zekerheid wordt, als men de gebeurtenissen vóór en na IDELETTE's dood vergelijkt. Daarvóór had alleen de veroordeeling van GRUET plaats. Daarna de uitdrijving van BOLSEC, de dood van SERVET en de onderdrukking van het oproer van 1555. Wij kunnen niet zien, dat IDELETTE in CALVIJN's latere houding verandering had kunnen brengen. (*Das häusliche Leben*, 311.) Door geen enkel stuk kunnen de onderstellingen van BONNET en LANG gerechtvaardigd worden. Zij zijn even vleiend voor IDELETTE als onrechtvaardig ten opzichte van CALVIJN.

1) CALVIJN schreef VIRET bij de ziekte van diens vrouw, dat hij even ongerust was, alsof zij zijne vrouw of dochter was. *Opera*, XII, 252.

2) *Opera*, XIII, 233, 234.

VIERDE HOOFDSTUK.

DE LITURGIE.

EERSTE GEDEELTE.

DE KUNST EN HET CALVINISME.

I. Is er in het Calvinisme plaats voor de kunst? — II. Oorsprong der kunst volgens Calvijn. — III. De kunst eene gave Gods. — IV. De kunst der wel-sprekendheid. — V. De schilderkunst. — VI. De muziek.

I.

E geschiedenis van de Calvinistische liturgie brengt ons er toe, vooraf de vraag te stellen: Wat dacht CALVIJN van de kunst? De liturgie is toch een deel van de religieuze kunst. Men heeft de Reformatie beschuldigd, de ontwikkeling van de kunst te hebben tegengestaan. MAIMBOURG beweerde: „Het Calvinisme is slechts het geraamte van eene religie, zonder sap, noch zalving, noch versiersel, noch iets dat de devotie uitdrukt en

inspireert... CALVIJN heeft, in overeenstemming met zijn temperament, een drogen Godsdienst uitgedacht.” ¹⁾

De vrijdenker VOLTAIRE stemde hierin met den Jezuïet MAIMBOURG overeen. Hij sprak van „de rijke, trotsche, huichelachtige stad, waar men slechts rekent en nooit licht, bal en komedie haat, waar als eenig genoeg de antieke verzen van den goeden DAVID gezongen worden, meenende, dat GOD in slechte verzen behagen schept, waar

1) MAIMBURG, *Histoire du Calvinisme*, 1682, 70, 71.

de harde aard der predikanten op aller gelaat somberheid legde." ¹⁾

Twee Protestantsche schrijvers, de twee laatsten die over dit onderwerp handelden, uitten dezelfde gevoelens. DOUEN schreef: „CALVIJN was een droge en harde geest, een logisch redeneerder en intellectuaal bij uitstek, die de warmte van hart miste, welke LUTHER zoo bemind maakte." ²⁾ De reformator, dien *Frankrijk* noodig had, was MAROT! Het dogmatisme, dat deze schrijver CALVIJN verwijt, was: „Anti-liberaal, anti-artistiek, anti-menschelijk, anti-christelijk!" COURTOIS is de echo van velen, als hij verklaart, dat CALVIJN „een heiligen afkeer toonde van alles, wat kon gelijken op het brengen van de kunst op het terrein van den Godsdienst". „CALVIJN, die geen musicus was, vervolgde de harmonie met eene strengheid, die wellicht niet minder schadelijk voor de Reformatie was, dan de terechtstelling van SERVET." ³⁾

Men werd zoo gewoon zulk een oordeel te vellen, dat het eene gemeenplaats geworden is. MÜNTZ heeft deze ontwikkeld in een artikel in de *Revue des Revues*, waarin hij toornst tegen den „hoogmoedigen, wreeden CALVIJN", den fanatieksten van de leiders der Reformatie, die een verdord hart had, in wiens oog schoonheid slechts een voorwerp van afgoderij was. Behalve een paar Platonische concessiën, is niet te ontdekken dat de schrijver der *Institutie* eenig belang in welke kunst ook stelt. ⁴⁾

Deze gemeenplaats is ook door BRUNETIÈRE saamgevat in de woorden: „De afkeer van de kunst moest een der wezenlijke kenmerken van den geest der Reformatie in het algemeen en van de Calvinistische in het bijzonder blijven." ⁵⁾

II.

Daartegen merken wij op, dat CALVIJN zijne leer van de *gemeene gratie* op de kunst heeft toegepast en door de kunst heeft toegelicht. Krachtens die gemeene gratie heeft GOD de menschen, die niet het voorwerp zijn Zijner particuliere genade, niet aan zich zelven overgelaten; het bewijs daarvoor is, dat GOD bijzonder aan het geslacht van KAÏN de uitvinding der kunsten en van andere dingen, die tot algemeen gebruik en gemak van dit leven dienen, schonk; eene gave, die niet te verachten, maar waarom GOD te prijzen is.

De tekst luidt aldus: „Het is wonderlijk, dat dit volk, dat van alle deugd was afgeweken, heeft uitgemunt in zulke genadegaven (*non*

1) VOLTAIRE, *La guerre civile de Genève*, uitg. van 1775. Losse stukken, III.

2) O. DOUEN, *Clément Marot*, I, 377, 386.

3) D. COURTOIS, *La musique sacrée dans l'Eglise réformée de France*, 1887, 32, 70. DOUEN, Artikel: „Kerkgezag", *Encyclopédie des sciences religieuses*, III, 51.

4) E. MÜNTZ, „Het Protestantisme en de kunst" (*Revue des Revues*, 26 Maart 1900); E. MÜNTZ en N. WEISS, „Het Protestantisme en de kunst" (*Semaine littéraire de Genève*, 14 April, 2, 16, 30 Juni, 7 Juli); N. WEISS, „De kunst en het Protestantisme" (*Bulletin du protestantisme français*, 15 Oct. en 5 Dec. 1900).

5) BRUNETIÈRE, „L'oeuvre littéraire de Calvin", *Revue des deux mondes*, 15 Oct. 1900, 900.

poenitendis dotibus) boven allen die uit ADAM zijn gesproten..., opdat wij zouden weten, dat GOD niet aldus KAIN heeft vervloekt, dat Hij niet eenige genadegaven in zijn nakomelingschap gelegd heeft... De kinderen van KAIN zijn wel van den Geest der wedergeboorte verstoken, maar toch hebben zij niet te verachten gaven ontvangen."

Voorts zegt CALVIJN over de gemeene gratie: „De ondervinding aller eeuwen bewijst, dat GOD eenige lichtstralen, die het tegenwoordige leven betreffen, op de ongeloovigen werpt, en tegenwoordig zien wij, hoe er uitnemende geestesgaven zijn, die over het geheele menschedom verbreid zijn. Zelfs de wetenschap is ons toegekomen van de heidenen. Wij moeten erkennen, dat wij van hen ontvingen de astronomie, de geneeskunde, de politieke orde en de andere deelen der wijsbegeerte." Aldus zijn de meest vervloekte menschen „kennelijke getuigen der Goddelijke goedheid geweest".

De waarde van CALVIJN's getuigenis omtrent de kunst mag niet overdreven en niet verkleind worden. „Hoewel de uitvinding van de harp ¹⁾ en andere instrumenten meer tot wellust en vermaak dan tot noodzakelijkheid dient, moet men ze toch niet geheel overbodig houden, en verdient ze nog minder te worden veroordeeld. Waar is, dat men het vermaak (*voluptas*) dat niet met de vreeze GODS en met het gemeen nut der maatschappij overeenstemt, moet veroordeelen." CALVIJN veroordeelt dus niet alle vermaak, maar alleen dat, hetwelk in tegenspraak is met de vreeze GODS en nutteloos is voor de andere menschen. „Maar," zoo vervolgt de reformator, „de muziek kan bij de oefening van Godsvrucht dienst doen en den menschen voordeelig zijn, mits de verkeerde aanlokselen daaruit weggenomen worden, en zij niet dient tot ijdel vermaak, dat de menschen van betere oefeningen afhoudt, om ze te vervullen met ijdelheid."

III.

Hij, die meent, dat de kunsten, uitgevonden door ongeloovigen, daarom uit een Godsdienstig en zedelijk oogpunt van onwaarde zijn, wordt door CALVIJN weerlegd. In de Commentaar op Exodus XXXI: 2 zegt hij: „Alle kunsten komen uit GOD voort, en moeten voor Zijne uitvindingen gehouden worden." En in zijne uitlegging van Jesaja XXVIII: 29 voegt hij er bij: „Niet alleen de landbouw, maar alle voor den mensch nuttige kunsten zijn gaven GODS... De profeet leert, dat men moet erkennen, dat al deze kunsten van GOD zijn, die daarvan de Bewerker en eenige Meester is... Hoe moet men dan oordeelen over de geneeskunde, de rechtsgeleerdheid, de sterrenkunde en andere? Moeten wij GODS goedheid niet in dezen erkennen?" ²⁾

1) E. MÜNTZ, „Het Protestantisme en de kunst" (*Revue des Revues*, 15 Juli 1900, 137), bracht de bedenking in: „Men meent uit verschillende plaatsen over de „arts et les sciences libérales" te kunnen afleiden, dat CALVIJN de kunst bewonderde, terwijl de reformator onder de „arts libéraux" in de eerste plaats de geneeskunde, rechtsgeleerdheid, astronomie enz. verstond. Zoo speelt men met woorden." De verklaring omtrent de harp weerlegt deze tegenwerping. Van de kunsten sloot CALVIJN de fraaie kunsten niet uit.

2) Opera, XXIII, 99, 10; XXV, 58; XXXVI, 483, 484.

IV.

CALVIJN leert dus, dat de kunsten zijn: *benedictiones Dei; divinae lucis radii; praeclara spiritus dona; excellentes gratiae, divinae inventiones*. Volgens deze hooge opvatting, waardoor de kunst uit de gedachte GODS vloeit, kan CALVIJN wel het misbruik, maar niet het wettig gebruik van de kunst veroordeelen.

Onder de kunsten roemt CALVIJN vooral de letterkunde of, gelijk men toen zeide, de welsprekendheid, welke de reformater meesterlijk beoefende.¹⁾ In zijn geschrift tegen SERVET lezen wij: „Het is ongeijmd, dat het geloof gegrond zou zijn op de menschelijke welsprekendheid. Doch als iemand, vrezend dat de welsprekendheid van hen, die daarvoor eenige gave hebben, of dat de wetenschap van hen, die daarmede begaafd zijn, het geloof zou te niet doen, allen geletterden ging verhinderen te prediken, zou hij dan GOD en de gaven Zijns GEESTES niet smaden? JEZUS heeft eerst visschers voor Zijne apostelen gekozen, doch daarna koos Hij andere dienaren, die meer ontwikkeld waren dan de eersten... Laat ons letten op den stijl van JESAJA, die niet alleen zuiver en sierlijk is, maar ook getuigt van hooge kunst, waaruit men kan zien, dat de welsprekendheid het geloof zeer wel dienen kan. Inderdaad heeft CHRISTUS zoowel de wijzen door de ster, als de herders door de stem der engelen geroepen.”²⁾

Bij 1 Cor. I: 1, 17: „Want CHRISTUS heeft mij niet gezonden om te doopen, maar om het Evangelie te verkondigen, niet met wijsheid van woorden, opdat CHRISTUS' kruis niet verijdeld worde,” stelt hij de vraag: „Veroordeelt PAULUS hier de wijsheid van woorden, als in tegenspraak met CHRISTUS?” En het antwoord luidt: „Het zou eene onredelijke zaak zijn, als PAULUS de kunsten geheel veroordeelde, die hij uitnemende gaven GODS noemt, van welke de menschen zich als instrumenten tot onderscheiden goede doeleinden bedienen... Zij zijn ongetwijfeld voortgekomen uit den HEILIGEN GEEST.”³⁾

CALVIJN stelt daarna de vraag, of PAULUS meent, dat er altijd tweespalt zal zijn tusschen het Evangelie en de welsprekendheid? Hij zegt, dat PAULUS tot de Corinthiërs spreekt met „kittelachtige ooren, die hij tot de nederigheid van het kruis wilde terugleiden. Want de HEERE neemt in Zijne school slechts nederigen aan.”

1) CAPUNCULUS verweet hem, dat hij duister maakte wat duidelijk is. CALVIJN antwoordde, dat geleerden en ongeleerden hem prezen om zijne duidelijkheid. Opera XII, 16. Over het geschrift van FAREL: „Het zwaard van het ware Woord,” gericht tegen een libertijn, schreef CALVIJN aan zijn vriend: „Ik heb u nog niet over uw boek geschreven, omdat ik VIRET die zaak opdroeg. Ik heb hem gezegd, dat mijn stijl te zeer van den uwen verschilt om een rechtvaardig oordeel over uwe werken te vellen. Gij weet, hoe hoog ik AUGUSTINUS acht. En toch kan ik niet ontveinzen, dat zijne wijdloopigheid mij mishaaft. Van de andere zijde kan mijne koelheid te gedrongen zijn. Ik wil niet uitmaken, wat beter is, en ik vertrouw mij zelven niet. Volgens mijne natuur wil ik liever de toegevendheid van anderen genieten, dan hen berispen.” Opera, XIII, 335 en n. 3, 374.

2) Opera, VIII, 469. Defensio orthodoxae fidei. Fransche vertaling van 1554, 29, 30.

3) Commentaire sur toutes les Epîtres, C. BADIUS, 1562, fol. 86.

Maar als iemand de leer van het Evangelie door welsprekendheid wil toelichten, moet men dit dan verwerpen, alsof hij de glorie van CHRISTUS verduisterde? Deze welsprekendheid is niet te veroordeelen, welke niet ten doel heeft de Christenen op te houden met een uitwendige woordenpraal, om ze door een ijdel verhaal te bedwelmen, noch om door hare pracht het kruis van CHRISTUS te verduisteren, door een wolk er voor te hangen, maar veeleer om ons tot de kinderlijke eenvoudigheid van het Evangelie te leiden... De GEEST GODS heeft ook Zijne welsprekendheid, maar zij bezit een eigenaardiger natuurlijken glans, of liever een meer inwendigen luister, dan versierselen die van elders genomen zijn... De welsprekendheid die met den GEEST GODS overeenkomt, is niet opgeblazen, en verliest zich niet in ijdele uitvallen, maar is degelijk en vol kracht en kenmerkt zich meer door oprechtheid dan door sierlijkheid." ¹⁾

Schetst CALVIJN hier niet zijn eigen welsprekendheid?

V.

In de Institutie zegt CALVIJN, hoe hij over schilder- en beeldhouwkunst denkt. Doch twee dingen kan hij niet dulden: schilderijen en beelden in de kerken ³⁾ en elke voorstelling van GOD zelve. Hierdoor toont CALVIJN, dat hij niet tegen de kunst, maar tegen Rome's misbruik van de kunst is.

Het schilderen en beeldhouwen zijn gaven GODS, die men wettig gebruiken moet, welke niet geschonden en tot ons verderfaangewend mogen worden. Ook is het ongeoorloofd, GOD door eene zichtbare gedaante voor te stellen, omdat dit met GODS gebod strijdt en de majesteit GODS, die te hoog is voor het menschelijk gezicht, niet door ongeschikte voorstellingen verdorven mag worden. Men kan de beeldhouw- en schilderkunst gebruiken tot herinnering aan hetgeen gebeurd is. Dit heeft zijn nut. Maar er zijn ook beelden en schilderijen zonder historische beteekenis, die tot vermaak dienen. ⁴⁾

Maar CALVIJN veroordeelt niet alle vermaak. De beeldhouwer mag menschen, dieren en zaken voorstellen; de schilder mag zijn penseel gebruiken om historische tafereelen, menschen en landschappen af te

1) *Commentaires sur toutes les Epitres*, BADIUS, 86, r^o en v^o. Opera, XLIX, 320.

2) In den korten inhoud lezen wij, „dat, als men de afgoderij veroordeelt, dit niet is om de schilder- en beeldhouwkunst af te schaffen, maar om het zuivere en wettige gebruik er van te verkrijgen.” Opera, IV, 1195.

3) CALVIJN heeft ondervonden, dat, zoodra er beelden zijn in de kerken, daardoor als het ware eene banier wordt opgericht om de menschen te verlokken tot afgoderij. En al waren de gevaren daarvan niet zoo groot, dan kwam het den reformator voor, dat het niet met de heiligheid der Kerk overeenkwam, om in de kerken andere beelden te ontvangen dan die, welke GOD door Zijn Woord geheiligd had, te weten den Doop en het Avondmaal. Institutie, I, 11, 13.

4) Institutie, I, 11, 12. Opera, III, 135, 136.

malen. Het is, alsof hij een programma schreef voor de Hollandsche kunst in de XVII^{de} eeuw.¹⁾

VI.

Wij komen nu tot de muziek²⁾ en bepalen ons tot het woord, dat CALVIJN voor de verschillende uitgaven zijner liturgie plaatste. Het luidt: „Wij weten bij ervaring, dat het gezang groote kracht heeft om de harten der menschen te bewegen GOD des te krachtiger en te vuriger aan te roepen en te prijzen.”

Zoo sprak hij in 1542. In 1545 voegt hij er bij: „Onder de zaken, die den mensch kunnen ontspannen, is de muziek de eerste of een der voornaamste; wij moeten haar voor eene gave GODS houden... Er is haast niets, dat meer de zeden der menschen kan buigen, gelijk PLATO te recht betoogde. Inderdaad ervaren wij, dat zij eene geheime en als ongeloofelijke kracht heeft, op de een of andere wijze te bewegen.” Wat verder heet het, „dat kwade woorden, gelijk PAULUS zegt, goede zeden bederven, maar wanneer er zang bij is, dringen zij dieper in de harten, het venijn wordt er ingeworpen, gelijk de wijn door een trechter in het vat.”³⁾

Opmerkelijk, dat de schrijvers, die CALVIJN als een vijand der kunst voorstelden, elkander tegenspreken. COURTOIS verklaart, dat genoemde voorrede eene „openbaring” was voor de XVI^{de} eeuw. „Men is verwonderd, dat iemand, die geheel vreemd aan de kunst scheen, zoo juist gevoeld heeft, welke soort van zang bij de Christelijke vergaderingen paste.”⁴⁾ DOUEN zegt:⁵⁾ „Laat men het schoone en sobere woord eens lezen, dat CALVIJN voor MAROT's Psalmberijming plaatste, en men zal zien, hoe zijne denkbeelden nieuw en stout en door en door ernstig waren. Sedert PLATO en AUGUSTINUS had niemand er zoo over gesproken behalve LUTHER; niemand heeft beter den boeienden en heiligenden invloed der muziek begrepen.” Eerst heette het, dat het CALVIJN aan warmte ontbrak, en nu blijkt het, dat CALVIJN over de muziek met meer hart gesproken heeft, dan al zijne voorgangers, behalve LUTHER! MÜNTZ heeft in eene voordracht beweerd: „CALVIJN deed niet alle kunsten in den ban, maar slechts die, welke tot beeldendienst konden aanlokken.” Ook wees hij er op, dat de reformator, door te prediken in de door zijn eenvoud zoo verheven *St.-Pieters-kerk*, getoond heeft, „dat geen lijst hem te schoon was om

1) Men zie DOUMERGUE, *L'art et le sentiment* etc., 1902, in 't bijzonder de tweede lezing, handelend over de schilderkunst.

2) Over de tooneelkunst sprak CALVIJN zich niet uit. Wij zullen zien, dat hij in 1546 verlangde, dat *Genève's* Raad de opvoering van de „*Actes des apôtres*” zou toelaten. Want „men kan niet elk vermaak verbieden”. Hij veroordeelde den heftigen tegenstand zijns ambtgenoots COP zeer. *Opera*, XII, 348 en 356.

3) „*La forme des prières et chantz ecclésiastiques*” etc., 1542. *Opera*, VI, 159, 170. *Epistre au lecteur*.

4) COURTOIS, *La musique sacrée*, 23.

5) DOUEN, II, 363, 364.

Godsdienstoefeningen te omvatten". Deze spreker zag in CALVIJN twee jaar geleden slechts een hoogmoedige, dweepzieke, wreede, onverzoenlijke vijand van beelden; nu ziet hij in hem een „zoo hoogen geest", dat hij, wel verre van de kunst in den ban te doen, de eerste zou zijn, die protesteert tegen „het aan de kunst vijandige streven van zijne zoogenaamde discipelen". ¹⁾

Inderdaad heeft geen reformator de kunst zoo geprezen als CALVIJN.

1) Er is hier aangehaald naar een stenographisch verslag.

TWEEDE GEDEELTE.

DE LITURGIE VAN CALVIJN.

- I. Duitsche en Fransche eeredienst te Straatsburg. — II. Oorsprong der liturgie: Schwarz.
 1. Belijdenis van zonden. 2. Absolutie. 3. Slotgebed. 4. Formulier voor het huwelijk. —
 III. Geneefsche liturgie. — IV. Het beginsel om zich naar anderen te schikken. —
 V. Het zich schikken naar de Lutherschen. — VI. Het zich schikken naar
 de Genève's. — VII. De ware Calvinistische eeredienst.

I.

AN CALVIJN's liturgie beschouwen wij eerst de gebeden, daarna de gezangen.

Een brief van ROUSSEL beschrijft ons den eeredienst te *Straatsburg* in 1525 aldus: „Des Zondags houden zij Avondmaal... Eene tafel staat op eene plaats in de kerk, die in het oog valt. Men noemt die geen altaar, om alle gelijkenis te mijden met hen, die van het Avondmaal een offer maken.

Maar deze tafel lijkt op de gewone altaren. De leeraar nadert haar met het aangezicht en met den rug naar het volk gekeerd. Terwijl aller oogen op hem gevestigd zijn, leest hij enkele korte, aan den Bijbel ontleende, gebeden; daarna zingen allen een psalm. Als de predikant gebeden heeft, beklimt hij den kansel en leest, op eene manier om door allen verstaan te worden, de Schrift, die hij wil uitleggen. Als de preek gedaan is, gaat de prediker weer naar de tafel. Allen zingen de Twaalf Artikelen. Daarna legt hij uit, waarom CHRISTUS ons het Avondmaal gaf.

Terwijl allen communieeren, zingt men het Kyrie Eleison, om voor

de ontvangen weldaad te danken. De predikant gebruikt het laatst het Avondmaal en brengt alles ten einde. Daarna gaat ieder naar huis, om na het middagmaal, ongeveer te twaalf uur, het Woord te hooren, dat een predikant tot het volk richt." ¹⁾

ROUSSEL wees, in een brief aan BRIÇONNET, op het Psalmgezing en op het liefelijke van de vermenging van mannen- en vrouwenstemmen.

Men prees het, dat de Godsdienstoefeningen in het Duitsch gehouden werden. Alles werd verstaan. De diensten waren zoo geregeld, dat men er zes kon bijwonen. GERBEL schreef aan JONAS in 1524, dat men zich niet kon herinneren de kerkbanken zoo gevuld gezien te hebben met een volk, dat begeerig was naar onderwijs. Het gedruisch der opkomende schare is zoo, dat men denkt, dat er een bisschop gewijd wordt. In 1528 moest echter WOLHARDT aan FAREL schrijven: „Het meerendeel is al verzadigd." ²⁾

Laat ons dezen dienst met dien van CALVIJN, in 1539 ingesteld, vergelijken. Des Zondagsmorgens komt na de Invocatie de „belijdenis van zonden", gelijk die in de Franche kerken nog gebruikt wordt. Dus niet BEZA heeft dat gebed het eerst in 1561 te *Poissy* gebeden. De liturgie zegt voorts: „Hierop spreekt de dienaar eenig Schriftwoord om de consciëntiën te vertroosten, en doet de vrijspraak aldus hooren," enz. De kerk zingt hierop (de geboden der eerste tafel); vervolgens zegt de dienaar: „De HEERE zij met u! Laat ons bidden." Een kort gebed volgt, om den HEERE te vragen „Zijn heiligen wil aan Zijne arme knechten bekend te maken". „Terwijl de kerk zingt (de geboden der tweede tafel), beklimt de dienaar den kansel," waaruit blijkt, dat hij tot hiertoe voor de Avondmaalstafel stond. De predikant doet een gebed, dat eindigt met het Onze-Vader. — Preek. — Lang gebed, gelijk wij het nog met eenige wijziging hebben. „Hier geeft de dienaar eene korte uitlegging van het Onze-Vader, en als deze geëindigd is, zingt men een Psalm, waarna de leeraar de gemeente laat gaan met den hoegepriesterlijken zegen." ³⁾

Een jonge Antwerpenaar, die in 1545 te *Straatsburg* woonde, kreeg dezelfde indrukken, die ROUSSEL twintig jaren te voren had. Ook hij

1) ROUSSEL aan N. LE SUEUR, te *Meaux*; van *Straatsburg*, Dec. 1525. HERMINJARD, I, 412.

2) Men zie L. BÜCHSENSCHÜTZ, *Histoire de liturgies en langue allemande dans l'Eglise de Strasbourg au XVIe siècle*, 1900, 94. ERICHSON, *Die calvinische und die altstrassburgische Gottesdienstordnung*, 1894, 26. In 1539 verscheen: *Aulcuns Pseaulmes et Cantiques mys en chant*, 1539. Dit was nog geen liturgie. Deze kwam later; geen exemplaar bleef er van over. CALVIJN's opvolger, BRULLY, bezorgde eene nieuwe uitgave: „*La manyere de faire prières aux églises francoyses...*" 1542. Aan het slot stond: „*Te Rome* op bevel van den paus gedrukt, door TH. BRÜSZ, Duitscher, 15 Febr." De drukker was denkelijk KNOBLOCH, van *Straatsburg*. Het was een list. Deze liturgie is de Pseudo-Roomsche genoemd. Het enig bekende exemplaar is in bezit van den heer STROEHLIN, te *Genève*. De uitgave van BRULLY is vijf maanden na CALVIJN's vertrek verschenen, maar is toch van CALVIJN. Dit blijkt uit het woord van BRULLY, dat hij de liturgie „*widerumb in Druck*" geeft. Men zie REUSS, *Notes*, 38, n. 4, en ERICHSON, *Die Gottesdienstordnung*, 9, n. 1.

3) Wij geven hier den tekst van het exemplaar van den heer STROEHLIN.

werd bekoord door het Psalmgezag, waardoor men in zijne taal den lof des HEEREN kon zingen. ¹⁾ Hij spreekt ook van de houten tafel, die alleen, wanneer men om de veertien dagen het Avondmaal gebruikt, gedekt is met een wit laken, zonder eenig ander versiersel dan kaarsen of andere zaken. ²⁾ De prediking beschrijft hij als „wonderlijk schoon om te hooren”. ³⁾

II.

Op zijn sterfbed verklaarde CALVIJN, dat hij voor de gebeden des Zondags meerendeels den vorm van *Straatsburg* overnam; terwijl hij de ontbrekende aan de Schrift ontleende. „Ik moest ook te *Straatsburg* het formulier van den doop maken, omdat men de kinderen der Wederdoopers van vijf en tien mijlen uit den omtrek bracht. Ik maakte toen in het ruwe dit formulier, maar er hangt zooveel aan, dat ik u niet raad het te veranderen.” ⁴⁾

Laat ons den oorsprong der liturgie, die alom in de Gereformeerde kerken gevolgd is, nagaan. Op dit terrein hebben de geleerden van dezen tijd de meeste nasporingen gedaan.

De eerste *Straatsburgsche* liturgie is door D. SCHWARZ opgesteld.

LUTHER vroeg in 1520 in zijn Babylonische ballingschap eene Deutsche mis. Maar hij voerde ze niet in. ZELL ook niet, al beweerde hij, dat GOD niet gezegd had: „Gaaf in de geheele wereld en zingt op eene manier, dat u niemand verstaat.” Hij stelde een gebed op, dat de geloovigen onder de mis moesten bidden. Dit heette „geestelijk communieeren”. CARLSTADT begon de mis in het Duitsch te lezen. LUTHER wilde er nog eens over nadenken. SCHWARZ ging er te *Straatsburg* in 1524 en LUTHER twee jaren later toe over. ⁵⁾

SCHWARZ werd te *Straatsburg* in 1485 geboren. Zijn vader handelde in ijzer. Eerst was hij Dominicaan, daarna van de orde van den Heiligen Geest. Na omhelzing der nieuwe denkbeelden, werd hij ZELL's hulpprediker en in 1524 predikant van *St. Pierre-le-Vieux*. Hij was

1) In de uitgaven van het Historisch Genootschap van *Utrecht, Amsterd.* 1901, 87, 88, vindt men *Collectanea* van Gerardus Geldenhauer Noviomagus, uitgegeven door T. PRINSEN. Daarin komt voor, dat het Avondmaal te *Straatsburg* elken Zondag zoo nederig wordt gevierd, dat de schrijver, al is hij zoo hard als een steen, dikwerf tot tranen toe wordt geroerd, als hij ziet, dat edelen, rijken, eerwaardige grijsaards met meisjes en kinderen, van heeler harte de leer van CHRISTUS aannemen. Het Psalmgezag vond hij zoo schoon, dat daarmede vergeleken het gezang van nonnen en monniken slechts gemompel, geruisch of gejammer lijkt.

2) De Boheemsche broeder, die in 1540 *Straatsburg* bezocht, beschrijft ook den *Straatsburgschen* eeredienst. De predikanten verschenen „in gewoon kostuum”. „Voor de tafel zijn treden, waarop het volk knielt. Sommigen wordt het brood in de handen gegeven, anderen in den mond. De dienaar geeft den beker aan den eerste, deze aan den tweede en zoo vervolgens. Dit gebeurt elken Zondag. In kleinere kerken wordt er slechts éénmaal 's maands Avondmaal gehouden.” GINDELY, 41, 42.

3) ERICHSON, *L'Eglise française de Strasbourg au XVIe siècle*, 1886, 21—23.

4) *Opera*, IX, 894.

5) J. SMEND, *Der erste evangelische Gottesdienst in Strassburg*, 1897, 8—10.

een moedig, vroom en humoristisch man. Op de Synode van 1533 verweet men hem, dat hij te veel met edelen en menschen van de wereld omging. Hij beloofde beterschap. ¹⁾

In CALVIJN's brieven is tweemaal sprake van een zoon van SCHWARZ. Deze studeerde te *Neuchâtel* en te *Genève* (1546). ²⁾ Steeds bleef hij zelfs met CALVIJN bevriend. ³⁾ Bij het einde van het groote tijdperk was SCHWARZ de eenig overblijvende predikant. MARTYR verhaalt: „De goede grijsaard SCHWARZ is door zijn diaken beschuldigd van Zwinglianisme, terwijl deze met hem geen Avondmaal houden wil. Deze jonge man belooft den ouden THEOBALDUS slecht voor zijne goedheid. Hij heeft mij tot scheidsrechter gekozen. Ik heb mij verontschuldigd. Men stelt hem nu RABUS (wiens fanatisme wij kennen) voor. De grijsaard wil MARBACH wel, maar tot geen prijs RABUS.” ⁴⁾ Gebrekking geworden, liet hij zich door vier mannen op den kansel dragen. Hij stierf in 1561. Hij hield de eerste „Duitsche mis” in de *St.-Jans-kapel*. ⁵⁾ Hij maakte daarvoor ook de liturgie; het handschrift, door ERICHSON gevonden, is nog in de archieven van *St.-Thomas*. Het is met roode en zwarte letters op mooi perkament gecalligrapheerd.

Deze „Duitsche mis” is eene bijna letterlijke vertaling van de Roomsche. De ceremoniën, die velen in de XVI^{de} eeuw voor „middelmatic” hielden, zijn daarin gebleven, als priesterlijke kleding, kaarsen, koorknapen, wijwater, enz. Maar het specifiek Roomsche, de introïtus, het offertorium, werd weggelaten; terwijl uit de belijdenis van zonden en de absolutie een echt Evangelische geest sprak. ⁶⁾

Deze liturgie was een overgang van den Roomschen tot den Gereformeerden eeredienst.

De Straatsburgsche reformatie was nog onder den invloed van LUTHER; doch deze had zijne gedachten omtrent het Avondmaal nog niet gepreciseerd. Van het handschrift van SCHWARZ tot de liturgie van 1539 is de invloed van BUCER merkbaar, die meer aan ZWINGLI's kant was. ⁷⁾ De eerste „Duitsche mis” wordt gewijzigd. De Roomsche elementen verdwijnen. In 1524 werden het zingen der gemeente ⁸⁾ en de

1) ERICHSON, Die Gottesdienstordnung, 26, n. 2, en SMEND, II, 12 en n. 13.

2) Opera, XII, 266, 448.

3) Ibid., XVI, 320.

4) 17 Jan. 1556. Opera, XVI, 8.

5) ERICHSON, Die Gottesdienstordnung, 26, n. 2. SMEND, 13. A. FIRN vierde haar drie dagen later, 19 Febr. 1524, in *St.-Thomas*. „Dit was nog niet in onze kerk gezien,” roept een der Roomsche domheeren uit. „Wee ons!” SMEND, 14, 15.

6) In het eerst kon men, als men wilde, alleen de hostie nemen. SMEND, 17—21.

7) Men zie BÜCHSENSCHÜTZ, 56—100.

8) Psalter mit aller Kirchenübung, etc. *Straatsburg*, W. KÖPFEL, 1539. Bibliotheek van het college *St. Guillaume*, BÜCHSENSCHÜTZ. Tot 1561 waren de liturgieën in den geest van die van 1539. Toen begon de Luthersche reactie. Evenals BÜCHSENSCHÜTZ onderscheidt BOSSUET, in de *Histoire des variations*, XV, IV, 289, in de Straatsburgsche kerk drie perioden. Eerst nam zij LUTHER's leer aan, en dacht er niet aan, de wezenlijke tegenwoordigheid te loochenen... In 1523 maakten BUCER en CAPITO haar Zwingliaansch; men ging zoo ver, dat men in 1530 de Augsburgsche Confessie niet wilde onderteekenen. In 1598 onderteekende de stad het boek van eendracht en beleed het wonder der alomtegenwoordigheid.” Deze uitspraak van BOSSUET geeft echter eene valsche voorstelling van de dingen.

preek er in opgenomen. De tafel vervangt het altaar. In 1525 wordt de uitdrukking „Duitsche mis” vervangen door „nachmaal des Heeren”. De liturgie wordt blijkens een brief der Straatsburgsche predikanten aan LUTHER en naar BUCER’s geschrift: *Grund und Ursache der Neuerungen*, meer bijbelsch; er komt een streven om niet elken Zondag Avondmaal te houden. In de liturgie van 1539 was het programma van BUCER geheel uitgevoerd. Deze vond CALVIJN te *Straatsburg*, en daarnaar vormde hij de zijne.¹⁾

In deze twee liturgieën komen tien deelen overeen, van de „aanroeping en belijdenis van zonden” tot den „zegen” naar Numeri VI.

Voor de belijdenis van zonden vertaalde en paraphraseerde CALVIJN met iemands hulp²⁾ de Duitse, aan BUCER toegeschreven, belijdenis. Wij laten hier links den oorspronkelijken tekst, rechts CALVIJN’s omschrijving volgen.

Dat ieder met mij voor GOD den HEERE zijne zonde en schuld belijde.

Almachtige, eeuwige GOD en VADER, wij bekennen en belijden, dat wij ellendig ontvangen en geboren zijn in zonde, en daarom geneigd tot alle kwaad, traag tot elk goed, dat wij onophoudelijk Uwe heilige geboden overtreden, en ons altijd meer verderven.

Maar dit smart ons en wij begeeren Uwe genade en Uwe hulp.

Heb dus ontferming over ons allen, GOD en zeer goede en barmhartige VADER, door Uw Zoon, onzen HEERE JEZUS CHRISTUS.

Verleen en vermeerder ons Uwen HEILIGEN GEEST, opdat wij onze zonde erkennen en onze ongerechtigheid in het binnenste onzes harten, dat wij daarover waar berouw en smart gevoelen, dat wij daarin geheel sterven, en dat wij U behagen in een nieuw leven, dat geheel volgens GOD is.

Mijne broeders, stelle ieder zich voor ’s HEEREN aangezicht, met belijdenis zijner schulden en zonden, met het hart mijne woorden volgend: HEERE GOD, eeuwige en almachtige VADER, wij belijden ongeveinsd voor Uwe heilige majesteit, dat wij arme zondaars zijn, ontvangen en geboren in ongerechtigheid en bederf, geneigd tot alle kwaad, onbekwaam tot eenig goed, en door onze boosheid gedurig en onophoudelijk Uwe heilige geboden overtreden, door hetwelk wij, volgens Uw rechtvaardig oordeel, verderf en ellende over ons brengen.

Nochtans, HEERE, mishagen wij ons zelve, dat wij tegen U gezondigd hebben, en veroordeelen ons en onze overtredingen met waar berouw, begeerend, dat Uw genade en bijstand onze ellende helpe.

Ontferm U dan over ons, genadige en barmhartige GOD en VADER, in den naam van Uwen Zoon JEZUS CHRISTUS, onzen HEERE.

Verleen en vermeerder van dag tot dag de gaven Uws HEILIGEN GEESTES, onze zonden en smetten uitdelgend, opdat wij, van ganscher harte onze ongerechtigheid belijdend, een mishagen mogen hebben, dat een waar berouw in ons werkt, hetwelk, ons aan alle zonden doodend, in ons vruchten van gerechtigheid voortbrengt, die U aangenaam zijn. Amen.

1) Wij moeten hierbij opmerken: de liturgie van CALVIJN (1ste uitg.) en die van KÖPFEL, in 1539, zijn gelijktijdig. Hoe kon CALVIJN zich er van bedienen? KÖPFEL verklaarde, in zijn voorbericht, dat hij zijne liturgie dikwijls liet drukken. CALVIJN zal dus de editie van 1537 in handen gehad hebben. ERICHSON, *Die Gottesdienstordnung*, 21, 22. BÜCHSEN-SCHÜTZ, 100, 101.

2) In 1557 schreef CALVIJN aan ANDREAS, dat hij, geen Duitsch kennend, diens boek een vriend gaf om den korten inhoud daarvan weer te geven. Opera, XVI, 553.

3) ERICHSON, 29. VIÉNOT, in zijn *Vie ecclésiastique dans la principauté de Montbéliard etc.*, 1895, 211, beweert, dat het stuk van BRENZ afkomstig is. ERICHSON weerlegde hem in de *Revue Chrétienne*, 1896.

Bij vergelijking zal men moeten toegeven, dat hier meer dan eene vertaling gegeven wordt. CALVIJN heeft er het stempel van zijn genie op gezet.¹⁾

De formule voor de absolutie is vrijer vertaald. In het Duitsch luidt zij: „Ieder kenne zich in waarheid, met PAULUS, als zondaar in zijn hart en geloove in CHRISTUS. Dan beloof ik in Zijn naam vergeving van alle zonden, en verklaar ik u vrij op de aarde, opdat gij eeuwig vrij in den hemel zoudt zijn.” CALVIJN vertaalt: „Ieder bekenne oprecht, dat hij een zondaar is, zich voor GOD verootmoedigend, en geloove, dat de hemelsche VADER hem in CHRISTUS genadig wil zijn; allen, die aldus berouw gevoelen en JEZUS CHRISTUS tot hun heil zoeken, verkondig ik vergeving in Naam des VADERS, des ZOONS en des HEILIGEN GEESTES.”

Het groote gebed na de predicatie is ook eene getrouwe, vrije, schoone vertaling.²⁾

Het huwelijksformulier heeft mede zijne geschiedenis. Men beweerde wel, dat CALVIJN het eenvoudig van FAREL overnam. Doch ERICHSON kwam er achter, van wien FAREL het had.³⁾

SCHWARZ nam het huwelijksformulier der Roomsche kerk, met weglatingen en toevoegselen, over. Deze liturgie verscheen in 1525. KÖPFEL gaf in 1526 en 1539 er nieuwe uitgaven van.

FROSCHAUER, van *Zurich*, gaf in 1526 deze nieuwe Straatsburgsche liturgie uit; in 1528 en '29 vinden wij daarvan exemplaren te *Bern*, waar FAREL arbeidde. Aan FAREL en alle leeraars van het kanton zond men deze liturgie. Om haar te gebruiken, moest zij in het Fransch vertaald. De vertaler hield zich zoo strikt mogelijk aan den Duitschen tekst. Er zijn slechts twee toevoegselen in: eene inleiding en eene vermaning. FAREL bracht zijn formulier te *Genève* in 1535. CALVIJN bracht het naar *Straatsburg*. Zoo kwam het kind in zijne wieg terug.⁴⁾

ERICHSON⁵⁾ komt te recht tot de slotsom, dat *Straatsburg* voor

1) ERICHSON schreef: „Waren enkele dier formulieren reeds door CALVIJN's voorgangers in 't Fransch vertaald? Men kan er niet achter komen.” (Die Gottesdienstordnung, 30.) In het Luthersche blad „Le Témoignage” (17 Febr. 1894) stond: „CALVIJN heeft soms letterlijk, soms uitbreidend, de belijdenis van zonden vertaald.” In eene tweede brochure handhaaft ERICHSON zijn gevoelen. (L'origine de la confession, etc.) Zekerheid is er in dezen niet, waarschijnlijkheid wel. Als CALVIJN een bestaand formulier overnam, had hij dan gezegd: „Ik nam”, in plaats van: „Mijn voorganger nam”? Zou er eene Fransche liturgie vóór eene geregeld geconstitueerde Fransche kerk geweest zijn? Als er liturgische fragmenten geweest waren, zou CALVIJN ze dan niet in zijne uitgave van 1539 opgenomen hebben? Is de stijl der belijdenis niet van CALVIJN? Stemt de toevoeging betreffende de werking van het berouw niet overeen met CALVIJN's leer? Te recht zegt „Le Témoignage” (28 Juli 1900), „dat de beroemde belijdenis van zonden eene vertaling van CALVIJN is, waarop hij zijn stempel zette”.

2) CALVIJN vertaalde nog van de liturgie van 1539 een gebed vóór en eene dankzegging na het Avondmaal. BÜCHSENSCHÜTZ, 107.

3) ERICHSON, „Zur Geschichte der altstrassburg. ev. Trauordnung”, verschenen in het Monatschrift für Gottesdienst und kirchliche Kunst, Mei, Juni 1900.

4) POUILLAIN bracht het in 1551 en 1552 naar *Engeland* en in 1555 naar *Frankfort*. Het werd in 1561 in *Hessen* en in 1629 in *Pruisen* met een nieuwe Fransche vertaling ingevoerd. Het was de grondslag voor de Fransche huwelijksformulieren. ERICHSON, Zur Geschichte etc., 164—172.

5) ERICHSON, Die Gottesdienstordnung, 34, 35.

CALVIJN een bron van licht en kracht was. CALVIJN werd daar meer rijp voor de taak, die hem wachtte. De liturgie was geen persoonlijk werk van den reformator, maar een geschenk van de stad van den *Elzas* aan de Gereformeerde kerken. Het werd door het Fransche kerkje overhandigd.¹⁾

III.

Te *Genève* teruggeroepen, vond CALVIJN daar den door FAREL ingestelden eeredienst. Daarvan bezitten wij nog de liturgie: „La manière et fasson... ès lieux lesquels Dieu de sa grace a visités.” Zij verscheen 29 Aug. 1533. De dienst op Zondagmorgen was aldus.

Eerst een gebed, met het *Onze-Vader* tot slot. Daarna de preek. De dienaar leest een tekst, dien „woord voor woord” verklarend, de plaatsen aanhalend, welke tot zijne verklaring dienen, zonder buiten de Schrift te gaan, „om het zuivere Woord GODS niet door het vuil der menschen te bezoedelen, het Woord GODS alleen sprekend”. Vervolgens de Tien Geboden, eene belijdenis van zonden en het *Onze-Vader*. Eindelijk de Twaalf Artikelen, een gebed en den zegen.

HERMINJARD schreef: „*A priori* kan men zeggen, dat CALVIJN bij zijn eerste verblijf niets aan FAREL's liturgie veranderde, althans niets in zake doop, huwelijk en Avondmaal. Maar het schijnt mij twijfelachtig, of hij niets wijzigde in de belijdenis van zonden en in de gebeden, die bij elken dienst de prediking voorafgingen en volgden.

Daarover gaf FAREL slechts raadgevingen en aanduidingen. In de *Manière et fasson* (uitg. BAUM, 69—70) schreef hij: „De dienaar des volks in het woord, vermaant allen, tot GOD te vluchten... voor alle vergaderden biddend,... dat onze HEERE alle misslagen en zonden vergeve...” De vorm was dus den prediker overgelaten. FAREL had zeker voor zich zelf een vorm van belijdenis van zonden, en in de andere deelen van den eeredienst volgde hij het door hen gegeven voorschrift, „zich met de andere kerken conformeerend, om vrede met allen te houden”. Zoo is er groote overeenkomst tusschen zijne gebeden voor doop, huwelijk en Avondmaal en die van *Bern's* oude liturgie.²⁾ Na CALVIJN's terugkomst reorganiseerde men de kerk, waarop de reformator een overwegenden invloed oefende. Men stelde toen de liturgie voor de voornaamste deelen van den eeredienst vast.

1) De liturgie van *Straatsburg* (de pseudo-Roomsche) kwam ook in *Frankrijk*. Denkelijk werd zij in 1546 de liturgie van *Meaux*, al zegt de *Histoire ecclésiastique* het niet formeel. Wij weten alleen, dat de Gereformeerden van *Meaux* een forme invoerden, gelijk zij die te *Straatsburg* zagen. Andere kerken volgden hen. De nationale synode te *Parijs* besloot in 1565, dat de kerken, die gewoon waren na de belijdenis van zonden de absolutie uit te spreken, daarin konden voortgaan. Waar dit geen gewoonte was, werd geraden, niets nieuws in te voeren, uit vrees voor mogelijke gevaarlijke gevolgen. AYMON, *Les synodes nationaux*, 1710, I, 67. DOUMERGUE, *Essai sur l'histoire du culte réformé*, 1890, 118.

2) In 1537 aan MEGANDER te *Bern* schrijvend, zeide CALVIJN: „Ik vergeleek uwe kleine liturgie, door MAURUS vertaald, met de onze. Zij is bijna alleen anders door korthed.”

Dit deed CALVIJN, toen hij in 1542 „La forme des prières et chants etc.” uitgaf.

Deze liturgie is eene herziening van die van *Straatsburg*. Zij bestaat in veranderingen in den stijl van minder, en in weglatingen van meer belang. Hij schafte de formule van absolutie en het gebed na de belijdenis van zonden, het zingen van de Tien Geboden af, en kwam de liturgie van FAREL nader.

Te *Straatsburg* volgde CALVIJN den Straatsburgschen, te *Genève* voegde hij zich naar den Geneeefschen eeredienst. In een brief aan de Heeren van *Bern* deelt hij dit mede, zeggende, dat, toen hij te *Genève* kwam, hij niets veranderde. Het huwelijksformulier bleef ongewijzigd. Hij verlangde niet iets nieuws in te voeren... Wat den doop betrof, hield hij den vorm gelijk die was vóór hij te *Genève* kwam.

IV.

CALVIJN liet zich in de liturgie door het beginsel van accommodatie leiden. Hij wilde vrijheid ter wille van de stichting. In middelmatige dingen ten opzichte der „ceremoniën”, kunnen de kerken verschillen. Het kan wel nuttig zijn, dat men geen eenvormigheid in dezen heeft, want daaruit blijkt, dat het geloof hierin niet bestaat. Hij wil geen slaafsche eenvormigheid, die niet sticht. ²⁾

Bij het einde zijner loopbaan, in de laatste uitgave der *Institutie*, betoogt hij nog, dat GOD, wat de uitwendige vormen der Kerk betreft, alleen dezen regel stelt, dat alles eerlijk en met orde geschieden zal. Men kon daarom die vormen veranderen en nieuwe instellen, als dit voor de Kerk nuttig is en het maar niet lichtvaardig geschiedde. Men moest ook de gewoonte en de wetten van het land volgen, waarin men leefde. ³⁾ CALVIJN verklaarde zelfs later, dat die ceremoniën, die „noch goed noch nuttig” waren, zelfs die „ergernis” gaven, mits zij niet streden tegen GODS Woord, moesten geduld. ⁴⁾

V.

Deze beginselen zijn ook door CALVIJN toegepast. Hij oordeelde, dat LUTHER te veel ceremoniën aanhield, die niet verkeerd, maar nutteloos en daarom gevaarlijk waren. Hij sprak daarover met MELANCHTHON te *Frankfort*. „Onlangs zeide ik tot PHILIPPUS, dat de menigte Luthersche ceremoniën mij mishaagde. Het komt mij voor, dat de vorm van hun eeredienst niet ver van het Judaïsme af is...”

1) CALVIJN spreekt hier meer van de wijze van doopen, dan van de liturgie. *Opera*, XV, 538. In 1551 schreef hij naar aanleiding van de door FAREL en VIRET afgeschafte feesten, dat hij gaarne de aangenomen gewoonte volgde. *Opera*, XIV, 2.

2) RILLIET en DUFOUR, *Le Catéchisme français de Calvin*.

3) *Institutie*, VI, x, 30—32. P. GRÜNBERG, *Theol. Studien und Kritiken*, 1888, 421, betoogt, dat LUTHER en ZWINGLI ook die beginselen beleden.

4) *Opera*, Xa, 209. (*Consilium* van 25 Dec. 1557.)

Het besluit was: „LUTHER is het evenmin eens met de ceremoniën die hij noodzakelijkheidshalve aan de hand hield, als met onze soberheid in dezen.” ¹⁾

Maar daarom achtte CALVIJN dit geen reden om gescheiden van de Lutherschen te leven. ²⁾ Dezen wilden te *Wezel* der Fransche kerk hunne wijze van Avondmaal vieren opleggen. CALVIJN ried, dat men „eenige onvolmaaktheden moest dragen, mits er geen Goddeloosheid, noch iets strijdig met GODS Woord in was”. Zelfs verklaarde hij, dat men desnoods waskaarsen op het altaar kon dulden.

Te *Montbéliard* wilde de nieuwe vorst den Lutherschen dienst in plaats van den Gereformeerden stellen. CALVIJN schreef zijnen vrienden, daarover niet te gebelgd te zijn. Hunne vrees had wel eenigen grond. Maar dit moest hen niet verhinderen, vormen aan te nemen, die men niet bepaald kon veroordeelen. Men kon alles toegeven, wat van onderschikt belang was. De Gereformeerden luidden geen klokken. Men moest het op vorstelijk verlangen maar doen. Hij was er wel niet voor, „maar de zaak was geen dispuut waard”. De Gereformeerden hielden geen lijkredenen. Hij wilde, dat men het lijk niet naar de kerk, maar naar het kerkhof bracht, en dat daar een toespraak gehouden werd. ³⁾

Men moest alleen gekant zijn tegen hetgeen wezenlijk verkeerd was. CALVIJN zeide daarom, dat, als de vorst wilde dat op Luthersche wijs vroedvrouwen kinderen zouden doopen, zij zich tegen „die Goddelooze en heiligschennende ontwijding” zelfs met hun bloed zouden verzetten”. ⁴⁾

VI.

CALVIJN bracht dit zelf in toepassing. Hij schikte zich naar den Geneefschen eeredienst, hetgeen de meeste historieschrijvers over het hoofd zagen.

Te *Genève* hield men alleen op de feestdagen Avondmaal, dus driemaal 's jaars; CALVIJN wilde het elke maand vieren. Maar toen hij merkte, dat hij de menschen niet kon overtuigen, gaf hij toe. ⁵⁾

CALVIJN was voor de absolutie. Hij achtte het nuttig, na de openbare belijdenis van zonden eene plechtige belofte uit te spreken, die de hoop op vergeving schonk. Hij durfde dit niet te *Genève* invoeren uit vrees, dat men zich aan de nieuwigheid ergeren zou. ⁶⁾

1) Ook FAREL was voor accommodatie. „Het volk kon nauwelijks de melk verdragen, daarom moeten de getrouwe dienaars zich daarnaar voegen.” Zoo schreef hij 21 Nov. 1536. Opera, Xb, 72. HERMINJARD, IV, 106 en n. 6. Een maand later schreef hij aan LIBERTET: „Morgen vieren wij het Avondmaal, als GOD wil, met gewoon brood. Wij kondigen een huwelijk driemaal, minstens tweemaal af. Den Kerstdag kennen wij gelijke waarde toe als anderen dagen. Doe gij, wat stichtelijk is.” Ibid., Xb, 80. HERMINJARD, IV, 145 en n. 6.

2) Opera, Xb, 340—341, CALVIJN aan FAREL, April 1539. HERMINJARD, V, 292, 293.

3) De Fransche Kerkenordering van 1562 verbood bij begrafenissen het doen van een gebed of het houden van eene toespraak, of het inzamelen van aalmoezen, „om alle bijgeloof te voorkomen”.

4) Opera, Xb, 340; XI, 625, 626; XX, 424. HERMINJARD, V, 292; VI, 582.

5) Opera (*Consilia*), 12 Aug. 1561, Xa, 213.

6) Hoe gewichtig CALVIJN de absolutie achtte, hij voerde die niet in, wjl hij vreesde, dat de nieuwigheid ergernis zou geven. Later ging hij er niet toe over, omdat, als men kwam aan, het einde der belijdenis, de menschen meerendeels opstonden. (Men bad knielende.) Opera Xa, 213, 214.

CALVIJN was er voor, dat het Avondmaal aan kranken bediend werd. Maar het was geen gewoonte te *Genève*, en daar verandering met grooten strijd zou gegaard gaan, verkoos hij den vrede. ¹⁾

VII.

Wij kunnen nu nagaan, welk ideaal CALVIJN op liturgisch gebied voor oogen stond. Hij wilde weinig ceremoniën. ²⁾ Zij moesten gemakkelijk te volbrengen zijn en de conscientiën niet bezwaren. Moeten dan de ongeleerden geen ceremoniën hebben, om hunne onkunde te gemoet te komen? CALVIJN erkende, dat het goed was hen door dit middel te helpen, „als men maar maat weet te houden”. De regel voor de ceremoniën is het *decorum*. Hij wil ze, als zij „eerbied” voor de heilige mysteriën inboezemen, de handelingen van den eeredienst „gepast versieren” en medewerken tot „stichting”. Zij moeten waardig en duidelijk zijn.

CALVIJN hechte veel aan het knielend bidden. Is het louter eene menschelijke instelling? „Ik zeg, dat zij zoo menschelijk is, dat zij tevens Goddelijk is. Men kan niet ongestraft nalaten de knie te buigen of een dood lichaam te begraven, of er moet feitelijke onmogelijkheid zijn.” ³⁾

De preek was het middenpunt van den eeredienst. FAREL noemde zijn Zondagmorgen-liturgie: „de manier, die men volgt bij de prediking, als het volk vergaderd is om het Woord GODS te hooren”; ⁴⁾ CALVIJN den eeredienst: *preek*. „Het voornaamste middel om met elkander vereenigd te leven is... naarstig te zamen de „preken” te bezoeken. In het formulier van den doop staat, dat men de kinderen bij den Catechismus of op andere dagen ter preek brengen zal.

De preek is volgens FAREL de uiteenzetting, woord voor woord, van GODS getuigenis. Het is eene levende, vurige verklaring. Men moet gevoelen dat, gelijk de apostel zegt, het Woord GODS een tweesnijdend zwaard is, doorgaande tot de verdeeling der ziel, en des geestes, en der samenvoegselen, en des mergs... De predikatie moet niet dood maar levend zijn, om te onderwijzen, te vermanen en te berispen... En gij hebt, zooveel in u is, er voor te zorgen, dat gij goede bazuinen hebt, die diep in het hart gaan... Het is niet tevergeefs gezegd, dat JEZUS CHRISTUS de aarde slaan zal met de roede Zijns

1) CALVIJN aan ZULEGEN, 29 Aug. 1558. Opera, XVII, 311, 312, en XVI, 642. CALVIJN gaf toe, maar hield zijn gevoelen vast. Omtrent het Avondmaal zeide hij, dat hij in de publieke akten geschreven had, dat de gewone wijze van doen verkeerd was, opdat de opvolgers haar gemakkelijker zouden kunnen veranderen. In zake de absolutie betoogde hij: „Wij verlangen, dat gij, die bij het begin staat, uw volk aan dit dubbele gebruik gewent.” (1561. Opera, Xa, 213.)

2) Opera, XX, 424.

3) Institutie, IV, x, 11, 14; x, 29; x, 14; x, 30.

4) Manière et fasson, 69.

monds, en dat Hij den goddelooze dooden zal met den adem Zijner lippen." ¹⁾

Volgens CALVIJN is de dienst eerst volledig, wanner het Avondmaal gevierd wordt. Vóór hij naar *Straatsburg* ging, wilde hij, dat men minstens elken Zondag het Avondmaal viereu zou; in de laatste uitgave der Institutie stelde hij dien eisch weder. „De gewoonte om éénmaal per jaar te communieeren is ongetwijfeld eene uitvinding des duivels." ²⁾

Kan men zeggen, dat de echte Calvinistische eeredienst koud is? Zij, die haar bijwoonden, verhaalden ons, dat zij dikwerf hunne tranen van ontroering en vreugde niet konden bedwingen. Gezang en gebed, aanbidding en stichting, belijdenis en vrijspraak van zonden, ritueele en vrije handelingen waren in een buigzaam maar sterk organisme vereeuigd. CALVIJN verwierp een deelen van den dienst in tweeën: een liturgisch en een vrij gedeelte, gelijk Roomschen, Lutherschen en Anglicanen doen. De eeredienst moet één zijn. Beurtelings leest of spreekt de dienaar, de gemeente hoort of zingt, en de eenvoudigheid der bijzondere deelen vormt de kracht van het geheel. ³⁾

1) Opera, XIII, 70-72. Oct. 1548.

2) Institutie, IV, XVII, 46. De laatste „ceremonie" is het offer. „Wij brengen dit door offeranden en heilige gaven, gelijk de Christelijke liefde die eischt, welke aan CHRISTUS in Zijne allergeringsten toegebracht worden." Opera, VI, 145. HERING, *Hülfsbuch zur Einführung in das liturgische Studium*, 1888, 292, schreef hierover: „CALVIJN stelt tegen de verkeerde theorie der offers en tegen de praktijk van Rome de oorspronkelijke beteekenis van het offer, gelijk de vaders het verstonden: een dankbaar offeren van zich zelven aan GOD, dat zich openbaart door gehoorzaamheid, door de gaven voor arme broeders en door het gebed voor allen."

3) LACHERET, *Des formes du culte*, *Revue chrétienne*, Oct. en Nov. 1886, 698, toonde aan, dat CALVIJN, dien men gewoonlijk voor zoo enghartig hield, ten opzichte van den eeredienst en het Sacrament zich zeer ruim betoonde.

DERDE GEDEELTE.

CALVIJN EN DE PSALMBUNDEL.

I. De gewijde muziek vóór Calvijn. — II. Calvijn en de Psalmen. — III. De woorden der Psalmen: Marot, Calvijn. — IV. De muziek der Psalmen: Franc, Bourgeois, Davantès. — V. Vierstemmig zingen en orgels. — VI. De muziek en de Calvinistische reformatie.

I.

ERST zongen de Fransche Protestanten bij hun eeredienst niet. DE RAEMOND verklaart dit met de woorden: „De ellendige zwervende en dolende Lutherschen, die, de kerk verlaten hebbende, niet wisten waar te schuilen... hadden geen Psalmge-
zang bij hun preeken. Men moest zich vergenoegen, ze in proza te lezen.” ¹⁾

Toen de Reformatie opkwam, was er geen kerkgezag. Men had geen woorden, noch wijzen.

In de kerken weerklonk de profaanste muziek. „Terwijl een deel der voorzangers een *Sanctus* of *Incarnatus* aanhief, zongen de anderen met het volk woorden als: *Robin m'aime... Trop m'a amour assailli...*” In dien tijd vroeg de kapelmeester van het Vaticaan den paus, of men het *Magnificat*: „*Margot dans un jardin*”, of een der missen: „*O Vénus la belle*” moest zingen. ²⁾

1) DE RAEMOND, *Histoire de la naissance*, etc. 1041.

2) DOUEN, II, 350, 358. Sommige missionairs hadden in 1735 een soort Roomschen Psalmboek ten dienste van Protestantsche bekeerlingen opgesteld. Het *Pater*, *Ave Maria*, *Credo*, „wijze: Birene mes amours”; Gez. XI, „het lijden van JEZUS CHRISTUS, wijze: Des folies d’Espagne”; Gez. XII „ter eere van de heilige Maagd, wijze: Prends, ma Philis, prends ton verre,” enz. *Cantiques spirituels à l’usage des missions roya-*

De Reformatie deed ook deze ergerlijkheden ¹⁾ weg. ZWINGLI, de muzikaalste der hervormers, zocht te *Zurich* ²⁾ een eeredienst zonder zang in te voeren. Men had daarbij koren van mannen en vrouwen, maar deze spraken en zongen niet. Hij slaagde niet. ³⁾ FAREL sprak in zijne Manière van het gezang niet, omdat de eerste Fransche gezangen juist uit den tijd zijn, waarin hij deze liturgie opstelde. ⁴⁾

In 1537 vroegen FAREL en CALVIJN den Raad, het kerkgezag in te voeren, omdat „de gebeden der geloovigen zoo koud waren”. Hunne verbanning maakte, dat het er niet toe kwam. Maar CALVIJN hechte er veel aan. Eenige weken na zijne komst te *Straatsburg* weerklonken de Psalmen in het Fransche kerkje. ⁵⁾

II.

CALVIJN wilde niet alleen erbare, maar ook heilige liederen hebben, „die als naalden waren om te prikkelen GOD te prijzen”. „AUGUSTINUS zeide reeds, dat niemand Godewaardige liederen kon zingen, als hij ze niet van GOD ontvangen had. Daarom, als wij hier en daar gezocht hadden, konden wij geen betere zangen vinden, dan de Psalmen DAVIDS, die de HEILIGE GEEST hem had ingegeven.” ⁶⁾

DOUEN verweet CALVIJN bekrompen letterknechterij, wyl hij de Gereformeerde kerk gebood alleen Psalmen te zingen. Maar CALVIJN heeft

les du diocèse d'Alais, etc. 1735. (Boekje in het bezit van den heer VIELLES, directeur van het Seminarie van *Montauban*.)

1) Het concilie van *Trente* ging tegen deze ergerlijkheden in. C. DEJOB, een verdediger dezer vergadering, schrijft in zijn *De l'influence du concile de Trente etc.*, 1884: „Het concilie was zoo besloten die misbruiken af te schaffen, dat enkele vaders voorstelden de muziek met kunstmatige wendingen geheel te bannen, om alleen de kerkmuziek over te houden. De meerderheid ging daarin niet mede, maar besloot toch: *Musicas eas, ubi sive organo, sive cantu, lascivium aut impurum aliquid miscetur... arceant...* Waar is, dat van het midden der volgende eeuw af de tooneelmuziek bij de religieuze muziek den boven- toon had.” Ook spreekt hij van het misbruik, dat de kerk niet in de Katholieke wereld bracht, maar te lang duldde. Wij bedoelen de ontmante zangers der Sixtijsche kapel... Rome werd aan die misdaad medeplichtig, door van de gevolgen gebruik te maken. De slotsom is dan ook, dat er niets kwam van de generale reformatie, die men van PALESTRINA's genie verwacht had.

2) U. Zwingli's Werke, 1832, II, 2, 233. Verg. WEBER, Zwingli, seine Stellung zur Musik und seine Lieder, 1884, 8—33, 38.

3) In 1527 afgeschaft, werd het kerkgezag in 1598 te *Zurich* weer ingevoerd. BOVET, Histoire du Psautier des églises réformées, 1872, 232, 233.

4) DE VINGLE gaf een eersten bundel met 5 liederen uit, getiteld: *Chansons nouvelles démontrant plusieurs erreurs*, van onbekende auteurs, 16 bladz. groot. Eveneens in 1533 drukte dezelfde pers een tweeden bundel, getiteld: „*Belles et bonnes chansons que les chrestiens peuvent chanter en grande affection de cœurs*”, bevattende 19 gedichten; de uitgever en een der dichters was MALINGRE. Dezelfde gaf een bundel uit, *Noelz nouveaulx* getiteld, met 24 liederen. BORDIER, Le chansonnier huguenot du XVIe siècle, 1870, xxv. Dus kwamen de eerste gezangen en de eerste liturgie van dezelfde pers en van dezelfde auteurs, FAREL en zijne vrienden.

5) In Sept. 1538 kwam CALVIJN te *Straatsburg*; den 9den Nov. schreef ZWICK aan BULLINGER, dat de Franschen in hunne kerk Fransche Psalmen zongen. Opera, Xb, 288 en n. i.

6) Ibid., VI, 170, 171. Verg. BOVET, Ibid., noot 1, 209, 210.

eerst andere liederen gezocht, doch hij kon geen betere vinden dan de Psalmen. Is het te verwonderen, dat hij deze zingen liet? Pasten de Psalmen, met hun roepen uit diepten van ellende, hun smeeken om redding, hun vertrouwen op den souverainen GOD, niet uitnemend bij de kerk der XVI^{de} eeuw?

LUTHER verlangde het Latijn niet uit de kerk te verbannen. Hij achtte het niet verkeerd, dat men om den anderen Zondag in het Duitsch, Latijn, Grieksch en Hebreeuwsch zong en las; de jeugd kon er door leeren. Maar CALVIJN verlangde alleen de volkstaal te gebruiken. Dit had de HEILIGE GEEST geboden. „Geestelijke zangen kunnen alleen met het hart gezongen worden. Maar met het hart kan men alleen zingen, als men ze verstaat . . . Een nachtegaal, een papegaai zingen wel, maar verstaan niet. De mensch heeft de gave, te weten wat hij zingt. Op het verstaan moeten het hart en de liefde volgen.” ²⁾

III.

CALVIJN zocht dus vertaalde Psalmen. De door de Voorzienigheid aangewezen vertaler was MAROT, de beroemdste dichter tusschen de middeleeuwen en den nieuwen tijd. Hij had door niet zeer mystieke liederen naam gekregen. Door de nieuwe denkbeelden aangetrokken, verdacht van ketterij, naar *Ferrara's* hof gevlucht, ontmoette hij CALVIJN. Te *Parijs* teruggekeerd, vond hij onder de koninklijke lectoren VATABLE, die hem noodigde de Psalmen te berijmen. „Hij verklaarde ze hem woord voor woord,” zegt BOVET, „liet hem de schoonheid en kracht der oorspronkelijke woorden voelen, en spoorde hem aan, het groote werk te ondernemen, dat, gedurende eeuwen, volgens VILLEMMAIN, den geest der menschen zoo verheffend heeft gestreeld.” ³⁾ Hij vertaalde eerst dertig Psalmen, die hij in 1540 aan FRANS I opdroeg. KAREL V was toen in *Frankrijk*. Op raad des Konings bood de dichter zijne vertaling den Keizer aan, die haar welwillend aannam. „De musici der twee vorsten beijverden zich, de Psalmen op muziek te zetten, en ieder zong ze.” ⁴⁾ Zoo werden „de twee geduchte vijanden der Reformatie de peten van het toekomstig breviarium der Gereformeerde kerk”.

1) Ook BOVET, 209, is van dit gevoelen. CALVIJN wilde niet alle gezangen afsnijden, want BEZA, die goed Gereformeerd was en CALVIJN's gevoelen goed kende, trachtte het eerst gezongen in te voeren. COURTOIS, *La musique sacrée dans l'église réformée de France*, 1887, 50 en n. 2. In 1595 verscheen de eerste uitgaaf van BEZA's berijming van enkele deelen van het O. en N. Testament.

2) Opera, VI, 165—167, 171, 172, 418—421. Institutie, III, XX, 31—33. Men kan uit deze plaatsen opmaken, dat CALVIJN niet tusschen zang en gebed onderscheidt, evenmin als tusschen verstand en hart; als men verstaan heeft, verstaat men met het hart.

3) BOVET, 5. Zie: Calvijns jeugd, 237. DE RAEMONDE, 1041.

4) Opera, XVII, 613. VILLEMADON aan koningin CATHARINA, 1559.

5) BOVET, 7. BEZA zette het werk van MAROT voort. CALVIJN spoorde in 1551 BEZA aan, daarmede haast te maken. Opera, XIV, 27, 28. J. GUÉRAULT werd door een boekhandelaar aangezocht eenige Psalmen te vertalen. CALVIJN betoogde voor den Raad, dat men dit moest verhinderen; alleen BEZA, een man die met de Fransche en Latijnsche letteren vertrouwd was, kon het doen. *Régistres*, 48, 116ter.

MAROT's Psalmen werden eerst in 1541 gedrukt ¹⁾; daarom ging CALVIJN in 1538 zelf aan het werk. In 1873 heeft BOVET de Psalmen van CALVIJN, die men verloren waande, gevonden. Het zijn Ps. 25, 46, 91, 138 van de uitgaaf van 1541, en denkelijk ook Ps. 36. DOUEN schrijft CALVIJN ook de berijming van SIMEON's lofzang en der Tien Geboden toe.

Op 19 Dec. 1538 (niet 1539, gelijk de uitgevers der Opera meenen) schreef CALVIJN aan FAREL: „Wij hadden de Psalmen gezonden, opdat men ze bij u zingen zou. ²⁾ Wij besloten ze weldra uit te geven. Daar de Duitsche wijs meer behaagde, was ik verplicht te beproeven wat ik in de dichtkunst vermocht. De Psalmen 46 en 25 zijn mijne eerste proeven. De andere voegde ik er daarna bij.”

Hij verklaarde, dat hij wel neiging gevoelde voor poëzie; doch hij had sedert vijf en twintig jaren niets gedicht, dan alleen een „zang aan CHRISTUS” in het Latijn, op voorbeeld van PHILIPPUS en STURM. ³⁾

Het begin van Ps. 46 berijmde CALVIJN aldus:

Nostre Dieu nous est ferme appuy,
Auquel aurons en nostre ennuy
Vertu, forteresse et seur confort,
Présent refuge et très bon port.
Donc certaine asseyrance aurons,
Mesmes quand la terre verrons
Par tremblement se desrocher,
Et mons en la mer se cacher;

Quand la mer, bruyant et tonnant,
Comme par couroux s'enflera,
Et les grands rochers estonnant,
De vagues les ébranlera.
Car la cité qu'a Dieu esleu,
Qui pour sa maison luy a pleu,
Son ruisseau doux et clair aura,
Qui tousjours la resjouira.

De laatste strophe rechtvaardigt BOVET's oordeel: „Deze Psalmen zijn te kostelijker, wijl men geen andere Fransche verzen van CALVIJN kent. Schoon niet zoo sierlijk en vloeiend als die van MAROT, zijn ze den grooten reformator waardig; men vindt er de helderheid en de kloekheid van zijn proza in.”

In zijn ijver dacht hij er aan, zijn leermeester CORDIER voor zijne Psalmen te hulp te roepen. ⁵⁾

DOUEN ontdekte den Psalmbundel, te *Straatsburg* door CALVIJN in 1539 uitgegeven: „Eenige Psalmen en gezangen op muziek gezet”, is de eerste Gereformeerde Psalmbundel! Een Duitscher zeide:

1) De eerste uitgaaf van MAROT's Psalmen was van 1541. Uit DU BOULAY, *Histoire de l'université de Paris*, VI, 234, blijkt, dat er Fransche Psalmen waren vóór die van MAROT. In 1531 werd verboden de in 't Fransch vertaalde Psalmen te zingen. HERMINJARD, IV, 163, n. 15.

2) TOUSSAIN schreef uit *Montbéliard* aan de kerk van *Metz*, 27 Aug. 1540: „Ik verheug mij zeer, dat niet alleen het Woord GODS zijn loop heeft, maar dat ook Psalmen en lofzangen door de stad weerklinken.” HERMINJARD teekent hierbij aan, dat de Gereformeerden van *Metz* de Psalmen en gezangen zongen die CALVIJN in 1539 uitgaf. HERMINJARD, VI, 279 en n. 5.

3) Opera, Xb, 438; XVI, 488. HERMINJARD, V, 452.

4) BOVET, 18 en noot II, „Sur les psaumes de Calvin”, 221—224. Opera, VI, 211 etc. DOUEN, I, 308, ontzegt aan CALVIJN's berijming alle kunstwaarde, evenals MONNIER (*Genève et ses poètes*, 69.)

5) 8 Oct. 1539. Opera, Xb, 400. HERMINJARD, VI, 58 en n. 29, meent, dat CALVIJN toen al dacht aan eene tweede uitgaaf van zijn Psalmbundel.

„Dit zeldzame boek is de bron, waaruit de geheele literatuur der Psalmen, die vier eeuwen lang over de geheele wereld klonken, voort-sproot.” Het merkwaardige boekje bevat achttien Psalmen en drie gezangen. Hieronder zijn er zeven van CALVIJN, acht van MAROT. ¹⁾ Hoe kwamen de verzen van MAROT in dezen bundel, twee jaar voordat zij het licht zagen? Zij waren van hand tot hand gegaan en CALVIJN had ze verzameld.

De reformator nam MAROT's Psalmen op, telkens wanneer zij verschenen. In de latere uitgaven liet hij zijne eigen berijming voor die van MAROT vervallen.

IV.

Om te zingen zijn woorden niet genoeg, men moet ook wijzen hebben. De melodien van den eersten Psalmbundel van *Straatsburg* werden door de musici dier stad gecomponeerd. De naam van een hunner, M. GREITER, moet der vergetelheid ontrukkt, want hij dichtte de beroemde wijze van den „Psalm der slagvelden”, die door CALVIJN's smaak voor muziek bewaard bleef,

Vier musici hebben hunne talenten besteed om de Psalmen op muziek te zetten: GUILLAUME FRANC, LOUIS BOURGEOIS, CLAUDE GOUDIMEL en PIERRE DAVANTÈS. Laat ons zien, in welke betrekking CALVIJN tot hen stond.

In Sept. 1541 te *Genève* komend, vond CALVIJN aldaar FRANC, een réfugié uit *Rouaan*. Van 17 Juni af was hem vergund eene muziekschool te houden. Een jaar later werd hem op zijn verzoek een traktement van 10 florijnen gegeven, „omdat hij de kinderen de Psalmen DAVIDS leert zingen”. ³⁾

CALVIJN volgde de methode, dat eerst kinderen, die daarvoor onderwezen waren, in de kerk de Psalmen zongen en dat het volk ze van hen leerde. ⁴⁾ DOUEN erkent dan ook, dat in de colleges, door CALVIJN

1) HERMINJARD heeft het bestaan van dien bundel vóór zijne ontdekking vermoed. De uitgevers der *Opera* meenden, dat toen CALVIJN in een brief van 27 Oct. 1539 FAREL vroeg, dat men de 100 exemplaren der Psalmen naar *Genève* zou zenden, hij door de geloovigen van *Neuchâtel* honderd afschriften had laten maken. HERMINJARD voldeed die verklaring niet. Hij merkte op, dat de brief, door de uitgevers der *Opera* op 19 Dec. 1539 gesteld, een jaar vroeger gedateerd was. Hierdoor kon hij de geschiedenis van den eersten Geref. Psalmbundel aldus beschrijven. In Oct. 1538 zingt men de Psalmen in de Fransche kerk van *Straatsburg*. Uit de uitdrukking van Dec. 1538: *statuimus brevi publicare*, is HERMINJARD „geneigd te gelooven”, dat de verzameling Psalmen in 1539 verscheen, „al is er geen exemplaar dier eerste uitgaaf over”. Voor zijne onderstelling pleiten de vraag van TOUSSAIN aan CALVIJN 28 Juni 1539, om „de Fransche Psalmen te zenden”, en de brief van CALVIJN aan FAREL (27 Oct. 1539), waarin hij vraagt, wat MICHEL (MULOT) van de Psalmen maakte, en of hij de 100 exemplaren naar *Genève* zond. HERMINJARD, V, 452, n. 4.

2) DOUEN denkt, dat CALVIJN MAROT's Psalmen in zijn bundel opnam zonder te weten van wie zij waren. Dit is onaannemelijk. DUFOUR deelt in *Le Catéchisme français*, CXXXIV, mede, dat de Geneefsche boekdrukker op 1 Mei 1539 de „*Saulmes de Marot*” drukte. De dichter was dus toen al bekend.

3) *Régistres du Conseil*, 35, f. 237v; 26, f. 34.

4) HERMINJARD, IV, 163, 164.

gesticht, alle leerlingen vier uren 's weeks aan de muziek en aan het zingen van Psalmen wijdden, behalve dat zij des Woensdagsmorgens en des Zondags zongen. ¹⁾ Menigeen, die CALVIJN voor een vijand der kunst houdt, zal dit overdreven vinden.

In 1543 werd FRANC, die „belast is om den kinderen de noten en het zingen te leeren”, op voorspraak van CALVIJN een traktement van honderd florijnen toegelegd.

Men gaf hem een deel van het huis, dat vroeger de „meesters in den zang” bewoonden, tot verblijfplaats. Toen hem in 1545 een verzoek om meer traktement geweigerd was, ²⁾ verklaarde hij, dat hij niet genoeg had om te leven, en begaf zich naar *Lausanne*. Daar voltooide hij in 1564 het werk, dat hij te *Genève*, denkelijk onder aanmoediging van CALVIJN, begon. ³⁾ Het werk verscheen met de oude voorrede van CALVIJN en met eene nieuwe, korte, van FRANC. ⁴⁾

Na een nieuw onderzoek komt DOUEN tot de slotsom: FRANC heeft geen deel in het arrangement der melodieën, die men tegenwoordig in de Fransche kerken zingt. ⁵⁾

BOURGEOIS volgde in 1545 FRANC op. De taak van FRANC werd ten deele op FABRY, „wijl hij uit *Genève* was”, en ten deele op die van BOURGEOIS ⁶⁾ „die geschikter is”, gelegd. De eerste kreeg veertig, de tweede zestig florijnen traktement. Weldra bleef de laatste alleen in functie. Men maakte hem gratis burger en stelde hem vrij van wachtdienst. In 1551 werden door den Raad van Tweehonderd de traktementen der ambtenaars verminderd; en de arme muziekmeester kreeg voortaan slechts vijftig in plaats van honderd florijnen. Hij verzocht nederig, dat men hem meer dan honderd florijnen zou toelleggen. De Tweehonderd besloten, met het oog op de aanstaande bevalling van zijne vrouw, „hem ditmaal twee stukken kaas te geven”. Tevergeefs springt CALVIJN voor den musicus in de bres. De Kleine Raad hield zich aan het besluit der Tweehonderd, maar toch zou men „hem nu en dan wat goed doen”.

BOURGEOIS meende, dat eenige wijzen der Psalmen moesten veranderd. Die veranderde wijzen gaf hij in het licht met een „brief aan den lezer”. De Raad nam dit zeer kwalijk. Hij besloot 3 Dec. 1551, dat, „aangezien BOURGEOIS de wijzen zonder verlof veranderd had, hij gevangen moest gezet worden”. Men zou de oude wijzen zingen, totdat men nader had beraadslaagd. CALVIJN hoorde het en begaf zich naar den Raad. Deze besloot toen de oude Psalmwijzen te blijven zingen, terwijl BOURGEOIS tot den volgenden dag gevangen moest blijven. De Raad verbood de oude en de nieuwe Psalmen dooreen te zingen; men moest eerst de oude

1) DOUEN: Chant d'église, in de Encycl. des sciences religieuses, III, 52. Bulletin, XX, 271.

2) Régistres du Conseil, 37, f. 61, f. 85v; 38, f. 128v, 153, 243v; 40, f. 133v.

3) Verg. KLING, Les compositeurs de la musique du Pseautier huguenot genevois, 1899, 5, 6.

4) Les Pseaumes mis en rime françoise par C. Marot et Th. de Bèze. Avec le Chant d'Eglise de Lausanne... par J. RIVERY, pour A. VINCENT, 1565.” Verg. BOVET, 226 en noot V. „Préface de J. Franc”, 230.

5) DOUEN, I, 612.

6) „Loys, filz de feu Guillaume Bourgeois, natifz de Paris.” Régistres, 42, 117v.

en daarna de nieuwe aanheffen. Hij handhaafde dit besluit tegen het betoog van CALVIJN in; BOURGEOIS werd bovendien berispt, dat hij den „brief” zonder vergunning had laten drukken, terwijl „meester CRESPIN” opgelegd werd, al die „brieven” te verbranden en er geen meer te verkoopen.

Op een verzoek van 31 Dec. 1551 om het traktement op zijne vorige hoogte te brengen en hem nog iets daarboven te schenken, besloot de Raad hem zestig stuivers te geven, onder voorwaarde, dat hij op het bord in de kerk zou aanduiden, welke Psalm gezongen werd. ¹⁾ BOURGEOIS zorgde later voor de borden in de drie kerken en kreeg daarvoor zijne belooning; doch zijn traktement bleef vijftig florijnen. Hij kon daarvan niet leven. Hij vroeg dus den Raad, drie maanden naar *Lyon* te gaan, ten einde zijn werk, de op muziek gezette Psalmen, te laten drukken. Dit werd toegestaan met behoud van traktement. Toen hij verzocht nog acht weken te *Lyon* te mogen blijven, zeide men, dat hij gaan kon waar hij wilde, doch niets meer zou ontvangen. ²⁾

BOURGEOIS ging heen; zijne vrouw kreeg op haar verzoek zestig stuivers uitbetaald, als vergoeding voor herstellingen, die zij voor het „voorzangershuis” betaald had, om daarmede naar *Lyon* te gaan, waar haar man zeker reeds was. ³⁾

De geldnood van dezen genialen componist was jammerlijk. Alle verbeteringen die hij aanbracht, zegt KLING, werden vervolgens met toestemming van CALVIJN overgenomen. Bijna alle schoone Psalmwijzen, die ieder kent, en die in twee en twintig talen gezongen worden... zijn van BOURGEOIS. BOVET noemt hem den „PALISSY der muziek, die niet als deze den roem tot schadeloosstelling had”. ⁴⁾

In 1547 gaf BOURGEOIS zijn vierstemmigen Psalmbundel uit. In 1550 verscheen: „Le droict chemin de la musique,” composé par L. BOURGEOIS, avec la manière de chanter les pseumes etc. Genève, 1550. ⁵⁾

Aan deze verhandeling over muziek hechtte CALVIJN formeel zijne goedkeuring. ⁶⁾

Wat is deze „Droict Chemin”? Een specialiteit, FÉTIS, zegt, dat dit werk met de methode aan GUY D'AREZZO toegeschreven, brak, om muziek door de solfeggio ⁷⁾ te leeren.” DOUEN zegt, dat het 't eerst

1) Régistres du Conseil, 40, 179v; 42, 117v; 221; 46, 59v; 91v; 102; 46, 106; 106v; 109; 116v en 117; 128; 159v; 172.

2) Régistres des particuliers, 6, 45; 121v; 150v.

3) Régistres du Conseil, 47, 143 en v.

4) KLING, 14, 16. BOVET, 62.

5) A. CARTIER, 151—156. DOUEN, Clément Marot, II, 3, 6 en n. 1. „Wij bevonden, dat bijna twee-derde der Psalmen gezongen worden op wijzen van BOURGEOIS... dertig van MAROT in 1542, negentien van MAROT, daarbij de lofzang van SIMEON in 1544, en negen en dertig van BEZA, in 1551 uitgegeven. DOUEN, I, 649. „Bijna al de oorspronkelijke en melodieuste wijzen zijn van BOURGEOIS (1, 2, 8, 12, 23, 24 en 62, 25, 27, 32, 33 en 67, 36 en 68, 42, 47, 51, 65 en 72, 77 en 86, 90, 101, 103, 110, 118, 119, 129, 130, 131, 134 en 138). Ibid., 650.

6) Régistres du Conseil, 45, Iv.

7) DOUEN, II, 8. Zie over den keer, dien BOURGEOIS in de muziekwereld bracht, DOUMERGUE, L'art et le sentiment dans l'oeuvre de Calvin, eerste voordracht; DOUEN, in de Encyclopédie des sciences religieuses, III, 38, art. Chant d'église en C. Marot.

of een der eerste boeken is, dat zich de vereenvoudiging der muziek ten doel stelde.

Wij kunnen kort zijn over de twee andere componisten. GOUDIMEL, ten onrechte beschouwd als PALESTRINA's meester, bearbeidde de Psalmen, „om door heerlijke harmonieën de strenge melodieën van FRANC, BOURGEOIS en anderen te verhoogen”. Hij dichtte ze niet, maar hij maakte er drie partijen bij, niet voor de kerk, maar „om zich te huis in GOD te verblijden”. Hij stond niet tot CALVIJN in betrekking. Nadat hij in 1572 als slachtoffer van de Bloedbruiloft gevallen was, getuigde de predikant RICAUD, van *Lyon*, van hem, dat hij zich met uitnemend gevolg bezighield met de Psalmen DAVIDS, waarvan hij de meeste op muziek zette in den vorm van motetten van vier, vijf, zes en acht partijen, en dezen arbeid weldra zou voltooid hebben, zoo hij niet gestorven ware. ¹⁾

DAVANTÈS ²⁾ dichtte evenmin als GOUDIMEL de Psalmwijzen. GOUDIMEL deed veel voor de ontwikkelden, DAVANTÈS veel voor de onkundigen. Hij vond de muziek op cijfers uit en wilde den Psalm-bundel goedkooper en handiger maken. Hij gebruikte de cijferkunst „als bron en moeder der muziek, ³⁾ om hun, die geen gamma's en noten kenden en toch zooveel muziek wilden leeren als noodig was om de Psalmen te zingen gelijk men die in de heilige vergaderingen zingt, een zeer korten en doeltreffenden weg te wijzen”. ⁴⁾ Hij was een intieme vriend van CALVIJN. De reformator schreef 3 Sept. 1561 aan BEZA: „En opdat de dood mij niet zou bedroeven door het verlies van een enkel mensch, is ANTESIGNANUS (DAVANTÈS) twee dagen later mijn VARENNES gevolgd.” ⁵⁾

V.

Trots dit alles gaat de legende, dat CALVIJN de kunst vijandig was. Zij is zelfs versterkt door hetgeen DOUEN over MAROT schreef. Zij is gegrond op de bewering, dat CALVIJN het vierstemmig zingen veroordeelde, en dat hij BOURGEOIS uit *Genève* deed bannen, die zich vergrepen had, door de Psalmen op vier stemmen te zetten.

Wat is hiervan aan? CALVIJN schreef: „Men moet altijd acht geven,

1) *Histoire des Martyrs (Toulouse)*, III, 715.

2) Men zie *Bulletin*, II, (1854), II, en X (1861), 185 en 215. Hij was gekomen te *Rabastens*, in de diocese *Albi*, en niet in die van *Tarbes*. DUFOUR, *Revue critique*, 1881, I, 112.

3) Hij zegt nog: „Ik ben, GODE zij dank, geslaagd. Te voren was men gewoon in vele maanden de gamma's en de beginselen der muziek te leeren... Nu kan men, zonder zich het hoofd te breken door talloze regels, waardoor men dikwijls van het gebruik der heilige muziek, zoo vol vertroosting, uitgesloten was, in minder dan een uur voldoende onderwezen worden.” *Bulletin*, II, 1893, 12. De latere uitvinders van een zelfde manier van muziek-schrijven, pater SOUHAITTY, J. J. ROUSSEAU, P. GALIN, wisten niet, dat iemand hun reeds was vóór geweest, *Bulletin*, X, 189.

4) Dit voorbericht is door DOUEN, II, 489, weergegeven. Zie BOVET, note III, 224—227.

5) *Opera*, XVIII, 674. De registers van *Genève* zeggen, dat hij, 36 jaar oud, aan aanhoudende koorts stierf. *France protestante*, 2de uitg., art. DAVANTÈS, V, 165.

dat de ooren niet meer letten op de harmonie van het gezang, dan de geesten op den geestelijken zin der woorden... dat de zangen en melodieën, die alleen zijn gecomponeerd om de ooren te streelen, gelijk al de loopjes en trillers van het pausdom en alles wat zij kunstige muziek en zingen op vier stemmen noemen, geenszins met de majesteit der kerk overeenkomen, en het moet wel zeer GOD mishagen."

CALVIJN wilde geen vierstemmig gezang in de kerk. Maar ook GOUDIMEL was daartegen. Was hij daarom afkeerig van de muziek? KLING, leeraar aan het conservatorium te *Genève*, die in eene onlangs verschenen studie de onvergelykelijke compositiën van BOURGEOIS en GOUDIMEL vierde, geeft CALVIJN gelijk, dat hij ze niet in de kerk invoerde. „Als men bedenkt, dat het grootste deel van het publiek geen muziek lezen kan, zelfs niet in dezen tijd, dus nog minder in de XVI^{de} eeuw... zoo kon hij niet veel menschen vinden, die de tusschenpartijen en de bas juist en in de maat vermochten te zingen... In *Duitschland* deden LUTHER en zijne opvolgers niet anders." Het blijkt dus, dat CALVIJN in dezen met LUTHER, GOUDIMEL en heden-daagsche beoefenaars der muziek overeenstemt.

Daarbij spreekt het bekende citaat niet van alle zingen op vier stemmen, maar van wat „zij (die van het pausdom) vierstemmig gezang, kunstmatige muziek noemen".¹⁾

Hier komt nog bij, dat het citaat niet authentiek is. DUFOUR toonde het aan.²⁾ Men vindt het niet in de Institutie van 1543, wel in de Fransche vertaling van 1560. Men weet, dat deze vertaling niet van CALVIJN is; dat zij den zin soms verkeerd weergeeft; dat de ongenoemde vertaler er onderscheiden ophelderingen bijvoegde; dat CALVIJN zelfs de drukproeven er niet van nazag. De laatste geautoriseerde uitgaaf der Institutie is van 1559. Welnu, daarin staan de aangehaalde woorden niet.

Niettegenstaande dit alles beweert DOUEN, dat BOURGEOIS te *Genève* „leed door zijne armoede en niet minder door CALVIJN's afkeer van de harmonie"; „dat hij in *Frankrijk* terugkwam, geprikkeld door den afkeer, dien CALVIJN had van het zingen op vier stemmen"; als slachtoffer van den „wrok", dien CALVIJN had tegen MAROT en BOURGEOIS, „hen voor ontrouwen houdend, terwijl hij hunne groote verdiensten vergat om alleen hunne onafhankelijkheid te onthouden, die hij als opstand tegen GOD zelve beschouwde".

DOUEN komt door het over het hoofd zien van verschillende data tot deze uitspraken. De uitgave van de vierstemmig gezette Psalmen is van 1547; in 1550 verzocht CALVIJN den Raad, het werk van BOURGEOIS te laten drukken; in 1551 nam hij het voor BOURGEOIS op en verkreeg zijne vrijlating. En als in 1553, en niet in 1557, BOURGEOIS *Genève* verlaat, is dit alleen, wijl de Raad hem niet meer traktement wil geven. Ook veranderde DOUEN de verwijten, die

1) In de eerste preek over de rechtvaardigmaking, Gen. XV, v. 4—6 (Opera XXIII, 689), vindt men de vergelijking: „Men kan wel met ééne stem zingen, maar men krijgt slechts eene volmaakte melodie, als onderscheiden stemmen overeenstemmen."

2) *Revue critique*, 1881, I, 111.

CALVIJN van de „syndics” kreeg, in verwijten, die de reformator tot BOURGEOIS richtte.¹⁾

DUFOUR heeft in het licht gesteld, dat er geen strijd was tusschen CALVIJN en MAROT en BOURGEOIS. CALVIJN sprong zelfs voor beiden in de bres.²⁾

VI.

Wat heeft CALVIJN over het orgel gedacht? In de literatuur over dit onderwerp wordt slechts de volgende uitspraak van CALVIJN aangehaald: „Het ware eene al te belachelijke nabootsing van *Rome* om de kerken te versieren, en te denken, dat men GOD edeler eerde door het orgel te gebruiken en vele andere vermaken van dien aard. Zoo zijn het Woord en de dienst van GOD ontwijd, terwijl het volk meer op die uitwendige ceremoniën lette dan op het Woord. Wij weten echter, dat daar, waar dat niet verstaan wordt, er geen stichting is... Wat gebruikelijk was onder de wet, heeft tegenwoordig geen recht van bestaan meer... Het is genoeg, dat men eenvoudig en zuiver met mond en hart in de spreektaal GODS lof zingt... Deze instrumentale muziek is toen geduld om den tijd en het volk: zij waren kinderen.”

Maar de vraag is weer: stelde CALVIJN hier een beginsel of bestreed hij heerschende misbruiken? Het is merkwaardig, dat CALVIJN juist zoo over het orgel sprak als THOMAS VAN AQUINO. Deze zeide: „Zulke muziekinstrumenten zijn meer geschikt om te vermaken, dan om te stichten. In het Oude Testament werden zij gebruikt, wyl het volk hard en ruw was en het opgewekt moest worden door die instrumenten evenals door beloften omtrent het tijdelijke leven.” Zal men daarom THOMAS een vijand van de kunst noemen? Ook LUTHER zag de orgels met geen goed oog aan. Dikwijls wees hij op de schaduwzijden er van. „Zelfs liep in de XVI^{de} eeuw niet alleen het orgel, maar ook het meerstemmig gezang gevaar, uit de Roomsche kerk te worden gebannen. Eene commissie, door paus PIUS IV benoemd, onderzocht de zaak. De mis van PALESTRINA redde de meerstemmige muziek bij den eeredienst.”³⁾

Het voornaamste feit is echter, dat het orgelspel in de XVIe eeuw niet diende om het gezang der gemeente te begeleiden.⁴⁾

1) DOUEN, Marot, II, 9; I, 663; I, 614 en n. 3, I, 645. *Encyclopédie des sciences religieuses*, III, 57.

2) TH. DUFOUR, *Revue critique*, 1881, I, 110, 111.

3) J. RIETSCHELL, *Die Aufgabe der Orgel im Gottesdienst bis in das achtzehnte Jahrhundert*, 1892, 10, 19; 10, n. 14.

4) RIETSCHELL, 27, 45. BENEDICTUS XIV zegt in de encycliek *Annus qui*, dat in de pauselijke kapel geen orgel werd toegelaten, om aan de menschelijke stem het voorrecht te laten, GOD te loven.” DEJOB, *De l'influence du Concile de Trente*, 235. Eerst in 1560 verdween het orgel uit de *St.-Pieter te Genève*. Uit de tinnen pijpen werden Avondmaalsbekers gegoten. GALIFFE, *Genève historique*, I, 240, 287.

VII.

De levensbeschrijver van CALVIJN heeft veel te doen om al de verkeerde voorstellingen en de legenden, den reformator betreffende, te bestrijden. Waarheid is, dat het Calvinisme in *Holland* de eenige, maar bewonderenswaardige schilderschool heeft gesticht, en dat het in zijne geschiedenis de muziek een gewichtiger rol heeft laten spelen dan de Luthersche kerk.

De Psalmen zijn de populaire en artistieke uiting onzer Reformatie. De eerste martelaar, LECLERC, zingt ze op den brandstapel.¹⁾ Daarna kwamen ze in de mode. FRANS I liet ze op zijn sterfbed voorlezen. HENDRIK II was met hen zoo ingenomen, dat „de vromen er GOD voor prezen en zijne liefjes en zijne bijzit er ook van hielden of dit veinsden”. CATHARINA DE MÉDICIS hield niet minder de Psalmen in eere dan hare mededingster, DIANA VAN POITIERS.

Rome schrikte terug, toen het zag, door welk een stroom het medegesleept was! Het was te laat. De Gereformeerde kerk werd onder Psalmgezing gesticht. DU BOULAY getuigde: „De Protestanten vergaderden bij LA FERRIÈRE om, bij Psalmgezing, den grond voor hunne religie te leggen.”²⁾ DE RAEMOND schreef, dat, toen de Psalmen verschenen, de kerk van CALVIJN ontstond. Volgens een ouden tegenstander werden de Psalmen „het formulier der Calvinistische religie”. Op den brandstapel, in den kerker, op de colleges, op het slagveld weerklinken de Psalmen. De lijfwacht van CONDÉ heft ze aan. Het Psalmgezing sleept mede, bezielt, bekeert, troost en krijgt als een vuur de overhand. Processiën van studenten, vorsten en volk te *Parijs*, in de *Pré aux clercs*, te *Bourges*, te *Bordeaux* zingen Psalmen. Lutherschen noemen de Psalmen de „Calvinistische Sirene”.³⁾ Onze

1) Les Pseaumes, mis en rime françoise par C. Marot et Th. de Bèze, *Lyon*, par J. DE TORNES pour A. VINCENT, 1563.

2) Op het concilie van *Trente* vroegen KAREL IX, de koningin-moeder, de prinsen van den bloede, dat de Psalmen in de landstaal zouden gezongen worden. BRUGUIER, *Discours sur le chant des Psaumes*, 1663. Er zijn nog maar twee exemplaren van deze merkwaardige rede bekend.

3) Zie Calvijn's jeugd, bl. 233.

4) F. DE RAEMOND, 1050. Hij zegt 1033, dat niets de nieuwe religie in *Duitschland* en *Frankrijk* zoo bevorderde als de berijmde Psalmen... „Men heeft de zielen door die harmonie getrokken, evenals de vogelaars in hunne netten geheele vluchten vogels vangen...”

5) Vriend en vijand erkent, dat de Psalmen de Fransche Reformatie krachtig bevorderden. Als men de Reformatie wilde vernietigen, trachtte men het Psalmgezing te doen verstommen. Zie BOVET, noot VIII. De Staatsraad van 1661 besloot den Gereformeerden te gebieden de Psalmen zoo zacht te zingen, zelfs in hunne huizen, dat voorbijgangers en bureu het niet konden hooren, op boete van duizend livres. Men weet nu, hoe men MICHELET moet verstaan en aanvullen, als hij zegt (*Histoire de France, Réforme*, 1855, 92): „Eene nieuwe moeder van het menschedom was in de wereld gekomen, die zoozeer bekoren en troosten kon: de muziek... De ziel was krank, ontroostbaar, tot den eersten zang van LUTHER. Hij begon en daarna zong de geheele wereld, Protestanten en Roomschen. Uit LUTHER werd

Psalmen worden vertaald en gezongen in het Duitsch, Rumeensch, Deensch, Hollandsch, Latijn, Portugeesch, Maleisch, Italiaansch, Gasconjisch, Boheemsch, Poolsch, Turksch, Hongaarsch, Engelsch en ten slotte in het Hebreeuwsch. Dit koor wordt geleid door CALVIJN, die de eerste Psalmen berijmde, de eerste wijzen koos en de eerste componisten in bescherming nam.

Zal men nu nog durven volhouden, dat Calvijn een vijand van de kunst geweest is?

GOUDIMEL, PALESTRINA's meester, geboren. Het was niet het droeve zingen der middeleeuwen; het was een echt vrij, zuiver zingen, dat uit het hart welde, de zang van hen die weenen en vertroost zijn." SCHURÉ zeide in de *République française*, 14 Sept. 1880: „Het Protestantsche gezang is het begin van de krachtigste ontwikkeling der muziek."

Vierde Boek.

IN DUITSCHLAND.

EERSTE HOOFDSTUK.

DE CONFERENTIE TE FRANKFORT.

I. De conferentie. — II. Frankfort in de XVI^{de} eeuw. De oude stad. De kermis. De boekhandel. De Römer. — III. Calvijn te Frankfort. — Calvijn en Melanchthon. — V. Betrekkingen na de samenspraak. — VI. Na Frankfort. Calvijn verdedigt Melanchthon, Bucer en de Duitschers.

I.

E Reformatie in *Duitschland* vorderde snel, dank zij het Smalkaldisch Verbond van 1530. Den 23sten Juli 1532 werd de vrede van *Neurenberg* geteekend, die, tot het samenkomen van een concilie, de rechten der Protestanten waarborgde. Doch deze laatsten waren niet voldaan en de Roomsgezinden ongerust. Dr. HELD, die voor den Keizer onderhandelde, stelde tegenover den Smalkaldischen Bond den Roomschen van *Neurenberg* (1538). ¹⁾

Maar deze bond maakte niet veel opgang. Het denkbeeld won veld om door nationale vergaderingen, zonder den Paus, tot een vergelijk te komen. Op het dispuut te *Leipzig* (Jan. 1539) gaven de partijen wederkerige verklaringen omtrent de noodzakelijkheid eener ware Reformatie der kerk. In Febr. 1539 werd de samenkomst op verzoek

1) 31 Dec. volgens RANKE, *Deutsche Geschichte im Zeitalter der Reformation*, 6de uitg., 1882, III, 227, n. 3; IV, 79.

der Protestantsche vorsten, de hertog van *Saksen* en de landgraaf, gehouden „voor *Duitschlands* vrede en den oorlog tegen den Turk”. ¹⁾

De samenkomst te *Frankfort* was geen landdag. Het was eene conferentie, den weg voor de samensprekingen banend. In April kwam men tot het akkoord: De vrede van *Neurenberg* zou slechts gelden voor de Protestanten van toen, de Keizer zou echter den Roomschen bond niet laten uitbreiden; het *statu-quo* zou veertien maanden gehandhaafd blijven, als de Keizer de besluiten van *Frankfort* goedkeurde, anders zes maanden. Een nationaal colloquium van geleerden en leeken zou saamkomen om eene vereeniging op den grondslag van wederkeerig toegeven te bespreken. ²⁾ Als de Keizer het wilde, konden pauselijke legaten tegenwoordig zijn, maar de Protestanten achtten ze niet noodzakelijk.

Het akkoord van *Frankfort* baande den weg tot de saamsprekingen te *Hagenau*, *Worms* en *Ratisbonne*. In deze merkwaardige periode speelde CALVIJN eene belangrijke rol. Hij kwam in aanraking met *Duitschland* en mengde zich in de algemeene beweging van de Reformatie in *Europa*. Hierdoor werd de kroon gezet op CALVIJN's voorbereiding, waardoor hij de denker, wetgever, leeraar en politicus der Reformatie werd.

II.

Frankfort is eene stad, die sterk aan de middeleeuwen herinnert. Mijne ochtenduren bracht ik in de Bibliotheek door, om oude boeken te lezen. De meeste zijn origineele drukken, met oude letters op geel papier, welke door de handen der mannen van dien bewogen tijd gingen. Het is alsof A LASCO, POUILLAIN, UTENHOVE, mij de geschiedenis der Gereformeerde kerk van *Frankfort* verhalen. In een oud, geel blaadje vond ik den naam der straat, waarin CALVIJN woonde, de *Gallengasse*. In de XVI^{de} eeuw heette zij *Galgengasse*, bij de poort van dien naam. De bewoners, den spot moede, waartoe die naam aanleiding gaf, veranderden de *g* in eene *l*. ³⁾

Van daar begaf ik mij naar het Museum. De conservator liet mij zijne zoo keurig geordende verzameling zien. Met twee oude plattegronden ⁴⁾ hielp hij mij eene voorstelling maken van de vroegere gesteldheid der stad. Nu kon ik mijne geschiedkundige wandeling maken, en zien wat er van het oude *Frankfort* overbleef.

Daar sta ik voor den *Saalhof*, op de kade van de *Main*, welks

1) JEAN SLEIDAN, *Commentaires*, 92v, 92.

2) Dit denkbeeld was door JAN STURM twee jaren te voren bepleit. Hij noemde het een voorsynode. Hij was te *Frankfort* als afgevaardigde van *Straatsburg* en daarom niet vreemd aan de aanneming van het voorstel, SCHMIDT, *Jean Sturm*, 44, 48.

3) Wij lazen dit in een stuk, getiteld: *Nachrichten wegen der Reformirten in Francfurt am Mayn*, uit het laatst der XVII^{de} eeuw. Onder *anno 1556* vindt men: „J. CALVIJN kwam in Sept. hier en logeerde in de *Gallengasse*.”

4) Plattegrond van 1552, „Belagerungsplan”, geteekend door C. FABER en gegraveerd door H. GRAV, in 1553 gedrukt door C. EGENOLFF, en van 1628 van MERIAN senior.

kapel van de XIII^{de} eeuw, maar die zelf veel ouder is. Door LODEWIJK DEN VROME gebouwd, zag hij KAREL DEN KALE (823) geboren worden.

Daar is de *Catherijnekerk*, in 1681 herbouwd, waar in 1522 IBACH het eerst het Evangelie predikte. Een jaar te voren had LUTHER in de *Buchgasse* n°. 13 vertoefd. Het huis is afgebroken, maar het opschrift: „In dit huis logeerde LUTHER op zijne reis naar den rijksdag van *Worms* op 14 en 15 April 1521,” is er nog.

Der Römer

Daar staat de *Witte-vrouwenkerk*, waar de Lutherschen het eerst in 1542 predikten. In 1544 werd zij den Engelschen gegeven, een jaar later den Waalschen en Hollandschen Gereformeerden.¹⁾ Wij denken nu niet aan de droevige geschiedenis dier gemeente, om alleen de gewelven te bezien waaronder de stem van KNOX, POUILLAIN, A LASCO, ja, van CALVIJN zelve weerklonk. In 1561 ontnam men het gebouw den Gereformeerden.²⁾

In de wijk van de *Römer*, het stadhuis en de hoofdkerk is alles gebleven gelijk het van oudsher was: nauwe straten met huizen uit

1) Hier zou den 4^{den} Zondag na Paschen 1554 de eerste Fransche prediking gehouden zijn. Zie *Nachricht*.

2) WOLFF und JUNG, *Die Baudenkmäler in Frankfurt a. M.*, 1896, 113.

de XVI^{de} en XVII^{de} eeuw, met vier, vijf verdiepingen, die overhellen; een doolhof van nog nauwere steegjes, die doodloopen. Vooral is de hoek der slaggers merkwaardig.

En daar is de „Dom”, de hoofdkerk met een enkel schip, maar met twee armen, die langer zijn dan het schip en even breed, zeer geschikt tot ontplooiing der keizerlijke optochten. Pilaren, muren en gewelven zijn met rood en blauw beschilderd. In deze kerk werden de keizers gekroond. De verkiezing en kroning van 1562 worden

voorgesteld door fresco's, waarop figuren, die gehuld zijn in brocaat, purper, wit hermelijn, en goud en nog eens goud!

De keizerlijke stoet beweegt zich door de nauwe straten. Het is een saamgeperste stroom van goud, zijde, fluweel, paarden, prinsen en priesters. Hij komt op de markt van de *Römer* onder de toejuiching der menigte. De nieuwe keizer vertoont zich weldra op het balkon van het stadhuis. Men brengt hem het eerste stuk van een os, die in zijn geheel gebraden werd. De rest wordt het volk te gelijk met geldstukken gegeven. Op de markt stroomt wijn uit eene fontein.¹⁾

In de *Römer* hield in 1539 de Smalkaldische Bond zijne eerste

1) Mittheilungen des Vereins für Geschichte und Alterthums-kunde in Frankfurt a. M., VI, 1881, 170. „Der Weinbrunnen auf dem Römerberg.”

vergadering. ¹⁾ *Frankfort* werd door zijne kermis nog meer beroemd. ²⁾ Het plein en de naburige straten waren vol tenten. De stad had wijze wetten en lichte belastingen. Er heerschte orde en eerlijkheid. Het stroomde daarom menschen uit *Nederland, Italië, Frankrijk, Engeland, Zweden, Denemarken, Polen, Spanje*. ³⁾ Uit de verschillende steden zonden de werklieden staaltjes van hunne kunst om goud, zilver, brons, ijzer te bewerken. Nieuwe uitvindingen waren er te koop; ETIENNE vond er een werktuig, „waardoor aan den arm van een man de kracht van een molen gegeven werd”, en een braadspit, dat machinaal bewogen werd. Daarbij paarden en wapenen, benevens schilderijen en beeldhouwwerk. Voornamelijk kwamen er echter boeken ter markt, die men in de *Buchgasse* ⁴⁾ uitstalde. Daar verkocht men in eenige dagen duizend exemplaren van een boek. De uitgaven van FROBEN en OPORIN van *Bazel*, KOBBERGEN van *Neurenberg*, FROSCHAUER van *Zurich*, GRYPHE van *Lyon*, WECHEL van *Parijs*, waren daar bijeen.

Op de kermis van 1536 hadden we er PLATTER met CALVIJN's Institutie kunnen vinden. ⁵⁾ Het was als eene wereldtentoonstelling. ⁶⁾

Met de boeken daagden ook de schrijvers op. Van *Weenen, Wittenberg, Leipzig, Heidelberg, Straatsburg, Leuven, Padua, Oxford, Cambridge*, reisden wijsgeeren, dichters, redenaars, historici, wiskunstenars er heen.

Ons laatste bezoek geldt de *Römer*, die zoo dikwijls gerestaureerd werd. Het meest boezemt ons de *Halle* belang in, met zijne oude kolommen, welke uitkomt op eene kleine zijstraat. Het volgende had daarin plaats. ⁷⁾

CALVIJN was naar *Frankfort* getogen, om tusschen Ultra-Lutherschen en Gereformeerden vrede te stichten. Hij wilde 24 Sept. 1556 heengaan. Den dag daarvoor gingen vier vrienden van CALVIJN tot de in de *Römer* vergaderde Luthersche predikanten, zeggend, dat CALVIJN niet zoo lomp wilde zijn, om heen te gaan zonder hen te groeten. De predikanten waren verwonderd en verklaarden, dat CALVIJN wel vertrekken kon zonder hen te spreken. Trots het protest van CALVIJN's vrienden bleven zij daarbij en gingen de zaal uit. Zij kwamen CALVIJN tegen, die kennelijk het antwoord op zijn verzoek afwachtte. Hen

1) O. WINCKELMANN, Politische Correspondenz der Stadt Strassburg im Zeitalter der Reformation, II, 1531—1539 (1887), 546. Brief van JACQUES STURM aan de XIII.

2) De Frankfurter kermis, door H. ESTIENNE, in het Fransch naar de uitgave van 1574 vertaald door I. LISEUX, 1875. Zie: Mittheilungen, VI, waarin een koperets van 1696 van de „Frankfurter Mess”, en KELCKER, Die Frankfurter Buchhändler-Messe, 85.

3) H. ESTIENNE, 49—69.

4) A. HORNE, Geschichte von Frankfurt a. M., 1882, 130.

5) Vie de Thomas Platter, 2e uitgaaf door A. BERNUS, 1895, 174.

6) LUTHER toonde tegen die kermis, omdat door haar het geld uit *Duitschland* naar andere landen stroomde. Zie WISKEMANN, Darstellung der in Deutschland zur Zeit der Reformation herrschenden national-ökonomischen Ansichten, 49.

7) De Luthersche predikanten hebben dit verhaal bevestigd in: Gegenbericht und Verantwortung der Predicanten zu Frankfurt a. M., 1596, in de Bibliothek aldaar.

ziende heengaan, kon hij bevroeden, wat er gebeurd was. Toonde hij zich verontwaardigd? Toen CALVIJN de predikanten bij de poort tegenkwam, groette hij hen vriendelijk. Zoo gedroeg CALVIJN zich tegenover Ultra-Lutherschen.

III.

Op 21 Febr. 1539 ging CALVIJN uit *Straatsburg* naar *Frankfort*. In Oct. 1538 was BUCER naar *Duitschland* getogen, om zich met den graaf van *Hessen* en LUTHER te verstaan over het kerkegoed. CALVIJN gaf een (verloren) brief voor MELANCHTHON mede, met twaalf artikelen. BUCER bleef lang weg, daarom wilde CALVIJN zelf naar MELANCHTHON gaan. Toen BUCER schreef, dat hij niets voor de broeders van *Frankrijk* had kunnen doen, was zijn besluit genomen. Daarbij kon hij reisgezelschap in JAN STURM en andere uitnemende mannen krijgen.¹⁾

Te *Frankfort* was verschil ontstaan over het kerkegoed. De vorsten wilden de door hen gegrepen prooi niet loslaten. CALVIJN betoogde, dat die goederen alleen mochten dienen voor het onderhoud van predikanten, scholen, armen en voor andere kerkelijke doeleinden.

CALVIJN schreef FAREL: „Alles hangt nog, er is gevaar voor een burgeroorlog, of CAESAR moet andere concessiën doen.” Maar in plaats daarvan trok deze zich terug. „Het scheelde niet veel, of het zwaard was aanstonds getrokken. De legaat van CAESAR wilde, dat de onzen de Sacramentariërs (de Luthersche Protestanten) zouden loslaten. Gij bemerkt de list van Satan... Men denkt echter aan een wapenstilstand.”²⁾ KAMPSCHULTE moet CALVIJN de eer geven, dat een Duitscher den toestand in *Frankfort* niet beter had kunnen beoordeelen dan CALVIJN, die geen Duitsch verstond.³⁾ Hij berekende de gevolgen, die de bekeering van den prins van *Kleef*, schoonbroeder van den hertog van *Saksen*, en de dood van den Roomschen hertog GEORGES van *Saksen* hebben zou. Ook wist hij HENDRIK VIII, den gewaanden reformator van *Engeland*, juist te schatten, toen hij getuigde, dat hij nauwelijks „half wijs” was, wyl hij de mis aan de hand hield, het huwelijk den priesters verbood, het Evangelie verminkte. Hij had „geen gezonde hersenen”, want hij liet een braaf man verbranden, omdat hij de lichamelijke tegenwoordigheid van CHRISTUS bij het Avondmaal verwierp.⁴⁾

1) HERMINJARD, V, 247 en n. 1; 146, n. 24, 25. Opera, Xb, 279. WINCKELMANN, 546, Opera Xb, 322. HERMINJARD, V, 247. Ongedacht werd dus CALVIJN tot die reis gebracht. Er is alzoo geen tegenspraak tusschen deze verklaringen en die in het voorbericht der Psalmen, Opera, XXXI, 28, waarin hij zegt, dat al wilde hij liever geen groote vergaderingen bijwonen, hij er altijd heen geleid werd. KAMPSCHULTE (I, 328, n. 1) meent, dat de reformator daarmede het tegenovergestelde uitsprak van hetgeen hij meende. CALVIJN bleef te *Frankfort* slechts acht dagen, dus zoo kort mogelijk.

2) Opera, Xb, 324, 327, 330. HERMINJARD, V, 250, 255, 267. KAMPSCHULTE, I, 330, insinueert, dat CALVIJN in het ergste geval niet terugschrikt voor een burgeroorlog. Toch zegt CALVIJN enkel, dat het gevaar bestaat dat er oorlog komen zal.

3) KAMPSCHULTE, I, 329, 330.

4) Opera, Xb, 328. HERMINJARD, V, 257 en n. 55—57.

IV.

De komst van CALVIJN te *Frankfort* was vooral van belang, omdat hij daar MELANCHTHON ontmoette. Van hetgeen die mannen bespraken, weten wij schier niets. CALVIJN deelde alleen mede, dat hij „vele dingen met PHILIPPUS besprak”. Ook weten wij, dat bij een maal, waar ook MELANCHTHON genood was, ¹⁾ CALVIJN in zich zelf gekeerd was. MELANCHTHON zeide lachende, „dat hij aan trouwen dacht”. Belangrijker is, dat CALVIJN de twaalf artikelen, waarin hij zijne leer samenvatte, MELANCHTHON voorlegde. Deze keurde ze, wat hem betrof, goed. Hij moest echter zeggen, dat velen hardnekkig iets krassers wilden...

CALVIJN sprak over eene overeenstemming, het Avondmaal en de ceremoniën. MELANCHTHON gaf toe, dat vele ceremoniën ongerijmd of minstens overbodig waren. Maar men had wat aan de onverzettelijke Canonisten moeten toegeven. LUTHER daarentegen beweerde, dat hij „niet minder de ceremoniën die uit noodzaak aan de hand gehouden werden verwierp, dan onze soberheid op dit punt”. ²⁾

V.

In de periode van de Colloquia ontmoetten CALVIJN en MELANCHTHON elkander telkens; zij werden intieme vrienden. In zijne opdracht van de Commentaar op de *Romeinen* noemde CALVIJN zijn vriend onder de eerste uitleggers; hij noodigde FAREL, zijn geschrift: *Over het gezag der kerk*, te lezen, hij zou MELANCHTHON daarin beslister vinden dan in zijne andere schriften. MELANCHTHON noemde CALVIJN zijn zeer dierbaren vriend. Toen zij elkaar weer te *Worms* ontmoetten, schreef CALVIJN aan FAREL, dat hij niemand beslister gevonden had. Hij was heel anders dan vier jaren geleden. MELANCHTHON had niet minder met CALVIJN op. Toen CALVIJN zich al reisvaardig gemaakt had om terug te keeren, drong hij hem als het ware om wat te blijven. Van den afgevaardigde van *Straatsburg* had hij reeds weten te verkrijgen, dat men CALVIJN naar *Ratisbonne* zond. ³⁾

VI.

Al weten wij niet veel van CALVIJN's arbeid te *Frankfort*, toch is het opmerkelijk, dat hij na die conferentie zijne oude vrienden, als

1) Opera, XI, 143. HERMINJARD, VII, 6. De maaltijden speelden bij die samenkomsten eene groote rol. STURM schreef van de XIII, dat hunne afgevaardigden eerst over veertien dagen konden heengaan. Daarom verzocht hij bij scheepsgelegenheid een vaatje wijn van ongeveer 180 liter te zenden. WINCKELMANN, II, 508. Te voren had de Raad van XIII aan STURM geschreven, dat hij een vaatje wijn aan Dr. LUTHER wilde zenden, daar de predikanten schreven, dat de doctor oud en ziekelijk was en wellicht geen goeden wijn had. Ibid., 590.

2) Opera, Xb, 331, 340. HERMINJARD, V, 267, n. 2, 269, 292.

3) Opera, Xb, 433, 432, XI, 17, 147, 272. HERMINJARD, VI, 75, 131, 178, VII, 235.

FAREL, en zijne nieuwe, als MELANCHTHON, bij elkander zocht te brengen.

Daarom verdedigde hij PHILIPPUS tegen de verdenking van onoprechtheid, door sommige predikanten, en zeker ook door FAREL, gekoesterd. „Behage het GODE, dat de voortreffelijke N. (ZEBEDEUS of BULLINGER) kon zien, hoeveel oprechtheid er in PHILIPPUS is,” schreef hij aan FAREL. Hij rechtvaardigde ook BUCER, door op te merken, dat, „al verdedigde hij de ceremoniën van LUTHER, hij ze daarom niet wenscht of wil invoeren. Hij keurt het zingen in het Latijn af en heeft een afkeer van beelden; de rest veracht hij of zij laat hem koud... Maar hij wil niet, dat men om die kleinigheden met LUTHER zou breken. En CALVIJN was van hetzelfde gevoelen.

Maar CALVIJN wil niet alleen MELANCHTHON, maar alle Protestant-sche Duitschers dragen; daarom betoogde hij, dat de Smalkaldische Bond niets bevatte wat de Godvreezenden kon tegenstaan. Waarom zou men de krachten, die GOD den Duitschers gegeven heeft, niet vereenigen ter verdediging van het Evangelie? Daarbij dwongen zij niemand, van dien Bond lid te worden. De vertegenwoordiger des Keizers zocht hen wel van de Zwitsersche kerken af te trekken... Maar zij antwoordden, dat zij in broederlijke gemeenschap leefden met hen die men Sacramentariërs noemde. Ten slotte zeide hij tot FAREL, dat men zich niet mocht losmaken van mannen, die door gevaar noch dreiging van den rechten weg af te brengen waren.¹⁾

Eenige dagen later schreef CALVIJN hetzelfde aan ZEBEDEUS,²⁾ een Zwingliaan, zeggende, dat zijn brief hem pijnlijk had aangedaan. Men klaagde over BUCER, maar leverde geen bewijzen, en als men nauwkeurig onderzocht, bleek alles laster te zijn. Volgens CALVIJN kon men tot overeenstemming komen, indien men alle uitersten vermeed. „ZWINGLI had te zeer getracht het bijgeloof in zake de lichamelijke tegenwoordigheid te bestrijden, te gelijker tijd de ware kracht van het communieeren verwerpende of althans bemantelend.” „Door elken redetwist moet niet aanstonds eene scheiding ontstaan. Als uwe conscientie u dringt zijne meening te verwerpen, moet gij toch u beijveren om in broederlijke eenheid met hem te blijven... Wij moeten ons niet van de dienaren CHRISTI scheiden, dan met het gevoel alsof onze ingewanden ons werden uitgerukt.”³⁾

Toen CALVIJN hoorde, dat een Zwitsersch predikant, B. DU BOIS,⁴⁾ eenige ontroering gewekt had door zijne leer der „locale” tegenwoor-

1) Opera, Xb, 341, 342. HERMINJARD, V, 293, 294.

2) Deze was in *Brabant* geboren. Hij gaf tegen het einde van 1533 onderwijs aan het college van *Guyenne*. Daar leerde hij CORDIER kennen. Het is niet bekend, hoe hij tot bekeering kwam. Te *Genève* gaf hij weder les aan het College. Hij sloot vriendschap met CALVIJN. In 1538 werd hij tot predikant te *Orbe* beroepen. HERMINJARD, V, 98, n. 7; 319, n. 10; 204, n. 4.

3) Opera, Xb, 346, 347. HERMINJARD, V, 318, 319.

4) DU BOIS was wellicht een Augustijner monnik, die in 1534 uit *Parijs* vlood. Als predikant van *Payerne* werd hij deken dier classis. Hij was een geleerd predikant. Toen CALVIJN vernam, dat men hem te *Payerne* kwijt wilde, om SAUNIER in zijne plaats te krijgen, schreef hij, dat hij DU BOIS stelde boven vele SAUNIERS. HERMINJARD, IV, 92, n. 4; V, 313, n. 6; VI, 423, n. 1. Opera, Xb, 347.

digheid, schreef hij hem, ¹⁾ dat, indien daardoor zaden van tweespalt waren gezaaid, hij die, voordat zij vruchten hadden gedragen, moest wegdoen. Hij ried hem aan, het juiste midden te kiezen, „door niet te doen alsof hij de uitzinnigheden der papisten goedkeurde, en ook niet de ware gemeenschap aan CHRISTUS' lichaam te loochenen”. Men moest de pest van geschillen over de leer meer verafschuwen dan den dood. ²⁾

Van nog grooter belang was het, BULLINGER tot kalmte te brengen. Deze was ZWINGLI's geestverwant en opvolger te *Zurich*. De verhouding tusschen *Zurich* en *Straatsburg* was soms gespannen. BULLINGER liet zich zeer vrij over LUTHER uit. „De Theoloog moet meer met de waarheid dan met LUTHER rekenen. Ieder weet, hoe vermetel LUTHER over verscheiden boeken der H. Schrift heeft geoordeeld... Als de voorwaarden der overeenstemming de uitwerking hebben, dat niemand den mond mag openen voor de waarheid tegen LUTHER, terwijl LUTHER mensch is en geen GOD, laat dan de overeenstemming vergaan.” ³⁾

BULLINGER was in zijn recht, maar de toon dien hij aansloeg niet verzoenend. In het voorbericht van een werkje van VADIAN had hij „de onstandvastige en draaiende Theologen” aangevallen. De Straatsburgschen trokken zich dit aan, doch BULLINGER zeide, dat hij SCHENKFELD en geestverwanten op het oog had gehad. Toch vond CALVIJN het noodig, BULLINGER te schrijven, hoe noodig het was, den broederband met allen, dien GOD eene rol in de kerk toevertrouwde, te onderhouden. SATAN was het er om te doen, verdeeldheid te zaaien. Na de inleiding kwam CALVIJN tot zijn onderwerp, namelijk eene nauwere vereeniging tusschen de kerken die zij dienden. CALVIJN staat er voor in, dat de Straatsburgers die eenheid begeerden. CAPITO's oprechtheid is bekend, BUCER mag niet verdacht worden. BULLINGER had hem wijdloopig gevonden, daar hij uren lang kon disputeeren. Maar CALVIJN verzekerde, dat hij een zeldzaam doorzicht bezat en zich strikt binnen de grenzen der Schrift hield, en hij verwierp, ja haatte zelfs, alle spitsvondigheid. „Ik bid u, waarde BULLINGER, ⁴⁾ of liever, ik smeeke u dringend, laat ons geheel vrij, niet alleen van allen haat, maar van allen schijn van beleediging. Vergeef mij mijne vrees... Het is eigen aan de liefde, om, zelfs wanneer zij alles hoopt, toch nog ongerust te zijn.”

Is dit niet teeder gezegd? Al die brieven, pleidooien, roepstemmen en vermaningen zijn in één jaar van CALVIJN uitgegaan.

Uit alles blijkt, dat CALVIJN's verblijf te *Frankfort* nuttig voor hem en voor de Kerk was.

1) In het manuscript van dien brief komen meer dan gewoonlijk verbeteringen voor. HERMINJARD, VI, 423, n. 3.

2) Opera, Xb, 445—448. HERMINJARD, VI, 424—428.

3) Opera, Xb, 322, 434.

4) CALVIJN maakte persoonlijk met hem kennis te *Basel*, toen de kerken van *Zwitserland* hare belijdenis van 1536 teekenden. HERMINJARD, VI, 196, n. 3.

TWEEDE HOOFDSTUK.

CALVIJN EN MELANCHTHON.

- I. Verschil van gevoelen. — II. Openhartigheid van Calvijn. — III. Aanbeveling der Loci. —
 IV. Het Interim. Scherpe maar vriendschappelijke verwijten. — V. Streven naar
 een vergelijk. — VI. Pogingen om Melanchthon te bewegen zich openlijk
 uit te spreken. — VII. Geduld, pogingen, teleurstellingen; hoop
 tegen hoop. — VIII. Laatste brief van Calvijn. —
 IX. De legende.

I.

E vriendschap tusschen CALVIJN en MELANCHTHON heeft de aandacht van bijna alle historici getrokken. ¹⁾

En toch gaf MELANCHTHON van lieverlede sedert de eerste uitgaaf der Loci de predestinatie prijs, ²⁾ terwijl CALVIJN haar na de tweede uitgaaf der Institutie al scherper voorstond. Zouden zij tegenstanders worden? PIGHIUS schreef in 1542 tegen de predestinatie; CALVIJN antwoordde in 1543. PIGHIUS droeg zijn werk op aan SADOLET; CALVIJN aan MELANCHTHON, wíl deze hem liefhad en zijn werk de heilige leer

1) Behalve HENRY en STÄHELIN zie PH. SCHAFF, *History of the Christian Church*, VII, § 20, 385—398, en LANG, *Melanchthon und Calvin*, in de „*Ref. Kirchenzeitung*” van 21 Febr. en 28 Maart 1897.

2) „Indien sommigen dit onderwerp te spitsvondig bespreken, wil ik datgene voorstellen, wat noodig is voor de consciëntiën. In den tegenwoordigen strijd moet men de consciëntiën herinneren aan de belofte, en vooral in aanmerking nemen, dat de belofte om niet en algemeen is.” *Melanthonis Opera*, XXI, 452.

verdedigde, waarvan ook MELANCHTHON de uitnemende voorstander was. ¹⁾

Kennelijk is CALVIJN door zijne vriendschap wat verblind. Hij betreurde het, dat hunne briefwisseling niet levendiger was en hij van hem en de anderen verwijderd leefde; in den hemel zouden zij eenmaal van hunne liefde genieten.

MELANCHTHON was zeer ingenomen met de opdracht, en sprekende over hunne overeenstemming in de volgens hem wezenlijke stukken, noodigde hij CALVIJN uit, die nader aan te dringen. Want wie blonk meer in de discussie uit? Omtrent de predestinatie haalde hij het gezegde van een vriend aan, die de stellingen: alles gebeurt gelijk GOD het besloot, en is er werking bij den mensch, niet kon overeenbrengen. In het leven is er plaats voor vrij handelen. Hij eindigde: „Ik schrijf u dit niet als eene les... Ik weet, dat deze gedachten met de uwe overeenkomen.” ²⁾

CALVIJN's antwoord hierop is verloren. MELANCHTHON zeide, „dat hij meende daarin zijn vriend te hooren”. Maar hij verwierp toch de de predestinatie. Wat CALVIJN schreef over de zonde, de onmacht, beaamde hij; maar hij wilde, dat hij niet geschreven had over het noodwendige, naar het eeuwig besluit van GODS wil. Hij achtte het zeer misplaatst, te zeggen, dat de misdaden van NERO noodwendig begaan werden.” ³⁾

II.

Door LUTHER's aanvallen op de Zurichers werd de briefwisseling hervat. FROSCHAUER had LUTHER de Latijnsche vertaling des Bijbels door LEO JUDA gezonden. Deze antwoordde: „Ik wil geen deel hebben aan hunne vervloekte en heiligschennende leer; ik zal daartegen blijven bidden en leeren.” ⁴⁾ CALVIJN verzocht MELANCHTHON, zijn vriend wat te kalmeeren (21 April 1544); BULLINGER insgelijks; doch LUTHER werd al heftiger.

Daarop schreef CALVIJN aan MELANCHTHON en aan LUTHER. Hij zond hun twee verhandelingen ⁵⁾ over het niet deelnemen der geloovigen aan de paapsche superstitiën. Het was eene brandende quaestie in *Frankrijk*. Men vond er CALVIJN's advies te streng. CALVIJN wilde zich beroepen op het gezag der Duitsche reformatoren. ⁶⁾ MELANCHTHON was daarvoor te vinden. Doch zijn brief was één zucht. Hij had behoefte aan gebed en raad; hij vreesde verbanning. Hij had den brief niet aan LUTHER durven geven, „omdat deze booze

1) Opera, VI, XXIII, 229; XI, 156. HERMINJARD, VII, 26, 27 en n. 7.

2) CALVIJN beriep zich later op dit woord. Opera, XI, 540. HERMINJARD, VIII, 341.

3) Opera, XI, 591. HERMINJARD, VIII, 451, 452.

4) DE WETTE, Luthers Briefe, V, 587. Opera, XI, 723, n. 4; 698, 727—730.

5) Petit traicté, over de houding van een belijder des Evangelies onder de Roomschen, 1543. Excuse de J. Calvin à Messieurs les Nicodémistes. Opera, VI, 541—588; 593—614; XXX—XXXII.

6) 21 Jan. 1545. Opera, XII, 10. Over CALVIJN's brief aan LUTHER zie verder.

bedoelingen onderstelde", en dateerde hem: „de dag, waarop vóór 3846 jaar NOACH in de ark ging." ¹⁾

CALVIJN antwoordde hartelijk en met tact. Hij wilde zijn vriend zoo gaarne steunen. Hij dankte GOD voor hunne overeenstemming in het fundamenteele, ondanks klein verschil over ondergeschikte punten. Maar zijne vrees voor LUTHER achtte hij zondig. Men moest de ellende der kerk niet in stilte dragen. „Wie weet, of GOD deze smart niet toelaat, opdat eene voller belijdenis u wordt ontruikt... Het zou niet eerlijk zijn, deze leer, die zoovele heiligen met hun bloed bevestigden, niet te willen onderteekenen." Tot troost voegde hij er aan toe: „Laat ons rustig den voortgang, dien GOD geven wil, afwachten en met onwrikbaar gemoed onzen loop vervolgen." ²⁾

III.

De bijzondere vriendschap tusschen de twee reformatoren blijkt uit het volgende. In 1546 liet CALVIJN de *Loci*, MELANCHTHON's dogmatiek, in 't Fransch met een aanbevelend woord vertalen. En toch week de schrijver van CALVIJN's leer over den vrijen wil en de predestinatie af. Zelfs liet CALVIJN een tweeden druk der *Loci* bezorgen. Wat is er nu aan van de onverdraaglijke onverzettelikheden van CALVIJN? Hij verklaarde in de voorrede, dat MELANCHTHON geen splinterige disputen wilde... hij daalde zoo laag mogelijk af, daar hij zooveel mogelijk wilde stichten... Aldus moet men doen, als de tegenstanders door hunne sophisterijen ons het niet beletten." Men kan MELANCHTHON niet euvel duiden, „dat hij sommige punten niet tot het uiterste uitploos", en daarvan alleen uiteenzette wat noodig is ter zaligheid, datgene in het midden of weglatend, „waaromtrent onkunde of twijfel niet gevaarlijk is". Toch verbloemt hij niet, dat hij van den schrijver verschilt. Wat den vrijen wil betreft, MELANCHTHON geeft daarvan geen uitsluitel dat iedereen voldoen kan. Maar na de uiteenzetting, wat zijn vriend aan den vrijen wil ontzegt en toekent, besluit hij: „Daar is niet veel in te zoeken. Maar het was toch goed, de lezers daarvan te verwittigen, opdat niemand, lettende op schrijver's bedoeling, zich aan iets, dat weinig om het lijf heeft, ergere." CALVIJN leest daarop niet MELANCHTHON, maar vitachtigen lezers de les. ³⁾

Zelfs bij het verschil over de predestinatie zegt hij, dat MELANCHTHON, omdat velen daarin geen maat hielden, alleen datgene vermeldde, wat

1) Opera, VI, 621—624, n. 2; XII, 61, 62 en n. 6.

2) 28 Juni 1545. Opera, XXI, 99. MELANCHTHON's gevoelen en dat zijner omgeving over dezen brief blijkt uit een brief van 3 Aug. 1545 door F. DRYANDER. „Ik erken, dat alles wat gij schrijft waar is. Hij (MELANCHTHON) erkent het ook... en toch is zijne houding niet geheel af te keuren... Wij hebben hier bijna dagelijks nieuwe onweersbuien van PERICLES (LUTHER); ik vrees het einde." Opera, XII, 126, 127.

3) CALVIJN zegt nog, dat MELANCHTHON wel naast den doop en het Avondmaal de absolutie plaatst, doch uit bescheidenheid, om zich naar het gebruik te schikken; hij maakt er geen sacrament van.

noodig was, de rest als begraven latende, liever dan de deur open te zetten voor verwarde disputen.

Hij beled wel, „dat niets mag weggelaten worden, wat GOD ons wilde openbaren. Maar hij, die ter onderrichting zich ophoudt bij hetgeen hij het dienstigst acht, en vluchtig voorbijgaat of weglaat, waarvan hij geen nut wacht, verdient verontschuldigd te worden.” ¹⁾

Deze voorrede ²⁾ bewondert STÄHELIN, omdat MELANCHTHON's werk van CALVIJN's opvatting afweek. HENRY wijst er op, dat de *Loci* het eenige werk was, dat met de Institutie kon wedijveren. CALVIJN dacht slechts aan het heil van *Frankrijk*. „Dat land moest, evenals hij, MELANCHTHON leeren liefhebben en zich door zijn werk tot den HEERE bekeeren.” Wij zijn hier geneigd, het woord van SCALIGER te herhalen: „Oordeelt zelve, of deze man groot was.” ³⁾

IV.

Het glorieuze tijdperk der Duitsche Reformatie, begonnen bij de Confessie van *Augsburg*, liep ten einde. Donkere wolken pakten zich samen. LUTHER stierf in 1546 en eenige maanden later brak het vreeselijk onweer los, door den slag bij *Mühlberg*, ⁴⁾ de gevangenschap van den keurvorst van *Saksen*, de vernietiging van het Smalkaldisch Verbond. MELANCHTHON was verslagen. Uit een brief van DRYANDER aan CALVIJN (1547) weten wij, dat hij naar *Bazel* wilde vluchten. Maar

1) Opera, XI, LXVII en 847. Ook is CALVIJN's oordeel over CHRYSOSTOMUS merkwaardig. Deze kerkvader hechtte veel aan den vrijen wil en de werken. CALVIJN zegt, dat hij de vijanden van CHRISTUS' kruis wilde weerleggen; al slaagde hij niet, hij is toch te verontschuldigen. Maar CALVIJN erkende, dat hij daarbij eenigszins den rechten weg had verlaten, Opera XI, 836.

2) Men moet weten, dat tusschen de 1ste uitgaaf der *Loci* (1521) en de laatste (1559), het jaar waarin de laatste editie der Institutie verscheen, de 2de uitgaaf der *Loci* het licht zag. In de 1ste uitgave is MELANCHTHON een ultra-predestinatieaan. Hij zegt: „Alles is door GOD gemaakt, zoowel het goed als het kwaad... niet door toelating, maar door kracht; zoodat zoowel het verraad van JUDAS als de roeping van PAULUS door GOD gedaan zijn.” In de 3de uitgaaf leerde hij het synergisme (medewerking), door te stellen: drie oorzaken werken bij eene goede handeling samen: het Woord GODS, de H. GEEST en de menschelijke wil. De uitgave van 1535, die CALVIJN liet vertalen, zeilt tusschen beide meeningen door. Hij leert: de predestinatie is te herleiden tot de belofte des Evangelies en tot de verkiezing, welke op de aanneming of verwerping der belofte door den mensch volgt. De belofte is te gelijk vrijwillig en algemeen. Genade is eene vrijwillige aanneming. MELANCHTHON zeide, dat men niet moest twisten over de predestinatie, maar de algemeene belofte van genade handhaven. „Zij is vrijwillig, wijl hare oorzaak alleen in de barmhartigheid GODS ligt; algemeen, wijl de mensch bij zijne verkiezing of verwerping medewerkt, de belofte aannemend of verwerpend. Verkoren zijn, die door het geloof de ontferming GODS aangrijpen en niet ten einde toe verwerpen.” ^{2°}. De vrije wil. GOD is geen auteur van de zonde; Hij wil de zonde niet. Er is geen tegenspraak in de leer, dat GOD de natuur schiep en onderhoudt, en dat de wil des duivels en der menschen oorzaak van de zonde is; want de wil had het recht, hare vrijheid te misbruiken. De woorden: „Ik zal FARAO's hart verstokken,” duiden volgens het Hebreeuwsch aan, dat dit eene toelating en niet een bevelende wil GODS was. Verg. A. EVARD, Etude sur les variations du dogme de la prédestination et du libre arbitre dans la théologie de Melanchthon, 1901.

3) STÄHELIN, I, 244. HENRY, I, 376.

4) Opera, XII, 521, 510, 558, 553, n. 1.

de oorlog belette dit. De tijding van de nederlaag bij *Mühlberg* deed CALVIJN „nacht en dag zuchten”. Maar zijn geestkracht bleef ongebroken.

De tijden werden al benauwder. KAREL V misbruikte zijne overwinning en legde het Interim van *Augsburg* op (1548), waarbij de Lutherschen met eenige schijnbare concessiën, in afwachting van het saamkomen van een concilie tot de Roomsche ceremoniën werden verplicht. ¹⁾ BUCER weigerde zich aan het Interim te onderwerpen, hij moest naar *Engeland* vluchten. Den 26sten Mei 1548 schreef hij CALVIJN, klagend over MELANCHTHON's vreesachtig optreden. GOD leerde hem, om noch op prinszen, noch op doctoren te betrouwen. ²⁾

Doch MELANCHTHON behoefde het Augsburgsche Interim niet te aanvaarden. Hij stelde zelf het Interim van *Leipzig* op, dat MAURITS van *Saksen* invoerde. Hierdoor ontstond de hevige strijd over de middelmatige dingen, die zulke noodlottige gevolgen had. FLACIUS en zijne volgers werden de voorstanders van het Ultra-Lutheranisme. Hun fanatisme ging ver en MELANCHTHON was te zwak om hen tegen te staan.

CALVIJN zweeg. Toch gaf hij in een brief aan FRID, predikant-hoogleeraar te *Leipzig*, zijn oordeel over de „afgodische ceremoniën”. ³⁾ Daarbij schreef hij aan MELANCHTHON, dat hij geen woorden kon vinden om zijne smart te uiten, omdat de strijd met de Flacianen de tegenstanders met vreugde vervulde. CALVIJN hield zijn vriend niet onschuldig. Waarom? „De weifeling van het hoofd, den banierdrager, is schandelijker dan de vlucht der gemeene soldaten... Door wat toe te geven, hebt gij meer doen klagen en zuchten, dan honderd gewone mannen door openlijken afval.” CALVIJN verdacht MELANCHTHON's moed niet. Ook mocht MELANCHTHON CALVIJN's bedoeling niet verdenken, want hij wilde „liever honderdmaal met hem sterven, dan hem zijne eigen leer te zien overleven”. ⁴⁾

LANG oordeelt te recht, dat deze brief streng en toch zacht, ernstig en toch niet kwetsend is.

V.

Het gerucht liep te *Genève*, dat MELANCHTHON uit wrevel dezen brief verscheurde. Dit is onwaarschijnlijk. Zeker is het, dat de vriendschap tusschen de reformatoren bleef. ⁵⁾ Den 1sten Oct. 1552 schreef MELANCHTHON zijn „zeer geliefden broeder” weer. Hij zou hem eer geschreven hebben, doch hij had geen boodschappers gehad. Hij deelde CALVIJN mede, dat hij gebukt ging onder den last zijner rampen. ⁶⁾

1) C. SCHMIDT, Philipp Melanchthon, 1861, 491.

2) Opera, XII, 707.

3) VALENTINUS PACEUS, 10 Maart 1550. Opera, XIII, 538—540 en n. 7, 691.

4) Opera, XIII, 590—595.

5) Voor als na greep hij elke gelegenheid aan om CALVIJN te prijzen. Opera, XIII, 650, XV, 620.

6) Ibid., 368, 369.

CALVIJN antwoordde spoedig. Hoe verheugd toonde hij zich, dat het gerucht omtrent den verscheurden brief valsch was geweest. De band, die hen verbond, was dus „onverbreekbaar”. GOD had hunne vriendschap „geheiligd”. Daarna verhaalde hij zijne moeilijkheden met BOLSEC, den ketter, die MELANCHTHON tegen hem uitspeelde. Maar hij verzekerde, dat hij daarbij geen woord bezigde, dat min eervol was voor MELANCHTHON. Toch wordt de reformator gekweld door de gedachte, „dat na hun dood de boozen de kerk zooveel hun lustte zouden beroeren, door de verschillende meeningen van hen, die uit één mond dezelfde dingen hadden moeten zeggen”. Ook was hij niet gerust over hun leerverschil CALVIJN zou zich wel aan de meening van MELANCHTHON onderwerpen, als het niet de waarheid GODS gold. Het kwam hem voor, dat zijn vriend te wijsgeerig over den vrijen wil schreef en zich te veel „naar het natuurlijk verstand” schikte. Hoe kon anders een wijze, verstandige man, die de Schrift zoo goed kende, niet onderscheiden tusschen de belofte, die algemeen, en de verkiezing, die particulier is? . . . Niemand, die gezond verstand heeft, zal gelooven, dat MELANCHTHON uit overtuiging het tegendeel leerde. Kennelijk weersprak MELANCHTHON zich zelven. En dit smartte CALVIJN. Als hij maar een onderhoud met hem hebben kon . . . Hij kent zijne oprechtheid en gematigdheid, „terwijl engelen en alle menschen van zijne vroomheid getuigen”. MELANCHTHON had gezegd, dat, als hij zijn land uit moest, hij CALVIJN kwam bezoeken; deze verzekerde, dat dit hem tot grooten troost zou zijn. Te *Genève* was er wel geen vrede, maar daar er niet heerlijker is dan onder CHRISTUS’ banier te strijden, zoo moesten de moeilijkheden hem niet weerhouden. ¹⁾

VI.

CALVIJN zond dien brief aan hun wederzijdschen vriend DRYANDER, te *Straatsburg*. Maar den 30sten Dec. 1552 werd hij door de pest weggerukt. Twee jaren later ging de Schot WHITINGHAM door *Straatsburg* en vond de papieren van DRYANDER. Hij zond den brief aan MELANCHTHON met een nieuw schrijven van CALVIJN, dat zoekraakte. MELANCHTHON zweeg. Den 27sten Aug. 1554 nam CALVIJN de pen weder op. Hij toonde zich bedroefd en verwonderd, al geloofde hij aan MELANCHTHON’s vriendschap; hij schreef opnieuw, om te trachten hem een antwoord te ontlokken, want zijn stilzwijgen was schadelijk voor de kerk. BOLSEC, SOCINUS en TROLLIET beriepen zich al door op MELANCHTHON tegen CALVIJN. De laatste zeide in stukken, die voor den Raad kwamen: „Ik houd mij aan MELANCHTHON”; hij haalde zelfs vier bladzijden uit de vertaling der *Loci* aan. ²⁾ Nu moest

1) Naar aanleiding hiervan schreef MELANCHTHON aan CAMERARIUS, *Melanthonis Opera*, VII, 930: „Zie den woedenden strijd dezer eeuw: de strijd der *Genèvers* aangaande de Stoicijsche noodwendigheid is zoo hevig, dat men iemand in de gevangenis zette, die het niet met ZENO eens is. LELIUS zegt, dat hij een coryphee (CALVIJN) schreef, niet zoo heftig te strijden. De *Zurichers* zijn zachter.”

2) *Opera*, XIV, 368 en n. 1; 435, n. 11; 229, 378, 377; XV, 77, 215.

CALVIJN zich verklaren.¹⁾ Had hij de Loci in het Fransch laten vertalen om zijn heftigsten tegenstanders wapenen in handen te geven? CALVIJN wilde, dat MELANCHTHON zich zou uitspreken. De onderstelling, dat een Theoloog de predestinatie verwierp, was „ongerijmd”. Hij dacht, dat MELANCHTHON eer zijne meening verzwegen, dan dat hij van hem verschilde. Daarbij was de strijd over het Sacrament weer ontbrand. „Zijn stilzwijgen bracht velen in de war.”²⁾ Te gelijk zond CALVIJN zijn geschrift over SERVET.³⁾

De briefbrenger bracht MELANCHTHON's antwoord terug. Wat SERVET betreft, CALVIJN had voor altijd de kerk aan zich verplicht door SERVET's afschuwelijke Godslasteringen te weerleggen, terwijl de overheid hem te recht ter dood bracht. Maar hij wilde niet de ketterijen omtrent het Avondmaal bestrijden, „omdat men naar een aanleiding zocht om hem te verdrukken”. Hij wilde gaarne met zijn vriend spreken; hij wachtte elk oogenblik een nieuwe ballingschap.

CALVIJN toonde zich blijde over die uiting van genegenheid en dat zijn vriend de handeling met SERVET goedkeurde. Maar toch verheelde hij hem niet, dat zijne „te groote langzaamheid” hem mishaaide. Aan P. MARTYR schreef hij, dat PHILIPPUS hem veel meoite aandeed, en aan SLEIDANUS: „PHILIPPUS bestrijdt openlijk de gezonde leer, of, om geen haat te verwekken, verbergt hij listig zijn gevoelens.” Aan BULLINGER, dat men PHILIPPUS moest pressen, en aan FAREL, dat hij niet durfde zeggen, wat hij dacht. Maar, voegde CALVIJN er aan toe, „ik zal in een gesprek van drie uren meer vorderen dan door honderd brieven”.

Toch gaf hij het niet op. Hij schreef MELANCHTHON, dat, wanneer alles wanhopig stond, men moest doen wat GOD eischt... De dienaren CHRISTI moesten zich niet door de door SATAN opeengehoopte hindernissen laten weerhouden.

Door die vlam werd MELANCHTHON's moed weer aangewakkerd. Hij verstoutte zich. Twee Flacianen waren bezig een boek tegen hem te schrijven. Als het verscheen, had hij besloten zonder dubbelzinnigheid te antwoorden. Hij meende dit GODE en der kerk verplicht te zijn, en vreesde in zijn ouderdom geen ballingschap noch gevaar.⁵⁾ CALVIJN versterkte hem in die gevoelens.⁶⁾ Hij wees hem op de schare heilige engelen, die door hun voorbeeld ons den weg van den moed wijzen.

1) CALVIJN sprak: „Ik erken, dat MELANCHTHON's leerwijze van de mijne verschilt. MELANCHTHON, een vreesachtig man, heeft zich te veel geschikt naar het menschelijk natuurlijk verstand, om nieuwsgierigen menschen geen gelegenheid te geven de geheimen GODS na te speuren, en daarom spreekt hij meer als wijsgeer dan als Theoloog. Hij zegt, dat hij het midden houdt, als beled hij, dat hij tusschen twee wateren zweemt, CALVIJN wil niet wat door de tegenpartij is aangehaald, waarin MELANCHTHON geen geleerde voldoet, weerleggen, omdat hij door een te menschelijke voorzichtigheid buigt, niet durvende zeggen wat hij als waarheid kent, uit vrees dat niet allen in staat zijn haar te hooren”... Opera XIV, 382.

2) Opera, XV, 215, 216.

3) SERVET had MELANCHTHON beschuldigd, dat hij zijne „valscheden onder eene schoone rethorica” verbloemde. Daartegen verdedigde hem CALVIJN. Opera, VIII, 559. Defensio orthodoxae fidei. Vertaling van 1554, 182.

4) Opera, XV, 268; 488; 220; 421; 318; 321; 337. Aan GARNIER schreef hij: „Ofschoon MELANCHTHON uit vrees zijne meening verbergt, staat hij geheel aan onze zijde.”

5) Opera, XV, 488; 616, 734; 736; 737.

6) LANG, artikel uit de Reformirte Kirchenzeitung, 84.

Wat! Zou het geheele koor der heilige vaders ons met geen enkelen prikkel aansporen? En de kerke GODS, die in de wereld aangevochten wordt... Dat is mijn tooneel! En tevreden met zijne toejuiching, zou ik niet verzwakken, al floot de geheele wereld mij uit." Waarlijk, CALVIJN bezat de gave, de menschen mede te sleepen, gelijk LANG opmerkt.

BULLINGER geloofde niet, dat MELANCHTHON er toe komen zou hun gevoelen openlijk te verdedigen; hij was een grijsaard, die verlangde, zoo mogelijk, in vrede heen te gaan. CALVIJN geloofde het wel. ¹⁾ Doch MELANCHTHON zweeg.

VII.

CALVIJN's geduld scheen onuitputtelijk. Het geopperde denkbeeld van een nieuw colloquium greep hij aan, al verwachtte BULLINGER er niets van. Van uit *Frankfort* schreef hij opnieuw aan MELANCHTHON (17 Sept. 1556), om hem aan te sporen, te ijveren voor het colloquium. Als hij maar het sein gaf, zouden allen, die hart hadden voor de rust der kerk, zich vereenigen.

MELANCHTHON bleef zwijgen. Een oogenblik kwam er bij CALVIJN wreveld op. De kerk van *Wesel*, door de Ultra-Lutherschen in het het nauw gebracht, vroeg MELANCHTHON advies. CALVIJN schreef aan den leeraar dier kerk, 21 Dec. 1556, dat, als MELANCHTHON zijne leer omtrent het Avondmaal weerstond, hij met een bitteren vijand zou te doen krijgen. Gelukkig gaf MELANCHTHON het begeerde advies. ²⁾

CALVIJN's vijanden werden al stouter. Toen hij zijn derde antwoord aan WESTPHAL geven zou, besloot CALVIJN te verklaren, dat MELANCHTHON het met hem eens was. „Als men mij bewijst, dat ik den naam van PHILIPPUS misbruikte, wil ik als schaamteloos bekend staan... PHILIPPUS kan niet meer van mij, dan van zijne eigen ingewanden gescheiden worden... Zeventien jaar geleden hebben wij over deze leer gesproken en van dien tijd af had ik geen letter te veranderen." CALVIJN gaf MELANCHTHON van zijne stoutmoedigheid kennis, zich beklagende, dat hij drie jaren zijne brieven niet beantwoordde. Hij bleef altijd naar het colloquium uitzien. Als de vorsten er niet wilden verschijnen, moesten eenige vrienden maar saamkomen. Hij hoopte MELANCHTHON nog eenmaal op aarde te ontmoeten, om vertroost te worden over de ellende, die men niet kon wegnemen, maar slechts vermocht te betreuren.

Het colloquium had te *Worms* plaats. CALVIJN wilde er naar toe. Maar dit zou verkeerd uitgelegd worden; daarom zond hij er FAREL en BEZA heen. Driemaal in een half jaar schreef hij aan MELANCHTHON. En toch scheen het, alsof BULLINGER gelijk krijgen zou, die het verkeerd achtte, dat CALVIJN alles van MELANCHTHON hoopte. Het colloquium hield zijne eerste zitting op 11 Sept. in het stadhuis. ³⁾

1) Opera, XV, 800; 835.

2) Ibid., XV, 281, 282; 342.

3) Opera, XVI, 556; 621; 622; 616; 640, n. 2.

Onder de Protestanten waren de Ultra-Lutherschen de Theologen van dat „Afrika” dat *Saksen* heet, zooals BULLINGER zeide. Niet enkel dezen veroordeelden ZWINGLI en al de anderen, maar zelfs MELANCHTHON en de gematigdeste Theologen deden daaraan mede, al hadden zij het eerst geweigerd. Daartoe was nog geen enkele vergadering gekomen. De Zwitsers waren alzoo veroordeeld. CALVIJN moest dan ook verklaren, dat MELANCHTHON hierdoor „al den roem, dien hij verkreeg, verduisterd had”. Ook sprak hij uit, dat zijn vriend dieper gevallen was, dan hij vermoedde. En toch bleef hij hopen. Hij verwachtte veel van een nieuw colloquium. Hij meende, dat, had men MELANCHTHON gesteund, deze standvastiger zou geweest zijn. Tevergeefs hield men hem voor, dat men dan te doen zou hebben met mannen die eene gevestigde meening hadden. CALVIJN dacht, dat eene vrije discussie de tegenstanders zou leeren bescheidener te handelen. ¹⁾

VIII.

CALVIJN bleef steeds toegeeflijk voor MELANCHTHON. H. LANGUET, die MELANCHTHON verzelde, schreef bij zijn terugkeer te *Worms* aan CALVIJN, dat PHILIPPUS, door ouderdom, arbeid en laster verbroken, zijne vroolijkheid verloren en zijne gezondheid geschokt was. Daarom moest CALVIJN hem door zijne brieven troosten. Doch er viel iets voor, dat CALVIJN nog meer tegen MELANCHTHON had kunnen innemen dan diens droeve houding te *Worms*. LANGUET had voor CASTELLIO eene vleiende aanbeveling van MELANCHTHON weten te krijgen. Nu was CASTELLIO een nachtmerrie voor CALVIJN. Deze was daarover bitter vertoornd. In een brief aan DU QUESNOY ²⁾ stortte hij zijn gal niet over MELANCHTHON, maar over LANGUET uit. MELANCHTHON is misleid; „daardoor is hij tot die schandelijke loftuitingen op dien hond gebracht”. MELANCHTHON's naam moest onbevlekt blijven. ⁴⁾

Daarom kon hij zijn hart voor MELANCHTHON uitstorten. Om hem te troosten over zijne ziekte, sprak hij van zijn eigen zwaar lichaamslijden, waardoor „hij zich omgord hield om gereed te zijn op het minste teeken dat GOD hem gaf”. Om hem te troosten bij zijne moeilijkheden op staatkundig gebied, beschreef CALVIJN hem den staat van zaken te *Genève*, die even hachelijk was als die van *Wittenberg*. Om hem te troosten over de aanvallen van zijne gewezen leerlingen, deelde CALVIJN mede, hoe hij veler mikpunt was. Openhartig zeide hij hem ook weder, dat zij, die hem liefhebben, verlangden, dat zijn ijver

1) Opera, XVI, 445, 483, 459 en n. 10; 682; XVII, 16; 15; 61; 173; 60. A. BLAURER verwonderde zich er over, dat een groot man als MELANCHTHON in zijne oude zwakheid vervallen was, en wenschte, dat de HEERE hem een heldhaftiger geest gaf. CNIPIUS schreef aan CALVIJN 2 April 1558, dat, als men PHILIPPUS onder vier oogen sprak over CALVIJN's denkbelden over het Avondmaal, hij dezen „geheel Christelijk” vond. Opera, XVII, 121, 165, 166.

2) 1 Nov. 1557. Melanthonis Opera, IX, 359.

3) QUERCETANUS, uit *Vlaanderen*, doctor in de geneeskunde, vervolgens Gereformeerd en hoogleeraar in de wijsbegeerte te *Lausanne*.

4) Opera, XVII, 133, 218, 219.

meer zou branden, terwijl zij er slechts enkele vonken van zagen gloren. Maar toch, „geen vijandschap van SATAN zal hunne vriendschap verbreken”. Het slot luidde: „Vaarwel, zeer schitterend licht der kerk en uitnemende doctor.” ¹⁾

Dit was CALVIJN's laatste schrijven aan zijn vriend. Deze stierf den 19^{den} April 1560. ²⁾ In zijn geschrift over het Avondmaal tegen HESHUSIUS riep CALVIJN den gestorvene het laatst vaarwel toe, waarin hij mededeelde, dat hij honderdmaal, vermoeid van den arbeid, zijn hoofd vertrouwelijk op zijn boezem legde en begeerde daarop te sterven. Duizendmaal had hij verlangd het geluk te hebben met MELANCHTHON samen te zijn. Ongetwijfeld zou hij dan vuriger in den strijd en sterker in het verachten van valsche beschuldigingen geweest zijn.

IX.

Met SCHAFF vragen wij, of deze vriendschap, die sterker was dan de dood, de beschuldiging, dat CALVIJN geen hart had en teederheid hem vreemd was, niet weerlegt, en of men met DRELINCOURT niet moet besluiten, dat een uiting van grooter liefde en achting niet te eischen is? En toch heeft CHASTEL, die het schotschrift van BOLSEC opnieuw uitgaf, de vonnissen over CALVIJN verzameld, die wij zonder commentaar laten volgen. CHASTEL zegt: „Deze man had groote verstandsgaven, maar geen hart.” De socialist LEROUX: „Hoe beeft men, ziende, dat CALVIJN van den haat het fundament der religie maakt... Geen feit in zijn leven, dat ons verteedert en een traan doet storten.” De liberaal Roomsche DE SACY: „CALVIJN heeft niets van een apostel; hij was een vermetel sectaris... CALVIJN heeft zich zonder het te weten tot GOD gemaakt, en hij aanbad zich zelven alleen.” MIGNET: „Hij was droefgeestig, heerschzuchtig, heftig, hoog. Zijne prikkelbaarheid kon geen tegenspraak velen.” De vrijdenker PH. CHASLES: „CALVIJN, een ijskoude figuur... Weinig incidenten, weinig fouten, alleen misdaden: strengheid zonder geestdrift, geen hartstocht dan om te heerschen... zonder ontferming.” VEUILLLOT, de Roomsche: „De zucht om te heerschen kwam in die oogen vol gal en in zijne harde stem uit... Reeds in twintig plaatsen der wereld met haat overdekt, had hij redenen om het menschelijk geslacht te haten, die aan misdadige lieden nooit ontbreken. Koud, hoogmoedig, wraakgierig, afstootend onder het masker van huichelachtige strengheid, wist hij geen liefde in te boezemen, maar wel vrees...” ³⁾ P. ALBERT, ⁴⁾ de gematigde historicus: „CALVIJN is een volmaakt type van het fanatisme. Zijne bewonderaars willen onder zijne strakheid een gevoelig, teeder, medelijdend hart ontdekken; het is inbeelding: hij was droog en hard.”

1) 19 Nov. 1558. Opera, XVII, 384, 386.

2) SCHENK schreef, dat de z.g. Zwinglianen meer leed droegen over zijn dood, dan de Lutheranen en confessionalisten. Opera, XVIII, 78.

3) L. F. CHASTEL, Histoire de la vie de Calvin, nieuwe uitgave van het pamflet van BOLSEC, met inleiding en aantekeningen, V; 265; 268; 269; 273; 293.

4) La littérature française des origines à la fin du XVIe siècle, 1894, 154, 176.

DERDE HOOFDSTUK.

CALVIJN EN LUTHER.

- I. Luther en Zwingli; de Ultra-Lutherschen en de Zurichers. — II. Calvijn en Zwingli. —
 III. Luther en Calvijn vóór Straatsburg. — IV. Luther en Calvijn ná Straatsburg. —
 V. Calvijn en de Augsburgsche Confessie. — VI. De drie verontschuldighingen
 voor Luther. — VII. Calvijn, de vereeniging der Protestanten en het
 lot van Europa.

EN heeft niet veel studie gemaakt van CALVIJN's betrekkingen tot LUTHER. ¹⁾ Men zou haast zeggen: dit is uit gebrek aan documenten. Ook hebben deze mannen elkaar niet ontmoet en schier geen briefwisseling gehouden. De eenige brief dien CALVIJN aan LUTHER zond, stelde men dezen niet ter hand, en de eenige brief, die, gelijk men zegt, door LUTHER aan CALVIJN gezonden werd, is niet echt.

Toch heeft LUTHER over CALVIJN, en CALVIJN meermalen over LUTHER gesproken. Daarom is het belangrijk, na te gaan, in welke betrekking deze mannen tot elkaar stonden.

I.

Na de Wederdoopers, die het sacrament van den Doop verwierpen, stond CARLSTADT op, die het Avondmaal verwierp. Hij was behept

1) Men zie echter: A. LANG, Luther und Calvin in de „Deutsche ev. Blätter” van Dr. BEYSLAG, XXI, 319, en in de „Reformirte Kirchenzeitung, 1883: A. ZAHN, Calvin's Urtheile über Luther, 433—497; 1898: KRUCKE, Calvin's Stellung zu Luther, 37—46.

met de dwaasheden en buitensporigheden van MÜNZER. CARLSTADT bleef het „roode spook” voor LUTHER.

Nu kende LUTHER eerst ZWINGLI en de Zwitsers niet. Hij zag in hen discipelen van CARLSTADT. ZWINGLI deed daarbij in het verdedigen zijner denkbeelden onhebbelijk hoog, wat LUTHER ergerde. Daarbij waren LUTHER en ZWINGLI contrasten; deze vóór alles mystiek, gene in de eerste plaats een zedenleeraar; deze een individualist, gene meer sociaal aangelegd. De strijd ontbrandde in 1524¹⁾ over het Avondmaal. Van dit oogenblik af kon men zeggen, dat LUTHER een vreeselijke vulkaan was, die telkens weer zijne lava uitbraakte, als men dacht dat hij uitgedoofd was. Het gesprek te *Marburg* bracht geen verzoening. Tot zijn dood „worstelde en bad” hij tegen de Zwinglianen. In zijne „Korte belijdenis over het Avondmaal” noemde hij de Sacramentariërs: „*eingeteufelt, durchgeteufelt, überteufelt, lästerliche Herzen, Lügenmäuler, Seelenfresser en Seelenmörder*”.²⁾ Eenige weken vóór zijn dood schreef hij aan J. PROBST te *Bremen*, 17 Jan. 1546: „Gij zegt, dat de Zwitsers tegen mij boos schrijven en mij veroordeelen als een verkeerden geest. Dit verblijdt mij, want ik heb dit beoogd met het boek, dat hen beleedigt, opdat zij openlijk zouden betuigen, dat zij mijne vijanden zijn. Mij, den ongelukkigste der menschen, is de zaligspreking van den Psalmist voldoende: „Welgelukzalig de man, die niet komt in den raad der Sacramentariërs, die niet wandelt in den weg der Zwinglianen, die niet zit in het gestoelte van *Zurich*.”

Men vergeete niet, dat LUTHER en bijna iedereen een deel van ZWINGLI's gevoelen geen recht laat wedervaren. Men haalt telkens zijne vele verklaringen aan, waarin hij het Avondmaal louter een gedachtenismaal noemt. Men vergeet, dat ZWINGLI ook zeide: „Wij ontkennen alleen de lichamelijke tegenwoordigheid, want naar zijne Godheid is Hij altijd aanwezig, wyl Hij alomtegenwoordig is.” „Hem, die deze uitwendige teekenen met een oprecht geloof gebruikt, is de CHRISTUS zoo nabij, alsof Hij op dat oogenblik aan het kruis stierf.” „Een Avondmaal zonder CHRISTUS' tegenwoordigheid is iets afschuwelijks, waarvoor elk Christelijk hart bevend moet terugdeinzen.”⁴⁾ Ten slotte gebruikt hij het schoone beeld van den ring. Hij, die hem geeft, geeft zich met Zijne genade en trouw aan ons... Zoo wordt het Avondmaal

1) KÖSTLIN, II, 74.

2) Kurzes Bekenntniss, Sämmtliche Werke, *Erlangen*, XXXII, 404.

3) DE WETTE, V, 778. Laat ons, om rechtvaardig te zijn en te doen zien hoe LUTHER zich telkens weersprak, nagaan, wat deze aan BULLINGER, het hoofd der Zwinglianen, schreef: „Na ZWINGLI te *Marburg* gezien en gehoord te hebben, oordeelde ik, dat hij, gelijk OECOLAMPADIUS, een uitnemend man is. De tijding van hun dood heeft mij bijna overstelp, vooral omdat ik gelooven moest, dat hij vreemd gebleven was van onze opvatting, die wij voor de ware houden als gij de uwe.” Voorts verweet hij, dat BULLINGER ZWINGLI's geschrift aan den koning zeer geprezen had, al kwamen er soms dingen in voor, die niet alleen hem, maar alle vromen hinderden. Maar LUTHER sprak ten slotte uit, dat niets heerlijkers hem vóór zijn dood kon overkomen, dan dat GOD in Zijne genade gaf om tot eere des VADERS en het heil der zielen, met elkander eenstemmig te gevoelen en te leeren.” DE WETTE, V, 112.

4) TH. DIESTELMANN, Die letzte Unterredung Luthers mit Melancthon über den Abendmahlsstreit, volgens geschiedkundige getuigenissen, opnieuw onderzocht, 1874, 128, n. 1.

heerlijk door Zijne tegenwoordigheid; door de aanschouwing des geloofs, is Hij even tegenwoordig voor ons hart als de uitwendige teekenen van Zijn voor ons gekruisigd lichaam en vergoten bloed voor onze zinnen aanwezig zijn." ¹⁾

Ten andere vergete men niet, dat, al was LUTHER tegenover ZWINGLI klein, hard, onverzettelijk, hartstochtelijk en driftig, LUTHER ook anders kon zijn. De jongste onderzoekingen over het gesprek te *Marburg* bewezen, dat LUTHER's onverzoenlijke houding tegenover ZWINGLI meer aan MELANCHTHON te wijten was dan aan hem. Toen bij het einde der discussie de graaf van *Hessen* LUTHER en de zijnen aanspoorde om ZWINGLI en de zijnen als broeders te erkennen, gelijk dezen hen als zoodanig erkenden, stemde LUTHER een oogenblik daarin toe, maar MELANCHTHON hield hem terug. ²⁾ BUCER zeide, „dat MELANCHTHON niet afliet koud water te gieten, dat hij hem voor de kerken meer vreesde dan LUTHER, en dat hij zich bijna evenzeer tegen het Evangelie verzette als ERASMUS". ³⁾ MELANCHTHON wilde niet met KAREL V breken. ⁴⁾ Hij was ook onverbiddeijk op den Rijksdag te *Augsburg*. BUCER schreef aan BÉDROT, uit *Augsburg* 17 Juli 1530, dat hem bericht was, dat MELANCHTHON iemand geschreven had, dat de vrede in *Duitschland* niet kon hersteld worden, dan wanneer BUCER en zijne vrienden gedood werden. ⁵⁾

LUTHER bleef steeds verlangen één te zijn met hen, die ten deele ook in het Avondmaal van hem afweken. Den Boheemschen broeders weigerde hij de broederhand niet, al namen zij CHRISTUS' „geestelijke tegenwoordigheid" bij het Avondmaal aan; in de Wurtembergsche Confessie (*Syngramma*, 1525), van BRENZ, was veel, dat betwist kon worden, maar LUTHER had er vrede mede; in de formule van overeenstemming van *Wittenberg*, waarbij BUCER niet kon toegeven dat ook de Goddeloozen het Avondmaal ontvingen, verklaarde LUTHER, dat hij daarover niet wilde twisten. ⁶⁾ En al wist hij, dat MELANCHTHON in het Avondmaal van hem afweek, toch bleven zij vrienden.

De invloed van AMSDORF had bijna eene breuk tusschen LUTHER en MELANCHTHON doen ontstaan. Het kwaad, dat van dezen uitging,

1) R. CHRISTOFFEL, U. Zwingli, 1857, 255, 274, 263. Men zie vooral ANDERSON SCOTT's artikel over ZWINGLI's leer over het Avondmaal in de *Expositor*, 1901, III, 161—171. ZWINGLI heeft drie perioden doorleefd; de middelste periode loopt van 1524 tot '28. In deze hield hij het Avondmaal voor een gedachtenismaal. Vóór 1524 ontkende hij, dat het Avondmaal een offer is, maar zag er meer dan eene gedachtenis in. Van 1524—28 vond hij er alleen eene gedachtenis in. Te *Marburg* was ZWINGLI met LUTHER hierin één, dat het Avondmaal het sacrament is van CHRISTUS' ware lichaam en bloed; hij neemt geen lichamelijke tegenwoordigheid aan; LUTHER erkende, dat ZWINGLI eene „geestelijke tegenwoordigheid" beleed. Drie maanden vóór zijn dood zeide hij in zijn *Exposition*, bestemd voor FRANS I: „Wij gelooven, dat het ware lichaam CHRISTI in het Avondmaal sacramenteel en geestelijk genoten wordt." Dit was ook CALVIJN's oordeel.

2) ERICHSON: *Drei Briefe Bucers*, *Zeitschrift für Kirchengeschichte*, III, 4, 617.

3) *Ibid.*, 645, 621, 623.

4) De tegenstanders der vereeniging bewezen later, dat MELANCHTHON in tegenspraak met zich zelve was, door enkele zijner vroegere brieven uit te geven.

5) ERICHSON, *Zeitschrift für Kirchengeschichte*, 623, n. 3.

6) *Apologia*, 1538. DIESTELMANN, 143, n. 1; 151; 184.

werd openbaar, toen LUTHER er niet meer was. Zoo moest BULLINGER aan à LASCO klagen (1554), dat het den Lutherschen aan oordeel, oprechtheid, liefde, zelfs menschelijkheid ontbrak, en zij zich het rechtvaardig oordeel GODS op den hals haalden. Eenige weken later schreef hij CALVIJN hetzelfde, zeggende, dat „zij ons heftiger vervolgen dan de papisten zelven”. Hij schreef in 1557 aan CALVIJN, dat, als het Lutheranisme in *Polen* triumfeerde, het gedaan was met de ware religie. Want ALBERUS verdedigde de beelden in de kerken en andere ongerijmdheden. Drie jaren later meldde hij, dat in *Stuttgart*, op weinige uitzonderingen na, de Luthersche Theologen wederkeerden tot hun uitbraaksel, dat is het pausdom. ¹⁾

MARBACH is een type dier Ultra-Lutherschen. Het volgende doet nog meer uitkomen, wie deze mannen waren. RABUS was door de echtgenoot van ZELL, CATHARINA, als kind aangenomen. ²⁾ Toen hij Luthersch predikant te *Ulm* geworden was, viel hij de vroegere reformatoren van *Straatsburg* aan en stelde SCHWENCKFELD, die steeds een vriend was van ZELL, als een vervloekte ten toon. ZELL's echtgenoot schreef daarover afkeurend aan RABUS. Deze zond haar brief ongelezen terug. Eenige maanden later schreef zij weer een brief, om zich te beklagen over hetgeen hij haar, die hem zooveel moederlijke liefde betoonde, had aangedaan. Daarop kreeg zij den 19^{den} April een brief van haar pleegzoon, waarin hij haar meldde, dat hij haar heidensch, anti-christelijk schrijven ontving, en waarin zij beschuldigd werd, dat zij in haar brief vol venijn en vergif volhardde in duivelsche lasteringen tegen vrome mensen. Hij riep het rechtvaardig oordeel GODS in over haren Farizeeschen hoogmoed en hoopte, dat zij dit niet zou ontkomen; zijn laatste woord was eene aanmaning om hem niet meer met hare onbeschaamde brieven lastig te vallen. ³⁾ Kennelijk vergat RABUS, wat de CHRISTUS hem dreigde, die tot zijn broeder zeide: Raka. En CATHARINA was hem bijna eene moeder. ⁴⁾

1) Opera, XV, 84; 118; XVI, 490; XVIII, 76.

2) BERTLINUS, van *Memmingen*, 18 Juli 1554. Opera, XV, 191.

3) E. LEHR, *Matthieu Zell*, etc. 85, 91.

4) Hoe fanatiek de Ultra-Lutherschen waren, blijkt uit hetgeen den Gereformeerden wedervoer, die, voor MARIA de Bloeddorstige uit *Engeland* gevlucht, aan de kust van *Denemarken* midden in den winter door de Lutherschen werden afgestooten, en na een vreeselijken tocht eindelijk een toevluchtsoord, en welk een, te *Frankfort* vonden. CALVIJN noemde dat eene barbaarschheid, die de wreedheid der zee overtrof. CALVIJN aan à LASCO en aan FAREL, 1554. Opera, XV, 143, 144. Dezelfde geest was oorzaak van het verdwijnen der Gereformeerde kerk van *Emden*. Toen de Gereformeerden van *Emden* de Luthersche Avondmaalsleer niet wilden onderteekenen, moesten zij na een maand de stad verlaten. Omdat het winter was, stond men hun toe, nog twee maanden te blijven, als eene groote goedheid, want men had het recht hunne goederen verbeurd te verklaren en straffen op te leggen. „Iemand heeft mij een stomp op de borst gegeven. Onderscheidenen hebben zich met den degen op de onzen geworpen; zij konden zich slechts door de vlucht redden.” PERRUCEL aan CALVIJN. Opera, XVI, 397. B. HAGEN onderschreef de Luthersche formule, 19 Dec. 1559. DATHEEN schreef CALVIJN 11 April 1560, hoe de overheid de afgeschafte Roomsche ceremoniën weer invoerde. HARDENBERG moest door het kuipen van Ultra-Lutherschen *Bremen* verlaten. Opera, XVII, 624, n. 2; XVIII, 44; 234.

II.

Laat ons nagaan, hoe CALVIJN over ZWINGLI dacht. Hij had een ander oog op den reformator van *Zurich* dan LUTHER; maar toch had hij zeker wantrouwen in hem, reeds toen hem aanvankelijk de oogen opengingen voor de Roomsche doollee. ¹⁾ Aan ZEBEDEUS schreef hij in 1539, dat hij zou wenschen, dat ZWINGLI als BUCER het een en ander terugnam, want zijne opvatting van het Sacrament was verderfelijk. Toen hij zag, dat velen die met graagte overgenomen hadden, had hij niet gearzeld, terwijl hij nog in *Frankrijk* was, hem aan te vallen. Hieruit blijkt, dat vóór het jaar 1534 CALVIJN reeds aan de reformatie der kerk arbeidde en zich als anti-Zwingliaan openbaarde.

Het merkwaardigst is de plaats, waarin hij eene vergelijking maakt tusschen LUTHER en ZWINGLI, en zegt, dat LUTHER het ver wint. CALVIJN zag in dien tijd vele mannen, die grooter waren dan ZWINGLI; hij hoopte, dat velen het nog zouden worden. CALVIJN zeide dit in vertrouwen. ³⁾

Aan VIRET schreef hij: „Denk van ZWINGLI's geschriften wat gij wilt. Ik las ze niet. Wellicht verbeterde hij op het einde zijns levens wat hem in het begin onvoorzigtiglijk ontsnapte. Ik herinner mij, hoe profaan in zijne eerste geschriften zijne leer der Sacramenten was.” ⁴⁾

CALVIJN liet ZWINGLI geen recht wedervaren. Maar al plaatste hij LUTHER boven ZWINGLI, de Zwinglianen achtte hij boven de Luther-schen. Dezen hadden het verkeerde, genen het goede van hun meester overgenomen.

III.

De verhouding tusschen CALVIJN en LUTHER werd, na zijn verblijf te *Straatsburg*, anders. Als wij CALVIJN's Avondmaalsleer in de Institutie van 1530 vergelijken met die van LUTHER in de Babylonische ballingschap van 1520, dan blijkt het, dat CALVIJN toen LUTHER's leer in dit stuk verwierp. LUTHER schreef: „Waarom zou CHRISTUS Zijn lichaam niet in de substantie des broods, als in een sacramenteel element, besloten hebben? Vuur en ijzer zijn twee substantiën; zij zijn vermengd in het gloeiend ijzer, zoodat elk deel ijzer en vuur is. Waarom zou CHRISTUS' verheerlijkt lichaam niet veelmeer in alle deelen van de substantie des broods zijn?”

1) Over ZWINGLI's invloed in *Frankrijk* schreef P. BRÜSCHWEILER, 1894. Dat deze onmiskenbaar is, blijkt uit het feit, dat A. FABRICE de mannen, die wegens de zaak der plakaten vervolgd werden, zegt tot de Zwingliaansche of Oecolampadische sekte, gewoonlijk als Lutherschen aangeduid, te behooren. HERMINJARD, III, 252, n. 8.

2) *Secunda defensio etc. Opera*, IX, 51. CALVIJN zegt, dat door LUTHER's gezegde, dat ZWINGLI en OECOLAMPADIUS in de Sacramenten enkel teekenen zagen, hij langen tijd hunne boeken niet wilde lezen. *Opusculs*, 1503.

3) *Opera*, XI, 24, n. 7. HERMINJARD, VI, 191.

4) *Opera*, XI, 478. HERMINJARD, 123, 124.

„Al is niet te begrijpen, hoe het brood het lichaam CHRISTI is, zal ik toch mij gevangen geven onder de gehoorzaamheid van CHRISTUS.” „Als de wijsbegeerte het niet kan begrijpen, de HEILIGE GEEST is grooter dan ARISTOTELES.” ¹⁾ In de eerste uitgaaf der Institutie leerde CALVIJN echter: „Het lichaam CHRISTI is niet op aarde; door Zijne hemelvaart bracht Hij het naar den hemel. Het is alleen geestelijk tegenwoordig. Bij het Avondmaal kan geen sprake zijn van het verheerlijkt lichaam.” CALVIJN vroeg: „Welk lichaam bood CHRISTUS den vooravond van Zijn lijden aan? Het is dwaas, van de macht GODS te vragen, dat Hij het brood te gelijk vleesch en geen vleesch zou maken.” Tegen die riepen: „Het brood is het lichaam”, stelde hij: dat het het testament is in het lichaam en bloed. ²⁾ Mogelijk heeft CALVIJN hier meer Rome dan LUTHER willen bestrijden, maar toch was hij het met geen van beiden eens. ³⁾

De brief van 12 Jan. 1538 schetst ons CALVIJN's stemming jegens LUTHER. Zonder zijne Godsvrucht te verdenken, noemde hij hem onverzettelijk, hoog, kwaadsprekend, onwetend. Hoe dwaas, te leeren: „Het brood is het lichaam zelf”! ⁴⁾ CALVIJN gevoelt zich niet LUTHER's discipel; hij is koud en streng tegen den reformator.

IV.

Te *Straatsburg* leerde CALVIJN BUCER en LUTHER beter kennen. In Oct. 1538 schreef hij nog uit die stad aan FAREL: „Ongetwijfeld zondigt LUTHER; ik erken onbewimpeld, dat ik over hem niet tevreden ben.” Er kwam echter verandering. 14 Oct. 1539 schreef LUTHER aan BUCER: „Groot JAN STURM en CALVIJN eerbiedig: ik heb hunne boekjes met bijzonder genoegen gelezen.” Dit is de eenige brief, waarin LUTHER CALVIJN noemde. ⁵⁾ Deze vriendelijke woorden ⁶⁾ werden niet vergeten; zij werkten mede, om CALVIJN achting voor LUTHER in te boezemen. In Nov. 1539 deelde hij ze aan FAREL mede; ⁷⁾ hij vond het edel van LUTHER, dat hij zich aldus uitgelaten had, als hij dacht

1) Luthers Werke. Kritische Gesamtausgabe, 1888, VI. De captivitate Babylonica ecclesiae praeludium, 310, 311.

2) Opera, I, 120—124.

3) Realencyclopädie, III, 673, art. Calvin van STÄHELIN. Daartegen stelt LANG (322), dat CALVIJN een Luthersch Theoloog wilde zijn. Hij meent, dat hetgeen LUTHER in de Babylonische ballingschap geleerd heeft omtrent de teekenen, onder welke de genade GODS bij het Avondmaal zich openbaart, de gevoelens van CALVIJN geworden zijn. LUTHER veranderde, CALVIJN niet. Het tegendeel blijkt duidelijk uit het aangehaalde.

4) CALVIJN berispte BUCER, „die, om CHRISTUS voor allen aannemelijk te maken, een Evangelie fabriceerde”. Opera, Xb, 138—144. HERMINJARD, IV, 338—339.

5) Opera, Xb, 277, 402. HERMINJARD, V, 141. In de uitgaven van de Deutsche werken van LUTHER van *Erlangen* (LX, 309), staat, dat LUTHER in zijne tafelgesprekken sprak: „CALVIJN is geleerd, maar verdacht, wat het Sacrament betreft.” Deze uitlating moet met reserve aanvaard.

6) LANG overdrijft, als hij zegt, dat dit woord voor CALVIJN bijna meer beteekende dan een woord van een koning tot een zijner dienaars.

7) CALVIJN herinnerde er ook aan in zijne tweede verdediging tegen WESTPHAL. Opera, IX, 92.

aan hetgeen hij in zijn werk ¹⁾ in zake het Avondmaal geleerd had. MELANCHTHON schreef, dat CALVIJN zeer in de gunst was bij LUTHER. MELANCHTHON gaf den briefbrenger in last, te zeggen, dat sommigen LUTHER de plaats hadden gewezen, waarin CALVIJN hem had aangevallen. LUTHER had toen geantwoord: „Ik hoop, dat ook hij eenmaal beter van ons denken zal; maar het is recht, iets te dragen van een goeden geest.” CALVIJN zeide, dat hij een steen moest zijn, om niet door zulk eene gematigdheid verbroken te worden. ²⁾ Daarbij bleef het niet. In 1540 schreef CALVIJN aan FAREL, dat LUTHER bij BUCER zeer vriendschappelijk naar CALVIJN gevraagd had. ³⁾ In 1545 meldde DRYANDER aan CALVIJN, dat LUTHER zijn *Supplex exhortatio* gelezen en zeer geprezen had.

Deze feiten staan vast. Het volgende heeft zulk eene directe bewijskracht niet. Het boek van CALVIJN over het Avondmaal was in 1545 in het Latijn vertaald. MORITZ GOLTSCH, een boekverkooper te *Wittenberg*, wees LUTHER op die uitgave, zeggende, dat CALVIJN daarin uiteenzette, waarin LUTHER en ook ZWINGLI met OECOLAMPADIUS te ver waren gegaan. LUTHER begeerde het boek te zien en las daarvan de eerste drie en de laatste vijf bladzijden. Daarna sprak hij o. a.: „Hij is ongetwijfeld een geleerd en vroom man . . . als OECOLAMPADIUS en ZWINGLI zich zoo bij het begin hadden uitgelaten, zouden wij zulk een lang dispuut niet gehad hebben.” LUTHER was omringd door studenten, waaronder MATHIAS STOINES, LUTHER's tafelgenoot, die het gesprokene dikwijls ophaalde. ⁴⁾

HARDENBERG, predikant van *Bremen*, hoorde in 1554 het volgende van MELANCHTHON. Voordat LUTHER naar *Eisleben* ging, waar hij stierf, ontbood hij MELANCHTHON en zeide: „PHILIPPUS, ik moet erkennen, dat er in zake de Sacramenten veel te veel gedaan is.” Deze antwoordde, dat dan in een geschrift de waarheid moest uiteengezet en de kerken weder vereenigd worden. LUTHER zeide: „Ik heb er dikwijls over gedacht; maar de geheele leer zou twijfelachtig worden. Ik wil de zaak den HEERE bevelen. Doe ook iets na mijn

1) Volgens de uitgevers der *Opera*, V, LVI, sprak LUTHER over CALVIJN's brief aan SADOLET. Volgens HENRY, KÖSTLIN en DIESTELMANN had hij de Institutie op het oog. Zeker was LUTHER zeer ingenomen met het antwoord aan SADOLET. Het komt ons voor, dat CALVIJN dezen knoop zelf doorhakt, door in zijne *Apologie* te verklaren, dat hij in zijne Institutie (als hij spreekt over het Avondmaal) de Duitschers niet op het oog had. Hij beantwoordde eene vriendelijkheid met eene vriendelijkheid.

2) *Opera*, Xb, 432. HERMINJARD, VI, 130, 131.

3) HERMINJARD, VI, 165, n. 32. Toen MELANCHTHON te *Weimar* zeer krank lag, zond *Saksens* keurvorst LUTHER en CRUCIGER daarheen om hem te bezoeken. LUTHER had in den wagen CALVIJN's antwoord aan SADOLET. Hij sprak zijne vreugde uit, dat GOD zulke mannen had verwekt, die, als GOD wilde, het pausdom den laatsten stoot zouden geven. PEZEL, *Ausführliche, wahrhafte und beständige Erzählung*. Uitgave van 1600. Exemplaar der Berlijnsche Bibliotheek, 127.

4) PEZEL, 137—140. Zie „Pezel” in de *Realencyclopädie*. R. HOSPIANI, *Historiae sacramentariae pars posterior: De origine et progressu controversiae sacramentariae*, Genève, 1681, 312, verhaalt korter hetzelfde. STÄHELIN beweert, dat PEZEL zijn verhaal aan HOSPIANUS ontleende. Doch dit kan niet, daar zijn werk acht jaar vóór dat van HOSPIANUS verscheen. HENRY, II, 502, en KÖSTLIN, 590, houden het voor geloofwaardig.

dood." HARDENBERG heeft de waarheid van het verhaalde bevestigd met de woorden: „Zoo waar als GOD GOD is"; ¹⁾ een zelfde verhaal van ALESIIUS, vriend van MELANCHTHON, hoogleeraar te *Leipzig*; twee brieven van den keurvorst van de *Paltz*, van 31 Dec. 1564 en van 15 Febr. 1565; eene uitgave van URSINUS in 1566, medeopsteller van den Heidelberger; het boek van PEZEL in 1590, hoogleeraar te *Wittenberg* in 1567, bevestigen het. Deze getuigen konden de waarheid weten en wilden haar zeggen.

CALVIJN wilde in welwillendheid niet voor LUTHER onderdoen. In eene apologie, ²⁾ bestemd om opgenomen te worden in de voorrede van den Brief aan de Romeinen, zegt hij vernomen te hebben, dat sommigen meenden, dat hij in zijne laatste uitgave der Institutie opnieuw had willen strijden over de tegenwoordigheid van CHRISTUS' lichaam en bloed bij het Avondmaal, om daardoor getrouwe dienstknechten GODS te treffen. Hij verzekerde, dat hij de *Formula concordiae* van 1536 nog steeds verdedigde. Hij had alleen het oog gehad op hen, die deze tegenwoordigheid in stoffelijken Roomschen zin opvatten. Waarom zou hij „tegen broeders en vrienden" twisten? Wat hij in 1536 schreef, wilde hij in 1539 niet weglaten, om den schijn te mijden, dat hij aannam wat hij steeds verwierp. Velen verwierpen de *formula*, in den waan, dat een substantieel eten van CHRISTUS' lichaam, zooals LUTHER leerde, zonder plaatselijke tegenwoordigheid onmogelijk was. CALVIJN wilde, „dat men afliet een uitnemend apostel CHRISTI te beleedigen, door wiens dienst het Evangelielicht geschitterd heeft," betuigende dat hij zooveel mogelijk in akkoord met de Duitsche kerken wilde leven. ³⁾ Stelde CALVIJN in 1539 zich wel voor, hoe hij in 1536 over alles dacht? Zeker ijverde CALVIJN oprecht voor de eenheid. Hij protesteerde daarom tegen de fabels, die men 25 jaar tegen LUTHER verzoon, en zeide, dat de uitnemende apostel der Reformatie onder zeer netelige omstandigheden den weg des heils, de schier verloren hoofdpunten der Christelijke leer, den kerken leerde. ⁴⁾ LUTHER's strijd was zoo zwaar geweest, omdat hij de machtige heerschappij moest verbreken, die alle anderen aan zich onderworpen hield. ⁵⁾

Men lasterde LUTHER's leer van de goede werken en den vrijen wil; CALVIJN schreef: „Wanneer LUTHER aldus van de goede werken sprak, bedoelde hij niet hun waarde voor GOD te ontnemen. Want hij ontkende nooit, dat zij GODE aangenaam zijn." Wel had LUTHER in deze hyperbolisch gesproken, doch er was oorzaak, want de wereld

1) DIESTELMANN, 5; PEZEL, 139, 140.

2) De uitgevers der Opera meenden, dat deze te vinden was in het einde van de opdracht aan GRYNUS. Maar zij is er niet in te vinden. De apologie is getiteld: „*Exemplar excusationis quae praefatione inseretur*", in een brief aan FAREL, 20 Nov. 1539. HERMINJARD, VI, 131—133. Opera, IX, LXVII en 841; Xb, 432 en n. 20.

3) Opera, IX, 841. HERMINJARD, VI, 132 en n. 59. HORNING beweert ten onrechte, dat CALVIJN van een aanhanger een bestrijder van het Lutheranisme werd. (*Beiträge zur Kirchengeschichte des Elsasses*, 1887, 24), beweerende, dat CALVIJN groot talent toonde in het verbloemen der leergeschiedenissen.

4) Opera, VIII, 64; VI, 459, 250, 473; XI, 844. Opusculs, 1200, 570, 278.

5) Opera, VI, 239. Opusculs, 266.

sliep, en om haar wakker te maken, moest men wel donderen en bliksemen. Toch was alles in LUTHER's woorden waar. ¹⁾ Aangaande den vrijen wil verdedigde CALVIJN alles wat in het begin door LUTHER gezegd was, en zelfs in de andere stukken, die volgens CALVIJN niet zoo noodzakelijk waren voor het geloof, veranderde hij niets; alleen verzachtte hij de spreekwijze, opdat niemand zich daaraan ergeren zou. ²⁾

Men lasterde LUTHER om zijn huwelijk. Maar CALVIJN wierp de gedachte, dat LUTHER daarbij geleid was door vleeschelijken lust, ver weg en vroeg, of er iets belachelijks was, dan te denken, dat men het pausdom moest vlieden als men niet kuisch kon leven? ³⁾ Hij viel ook den ongehuwden staat der priesters heftig aan.

Men lasterde LUTHER om zijne lichamelijke en geestelijke benauwdheden. PIGHIUS hield hem voor een monster uit de hel, „omdat hij dikwerf een vreeselijken strijd in zijne conscientie had, tot het voelen der hellepijnen toe. Maar indien die zwetser, alleen door het zich in te denken, verstond, wat dat beteekent, zou hij zwijgen of LUTHER bewonderen.” ⁴⁾

Na LUTHER's dood lasterde men, dat hij door brasserie plotseling gestorven was. „Alsof niet in menig gedrukt boek stond, dat hij tot het einde GOD aangeroepen en met welbehagen zijn einde voorspeld had. . . Als gij niet wanhopig slecht waart, hadt gij liever met BILEAM moeten zeggen: „Mijne ziel sterve den dood der oprechten,” dan zoo uit uw kot en trog te knorren.” ⁵⁾

Uit den brief dien CALVIJN aan LUTHER richtte, weten wij nog meer. Hij was „aan den uitnemenden herder der Christelijke kerk Dr. M. LUTHER, mijn zeer eerbiedwaardigen vader”. ⁶⁾ Daarin vroeg hij advies, hoe een geloovige zich onder de Roomschen moest gedragen. Hij zond hem de twee boekjes die hij daarover schreef, met verzoek die te lezen en hem raad te geven. Hij wenschte, al was het maar een paar uren, met hem te spreken. Doch wat hun niet op aarde vergund werd, zouden zij weldra, naar CALVIJN hoopte, in den hemel genieten. ⁷⁾ Eenige

1) Gratulatio, etc. Opera, IX, 448. Opuscles, 1843.

2) Opera, VI, 248, 251. Opuscles, 276, 279.

3) De Scandalis. Opera, XII, 73. Opuscles, 1208.

4) Opera, VI, 245. Opuscles, 272, 278.

5) Gratulatio, Opera, IX, 454. Opuscles, 1850. FAREL schreef aan VIRET, 10 April 1546, dat „LUTHER naar den HEERE gegaan was met een groot geloof en eene brandende liefde”. Opera, XII, 326. Deze lasteringen zijn in dezen tijd herhaald, doch door den Roomschen Dr. PAULUS schitterend weerlegd. Zie Calvijns Jeugd, 416.

6) Er is geen brief van LUTHER aan CALVIJN. De uitgevers der Opera zeggen, Xb, XLIV, dat graaf DE SARRAU zulk een brief van 6 Oct. 1541 bezat, met het onderschrift: *Viro eruditissimo Dr. Joanni Calvino apud Genevates verbi administro*, doch HERMINJARD (VII, 284 en n. 2) ontdekte, dat de brief van SULZER was.

7) Opera, XII, 7. Op den brief was als cachet eene hand, die een hart vasthoudt, en het devies: *Prompte et sincere*. Hij is niet uit Genève gedateerd, wellicht omdat bij de aldaar heerschende pest CALVIJN de stad had verlaten. Deze brief en die van MELANCHTHON werden bezorgd door een jong, vroom edelman, CLAUDE DE SENARCLENS. CALVIJN schreef hierover: „De weg (van Genève naar Wittenberg) is lang en moeilijk. Een bode te paard doet er twintig dagen over. Zoo maar iemand te zenden, was gevaarlijk. Ik vertrouw geen zwervers en loopers, en men vindt geen andere.” Bovendien had CALVIJN geldgebrek. Er was al twee jaren gebrek aan graan, en daarom moest CALVIJN leenen, maar een leener te

weken daarvoor had LUTHER zijne Kleine belijdenis over het Avondmaal in het licht gezonden! Het was een jammerlijk tractaat. CALVIJN schreef hierover BULLINGER, „dat het bedroevend was, elkander door strijd in eigen boezem te verteren. De HEERE had de teugels van SATAN losgelaten. LUTHER, heftig van karakter, werd door AMSDORF, ¹⁾ een onverstandige met weinig hersenen, meegesleept. . .” CALVIJN durfde haast niet vergen, dat BULLINGER op den aanval zou zwijgen, ²⁾ maar hij moest bedenken, welk groot man LUTHER is, welke gaven hij bezit en met welk een kracht hij den Antichrist weerstaan en de leer des heils verbreid had. Al zou LUTHER hem een duivel noemen, hij bleef hem eeren als een uitstekend dienstknecht GODS. ³⁾ CALVIJN kende ook zijne gebreken, zijne ontembare drift. . . Maar hij had vele pluimstrijkers, behalve dat hij al te veel in zich zelven verdroeg. Maar men moest het kwaad in hem zoo berispen, dat te gelijk uitkwam, welke heerlijke gaven hem geschonken waren en dat men te doen had met den eersten (*primarius*) dienaar CHRISTI, dien men zooveel verplicht was.

CALVIJN heeft nooit LUTHER en zich zelven meer geëerd.

V.

LUTHER en CALVIJN kwamen ook in de leer overeen. ⁴⁾ De Lutherische Confessie dagteekent van den rijksdag te *Augsburg* in 1530. ⁵⁾ MELANCHTHON, de opsteller, bracht daarin de veranderingen die hem goed dachten. Niemand kwam er tegen op; opmerkingen aan *Saksen's* keurvorst in 1537 werden niet geteld. In 1540 maakte MELANCHTHON

vinden was niet gemakkelijk, „want allen zijn kooplieden, zelfs zeer hongerige” . . . Toch had hij een jongmensch van goeden huize gevonden, die de boodschap wilde doen. Opera, XII, 25, 26.

1) Dit wist hij van BUCER, die het van MELANCHTHON vernam. Opera, XI, 774, n. 11. N. von AMSDORF (1483—1565) was LUTHER's vertrouwde; hij bracht de Reformatie te *Maagdenburg*, *Goslar* en elders. De keurvorst van *Saksen* JAN-FREDERIK had hem in 1542 tot bisschop van *Naumburg* benoemd, „omdat hij ongehuwd, begaafd, geleerd en van adel was”. HERMINJARD, IX, 373, n. 16.

2) In 1545 antwoordden de Zurichers met hun „Wahrhafte Bekenntniss” . . ., waarin zij opkwamen tegen het ergerlijk veroordeelen en schelden van LUTHER . . .

3) Opera, XI, 774; HERMINJARD, IX, 373. Aan MELANCHTHON schreef CALVIJN, dat, als de dingen waren gelijk de Zurichers zeiden, ze wel hadden moeten schrijven, doch op een andere manier. Hun geschrift was mager en kinderachtig; op menige plaats gaven ze meer bewijs van onverzettelijkheid dan van geleerdheid; zij verdedigden ZWINGLI onwaardiglijk, beschuldigden LUTHER onverdiend, en als zij aan het punt in geschil kwamen, waren zij niet gelukkig. En toch waren zij zoo wonder over zich zelven voldaan! Maar ook LUTHER kreeg zijn deel. Waarom fulmineerde hij zoo? Welk nut kwam er uit zulk een tumult, dan alleen, dat ieder hem voor razend moest houden? Hij, die LUTHER eerde, schaamde zich er over. Het ergste was, zoo verweet hij MELANCHTHON, dat niemand hem durfde tegenkomen. Opera, XII, 98.

4) FAREL zeide naar aanleiding van de aanvallen der ultra-Lutherschen op CALVIJN: *tu unus semper probatus Luthero*. Opera, XV, 823.

5) MERLE D'AUBIGNÉ, zegt in zijn *Histoire* etc., 268: „De Augsburgsche Confessie zal altijd een meesterstuk van den menschelijken geest, door den H. GEEST verlicht, blijven.”

meer en ingrijpender veranderingen. ¹⁾ In art. 10 der Confessie van 1530 (*invariata*) lezen wij: „dat het lichaam en bloed CHRISTI werkelijk tegenwoordig zijn in het Avondmaal en werkelijk medegedeeld worden aan hen, die ze eten”. In die van 1540 (*variata*) vinden wij, dat „het lichaam en bloed CHRISTI, met het brood en den wijn, in waarheid worden aangeboden (*exhibeantur*) aan allen, die ze in 's HEEREN Avondmaal gebruiken.”

In 1542 gaf MELANCHTHON deze Confessie opnieuw uit; niemand kwam er tegen op. Het protest van den Roomschen Dr. ECK bij het gesprek te Worms werkte niets uit. De streng Luthersche BRENZ vond alles goed. LUTHER zweeg; hij kende de veranderingen voordat zij aangebracht werden, doch zag niet in, welke beteekenis zij zouden krijgen. Keurde hij ze daarom goed? Sommigen ontkennen het, anderen meenen, dat hij ze slechts duldde. ²⁾

In het ontwerp van een *Consensus*, waarbij moest blijken dat de Zurichers en Genève's overeenstemden, had CALVIJN zich beroepen op de Augsburgsche Confessie. De Zurichers meenden, dat zij van LUTHER was. CALVIJN schreef daarover: „Laat haar van hem zijn, al is het niet waarschijnlijk; te Worms heeft MELANCHTHON op dringend verzoek een woord van dit hoofdstuk veranderd. Toen de nieuwe uitgaaf verscheen, begonnen de Papisten ons voor Zwinglianen en falsarissen te schelden... De markgraaf van Brandenburg zond heimelijk een prins van Anhalt tot LUTHER, om hem tegen ons op te zetten. Doch deze gaf ten minste ééns in zijn leven een schoon voorbeeld van gematigdheid: hij beval den verrader, weg te gaan, en deelde ons zijn bedrog en slechtheid mede.” ³⁾ LUTHER kende dus de verandering en toornde tegen hen, die haar aandroegen.

De Luthersche kerk dacht als hij tot zijn dood. Eerst in 1560, bij het Colloquium van Weimar, verklaarde FLACIUS den oorlog aan zijn leermeester MELANCHTHON, en hief als banier van het Ultra-Lutheranisme de *Invariata* op.

CALVIJN nam dus de Augsburgsche Confessie aan, ⁴⁾ en gedwongen zich te verklaren, zeide hij, dat er geen enkel woord tegen zijne leer in voorkwam. Als men aan den zin twijfelde, is de opsteller de

1) De wijzigingen betroffen of den vorm, of dienden tot verduidelijking of verscherping, of moesten de leer verwateren. Zoo dringen art. 5 en 20 op de noodzakelijkheid van boete en goede werken aan; art. 18, naar de *Loci* van af 1535, schijnt synergistisch. Maar vooral werd art. 10 gewijzigd. *Realencyclopädie*, 3de uitg. Art. Augsb. Bekenntniss, 248.

2) Dr KÖLLNER, *Symbolik aller christlichen Confessionen*, 1837, I, 246, zegt, dat LUTHER eens sprak: „PHILIPPUS, PHILIPPUS, het is niet goed, dat gij zoo dikwijls de Augsburgsche Confessie verandert; zij is niet van u, maar van de kerk.” Als dit woord authentiek is, bewijst het, dat LUTHER alleen het veranderen afkeurde. In een brief, vóór 10 Mei 1541 geschreven, verklaart LUTHER, dat MELANCHTHON te Regensburg de „geliefde belijdenis” handhaafde. De *Variata* was een jaar te voren verschenen. DE WETTE, *Luther's Briefe*, V, 357.

3) *Opera*, XV, 280, 305, IX, 19.

4) CALVIJN was het vooral met LUTHER eens in zake den knechtelijken wil. *Opera*, VI, 260. *Opusculs*, 288. Hij zeide, dat de vrije wil, dien men vóór LUTHER gepredikt had, de menschen opgeblazen door den waan van eigen deugd had gemaakt. *Opera*, VI, 473. *Opusculs*, 520.

beste uitlegger." Daarom schreef hij aan GARNIER, gelijk wij zagen, „dat hij niet wist waarom hij de Augsbursche Confessie niet zou teekenen; in 1556 aan à LASCO: „Er is niets in de Augsbursche, dat niet met onze leer overeenkomt," en in 1557 aan SCHALLENGIUS: „Ik verwerp die Confessie niet, die ik vrijwillig onderschreef gelijk de opsteller haar verklaarde." ¹⁾

VI.

Sommigen meenden, dat CALVIJN te ver ging. ²⁾ HALLER schreef uit *Bern*, dat CALVIJN LUTHER te zeer scheen te verdedigen. Zoo dachten ook de Zurichers. In een voorstel tot een *Consensus* had CALVIJN, na mededeeling van eenige hoofdpunten van LUTHER's leer, het besluit getrokken: „Wij stemmen ze toe. Zou LUTHER ons niet gaarne de hand reiken?" De Zurichers zeiden: „Hij zou het niet doen, want bij zijn leven heeft hij die van ZWINGLI geweigerd." Het argument was sterk; maar sterker bewijs lag in den haat en de vervolging, die de „verwenschte" Sacramentariërs van de Lutherschen ondervonden. Men verwonderde zich zoo over CALVIJN's houding, dat die toegeschreven werd aan zijne onbekendheid met LUTHER's leer, omdat hij geen Duitsch kende; men vertaalde daarom eene reeks uitspraken in het Latijn. Ook WOLPH meende dit later; daarom zond hij eene vertaling van HESHUSIUS aan CALVIJN, met de bijvoeging, dat hij de beledigingen, die de genoemde tegen hem uitbraakte, niet verstond, omdat hij geen Duitsch kende. ³⁾ Maar dit was niet zoo. CALVIJN kende LUTHER en de Lutherschen zeer goed. Hij trad zoo gematigd op om drie redenen.

1) Opera, IX, 91; XV, 336. BULLINGER schreef hem: „Als men maar niet eischt te belijden, dat CHRISTUS lichamelijk ontvangen wordt." Hij was wantrouwend aan CALVIJN. Aan à LASCO schreef hij: „De Sakkers leggen de Augsbursche zeer plomp uit... Laat hun die belijdenis en volgen wij de waarheid." Opera, XVI, 687; 263; 430. FAREL zeide echter, dat, als de Augsbursche over het Avondmaal iets bevatte dat gezond, naar de bedoeling der opstellers, kon opgevat, men dit doen moest. Opera, XVII, 139.

2) Op het Colloquium van *Poissy* verdedigden de Protestanten krachtig hun gevoelen. De Kardinaal van *Lotharingen* verzon toen, om uit *Duitschland* Luthersche Godgeleerden te ontbieden, om de Protestanten te verdeelen; als de Gereformeerden door dezen verslagen waren, kon men met de Lutherschen afrekenen. *Histoire ecclésiastique*, I, 587. CALVIJN toornde hiertegen en schreef er over: den graaf van *Erbach* (Opera, XVIII, 752); den prins van *Navarre*, hem bezwerend de met martelaarsbloed onderteekende belijdenis der Fransche kerken vast te houden (Ibid., 660); aan COLIGNY, opdat hij, om tweedracht te mijden, zou zorgen dat de Augsbursche niet in het geding kwam (Ibid., 733). CALVIJN oordeelde over die belijdenis scherp. „Zij is zoo mager gebouwd, zoo rekbaar en duister, dat men niet weet waaraan zich te houden." Aan BEZA schreef hij, dat hare rekbaarheid den beslisten steeds mishagde, dat haar opsteller spijt van zijn werk had en zij op vele plaatsen geplooid was naar Duitsche zeden, en over vele fundamenteele stukken zweeg. Ibid., 683. Dezelfde critiek oefent de Luthersche TH. KOLDE, *Realencyclopädie*, 3de uitg. 247, zeggende, dat de Augsbursche over onderscheiden belangrijke stukken zwijgt. De Luthersche Doop- en Avondmaalsleer wordt kort uiteengezet, zonder verwerping der Roomsche Sacramenten. Over de penitentie spreekt zij zoo, dat het mogelijk is haar onder de Sacramenten te rekenen. Zij verwerpt de leer der transsubstantiatie niet, enz.

3) Opera, XV, 362; 276; 274; XVIII, 73.

1°. Men moet op LUTHER's deugden, niet op zijne ondeugden zien. Als er verkeerd gemengd was onder zijne voortreffelijkheden, moest dit „liever begraven blijven”. Tot de Zurichers zeide hij, dat hij wel de gewraakte uitspraken van LUTHER kende, doch: „toen hij een mensch door zekere aangeboren ongebondenheid zulk een kwijl zag uitwerpen, heb ik, na dien twist te hebben begraven, datgene aangevat, wat het meest tot den vrede diende.”

2°. LUTHER was door vrienden en vleiers opgestoot. Hij werd door dezelfde kaakslagen, die thans nog de kerk beroeren, opnieuw warm, vooral tegen de Zurichers... Hij zou het debat niet heropend hebben, als stokebranden en verkeerde lieden hem niet hadden opgezet.

3°. Vooral was LUTHER niet te verwarren met zijne discipelen. Bij LUTHER's leven had hij reeds gezegd, dat van uit *Wittenberg* vele „apen” waren voortgekomen, „die ook LUTHER niet behagen”. Hierop kwam hij telkens terug. „O, LUTHER, hoe weinig navolgers uwer voortreffelijkheid en hoeveel apen uwer heilige grootspraak hebt gij, die altijd den mond vol van *Wittenberg* hebben!” ¹⁾ „Ik zend u eene verdediging mijner leer tegen de apen van LUTHER.” ²⁾

VII.

Wij moeten CALVIJN's houding trachten te begrijpen; immers staan wij voor een van de belangrijkste momenten uit de geschiedenis van het Protestantisme.

In de XVIe eeuw hing de staatkundige eenheid, en daarmee de toekomst van het Protestantisme, af van zijne eenheid in de leer. De vorsten sloten alleen verbonden met goedvinden der Godgeleerden. Daarom riepen ZWINGLI, JACOB STURM en de landgraaf PHILIPS het Colloquium van *Marburg* samen. Het mislukte. Hetgeen de eerste generatie niet kon tot stand brengen, zocht de man der tweede generatie, CALVIJN, te verkrijgen: de eenheid aller Protestanten in *Europa*. CALVIJN trachtte niet de verschillende leeringen in ééne formule saam te smelten, maar zocht deze tot eene hoogere eenheid te verheffen. Hij mengde niet de Luthersche en de Zwingliaansche leer dooreen, hij nam ze in eene hoogere gedachte op.

Slaagde hij? De feiten antwoorden. CALVIJN wendde zich tot de linkerzijde, ZWINGLI's discipelen. Zij bleven hun leeraar bewonderen en wilden in hem geen gebrek zien. Zij ontwikkelden ook het mystieke element dat in ZWINGLI's leer lag, het als de hoofdzaak beschouwende, en aldus ontstond de Helvetische Confessie, waarin LUTHER zich verblijdde. ³⁾ Nu trad CALVIJN hun te gemoet, en haalde hen over, den *Consensus* te teekenen; zoo ontstond het akkoord tusschen Zwinglianen en Calvinisten.

1) Opera, IX, 238; XV, 305; IX, 52; XI, 705; IX, 105; XVIII, 62. Opusculs, 1680, 1504.

2) Opera, XV, 384; 213; 501.

3) KÖSTLIN, II, 358.

Wat de rechterzijde, de Lutherschen, betreft: CALVIJN onderteekende de Confessie van *Augsburg* en was bevriend met haar opsteller. Hij betoogde, dat er overeenstemming is tusschen het Calvinisme en de Confessie van 1540, waarop LUTHER nooit eenige critiek oefende. Vóór zijn dood erkende LUTHER: indien OECOLAMPADIUS en ZWINGLI gelijk CALVIJN gesproken hadden, had het getwist vermeden kunnen worden. LUTHER toonde, dat hij de broederhand niet weigerde aan hen die over het Avondmaal niet dachten als hij. ¹⁾ CALVIJN zag duidelijk in, langs welken weg eene verzoening mogelijk was.

LANG wees er op, dat BUCER's poging in 1536, om eene overeenstemming te krijgen, niet veel beteekende, omdat de tegenstellingen waren weggedoezeld. De ware samenbinder was CALVIJN. De diepste gedachten van LUTHER bracht hij in de Gereformeerde kerk; in zijne Avondmaalsleer vereenigde hij ZWINGLI's uitlegkundige klaarheid met LUTHER's innigheid. Zonder hem zouden de Zwitsers eene onbeduidende sekte of Luthersch geworden zijn. ²⁾

Zoo toonde hij, niet dat er geen verschillen tusschen de Protestanten waren, maar dat bij het verschil in leer en temperament, in plaats van eene verderfelijke tweedracht, er eene ware overeenstemming kon heerschen. Zoo zou *Europa* Protestantsch kunnen worden.

Die mogelijkheid werd geen werkelijkheid. Ten tweeden male wezen de Lutherschen de toegestoken hand af. Op raad hunner Godgeleerden weigerden de Saksische vorsten den Commentaar te aanvaarden, dien CALVIJN hun opdroeg. ³⁾

1) Zie PLANCK, *Geschichte der Entstehung der Veränderungen und der Bildung unsers protestantischen Lehrbegriffs*, 1792, II, 283.

2) LANG, 320.

3) 27 Febr. 1555. CALVIJN was daardoor diep teleurgesteld. *Opera*, XV, 454.

VIERDE HOOFDSTUK.

DE DRIE COLLOQUIA.

- I. De colloquia. 1. Vrijheid van discussie. 2. De paus en het gebruiken van geweld
 3. Calvijn's antwoord op den raad van Paulus III. 4. Bemoeienis met de religie. 5. De
 Fransch-Duitsche bond. — II. Het colloquium van Hagenau. 1. Hagenau in de
 XVI^{de} eeuw. 2. Vergaderingen. — III. Het colloquium van Worms. 1. Worms
 in de XVI^{de} eeuw. 2. Preliminair en uitstel. 3. Incidenten. 4. Tegenwerking.
 5. Het colloquium. 6. De Roomsche legende. — IV. Het colloquium
 te Regensburg. 1. Regensburg in de XVI^{de} eeuw. 2. Preliminair.
 3. Contarini. 4. De Roomschen. 5. De deelnemers.
 6. Mislukking. 7. Vertrek van Calvijn.

I.

E Conferentie te *Frankfort* besloot tot een colloquium, d. i. eene vrije nationale samenkomst. De Roomschen waren daarmede niet ingenomen. CALVIJN hoopte, dat de waarheid daarbij gemakkelijk alle leugens van SATAN zou verdrijven. Al slaagde zulk eene samenkomst niet, toch zou hij zich verblijden, omdat de dienstknechten GODS er konden getuigen, en dan is er altijd eenige vrucht van te wachten. Daarom gaf CALVIJN zijn verslag

van het colloquium van *Regensburg* in het Fransch uit. Hij verklaarde daarbij, dat sommigen wel alles van zulke vergaderingen geheim wilden houden, „maar dat GOD Zijn Woord niet gegeven had om het te begraven of onder een klein getal geleerden als gevangen te houden”. ¹⁾

1) Opera, V, 682; 513.

2. De paus en zijne legaten vreesden een colloquium. Dit blijkt uit het volgende. ALEXANDER FARNÈSE, 's pausen jonge legaat, bracht tusschen de samenkomsten van *Frankfort* en *Hagenau* den „raad” van den paus aan KAREL V. SLEIDANUS zegt er van, dat dit stuk eenige maanden na de inlevering het licht zag, en dat CALVIJN er eene glosse ¹⁾ op maakte. Deze toelichting is door de uitgevers der *Opera* ontdekt en uitgegeven. Het stuk geeft den „raad” letterlijk weder en behandelt dien stuk voor stuk. Tekst en commentaar zijn even karakteristiek.

Ten eerste zegt de Curie tot vervelens toe: geen colloquium, tot welken prijs ook. Er moet een concilie komen, waar de Hiërarchie geheel meesteres is ²⁾ en de tegenstanders veroordeelt. De paus had had nooit gaarne conciliën saamgeroepen, al was hij verplicht het om de tien jaar te doen. Maar nu zou een concilie het colloquium op zij zetten. Inmiddels kon men de Roomsche Ligue versterken en vrede met *Frankrijk* sluiten. Door de versterkte Ligue zouden de Protestanten gedwongen worden zich aan de uitspraak van het concilie te onderwerpen, of bij onwil konden Hunne Majesteiten zich van de Ligue bedienen om ze verstandiger te maken. Als het verbond met *Frankrijk* niet gesloten werd, zou de keizer niet tegen den Turk opgewassen zijn, omdat hij dan niet volkomen veilig wezen zou. De bedoeling was, om door een bond met FRANS I den Protestanten alle hoop op hulp af te snijden en ze weerloos den keizer over te leveren. De paus verzekerde, dat van de twee vijanden des rijks de Protestanten het gevaarlijkst waren: de Turken doodden slechts het lichaam, de Protestant de ziel. In elk geval kon geen redetwist, maar alleen geweld baten. ³⁾

3. CALVIJN gaf hierover zijne verontwaardiging lucht. Hij zond zijn stuk ⁴⁾ in het licht, toen het derde colloquium, volgens 's pausen wensch, dreigde te mislukken. Het slot luidt: „Weg dus met alle klachten van bijgeloovige lieden over de ellende der Kerk, over de afgoderijen die men moet wegdoen, de twisten die bijgelegd, en de geestelijkheid die gereformeerd moet worden. Weg met vruchteloze vergaderingen om de Kerk tot ware eenheid te brengen... Slechts één doelwit jaagt men na: de Ligue te versterken. Waartoe? Om de Kerk over te leveren aan den hartstocht van den Antichrist, het vaderland aan de Turken, en om zelve hun woede te koelen aan hun eigen ingewanden. Ten slotte zal de vreeselijke tyran, met de misdadige bent van mannen van purper en de horde zijner satellieten, met grootere losbandigheid regeeren en zal den eindelijk ontketenden stroom van zijn onverzadelijke gierigheid, roofzucht, toomloozen hartstocht en woede tegen alle vrome en eerlijke lieden loslaten... Waarom zouden de vorsten van Duitschen bloede niet, door zulke belooningen verlokkt, hunne kracht den Romeinschen zwaardvechter leenen?... Ieder die nadenkt, zal erkennen, dat alles wat ik zeide gebeuren zal.” ⁵⁾

1) SLEIDANUS, *Commentaires*, 99v.

2) *Opera*, V, LII; 467—508.

3) *Opera*, V, 409, 500, 503, 506.

4) *Ibid.*, LII.

5) *Opera*, V, 506—508.

KAMPSCHULTE zegt, dat „het Duitsche volk zulk eene taal sedert HUTTEN ¹⁾ niet gehoord had”. Dit is eene lofspraak. De vorm is scherp, maar CALVIJN's toorn billijk ontstoken. KAMPSCHULTE ontleedt echter den „raad” van PAULUS III niet, waarin CALVIJN en zijne vrienden erger dan de Turken genoemd en hunne verdelging noodig geacht wordt.

4. CALVIJN zocht een verbond tusschen de Duitsche Protestantsche vorsten. KAMPSCHULTE noemt hem een „geëmigreerd ketter”. Hij achtte zich altijd onderdaan van *Frankrijks* koning. Welk eene misdaad! De Roomsche Franschen noemen hem daarom een verrader en de Roomsche Duitschers een patriot. Sommige Protestantsche historici stellen hem voor als steeds aan den arbeid om een band tusschen de vorsten en *Frankrijk* tot stand te brengen. ²⁾ Dit steunt op geen enkelen grond. KAMPSCHULTE en PASTOR erkennen, niet te weten, hoe CALVIJN gelegenheid vond in dien geest te arbeiden. ³⁾ De brief van MARGUERITE, waarop wij terugkomen, is van 1540 en niet van 1541, hetgeen onzen historieschrijvers den grond voor hunne onderstellingen ontnemt. FRANS I had op verzoek van KAREL V DE BAÏF ⁴⁾ naar *Frankfort* gezonden. ⁵⁾ Schijnbaar werkte deze voor, heimelijk tegen den keizer. CALVIJN zeide: „De gezant van *Frankrijks* koning BAYFIUS verstaat niets van onze zaak. Als wij hem bezoeken, is hij toch vriendelijk.” Dit wordt ons door KAMPSCHULTE en PASTOR niet medegedeeld.

Wat is in dezen waar? CALVIJN grieft het lijden der Fransche Gereformeerden. Daarom gaat hij naar *Frankfort* en bezoekt BAÏF. Het zou zonderling geweest zijn, als BAÏF, die daar was om een staatkundig verbond te sluiten, CALVIJN niet verstaan had toen hij daarover sprak. Doch de zaak waarvoor CALVIJN ijverde, was die der vervolgte broeders. Geen wonder, dat BAÏF daarmede verlegen was. CALVIJN bleef echter werkzaam ⁷⁾ en op het laatste colloquium kreeg hij gedaan, dat aan *Frankrijks* koning geen gezantschap, gelijk hij gewild had, maar een brief gezonden werd. ⁸⁾ FAREL ⁹⁾ arbeidde hierin mede met die van *Bern*, *Mühlhausen*, *Bazel* en *Straatsburg*. CALVIJN moest zich zelven geweld aandoen om zich aangenaam te maken ¹⁰⁾ bij

1) KAMPSCHULTE, I, 335.

2) Dr. P. VETTER, *Die Religionsverhandlungen auf dem Reichstage zu Regensburg, 1541*, 21, n. 1.

3) KAMPSCHULTE, I, 331. Dr. L. PASTOR, *Die kirchlichen Reunionsbestrebungen während der Regierung Karls V.*, 1879, 194.

4) BAÏF was als geleerd schrijver en als Fransch gezant te *Venetie* bekend, HERMINJARD, VI, 236, n. 15.

5) SLEIDANUS, 99v.

6) Opera, XI, 66. HERMINJARD, VI, 260.

7) Van 1539 af zocht CALVIJN eene interventie der Protestantsche staten ten bate der vervolgte Franschen. HERMINJARD, 268 en n. 9.; VI, 31, 59, 119; VII, 126, n. 1.

8) Opera, XI, 252. HERMINJARD, VII. De redactie van den brief was niet van CALVIJN. HERMINJARD, VII, n. 2, 4. Ook BUCER streed zeer voor de vervolgte Franschen. BOURILLY, *François I et les protestants*. Bulletin, XLIX, 1900, 478.

9) Hij reisde daarvoor naar *Straatsburg* en *Worms*. Opera, XI, 210. HERMINJARD, VII, 102.

10) CALVIJN had dagelijks omgang met de predikanten der Protestantsche vorsten en zocht hen te winnen voor een bond met *Frankrijk* „als het beste middel om den koning tot zachtheid te stemmen”. HERMINJARD, VII, 152, n. 11.

hen, van wie hij hulp voor de vromen zocht. Den 11^{den} Mei 1541 schreef hij, dat het heil der broeders hem ter harte ging. MORELET moest eene gerezen moeilijkheid uit den weg ruimen. Maar er kon niet meer verkregen worden, dan dat de uitgewekenen konden terugkeeren, nadat zij „bij den bisschop afgezworen hadden”. Meer kon CALVIJN tot zijne spijt niet mededeelen.

5. Heeft CALVIJN zich dus niet met de politiek bemoeid? Zeker. Hij beval een verbond met *Frankrijk* aan, om het leven zijner broeders te redden. Bij het einde der colloquia schreef MARGUERITE VAN VALOIS, dat zij gehoord had, „dat de koning wonder voldaan was over de diensten, die hij en anderen hem bewezen”. Zij verzocht, daarin voort te varen. CALVIJN had de beschermster der Protestanten geschreven. Deze gaf hem een bewijs, dat zij hem voor een goed vaderlander hield. Maar hierdoor kregen Roomsche historici gelegenheid om CALVIJN voor te stellen als een Franschman, die *Duitschland* zocht te benadeelen.

Maar wie regeerde *Duitschland*? Een vreemdeling, een Spanjaard. Deze stelde tegenover de Duitsche Protestanten de macht van den koning van *Spanje*, van *Napels*, van den heer van *Milaan* en der *Nederlanden*. De tweede felle tegenstander der Protestanten was de paus, een vreemdeling. In de colloquia debatteerden vreemdelingen tegen de Protestanten. En toch is men verontwaardigd, dat CALVIJN geen Duitscher was!

Daarbij was FRANS I voor de Duitsche vorsten geen vreemdeling. Met eenige stemmen meer ware hij keizer van *Duitschland* geworden. Hij wilde toch heer over *Duitschland* worden. Daarom instrueerde hij zijn gezant voor dit land, DU BELLAY, dat hij wilde, dat de Protestantsche en Roomsche Duitschers één zouden zijn; hij waarschuwde hen voor burgeroorlog, „waarin zij zich verblijdden, die de eene en de andere partij zochten te verdrukken”. ¹⁾ FRANS I sprak, nu zijn belang het meebracht, waarheid.

De paus en de keizer stonden naar de wereldheerschappij; de Protestantsche Duitschers stredden voor onafhankelijkheid en autonomie. En om de twee vreemde tegenstanders te weerstaan, zochten zij steun bij FRANS I, als KAREL V een vreemdeling, maar minder gevaarlijk.

Overal dezelfde toestand. Rome zocht internationale eenvormigheid; het Protestantisme streefde naar handhaving der nationaliteit. Daarom sprak CALVIJN naar het hart der Duitsche patriotten. Fransche en Duitsche Protestanten hadden één vijand: den vreemdeling van *Rome*, steunend op den vreemdeling van *Spanje*. Dit werd door de politici der Reformatie, ZWINGLI, JACOB STURM en PHILIPS VAN HESSEN doorzien. Tweemaal scheen een Fransch-Duitsch verbond te slagen. Het eerst in 1533. FRANS I was onder den invloed van MARGUERITE. Den Duitschen vorsten verzocht hij, MELANCHTHON te zenden. Dit ging tegen de *Sorbonne* en de fanatieke partij van MONTMORENCY in. De Smaalkaldische Bond weigerde. Wie weet, wat er anders zou gebeurd zijn!

FRANS I gaf zijn plan op; de vervolgingen tegen de Protestanten

1) Bulletin, XLIX, 1900, 354. „Les essais de concorde en 1535”, door BOURILLY.

begonnen opnieuw. SCHMIDT zegt: „De vervolgingen zouden *wellicht* opgehouden zijn, als de Duitschers FRANS I niet hadden afgestooten. . . FRANS durfde zich niet van Rome losmaken; de Duitschers konden zich niet verheffen tot het hooge standpunt dat MELANCHTHON en BUCER innamen.

Er kwam eene tweede gelegenheid. ZWINGLI was echter niet meer en op het beslissend oogenblik nam PHILIPS VAN HESSEN eene tweede vrouw; CALVIJN (Opera, XV, 306) noemde dit een *dysgamia*. Het gerucht daarvan liep al op het colloquium van *Hagenau*. PHILIPS nam zijn draai; hij zocht den steun dien de Smalkaldische Bond hem weigerde, door in Sept. 1540 in 't geheim te onderhandelen met GRANVELLE.¹⁾ Zelden had eene daad zulke verderfelijke gevolgen, als deze door LUTHER, MELANCHTHON en BUCER goedgekeurde bigamie.

Toen de Fransche gezant, MORELET DU MUSEAU, een vroom Protestant, met SLEIDANUS, den historieschrijver, met de gunstigste aanbiedingen voor de Deutsche vorsten te *Regensburg* kwam, was het te laat.

Een groot vooruitzicht werd voor het Protestantisme geopend. *Frankrijk*, met den Sultan verbonden, bood den Smalkaldischen Bond de hand. Zou de Ligue haar aannemen? Dit was de ondergang van het huis HABSBURG²⁾ in *Duitschland* en *Italië*. De keurvorst van *Saksen* was er voor.³⁾ Hij zond zelfs een gezant naar *Frankrijk*.⁴⁾ Maar voor PHILIPS was het te laat. Hij was zedelijk de gebondene van KAREL V. Hij moest zelfs in geval van oorlog tegen *Frankrijk* strijden.

Aan *Frankrijk* had het Deutsche Protestantisme het te danken, dat het niet in de eerste jaren van zijn bestaan door den keizer vernietigd werd. Hadden de hoofden van den Smalkaldischen Bond zich den toestand recht ingedacht en zich niet veel ingebeeld van de gezindheid des keizers, dan hadden zij op een bond met *Frankrijk* aangestuurd. Het bewijs hiervoor is, dat toen KAREL V in 1544 vrede met *Frankrijk* gesloten en de Protestantsche vorsten bij *Mühlberg* verslagen had, dezen de vrijheid niet konden herwinnen dan door een verbond met *Frankrijk*.⁵⁾ Dit verbond kostte hem tien jaar later „drie bisdommen”. Immers keurvorst MAURITS gaf aan *Frankrijk* de bisdommen

1) SCHMIDT, Die Unionsversuche Franz des I., 67, in het „Tijdschrift voor hist. Theologie”, 1850.

2) Dr. R. MOSES, Die Religionsverhandlungen zu Hagenau und Worms, 57.

3) Wat de Deutsche vorsten niet aandurfden, bestonden *Nederland*, *Zweden*, HENDRIK IV en RICHELIEU.

4) VETTER zegt, dat het een ramp was, dat deze vorst bijna alleen door *Straatsburg* gesteund werd. De daarop volgende nederlaag der Protestanten ware voorkomen, wanneer de Smalkaldische Bond den keurvorst gesteund had.

5) G. DE PLONITZ, die de bruiloft bijwoonde van WILLEM VAN KLEEF met JEANNE D'ALBRET. Dit huwelijk was een band tusschen de Deutsche vorsten en FRANS I.

6) CALVIJN schreef aan FAREL, dat het gebeuren zou, dat zij, die zoo bevreesd waren den keizer te beledigen door toenadering te zoeken tot den koning, later zouden gaan zoeken wat zij nu afsloegen. Opera, XI, 236. HERMINJARD, VII, 151, n. 10. Deze profetie is in vervulling gegaan.

van *Lotharingen*, om het brutale geweld des keizers te breken. De keizer had met behulp van Spanjaarden en Italianen de Smalkaldische macht vernietigd, de keurvorst riep de hulp van een vreemde in tegen den Duitschen keizer. Toen de keizer zijn zoon, een Spanjaard, als zijn opvolger aanwees, deed hij eene laatste poging om *Duitschland* onder een vreemd juk te houden. Hij, die begrijpt, wat *Duitschland* geweest zou zijn onder FILIPS II, zal erkennen, dat het verlies van *Metz*, *Toul* en *Verdun* niet het ergste was, wat het land kon overkomen. ¹⁾ Als dus CALVIJN een verbond met *Frankrijk* voorstond, was dit in 't belang van *Frankrijk* en *Duitschland*. Van Roomsche zijde was bisschop MORONE, nuntius bij koning FERDINAND, de vertegenwoordiger. Nu was er geen overeenstemming mogelijk tusschen Wittenberg en Rome, maar wel tusschen Wittenberg en de Roomsche Duitschers. En om dit te verhinderen, wilde Rome geen colloquium. Ook wilde MORONE in de Protestanten slechts bedriegers en bedrogenen zien.

De paus stelde de Reformatie voor als eene staatkundige beweging, leidende tot desorganisatie des rijks, terwijl hij de eenheid en macht van het Duitsche keizerrijk voorstond. Maar die eenheid moest geboren worden door de verdelging der ketteren. Wij duiden het den heden-daagschen verdedigers van den paus euvel, dat zij, den „raad” van PAULUS III niet vermeldend, de Curie voorstellen als tegen gewelddadigheid gekant. MORONE was niet voor oorlog, doch omdat hij de Protestanten krachtig genoeg achtte om weerstand te bieden. PAULUS III zeide in zijn „raad”, dat de Protestanten door het concilie verschrikt zouden worden, „omdat men overweegt voortaan geen ketterijen in *Duitschland* te dulden”. Na het concilie „zullen de Protestanten zich onderwerpen of gedwongen worden zich te schikken”. ²⁾ ALEXANDER had er reeds in 1532 van gewaagd, de Lutherschen door zachtheid of geweld terug te brengen. Hoe durft men dan nog spreken van de gematigdheid van den paus en van zijn afkeer van geweld? ³⁾

II.

1. KAREL V keurde de besluiten der conferentie van *Frankfort* noch goed noch af. Hij bleef zes maanden zwijgen. Middelerwijl ging de Reformatie voort. In 1539 zeide Albertijnsch *Saksen* en in 1540 *Brandenburg*, *Göttingen* den paus de gehoorzaamheid op. De bisschop van *Schwerin* en de abdis van *Quedlinburg* schaften de mis af. De aartsbisschop van *Keulen* dacht hetzelfde te doen. ⁴⁾ Ten slotte besloot de keizer in 1540, een colloquium te *Hagenau* saam te roepen.

1) H. BAUMGARTEN, Karl V, und die deutsche Reformation, 1889, 66, 85, 86.

2) SLEIDANUS, 99, 99b.

3) PASTOR, 170, 172, 174, 178, 197.

4) MOSES, 20; PASTOR, 169.

Hagenau ¹⁾ was vroeger ²⁾ een der tien vrije steden van den *Elzas*; door het woeden van LOUVOIS staat er schier niets meer, dat aan het verleden herinnert. Uit de XVI^{de} eeuw is alleen de bibliotheek, naast de kerk, over. Het colloquium is denkelijk gehouden in het stadhuis. De overheid was toen Gereformeerd. Het gebouw, in 1328 gesticht, is in 1780 verwoest. Alleen een plattegrond is er van over.

Het keizerlijk kasteel der HOHENSTAUFFEN, het werk van FREDERIK BARBAROSSA en van zijn vader FREDERIK DEN EENOOGIGE, waar de keizers van CONRAAD III tot KAREL V hun verblijf hielden, met zijne kapel met drie verdiepingen, waarin reliquieën en de kroonjuweelen bewaard werden, is eveneens verdwenen.

Er zijn echter twee merkwaardige antiquiteiten te *Hagenau*. Een is het exemplaar van de „*Homines obscuri*”. ³⁾ Een bekeerde Jood, PFEFFERKORN, had een schotschrift geschreven, waarin hij aanspoorde de Joden te verjagen en al hunne boeken, behalve het Oude Testament, te verbranden. REUCHLIN, de Duitsche humanist, pleitte er voor, dat men alleen de Joodsche boeken zou verbranden die lasteringen tegen CHRISTUS bevatten. Daarop ontbrandde de strijd. De prior der Dominicanen en inquisiteur van *Keulen* VON HOCHSTRATEN vroeg de veroordeeling van den ketter en pseudo-Jood REUCHLIN. Diens vrienden lieten in 1514 eene verzameling brieven van verlichte mannen aan REUCHLIN bij ANSHELM, te *Tübingen*, drukken, om te laten zien, wie REUCHLIN was. Hij werd door de geestelijke rechtbank van *Mainz* vrijgesproken. In 1516 verschenen te *Hagenau* bij H. GRAN de „Brieven van de mannen der nachtschool”, welke door humanisten verzonnen waren en in potjeslatijn de onkunde, losbandigheid en ketterhaat der monniken hekelden.

De tweede merkwaardigheid is het boek van SERVET, *De Trinitatis erroribus, libri septem*, dat te *Hagenau* bij SETZER in 1531 gedrukt werd. ⁴⁾ Hoe kwam deze streng Luthersche er toe, SERVET's

1) Zie: A. JAEGER, *La Réformation à Haguénau*, 1872. Die Einweihung der evang. prot. Kirche in Hagenau, 1860. V. GUERBER, *Histoire politique et religieuse de Haguénau*, 1876.

2) Een edelman van het leger van HENDRIK II, DE RABUTIN, zegt, dat deze schoone kleine stad omringd was door sterke, hooge muren, voorzien van dikke torens, omsloten door diepe grachten, terwijl in de nabijheid groote bosschen en uitgestrekte weilanden gevonden werden. *Mémoires pour servir à l'histoire de France*, uitg. MICHAUD, VII, 415.

3) Op 3 Jan. 1677 bezetten de Fransche generaals de stad en bevalen haar te verwoesten. Tevergeefs trachtte men het kasteel en de kerk door mijnen te laten springen. Men stak toen alles in brand. Tien jaar later liet de intendant der provincie DE LA GRANGE het kasteel afbreken. GUERBER, I, 80.

4) Een der politieke afgevaardigden* van *Straatsburg* verhaalt, dat den 18den Juli de Protestanten op het stadhuis ontboden werden en dat daar koning FERDINAND zijne besluiten, in tegenwoordigheid der Roomschen, bekendmaakte. WINCKELMANN, II, 78. De Gereformeerden kwamen in de herberg der Hessen samen.

5) Exemplaar van de Straatsburgsche bibliotheek. Het boek werd gedrukt door W. ANGST. Aan het eind staat: „In Venetia impressum in impressaria Aldi Minutii”, doch dit is niet waar. P. HEITZ en K. BARACK, *Elsässische Büchermarken*, 1892, XXXI.

6) *Centralblatt für Bibliothekswesen*, IX, 1892, 296—317. Dr. K. STEIFF, „Johannes Setzer, der gelehrte Buchdrucker in Haguénau”. *Allgemeine deutsche Biographie*, XXXIV, 1892. STEIFF, „Johannes Setzer”.

werk te drukken? Waarschijnlijk uit partijzucht tegen de Straatsburgers. Te *Bazel* had men het niet willen drukken. Wellicht legde hij het ter perse zonder het te lezen, om OECOLAMPADIUS een hak te zetten. Deze schreef den 18^{den} Juli 1531 aan BUCER: „SECERIUS heeft het boek verheerlijkt als een uitnemend boek, omdat het onzen predikers mishagen zal.” SETZER stierf in het begin van 1532. OECOLAMPADIUS zeide: „Onze HEERE CHRISTUS heeft Zijne eer gehandhaafd en aan den drukker het loon voor dat Goddeloos werk, door een Goddeloos en Godlasterend mensch geschreven, betaald; hij is plotseling op vreese-lijke wijze aan zijn einde gekomen.”

2. Volgens 's Keizers wil zou men vóór het colloquium met de Roomschen spreken; zij kwamen echter zoo laat, dat FERDINAND eerst na twaalf dagen beginnen kon. Hij verweet hun onkunde en onzedelijkheid. MORONE noemde de vorsten „vervloekten”. De kerkvorsten waren verzoeningsgezind. FERDINAND beet hun toe, dat, als zij bij de handhaving des geloofs mannen moesten zijn, zij als vrouwen optraden, en dat in zaken waarin zij vrouwen behoorden te zijn, zij door drinken en hoereeren als mannen deden. Noch op de vorsten, noch op de bisschoppen was te rekenen: het bleek, dat de Duitsche natie vrede zocht. Daarom geen colloquium! Men vond een middel, het te doen mislukken. MORONE zou de besprekingen van *Frankfort* niet voortzetten; men moest beginnen waar men vóór tien jaar te *Augsburg* gebleven was! *Hagenau* was slechts zes mijlen van *Straatsburg* af, CALVIJN kon er dus heengaan; ²⁾ de keurvorst van *Saksen* en de landgraaf van *Hessen* zonden hunne gezanten. ³⁾ Zonder de Protestanten te raadplegen, wees FERDINAND vier voorzitters aan. Daarop brachten de Roomschen het huwelijk en het communieeren met brood en wijn ter sprake. Maar men kon er eerst over handelen, als de paus het goedvond, en de eindbeslissing was aan keizer en paus. De Protestanten vonden dit belachelijk. Het was tegen het te *Frankfort* beloofde.

CALVIJN meende, dat een deel der tegenstanders oorlog wilde. „De keizer heeft echter zoo de handen vol, ⁴⁾ dat hij niets meer durft ondernemen. De paus liet hem, om te beginnen, 300.000 dukaten aanbieden.” Gelukkig „zijn de keurvorsten er eenstemmig voor, de geschillen in der minne, zonder wapenen, te beslechten. De hertog van *Saksen* en de markies van *Brandenburg* zijn op onze hand. De aartsbisschop van *Keulen* is de ergste niet... *Mainz* en *Trier* zijn op den vrede en de vrijheid des lands gesteld... De graaf van de *Palts* verlangt eenige reformatie.” ⁵⁾ Dat er toch oorlog kwam, lag aan de politiek van *Rome* en *Spanje*.

1) MOSES, 26, n. 2; 30; 39.

2) MELANCHTHON verscheen niet. Hij lag te *Weimar* ziek door de bigamie van PHILIPS van *Hessen*. CRUCIGER verving MELANCHTHON, die „aangenaam verkeerd had met de zeer geleerde jongelieden JAN STURM en CALVIJN”... HERMINJARD, VI, 244, n. 9.

3) Opera, XI, 65, 67. Hieruit blijkt, dat men ten onrechte beweert, dat door de afwezigheid dier vorsten het colloquium mislukte.

4) Kort daarvoor schreef CALVIJN aan FAREL, dat FRANS I „den keizer geen kans zou geven, zijne krachten tegen de onzen te stellen”. Opera, XI, 51.

5) CALVIJN aan DU TAILLY. Opera, XI, 64—67. HERMINJARD, VI, 256—261.

Het colloquium mislukte. ¹⁾ Het werd den 28sten Juli 1540 gesloten. ²⁾ ECK ³⁾ beweerde, dat door zulke vergaderingen de ketters nog harder werden; alleen een concilie kon de ketterij uitroeien.

III.

1. Op 28 Juli had FERDINAND een nieuw colloquium te *Worms* beloofd. *Worms* is tegenwoordig eene gewone stad. Behalve het nieuwe monument der Reformatie trekt alleen de hoofdkerk de aandacht.

In de steden *Mainz*, *Worms*, *Spiers* is het drama der Reformatie afgespeeld. Te *Mainz* woonde aartsbisschop ALBERT VAN BRANDENBURG, de generale pachter van den aflat, beurtelings beschermheer van ULRICH VON HUTTEN, TETZEL en CAPITO; te *Spiers* kregen de Protestanten hun naam door het protest van 1529.

De kerken van genoemde steden zijn meesterstukken van Deutsche bouwkunst, voordat deze onder den invloed van *Frankrijk* kwam. ⁴⁾ Zij zijn van de XI^{de} tot de XIII^{de} eeuw in denzelfden trant gebouwd. Het hoofdschip is overdekt met een gewelf, dat oorspronkelijk bij den bouw behoort; in het midden verheft zich de machtige koepel, terwijl vele torentjes naar boven wijzen. Alles is Romaansch en toch krijgt men den indruk van Gothiek.

De kerk van *Mainz* is de grootste, die van *Spiers* de prachtigste, die van *Worms* de armelijkste, ten bewijze dat voor die stad het verleden alles is. In de kathedraal van *Worms* is afgespeeld wat in het Niebelungenlied werd bezongen. Hier verscheen KRIEMHILD, haar kleed bezaaid met edelgesteenten, met rozerood op de wangen, als de vollemaan blinkend boven de sterren. Welk eene pracht, als GUNTHER BRUNEHILD terugbracht! In deze kerk bezocht KRIEMHILD de mis. Voor de poort hield zij met BRUNEHILD het dispuut, waaruit zooveel haat en moord voortkwam. Hier speelde dus het epos van den held SIEGFRIED. Maar wat is dit, vergeleken met het historisch epos dat eeuwen later werd afgespeeld? Welke hartstochten en welk een heroïsme! Hier zocht 's keizers geslepen biechtvader GLAPIO LUTHER buiten *Worms* te houden. Hier reikte hertog ERICK hem een grooten beker bier toe, toen hij na den Rijksdag strijdensmoede was. Hier noemde de legaat ALEXANDER een hond en liet den keizer een edict teekenen, dat verbood den gehaten ketter te huisvesten. De moordenaar GUNTHER zou voldaan geweest zijn. SIEGFRIED had zich gebaad in het bloed van den draak en was alleen daar kwetsbaar, waar een afgevallen blad het bloed van het monster had afgewischt. LUTHER

1) OPORIN ging er heen, om te zien wat er gebeurde. Hij werd er niet gesticht. Hij zag, terwijl FERDINAND bad, eenige bisschoppen met elkander en met BAIF babbelen. Alles scheen hem eene „komedie”. Opera, XI, 68, 70.

2) MOSES, 45. Er kwam bij, dat de pest woedde.

3) MOSES, 47. LUTHER riep: „Dat colloquium is drek. Alle moeite en kosten zijn verloren.” Onder die kosten was een vat goed bier, dat de Saksische afgevaardigden den Straatsburgschen verzocht hadden hun tegen elken prijs te verschaffen. WINCKELMANN, III, 68.

4) F. VON QUAST, Die romanischen Dome des Mittelrheins, 1853.

is geheel onkwetsbaar door het geloof, dat drievoudig pantsier, waartegen het zwaard niets vermag. Dit doet hem zeggen: „Ik kan niet anders.”

Op 16 April 1521 trok LUTHER op eene kar door twee poorten de stad in. Deze poorten verdwenen, gelijk zooveel. Hij kwam door de *Kammergasse*, welke *Worms* in tweeën deelt, in den *Deutschen Hof*. Daar waren reeds de raadslieden van *Saksen's* keurvorst en de maarschalk VON POPPENHEIM. Daarnaast lag het hotel *De Zwaan*, waar de keurvorst van de *Palts* logeerde. Beide huizen bestaan niet meer.

De overlevering zegt, dat de Rijksdag in het stadhuis gehouden werd. Dit is verwoest. In 1709 werd op dezelfde plaats de kerk der *Drieëenheid* gesticht. Toen het monument voor de Reformatie moest verrijzen, stond vast, dat de Rijksdag in het bisschoppelijk paleis gehouden is. Het paleis verdween. In het museum hangt de meer dan een meter lange aankondiging, dat LUTHER in den rijksban was gedaan. Van het stadhuis is alleen de zuilengang der twee of drie gewelfde benedenzaaltjes over. Daar zijn de beroemde teekeningen van HAMMAN, 60 jaar vóór den brand, o. a. die van het stadhuis en de keizerszaal, waarin het colloquium gehouden werd, te vinden.²⁾

2. Het decreet dat het colloquium saamriep, stelde voor elke partij elf afgevaardigden vast. MORONE en de Curie deden als te *Hagenau*; te *Worms* brak men het belofde te *Hagenau*. Bisschop AQUILA schreef 15 Dec. 1540 den vertegenwoordigers der Curie: „Gelijk men in wanhopige gevallen, door den nood gedrongen, doet, is het colloquium, waarop zoovele jaren is aangedrongen, den afvalligen toegestaan.”

Te *Straatsburg* vroeg men aan JACOB STURM, MIEG en PFARRER advies. Het luidde, dat men BUCER, CAPITO, CALVIJN en JAN STURM moest zenden. JACOB STURM stelde voor, om het gewicht der zaak een biddag³⁾ uit te schrijven. De Raad benoemde hem en PFARRER tot afgevaardigden.

CALVIJN ging 24 Oct. met JAN STURM naar *Worms* als vertegenwoordigers der hertogen van *Luneburg*.⁴⁾ De Straatsburgsche afgevaardigden kwamen 1 Nov. aan; den 12^{den} was er nog niets gebeurd. CALVIJN schreef, dat de vijand vol listen was; men zou eene andere vergadering houden, als deze mislukte.⁵⁾ Den 13^{den} Nov. schreef hij daarover aan FAREL.⁶⁾ Dit stuk ging verloren. Den volgende dag meldde hij MELANCHTHON, dat men veertien dagen op GRANVELLE wachtte en dat middelerwijl de vrienden dikwijls vergaderden. Den 9^{den} Nov. spraken zij van 7 tot 10 uur 's morgens; er waren 13 predikanten.

1) In 1688 capituleerde *Worms*. Doch de capitulatie werd verbroken. Den 22sten Mei 1689 deelde de intendant ontroerd mede, dat de koning hem bevolen had de stad te verwoesten. Den 31sten Mei ging zij in vlammen op. SOLDAU, Die Zerstörung der Stadt Worms, im Jahre 1689.

2) Wij leiden dit af uit het feit, dat te *Frankfort*, *Hagenau* en *Regensburg* de vergadering gehouden werd in het stadhuis.

3) Den biddag stelde men op Zondag 24 Oct. WINCKELMANN, 108, 109 en n. 4.

4) STURM, *Quartiantipappi*, etc., 20.

5) Opera, XI, 97; 105; HERMINJARD, VI, 338, 353.

6) Opera, XI, 114; HERMINJARD, VI, 367.

CALVIJN sprak over het oprecht geloof, dat niet alleen historisch is, maar de Goddelijke belofte omhelst; den volgenden dag over „het vaderlijk geduld, waarmede GOD onze werken, al zijn zij gebrekkig, aanneemt”. Den 11^{den} handelde men over de mis; men moest aantoonen, hoe de tegenstanders van de vaders afwijken, en naspeuren, wat de Roomschen het volk leerden, niet wat zij in de scholen leerden. Daarna behandelde CALVIJN de drie regels, die men bij de geloften moest in acht nemen. Eindelijk kwam 's pausen gezag ter tafel. CALVIJN betoogde, dat CHRISTUS in Zijne Kerk alle heerschappij afsneed. Hij stelde apostelen, profeten, leeraars in, zonder te spreken van eene opperheerschappij. ¹⁾

Men begrijpt, welk een invloed CALVIJN oefende. Toch schreef hij midden December aan FAREL, dat hij wel stof hebben zou tot schrijven, als er maar iets gebeurde. Eindelijk daagde GRANVELLE den 22sten op; hij hield eene rede den 25sten, en daarna ging men de discussiën regelen. Daar de Protestanten toeschietelijk waren, was dit in een half uur klaar. De partijen kwamen afzonderlijk samen. De presidenten hadden een derde zaal voor de discussie. GRANVELLE's rede weet alle ellende aan de Protestanten. CALVIJN schreef, dat men zich alles liet welgevallen, als men maar vrij bleef om zich te verdedigen. „Eindelijk, door schaamte gedreven, namen zij den schijn aan, te willen beginnen; zij zongen hun mis van den H. GEEST. Wij deden plechtige gebeden in onze kerk.” Twee dagen later moest men den legaat CAMPEGGI aanhooren. Zijn zetel was beneden dien van GRANVELLE geplaatst; toen hij uitgesproken had, vroeg men, hem een enkel antwoord uit naam van beide partijen te mogen geven; GRANVELLE wilde daarop niet ingaan. Acht pogingen werden aangewend hem te bewegen; nog éénmaal gaven de Protestanten toe, doch zij bedongen, dat, als de legaat bedankt werd, de paus niet zou genoemd worden.

CALVIJN merkte op, dat hij, die eenige jaren te voren naast den keizer, boven de keurvorsten zetelde, nu van een tabouret moest spreken. Toen CAMPEGGI, sprekend van zijn meester, den paus, het hoofd ontblootte, volgde niemand zijn voorbeeld; toen hij van den keizer sprak, namen allen den hoed af; toen hij wegging, groette GRANVELLE hem „nederbuigend vriendelijk”. ²⁾

Hierop besloten de Roomschen, de Augsburgsche Confessie te onderzoeken; na twee dagen dispuut over de erfzonde, bleef men verdeeld. Het stond 6 tegen 5. Men vond eene bemiddelende formule. Daarop kwam de rechtvaardigmaking ter tafel; de Theologen van den markgraaf van *Brandenburg*, die nog voor Roomschen gehouden werden, waren het met de Augsburgers eens; die van den keurvorst van de *Palts*, van *Kleef* en *Keulen* neigden er toe. De anderen waren als door furiën aangegrepen en allesbehalve gematigd en redelijk. De Protestanten beklagden zich, dat men hen met een kluitje in 't riet stuurde. ³⁾

1) Opera, XXI, Annales, 269, 270, 271.

2) MELANCHTHON mocht de door hem gestelde rede niet uitspreken. HERMINJARD, VI, 410, n. 42.

3) MELANCHTHON schreef 16 Dec. aan LUTHER, dat hij moest strijden voor eene openbare discussie. Men had hem gevraagd eene formule op te stellen; hij antwoordde, dat hij in het openbaar zou zeggen wat hem juist scheen. HERMINJARD, VI, 413, n. 63.

De Roomschen deden alles om geen publiciteit aan de vergadering te geven. CALVIJN gaf toe, dat de akten alleen den keizer zouden meegedeeld worden, maar merkte toch op, dat zijne tegenstanders zich voor alle rechtschapen menschen te schande maakten. „Als wij geen vertrouwen hadden in de waarheid onzer zaak, zouden wij niet verlangen, dat alles publiek werd, en als zij niet het licht schuwden, zouden zij er niet tegen zijn.” ¹⁾

3. CALVIJN had een eerste dispuut met MOSHEIM, ²⁾ deken van *Passau*; het tweede had te *Straatsburg* plaats in Juli 1545. Bij de besprekingen te *Worms* was MELANCHTHON ³⁾; BEZA zegt, dat van *Worms* af MELANCHTHON CALVIJN den Theoloog bij uitnemendheid ⁴⁾ noemde. Eveneens verzocht CRUCIGER, een predikant van *Wittenberg*, hem de leer van het H. Avondmaal uiteen te zetten, en toen aan dit verzoek voldaan was, verklaarde hij, dat hij er ook zoo over dacht. Bisschop SANCHIUS zou CALVIJN gezegd hebben, dat Roomschen en Lutherschen de Institutie moesten aannemen als middel tot overeenstemming. Denkelijk had FRECHT, ⁵⁾ predikant van *Ulm*, het van CALVIJN vernemen; deze verklaarde echter in zijne Verhandeling over de Ergernissen, dat de bisschop alleen, in een particulier onderhoud met hem, trachtte de Protestanten verantwoordelijk te stellen voor al wat gebeuren zou: verwoesting van wetenschap, kunst en Godsdienst; want als zij hardnekkig waren, kwam er oorlog. ⁶⁾ Men ziet, hoe de Roomschen met de Protestanten verzoening zochten!

Te *Worms* dichtte CALVIJN tot eere van CHRISTUS het Epinicion, het eenige Latijnsche gedicht dat wij van hem hebben. ⁷⁾

4. SLEIDANUS zegt, dat de presidenten besloten, dat niets van het colloquium zou medegedeeld worden, voordat alles den keizer bekend was. Daarna stelden zij voor: dat twee Theologen zouden spreken; dat hun dispuut voor de presidenten zou gebracht worden; dat de minderheid zich niet aan de meerderheid behoefde te onderwerpen dan op bevel des keizers en der staten; dat men niet alles wat gezegd werd zou opteekenen, maar alleen de stellingen die toegestemd of in debat waren. De Protestanten wilden, dat ieder zijn woord zou kunnen spreken en dat niet alleen de stellingen, maar ook de bewijsgronden en de uiteenzetting in schrift gesteld werden. ⁸⁾

1) Opera, XI, 139.

2) R. VAN MOSHEIM bestreed LUTHER en den paus, en wilde Protestanten en Roomschen verzoenen. Door den keurvorst van *Mainz* werd hij in 1542 gevangengezet; hij stierf als gevangene in 1543. Allgemeine Deutsche Biographie, XXII, 1885, 393. JACOB STURM schreef over hem na *Hagenau*, dat hij hem voor wetenschappelijk en verstandig hield, maar ook voor wat dwaas, omdat hij tusschen twee stoelen gezeten was. WINCKELMANN, III, 72 en n. 2. MOSHEIM's boeken werden te *Hagenau* onderzocht. Het dispuut had te *Straatsburg* plaats; JACOB STURM bewonderde daarbij CALVIJN. HERMINJARD, VII, 26, n. 6. BÉDROT zeide, dat MOSHEIM een boozen geest had, en BUCER, dat hij onbewust door den duivel was bezeten.

3) STURM, Quartiantipappi, 21.

4) Opera, XXI, 62, 63.

5) MARTIN FRECHT aan G. SCHULER. HERMINJARD, VI, 394, n. 7.

6) Opera, VIII, 81.

7) Opera, XXI, 63.

8) SLEIDANUS, IOIV.

MORONE kreeg twist met GRANVELLE; hij vond hem te verzoenend. De Protestanten vroegen, dat, nadat de woordvoerders hadden gesproken, ook de andere afgevaardigden het woord mochten nemen. GRANVELLE wilde de beslissing hierover den presidenten overlaten. De Roomsche oppositie was onhandelbaar. Voor hunne houding is slechts ééne verklaring: men wilde geen colloquium. MORONE gaf dan ook aan FARNÈSE, 6 Jan. 1541, zijne vrees te kennen, dat „men tot dit verwenschte vrije colloquium en tot stemmen zou komen”.¹⁾

Toen GRANVELLE zag, dat men niet vorderde, bewoog hij heimelijk eenige Roomsche en Protestantsche Godgeleerden, een soort voorloopig akkoord²⁾ op te stellen tot grondslag van een volgend, den keizer ontbinding van dit colloquium vragend. Hij zeide, dat *Mainz* en *Beieren* het colloquium wilden laten mislukken, terwijl de Protestanten, om oorlog te mijden, voor een akkoord waren.

5. Op 12 Jan. stelde GRANVELLE voor, dat de Protestanten eenige woorden zouden mogen voegen bij die van hun woordvoerder. Het colloquium begon ongedacht 14 Jan. CALVIJN, die niets van GRANVELLE's plan wist, schrijft, dat op het oogenblik, waarop men dacht heen te gaan, de mogelijkheid om te discuteeren ontsloten werd. Een maand lang had men onrechtvaardige eischen ingewilligd.

Den 14^{den} sprak ECK twee uur. MELANCHTHON antwoordde korter. ECK sprak weer. MELANCHTHON repliceerde des anderen daags en daarna nam ECK weer het woord. GRANVELLE vergunde BUCER, een half kwartier na ECK te spreken. BUCER's pleidooi voor een vergelijk maakte een goeden indruk, ook op de Spaanschen. CALVIJN liet zich niet zacht over ECK uit: „Verbeeld u een barbaarsch sophist, die zich dom te midden van onwetenden beweegt; dan hebt gij ECK nog maar half.”³⁾

Men benoemde MELANCHTHON en BUCER, ECK en MESINGER om de formule over de erfzonde op te stellen. De Protestanten beraadslaagden. Plotseling riep GRANVELLE de geheele vergadering samen,

1) W. FRIEDENSBERG, Zeitschrift für Kirchengeschichte: Zur Geschichte des Wormser Convents, 1541, XXI, 116 en n. 1; 117. GRANVELLE beloofde MORONE, dat hij alleen de woordvoerders zou laten spreken en slechts geschreven stukken zou aannemen. Wat te denken van MORONE die, nadat hij gesproken had over het „verwenschte” colloquium, als hij zag dat het ging beginnen, zeide, dat hij te *Worms* niets deed om zijne samenkomst te verhinderen? PASTOR, 208.

2) Dit was het geheimzinnig boek van *Regensburg*. Midden Dec. vroeg GRANVELLE aan BUCER om besprekingen met enkele Roomsche Godgeleerden te hebben. Aartsbisschop HERMANN van *Keulen* had gelijke bevelen aan GROPPER gegeven. Reeds te *Hagenau* spraken BUCER en GROPPER vriendschappelijk met elkaar. Op 14 Dec. werd BUCER uitgenoodigd door GRANVELLE's secretaris G. VELTUIJCK, heimelijk bij den kanselier met CAPITO en GROPPER te confereeren. BUCER aarzelde; JACOB STURM schoof de verantwoordelijkheid van zich af. Ten slotte stemden BUCER en CAPITO toe. Men kwam in sommige stukken tot overeenstemming, maar de opgestelde artikelen voldeden noch de eene, noch de andere partij. GRANVELLE was bevredigd. In het geheim werden zij aan den landgraaf, den keurvorst van *Brandenburg* en LUTHER medegedeeld. De reformator had zijn voorbehoud, doch verwierp het niet geheel. Melanthonis Opera, IV, 96. VETTER, 84; PASTOR, 241; Opera, V, 515, n. 2.

3) CHILIAN GOLDSTEIN zegt, „dat ECK door zijne vrienden uitgelachen, bijna gehaat werd . . . zoo onbeschaamd en vermetel betoonde zich die snaak”. HERMINJARD, VII, 10, n. 6.

las den brief des keizers voor, en de vergadering werd verdaagd naar *Regensburg*. ¹⁾

6. Niettegenstaande dit alles houden Roomsche historieschrijvers vol, dat de obstructie bij de colloquia van den kant der Protestanten, vooral van CALVIJN kwam. KAMPSCHULTE zegt, dat CALVIJN niet tevreden was met de houding zijner geloofsgenooten; zij deden te veel concessiën. ²⁾ Maar deze schrijver verwijst naar geen enkele plaats, ³⁾ en gewaagt niet van de houding der Roomschen.

PASTOR verwijt CALVIJN, dat hij de poging tot verzoening te *Hagenau* deed mislukken, en dat hij er op uit was *Duitschland* verdeeld te houden; hij beweert, dat de Protestanten te *Worms* onverzoenlijk bleven, ja, dat alle voorkomendheid der Roomschen vergeefs was. Dit lag aan CALVIJN, ook dat MELANCHTHON geen andere houding aannam. Hij wilde het colloquium slechts om de suprematie der Evangelische waarheid boven den paus voor het geheele Duitsche volk te laten uitkomen. ⁴⁾ Tot bewijs haalt hij alleen KAMPSCHULTE aan! Onze lezers kunnen nu uitmaken, of deze schrijvers gelijk hebben.

IV.

1. *Hagenau* en *Worms* werden verwoest; het Roomsche *Regensburg* staat nog. Schier geen Duitsche stad kan zooveel monumenten uit het Romaansche tijdperk en uit de periode van overgang aanwijzen. *Regensburg* was hoofdstad van de Carolingiers, en het behield zijn glans tot de 15de eeuw. Kerken en kloosters verzezen. Het klooster van *St.-Emmeranus* is een complex van kerken. De paleizen der edelen staan tusschen de kerken in. Een der merkwaardigste gebouwen is het huis van GOLIATH, waarop DAVID's strijd is afgebeeld. De kathedraal werd van 1275—1534 gebouwd, en heeft een rijken gevel, met een driehoekig voorportaal. In de 16de eeuw waren er op de torens geen spitsen; in onzen tijd zijn ze er aan toegevoegd. Niet minder schoon is de gevel van het stadhuis; de groote zaal, waar de Rijksdag werd gehouden, is nog ongeschonden, evenals die, waar men op de pijnbank gelegd werd. De zeer kleine gevangenis heeft een klein luikje, van slechts enkele duimen afmeting, voor de toereiking van voedsel, en een dunne spleet in de zoldering voor licht en lucht. Tegen een der wanden vindt men de treden van een trap, die als bed dienst moest doen. In de folterkamer staat nog alles op zijne plaats: de Spaansche ezel, waarop men meer of min in tweeën gescheurd werd; het bed, waarop het slachtoffer aan handen en voeten uitgerekt werd; de biechtstoel, een stoel met honderden ijzeren punten, waarop hij moest gaan zitten.

1) Opera, XI, 145—147. HERMINJARD, VII, 8—12.

2) KAMPSCHULTE, I, 332.

3) Hij haalt alleen aan, wat CALVIJN over ECK zegt, en verwijt hem, dat hij bij het begin al gemeend had, dat men niet moest trachten tot een akkoord met den paus te komen. Maar had deze niet het eerst en herhaaldelijk zulk een akkoord afgewezen? KAMPSCHULTE, I, 332.

4) PASTOR, Die kirchliche Reunionsbestrebungen, 195, 196, 200, 205, 206, 208, 210, 212.

Er is een bankje voor den beul en voor den geneesheer, want de pijniging mocht niet den dood ten gevolge hebben! Er is ook een getraliede tribune voor den inquisiteur, om te zien zonder gezien te worden. Zou er ergens een zoo volledig ingerichte folterkamer bestaan?

Wij komen nu op de *Heidplatz*. Een groot deel wordt ingenomen door een hotel, waar KAREL V tijdens de Rijksdagen logeerde. Op een hoek van datzelfde plein is het huis, waar het colloquium in 1541 gehouden werd.¹⁾ Een eeuw lang diende het als waag. De toren en eenige deuren zijn van ouden datum. Merkwaardig is het binnenhof. De gewelven en verwulven leunen tegen den ouden vierkanten toren, die het binnenhof, het plein en de naburige straten beheerscht. Hoeveel schitterende tournooien en keizerlijke intochten heeft deze grijze toren gedurende zes eeuwen aanschouwd! In de *Neue Wage* zijn nog schoone, min of meer gemoderniseerde zalen. Daarin discuteerden de Roomsche en Protestantsche doctoren.

2. CALVIJN ging 22 Februari met BUCER²⁾ naar *Regensburg*, om als Theologen de Straatsburgsche afgevaardigden te vergezellen. CALVIJN was daartoe speciaal door MELANCHTHON genoodigd. „Als men geleerden zendt, dat men dan CALVIJN niet vergeet, want hij heeft onder Theologen een grooten naam.”³⁾ De afgevaardigden hadden een secretaris en een kok. Een brief van JACOB STURM meldde, dat men den 27sten Febr. te *Ulm* aankwam, dat de keizer reeds te *Regensburg* was en de besprekingen na veertien dagen zouden aanvangen. Ten slotte kwamen JACOB STURM den 7^{den} en BUCER en CALVIJN den 10^{den} Maart per boot.⁴⁾ CALVIJN had tegen de reis opgezien. Hij voorzag de moeilijkheden. Hoe zou hij te moede geweest zijn, als hij vooruit geweten had, hoe de pest zou gaan woeden? Ook gevoelde hij zich niet geschikt voor die discussiën;⁵⁾ „maar GOD wist, dat hij zich niet kon onttrekken. Hij begeerde alleen, dat FAREL hem dikwijls lange brieven zou schrijven.” Er was heel wat te doen bij zijn vertrek; hij ging door *Tübingen*,⁶⁾ en nauwelijks te *Ulm* gekomen, schreef CALVIJN van uit de herberg brieven, in 't bijzonder aan FAREL, die er bij hem op aangedrongen had, dat hij de roepstem van *Genève* zou volgen. „Waarom dondert hij zóó, verschooning vragende, als hij zich verkeerd uitdrukte?”

De Straatsburgers waren niet de laatsten der opkomenden. CALVIJN merkte dadelijk, dat KAREL V goedgezind was; immers deze hief den ban op, die GOSSLAR had getroffen, en weerstond HENDRIK van *Brunswijk*, de uitgave van een schotschrift, vol laster, verbiedend.

3. Op 12 Maart deed de legaat CONTARINI zijn plechtigen intocht;

1) POHLIG, *Regensburger Höfe*, 1888. H. VON WALDERDORF, *Regensburg* etc. 1898.

2) HERMINJARD, VII, 27, n. 14.

3) Dezen tekst gaf ERICHSON, *Archieven van S. THOMAS*, Memor., XXI, 1541, 19.

4) WINCKELMANN, III, 160, n. 4; 169, n. 1.

5) CALVIJN schreef 1 Maart aan FAREL, dat hij zich „geheel ongeschikt” gevoelde. *Opera*, XI, 170. In een brief van 4 Mei zeide hij: „Ik ben gezonden of liever met geweld medegesleept.” Hij was door kluisters gebonden, die hij niet ontijdig kon breken. „Ik zal trachten ze langzamerhand los te maken.” *Ibid.*, 217. *Opera*, XI, 156, 169, 167; XV, 382.

er waren afgevaardigden uit *Duitschland, Italië, Venetië, Engeland* en *Portugal*. Helaas werd te gelijk bericht, dat de pest verwoestingen in *Straatsburg* aanrichtte. CALVIJN's vrienden aangetast, zijne vrouw gevlucht, zijn huis gesloten! Hevige angsten grepen hem aan; zijne vrouw was hem nacht en dag voor oogen, en toch wist hij zich te beheerschen; hij bleef in de bres staan; alles merkte hij op en deelde het nauwkeurig mede. CONTARINI werd bijgestaan door den nuntius MORONE: „CONTARINI wil ons onderwerpen zonder bloedstorting... MORONE is erg bloeddorstig, en heeft altijd het woord oorlog in den mond. De een en de ander zijn er geheel op uit om alle minnelijke onderhandeling af te breken. Want zij denken, dat hun rijk uit is, als men over de Reformatie handelt zonder zich te onderwerpen aan het gezag van hun afgod. Schijnbaar zijn zij voor het colloquium, maar heimelijk bestrijden zij het. Zij willen den keizer met eene groote som gelds helpen, wanneer hij de wapenen tegen ons wil opnemen of, hetgeen CONTARINI verlangt, ons onderwerpt zonder bloedstorting.”

De Roomsche historici verwijten CALVIJN dit oordeel. CONTARINI had toch den naam van gematigd en tot reformatie ¹⁾ geneigd te zijn. Doch wij hebben slechts met zijne houding te *Regensburg* te doen. Zijne instructie luidde, dat hij onverzoenlijk moest zijn. VETTER (40, 41) zegt dan ook, dat, als de Protestanten weer de Roomsche leer aannamen, er te denken was aan vrede tusschen Rome en Wittenberg. Maar geen vernieuwing van den Godsdienstvrede van *Neurenberg*. En als de Rijksdag niet het gewenschte resultaat heeft, en de keizer *Duitschland* verlaat, zal de paus, na zoo zacht te zijn geweest (!), eindelijk de toevlucht nemen tot geweld.

Het is waar, dat CONTARINI in zake de rechtvaardigmaking door het geloof ²⁾ zijne conscientie liet spreken. Hij werd toch ten slotte het blinde werktuig in handen der ultra's, en teekende zonder bedenking hunne manifesten. Toen hij zag, dat nieuwe concessiën door de Roomsche sprekers waren gedaan, en daardoor het vergelijk bijna tot stand kwam, ging hij naar den keizer, om hem te betoogen, dat hij zijn gezag moest gebruiken om de Protestantsche vorsten van hunne dwalingen te bekeeren. De keizer verwaardigde hem met geen antwoord; hij was nog boos, dat CONTARINI eene overeenstemming omtrent het Avondmaal hardnekkig had tegengestaan. ³⁾

1) CONTARINI had bij PAULUS III geprotesteerd tegen den verkoop van aflaatbrieven. LE PLAT, *Monumentorum ad historiam Concilii tridentini amplissima collectio*, 1782, 607. Doch wat gebeurde er op die Trentsche vergadering? CONTARINI, SADOLET pleitten daar voor eene hervorming, daardoor erkennend, dat de kerk vreeselijk gedemoraliseerd was. Maar ook zeiden zij: „Men disputeert zonder piëteit over enkele vraagstukken. Daarom moet men den bisschoppen bevelen, dat daar, waar er scholen zijn, zij de doctoren vermanen, zulke vraagstukken niet op te werpen, maar de jeugd te gewennen aan vroomheid en vreeze GODS, zonder in het publiek over Theologische onderwerpen te handelen... Men leest de jeugd de gesprekken van ERASMUS voor... Dat boek... moet uit de scholen gebannen.” SLEIDANUS, 89.

2) Th. Studien und Kritiken, 1872, 87, studie van Dr. TH. BRIEGER: „Die Rechtfertigungslehre des Cardinals Contarini.”

3) VETTER, 40, 41; 164, 201, 143, 123.

4. De Roomsche historici zwijgen over al die feiten; ¹⁾ de Protestantsche verwijten CALVIJN, dat hij te goed dacht over KAREL V. De Turken dreigden; hij liep gevaar, met FRANS I in oorlog te komen. *Duitschland* moest dus rustig blijven. De Protestanten zijn voor den vrede, maar de Roomschen vormen drie groepen. Sommigen zijn woedend, dat men niet aanstonds op de Protestanten losgegaan is, zooals ALBERT VAN BRANDENBURG, de hertogen van *Beieren* ²⁾ en de hertog van *Brunswijk*. Anderen willen tot elken prijs vrede, afgezien van de regeling van de zaken der religie. Weder anderen willen eenige reformatie, doch zijn niet genoeg overtuigd, zooals de kerkvorsten van *Keulen* en *Straatsburg*.

Te recht zegt VETTER (53, 54), dat niemand den toestand zoo goed begreep als CALVIJN. De reformator had geloof, dat GOD zich heerlijk zou toonen; maar het joeg hem angst aan, „dat er zooveel gerustheid onder de onzen is”, en „dat er elken dag een nieuwe steen des aanstoots is, zooals door die bigamie of dit slechte huwelijk”. ³⁾ CALVIJN had geen ongelijk: de zonde van den landgraaf van *Hessen* zou noodlottig voor het Deutsche Protestantisme worden.

Overigens dacht CALVIJN aan alles. Aan VIRET schreef hij over het geld, dat *Straatsburg* die zaak kostte; daarbij is hij vol zorg voor zijne vrouw en moet hij den drang van FAREL weerstaan, die wilde, dat hij naar *Genève* terugkeerde.

Bijna een maand is het colloquium geen stap verder gekomen en CALVIJN moet FAREL verschooning voor zijne droeve stemming vragen. Hij is er toe gekomen, een „behagen in droefheid” te hebben, „zoetheid” in de smart te vinden.

5. De eerste vergadering had 5 April plaats gehad. Men ging op dien dag naar het hotel des keizers, van daar naar de kathedraal. Middelerwyl vergaderden de Protestanten bij den landgraaf en bij den vertegenwoordiger van *Saksen's* keurvorst, om een preek te hooren. Den 11^{den} vroeg de keizer machtiging om woordvoerders te benoemen. De Protestanten hadden geen bezwaren; de Roomschen deden al het mogelijke om den voorslag des keizers te doen verwerpen. Na een week strijdens antwoordde men den keizer, die zich zeer gebelgd toonde over deze obstructie. ⁴⁾

Den 20sten benoemde de keizer de twee presidenten, GRANVELLE ⁵⁾ en

1) N. ARDINGHELLI schreef uit naam van kardinaal FARNÈSE aan CONTARINI, dat men den Protestanten of vrijheid van conscientie geven, of hen door zachte middelen winnen, of door geweld dwingen moest. Het eerste middel kon niet aangewend, want de kerk kan geen vrijheid aan de ketterij geven... Alles hangt van de Protestanten af; als zij niet gewillig terugkeeren, blijft alleen de oorlog over. C. SCHMIDT, *Peter Martyr Vermigli*, 33.

2) De hertogen van *Beieren* verweten volgens PASTOR, 220, den keizer gedurig, dat hij te zacht voor de Protestanten was. Zij wilden oorlog.

3) Opera, XI, 174—180. HERMINJARD, VII, 55—64.

4) VETTER, 65, 78. GRANVELLE zeide tot den nuntius POGGIO: „In twaalf dagen hoop ik volkomen eenheid te verkrijgen, op voorwaarde dat de Protestanten er van overtuigd zijn, dat de paus die wil.” Hij verzocht daarom, dat de nuntii hunne gedragslijn zouden wijzigen. VETTER, 27.

5) Men moet de twee GRANVELLES niet met elkaar verwarren. NICOLAAS PERRENOT, heer van *Granvelle*, werd in 1486 geboren. Zijn talenten en ijver bezorgde hem een eervolle

graaf FREDERIK van de *Palts*; zes woordvoerders, drie voor de Roomschen, drie voor de Protestanten, en zes getuigen ¹⁾ of hoorders. De eerste vergadering der woordvoerders werd op 27 April gehouden; de drie Protestantsche waren MELANCHTHON, BUCER en PISTORIUS. Deze laatste, een „klein, oprecht en ferm manneke”, ²⁾ was predikant in *Hessen*, een vertrouweling van den landgraaf, die hem ook naar *Hagenau* afvaardigde. MELANCHTHON was nooit standvastig geweest; daarbij verkeerde hij in een zenuwachtigen toestand. Op weg naar het colloquium bezeerde ³⁾ hij zich de rechterhand; de doctoren hadden hem slecht verzorgd, zoodat hij zeer veel pijn leed. ⁴⁾

CALVIJN beschrijft de drie Roomsche woordvoerders aldus: „1°. J. PFLUG, domheer van *Mainz*, een man, in de menschelijke wetenschap goed onderwezen, maar een zwak Theoloog; ijverzuchtig en begeerend te weten, uit welken hoek de wind waaide. Op zijn zedelijk leven is niets te zeggen.” 2°. J. GROPPER, domheer en hoogleeraar te *Keulen*. „Hij beteekent wat meer, al behoort hij tot hen, die een middenweg tusschen CHRISTUS en de wereld zoeken. Maar er is toch met vrucht met hem te spreken.” ⁵⁾ 3°. De befaamde ECK. Toen CALVIJN hoorde, dat Dr. ECK herstelde, zeide hij: „De wereld verdient nog niet van dit monster bevrijd te worden.” ⁶⁾ Te recht heeft men CALVIJN dit woord verweten; wij willen echter opmerken, dat de Saksische kanselier BURCKHARD den 22sten April sprak: „Wat kan men hopen, wanneer die dronken sophist ECK voor zulke zaken gebruikt wordt, hij, die zich meer aan BACCHUS, dan aan de religie gelegen laat liggen!” ⁷⁾ Zijne vrienden waren somtijds met hem verlegen; ⁸⁾ GRANVELLE voelde zich verlicht, toen hij buiten gevecht was gesteld. CONTARINI en MORONE, die zijne hulp begeerden, ergerden zich aan zijne grofheid. CALVIJN zeide met het oog op *Worms*, dat, „wanneer er iets schitterends gebeurde, het zijne verwachtingen zou overtreffen”. ⁹⁾

loopbaan. Hij werd meester van de verzoekschriften aan het keizerlijk huis. In *Nederland* was hij de raadgever van de landvoogdes MARGARETHA. Hij werd gezant in *Frankrijk* en kanselier van het rijk. Als vertrouweling van KAREL V, was hij te *Worms* en *Regensburg*. Hij stierf gedurende den Rijksdag van *Augsburg* (1550). Hij stond de politiek van KAREL V voor, die voor de Protestanten gunstig was. Doch dit was politiek. In zijn hart was hij Roomsch. CALVIJN doorzag dit. *Opera*, XI, 216. Een van zijn veertien kinderen was ANTONIE, bisschop van *Arras*. Hij onderscheidde zich op het concilie van *Trente*, en stelde het verdrag van *Mühlberg* op en bestuurdde dit rijk, als zijn vader. Hij was de rechterhand van MARGARETHA van *Parma* en verwoestte *Nederland* door de inquisitie. Het optreden der Geuzen dwong hem, te vluchten. Hij stierf 1586 te *Madrid*.

1) „Op verzoek”, zegt CALVIJN. De Protestanten bleven vóór publiciteit.

2) HERMINJARD, VII, 88, n. 10; 96, n. 9 en 10.

3) LUTHER schreef hem: „Het Woord heeft zijn loop, het gebed brandt, de hoop schraagt, het geloof triumfeert” ... Laat de HENDRIKS (van *Brunswijk*), de bisschoppen, de Turken, SATAN zelis, doen wat zij willen. Wij zijn kinderen des Koninkrijks.” *Opera*, XI, 201, 202.

4) Daarbij werd hij voortdurend tot verzet aangespoord door den keurvorst JAN FREDERIK. Hij logeerde in hetzelfde huis als diens raadslieden, die in opdracht hadden, te zorgen, dat MELANCHTHON niet te veel verdacht bezoek kreeg. VETTER, 55, 74.

5) VETTER, 75, zegt, dat CALVIJN's oordeel, hoewel niet zacht, toch juist is.

6) *Opera*, XI, 217.

7) HERMINJARD, VII, 89, n. 14, 96.

8) VETTER, 88.

9) Brief van 24 April. *Opera*, XI, 202; HERMINJARD, VII, 89.

6. Zoo was dan het colloquium geconstitueerd. Den 23sten had de legaat mededeeling ontvangen van het „boek van *Regensburg*”, ¹⁾ dat GRANVELLE leugenachtig ²⁾ stelde op rekening van „sedert een jaar overleden” vrome en geleerde Belgen.

De beraadslagingen begonnen; den 11^{den} Mei schreef CALVIJN over het boek van *Regensburg*: ³⁾ „Kennelijk is het opgesteld door geleerde en voorzichtige lieden, die in aanmerking namen, wat de wereld kan dragen, en zoo zochten zij tusschen de partijen door te zeilen, zoo-dat geen van beide tevreden kon zijn.” Het spreekt vanzelf, dat CALVIJN dit verwierp; er is geen gemeenschap tusschen CHRISTUS en BELIAL, zeide hij. ⁴⁾

De besprekingen gingen eerst over de erfzonde; „de onzen hadden daarin gewonnen spel, evenals over den vrijen wil. De rechtvaardigmaking lokte heviger strijd uit; ten slotte kwam men tot eene formule; de onzen hebben het wezenlijke der ware leer vastgehouden. Men kon eene duidelijke verklaring verlangen, maar als men bedacht, met welke menschen men te doen had, was het een flink resultaat.” ⁵⁾

Daarna werd er gesproken over de Kerk; men was het eens over haar wezen, maar verschildte in hare macht. Aangaande de Sacramenten liet men de Roomschen de ceremoniën als „middelmatige zaken” houden. Hierop kwam men aan het Avondmaal; nu deed zich een onoverkomelijke hinderpaal voor. De Protestanten hielden eene vergadering, ⁶⁾ welke de transsubstantiatie verwierp. CALVIJN nam ook het woord ⁷⁾ en bestreed de leer der plaatselijke tegenwoordigheid. Middelerwijl was ECK door eene beroerte ⁸⁾ getroffen. GRANVELLE verving hem niet, maar ontsloeg PISTORIUS, zoodat er slechts vier woordvoerders bleven. MELANCHTHON en BUCER stelden eene formule over de transsubstantiatie voor, die CALVIJN dubbelzinnig en gezocht noemde; de laatste verontschuldigde de opstellers, door te zeggen, dat zij trachtten hunnen tegenstanders te voldoen, zonder hun iets te geven. Dit vond hij niet goed, schoon overtuigd, dat zij alleen dachten aan de bevordering van CHRISTUS' rijk. ⁹⁾

1) Men kan het vinden: Opera, V, 516, n. 1.

2) De leugen is ook door den Roomschen PASTOR geconstateerd, 234.

3) Dit boek was tweemaal veranderd. Eerst waren er op eisch van CONTARINI twintig veranderingen, daarna op eisch van ECK andere wijzigingen aangebracht. PASTOR, 243, n. 1. Deze derde editie kreeg het colloquium in handen.

4) Opera, V, 648.

5) Opera, XI, 215. PASTOR, 245, zegt, dat dit artikel gesteld was door CONTARINI. Volgens PASTOR was hij in dit stuk half-Luthersch. LUTHER verklaarde, dat, al vond hij de formule onvoldoende voor zich zelve, hij haar zekeren tijd in de Roomschen wilde dragen. VETTER, 94, 98, 100, 107.

6) HERMINJARD, VII, 112, n. 5.

7) Dit advies is in Opera, V, 568. MAX LENZ, Briefwechsel Landgraf Philipp's des Grossmüthigen von Hessen mit Bucer, III, 24.

8) „Kort daarna had hij koorts,” zegt SLEIDANUS, 104. PEZEL, VIII, 296, beweert: „ECK in de war gebracht door de argumenten van MELANCHTHON, begaf zich ziedend van toorn naar den nuntius MORONE, en bedronk zich aan Italiaanschen wijn. Hij kreeg eene zware koorts en bleef ernstig ziek, tot het einde van het colloquium.”

9) Opera, XI, 217. KAMPSCHULTE (I, 337) houdt dien brief voor een bewijs, dat CALVIJN tegen MELANCHTHON en BUCER verbitterd was. VETTER, 120.

Wat was het struikelblok? De Roomsche woordvoerders gaven toe, dat het woord transsubstantiatie zou geschrapt worden, om tot een vergelijk te komen. CONTARINI kwam tusschenbeide, de herstelling van dit woord eischend; GRANVELLE smeekte hem, dezen eisch te laten varen. CONTARINI werd daarop zeer driftig; GRANVELLE moest toegeven en „met eigen hand het trotsche gebouw zijner hoop omverwerpen”. Na dit verschil ¹⁾ over het Avondmaal kwamen de woordvoerders niet meer tot overeenstemming, noch over de mis, de biecht, de aanroeping der heiligen, het primaat van PETRUS. De Protestanten gaven hun gevoelen op schrift, dat aan het boek van *Regensburg* werd toegevoegd. ²⁾

7. Den 31sten Mei bedankte de keizer de afgevaardigden der twee partijen; den 8sten Juni liet hij op den Rijksdag het verslag van het colloquium voorlezen. ³⁾ De onderhandelingen werden voortgezet, maar de afgevaardigden van *Hongarije* en *Oostenrijk* kwamen. De keizer beval, dat men over den oorlog tegen de Turken zou gaan spreken; CALVIJN greep die gelegenheid aan, om *Regensburg* te verlaten, van BUCER en MELANCHTHON het verlof om heen te gaan „afdwingend”. Trots hun verschillend karakter, waren de drie vrienden zeer aan elkander verbonden. ⁵⁾

Den 25sten Juni kwam CALVIJN te *Straatsburg* terug. ⁶⁾ Het volgende had daarna plaats. De keizer gaf het boek van *Regensburg* met de Protestantsche toevoegselen den Rijksdag over, met verzoek om advies. De Protestantsche vorsten en staten gaven een tweeledig antwoord, over de leer en over de tucht. Zij namen de artikelen aan. Wel hadden enkele punten breeder uiteenzetting kunnen hebben, doch als men de zaken in goeden zin wilde opvatten, zou men het oordeel der afgevaardigden kunnen aannemen. De keizer vroeg den Protestanten eene memorie over de „misbruiken” die moesten weggedaan worden. Hij kreeg er een van MELANCHTHON en BUCER. CALVIJN keurde deze goed.

Hunne leer handhaafden de Protestanten met gematigdheid; „zij bedienden zich van vele woorden, om zich te schikken naar de zwakken, of voegden zich naar de oude vormen. Daaraan moest men zich niet

1) Men schortte den 13^{den} de discussie op, en den 14^{den} ging men spreken over de absolutie; CONTARINI werd weder boos en ging bij den keizer de scène maken, waarover wij spraken. VETTER, 122.

2) Opera, XI, 251. HERMINJARD, VII, 178. KAMPSCHULTE, I, 338, droomt, dat de Roomsche prelaten CALVIJN tevergeefs zochten te winnen voor de verzoening, hem de treurige gevolgen eener scheuring voorhoudend. Men moest zich geheel onderwerpen. Ook was CALVIJN niet te bewegen tot een onderhoud met CONTARINI. Deze dingen haalt hij uit Opera, VIII, 89, en XIV, 32, doch het ligt daar niet in, evenmin als blijkt, dat CALVIJN haat voedde tegen de Roomsche woordvoerders.

3) Het colloquium was naar aanleiding van den Rijksdag saamgeroepen.

4) HERMINJARD, VII, 106, n. 9; 157. Opera, XI, 251; 214, 250.

5) Opera, XI, 249. HERMINJARD, VII, 195. Hoe kan KAMPSCHULTE, I, 338, beweren, dat CALVIJN door ieder werd verlaten, en dat hij een voorwerp van schrik was voor MELANCHTHON en BUCER, die hem zoo lang mogelijk wilden houden? Hoe durft hij zeggen, dat, wanneer CALVIJN te *Regensburg* had getriumfeerd, de burgeroorlog reeds in 1541 was ontbrand?

6) HERMINJARD, VII, 257, n. 2.

ergeren, want kennelijk werd het gedaan om tot een goed einde te komen.

Wat de ceremoniën betreft, wilden de Protestanten wel alle afschaffen, die „dwaselijk ingevoerd” zijn of „kennelijke misbruiken” waren. Maar „zij wenschten de zwakheid van hen te dragen, die er zich niet zoo spoedig van konden losmaken”.

Voor de zeden wilde men „goede politie”, maar de zaken werden niet „stuk voor stuk uitgeplozen”.

De keurvorsten en de Roomsche prinsen antwoordden, dat de „overeengekomen” artikelen den legaat moesten voorgelegd, en dat die, over welke men het niet eens werd, moesten gebracht worden voor een generaal concilie, of, als men dit niet kon krijgen, voor eene nationale vergadering. Het beroep op den legaat was wel te *Hagenau* besloten, doch toen was het een „glimp”, om te kunnen „terugkrabbelen”. ¹⁾ De keizer vroeg het advies van den legaat. Deze wilde de zaak den paus voorleggen. CALVIJN meende, dat de paus, welken schijn hij ook aannam, kennelijk een concilie zocht te mijden „als een schelm de galg”. ²⁾ De legaat beweerde zelfs, dat het geheele verdrag met de artikelen voor den Heiligen Stoel moest komen.

Tevergeefs vroegen de Protestanten, dat men de „aangenomen” artikelen aanvaardde zou. ³⁾ Tevergeefs verklaarde LUTHER zich er voor, dat de keizer de vier aangenomen artikelen afkondigde, en de tien andere voor de Roomschen zou dulden. Tevergeefs betoogde GRANVELLE, dat men moest kiezen tusschen dit dulden en den oorlog. De legaat wilde er niets van weten, en de aartsbisschop van *Mainz* handhaafde zijne leus: „Oorlog van den keizer en de Roomschen tegen de Protestanten.” ⁴⁾

De Roomschen beweerden, dat hunne woordvoerders te veel toegaven; dat alles voor een generaal of nationaal concilie moest komen, hetgeen volgens CALVIJN het zetten van „een schaap in den muil van den wolf” zou zijn. De legaat vroeg, dat men de toevoeging omtrent het nationaal concilie zou schrappen... Al wat men daardoor zou besluiten, had toch geen waarde. De Rijksdag werd 29 Juli gesloten.

De paus wilde op de voorstellen der Roomschen niet ingaan; ⁵⁾ hij wilde slechts een concilie. CALVIJN had dien afloop voorzien. ⁶⁾

1) Opera, V, 585, 598, 586, 617, 646, 648, 651.

2) Opera, V, 652—655. Deze uitdrukking is te verklaren uit hetgeen het pausdom in de XV^{de} eeuw geweest was. CALVIJN zeide, dat het eerste fundament der Roomsche Theologie is, „dat er geen GOD is”. KAMPSCHULTE zegt, dat daaruit reeds blijkt, dat CALVIJN fanatiek was. De reformatoren wisten, dat de pauselijke zetel bezoedeld was door allerlei misdaad. ALEXANDER BORGHIA stierf een jaar vóór LUTHER's geboorte; zijne opvolgers, mannen der Renaissance, muntten niet uit door warmte van geloof, evenmin pausen gelijk LEO X.

3) Ibid., 665, 671.

4) VETTER, 130, 142, 143, 151.

5) Opera, V, 670, 672, 675, 680.

6) Aan VIRET, 13 Aug. Opera, XI, 262.

VIJFDE HOOFDSTUK.

CALVIJN EN HET VERLOOP DER DUITSCHE REFORMATIE.

- I. De *Supplex exhortatio*. 1. De eenheid van het Calvinistisch systeem. 2. Geloof des harten. 3. De blaffende hond. — II. Het *Interim adultero-germanum*.
 1. Het Interim. 2. De rechtvaardigmaking door het geloof.
 3. Opwekking tot het martelaarschap.

EN heeft te recht opgemerkt, dat CALVIJN na zijn vertrek uit *Straatsburg* „*Duitschland* niet uit het oog verloor”. Men kan uit zijne brieven bijna de historie der Reformatie in *Duitschland* vóór en na 1540 beschrijven. Wij zullen nu twee werkjes behandelen, die CALVIJN's belangstelling in *Duitschland* toonen.

I.

1. KAREL V riep in Febr. 1544 een nieuwen Rijksdag te *Spiers* saam. BUCER hoopte nog steeds daar de zaak der religie te regelen. Hij kwam op het denkbeeld, een geschrift te richten tot den keizer. CALVIJN belastte zich hiermede, en na eenige weken was het werkje gereed, ²⁾ waarvan BEZA getuigt, dat er in die eeuw niets gespierder

1) H. KRUMMACHER, Calvin's Beziehungen zu Deutschland, 1864, 26.

2) *Supplex exhortatio ad Caesarem Carolum V, etc. Opera*, VI, 453—534, en *Opusculs*, 506—579.

en ernstiger uitkwam, terwijl de uitgevers der Opera er de diepte van gedachten en de sierlijkheid van den stijl van roemen. ¹⁾

CALVIJN begint met te onderscheiden tusschen het lichaam en de ziel der Kerk. „De dienst der prelaten met alle sacramenten zijn als het *lichaam*, maar de leer, die ons leert hoe wij GOD recht zullen eeren, is de *ziel*, welke leven aan het lichaam geeft.” ²⁾ Doch er is velerlei leer. „Het fundament van den waren dienst GODS is, dat wij GOD kennen als de bron van alle deugd, gerechtigheid, wijsheid, waarheid, macht, goedheid, genade, leven en heil.” Dus de souvereiniteit GODS. Daarom wil CALVIJN, dat de mensch voor GOD niets zij, opdat de mensch, zijne nietigheid, dat is zijne schuldigheid kennend, zich bekeere. „De andere zijde is... dat wij, ons vleesch en de wereld verlooohenend, vernieuwd worden, om niet meer ons zelve te leven, maar ons geheel over te geven aan de leiding GODS.”

Voorts ligt het verschil tusschen hem en zijne tegensprekers hierin, dat zij „den mensch niet genoeg vernederen, en niet naar behooren de genade der wedergeboorte verhoogen”.

Dit vooropstellend, is de quaestie der ceremoniën, der sacramenten, der leer opgelost. Men moet alles wegdoen, wat niet met de eer en het Woord GODS overeenkomt.

2. In geen ander werk blinkt meer uit, dat CALVIJN's leer eene eenheid is. Hij legt den nadruk op geloof des harten. „GOD bekommert zich niet om de ceremoniën, op zich zelve beschouwd, maar ziet het geloof, de oprechtheid des harten aan. Men kan wel licht over geloof en berouw spreken, maar het zijn zeer moeilijke dingen wanneer het tot uitwerking komt. Als wij stellen, dat de dienst GODS in die twee dingen bestaat, dan is de teugel voor de menschen niet los. PAULUS zegt, dat het ware geloof zulk vertrouwen wekt, dat wij voor GOD durven verschijnen.”

3. DAVID spreekt niet van een oppervlakkigen ijver voor het huis GODS, welke het hart van den geloovige moet verteren. Als men de eere GODS op zoovele wijze schendt, zijn wij dan, door te zwijgen, geen verraders? „Als een hond ziet, dat men zijn meester aanrandt, blaft hij aanstonds.” Dit is een geliefkoosd beeld van CALVIJN.

Tegenover hen, die zeiden, dat men zich het bederf in leer en sacrament niet zoo moest aantrekken, zeide hij: „Het is schoon, gematigd te zijn en te dulden; maar men moet den regel volgen, dat wij niet verdragen dat de naam GODS onteerd, de eeuwige waarheid door SATAN's leugens verstikt, CHRISTUS als bespuwd, de arme zielen wreed vermoord en de kerk doodelijk gewond wordt, zoodat zij haast niet kan ademen. Dit was geen zachtheid, maar verwaarloozing der dingen, die ons het dierbaarst moeten zijn.” ³⁾

BRUNETIÈRE erkende na het lezen dezer volzinnen: zonder CALVIJN zouden PASCAL en BOSSUET niet geweest zijn wat zij waren.

1) Opera, VI, xxviii. De eerste uitgave had denkelijk plaats vóór den Rijksdag in 1543. In 1544 verscheen eene Fransche uitgave.

2) Opusculs, 508.

3) Ibid., 509; 530; 510, 525, 512; 524, 526, 514; 549; 552; 555.

II.

1. Zeker van de overwinning, meende KAREL V op den Rijksdag te *Augsburg* (1547), terwijl het concilie van *Trente* onbepaald verdaagd was, inmiddels te mogen vaststellen, op welke voorwaarden de Godsdienstvrede zou gesloten worden. PFLUG, AGRICOLA en HELDING stelden het stuk op, dat als het *Interim* bekend werd. De keurvorst van *Brandenburg* zocht ook BUCER er voor te winnen, doch tevergeefs. ¹⁾ Inderdaad handhaafde het *Interim* de Roomsche leer en praktijk, al werden eenige concessiën in woorden gedaan. Het liet den predikanten hunne vrouwen, terwijl het vrijstond, het Avondmaal met de twee teekenen te gebruiken, in afwachting van het concilie.

Het vond op den Rijksdag weinig bestrijding, doch de reformatoren begrepen zijne beteekenis. BULLINGER schreef aan CALVIJN: „Ik geloof, dat het met de zuivere religie in *Duitschland* uit is.” KAREL V wist allen tegenstand te breken. De steden, als *Augsburg*, bogen. MUSCULUS moest vluchten, BRENZ ontkwam nauwelijks. *Ulm*, *Neurenberg*, *Memmingen*, *Kempten* en andere steden vielen af, *Straatsburg*, *Constans*, *Lindau* boden nog weerstand. Ten slotte werd CALVIJN aangespoord, een tegengif tegen het *Interim* te schrijven.

De Zwitsers moesten weldra zelven vreezen. Naast hen werd *Constans* ingenomen en bij *Oostenrijk* gevoegd. CALVIJN was aanstonds aan het werk gegaan om het *Interim* te bestrijden; daarna hield hij op, BUCER's raad in te winnen. Deze zeide, dat het wel nuttig was, het bedrog van den vijand ten toon te stellen, doch vroeg ook, of het nuttig was voor de kerk, de wespen bijzonder op CALVIJN aan te hitsen. Maar zulke overwegingen weerhielden CALVIJN niet. Eene maand later was zijne weerlegging klaar. RENÉ BIENASSIS vroeg den Raad verlof, het te drukken.

Deze aarzelde. Den 20sten Nov. liet hij door VANDEL onderzoeken, of er in het geschrift belediging van den vorst, of enkel aanduiding van Roomsche misbruiken voorkwam. Men ziet hieruit, hoe weinig men van de Theocratie van CALVIJN spreken kan. Hij werd voor den syndic ontboden, en zijne boeken stonden onder de censuur van den Raad! CALVIJN had alleen zedelijk overwicht. Den 12^{den} Dec. kon hij aan FAREL melden, dat zijn werkje ²⁾ mocht gedrukt worden. ⁴⁾

1) SLEIDANUS, 172, deelt mede, dat „BRANDENBURG dit zeer euvel opnam”. . . Ook GRANVELLE preste BUCER door tusschenpersonen. „Groote giften zeide hij toe, wanneer hij het boek goedkeurde. Ziende, dat hij daardoor niet vorderde, ging hij dreigen; zoodat BUCER, niet zonder gevaar te loopen, naar huis ging.”

2) Opera, XII, 706; XIII, 7, 27.

3) *Interim adultero-germanum*, etc., 1549. Opera, VII, 549—647. *Opusculs*, 1009—1108.

4) *Registres*, XLIII, 253, 255. Zie A. CARLIER, *Arrêts du Conseil de Genève sur le fait de l'imprimerie*, 1541—1550, 1893, 107—115. ROGET, *L'Eglise et l'Etat à Genève du vivant de Calvin*, 1867, 46. Opera, XIII, 126. Het beleefde drie uitgaven in 1549. De derde verscheen in *Duitschland*, door een ultra-Luthersche, die daarbij CALVIJN beschuldigde van Pelagianisme in den kinderdoop, enz. CALVIJN antwoordde met zijn: *Appendix libeli adversus interim etc.* Opera, VII, XL—XLII.

De arbeid was zwaar. Het *Interim* was zoo bedekt Roomsch. CALVIJN moest het floers, waarin men Rome's leer gehuld had, verscheuren.

2. Vooraf bespreekt hij de rechtvaardigmaking door het geloof, „waarop de conscientie moet rusten, om zeker te zijn van het heil”. De modderaars beweren, „dat het geloof, dat de Christenen van de ongeloofigen scheidt, zonder liefde kan zijn” . . . „Zij doen als iemand, die noodigt uit een vat wijn te drinken, terwijl hij de pin afgebroken heeft, zoodat die er niet kan uitgetrokken worden.”

Het geloof is eene vaste overtuiging van de onfeilbare waarheid van de leer der profeten en apostelen; het ziet op CHRISTUS . . . als onderpand en grond der beloften, en is geen bloote kennis, die naar het brein vliegt, maar brengt eene warme liefde des harten voort, gelijk PAULUS zegt, dat het zetelt in het diepste der ziel. Een levend geloof brengt noodwendig goede werken voort.

3. CALVIJN heeft niets heerlijkers geschreven, dan het slot aan het geschrift dat wij bespreken; het is eene roepstem om getrouw te zijn tot in den dood. Als men denkt, hoe gevaarvol de tijden waren waarin hij schreef, beseft men, welken indruk het moest maken. Hij ziet de gevaren, waaraan zij, die vrijelijk CHRISTUS willen belijden, blootstaan; „maar niets kan van zoodanige waarde zijn, om ons van de leer te doen afwijken, waarin wij weten dat de eere GODS en het heil der geheele wereld bestaat. Welke gedaante zij, die tegenwoordig al te listig zijn om hunne verwijfde vrees te verontschuldigen, aannemen, het is eene al te onredelijke zaak, dat wij meer het oog zouden hebben op onze eer, dan op de eere GODS . . . de tijd eischt, dat wij ons geloof, hetwelk wij met den mond of met pen en inkt hebben beleden, met ons bloed onderteekenen. Dit is het ABC, dat CHRISTUS Zijnen discipelen leert: zich zelven te verloochenen, hun kruis op zich te nemen en recht uit naar den dood te loopen. . . JOSEPHUS verhaalt, dat, toen CALIGULA beval zijn standbeeld in *Jeruzalem's* tempel te plaatsen, de Joden van alle kanten kwamen aanloopen als vliegen op den honing, niet om zulk eene heiligschennis met kracht van wapenen te keeren, maar om den dood te sterven, terwijl men de majesteit des tempels handhaafde. Dit was geen oogenblikkelijke opwelling, maar zoo dikwijls als de regeering des lands aanstalten maakte om aldus den tempel te ontheiligen, kwam eene oneindige menigte mannen en vrouwen samen, allen zich blijmoedig den dood aanbiedend, zoodat het afgodsbeeld er niet binnen kon komen dan over hunne lichamen. En zullen wij, die geen uitwendigen tempel hebben waarin GOD wordt aangeroepen, maar den ZOON GODS zelven, in Welken al de majesteit des VADERS woont, zonder een woord te spreken dulden, dat Hij aldus schandelijk onteerd wordt?”

CALVIJN wees op schoone voorbeelden van doodsverachting in de heidenwereld, om te besluiten: „Mij aangaande, ik hoop, mijne zwakheid kennend en steunend op de hulp GODS, als de nood het eischt, metter-

1) Opuscles, 1045, 1047, 1049, 1050, 1051, 1116, 1118.

daad te toonen, hoe ook ik geloof, dat zij, die in den HEERE sterven, welgelukzalig zijn."

Door deze woorden vormde CALVIJN niet alleen den Franschen stijl, maar bezielde hij de Hugenoten, Geuzen en Puriteinen. Hoe is het mogelijk, dat een BOSSUET kon uitspreken: „Als de Protestanten hun oorsprong wisten, zouden zij rood worden van schaamte!"

BULLINGER schreef aan CALVIJN hierover: „Ik prijs het geloof, dat gij getoond hebt door het *Interim* te weerleggen. GOD zal u de kroon der eere geven." 1)

1) Opéra, XIII, 222.

Vijfde Boek.

CALVIJN'S TERUGKEER NAAR GENÈVE.

EERSTE HOOFDSTUK.

DE REVOLUTIE TE GENÈVE EN DE GUILLERMINS.

I. Brief aan Bullinger. — II. De Guillermins. — III. Brief van 1 October. — IV. Verstrooing der kerk. — V. Avondmaal met onwettige predikanten? — VI. De crisis. — VII. De verzoening van 12 Maart. — VIII. Brief van 25 Juni.

E tijd tusschen CALVIJN's verbanning en zijn terugkeer was eene periode van revolutie, waarvan de geschiedenis opnieuw te schrijven is, wijl de oude historici vele feiten en stukken niet kenden, en de nieuwe de feiten en stukken te zeer uitlegden volgens hunne antipathie tegen den reformator.

I.

Na al het gebeurde kwamen CALVIJN en FAREL ¹⁾ niet alleen vermoeid, maar ook verbitterd, te *Bazel* ²⁾. Zij schreven hunne grieven aan BULLINGER. BUCER wendde zich ongevraagd tot GRYNEUS, aandringend op een colloquium over die zaak. Hij noodigde ³⁾ CALVIJN

1) Waarom noemt KAMPSCHULTE hen „geëmigreerden” in plaats van „ballingen”?

2) CORNELIUS, 193 en n. 2, beweert, dat CALVIJN en FAREL *Bern* verlieten, zonder den Raad te groeten. Waarheid is, dat zij audientie gevraagd hadden, doch ten antwoord kregen, dat zij den volgenden dag konden ontvangen worden. Toen meenden zij hun plicht te hebben volbracht. Opera, Xb, 202; HERMINJARD, V, 20 en n. 4.

3) Opera, Xb, 209. HERMINJARD, V, 30. CALVIJN schreef aan DU TILLET, dat hij zoozeer door BUCER en CAPITO genoodigd was, dat hij, om hen te voldoen, de reis naar *Straatsburg* maakte. HERMINJARD, V, 43. CORNELIUS ziet dit over het hoofd.

uit, met hen te *Straatsburg* te komen spreken; BUCER meende, dat zij, die de zaken te *Genève* dreven, geen ijver voor CHRISTUS kenden. Niet alleen van CALVIJN, maar ook van zijne menschen hoorde hij er van; hij vreesde, dat met zulke regeerders de Godsdienst en de zeden ontzaglijk zouden verachten. Wanneer hunne opvolgers het konden dragen, dat herders van de kudde des HEEREN met zooveel wreedheid ¹⁾ konden gescheiden worden, dan bewijst dit, dat zij òf niet weten wat een herder is, òf dat zij een geest hebben, die tegen dien van CHRISTUS strijdt. ²⁾ Dit zag op de opvolgers van CALVIJN. BUCER meende dan ook, dat dezen zich dagelijks aan zondige handelingen schuldig maakten. ³⁾ De twee predikanten, die CALVIJN en FAREL moesten vervangen, BERNARD en DE LA MARE, waren ook volgens CORNELIUS (201) slecht befaamde en onbekwame menschen. CALVIJN en FAREL schreven aan BULLINGER, dat het beter was, dat de kerk geen herders, dan zulke verraders onder het mom van herders had. De een is de Gardiaan der Franciscanen, BERNARD, die het Evangelie altijd heeft weerstaan, totdat hij CHRISTUS zag onder den vorm eener vrouw; als monnik had hij zeer schandelijk geleefd. Om niet uit zijn ambt gedreven te worden, schreeuwt hij dikwijls op den preekstoel, dat PAULUS eischt, niet dat een opziener zonder vlek geweest is, maar het begint te zijn, wanneer hij het ambt aanvaardt. DE LA MARE, al kon hij zijne ondeugden behendig verbergen, is zoo kennelijk slecht, dat hij alleen vreemdelingen kan bedriegen. Men zegt, dat er nu een derde bijgevoegd is, MORAND, gewezen doctor der *Sorbonne*, die onlangs beschuldigd is van omgang met eene hoer.

Men heeft hun dikwijls dezen brief verweten; ⁴⁾ uit het naschrift blijkt, dat hij strikt betrouwelijk geweest is. Daarbij komt, dat de Reformatie in *Zwitserland* door zeer slechte personen gediend werd. ⁵⁾ FAREL spreekt van dieven en valsche-munters. Men sprak van citer-spelers of speellieden; dit waren priesters en monniken, die wel hun rok omkeerden, maar niet van aard veranderden.... Deze booze geruchten hadden grond. Toen men MORAUD in gezelschap met eene bij hem inwonende vrouw aantrof, vroeg hij, dat men de zaak niet verkeerd zou opnemen. Dit waren Fransche zeden. „Zoo bekladde,”

1) CORNELIUS, 196, leidt hieruit af, dat BUCER en CAPITO zich niet op CALVIJN's standpunt konden plaatsen, om hunne opvolgers als indringers te beschouwen.

2) Brief van ongeveer 1 Aug. Opera, Xb, 218; HERMINJARD, V, 62, n. 2.

3) Opera, Xb, 219; HERMINJARD, V, 63, 65.

4) Men heeft hierbij gevoegd: „*Genève* is aan veel ergere schandalen overgeleverd, dan die, onder welke het zuchtte.” Men leidde dan daaruit af, dat volgens CALVIJN de Reformatie de zeden der *Genèvers* en der predikanten bedorven had! Zie: DOUMERGUE, *Une poignée de foux*, 91—98.

5) Niemand betreurde dit meer dan FAREL. Men vroeg nu om dienaren, doch hij wist er geen. Brief aan FABRI, 21 Nov. 1536. HERMINJARD, IV, 109, 122, 235 en n. 25. „In de laatste vergadering heeft DENIS (LAMBERT) voor BACCHUS of MARS gespeeld. Hij zeide, dat wij mannen, die heel wat minder waren dan hij, voor predikanten hielden. Hij heeft NOVELLET (wellicht de gewezen pastoor van *Bernex*) en hem die zijne dienstbode in zwangeren toestand bracht, en den ander, die overspel bedreef, genoemd, alsof wij die pesten dulden. GOD neme ze weg!”

zeide FAREL, „deze schandelijke predikant niet alleen zijn dienst, maar ook *Frankrijk*.” ¹⁾

Maar CALVIJN was weldra weder meester van zich zelf. De uitdrukking van BUCER, die hem „prikkelbaar” noemde, hinderde hem niet. Hij scheidde van FAREL, omdat men FAREL zonder CALVIJN „veroorloven zou het werk des HEEREN te doen.” ²⁾ Daarom vestigde zich FAREL te *Neuchâtel*, en CALVIJN te *Straatsburg*.

II.

Te *Genève* had zich de partij der Guillermins, naar GUILLAUME FAREL genoemd, gevormd. Zij hadden de menigte en de overheid tegen zich, maar waren door hunne Godsvrucht en Schriftkennis de kern des volks. Doordat ten slotte de Guillermins triumfeerden, is *Genève* niet alleen voor CALVIJN, maar voor de Reformatie bewaard. FAREL vermaande zijne vrienden tot verootmoediging. Men moest niet anderen de schuld geven, maar zich zelf, de gedachte van wraak verre wegdoen en door de liefde zich de minste van allen toonen. ³⁾ Vijf maanden later gaat hij nog verder, zeggende: dat zijne broeders niet moesten spreken: „deze of gene slechtaard is van dit of dat schuld”; men moest zich zelf aanklagen, voor de tegenstanders bidden, en trachten

1) In een brief aan MARGUERITE van *Navarre*, van M. DENTIÈRE, echtgenoot van FROMENT, staat, dat men zich over MORAUD, MARCOURT, BERNARD en DE LA MARE beklaagt, dat zij zich laf gedragen. „Als de vijanden der waarheid lagen leggen, en zij gevaar loopen slagen te krijgen, zijn zij zoo hard als naakte slakken. Zij zijn zeer geleerd om hun buik te goed te doen. Men moet zich niet verwonderen, dat het aldus is, want het zijn huichelachtige monniken (BERNARD was monnik, MORAUD leeraar der *Sorbonne* geweest). Daarom moet men zulke ezels en wolven overal verdrijven, opdat zij het arme volk niet verleidcn.” HERMINJARD, V, 301. In de *Registres* leest men: „4 Mei 1534. JACQUEMETTE, vrouw van A. MOUTONIER, beklaagde zich, dat, toen zij den vorigen dag bij het klooster van *Rivé* was, br. JAQ. BERNARD en een andere broeder haar ten bloede toe sloegen, omdat zij eene vrouw, die in het klooster kwam, gezegd had, dat zij beter deed bij haar man te blijven.” De syndicussen gingen toen naar het klooster, om te vragen, dat BERNARD en de andere zouden opgesloten worden. Den 8sten Mei verkreeg LOUIS BERNARD, dat men JAQ. BERNARD losliet, omdat de partij tevredengesteld was. Deze LOUIS BERNARD verliet enige dagen later de Roomsche kerk, gelijk wij mededeelden. DE LA MARE was een der weinigen, die geen monnik schijnt geweest te zijn. Hij werd predikant in *Ternier*. MORAUD werd veroordeeld, omdat hij zich anti-Roomsch uitgelaten had. Hij herriep staande de vergadering en vluchtte daarop naar *Genève*. HERMINJARD, IV, 288, n. 12; 335, n. 16. ROGET, *Histoire du peuple de Genève*, I, 113, n. 1, merkt op, dat hij 3 Jan. 1538 door FAREL en CALVIJN den Raad aanbevolen was. Hij vergeet, dat FAREL hem verweet, dat hij, hetgeen hij eerst afkeurde (het heerschen der overheid over de kerk), daarna goedkeurde. Hij was te *Genève* gekomen met zijne vrouw en zekere dame. HERMINJARD, V, 79. Opera, Xb, 266. MARCOURT was door de overheid te *Genève* gehaald. HERMINJARD, V, 10. De Raad van *Neuchâtel* getuigde van hem, dat hij zich acht jaar daar betoonde als een man des vredes, van eer en wetenschap. Hij was de beste van de vier. De verbannen verweten hem alleen heftigheid in woorden. Hij was opsteller der plakaten tegen de mis, die in 1534 een storm van vervolging uitlokten. Het karakter van MARCOURT liet te wenschen. In 1540 ijverde hij voor CALVIJN's terugkeer. De verhouding werd koeler, toen MARCOURT eene schandelijke aanklacht tegen VIRET inbracht. HERMINJARD, V, 10, 52, 155; VIII, 355, n. 18; 258; n. 14.

2) Opera, Xb, 236. HERMINJARD, V, 87. Zie den voorgaanden brief op 77.

3) Opera, Xb, 212, 213; HERMINJARD, V, 36, 37.

ze voor den HEERE te winnen.¹⁾ Dit waren geen ijdele woorden. Men meldde CALVIJN, dat FAREL er als een gebroken man uitzag, en daarom vermaande hij hem, toch zorg voor zich zelven te dragen, wijl hij nog noodig was voor CHRISTUS' Kerk.

III.

Welke houding nam CALVIJN aan? ROGET (I, 118, 134) beschuldigt hem, dat hij steeds tegenstand tegen zijn inzicht beschouwde als het omverwerpen van alle begrip van orde en zedelijkheid; waar hij niet heerschte, zag hij slechts anarchie. Toch erkent deze schrijver, dat CALVIJN zijne vrienden niet aanspoorde tot verzet tegen de overheid. Tot 1 Oct. 1538 onthield hij zich van alle inmenging. Toen schreef hij, dat hij op de aanvallen van GASTIUS, een predikant uit het Bernsche, zwijgen zou, voor de rust der kerk. Zoo lang hij sterk was „door de getuigenis zijner conscientie en het oordeel der kerk”, was hij „ongevoelig voor hetgeen die honden in een hoek blaffen”, vertrouwend, dat zij niet lang ongestraft zouden blijven. Dat CALVIJN zoo lang zweeg, was, „wjl hij niet den schijn wilde hebben, ze naar zich toe te halen”.²⁾ Zijn brief is dan ook eene vermaning tot boete, en om op GOD te hopen. De vijand der Genève's is SATAN, niet hunne medeburgers. Als zij slechts op wraak bedacht waren, was het de vraag, of zij ooit zouden overwinnen. Zij moesten geen kwaad met kwaad bestrijden, maar geleid worden door GODS GEEST naar Zijn Woord, Wat gebeurd was, kwam tot hen door de hand GODS. Zij moesten erkennen, dat zij zulk eene bezoeking verdienden om hunne minachting van het Woord GODS, en hunne traagheid om daaraan geheel te gehoorzamen. Zij moesten in den gebede waken.³⁾

ROGET moet erkennen, dat verheven gedachten en taal in dezen brief uitblinken.

IV.

CALVIJN richtte zijn brief „aan zijne broeders, die overbleven na de verstrooiing der kerk van *Genève*”. ROGET (I, 133) vraagt verbaasd: „Waar was de verstrooiing, waar waren de overblijfsels? Was alles niet in orde, en hadden de kerkelijke vormen geen kracht meer?”⁴⁾ Hij vergeet echter, dat eene kerk niet leeft van vormen; zij kan zelfs sterven in de vormen.

CALVIJN schiep geen nieuwe vormen; maar hij had de vormen met een nieuwen geest beziel. Is het niet verklaarbaar, dat, toen hij weg was, die geest verslapt? Er bestaat strijd tusschen de oudere en de

1) Opera, Xb, 281—288. HERMINJARD, V, 173, 175, 176, 178, 180.

2) Opera, Xb, 260, 261; 251—255. HERMINJARD, 133, 121.

3) HERMINJARD, V, 122, 123, 125.

4) Hij zegt, „dat de Godsdienstoeeningen geregeld werden gehouden door geordende predikanten, die de Reformatie waren toegedaan. De vormen, door de reformatoren goedgekeurd, bleven van kracht.”

nieuwere geschiedschrijvers. HENRI zegt, dat, toen de vijanden van de orde in *Genève* triomfeerden, de grootste buitensporigheden plaats hadden: partijschap, opstand en moord. De „France Protestante” beweert, dat de wanorde en verachting van wetten en zeden het toppunt bereikten. BUNGNER zegt, dat bandeloosheid en anarchie heerschten. De nieuwe historici beweren, dat dit oordeel niet recht is. De magistraten veroordeelden toch de papisten, de wederdoopers, de onzedelijkheid; men dwong alle gezinshoofden des Zondags ter preek te gaan.¹⁾ Maar is het toch niet mogelijk, dat in dezelfde vormen zich een andere geest uitte? Deze vraag is door ROGET noch CORNELIUS gesteld. CALVIJN’s geest was gestreng; hij zuiverde en verhief de Kerk tot eene heilige macht, onafhankelijk van den Staat. De geest zijner opvolgers was die van middelmatigheid, die van de Kerk de dienstmaagd der overheid maakte.²⁾ CALVIJN was verbannen, omdat hij de rechten der Kerk niet wilde prijsgeven; de nieuwe predikanten lieten die rechten varen. KAMPSCHULTE (I, 345) erkent dan ook, dat de Raad hen als zijne onderdanen beschouwde, die hem te gehoorzamen hadden. Zoo vroegen de predikanten den Raad, wanneer het hem behagen zou, dat het H. Avondmaal gevierd werd, en of hij wilde, dat zij doopten boven de steenen doopvont.³⁾

Het verzet tegen de nieuwe orde van zaken lag voornamelijk bij het college; daar arbeidden SAUNIER de rector, een achtenswaardig grijsaard als CORDIER, en jeugdige leeraars als CARMEL, COLLASSE⁴⁾ enz., die vurig voor het recht stredden. Men begrijpt, dat deze oppositie predikanten en regeering verdroot. Toen PICHON en CARMEL onder de preek aantekeningen maakten, werden deze afgenomen; een ander leeraar ging na de preek den predikant vriendschappelijke opmerkingen maken. BERNARD wilde hem het venster uitgooien;⁵⁾ natuurlijk werpt CORNELIUS (205) de schuld op de jeugdige leeraars. De predikanten wilden hunne critiek niet, daarom riepen zij hen voor den Raad. Deze vroeg hun, of zij bij de laatste Paschen en Pinksteren het Avondmaal gebruikten. „In geenën deele,” antwoordden zij; „wij konden het niet ontvangen.” Het vonnis luidde: binnen drie dagen de stad verlaten. Men deelde het college in tweeën; de helft bleef onder leiding van SAUNIER.⁷⁾

Dit gebeurde in Sept.; daarop werden SAUNIER, CORDIER en de anderen 26 Dec. uit de stad gebannen, omdat zij op aanmaning van den Raad niet behulpzaam geweest waren bij de Avondmaalsbediening.

1) ROGET, I, 139, 144—146.

2) Registres du Conseil, XXXII, 224; Annales, 239. KAMPSCHULTE noemt de partij, die zich tegen deze Caesaropapie verzette, „clerical”!

3) Hier was niet alleen verschil van geest, maar ook van leer. [Vert.]

4) J. COLLASSE had te *Bordeaux* eene school met 200 kinderen gehad. Begin 1538 kwam hij bij zijn ambigenoot en vriend CORDIER. HERMINJARD, V, 97, n. 1; 99, n. 11, 12. 30 Sept. schreef hij FAREL, dat er te *Genève* niet alleen geen plaats voor goede zeden, maar ook niet voor de Christelijke leer was. Hij meende, dat zij, die heengingen, een soort *Sodom* ontvloden. Ibid., 120.

5) Opera, Xb, 249 en 264. HERMINJARD, V, 115, 153.

6) Registres, XXXII, 144v.

7) HERMINJARD, V, 116, n. 12.

Als gunst werd hun toegestaan, nog elf dagen in de stad te blijven. ¹⁾

ROGET zegt, dat deze brutale maatregel een dwangmiddel was om de kerkelijke reglementen uitgevoerd te krijgen, doch niet getuigt van opzet om het onderwijs te schaden. Maar wat moest er aldus van het college worden? ROGET erkent, dat VIGNER, opvolger van SAUNIER, eene methode had, die veel te wenschen liet, want de Raad moest hem berispen, dat hij een der leerlingen mishandelde. ²⁾ Hij verzwijgt, dat de Raad hem niet „berekend” voor zijne taak achtte en hem als hulp DE PETRA, gewezen priester, wilde geven. Hij verzwijgt, dat *Bern* zich met de zaak bemoeide en bedektelijk verweet, dat de school van *Genève* geen enkelen meester had, en dat de Genève's een vreemdeling van andere religie zochten te krijgen. ³⁾

2. Het hospitaal was een der schoonste vruchten der Reformatie. De Registres vermelden, dat men zeven particuliere hospitalen tot één hospitaal maakte, en dat de eerste „hospitalier” CLAUDE SALOMON was. Na zijn dood werd hij vervangen door den uitnemenden LEVRIER. Men verving hem door den bankroetier MAGNIN. Men kon niet schandelijker handelen met de armen. Werd het hospitaal niet verwoest?

3. In denzelfden brief zegt FAREL, „dat de huizen van ontucht weer geopend worden... De predikanten bestraffen alleen hen, die hen critriseeren.” ⁴⁾ ROGET stelt daartegen, dat toch wetten werden gegeven en dat de predikanten tegen ontucht streden. Alsof er desondanks geen verwildering kon ontstaan! Slechts één feit. Op 19 Febr. 1539 wordt er bij den Raad geklaagd over onderscheiden „schandelijkheden... oneerbare liedjes... geheel naakt loopen... Godslasteringen”. De Raad stelt een onderzoek in. Op 21 Febr. wordt geoordeeld, dat zij, die er zich aan schuldig maakten, zeer jong zijn en met jeugdige dwaasheid handelden. Voor ditmaal werden hun daarom onder vermaning vergeven. ⁵⁾ Wat te denken van een Raad, die Godslasterende, naakt loopende jongelieden vergeeft en een man als CORDIER ⁶⁾ verbant, omdat hij niet onder het gehoor van den officieelen predikant wilde zijn!

Er was groote gisting. De verdedigers der vrijheid en der tucht van de Kerk waren verjaagd. Hunne opvolgers hadden hen door energie en prestige moeten overtreffen, en zij stonden daarin verbeneden hen. De teugels der stad waren in handen van een Raad, die van den Godsdienst eene politieke zaak maakten. Het was gedaan met de publieke eerbaarheid. Niet volgens den wil der predikanten of van den Raad, maar toch door hunne schuld.

1) Registres du Conseil, XXXII, 253v, 254. Annales, 240, 241.

2) A. ROGET, I, 140, 141, n. 1. Registres, XXXIII, 310v.

3) HERMINJARD, V, 285 en n. 2. KAMPSCHULTE erkent, dat het uit was met den bloei der school, I, 349. CORAULD zag in de verbanning van SAUNIER den val der school. HERMINJARD, V, 93.

4) Brief van 18 Sept. 1538. HERMINJARD, V, 116, n. 9; 117 en n. 21.

5) Registres, XXXIII, 19, 20v.

6) KAMPSCHULTE, I, 344, zegt, dat bij de verbanning elementen hadden gewerkt, die afkeerig waren van strenge tucht. ROGET, 255, deelt mede, dat sommigen, om te triumfeeren over de verjaagde predikanten, een braadpan door de stad droegen, waarin stukjes kaars, die men in de landtaal *farets* noemt, om te doen verstaan, dat men FAREL gebraden had.

De predikanten zochten steun bij *Bern*. MORAUD en MARCOURT begaven zich daarheen ²⁾ en er werd een stuk geteekend, ³⁾ waarbij de Bernsche predikanten de hoop uitspraken, dat, bij allen eerbied voor het gezag, de Geneefsche predikanten de verkeerdheden zonder aanzien des persoons zouden bestraffen, terwijl hun geboden werd, de noodige strengheid aan te wenden tegen de openbare zonden, als spel, hoererij, dronkenschap, en zich niet alleen tevreden te stellen met de verandering der ceremoniën, als zij wenschten met hen en hunne instellingen overeen te komen. Dit alles bewijst de gegrondheid van de klachten der Guillermins.

V.

De Raad besloot tot Avondmaalsviering. De vraag kwam op, of de Guillermins bij de onwettige predikanten het Avondmaal mochten gebruiken. Zij dachten van neen.

FAREL weigerde zich er over uit te spreken, al dacht hij als zijne vrienden. SAUNIER ging CALVIJN vragen, wat te doen. Deze antwoordde, dat overal, waar de dienst des Woords en der Sacramenten plaats had, de Kerk was, en daar mocht men niet van het Avondmaal blijven. Eenige verkeerde leerstellingen zijn geen beletsel; bijna elke kerk houdt eenige overblijfselen van onkunde; als de leer, waarop de Kerk gebouwd is, maar hare plaats behoudt. Zelfs moet men aan het Avondmaal gaan bij mannen, die door bedrog of door misdaad een waar dienaar verdrongen. ⁵⁾

CORNELIUS meent, dat CALVIJN in groote verlegenheid was, want eene veroordeeling der scheuring was niet te rijmen met zijne vroegere houding. Wij zien niet in, waarom. Kan men een regel van CALVIJN aanhalen, waarin hij scheuring goedkeurt? Wel aarzelde CALVIJN een oogenblik, het uit te spreken, omdat FAREL niet met hem instemde en hij niets op schrift wilde geven, waaruit men kon afleiden dat hij niet met hem in dit punt overeenkwam. CALVIJN schreef dan ook aan FAREL, dat SAUNIER alleen zijn plan, om als predikant te *Genève* op te treden, had willen opgeven, wanneer CALVIJN en CAPITO op schrift stelden wat zij omtrent het Avondmaal gezegd hadden. ⁶⁾

Alleen CALVIJN stond dat gevoelen voor, FAREL noch ZEBEDEUS, noch DU PINET, noch de Guillermins. ⁷⁾ ZEBEDEUS gaf hij te verstaan,

1) De berijmde kroniek (*Mémoires et documents*, XIX, 162) van een Guillermin, over 1538—1540, zegt, dat de Genève's hunne goede predikanten, hunne getrouwe overheid, hunne rechtschappen regenten met hun aanhang, te gelijk met het liefderijk hospitaal wegjoegen, om er een zak vol ontuig voor in de plaats te stellen.

2) HERMINJARD, V, 135, n. 3. CALVIJN meende, dat hieruit het vertrek der predikanten uit *Genève* volgen zou. Het is er uit gevolgd. HERMINJARD, V, 144 en n. 15, 16; 145, 17, 18; 168

3) De predikanten van *Bern* aan den Raad, stuk van 1 Oct. 1538. HERMINJARD, V, 135, n. 2, 139.

4) HERMINJARD, V, 139.

5) Opera, Xb, 263, 275. HERMINJARD, V, 153, 169.

6) HERMINJARD, V, 449, n. 9, 10, 11; Opera, Xb, 439.

7) HERMINJARD, V, 172, 204, 211, 214.

dat hij niet alle prediking goedkeurde, maar alleen die, welke is naar de leer, waarop de Kerk rust. Als men niet naar dien regel handelt, komt er scheuring op scheuring. ¹⁾ Aan DU PINET schreef hij, dat, al is de prediking met vlekken bezoedeld, toch de Kerk blijft, als de fundamenteele leer gehandhaafd wordt. Als er nu eene kerk te *Genève* is, wat zal de geloovigen verhinderen deel te nemen aan de Sacramenten? Wel had CALVIJN verklaard, dat hij met de tegenwoordige predikanten het Avondmaal niet zou willen bedienen, want een predikant, die met een onwettig predikant het Avondmaal bedient, draagt mede de schuld aan diens onwettigheid; dat is niet het geval bij een geloovige, die het Avondmaal uit zijne hand ontvangt.

Niet alleen op dit punt toont CALVIJN, hoe gematigd hij optreedt. Daarom vermaant hij FAREL, de broeders te bearbeiten, dat zij niet met die van *Bern* strijden over de ceremoniën. ²⁾ Als FAREL geplaagd wordt door zijne ambtgenooten, heet het, dat hij hen, die te genezen zijn, moet verzorgen „als onze eigen leden”. Hen die men zou moeten afsnijden, behoort men te dragen, „totdat de maat vol is en de zweer zich voor ieders oog openbaart. Om het welzijn van anderen moeten wij al het persoonlijke laten varen, opdat de eere CHRISTI en onze dienst ongerept blijven.” ³⁾

VI.

Dit was profetisch. De verzoening zou tot stand komen, maar te voren moest de zweer doorbreken. ⁴⁾ De nieuwe predikanten van *Genève* lokten 3 Dec. 1538 het bevel der overheid uit, steenen doopvonten te maken. Te gelijk kondigden zij het Avondmaal af. De Guillermins stoorden zich niet aan CALVIJN's raad en weerstonden de predikanten steeds meer. Deze werden steeds meer verdwaasd, zoodat zij de ondertekening der Confessie afkeurden en CALVIJN en FAREL van den kansel verraders, misdadigers, die door hun wangedrag het land moesten ruimen, scholden. Zij verkondigden onbeschaamd, dat de Staat souverain was over de Kerk. Als er dertig overspelers waren, zeide MARCOURT, zou hij er niet één vermanen; hij zou het der overheid zeggen. Zelfs vonden zij het ondraaglijk, dat onbekwame menschen den Bijbel lazen; men moest de Fransche vertalingen verbieden, want vrouwen durfden zelfs de leeraars beschuldigen.

Het volk ging met het heilige spotten. Het zeide: *parole du Seigneur*, *parole d'Andrieu*; PAROLE de Dieu, *pétrole* de chèvre (Woord GODS geitenmest). SAUNIER, eerst verzoeningsgezind, ⁵⁾ zwoer nu, dat hij

1) Opera, Xb, 438. HERMINJARD, V, 451.

2) Opera, Xb, 276. HERMINJARD, V, 171, 185, n. 9.

3) HERMINJARD, V, 448, 449.

4) BONIVORD, *Advis et devis de l'ancienne et nouvelle police de Genève*, 1865, 48.

5) Opera, Xb, 311, 312. De houding van SAUNIER is niet gemakkelijk volgens de documenten te bepalen. 26 Aug. schreef CORAULD aan CALVIJN, dat de Raad SAUNIER wilde dwingen te preeken, om daarmede hunne verbanning goed te keuren. Daarna schijnt hij

liever sterven zou dan het Avondmaal uit handen van zulke dienaars ontvangen. De predikanten lieten uit het formulier die zinsneden weg, waarbij de onwaardigen werden uitgesloten, en lieten door den Raad hen verbannen, die niet ten Avondmaal kwamen. Zoo werden SAUNIER en de leeraars van het college verdreven. Zelfs werden de twee leiders der Guillermins, PORRAL en PERTEMPS, gedwongen, ten Avondmaal te komen. ¹⁾

Toch gevoelden deze predikanten, dat zij, al behaalden zij overwinningen, het niet langer konden houden. Op 31 Dec. 1538 vroegen zij den Raad, als het hem goed dacht, „zich te voorzien van andere dienaars. . . Want wij kunnen in deze plaats geen nut meer doen, gelijk wij het wenschen, daar zoozeer wanorde heerscht,” zeiden zij. ²⁾

VII.

FAREL schreef 15 Jan. 1539 aan CALVIJN, dat zelfs een steenen hart moest getroffen worden door het zien van den droeven staat der kerken. . . „Er is geen haan, die door zijn gekraai PETRUS waarschuwt.” ³⁾ Dit was ook het gevoel van CALVIJN, die van het begin van October ⁴⁾ getracht had FAREL's toorn, tegen KUNTZ, den predikant van *Bern*, ontstoken, te doen bedaren. ⁵⁾

De Berners waren evenzeer vervuld met hetgeen er te *Genève* plaats had. De toestand der kerk van *Genève* en de kerken in *Waadtländ* was treurig. Hoe zou men de toenemende moeilijkheden overwinnen zonder FAREL's gezag? Den 27sten Dec. kreeg FAREL een brief van KUNTZ, hem meldend, dat zijn schrijven hem zeer aangenaam was. ⁶⁾ Op 15 Jan. ontving FAREL zijn vriend FABRI, die naar *Bern* ging om de zaken van *Genève* te bespreken. FAREL gaf hem een brief mede, waarin hij hem schreef, „dat GOD de verzoening in zijne hand gesteld had”, en er aan toevoegend: „Laat de triump van SATAN te schande gemaakt worden.”

CALVIJN moest FAREL wel aansporen tot verzoeningsgezindheid. Want in Febr. 1539 schreef hij CALVIJN een brief, dien HERMINJARD aldus vertolkt: „Zoek niet te bewijzen, dat de partijen in *Genève* moeten verzoend worden. Ik geloof, dat eene scheiding dagelijks meer

begeerd te hebben, dat men hem predikant van *Genève* maakte, en ging hij naar *Straatsburg*, om te verkrijgen, dat CALVIJN dit zou goedvinden. CALVIJN verzette zich er tegen. Te *Genève* teruggekeerd, was hij enghartiger dan CALVIJN, door het Avondmaal niet te willen gebruiken. Daaruit is wellicht te verklaren, dat CALVIJN een DU BOIS, predikant te *Payerne*, ver boven vele SAUNIERS stelde. HERMINJARD, V, 216, 219; 93; 449; 313 en n. 6.

1) MARCOURT had gewild, dat men ze zou ophangen. Ibid., 215, 216.

2) Registres du conseil, XXXII, 269v., 271v.

3) De predikanten van *Genève* aan den Raad. HERMINJARD, V, 209.

4) HERMINJARD, V, 215, 221.

5) CORNELIUS erkent, dat CALVIJN vóór FAREL tot zich zelf kwam.

6) HERMINJARD, V, 142. Opera, Xb, 278.

7) Opera, Xb, 303, 313; HERMINJARD, V, 204, 221. KUNTZ had te voren gezegd, dat hij liever zijn dienst zou verlaten, dan de verbannen „helpen”. De strijd te *Genève* zou pas eindigen, als men zijne ooren voor hunne medestanders sloot. HERMINJARD, V, 27, n. 26.

noodig wordt. Maar ik heb niets gedaan om deze uit te lokken." ¹⁾ CALVIJN antwoordde, dat hij wel verlangde, dat de geloovigen zich terugtrokken; maar dat hij er tegen was, dat zij de kerk verscheurden. Zij was toch niet geheel beroofd van de leer, waarop PAULUS zegt dat de kerk CHRISTI gebouwd is. Men moest alles vergeten. Vergeten is echter geen verbeteren. Moest men dan alles bespreken? Hij wilde, dat zij, wat hun dienst betreft, in eer werden hersteld, en dat een geneesmiddel voor den jammerlijken toestand der kerk werd gezocht. „Er zijn wonden, die door aanraking verergeren, en genezen door rust en door er niet aan te denken." ²⁾

Op 12 Maart kwam men in eene samenkomst te *Morges*, geleid door de Bernsche predikanten RITTER en SULZER, tot verzoening. De opvolgers der reformatoren bekenden daarbij, dat zij beter gedaan hadden, indien zij, voordat zij de kerk van *Genève* gingen dienen, verschillende geleerde mannen, allereerst FAREL, CALVIJN en CORAULD, hadden geraadpleegd, die getrouwe leeraars waren en den staat der kerk beter kenden. ³⁾ Ook loochenden zij alle aanvallen, die men in hunne predikatie tegen hunne voorgangers had willen zien, belovend zooveel mogelijk er voor te waken, iemand door een onvoorzichtig woord te kwetsen. Ook beloofden zij, „met al wat in hen was, met de wenschen omtrent de kerk, betreffende het verslappen der tucht, het verwaarloozen der armen, der scholen en andere zaken, als er oorzaak is, rekening te zullen houden". ⁴⁾ FAREL had eene scherpere veroordeeling gewild; CALVIJN hechtte er zijn zegel ⁵⁾ aan, al meende hij, dat zekere uitdrukkingen anders hadden kunnen zijn.

VIII.

CALVIJN verklaarde hierdoor ten deele verkregen te hebben wat hij altijd had gezocht, dat de treurige verdeeldheid tusschen broeders, die de kerken geheel verscheurde, nu weggenomen was. Hij meende daarvoor GOD niet genoeg te kunnen danken. ⁶⁾

Al de reformatoren togen nu aan den arbeid. CALVIJN schreef aan

1) HERMINJARD, V, 222, 224, 228, 234, n. 16. Opera, Xb, 315.

2) Opera, Xb, 323, 325. HERMINJARD, V, 248, 249, 252.

3) O. PERROT, beschrijver van FAREL's leven (in handschrift), schrijft voor den tekst van de verzoening: „De magistraat, erkennend, dat men FAREL, CALVIJN en CORAULD onrecht had aangedaan, gaf hun daarvoor behoorlijke voldoening... HERMINJARD, V, 243, n. 2. CORNELIUS, 238, 239.

4) CORNELIUS meent, dat die fouten en leemten te wijten waren aan den tijd, en dat men de predikanten had moeten verontschuldigen.

5) De Opera, XI, 360, meenen, dat CALVIJN's onderteekening vóór 1541 plaats had, HERMINJARD, V, 210, n. 13, dat zij in 1539 gegeven werd. FAREL schreef: „Daar de zonden niet beleden zijn en niet mishagen, en GOD niet is aangeroepen, weet ik niet, wat ik hopen moet." HERMINJARD, VI, 210, 216. CALVIJN is zeer blijde, dat er een einde kwam aan de verdeeldheid, want hij kon nooit iets goeds voor *Genève* verwachten, zoo lang men leed door die ziekte. „Ik had alleen gewenscht, dat men zich in den HEERE vereenigd had. Ik zie hen niet op Hem zien, gelijk het betaamt. Maar het is toch iets, dat zij wat geneeslijk werden, al zijn zij nog niet genezen."

6) HERMINJARD, V, 289, 290.

de kerk van *Genève* zijn brief van 27 Juni, waarin hij te kennen gaf, dat niets hem meer had bedroefd dan de twisten met de predikanten, die „ons hebben opgevolgd”. Al had de verkeerdheid, die hunne komst verzelde en nog steeds bestond, hem te recht gestuit, hij kon niet zonder innigen afkeer hooren, dat er eenige scheuring in de kerk was. . . Hij hoopte vrucht van de verzoening. . . „Maar nu de verzoening tusschen uwe predikanten en de naburige kerken (van *Bern*) niet voldoende geweest is om u met oprechte vriendschap te verbinden aan uwe leeraars, wien de zorg voor uwe zielen werd toevertrouwd, moest ik de pen opnemen om, zooveel in mij is, dit kwaad te verhelpen.” De leeraars waren „de vaders” der kudde, de „engelen” GODS. Men moest ze als zoodanig eeren. Dit beduidde niet, dat men geen recht had de predikanten te onderzoeken, „om hen te verwerpen, die, onder het mom van een herder, den wolvenaard verraden. Maar tegenover hen, die eenigermate het ambt van leeraars vervullen, zoodat zij te dragen zijn, moet gij meer in aanmerking nemen wat gij hun verplicht zijt, dan wat zij schuldig zijn.”

CALVIJN bleef de verbanning een list van SATAN noemen, maar hij verontschuldigde de menschen, die hem als instrument dienden. SATAN zelf was ten slotte een instrument des ALLERHOOGSTEN. Wat er gebeurde, moest eene bezoeking GODS heeten; men behoorde meer te denken aan eigen zonden, dan aan het misdoen van de instrumenten van SATAN.

Men weet, hoe CALVIJN, in de eerste opwelling van toorn, tegenover een vriend zijne opvolgers besprak. Nu zegt hij den mannen van *Genève*, dat zij niet de menschen, maar de dienaren des Woords moeten eeren. Zij predikten toch het Evangelie. Men had wel aanmerkingen op hun leer en wandel. Al hadden zij fouten, men zou zoo volmaakt niemand vinden, dat er in hem niet vele dingen te betreuren waren. CALVIJN was overtuigd, dat zij de voornaamste punten der religie en wat noodig is tot zaligheid, leerden.²⁾

1) Opera, Xb, 332, 336. HERMINJARD, V, 272, 276, 283.

2) HERMINJARD, V, 336—340. Opera, Xb, 351—355.

TWEEDE HOOFDSTUK.

DE ARTICULANTEN EN DE CONTRA-REVOLUTIE.

- I. Het geloof bedreigd. 1. Roomsche reactie. 2. Brief van Sadolet. 3. Calvin's antwoord. —
 II. De onafhankelijkheid bedreigd. 1. Betrekking tusschen Bern en Genève. 2. De
 artikelen van 1539. 3. Veroordeeling der Articulanten. 4. Terechstelling
 van Philippe. 5. Het „kennelijk” oordeel Gods. 6. De anarchie.

I.

E reformatie te *Genève* ging gepaard met het verkrijgen van staatkundige vrijheid. De revolutie van 1538 bracht het geloof en de vrijheid in gevaar.

1. De Roomschen staken het hoofd op. Men kan niet zeggen, dat de Raad of de predikanten hierin de hand hadden. ¹⁾ Maar is het te verwonderen, dat onder de verwarde toestanden de Roomschen zich gingen roeren? Hunne conventikelen

1) 15 Dec. 1539 ontbood de Raad de priesters in zijn gebied. Een twintigtal daagde op, die met meer of minder omwegen hun geloof verloochenden. Opmerkelijk is het gebeurde met BALARD, lid van den Kleinen Raad. Hij schreef: „Of de mis goed of kwaad is, ik geloof in den H. GEEST en aan de heilige algemeene kerk, en gelijk deze aan haar gelooven, geloof ik het ook.” De Raad deed BALARD buiten staan, daarna riep hij hem terug. BALARD verklaarde nu: „Ik wil volgens het Evangelie leven, geloovende aan den H. GEEST en aan de heilige algemeene kerk; ik kan niet antwoorden op hetgeen ik niet weet.” Toen verbande de Raad hem. Maar de Tweehonderd moesten nog toestemmen. Voor die vergadering zeide hij: „Daar de Groote en de Kleine Raad willen, dat ik zeggen zal, dat de mis slecht is, zeg ik: de mis is slecht, maar ik ben slechter, omdat ik vermetel oordeel over wat ik niet weet.” Den 26sten verscheen hij weer, om te zeggen, „dat de mis slecht is”. Hij werd weer in den Raad opgenomen. ROGET, I, 159.

vermenigvuldigden. ROSET zegt, dat de priesters hunne hoornen te *Genève* opstaken en over de mis gingen spreken.¹⁾ KAMPSCHULTE (I, 351) meent, dat de verandering van regeering voor Rome geen eigenlijk voordeel opleverde, maar de geest der nieuwe regeerders was „minder ruw” en men eischte geen eed meer op de Confessie; daarom werd het lot dergenen, die in 't geheim Roomsch bleven, „verzacht”.

Daarbij kan men wijzen op sprekende feiten. Op 18 Maart 1539 kwamen er in den Raad, om te zeggen, dat zij vernamen, „dat in het hospitaal een priester de kinderen onderwees”.²⁾ SADOLET zou in dien tijd eene poging gewaagd hebben om MARCOURT en BERNARD weer Roomsch te maken.³⁾ Ten slotte verscheen de brief van den kardinaal.

2. Men verhaalt, dat de gewezen bisschop van *Genève* DE LA BAUME het oogenblik gekomen achtte, om te trachten zijn verloren zetel te herwinnen. Er zou te *Lyon* een conferentie⁴⁾ gehouden zijn, waar SADOLET was opgedragen een schrijven aan de *Genèvers* te richten. Wat hiervan zij, de brief van den kardinaal verscheen. Hij werd den 26sten Maart den Raad met een begeleidend schrijven overhandigd. Den 27sten besloot de Raad, dat men den kardinaal vriendelijk op zijn schrijven en te gelegener tijd op zijn stuk zou antwoorden.⁵⁾ Over SADOLET's stuk zegt CORNELIUS, dat de stijl den beroemden humanist waardig is. . . „Het geschrift spreekt enkel over het verschil tusschen Katholicisme en Reformatie. Dit is met verwonderlijke oppervlakkigheid behandeld. . . De kardinaal weet van geen enkel misbruik. . . De Reformatie heeft geen recht van bestaan, zelfs geen verontschuldiging; zij heeft haar oorsprong alleen in de booze hartstochten der reformatoren.”⁶⁾

3. De crypto-Katholieken, zegt KAMPSCHULTE (I, 353), „grepen weer moed”. Het feit, dat een geleerd priester hunne zaak openlijk verdedigde, en dat zijn brief niet door den Raad werd afgewezen, gaf hoop. Men hoorde te *Genève* weder Roomsche gevoelens uiten. Som-

1) ROSET, *Les chroniques de Genève*, 268. GAUTIER, III, 53.

2) *Registres*, XXXIII, 30v. *Annales*, 245.

3) HERMINJARD, V, 290, n. 4. De Opera, Xb, 410, n. 7, beschouwen die geruchten als laster van de Guillermins. Maar HERMINJARD, VI, 86, n. 23, en CORNELIUS, 231, zijn niet van dit oordeel. Zelfs in de Opera, V, XLIV, wordt toegegeven, dat de toestand zoo was, dat de bisschoppen konden hopen, dat de burgers weldra weer het oude geloof zouden aannemen.

4) HERMINJARD, V, 266, n. 24, trekt dit in twijfel. Men nam het aan op gezag des geschiedschrijvers BESSON, *Mémoires pour l'histoire ecclésiastique des diocèses de Genève*, etc. 1759, 65. Doch BESSON dwaalt dikwijls en haalt geen enkele bron aan. Nergens elders wordt van de conferentie gewaagd. CALVIJN weet er ook niets van. Toch wordt in de *Registres*, XXXII, 252, medegedeeld, dat men vernam, dat de bisschoppen, zoowel de kardinaal TARNON, als de voormalige van *Genève*, *Lausanne* en anderen eene samenzwering smeadden tegen de stad, en te *Lyon* vergaderden. CORNELIUS, 247, n. 1.

5) *Registres*, XXXIII, 57, 57v. *Annales*, 245. HERMINJARD, V, 262, n. 3. Noch de brief, noch het stuk, bewaard in de archieven van *Genève*, zijn geteekend. Het schrift verschilt ook. Waarschijnlijk heeft de schrijver kopieën van zijne stukken laten maken. De eerste editie verscheen te *Lyon* bij GRYPHE, 1539. Dezen tekst vindt men in de Opera, V, XLVI en 369—384. DU BOIS gaf in 1540 eene andere editie. HERMINJARD, V, 263, n. 4.

6) CORNELIUS, 249.

mige uitgewekenen kwamen weer terug. Den 28sten Maart durfden verscheiden burgers voor den Raad komen, vragend, dat men den eed, waarop de Reformatie van *Genève* gebouwd was, zou terugnemen, aangezien deze tegen hunne vrijheden was.

SADOLET moest dus beantwoord worden. De Geneefsche predikanten hadden geen talent en geen lust, zegt ROGET (I, 150). Te *Bern* maakte men er geen haast mede. 24 Juli 1539 stelde KUNTZ voor, CALVIJN te verzoeken te antwoorden.¹⁾ Zoo geschiedde. CALVIJN schreef in Augustus, dat hij niet dacht te antwoorden, maar dat zijne vrienden hem er toe drongen. „Ik ben er nu geheel door ingenomen; het zal een werk van zes dagen zijn.”²⁾

CORNELIUS moet erkennen, dat CALVIJN's antwoord getuigt van eene overweldigende meerderheid. De rijkdom zijner Theologische kennis, de diepte en hoogte zijner opvatting, de geestdrift voor zijn ideaal worden krachten in de handen van een machtigen strijder. . . Hij boeit den lezer en ontwapent den tegenstander.³⁾

CALVIJN's antwoord verscheen in Sept. 1539 te *Straatsburg*. Eene Fransche en eene Latijnsche uitgave zagen te *Genève* het licht (begin 1540). De indruk, door die bladzijden teweeggebracht, was diep. Terwijl zijne onbeduidende opvolgers zwegen, had CALVIJN gesproken en Rome's pleitbezorger verpletterd. KAMPSCHULTE (I, 357) schrijft: „Het antwoord aan SADOLET won het hart van vele zijner vroegere tegenstanders. Op gezag van den Raad verscheen in het begin van 1540 eene nieuwe uitgaaf. . . De eerste stap tot de verzoening was gedaan. Steeds meer richtte men den blik naar *Straatsburg*; het einde kon niet twijfelachtig zijn.”⁴⁾

II.

1. De brief van SADOLET had de aandacht weer op CALVIJN gevestigd. De zaak der Articulanten bracht zijne tegenstanders ten val. De partij van CALVIJN was voor de onafhankelijkheid van *Genève* tegenover *Bern*, en voor de vrijheid der kerk. De tegenpartij had er niets tegen, dat *Genève* onder den invloed van *Bern* stond, om steun te hebben tegen de Guillermins. Wie van de twee partijen was nu het meest nationaal? De Guillermins of de Articulanten, later de Libertijnen?

1) HERMINJARD, V, 322, n. 3.

2) Opera, Xb, 361. HERMINJARD, V, 372, n. 11 en 12.

3) CORNELIUS, 251. De Opera, V, XLV, zeggen: „een der merkwaardigste zijner verhandeligen, niet alleen door helderheid van stijl, maar ook door de kracht van zeggen, en van de waarheid.”

4) 6 Jan. 1540 antwoordde de Raad op een verzoek om SADOLET's brief en CALVIJN's antwoord te drukken, dat men hierover beschikken zou, na met de predikanten gesproken te hebben. 12 Jan. besluit de Raad, MORAUD aan te zoeken, SADOLET te antwoorden. Na heel wat nederige beloften wordt DU BOIS vergund, CALVIJN's antwoord te drukken. Reeds 27 Oct. 1539 schreef CALVIJN aan FAREL, dat twee vertalingen onder handen waren. Slechts één verscheen. Registres, XXXIV, 3v.; 15^a, 63. Annales, 254, 255. Opera, XI, 38. HERMINJARD, VI, 216, n. 5. Opera, V, XLVI. Le premier catéchisme français de Calvin, notice van DUFOUR, CXII, CCLXIX, etc.

CORNELIUS zegt, dat er buiten *Bern* voor *Genève* slechts gevaar en ongunst was. *Bern* was zijn beukelaar. De staatslieden van *Bern* meenden of *Waadtland* of *Chablais* te moeten prijsgeven of *Genève* Bernsch maken. Zoo was steeds de politiek van *Bern* geweest. Maar *Genève* was tuk op zijne onafhankelijkheid, en wilde wel met *Bern* verbonden, maar niet zijn vazal zijn. De zaak der Articulanten was eene poging om *Genève* aan *Bern* te onderwerpen.

Het verdrag van 1536 had *Bern* en *Genève* bij elkaar doen blijven in de landen *St. Victor* en *Chapitre*. Zij behoorden *Genève*, maar *Bern* hield daar de rechtspraak in appèl en het toepassen der doodstraf. De Berners, die deze landen niet hadden kunnen vermeesteren, wilden nu hunne bondgenooten langzamerhand daaruit dringen. De Berners, die het noode droegen dat *Genève* niet onder hunne heerschappij kwam,²⁾ waren niet geneigd rustig de rechten uit te oefenen, die zij over *St. Victor* en *Chapitre* bezaten. Daarom deden de Bernsche ambtsdragers van *Ternier* en *Gaillard*, welke landen *St. Victor* en *Chapitre* insloten, gedurig aanslagen op de rechten van *Genève*.³⁾ CORNELIUS⁴⁾ (258, n. 3) erkent, dat bij het daardoor gerezen conflict de pretensiën der Berners niet in overeenstemming met „de letter” van het verdrag waren. De eischen der Geneefsche vertegenwoordigers waren recht, maar *Bern* oordeelde, dat het het verdrag gegeven, dat *Genève* het ontvangen had en daarom moest niet *Genève*, maar *Bern* het verdrag uitleggen.

2. Door dit conflict werden oneindige onderhandelingen gevoerd. Einde Maart zond *Genève* een gezantschap naar *Bern*. Na drie dagen was een verdrag geteekend van één en twintig artikelen, die aan *Genève* de schoonste rechten, welke zij over die landen hadden, ontzelden. Doch de Geneefsche gezanten hadden buiten hunne instructie gehandeld. Wat was er gebeurd? Men weet het niet; de beweegredenen der gezanten zijn onbekend. Maar zij pleegden verraad.⁵⁾

1) ROGET, I, 253, beweert, dat de Articulanten *Genève* niet aan *Bern* wilden ondergeschikt maken, doch het is duidelijk, dat hun gedragslijn *Bern's* invloed op *Genève* deed toenemen. GALIFFE prijst de partij der Articulanten, „omdat zij voor den Helvetischen bond en reformatie” streed (*Mémoires et documents*, etc., XIX, 259). Doch wij merken op, dat wanneer *Bern Helvetië* is, de Articulanten niet goed deden met de rechten van *Genève* prijs te geven, en dat als *Helvetië Zwitserland* is, de reformatoren juist een bond met *Zwitserland* als tegenwicht tegen *Bern* zochten.

2) Zelfs de beste Berners betreurden dit. „De onzen gaven onbedacht door de conventies van 1536 veel van hun recht over,” schreef ZURKINDEN aan CALVIJN 20 Jan. 1557. *Opera*, XVI, 291.

3) GAUTIER, III, 36, 37.

4) CORNELIUS, 258, n. 3.

5) ROGET, I, 185. De verontschuldiging, dat zij door onachtzaamheid aldus handelden, is niet aannemelijk. Want de drie Articulanten hielden het verdrag zoo lang mogelijk achterwege; zij verzonnen een kinderachtige leugen om zich te verontschuldigen; LULLIN weigerde naar *Bern* te gaan om zich daar te verklaren; de procureurs van *Genève* te *Lausanne* verklaarden 31 Mei 1540, dat de afgevaardigden van *Genève* valsche instructiën gemaakt hadden (GAUTIER, III, 68). De valsche instructiën zijn in de Archieven van *Genève* (P. N., n°. 1231) met het onderschrift: „Origineel der instructies, door CHAPEAUROUGE nagemaakt.” Wel is waar komt dat handschrift niet overeen met het verdrag dat men sloot; het nadert den tekst der instructies, waarvan het een „verkorte variant” schijnt. (ROGET, I, 220.) Maar welk gezant heeft recht zijne instructies te verkorten en te varieeren? De Geneefsche procureurs meenden het snood bedrog der Articulanten te kunnen aantoonen, enkel door op de „varianten” te wijzen.

LULLIN, DE CHAPEAUROUGE en MONATHON, die zich daaraan schuldig maakten, waren hoofden van de tegenpartij der reformatoren. Den 3^{den} April teruggekeerd, verklaarden zij den Raad, dat zij zoo goed mogelijk handelden, en dat „binnenkort” het verdrag uit *Bern* zou gezonden worden. Niemand vroeg, ¹⁾ hoe de netelige zaak was geregeld. GAUTIER zegt, „dat het drietal veel verwanten en afhankelijke lieden in den Raad had, men geloofde ze op hun woord”. Deze verklaring is onvoldoende. Het gebrek aan belangstelling in hetgeen men te *Bern* overeenkwam, duurde twee maanden. Toen de Bernsche baljuws voortgingen hunne bevoegdheid te overschrijden, besloot men het verdrag te *Bern* te laten halen. Men bracht het, doch het was in het Duitsch; het moest terug om vertaald te worden. Eindelijk, op 30 Maart, nam de Raad er kennis van. De notulen zeggen daarover: „Men heeft het laatste verdrag tusschen *Bern* en *Genève* gelezen, maar niet aangenomen.” Geen woord van verwijt aan de onderhandelaars. ²⁾

Maar het volk nam het zoo kalm niet op. Zoo spoedig als het gerucht hierover door de stad liep, beschuldigde men de afgezanten hevig. Zij verontschuldigten zich door te zeggen, dat sommige artikelen niet zoo opgesteld waren als besloten werd. Doch dit was een uitvlucht. Men had niet tegen enkele woorden, maar tegen het geheele stuk.

Het is te denken, dat de Guillermins zich tegen het verdrag en zijne ondertekenaars stelden. Zij streden voor *Genève's* onafhankelijkheid en behaalden in den Raad der Tweehonderd aanstonds eene overwinning. Toen PERRIN en PERTEMPS in dien Raad zeiden, dat de artikelen, te *Bern* gemaakt, nooit door hen zouden verzegeld worden, vielen allen hen bij. ³⁾

Het volk noemde hen, die de verfoeiende artikelen opstelden, Articulanten, en men maakte er van *Artichauds* (Artisjokken). ⁴⁾

3. Het werd een hevige strijd. *Bern* was onhandelbaar. *Genève* moest steeds meer weerstand bieden. Geen regeering had ooit zulk een verdrag durven goedkeuren; het misnoegen des volks werd al grooter. De drie Articulanten werden gevangengezet. De Raden vergaderden dag en nacht.

Maar plotseling werd er eene algemeene verzoening gesloten op 1 Febr. 1540.

CORNELIUS erkent, dat deze van de Guillermins uitging. De gevangenen liet men los. Den vrede bevestigde men door een ommeegang van het volk door de stad. De predikanten wenschten er den Raad geluk mede. ⁵⁾ Eenige Guillermins werden in den Kleinen Raad gekozen. ⁶⁾

1) Registres, XXXIII, 69v.

2) Ibid., 186.

3) Ibid., 259v.

4) Advis et devis de l'ancienne et nouvelle police de Genève, 54. Mémoires et documents, XIX, 264, 265.

5) ROSET, 271. 3 Febr. stelden de predikanten voor, eene preek te houden over het voorrecht, in vrede te leven. Dit werd aangenomen. Registres, XXXIV, 74.

6) Denzelfden dag besloot men, dat de syndicussen en de luitenants voortaan verantwoordelijk zouden gesteld worden voor de uitvoering van de gegeven en nog te geven edicten tot reformatie. ROGET, I, 209. Registres, XXXIV, 4.

Maar de Articulanten bleven de meerderheid. Zij deden JEAN PHILIPPE tot kapitein-generaal benoemen en vierden hierover lustig feest. Doch daarmee was het verdrag niet van de baan. De strijd werd hernieuwd. ANDRÉ PHILIPPE, zoon van JEAN, doodde zijn tegenspreker. ¹⁾ De beer van *Bern* weigerde zijne prooi los te laten, en liet trotsche taal hooren.

Op eene vergadering van den Raad nam de discussie zulk eene wending, dat JEAN PHILIPPE de drie Articulanten influisterde te vluchten, hetgeen zij aanstonds deden. Den volgenden dag was er Algemeene Raad; het ging er onstuimig toe. Men eischte, dat de ver-raders zouden gegrepen worden en dat men hen zou richten. ²⁾ Men beval den luitenant, ze te grijpen. Maar hij kwam aanstonds terug met de mededeeling, dat hij in de huizen der drie geweest was, doch niemand gevonden had. Men besloot ze bij trompetgeschal in te dagen en hunne huizen te verzegelen.

Den Bernschen afgevaardigden antwoordde men den 23sten, dat men het volk niet kon weerstaan uit vrees, dat het zich op de heeren van den Kleinen Raad zou werpen. De Guillermins leidden de beweging niet meer alleen, de oppositie werd van lieverlede revolutie. Op 20 Mei werden de drie voortvluchtige Articulanten vervangen door drie Guillermins, VANDEL, ROSET, SALAZ. Daardoor werd de meerderheid verplaatst. JEAN PHILIPPE mishandelde op 1 Juni in den Algemeenen Raad JEAN D'ABÈRES, ⁴⁾ een bewijs, hoe hij gestemd was. Dit verhinderde niet, dat 5 Juni de drie Articulanten tot „falsarissen en rebellen” verklaard werden, terwijl men hen veroordeelde om op *Champel* onthoofd te worden. ⁵⁾

4. Dit was een harde slag voor de Artichauds. JEAN PHILIPPE's boosheid bracht hem tot muiterij. BONIVARD noemt hem „een rijk maar niet karig man, die zich vele vrienden maakte. Hij durfde veel uitvoeren, maar ondernemen kon hij niet. Hij waagde zijn persoon en zijne beurs voor het openbaar welzijn. Hij geloofde het aanstonds, wanneer „een slechte jongen” hem iets aanbracht, en was er dan niet af te brengen, want hij verstond geen rede.” ⁶⁾

Daags na het vonnis tegen de Articulanten, op een Zondag, zou men op *Plainpalais* vogelschieten. De menigte stroomde samen en menig hard woord werd gewisseld. JEAN PHILIPPE ging 's avonds met negen vrienden in het hotel *de l'Ange* soupeeren; zes anderen soupeerden op zijne kosten in het hotel *du Brochet*. De gasten van de *Brochet* gingen zeker verhit door den wijn weg. Zij kwamen burgers van de tegenpartij tegen „en vielen ze aan”. PHILIPPE kwam er ook bij, en een zijner tegenstanders ontmoetend, zeide hij: „Verrader, wat doet gij hier?” Hij stak hem met zijn degen en wondde twee andere

1) GAUTIER, III, 58.

2) Registres, XXXIV, 202.

3) Ibid., 202v, 201.

4) Mémoires et documents, XIX, 269.

5) GABEREL, KAMPSCHULTE, BUNGNER en GALIFFE zeggen, dat zij verbannen werden. Er werd een voorstel gedaan tot verbanning, en een tot het toepassen der doodstraf. Het laatste werd aangenomen. ROGET, I, 227, n. 1.

6) Advis et devis de l'ancienne et nouvelle police de Genève, 47.

burgers. Daarna ging hij te *St.-Gervais* hulp halen en kwam terug aan het hoofd van een troep, met zijn hellebaard in de hand. Toen de Guillermins vernamen wat er gaande was, liepen zij te hoop. PHILIPPE ontmoette op het plein de *la Fustaie* de Guillermins. Hij sprak SEPT, die voor zijn venster stond, sinadelijk toe, en tarte hem, uit zijn huis te komen. ¹⁾ Hierop ontstond eene vechtpartij. PHILIPPE bracht D'ABÈRES, dien hij in den vollen Raad zoo mishandelde, met zijn hellebaard twee slagen op het hoofd toe.

Maar de troep van PHILIPPE moest het onderspit delven; deze sloot zich in zijn huis op, en begaf zich daarna over de daken naar het hotel *La Tour Perce*. ²⁾ De Raad was reeds des nachts saamgekomen, en vergaderde weder te vijf uur 's morgens. Men had de gewonden naar het stadhuis gebracht. De regeering drong zich op, dat hier geen „opstand met moord”, maar twist en vechterij had plaats gehad. Maar het volk sloot de winkels en ging gewapend de straat op. Men besloot vijf en twintig schuldigen te arresteeren. ³⁾

Middelerwijl kwamen de Bernsche baljuws hunne vrienden te hulp. Zij stapten af in *La Tour Perce*, vonden daar PHILIPPE, en wilde hem in een koffer buiten de stad brengen. ⁴⁾ Maar het was te laat. Twee kinderen vonden hem, toen hij zich in den stal van het hotel verborgen had onder bossen stroo. Hij werd gegrepen en naar de gevangenis gebracht. ⁵⁾

De gevierde held werd nu de zondenbok. Zij, die het meest van hem hadden genoten, dreven het sterkst. Hij werd als een gewoon misdadiger behandeld. Men besloot hem te pijnigen met het koord; toen hij gebonden was, zeide hij wat men wilde. ⁶⁾

Het volk bleef drie dagen lang gewapend het stadhuis omringen en riep voortdurend om „recht”! De Raad moest het proces van den kapitein wel verkorten. Men gaf hem geen advocaat. De pogingen van *Bern* om hem te redden, maakten de zaak nog erger. Daarbij kwam dat, toen JEAN D'ABÈRES aan zijne wonden gestorven was, zijn lijk door zijne vrouw en zijne kinderen naar het stadhuis werd gedragen, onder het geroep: „Recht! Recht!” Men kon niet langer weerstand bieden. Denzelfden dag werd het doodvonnis uitgesproken en uitgevoerd.

Men heeft het een „gerechtelijke moord” genoemd. Zeker zijn de vormen der rechtspraak niet in acht genomen en was de pressie van het volk buitengemeen groot. Ook ontbrak bij de uitvoering de waardigheid en kalmte, die bij eene terechtstelling behooren. PHILIPPE had verzocht, hem geen koord om den hals te doen; alleen onder de armen gebonden, leidde men hem naar de strafplaats, tusschen de vier predikanten, die hem liefderijk vermaanden. Het vonnis werd

1) Mémoires et documents, XIX, 271.

2) BONIVARD, 50. Dit hotel werd gehouden door FRANÇOIS LULLIN, broeder van een der drie Articulanten. GAUTIER, III, 73, n. 2.

3) Mémoires et documents, XIX, 276 en 274.

4) BONIVARD, 50.

5) Mémoires et documents, XIX, 274, 275. CORNELIUS zegt ten onrechte, dat men hem uit het hotel in *St.-Gervais* haalde.

6) BONIVARD, 49, 51.

onverstaanbaar voorgelezen. Eerst zocht PHILIPPE zich te rechtvaardigen, daarna vermaande hij het volk, geen herbergen te bezoeken, welke hem gebracht hadden waar hij thans was, maar liever het Woord GODS te gaan hooren. MARCOURT meende de genade GODS te kunnen verheerlijken, die het hart van zondaren zoo snel omzet. Doch toen hij van CHRISTUS aan het kruis gewaagde, viel het volk hem in de rede en wilde van zulk eene vergelijking niets hooren. De predikant zette zijne rede voort. Daarna was het de beurt van den beul, die begon te beven, zoodat hij driemaal moest slaan. Het volk riep: „Schandelijke beul!” ¹⁾

5. De vraag is: had PHILIPPE met voorbedachten rade oproer gemaakt? GALIFFE meent, dat hem een strik gespannen werd, en dat het zijn ambt was, bij een gewapenden twist het eerst tusschenbeiden te treden. Hij geeft echter toe, „dat het zeer gemakkelijk was, hem in het ongelijk te stellen”. ROGET oordeelt, dat er geen overdacht plan was. ³⁾ Wij zagen, hoe overprikkeld PHILIPPE was. Hij banketteerde met zijne vrienden. „Toen,” zegt GAUTIER, „spraken zij af, een oproer in de stad te verwekken.” ⁴⁾ Het schijnt aldus geweest te zijn. In onze dagen zou een kapitein, die handelde gelijk PHILIPPE, den kogel krijgen.

Het trof het volk, welk lot de vier syndicussen ondergingen, die CALVIJN's en FAREL's verbanning doordreven. PHILIPPE was onthoofd. RICHARDET ontvluchtte in den nacht van PHILIPPE's terechtstelling door een raam in den muur der stad, maar bezeerde zich daarbij zoo, dat hij kort daarop stierf. Te voren had hij CALVIJN spottend toegevoegd, dat de poorten der stad breed genoeg waren om er uit te gaan. ⁵⁾ SULLIN en CHAPEAUROUGE waren ter dood veroordeeld en daarom gevlucht. Twee jaar na hunne daad warèn dus alle vier door het volk ten val gebracht. Het was „een kennelijk oordeel GODS”. ⁶⁾

6. De partij der Articulanten was verslagen; doch nu dreigde de anarchie. ⁷⁾ *Bern* en het Geneefsche volk stonden op hun stuk; men scheen zich ten oorlog toe te rusten. ⁸⁾

De Genève's begrepen, dat, om zich te verdedigen, men vooral één behoorde te zijn en er orde moest heerschen. Men wilde geen hulp van *Frankrijk*, men wilde geen onderwerping aan *Bern*; ⁹⁾ om gehol-

1) Mémoires et documents, XIX, 277—280.

2) Ibid., 270, n. 1. Op 12 Juni zouden de hoofden van de Guillermins hun triomf gevierd hebben door een banket op het stadhuis. Hiervan beschuldigen hen GALIFFE en KAMPSCHULTE. ROGET, I, 251 en n. 1, zegt, dat dit in geen document medegedeeld wordt. Dat de raadsleden, die den 6den Juni den geheelen nacht in het stadhuis doorbrachten, iets gebruikten, is mogelijk, al wordt het niet gezegd. Maar dat heeft niets gemeen met een feestelijk banket op den 12den.

3) A. ROGET, I, 238, 249.

4) GAUTIER, III, 71.

5) ROGET, I, 256 en 255, n. 1, zegt, zonder bewijs, dat hij nog eenige weken zijne vlucht overleefde.

6) ROGET, 277.

7) Tevergeefs toonde M. SEPT zich bereid, *Bern* eenige wijze concessiën te doen.

8) Men sprak van den wijnoogst. Een Berner dreigde, dat er zooveel zouden opgehangen worden, dat men er op geen halve mijl bij kon komen.

9) De Berners begrepen, dat zij de Genève's niet tot het uiterste moesten drijven, uit vrees van een verbond met *Frankrijk*.

pen te worden door de Protestantsche kantons, ¹⁾ moesten zij zelf een achtbare Protestantsche staat worden.

Genève had CALVIJN verjaagd. Zonder CALVIJN was de stad even zwak tegenover SADOLET als tegenover Hunne Excellentien van *Bern*. Men had slechts de keuze, of onder te gaan door de Godsdienstige en staatkundige partijschappen en te bukken voor *Bern*, of Calvinistisch te worden. *Genève* werd en door geloof en door vaderlandsliefde Calvinistisch.

1) De Raad besloot 8 Nov. 1540, naar *Freiburg, Basel, Zurich* te schrijven. Uit de *Registres*, XXXIV, 511v, 531v, 536v, XXXV, 30v, 35 en 41, blijkt, dat *Genève* steun zocht bij de andere Protestantsche kantons. Men zond ROSET en PERTEMPS naar *Basel* met opdracht om te vragen, of er ook middelen waren om *Genève* los te maken van de verplichting waarin het verkeerde door zijn verbond met *Bern*, waardoor het niet in het verbond der andere kantons kon treden. GAUTIER, III, 109, 112. Men ziet nu, welke partij waarlijk nationaal was.

DERDE HOOFDSTUK.

CALVIJN'S TERUGROEPING. BESLUIT.

- I. Uiteendrijving der kerk en eerste stappen bij Calvijn. — II. Antwoord van Calvijn. — III. De officieele roepstem. — IV. Calvijn's tranen en Farel's toorn. — V. Herroeping der verbanning. — VI. Genève hoofdzetel der kerken. — VII. Besluit.

I.

EN 9^{den} Februari 1539 kwamen er gematigde syndicussen aan het roer, en sprak men er het eerst van, CALVIJN terug te roepen. „Hoe dacht men er aan, mij zonder u terug te begeeren!” schreef hij aan FAREL. Tusschen Maart 1539 en Sept. 1541 liggen twee en een half jaar. In dien tijd werd CALVIJN gedurig geroepen terug te keeren, en steeds bleef hij ongeneigd, aan die roepstem gehoor te geven. Men wilde den reformator terug

hebben als een stap tot verzoening. Toen het akkoord van *Morges* was aangenomen, werd het plan opgegeven, en CALVIJN was daarover verheugd. „In welk een afgrond zou ik komen! Hij zou mij geheel verblind, en ik zou op de helft verminderd worden” (door de afwezigheid van FAREL). ¹⁾

Een jaar ging voorbij; in Februari 1540, na de verzoening der Articulanten en Guillermins, zeiden enkele vrienden, dat zijne terugroeping waarschijnlijk was. Maar CALVIJN wilde er niets van hooren; het zou voor hem een kruis zijn, waarop hij duizendmaal per dag

1) Opera, 325, 326, 339. HERMINJARD, V, 252, 253, 291.

moest sterven. „Bij het woord terugroeping deins ik van afschuw terug; hoe verder ik kom, hoe meer ik zie, uit welk een afgrond GOD mij verlost,” schreef hij twee maanden later. Aan VIRET meldde hij: „Moet ik naar *Genève* om gezonder te worden? Waarom dan niet aanstonds naar de galg? Het is beter, eensklaps te sterven, dan gepijnigd te worden in die folterkamer.” ¹⁾

Inmiddels werd de kerk van *Genève* steeds meer verwoest. CORNELIUS (316) betwist dit niet meer. *Bern* ging er bij den Raad zelfs over klagen. „Bij het onderwijs der jeugd bediende men zich van een Roomsche boekje; het college opgeheven; het hospitaal in verval; de openbare ergernissen werden niet weggenomen; ²⁾ de Guillermins hadden niet stouter gesproken. MARCOURT zag de dingen even donker in als die van *Bern*. FAREL deelde mede, dat MARCOURT niet langer kon ontveinzen, dat alles te *Genève* slecht ging, dat hij voor zijn leven vreesde. . . ³⁾

Het droevig slot naderde. De predikant MORAND, na zijn traktement den 22sten Juli 1540 te hebben geïnd, trok naar *Bern* en werd predikant van *Nyon*. ⁴⁾ Den 9^{den} Aug. schreef hij den Raad, dat men zijn vertrek niet euvel moest duiden, alleen ondraaglijke laster was de oorzaak van zijn heengaan. In Sept. volgde MARCOURT zijn voorbeeld. De toestand van de twee overblijvenden, al had men CHAMPEREAU er bij benoemd, werd onhoudbaar. Dit blijkt uit den strijd tusschen AMI PORRAL en DE LA MARE.

PORRAL verweet DE LA MARE voor den Raad, geleerd te hebben, dat niet noodig was, dat een koning of overheid altijd den slechte straffe, want DAVID straffe SIMEÏ niet, maar liet het SALOMO doen; hetgeen verkeerd te berde was gebracht. Voorts, dat hij gezegd had, dat er origineele, actuele en nalatigheidszonde was; hetgeen streed met hetgeen CHAMPEREAU geleerd had, die preekte, dat JOHANNES de termen van origineel, actueel, vergeeflijk (*véniel*) niet gebruikte als de papisten, maar eenvoudig verklaarde, dat alle ongerechtigheid zonde is. Ook werd de predikant aangevallen over zijn gezegde, dat niemand wist of hij al dan niet verkoren was, en dat hij beweerd had, dat CHRISTUS vroolijker naar den dood ging dan een mensch naar de bruiloft, hetgeen in strijd is met het: „Vader, indien het mogelijk is,” enz., en andere teksten. ⁵⁾ Kennelijk was de predikant niet tegen PORRAL opgewassen.

Den 17^{den} Juni 1540 verklaarde de Algemeene Raad, dat men moest trachten weder te keeren tot GOD en de zaken te herstellen in de orde, waarin zij vóór vier à vijf jaren waren, toen ieder deze stad in groote achting had en menschen van alle kanten kwamen om de orde, volgens het Evangelie bij de overheid, de predikanten, het hospitaal,

1) Opera, XI, 30, 38, 36. HERMINJARD, VI, 199, 217, 228.

2) HERMINJARD, VI, 158, 160. De Raad weerlegde de beschuldigingen niet.

3) Opera, Xb, 421. HERMINJARD, VI, 103.

4) HERMINJARD, VI, 469; 264, 265.

5) Registres, XXXIV, 460, 461.

het college heerschend, te zien. Zonder dat zou men van kwaad tot erger komen.¹⁾

Toen op 21 Sept. MARCOURT den Raad zijn ontslag vroeg, besloot hij last te geven aan PERRIN, middelen te beramen om CALVIJN te doen terugkeeren.²⁾

FAREL was al in Juni 1540 naar *Straatsburg* geweest „met vele brieven”³⁾ en vele wenschen, en had alzoo voorbereidend gewerkt. CALVIJN's vrienden, te *Genève* vergaderd, besloten eene roepstem tot CALVIJN en een afgevaardigde tot den Algemeenen Raad te laten gaan.⁴⁾ FAREL was hierover verheugd, zich zelven daarbij vergetend; want al had men te *Genève* FAREL lief, men dacht er niet aan, hem terug te roepen. Hij gevoelde het grievende daarvan; doch het ging niet om hem, maar om die belangrijke kerk en om allen die door haar in den weg des HEEREN konden komen. Hij wilde haar helpen zelfs met het pijnlijkste offer, en zich aldus wreken. Als de Berners zeggen, dat het eene ondankbare kerk is, antwoordt hij: „Het betaamt, de onwaardigen en ondankbaren met weldaden te overladen.”⁵⁾

Den 1sten Oct. ging FAREL weer naar *Straatsburg* met vele dringende brieven, ook een van MARCOURT, die de Synode bijwoonde welke FAREL naar CALVIJN afvaardigde. Hij, die gemeend had CALVIJN's plaats te mogen innemen, herstelde hem nu openlijk in zijne eer. Hij schreef dat, als CALVIJN weigerde, hij den HEILIGEN GEEST wederstond. Niemand kon de kerk van *Genève* met zooveel kracht, beleid en bekwaamheid leiden als hij.⁶⁾ Ook CORDIER schreef met jeugdige geestdrift: „Kom toch, haast u, opdat wij van vreugde opspringen in den HEERE....”⁸⁾

Te gelijk kreeg de reformator een brief van den Raad van 17 Oct., hem verzoekend hem te willen helpen „en de middelen te zeggen, waardoor men ons kan bijstaan”.⁹⁾ Deze brief ging verloren.

Ook VIRET smeekte CALVIJN, terug te keeren tot „de kinderen, die hij gebaard en gevoed had”....¹⁰⁾

II.

CALVIJN had op dit alles gezwezen. Op 21 Oct. stortte hij zijn hart uit voor FAREL. „Telkens als ik mij herinner, hoe ongelukkig ik daar geweest ben, tril ik over het geheele lichaam van afkeer, als er sprake is van mijne terugroeping.” Hij vreesde de plaats, als noodlottig voor

1) Registres, XXXIV, 300v.

2) Ibid., 452v. Annales, 265.

3) Opera, XI, 54. HERMINJARD, VI, 242.

4) Opera, XI, 82. HERMINJARD, VI, 309.

5) HERMINJARD, VI, 390, 388; Opera, XI, 127, 125.

6) HERMINJARD, VI, 318, n. 2.

7) Opera, XI, 86, 87. HERMINJARD, VI, 317.

8) Er was nog een dringende brief van ZEBEDEUS, die later een van CALVIJN's tegenstanders zou worden. HERMINJARD, VI, 322 en n. 3; 323 en n. 8, 9. CORNELIUS, 324, n. 1.

9) Registres, XXXIV, 477.

10) Opera, XI, 93. HERMINJARD, VI, 329.

hem. Te voren was hij trots alles te *Genève* gebleven, want hij durfde het juk niet afschudden, dat GOD hem oplegde. Maar nu hij er door de genade GODS van bevrijd is, wie zal het dan euvel duiden, dat hij zich niet gaarne in een afgrond, dien hij als fataal heeft leeren kennen, dompelt? Het temperament der meerderheid is van dien aard, dat zij voor hem en hij voor haar onverdraaglijk is. Wat zal hij kunnen doen zonder de hulp van hen, die zooveel kunnen schaden, de Berners? Voorts zal hij nog grooter moeilijkheden met zijne ambtgenooten dan met de vreemde predikanten hebben. Daarbij had hij de kunst, eene kerk te regeeren, verleerd. Men ziet, hoe scherp CALVIJN zag. Al de moeilijkheden, die hij voorzag, kwamen. Maar toch wilde hij geen spleten zoeken om zich te verschuilen; hij zocht het heil van *Genève*, en wilde daarom honderdmaal liever zijn leven wagen, dan het te verraden door het prijs te geven... „En daar mijn geest niet geneigd is tot den terugkeer, ben ik bereid hen te volgen, die mij, naar ik hoop, goede, vertrouwbare leidslieden zullen zijn.” ¹⁾

Daarom antwoordt hij 23 Oct. aan den Raad, dat hij „wonderlijk verlegen” is. Hij heeft een ambt in *Straatsburg*, dat hij niet zonder dat de HEERE hem er door een eerlijk en wettig middel van ontheft, kan verlaten. Hij was steeds van gevoelen, dat een dienaar zijne kerk alleen mag verlaten, „als hij zekerheid heeft in het hart en getuigenis voor de geloovigen, dat GOD hem daarvan heeft ontheven”. Eenige dagen later spreekt hij van zijne bijzondere liefde voor de kerk van *Genève*, die hem eenmaal door GOD is aanbevolen en opgedragen, waarom hij voor altijd verplicht is haar welzijn en heil te zoeken. Voor 't oogenblik moest hij naar *Worms* en zou het 't best zijn, VIRET te beroepen. ²⁾

III.

Te *Genève* besloten de Kleine, de Groote en de Algemeene Raad, dat alle middelen in het werk moesten gesteld worden om CALVIJN terug te krijgen. Den 22sten Oct. wordt LOUIS DUFOUR ³⁾ afgevaardigd om hem uit naam der drie Raden dringend te verzoeken „tot zijn oude plaats en dienst terug te keeren.... ziende, dat ons volk u vurig begeert”. ⁴⁾ DUFOUR ⁵⁾ ging over *Neuchâtel*, *Bern*, *Bazel* naar *Straatsburg*, waar hij met den drukken DU BOIS ⁶⁾ den 5^{den} Nov. aankwam. Zij overhandigden hunne brieven aan den Raad. Deze liet ze door een renbode ⁷⁾ naar *Worms* brengen.

1) Opera, XI, 90—93. HERMINJARD, VI, 325—328.

2) Opera, XI, 96, 104. HERMINJARD, VI, 333, 334, 353.

3) Registres, XXXIV, 483, 485v, 487v, 490v.

4) Opera, XI, 94. HERMINJARD, VI, 331, 332.

5) Hij was lid van den Raad van Tweehonderd, Ibid. 346.

6) Du Bois kwam juist terug van *Straatsburg*, waar hij den brief van 13 Oct. aan CALVIJN bracht.

7) HERMINJARD, VI, 351, 352, 365 en n. 1.

IV.

Merkwaardig dat, hoe meer CALVIJN afkeerig werd van een terugkeer naar *Genève*, hoe minder hij zelf eene beslissing durfde nemen. Daarom vroeg hij het oordeel zijner medebroeders, gelijk hij in zaken van belang gewoon was te doen.¹⁾

Nauwelijks had CALVIJN FAREL geantwoord, of hij ontving van hem een nieuwen (verloren) brief.²⁾ Onmiddellijk vergaderde hij de broeders. Men oordeelde, dat hij naar *Worms* gaan moest. Bij zijn terugkeer zullen zij zich niet verzetten tegen zijn gaan naar *Genève*; BUCER wilde hem zelfs daarheen verzellen. CALVIJN bracht zich, wjl hij alles liever doen wilde dan aan FAREL's wensch gehoor geven, voor den geest, dat hij niet zich zelven toebehoorde, en daarom „breng ik mijn hart”, zeide hij, „den HEERE ten offer . . . Ik verlang, dat de broeders, zonder zich om mij te bekommeren, alleen letten op wat het best is voor de eere GODS en het welzijn der kerk.” Zeker zou hij uitvluchten kunnen vinden, maar „ik weet, dat ik met GOD te doen heb, en daar ik niet weet, hoe te besluiten, geef ik mij over aan de leiding van hen, door wie ik hoop dat GOD tot mij spreken zal”.³⁾ Nauwelijks was CALVIJN te *Worms*, of de renbode uit *Straatsburg* kwam. Hij riep weer zijne vrienden samen. Hij heeft de zoo eervolle terugroeping naar *Genève* ontvangen en te gelijk een brief van de Straatsburgsche overheid, waaruit blijkt, hoe hoog deze zijne tegenwoordigheid waardeerde. CALVIJN was zoo aangedaan, dat hij tweemaal zich moest verwijderen om kalm te worden.⁴⁾ Hij smeekte zijne broeders, niet aan hem, maar aan het Koninkrijk GODS te denken.

Op Raad zijner vrienden zeide hij tot de afgezanten uit *Genève*, dat hij te *Worms* was en wellicht nog naar eene andere conferentie gaan moest, en dat hij bij die onzekerheid niet kon beslissen. Zoodra GOD hem gelegenheid gaf, zou hij hunne kerk te hulp komen. En weder zeide hij, zich door zijne broeders te laten leiden.⁵⁾

Wat te denken is van de beschuldiging, dat CALVIJN zoo hoogmoedig was, dat hij geen raad kon verdragen?⁶⁾ Maar CALVIJN had nog niet beslist. Hij was bereid, naar *Genève* te gaan om de kerk te reorganiseeren, maar hij hoopte er niet te blijven. Voor het oogenblik was hij te *Worms* en wilde hij naar *Regensburg*, schreef hij aan FAREL. Zijn brief aan den Raad was nog meer ontwijkend.⁷⁾

1) Opera, XI, 92, 97. HERMINJARD, VI, 327, 336.

2) Geschreven, toen hij van *Straatsburg* terugkwam en de vrienden daar voor zijne bemoeiingen gewonnen had.

3) Brief van 24 Oct. Opera, XI, 100; HERMINJARD, 339.

4) Opera, XI, 114. HERMINJARD, VI, 366. Eene maand later schreef hij aan PARENT, dat hij door zulk eene vrees aangegrepen was, dat hij zich zelven niet vertrouwdde, maar zich door anderen liet regeeren. HERMINJARD, VI, 399.

5) Opera, XI, 105, 166; HERMINJARD, VI, 354, 390.

6) ROGET, I, 134, 118. BRUNETIÈRE in de *Revue des deux mondes*, 15 Oct. 1900, 903, schreef: „Als iemand nooit aangenomen heeft, dat men gelijk tegenover hem hebben kon, dan was het zeker CALVIJN.”

7) Opera, XI, 145, 158; HERMINJARD, VII, 8, 28.

Hierop antwoordde FAREL in een brief, die verloren ging. Doch wij kunnen zijn inhoud raden, als wij weten, dat CALVIJN er op antwoordde: „Gij hebt mij zeer verschrikt met uwe bliksems, die bliksems, waarmede gij, ik weet niet waarom, zoo vreemd dondert. Gij weet, dat ik wel die terugroeping gevreesd, maar niet ontvlucht heb. Waarom mij zoo geweldig aangevallen, dat gij bijna onze vriendschap opzeidet?” Denzelfden dag schreef hij VIRET, dat zijn hart beefde bij het denkbeeld, zich opnieuw aan dien ouden strijd en worstelingen bloot te stellen. Doch hij voegde er aan toe, dat hij meer geneigd was, „zoo noodig de teugels in handen te nemen”. Dit was te danken aan FAREL's brief, gelijk FÉRAY hem meldde. FAREL ging voort met te schrijven aan CALVIJN en BUCER. Ten slotte verklaarde de reformator „zich geheel bereid”. „Wat wilt gij meer? Ik capituleer, ik geef mij over. Dit zijn geen woorden.” ¹⁾

V.

Kennelijk was CALVIJN omgezet. Maar hij was nog niet in *Genève*. Men deed van alle zijden moeite, hem er te krijgen. De predikant BERNARD schreef hem een nederigen, schuld belijdenden brief.

VIRET ging volgens CALVIJN's raad naar *Genève*, 10 Jan. 1541. Nooit was iemand zoo ontvangen. Men gevoelde, dat een nieuw tijdperk aanbrak, en daarom besloot de Raad, zijne vergaderingen voortaan met gebed te openen. Zoodra VIRET den toestand kende, drong hij op de overkomst van CALVIJN aan. Het hospitaal, het college en alles wat de zorg van een predikant behoeft, ²⁾ riep er om. Eenige weken later noodigde hij de predikanten van *Zurich* uit, er bij CALVIJN op aan te dringen, dat hij zou overkomen. ⁴⁾ Dezen deden dit al op aansporing van FAREL, hem het voorbeeld van JONA voorhoudend. ⁵⁾

Ten slotte herriep de Algemeene Raad het banvonniss op 1 Mei 1541. „Daar er niemand is, die niet er in toestemt den dienaar GODS terug te roepen, heeft ieder de hand opgeheven, om te verklaren, dat men FAREL, CALVIJN, SAULNIER en anderen voor weldenkende menschen en voor mannen GODS houdt.” ⁶⁾

Toch bleef CALVIJN van den last, die op hem drukken zou als hij

1) Opera, XI, 170; 167; 171; 180. HERMINJARD, VII, 41 en n. 1; 43, 45; 47; 63.

2) CALVIJN antwoordde BERNARD, dat hij hem gelukwenschte met den geest die uit den brief sprak, dat hij vol vriendschap voor hem was en zijn heil beoogde, en geen bezwaar maakte om de beleedigingen te vergeven. Hij bezwoer hem ook in den naam van GOD en Zijn vreeselijk oordeel, zich te herinneren, dat hij met GOD te doen had. HERMINJARD, VII, 40, 42.

3) HERMINJARD, VII, 7; 14, 15, n. 6, en 13, n. 1. CORNELIUS, 340. Opera, XI, 144, 150.

4) Opera, XI, 206. HERMINJARD, VII, 92, 93. Te gelijk komt het instellen van een consistorium ter sprake. De Kleine Raad brengt dit voor de Tweehonderd, en ten slotte besluit men te wachten tot de afgevaardigden van *Bazel* terug zouden zijn. Registres, XLV, 145, 148, 173, 207. Annales, 277—279.

5) De predikanten van *Zurich* aan CALVIJN, 4 April 1541. HERMINJARD, VII, 76.

6) Registres, XLV, 185. ROSET, 286, zegt, dat te gelijk met de terugroeping men het dansen en wereldlijke liederen verbood.

naar *Genève* wederkeerde, afkeerig, maar hij hechte aan den raad der broeders. ¹⁾ Men kan nu zien, hoe schandelijk BOLSEC ²⁾ liegt, als hij beweert, dat, wanneer BEZA schrijft dat men CALVIJN heeft moeten bewegen door te dreigen met het oordeel GODS om naar *Genève* te gaan, dit slechts zotteklap is, om lichtgeloovigen te bedriegen. Uit die bron hebben AUDIN, GALIFFE, RENAULT geput. ³⁾

FAREL riep CALVIJN toe, of hij wachtte tot de steenen riepen? Zelfs deed hij het kwetsend verwijt: „Zoo gij even langzaam geweest waart om te vertrekken, toen men ons het bevel gaf heen te gaan, als gij nu langzaam zijt om niettegenstaande zoovele beden weder te keeren, zouden de zaken niet zijn waar zij nu zijn.” CALVIJN antwoordde hierop onverstoobar: „Ik zal het dan dragen (dat ge mij beschuldigt), als mijne gebeden niet uitwerken dat ge te mijnen opzichte wat rechtvaardiger zijt.” ⁴⁾

VI.

In Juni 1540 had BUCER reeds te recht de vraag gesteld: Zal CALVIJN te *Straatsburg* of te *Genève* het nuttigst zijn voor al de kerken? Voor *Straatsburg* pleitte, dat er weinige steden waren behalve *Wittenberg* en *Straatsburg*, waar de magistraat zich met de andere geloovigen inlaat. . . Te *Straatsburg* sprak CALVIJN voor eene uitgelezen schare jonge Franschen en oefende zoo invloed op *Frankrijk*; als hoogleeraar bearbeide hij Duitschers, Italianen en Franschen en strekte zijn invloed zich nog verder uit. Maar kon *Genève* geen tweede *Straatsburg*, geen tweede *Wittenberg* worden? Het lag toch midden in *Europa*. De Raad van *Genève* kon er te recht op wijzen: „Wij zijn als de poort van *Frankrijk* en *Italië*, waardoor of eene verwonderlijke opbouwning of wel verwoesting kan uitgaan. Van deze en andere streken en ook uit den omtrek komen dagelijks velen hier. . .” ⁵⁾ De Zwitsers waren van hetzelfde oordeel. Zij hoopten, dat van uit *Genève* het Evangelie naar *Frankrijk*, *Italië* en *Duitschland* zich zou verbreiden. Ook de apostelen predikten in de hoofdsteden, opdat van daar uit het Evangelie zich kon verbreiden in de naburige steden. De *Straatsburgers* wezen zij er op, dat CALVIJN, met zijne merkwaardige gaven, te *Genève* meer dan in andere steden kon arbeiden tot uitbreiding van het Rijk GODS. ⁶⁾

1) Aan de Zurichers schreef hij, dat hij gedurende een geheel jaar zooveel ellende had gehad, dat er geen dag voorbijging, waarop hij niet tienmaal verlangd had te sterven. Maar de kerk verlaten, dit was niet eenmaal in zijn hart opgekomen.

2) BOLSEC, *Histoire de la vie de Calvin*, 1582, 135.

3) KAMPSCHULTE, I, 370—374, meent, dat in CALVIJN's afkeer om weder te keeren veel berekening was. Men kon dus voorzien, dat, zoodra de bevoegde autoriteit hem noodigde terug te keeren en hem aanbood wat hij verlangde, zijne bezwaren zouden verdwijnen. Wij zien weder hieruit, hoe partijdig deze historicus is.

4) Opera, XI, 264, 265. HERMINJARD, VII, 106, 223, 225.

5) Opera, XI, 108, 222. HERMINJARD, VII, 358, 137.

6) Opera, XI, 184. FAREL schreef 11 Febr. 1541 aan de predikanten van *Bienne*, dat men gemeenschappelijk moest trachten CALVIJN naar *Genève* te krijgen, daar uit die kerk verwoesting of opbouwning kwam voor allen, vooral voor de Franschen. HERMINJARD, VII, 77, 33.

CALVIJN had zijn vertrek uit *Regensburg* naar *Straatsburg* verhaast, en daar werd zijne onbeslistheid hem ondraaglijk. *Genève*, dat in zoo groote moeilijkheden met *Bern* verkeerde, lag hem zoo aan het hart. Hoe zal de uitspraak der scheidsrechters van *Bazel* zijn? Moest hij *Genève* niet steunen? ¹⁾ De vrees voor *Bern* weerhield hem; ²⁾ maar hij schreef toch aan VIRET, dat hij (13 Aug.) zijne lessen tot nadere aanzegging gestaakt had. ³⁾ Den 27sten bespreekt de Raad van *Genève* de vraag, waar CALVIJN zijn intrek zou nemen. ⁴⁾

De Straatsburgsche predikanten schreven: „Hij komt tot u, het bewonderenswaardig, zeer zeldzaam instrument van CHRISTUS, gelijk er nauwelijks een tweede is, indien er een tweede is.” ⁵⁾ De Raad bezwoer *Genève*, dat, als CALVIJN het noodig achtte voor het heil van alle kerken naar *Straatsburg* terug te keeren, men hem aanstonds zou terugzenden. De predikanten zeiden: „Hetzij hij wederkeert of bij u blijft, hoor hem.” Te *Bazel* bracht CALVIJN een bezoek aan den Raad. BUCER beval hem MYCONIUS aan met de woorden: „Help den zoo merkwaardigen man, die zeker in ijver, welsprekendheid en oordeel zijns gelijke niet heeft — PHILIPPUS er buiten gerekend.” Den 4^{den} Sept. gaf de Raad van *Bazel* hem aanbevelingsbrieven mede. ⁶⁾ Hij begaf zich naar *Neuchâtel*, waar FAREL in eene predikatie des gouverneurs dochter gecensureerd had omdat zij gedurende verscheidene jaren geweigerd had met haren man te leven, en zijne tegenwoordigheid vereischt werd om de geesten tot bedaren te brengen. ⁷⁾ Van daar begaf hij 8 Sept. zich naar *Bern*, om vervolgens naar *Genève* te reizen. ⁸⁾ Te *Bern* wilde de Raad niet begrijpen, ⁹⁾ dat de Straatsburgers van hem verlangden, dat hij CALVIJN eene formeele aanbeveling zou geven.

1) De „Marches” (dagen van discussie over de rechtsvraag tusschen de Berners en de Genève's) volgden elkander op. Er hadden er in 1540 vier, in 1541 zeven plaats. De scheidsrechters van *Bazel* deden uitspraak; doch *Bern* nam het niet aan, *Genève* vroeg nadere verklaring, en nam het eerst in 't begin van 1544 aan. Gedurende 1540 versterkte men het meer, o. a. door het af te sluiten met palen. Men leende daarvoor van het kanton *Bazel* vier duizend kronen, en huurde vijftig soldaten bij wijze van garnizoen. GAUTIER, III, 96, 128.

2) Er kwamen meer lichtpunten, doch *Bern* bleef het donkere punt. Als het niet veranderde, kon men nieuwen strijd wachten. In Oct. 1540 vermaanden de Straatsburgsche predikanten, tot vrede met *Bern*; 13 Nov. heette het: „Verzoen u met *Bern* en roep de ballingen terug.” CALVIJN schreef: „Wij hangen van die steenen harten af. Maar ik hoop, dat zij iets zachter worden... Laat ons hopen...” Den 31sten Mei schreef CALVIJN, dat BUCER en de anderen weinig stichting van zijn dienst verwachtten, als *Bern* niet de behulpzame hand toestak. HERMINJARD, VI, 336, 361; VII, 140.

3) HERMINJARD, VII, 217, 223, n. 1. Daarom schreef BÉDROT aan MYCONIUS, dat CALVIJN met zijn vertrek te veel haast maakte.

4) Registres, XXXV, 297.

5) Opera, XI, 271. HERMINJARD, VII, 231.

6) Opera, XI, 272, 273; HERMINJARD, VII, 235.

7) De opgeruide menigte had zich op het kerkhof verzameld, eischend, dat FAREL *Neuchâtel* zou verlaten. HERMINJARD, VII, 216, n. 14.

8) Opera, XI, 275; HERMINJARD, VII, 240, 241.

9) Opera, XI, 280; HERMINJARD, VII, 243 en n. 6. Dit was te veel van *Bern* geverg'd. Men zag in CALVIJN den man, die de vrijheid en de onafhankelijkheid der kerk kon voorstaan. De notulen van 8 en 9 Maart spreken geen woord over CALVIJN, noch van de brieven die hij medebracht.

De Raad van *Neuchâtel* had gewild dat CALVIJN met FAREL *Genève* zou binnentrekken. Doch deze wilde dit niet doen zonder advies van de Heeren van *Bern*, en daarom kwam CALVIJN alleen. ¹⁾

Wanneer? Hoe? Historieschrijvers van verschillende kleur hebben gewaagd van eene geestdriftige ontvangst. Het is mogelijk. Maar de documenten zwijgen en zijn daarom verstandiger dan de historici. ²⁾ CALVIJN ging te *Genève* een rijk stichten, dat de geesten eeuwen lang zou beheerschen. Hij zou van eene kleine stad eene hoofdstad maken van een grooter rijk, dan waarvan ALEXANDER of KAREL DE GROOTE hadden gedroomd; wat beteekenen dan daarbij een schitterende optocht en musketgeknal?

BEZA zegt: „Den 13^{den} Sept. kwam CALVIJN te *Genève* terug, zeer gelukgewenscht door het volk en den senaat, ³⁾ die de bijzondere weldaad GODS erkende.” Onmiddellijk begaf hij zich naar den Raad. Dien dag zegt het *Registre* (XXXV, 324): „Meester J. CALVIJN, die van *Straatsburg* gekomen is, heeft brieven van die stad en van hare predikanten en ook van *Bazel* medegebracht, welke gelezen zijn. Daarna heeft hij in het breede zich verontschuldigd over zijn lang vertoeven. Daarna heeft hij verzocht, dat men orde zou stellen op de kerk, dat dit schriftelijk zou geschieden, en dat men mannen van den Raad zou kiezen om met hen te spreken, welke daarvan verslag aan den Raad zullen doen. Wat hem betreft, hij heeft zich aangeboden, altijd de dienaar van *Genève* te zijn.” ⁴⁾

VII.

Zoo was dan de eerste periode van des reformators leven gesloten. De voorbereiding heeft een einde, hij tigt aan het werk. Zijn arbeid valt in tweeën; veertien jaar strijd (1541—1555); negen jaar overwinning (1555—1564).

Na de studiejaren kwamen zijne eerste stappen in het strijdperk, die hem *Italië*, *Zwitserland* en *Duitschland* leerden kennen. Langzamerhand is de kleine scholier der Capetten te *Noyon* de ambtgenoot der reformatoren van *Straatsburg*, de gewilde raadsman op de colloquia, op de rijksdagen der vorsten geworden. Hij heeft wellicht zijns gelijke niet, behalve MELANCHTHON, zeggen de leiders der reformatie. Zij vergissen zich. Hij heeft zijns gelijke niet.

Maar het werk dat hij doen moest, eischte meer dan een groot man;

1) CALVIJN had kleine dagreizen afgelegd. Men kon den weg in zes dagen afleggen. Opera, XVII, 647, n. 5.

2) KAMPSCHULTE, I, 381, beweert, dat CALVIJN, door het volk toegejuicht, zijn plechtigen intocht in *Genève* deed. Hij verontschuldigde zich bij de menigte over zijn uitblijven, I, 381. De documenten zeggen, dat CALVIJN tot den Raad sprak.

3) FABRI aan FAREL (18 Oct. 1541, HERMINJARD, VII, 260) spreekt van de „toejuiching der vromen”, hetgeen niet schijnt te wijzen op eene ontvangst door het juichend volk.

4) Opera, XXI, 131. *Registres*, XXXV, 324. *Annales*, 282.

men had iemand noodig, die zich bewust was een instrument GODS te zijn.

Deze bewustheid werd in CALVIJN in het verborgen, maar toch kennelijk gewerkt. Hij bleef, tegen zijn voornemen, te *Genève*. De geweldige bezwering van FAREL, die hem den vloek GODS deed duchten, hield hem daar. GOD heeft hem gezegd: „Gij zijt Mijn instrument.”

CALVIJN dacht door de verbanning vrij gemaakt te zijn; hij meende, dat hij volgens zijn lust zijne vrijheid zou kunnen gebruiken om nooit meer een kerkelijk ambt te aanvaarden. Toen werd de zachte BUCER voor hen een tweede geweldige FAREL. BUCER dreigde hem met de straffen GODS, aan welke de nieuwe JONA niet zou ontkomen. CALVIJN nam de plaats aan, waar GOD hem stelde. Ondanks zijn weerzin begaf hij zich naar *Straatsburg*. GOD sprak tot hem: „Gij zijt Mijn instrument.”

Zijns ondanks kwam hij in *Genève* terug. Alles, wat in hem was, kwam daartegen op. Zijn strijd duurde achttien maanden. Opnieuw rolden de donders van FAREL. Verbroken, met eene zelfverloochening zonder wedergade, bracht CALVIJN zijn hart ten offer. Zijns ondanks keerde hij naar *Genève* terug. GOD sprak tot hem: „Gij zijt Mijn instrument.”

Welnu, hij zal het instrument zijn! Hij wilde het niet. Noch GOD, noch Zijne dienstknechten hebben rekening gehouden met zijne neigingen, zijn weerzin, zijne tranen. Zij hebben hem gedwongen, vleesch en bloed op te offeren om het instrument te worden. Waarom zou hij zich laten ophouden door den weerstand van zijn eigen ik? Zou zijne gevoeligheid hem beheerschen? Zijn natuurlijke schroomvalligheid verloor hij, om zonder omzien voort te schrijden. Hij liet zich niet van zijn doel afbrengen door den weerstand en opstand van de ketterij. In den naam GODS, Wiens instrument hij was, ging hij zonder aanzien des persoons spreken, handelen, den tegenstand breken. „GOD en de menschen die op de hoogte der zaken zijn, laat ik oordeelen, of ik gewoon ben mijne beleedigingen te wreken.” Niets voor hem zelven; alles voor de eere GODS: in de kerk, in de stad, in het kerkgebouw, op de straat, in den Senaat, op de aarde, in den hemel, vanwaar het eeuwig besluit uitgaat en waar alleen de uitverkorenen verwacht worden.

Deze bewustheid, zoo dikwijls aan CALVIJN verweten, is het zuiverste en hoogste, waartoe de mensch komen kan. De mensch voor GOD handelend, GOD werkend in den mensch; de kracht GODS in de zwakheid van den mensch volbracht. Niet alleen: „Als ik zwak ben, dan ben ik machtig”, maar: „Als instrument GODS ben ik met GOD één.” ¹⁾

Maar elk mensch blijft een onvolmaakt, slecht instrument. Ook hier moet men het oude spreekwoord laten gelden: als het beste bederft, wordt het het slechtste. Wat is er te wachten, wanneer de mensch, die het instrument GODS is, van GOD zijn instrument maakt?

Laat ons erkennen, dat het geheim van CALVIJN's kracht tevens de

¹⁾ Wij zijn overtuigd, dat CALVIJN deze laatste zinsnede niet zou hebben onderschreven.
[Vert.]

verklaring is zijner zwakheid. . . Hij was een mensch van gelijke beweging als alle menschen. Hij onderscheidt zich, doordat hij zeer vele geldige redenen had om te gelooven dat hij het instrument GODS was. Daarom was, niettegenstaande zijne fouten en zwakheden, zijn geloof sterker, vuriger, standvastiger en stoutmoediger dan van anderen, ja, onwrikbaar. Daarom werd hij, na die eenige voorbereiding, de stichter van het Calvinisme, dat zeker bezoedeld is door menschelijke verkeerdheid, maar toch schittert, doordat het merk van het eigen werk GODS er in blinkt.

REGISTER.

A.

Aargau, 241.
 Abères, J. d', 497.
 Acqs, d', 62.
 Agnelli, Guiseppe, 24.
 Agricola, J., 478.
 Agrippa van Nettesheim, 96.
 Aigle, 137, 139.
 Aiguesmortes, 154.
 Alberge, 312.
 Albert, Paul, 440.
 Albus, Erasmus, 444.
 Albi, 417.
 Albret, Jeanne d', 62, 459.
 Alciat, André, 357.
 Alcuin, 287.
 Aleander, 460, 463.
 Alençon, 211.
 Alesius, 448.
 Alexander VI, 12.
 Alexandre, P., 303.
 Aliod, Claudius van, *zie* Savoye, Cl. van.
 Aloaty, Antonius, 146.
 Alphonsus II, 31.
 Alva, 281.
 Ameaux, P., 225.
 Amsdorf, 373, 443, 450.
 Amyot, 153.
 Andreas, 403.
 Androuet du Cerceau, J., 65.
 Aneau, B., 153.
 Angrogne, 146.
 Anhalt, Wolfgang van, 451.
 Anshelm, Thomas, 461.
 Antesignanus, *zie* Davantès, Pierre.
 Aosta, 74.
 Appenzell, 187.
 Aquila, 464.
 Aquinas, Thomas, 252, 419.
 Arande, Michel d', 137, 273.
 Ardinghelli, Nicolaas, 471.
 Ariosti, 47.

Ariosto, Diana, 10.
 Arlod, Domaine d', 372.
 Arloz, Dominique d', 99.
 Arras, 52, 472.
 Arezzo, Guy d', 416.
 Artesius, 156.
 Articulanten, 492 enz.
 Artois, Louis d', *zie* Artesius.
 Aubin, 68.
 Audin, 380, 381, 386, 507.
 Auger, 162.
 Augsburg, 434, 435, 443, 450, 454, 462, 477, 478.
 Aumale, d', 296.
 Aux, Isbrand d', 174.
 Avenches, 139.
 Avignon, 132, 221.
 Aymon, 405.

B.

Badius, Conrad, 395.
 Baif, L. de, 457, 463.
 Balard, 492.
 Balbi, Francesco, 61.
 Barbe, 296.
 Barletta, 256.
 Barnes, Robert, 367.
 Bartaudière, 57.
 Batard, 204.
 Baudichon de la Maison Neuve, 99, 103, 110, 119, 124.
 Baudière, 119, 124.
 Baudoin, 313, 318, 333, 357, 358, 385.
 Baum, J. G., 111, 135, 185, 274, 405.
 Baume, Cl. de la, 106, 114.
 Baume, P. de la, 87, 92, 106, 493.
 Baumgarten, 262, 313, 460.
 Bayle, 96.
 Bazel, 2, 31, 53, 81, 97, 131, 151, 166, 180, 186, 204,

212, 239, 244, 426, 430, 434, 457, 462, 481, 500, 504, 506, 508, 509.
 Beauregard, Anne de, 34.
 Bédrot, Jacques, 268, 291, 312, 333, 354, 380, 443, 466.
 Beieren, 467, 471.
 Bellay, G. du, heer van Langey, 285.
 Bellay, J. du, 133, 285, 314, 458.
 Belley, Eleu de, 116.
 Bembo, P., 357.
 Benoît, Audry, 201.
 Berilly, J., 165.
 Bernard, Cl., 99, 105, 113, 129.
 Bernard, J., 112, 113, 117, 238, 249, 482, 483, 485, 493, 505.
 Bernard, L., 112, 113, 482, 483.
 Bern, 5, 75, 84, 97, 108, 115, 124, 139, 163, 186, 199, 204, 225, 239, 244, 452, 457, 486, 487, 488, 489, 491, 494, 495, 496, 497, 499, 500, 502, 504, 508, 509.
 Bernier, 231.
 Bernus, A., 165, 170, 357, 426.
 Berthelier, Philibert, 88.
 Bertlinus, 444.
 Bertol, 124.
 Berton, B., 376.
 Berton, E., 294.
 Besançon, 52, 142.
 Besson, 493.
 Bevaix, 144.
 Bex, 139.
 Beyer, 304.
 Beynon, Emer, 141.
 Bayschlag, 441.

- Beza, Theodorus, 1, 6, 15, 46, 48, 66, 73, 135, 147, 151, 153, 156, 161, 173, 197, 222, 284, 307, 319, 331, 359, 375, 388, 412, 416, 417, 420, 438, 452, 476, 509.
 Bibian, 77, 81.
 Bicilli, G., 355.
 Bienassis, René de, 478.
 Bienne, 259, 507.
 Bischwiler, 310.
 Bittelbron, Wendelin, 358.
 Blancherose, Cl., 165, 179.
 Blanchet, R., 164, 166.
 Blauser, A., 50, 274, 291, 439.
 Blavignac, 122.
 Bochet, F., 208.
 Bocquet, C., 101.
 Bois, R. du, 429, 489, 493, 504.
 Bois, S. du, 211.
 Bolsec, Jérôme, 35, 55, 390, 436, 440, 507.
 Bomeroenus, Johannes, 201.
 Bonivard, 85, 87, 127, 363, 488, 497, 498.
 Bonmont, abt, 99.
 Bonnet, Jules, 1, 6, 24, 37, 41, 46, 53, 73, 76, 78, 379, 384, 389.
 Bora, Catharina, 373.
 Bordeaux, 420.
 Bordier, H., 74, 81, 191, 411.
 Borgatti, Filippo, 14.
 Borgia, 23, 475.
 Borgia, Lucretia, 30.
 Bossuet, 285, 351, 354, 402, 477, 480.
 Boucheftort, J. de, 42, 44.
 Bouchot, 30.
 Boulay, Du, 413, 420.
 Bouquin, P., 303.
 Bourg, Antoine du, 154.
 Bourgeois, Louis, 414, 415, 416, 417, 418, 419.
 Bourgeois, Guilleame, 419.
 Bourges, 153, 420.
 Bournonville, N. de, 307.
 Bourrilly, 457, 458.
 Boussiron, F., 34, 48, 50, 53, 57.
 Bovet, Felix, 411, 415, 416, 420.
 Boytet, 100.
 Brabant, 429.
 Brandenburg, 460, 478.
 Brandenburg, Albert van, 274, 451, 462, 463, 465, 467, 471, 477.
 Brandis, De, 106.
 Brant, Sebastiaan, 262, 275, 356.
 Brantôme, 27, 35, 363.
 Bremen, 442, 444, 447.
 Brenz, 403, 443, 478.
 Bretagne, Anna van, 26.
 Brettschneider, Gottlieb, 224, 287.
 Briçonnet, 210, 400.
 Brieger, Theodoor, 470.
 Brito, 378.
 Bruguer, 420.
 Brunfels, Othon, 355.
 Brully, P., 294, 297, 400.
 Brunetière, 332, 352, 393, 477.
 Brunswijk, Hendrik van, 469, 471, 472.
 Brüscheiler, Paul, 445.
 Brüs, Th., 400.
 Bucer, Martin, 98, 148, 180, 201, 222, 229, 243, 268, 270, 275, 284, 289, 291, 300, 312, 317, 323, 334, 339, 355, 374, 380, 386, 402, 427, 435, 443, 445, 446, 447, 450, 454, 459, 462, 464, 466, 467, 469, 472, 473, 474, 478, 481 enz., 505.
 Büchschütz, 275, 400, 402.
 Budé, Willem, 357.
 Budé, Jean, 69.
 Bugenhagen, *zie* Pomeranus.
 Buisson, F., 153, 377, 380.
 Bullac, Jean, 34.
 Bulle, 139.
 Bullinger, 4, 45, 58, 112, 161, 169, 188, 215, 219, 227, 239, 246, 272, 290, 301, 305, 319, 331, 358, 411, 429, 430, 432, 437, 438, 442, 444, 450, 452, 478, 480, 481.
 Bungener, 380, 485, 497.
 Bure, Idelette van, 340, 380 enz.
 Bure, Lambert van, 381.
 Bures, G. de, 152.
 Burckhard, 472.
 Butini, P., 208.
 Butler, J., 228.

C.

 Cagniet, M., 152.
 Calcagnini, Coelio, 35, 38.
 Calvin, Jacques, 387.
 Calvijn, Johannes, *zie* Inhoud.
 Cambridge, 426.
 Camerarius, 334, 436.
 Campeggi, Thomas, 465.
 Canaye, 132.
 Canus, Alexander, 106.
 Capelle, 308.
 Capito, Wolfgang, 137, 147, 180, 201, 213, 216, 222, 243, 262, 274, 284, 290, 301, 317, 323, 334, 355, 402, 430, 463, 464, 467, 481, 482, 487.
 Capunculus, 395.
 Caraccioli, Galeazzo, 316.
 Carlier, A., 478.
 Carlstadt, 366, 401, 441, 442.
 Carmel, Gaspard, 378, 485.
 Carpi, Bernardo de, 32.
 Caroli, P., 117, 148, 165, 169, 175, 192, 203, 205, 210 enz., 286, 295, 297, 326.
 Cartier, Alfred, 416.
 Castellion, 304, 379, 383, 439.
 Catherijnekerk, 424.
 Cauvin, Antoine, 151, 152, 238, 378.
 Cauvin, Charles, 152.
 Cauvin, Gérard, 152.
 Cauvin, Marie, 152.
 Cavedoni, 29.
 Certon, P., 9.
 Chablais, 495.
 Chaillet, 308.
 Chalant, René de, 75.
 Challant, Guillaume de, 168.
 Chaluz, Charles de, 34.
 Chambéry, 90, 98.
 Chambrun, 60.
 Champel, 116, 497.
 Champereau, 502.
 Champion, A., 86.
 Chapeaurouge, De, 207, 227, 495, 496, 499.
 Chaponneau, 221.
 Chaponnière, 204.
 Chappuis, J., 117.
 Chasles, Philarete, 440.
 Chastel, L. F., 440.
 Chastellain, J., 296.
 Chauteamps, Jean, 101, 106.
 Chavannes, Ernest, 164, 167.
 Chavannes, Jules, 171.
 Chavornay, 158.
 Chevant, J., 379.
 Chevrou, Urbain du, 85.
 Chicair, 119.
 Chillon, 127, 163.
 Christie, 154.
 Christoffel, 443.
 Chrysostomus, 434.
 Clemens VII, 97.

Clementis, Cl., 179.
 Clouet, Fr., 27.
 Cnipius, 439.
 Cocquet, J., 208.
 Coellen, Odile, 280.
 Coellen, Pierre, 280.
 Coligny, 66, 71, 133, 452.
 Colladon, 197.
 Collasse, J., 485.
 Colonna, Vittoria, 24, 50, 316.
 Comba, E., 6.
 Comberet, P., 106.
 Compey, J. de, 86.
 Condé, prins van, 420.
 Consandolo, 55.
 Constans, 134, 166, 478.
 Contarini, 7, 357, 469—474.
 Cop, 397.
 Copernicus, 38.
 Corauld, E., 182, 203, 205,
 216, 246, 321, 486, 488,
 490.
 Cordier, M., 34, 142, 169,
 298, 362, 413, 429, 485,
 486, 503.
 Cornelius, C. A., 1, 36, 46,
 48, 183, 203, 226, 228,
 234, 243, 481, 482, 485,
 487, 489, 490, 493, 494,
 495, 496, 498, 502, 503,
 506.
 Cornu, P., 117.
 Corraz, J., 373.
 Couard—Luys, E., 151.
 Court, A., 171, 174.
 Court de Gébelin, 171.
 Courtois, D., 393, 412.
 Coutelier, Fr., 111.
 Cremona, 43.
 Crespín, J., 314, 416.
 Cruciger, G., 50, 447, 466.
 Curie, J., 378.
 Curione, 8, 24, 35, 45, 47,
 58, 169.
 Curtet, 204, 209.
 Czerwenka, Mathias, 334.

D.

Dacheux, 258, 275.
 Dada, E., 208.
 Dade, E., 99, 104.
 Daniel, Fr., 5, 156, 180.
 Dardier, Ch., 2, 191, 380.
 Dareste, 318.
 Darlod, J., 208.
 Dartois, L., 6, 324.
 Dasypodius, 334, 355.
 Dathenus, 444.
 Davantès, P., 414, 417.
 Dejob, Charles, 411, 419.

Déluis, M., 357.
 Denemarken, 426, 444.
 Denkinger, 87.
 Dentière, Marie, 483.
 Desbois, J., 90.
 Deschamps, Gaston, 337.
 Didot, 285.
 Diesbach, S. van, 94, 124.
 Diestelmann, 442, 443, 447,
 448.
 Dietrich, Veit, *zie* Theodorus,
 Vitus.
 Dine-le-France, 152.
 Dôle, 145.
 Dolet, E., 60, 152.
 Dominicus, 45.
 Dossi, Dosso, 9.
 Douen, O., 16, 34, 37, 44,
 48, 74, 211, 393, 410,
 412, 414, 416—419.
 Doumergue, E., 87, 352, 376,
 397, 405, 416, 482.
 Douniol, 271.
 Drelincourt, 37, 333, 353, 440.
 Dreux, 68.
 Drogé, J., 165, 179.
 Dryander, 299, 332, 433,
 434, 436, 447.
 Duaren, 315.
 Duchemin, N., 15, 19, 48.
 Duffot, 49, 106.
 Dufour, L., 504.
 Dufour, L. (schrijver), 183,
 406, 414, 417, 418.
 Dufour, Th., 114, 249.
 Dufournet, 171.
 Duitschland, 53, 418, 422,
 427, 443, 458, 459, 468,
 470, 471, 476, 597, 509.
 Dunant, E., 128.
 Dupanloup, Mgr., 270.
 Duplon, 171.
 Dupon, Rolet, 120.
 Dupuy, 191.

E.

Echallens, 160.
 Eck, 451, 463, 467, 468,
 472, 473.
 Eckhardt, 251.
 Ecluse, l', 126.
 Egenolff, Christiaan, 423.
 Egmond, graaf van, 52.
 Ehringer, L., 318.
 Eisleben, 447.
 Elzas, 137, 250, 461.
 Emden, 444.
 Enderlin, M., 271.
 Engel, Ch., 291, 300, 318,
 354, 356.

Engeland, 426, 427, 435,
 444, 470.
 Erasmus, 8, 53, 134, 271,
 274, 340, 443, 470.
 Erbach, graaf, 452.
 Erichson, Alfred, 269, 273,
 275, 292, 305, 356, 400,
 402, 443, 463, 469.
 Erlangen, 442, 446.
 Erlin, 267.
 Erwin, 255.
 Espeville, Charles d', 6, 35,
 59, 323.
 Este, 6, 13.
 Este, Hercules II van, 6, 11,
 28.
 Este, Nicolaas van, 13.
 Estienne, H., 426.
 Evard, A., 434.

F.

Faber, Conrad, 423.
 Faber, Jan, 269.
 Fabri, Chr., 109, 164, 186,
 201, 321, 371, 375, 387,
 489, 509.
 Fabricius, Arnold, 445.
 Fabry, A., 84, 415.
 Fagius, 291, 299, 300, 317,
 358.
 Falais, De, 58, 303, 371, 387.
 Farel, Claude, 146, 202, 362.
 Farel, Gauchier, 146, 362.
 Farel, Jean-Jacques, 5, 202.
 Farel, Willem, 5, 21, 62,
 83, 97, 99, 105, 108, 114,
 119, 129 enz., 202, 274,
 293, 307, 321, 329, 339,
 359, 374, 380, 400, 404,
 413, 427, 428, 429, 437,
 438, 444, 446, 447, 448,
 449, 450, 452, 457, 459,
 462, 464, 465, 469, 471,
 478, 481 enz.
 Farnèse, Alexander, 456, 467,
 471.
 Fédy, Pierre, 104.
 Félinus, Aretius, 277.
 Felix V, 165, 166, 175.
 Féray, Claude, 291, 334, 357,
 378, 383, 506.
 Ferdinand, 460, 461, 462, 463.
 Ferme, Du, 248.
 Ferrara, 2, 6.
 Ferrara, Anna van, 25.
 Ferrara, Renée van, 3, 8, 25
 enz.
 Fétis, 416.
 Fick, J. G., 111, 144.
 Firmius, 248.

Firm, Antoine, 248, 265, 270, 402.
 Flacius, 451.
 Flach, M., 287.
 Flaminio, 35.
 Flournois, 88.
 Fogliato, Agostino, 50.
 Fontaine, A. de la, 380.
 Fontaine, E. de la, 380.
 Fontana, I., 8, 13, 29, 36, 42, 58, 77.
 Fontius, B., 357.
 Fortunatus, 107, 322.
 Fournier, M., 288, 319, 355.
 Franc, G., 414, 417.
 Frankfort, 422, 423, 427 enz., 444, 455, 456, 457, 460, 462, 464.
 Frankrijk, 4, 74, 108, 124 enz., 426, 427, 432, 434, 445, 456, 457, 458, 459, 463, 483, 499, 507.
 Frankrijk, Renée van, *zie* Ferrara, Renée van.
 Frans I., 31, 35, 124, 154, 227, 248, 285, 420, 443, 456—459, 462, 471.
 Frecht, M., 466.
 Frederik III, 318.
 Freiburg, 84, 94, 98, 106, 129, 164, 500.
 Frellon, Jean en François, 154.
 Frid, Valentijn, 435.
 Friedensburger, Walter, 467.
 Frizzi, A., 15.
 Froben, 426.
 Froment, A., 87, 98, 106, 115, 127, 137, 233, 483.
 Froschauer, J., 404, 426, 432.
 Furbity, Guy, 107, 163.
 Fürstenberg, W. van, 296, 361.

G.

Gaberel, 75, 86, 497.
 Gachi, J., 117.
 Gaddi, Paul, 59.
 Gaiffe, 211.
 Gaillard, 127, 495.
 Gallengasse, 423.
 Galiffe, J. B. G., 88, 371, 419, 495, 497, 507.
 Galin, P., 417.
 Gallards, N. des, 16, 360.
 Gallengasse, 423.
 Gap, 131, 146, 202.
 Garnier, J., 294, 299, 301, 318, 437, 452.
 Garofalo, 11.
 Gastius, J., 484.

Gaucher, 362.
 Gautier, J. A., 90, 93, 97, 105, 120, 126, 188, 496, 497, 498, 499, 500, 508.
 Gautier, Dr. L., 116, 166.
 Gayling, 136.
 Gazzini, P., 75.
 Geiler van Kaysersberg, 252, 256, 258, 276, 289.
 Genève, 2, 5, 75, 81, 83, 97, 108, 124, 163, 183, 186, 197, 239, 247, 417, 418, 429, 435, 436, 439, 449, 469, 472, 482 enz.
 Genève, Claudius van, 99.
 Gentilis, 390.
 Gérard, J., 133.
 Gerbel, N., 265, 269, 291, 400.
 Gerbihan, Herman van, 201.
 Gerson, 190.
 Gesner, Conrad, 169.
 Gex, 126, 232.
 Gibbon, 175.
 Gindely, Anton, 335, 401.
 Gindroz, 169.
 Gingins, 123, 169.
 Gingins, Aymonde, 87.
 Gingins, F. de, 164, 175.
 Giorgione, Pierre Barbarelli, genaamd, 48.
 Giraldi, Lilio, 32.
 Giron, P., 75.
 Glantinis, Cl. de, 143.
 Glapion, 463.
 Godet, Philippe, 133, 161, 173, 373.
 Goethe, 262.
 Goldstein, Chilian, 467.
 Golle, J., 99, 119.
 Goltsch, M., 447.
 Gosslar, 450, 469.
 Göttingen, 460.
 Goudimel, Cl., 414, 417, 418.
 Goulart, S., 158.
 Goulaz, J., 93, 98, 204, 208.
 Graecus, Jacobus, *zie* Bédrot, Jacobus.
 Gran, H., 461.
 Grana, vallei van, 74.
 Grand, L., 164.
 Grandson, 139, 143, 164.
 Grange, J. de la, 461.
 Granvelle, A. de, 52, 465, 467, 471.
 Granvelle, Nicolaas Perrenot, heer van, 459, 464, 471, 472, 473, 474, 475, 478.
 Grassan, 81.
 Grav, Hans, 423.
 Grauwbunderland, 8.
 Gregorius VII, 352.

Gregorius X, 166.
 Gregorius XIII, 38.
 Greiter, M., 414.
 Grenon, J., 309.
 Grenus, 124.
 Gropper, J., 467, 472.
 Grossi, 90.
 Grünberg, 406.
 Gryneus, S., 4, 53, 154, 161, 212, 222, 231, 245, 327, 359, 448, 481.
 Gryphe, S., 153, 426, 493.
 Guerber, 461.
 Guiffrey, 39.
 Guillot, Alex., 90, 93.
 Guise, A. de, 281.
 Guise, De, 60, 133.
 Guise, Fr. de, 67, 71.
 Guizot, 72, 171.
 Guyenne, 131, 429.
 Guymonneus, 298, 385.

H.

Haag, gebrs., 26.
 Habsburg, Rudolph van, 166.
 Hagen, B., 444.
 Hagenau, 423, 456, 459, 460, 461, 462, 464, 466, 468, 472, 475.
 Hahn, 218.
 Haller, Berthold, 98, 112, 148, 187, 200, 229, 452.
 Hamer, Hans, 256.
 Hamman, 464.
 Hanau, 35.
 Hanau, Frederik Casimir, graaf van, 310.
 Hanauer, 359, 376.
 Hangest, J. de, 285.
 Hardenberg, 444, 447, 448.
 Hardy, J., 145.
 Harpe, S. de la, 172, 373.
 Hasenfuss, *zie* Dasypodius.
 Haulmont, L. de, 6.
 Haureau, B., 87.
 Hausrath, A., 366, 373.
 Heckel, Elisabeth, 272.
 Hédio, 260, 278, 284, 291, 299, 334, 354.
 Hédion, Gaspard, Jozef, Charitas, Augustinus-Chrysostomus en Jan-Lodewijk, 291.
 Hegel, 253.
 Heidelberg, 53, 426.
 Heiz, J., 186, 225.
 Held, 422.
 Holding, Michel, 477.
 Hendrik II, 420, 461.
 Hendrik IV, 69, 459.
 Hendrik VIII, 283, 366, 427.

Henri, 378, 485.
 Henry, Jehan, 34.
 Henry (schrijver), 331, 348,
 431, 434, 447.
 Hering, 409.
 Herlin, Chr., 358.
 Herman, 339.
 Herminjard, ongeveer op iedere
 bladzijde.
 Hessen, Philips van, 427, 443,
 458, 459, 462, 471.
 Hessen, 472.
 Hesselus, Tieleman, 318, 331,
 440, 452.
 Heyer, Th., 89.
 Hochstraeten, J. von, 461.
 Hofen, Th. van, 96.
 Hohenburg, Elisabeth von,
 286.
 Holard, Chr. 159.
 Holard, J., 159.
 Holbrac, 306, 320.
 Honcourt, 340.
 Hongarije, 474.
 Horne, Anton, 426.
 Horning, W., 265, 269, 282,
 291, 300, 448.
 Hospianis, R., 447.
 Hotman, 169, 305, 318, 332,
 357, 359.
 Hubert, Conrad, 300, 307,
 385.
 Hugues, Bezanson, 88.
 Hugues, Edm., 171, 174.
 Humbert, 378.
 Hundeshagen, 330.
 Hutten, Ulrich von, 274, 457,
 463.

I.

Ibach, 425.
 Ile-de-France, 306.
 Institutie, Christelijke, 3, 156,
 185, 192, 197, 214.
 Isn'y, 300.
 Italië, 2, 74, 82, 426, 459,
 470, 507, 509.

J.

Jaeger, Arnold, 461.
 Jamet, Lion, 34, 60.
 Jehannet, 42.
 Jonas, J., 400.
 Jonvilliers, 60.
 Juda, L., 219, 432.
 Julius II, 39, 69.
 Juliani, M., 159.
 Jung, 424.

Jussie, zuster Jeanne de, 95,
 98, 102, 110.
 Jussy, 127.

K.

Kampschulte, 37, 74, 85, 92,
 97, 110, 114, 121, 129,
 183, 222, 228, 234, 238,
 243, 246, 287, 289, 340,
 352, 380, 427, 457, 468,
 473, 474, 475, 481, 485,
 486, 493, 494, 497, 499,
 507, 509.
 Karel de Kale, 424.
 Karel de Stoute, 166.
 Karel V, 24, 35, 178, 260,
 291, 435, 445, 456, 457,
 459, 460, 469, 471, 472,
 476, 477, 478.
 Karel IX, 420.
 Kawerau, Waldemar, 253.
 Kelchner, 426.
 Kempton, 478.
 Keulen, 96, 471, 472.
 Keulen, aartsbisshop Her-
 man van, 460, 467.
 Keulen, keurvorst van, 465.
 Kleberger, 89.
 Kleef, prins van, 427, 459.
 Kleef, keurvorst van, 465.
 Kling, 415, 416, 418.
 Knobloch, J., 287, 400.
 Knod, G. C., 274, 292, 354.
 Knox, John, 161, 424.
 Kobergen, 426.
 Königshoven, J. van, 253.
 Köpfel, Wolfgang, 274, 287,
 403.
 Kolde, Th., 452.
 Köllner, Ed., 451.
 Köstlin, 442, 447, 453.
 Kraus, Dr. Franz Xaver, 256,
 269.
 Krücke, 441.
 Krummacher, 476.
 Kuhn, F., 367.
 Kuntz, 216, 222, 229, 234,
 241, 333, 489, 494.

L.

Lacheret, 409.
 Lacisio, Paul, 357.
 Lafenestre, 11.
 La Ferrière, 420.
 Lalanne, L., 27, 191.
 Lambert d'Avignon, F., 96,
 293.
 Lambert, Denis, 182, 482.
 Lang, A., 53, 179, 276, 290,

373, 385, 390, 431, 435,
 437, 438, 446, 454.
 Langres, De, 208.
 Languet, Hubert, 35, 439.
 La Planche Cornillan, J., 34,
 42.
 Lasco, J. à, 423, 424, 444,
 452.
 Lausanne, 93, 96, 100, 127,
 139, 143, 156, 163, 201,
 210, 232, 244, 439, 493,
 495.
 Lavater, 139, 272.
 Le Bel, 342.
 Leclerc, 420.
 Le Comte, J., 169.
 Lecoulter, H, 1, 40, 77.
 Le Fèvre d'Étaples, 26, 117,
 134, 137, 211, 273, 293.
 Lefranc, 152, 381.
 Le Franc, Jeanne, 152.
 Lehr, E., 269, 356, 444.
 Leipzig, 422, 426, 435, 448.
 Leluis, 436.
 Lenient, 162, 174.
 Lenoir, 381.
 Lenz, Max, 473.
 Ieo X, 11, 87, 475.
 Le Plat, 470.
 Leroux, P., 440.
 Le Sueur, N., 400.
 Leutomiscl, 335.
 Leuven, 426.
 Le Vasseur, 381.
 Levade, 171.
 Levat, Aimé, 100.
 Levat, Claudine, 100.
 Levrier, Ami, 92, 486.
 Libertet, 155, 407.
 Libertijnen, 89, 204.
 Lichtenberg, Conrad, 266.
 Liestal, 133.
 Lindau, 478.
 Liseux, I., 426.
 Lithorius, S., 357.
 Lodewijk XII, 2, 26, 39, 69.
 Lodewijk de Vrome, 424.
 Logerie, De, 32.
 Lopin, G., 152.
 Loquet, J., 303.
 Lotharingen, 460.
 Lotharingen, Karel van, kar-
 dinaal, 452.
 Lotharingen, Frans van, her-
 tog v. Guise, 296.
 Louvat, R. le, 378.
 Louvois, 461.
 Loys, Ferrand, 165.
 Lucas, S., 81.
 Lucens, 139.
 Lullin, F., 498.

Lullin, J., 227, 495, 496.
 Lullin, P., 84.
 Luneburg, 464.
 Luther, 7, 24, 38, 48, 96,
 99, 135, 147, 190, 194,
 229, 253, 262, 274, 278,
 300, 317, 343, 353, 359,
 373, 401, 418, 419, 420,
 424, 426, 427, 428, 429,
 432, 433, 441 enz., 465,
 472.
 Luyard, Antonio, 13.
 Lyn, Tilman de, 269.
 Lyon, 43, 85, 106, 152, 221,
 417, 426, 493.

M.

Maagdenburg, 450.
 Madrid, 472.
 Magnin, 486.
 Magnus, Albertus, 252.
 Maigret, 119, 124.
 Maimbourg, 392.
 Mainz, 461, 462, 463, 467,
 475.
 Mainz, keurvorst van, 466.
 Maître-Jean, L., 220.
 Malherbe, 378.
 Malingre, 39, 411.
 Mallet, 84.
 Mamelukken, 89.
 Manard, J., 53.
 Mantua, 190.
 Marbach, 272, 281, 292, 300,
 307, 317, 358, 402, 444.
 Marboeuf, P., 306.
 Marburg, 442, 443, 453.
 Marcourt, 164, 483, 487, 488,
 489, 493, 499, 502, 503.
 Mare, B. de la, 182, 483, 502.
 Mare, H. de la, 236.
 Maria de Bloeddorstige, 444.
 Marot, Clément, 9, 28, 34,
 42, 152, 161, 393, 412,
 416—420.
 Martyr, P., 316, 337, 357,
 402, 437.
 Martyr V., 166.
 Martin, H., 62.
 Martinet, 78.
 Massario, 357.
 Masson, Papirius, 37, 154.
 Mathesius, 190.
 Mathis, *zie* Zell, M.
 Mati, Ernesto, 6.
 Maurus, 405.
 Maximiliaan II, 258, 356.
 Mayor, J., 161.
 Meaux, 132.
 Médicis, Catharina de, 420.

Médicis, Cosme de, 61.
 Megander, Gaspard, 97, 169,
 213, 219, 222, 229, 234,
 241, 405.
 Melanchthon, 96, 135, 161,
 179, 223, 285, 300, 318,
 341, 355, 366, 406, 427,
 428, 429, 431 enz., 443,
 447—451, 459, 462, 464
 enz., 509.
 Memmingen, 444, 478.
 Menot, 256.
 Merian, M., 423.
 Merle d'Aubigné, 1, 7, 34,
 40, 48, 74, 450.
 Merlin, 66, 373.
 Mesinger, J., 467.
 Metz, 96, 222.
 Meurisse, 295.
 Meyer, André, 190.
 Meyer, Sebastiaan, 229, 241.
 Meyer van Eck, J., 269.
 Michaud, 461.
 Michel-Angelo, 24.
 Michel, J., 376.
 Michelet, 420.
 Michod, J., 165.
 Mignet, 440.
 Milaan, 458.
 Mimard, J., 165, 179.
 Mirabeau, 146.
 Modena, 28.
 Moillard, 256.
 Mollio, J., 47.
 Monathon, 496.
 Monbouson, De, 165.
 Monnier, M., 413.
 Montalembert, 270.
 Montargis, 64.
 Montauban, 98.
 Montbéliard, 222.
 Montchenu, De, 227.
 Montejean, R. de, 362.
 Montfaucon, A. de, 168.
 Montfaucon, S. de, 96, 168.
 Monthuc, 320.
 Montmorency, 36, 362, 458.
 Montpellier, 170.
 Moraud, J., 238, 482, 483,
 487, 502.
 Morat, 139, 146, 166.
 Morata, Olympia, 24, 55, 270.
 Morato, 35.
 Morel, Fr., 60, 66—70.
 Morelet, 5, 458, 459.
 Morges, 100, 215, 501.
 Morin, 154.
 Morone, 460, 462, 464, 467,
 470, 472, 473.
 Moses, Reinhold, 459, 460,
 462, 463.

Mosheim, R. van, 359, 466.
 Moulin, Ch. du, 312.
 Moutarde, 154.
 Moutonier, A., 483.
 Moutonier, Jacquemette, 483.
 Moynardeau, 34.
 Mueg of Mieg, Daniël, 464.
 Muète, Guérin, 101, 104, 216.
 Mühlberg, 434, 459, 472.
 Mulhausen, 239, 457.
 Mullenheim, 265.
 Mulot, M., 378, 414.
 Münster, S., 212.
 Müntz, E., 29, 393.
 Münzer, 442.
 Muratori, 39, 44, 48.
 Murner, Th., 252, 259.
 Musculus, Wolfgang, 289, 478.
 Myconius, 222, 272, 296, 299,
 312, 508.

N.

Naef, Fr., 166.
 Naegli, J. F., 75, 126, 163,
 380.
 Napels, 458.
 Napoleone, Luigi, 15.
 Navarre, Margareta van, 26,
 37, 146, 211, 285, 483.
 Navarre, prins van, 452.
 Navière, P., 169.
 Naumburg, 450.
 Nederlanden, 458, 459.
 Neff, P., 48.
 Nérac, 65.
 Neuchâtel, 123, 137, 142, 145,
 151, 156, 200, 212, 245,
 375, 483, 504, 508, 509.
 Neuchâtel, Cl. de, heer van
 Vauxmarais, 140.
 Neurenberg, 166, 422, 423,
 426, 470, 478.
 Neuveville, 156, 221.
 Nicolaas V, 85.
 Nicopolis, 52.
 Niger, Theobaldus, *zie*
 Schwartz, Diebold.
 Nogaire, 121.
 Novellet, 482.
 Noyon, 3, 151.
 Nyon, 242, 502.

O.

Obernay, 252.
 Obrecht, 269.
 Ochino, 35, 47, 316.
 Oecolampadius, 134, 136, 147,
 186, 270, 274, 338, 360,
 442, 445, 447, 454, 462.

Olivetanus, 35, 54, 192.
 Olivier, Juste, 161.
 Ollon, 139, 144.
 Oloron, 19.
 Oostenrijk, 474, 478.
 Oporin, 245, 426, 463.
 Orbe, 100, 139, 158, 163,
 172, 321, 429.
 Orleans, 4.
 Orleans, Louis van, 145.
 Ormonts, 139.
 Orsière, P. d', 285.
 Orthez, 173.
 Ory, 60.
 Ostorrog, J. d', 285.
 Ott, K., 259.
 Oxford, 426.

P.

Paceus, Valentinus, *zie* Frid,
 Valentinj.
 Pactu, J., 208.
 Padua, 426.
 Paleario, Aonio, 47.
 Palestina, 411, 417, 419.
 Palingenio, Marzello, 35, 38.
 Palissy, 416.
 Palts, keurvorst van de, 448,
 462, 464, 465.
 Pantalem, 121.
 Pappenheim, 464.
 Pappus, 286.
 Parent, N., 272, 312, 343,
 379.
 Pariat, G., 179.
 Parijs, 106, 152, 210, 420,
 426, 429.
 Parma, Margaretha van, 472.
 Parthenay, Anne de, 31.
 Parthenay, Renée de, 31.
 Pascal, 477.
 Passau, 466.
 Paste, Gl., 99.
 Pastor, Ludwig, 457, 460,
 467, 468, 471, 473.
 Paulus III, 38, 220, 449,
 457, 460, 470.
 Paulus, Nicolaus, 276.
 Pavia, 96.
 Payerne, 95, 98, 108, 123,
 163, 429.
 Pécolat, J., 90.
 Pelletario, 62.
 Pellicanus, 227, 272.
 Peney, 123, 127.
 Peregrinus, Antonius, 273.
 Péricaud, 154.
 Perrin, A., 99, 101, 119, 208,
 371, 496, 503.
 Perissin, 65.
 Perrochel, Fr., 306.
 Perrot, Olivier, 490.
 Perrucel, 444.
 Pertemps, 489, 496, 500.
 Petit, J., 371.
 Petra, De, 486.
 Petrolus, 334.
 Pezel, 447, 448, 473.
 Pfarrer, Mathis, 464.
 Pfefferkorn, 461.
 Pflug, Julius, 472, 478.
 Philippe, André, 497.
 Philippe, Jean, 204, 208, 227,
 497, 498, 499.
 Philips II, 52, 460.
 Philips, landgraaf, 453.
 Philipson, J., of Philippi,
zie Sleidanus.
 Piaget, A., 140, 143.
 Piard, don E., 99.
 Pic de Mirandolle, 352.
 Pichon, Eynard, 378, 485.
 Piemont, 78, 98.
 Pierrefleur, 159, 172, 322.
 Pierson, Allard, 197.
 Pighius, A., 431, 449.
 Pignerol, 76, 87.
 Pignet, 344, 368.
 Pinet, Du, 487, 488.
 Pison, Jeanne, 286.
 Pistorius, 472, 473.
 Piton, Fr., 252, 255.
 Pius IV, 419.
 Place, P. de la, 326.
 Plaisance, 76.
 Planck, 454.
 Planitz, G. de, 459.
 Plantin, J. B., 164, 169, 173.
 Platter, Thomas, 357, 426.
 Poggio, 471.
 Pohlig, 469.
 Poirier, J., 34.
 Poissy, 337, 452.
 Poitiers, Diana van, 420.
 Polier de St-Germain, 175.
 Polen, 426, 444.
 Pomeranus, 148.
 Pons, A. de, graaf van Ma-
 renne, 31.
 Pons, mevr. De, 50.
 Porral, A., 75, 116, 124, 204,
 208, 385, 489, 502.
 Portugal, 470.
 Possevins, 190.
 Poullain, V., 297, 298, 385,
 404, 423, 424.
 Pourcellet, H., 143.
 Pourralis, Ami, 99.
 Praag, 97.
 Prat, A. du, 154.
 Prevost, G., 58.

Prinsen, T., 401.
 Probst, J., 442.
 Psychopannychia, 4, 156.
 Purry, P., 141.

Q.

Quest, F. von, 463.
 Quedlinbourg, 460.
 Quercetanus, *zie* Quesnoy.
 Quesnoy, Eustachius du, 439.

R.

Rabastens, 417.
 Rabaut, P., 171.
 Rabelais, 35, 60, 153, 253.
 Rabus, 402, 444.
 Rabutin, De, 461.
 Raemond, Florimond de, 21,
 121, 293, 309, 326, 410,
 412, 420.
 Ramel, 371.
 Ramus, 285.
 Ranke, 422.
 Rathgeber, 262, 281, 313.
 Ratisbonne, 237, 423, 428.
 Regensburg, 451, 455, 459,
 467, 468, 469, 470, 472,
 473, 474, 505, 508.
 Reinhard, 251.
 Renault, 507.
 Rescius, Rudiger, 284.
 Reuchlin, 262, 461.
 Reuss, Rudolphe, 248, 251,
 253, 258, 279, 294, 298,
 301, 309, 400.
 Reviliad, 87, 98.
 Rheintal, 187.
 Rhenanus, Beatus, 280.
 Ribit, Jean, 169.
 Ricaud, 417.
 Riccio, B., 35.
 Richardet, 204, 227, 499.
 Richebourg, 347.
 Richebourg, heer van, 347.
 Richebourg, Ch. de, 378, 383.
 Richebourg, L. de, 347, 378,
 383.
 Richelieu, 459.
 Richardot, Fr., 49, 54.
 Ricoa, 172.
 Rietschell, 419.
 Richel, W., 287, 375.
 Rilliet, Albert, 1, 6, 45, 74,
 78, 98, 183, 190, 193, 197,
 235, 406.
 Riquetti, Cl., 146.
 Riquetti, H., 146.
 Ritter, Erasmus, 229, 241,
 490.
 Rive, 83, 301, 211, 483.

- Rivery, 415.
 Robert, Simon, 273.
 Rodocanachi, 9, 24, 36, 40,
 46, 49, 58, 62, 68.
 Roget, A., 88, 93, 97, 112,
 122, 125, 128, 172, 183,
 198, 203, 207, 225, 240,
 243, 371, 478, 484, 485,
 486, 492, 494, 495, 497,
 499, 505.
 Röhrich, 258, 270, 274, 300,
 340, 359.
 Rolle, 126.
 Roma, J. de, 152.
 Romain, M., 160, 161.
 Rome, 81, 419, 458.
 Ronçoit, mevr. De, 142.
 Roset, Cl., 99, 109, 122, 124,
 204, 205, 227, 243, 493,
 497, 500, 506.
 Rouillé, J., 73.
 Rousseau, J. J., 172, 417.
 Roussel, G., 15, 19, 48, 137,
 273, 285, 399.
 Rovère, De la, 85.
 Roye, El. de, 70, 308.
 Ruble, baron de, 71.
 Ruchat, 96, 134, 177, 389.
 Ruinart, Dom, 269.
 Rye, L. de, 106.
- S.**
- Sachs, Hans, 259.
 Sacy, De, 440.
 Sadolet, 7, 182, 348, 357,
 359, 431, 447, 470, 493,
 494, 500.
 Saksen, 427, 460.
 Saksen, hertog van, 423.
 Saksen, George van, 427.
 Saksen, Maurits van, 434,
 435, 447, 450, 459, 462,
 464, 471.
 Salaz, 497.
 Sales, Fr. de, 337.
 Salomon, Cl., 122, 486.
 Salomon, E., 356.
 Saluces, 74.
 Salzmann, 286.
 Samosate, P. van, 200.
 Sanctius, Bernardus, 466.
 Sapidus, 334, 355.
 Sarrau, Graaf H. van, 449.
 Saunier, 146, 183, 199, 429,
 485, 487, 488, 489.
 Savoye, 75.
 Savoye, Amadeus VIII van,
 83, 92, 165.
 Savoye, Blanche van, 87.
 Savoye, Karel III, hertog van,
 87, 88.
 Savoye, Frans van, 86, 87.
 Savoye, Jan van, 87, 92.
 Savoye, Jan Lodewijk van, 85.
 Savoye, Philips van, 87.
 Savoye, Pieter van, 85.
 Savoye, Jolanda van, 166.
 Savoye, Claudius van, 122,
 200, 215.
 Savonarola, Fra Jérôme, 12, 23.
 Sayons, 162.
 Scaliger, 434.
 Schaff, 352, 431, 440.
 Schaffhausen, 239.
 Schallengius, 452.
 Scheibe, Max, 197.
 Schelscher, W., 6.
 Schenk, 440.
 Schenkfeld, 430.
 Schickler, F. von, 306.
 Schlestadt, 137.
 Schmidt, C., 251, 258, 284,
 316, 318, 375, 423, 435,
 459, 471.
 Schneegans, 267.
 Schotland, 161.
 Schott, J., 280, 287.
 Schott, O., 280.
 Schott, P., 256, 266, 280.
 Schuler, G., 466.
 Schuré, 421.
 Schutz, Catharina, 270.
 Schwartz, Diebold, 301, 401,
 404.
 Schwebel, Jan, 355.
 Schweinfurt, 55.
 Schwenckfeld, 272, 340, 444.
 Schwerin, 460.
 Secerius, *zie* Setzer.
 Sequin, 169.
 Senarclens, Claude de, 449.
 Senebier, 80.
 Sens, 210.
 Sept, Michel, 204, 236, 499.
 Seres, Cl., 208.
 Serrières, 141.
 Servet, Michel, 59, 154, 200,
 215, 223, 315, 354, 390,
 437, 461.
 Setzer, 461, 462.
 Seyboth, 252, 255, 264, 273,
 275, 356.
 Seyssel, Ch. de, 86.
 Sickingen, 275.
 Sienna, 47.
 Silbereisen, E., 275.
 Sinapi, gebrs., 35.
 Sinapius, 53.
 Sixtus IV, 85.
 Sleidanus, 283, 301, 313,
 423, 437, 456, 457, 459,
 460, 466, 470, 473, 478.
 Smend, 266, 401, 402.
 Socin, 436.
 Soldau, 464.
 Soleure, 220.
 Sonet, 99.
 Sonnier, 99, 128.
 Sordet, 92.
 Sorel, J., 378.
 Soubise, De, 162.
 Soubise, mevr. De, 6, 31,
 36.
 Souhaitty, 417.
 Spanje, 426, 458, 462.
 Spiers, 463, 476.
 Spira, 56.
 Stähelin, R., 3, 273, 289,
 330, 380, 387, 431, 434,
 446, 447.
 Stammler, J., 167.
 St.-Bernard, 77, 82.
 St.-Blaise, 144.
 St.-Marie-aux-Mines, 306.
 St.-Gallen, 187, 239.
 St.-Julien, 95, 126.
 St.-Rémi, 77.
 St.-Victor, 495.
 Steiff, 461.
 Steiner, *zie* Lithorius.
 Stoines, M., 447.
 Stordeur, Jean, 201, 340,
 380.
 Stordeur, Judith, 385.
 Stoughton, 10, 24.
 Straatsburg, 137, 151, 180,
 223, 244 enz., 426, 427,
 428, 430, 436, 444, 445,
 446, 457, 459, 462, 464,
 466, 470, 471, 474, 476,
 478, 481, 483, 489, 494,
 503, 504, 505, 507, 508,
 509, 510.
 Stricker, 248, 287, 289, 309,
 330, 354, 374.
 Strochlin, 211, 288, 400.
 Stuart, Maria, 65.
 Sturm, Jacob, 262, 279, 301,
 311, 354, 355, 375, 453,
 458, 464, 466, 469.
 Sturm, Jan, 283, 299, 301,
 308, 313, 334, 355, 375,
 387, 423, 427, 428, 446,
 462, 464.
 Sturm, Martin, 280.
 Sturmeck, Von, 279.
 Stuttgart, 444.
 Subila, Ch., 164, 177.
 Sulzer, 449, 490.
 Sylvius, *zie* Bois, R. du.

T.

Tagant, 165.
 Taillis, *zie* Talaris.
 Talaris, 246.
 Tandi, Jean, 179.
 Tarbes, 417.
 Tarnon, 498.
 Tasso, Bernardo, 34.
 Tasso, Torquato, 34.
 Tauler, 250, 258, 262.
 Ternier, 232, 235, 483, 495.
 Teschius, Petrus, 385.
 Tetzel, 262, 274, 463.
 Textor, 388, 389.
 Theodorus, Vitus, 224.
 Thevenon, 110.
 Thier, 127.
 Thonon, 182, 200, 321.
 Thorens, De, 110.
 Thou, J. A. de, 314.
 Thurgau, 187.
 Tillet, Louis du, 6, 42, 45,
 81, 151, 154, 156, 243,
 247, 276, 322, 336, 374,
 481.
 Tilly, De, 281.
 Tiraboschii, 45.
 Tisi, Benvenuto, 11.
 Tissier, *zie* Textor.
 Titiaan, 23, 47.
 Toggenburg, 187.
 Tolminius, 273.
 Tordeur, Jean, 201.
 Tornes, J. de, 420.
 Tornier, 206.
 Tortorel, 65.
 Toulouse, 417.
 Tournon, De, 220.
 Toussain, P., 50, 222, 304,
 414.
 Trechsel, 200.
 Trehern, B., 228.
 Tremellius, Emmanuel, 357.
 Trente, Concilie van, 52, 420,
 472, 447.
 Trier, 162.
 Trolliet, 436.
 Tübingen, 53, 461, 469.
 Turijn, 75.
 Turtaz, Elisabeth, 172, 322.
 Twinger, 273.

U.

Uilenspiegel, Tijl, 252.
 Ulm, 444, 466, 469, 478.
 Urbain, hertog van, 28.
 Urselin, 142.
 Ursinus, 137, 448.
 Utenhove, 423.

V.

Vadianus, 45, 215, 430.
 Valangin, 123, 141, 145.
 Valdes, J., 316.
 Valdez, Juan, 47.
 Valencia, 162.
 Valier, 170.
 Valois, Marguerite van, 457,
 458.
 Vandel, Hugo, 478, 497.
 Vandel, Pierre, 99.
 Vandel, Robert, 93, 99.
 Vandel, Thomas, 112.
 Vannod, Th., 164.
 Varennes, 417.
 Varillas, 7, 30.
 Varney, 82.
 Varrot, M., 115.
 Vassy, 67.
 Vatable, Fr., 412.
 Vandan, L. de, 76.
 Vauxmarais, *zie* Neuchâtel,
 Cl. de.
 Vax, Antonia, 115.
 Vedeste, 137, 273.
 Veigy, 55.
 Veil, 284, 356.
 Veltwijck, Gerhard, 467.
 Venetië, 12, 43, 457, 490.
 Verdeil, 159, 179.
 Verey, De, 123, 211, 228.
 Verger, Eligius du, 153.
 Verger, mevr. Du, 379.
 Vergerio, 7.
 Vergy, A. de, 106.
 Vergy, G. de, 142.
 Vermigli, 35.
 Vetter, Paul, 457, 459, 470,
 472, 473, 475.
 Veuillot, 440.
 Vevey, 138.
 Vico, markies de, 63.
 Vieilles, 411.
 Vienne, 109.
 Viénot, 403.
 Villemadon, 412.
 Villemain, 412.
 Villeneuve, 146.
 Vincent, A., 415, 420.
 Vincent, 171.
 Viollet-le-Duc, 167, 256.
 Vingle, J. de, 411.
 Viret, Willem, 160.
 Viret, Marie, 173.
 Viret, Martha, 173.
 Viret, Pierre, 102, 108, 117,
 148, 155, 158, 161, 169,
 173, 212, 242, 246, 295,
 311, 321, 329, 341, 371,

386, 445, 449, 471, 475,
 483, 502, 504, 506, 507.
 Vlaanderen, 439.
 Voemel, 284.
 Vogelsberg, 362.
 Voltaire, 392.
 Volz, Paul, 340.
 Voulte, 19.
 Vuillermet, 165, 167, 174.
 Vuilleumier, 170.
 Vulliëmin, 91, 94, 143.

W.

Waadttland, 5, 75, 94, 126,
 139, 174, 186, 489, 495.
 Walderdorff, Hugo von, 469.
 Watteville, J. J. de, 145.
 Watteville, N. de, 172, 239.
 Weber, 411.
 Weckel, 426.
 Wederdoopers, 201, 203, 216.
 Weenen, 154, 426.
 Weimar, 447, 451.
 Weiss, N., 393.
 Wenceslas, 334.
 Werly, 98, 105.
 Wezel, 438.
 Westphal, 318, 331, 438, 446.
 Wette, De, 367, 432, 442,
 451.
 Whittingham, 436.
 Wigand, M., 286.
 Wildermuth, 123.
 Wimpeling, 260, 275, 356.
 Winckelmann, 272, 279, 288,
 426, 427, 428, 461, 463,
 466, 469.
 Wiskemann, 426.
 Wittenberg, 97, 180, 224,
 426, 439, 443, 447, 448,
 449, 453, 466, 507.
 Witte-Vrouwenkerk, 424.
 Witz, *zie* Sapidus.
 Wolff, 424.
 Wolfhard, Bonifacius, 134.
 Wolfhardt, 400.
 Wolfshheim, 310.
 Wolmar, Melchior, 153, 169.
 Wolph, 452.
 Worms, 423, 428, 438, 439,
 451, 457, 463, 464, 466,
 467, 468, 472, 504, 505.

Y.

Yverdon, 156, 163.

Z.

Zahn, 441.
 Zanchius, 303, 308, 317, 357.

Zanetto, <i>zie</i> Jehannet.	Zoeppfel, 284.	Zwick, J., 200, 215, 358, 411.
Zanker, 134.	Zollern, Frederik van, 259.	Zwitzerland, 4, 82, 85, 186,
Zébédée, André, 170.	Zorn, 465.	240, 430, 482, 509.
Zebedeus, 429, 445, 487, 503.	Zulegerus, 306, 408.	Zwilling, C., 355.
Zell, Catharina, 444.	Zürich, 96, 97, 133, 170,	Zwingli, 94, 96, 97, 135,
Zell, Mattheus, 260, 269, 274,	186, 214, 223, 234, 239,	148, 229, 253, 263, 274,
291, 293, 301, 327, 355,	426, 430, 442, 444, 500,	291, 317, 359, 363, 402,
401.	506.	429, 430, 439, 442, 443,
Zenon, 436.	Zurkinden, N., 322, 495.	445, 447, 450, 450, 453,
Zesschwitz, G. von, 190.	Zweden, 426, 459.	454, 458, 459.

INHOUD.

Eerste Boek.

CALVIJN IN ITALIË.

HOOFDSTUK I. — Ferrara.

- I. Het bericht van Beza, pag. 1. — II. Duur van het verblijf. Datum van vertrek en van terugkeer, pag. 3. — III. Over de Alpen, pag. 6. — IV. Ferrara in de XVI^{de} eeuw. Intocht van Renée. De paleizen. De Piazza. Het paleis van justitie. Calvijn's kamer, pag. 8. — V. Brief aan Duchemin, pag. 15. — VI. Brief aan Roussel, pag. 19. — VII. Het kasteel van Ferrara, pag. 22.

HOOFDSTUK II. — Renée van Frankrijk en haar hof.

- I. Renée van Frankrijk, pag. 26. — II. De teekeningen in haar getijdenboek, pag. 28. — III. Hercules van Este, pag. 30. — IV. Het hof van Renée, pag. 31. — V. Hare gevoelens als Française, pag. 35. — VI. Godsdienstige denkwijze, pag. 37. — VII. Openbaarmaking van gevoelens van Jehannet, pag. 41. — VIII. Het onderzoek, pag. 42. — IX. De ontkoming, pag. 44. — X. Calvijn en Renée, pag. 46. — XI. De aalmoezenier, pag. 49. — XII. Francisca, pag. 52. — XIII. Treurig einde, pag. 55.

HOOFDSTUK III. — Calvijn de geestelijke leidsman van Renée.

- I. Renée te Ferrara tot haar terugkeer naar Frankrijk, pag. 58. — II. Montargis, pag. 65. — III. De Godsdienstoorlogen, pag. 67. — IV. De kerkelijke tucht, pag. 69. — V. De moord op den hertog de Guise, pag. 70.

HOOFDSTUK IV. — Calvijn en het dal van Aosta.

- I. De feiten, pag. 75. — II. De legende, pag. 76. — III. De overlevering, pag. 78. — IV. Het Kruis van Aosta, pag. 79.
-

Tweede Boek.

VOORBEREIDING DER REFORMATIE TE GENÈVE.

HOOFDSTUK I. — Tot de eerste openbare prediking van het Evangelie.

- I. Staatskundige organisatie van Genève, pag. 84. — II. De bisschoppen, pag. 84. — III. De patriotten: Philibert Berthelier en Bezanson Hugues, pag. 88. — IV. Terechthouding van

Berthelier, pag. 89. — V. Bondgenootschap met Bern, pag. 91. — VI. Bevrijding van Genève, pag. 93. — VII. Begin der reformatie, pag. 95. — VIII. Komst van Farel, pag. 97. — IX. Froment au Molard, pag. 100. — X. Tumult op den 28sten Maart en beslissing van 30 Maart 1553, pag. 101. — XI. De zaak van den kanunnik Werly, pag. 104. — XII. Guy Furbity, pag. 106. — XIII. Eerste Gereformeerde doop, huwelijksbevestiging en begrafenissen, pag. 110. — XIV. Het vrije Evangelie, pag. 111.

HOOFDSTUK II. — Tot de komst van Calvijn.

- I. Priesterhuwelijk, pag. 113. — II. Clericaal anti-patriotisme, pag. 114. — III. Vergiftiging van Viret, pag. 115. — IV. Dispuut van Rive, pag. 117. — V. Beeldenstorm, pag. 118. — VI. Afschaffing van de mis, pag. 119. — VII. Ondermijning der Roomsche kerk, pag. 120. — VIII. De zinspreuk van Genève, pag. 122. — IX. De ellende van het jaar 1535, pag. 123. — X. De staatkunde van Bern, pag. 124. — XI. De bevrijding, pag. 126. — XII. Het altijddurend verdrag, pag. 127. — XIII. Triumf der reformatie, pag. 128. — XIV. Moeilijkheid van den toestand, pag. 129.

HOOFDSTUK III. — Farel, evangelist van Fransch-Zwitserland.

- I. Evangelisatie in Frankrijk, pag. 131. — II. Dispuut van Basel, pag. 133. — III. Montbéliard: 1. De Sommaire, pag. 134. 2. De aflaatkramer, pag. 126. — IV. De schoolmeester Ursinus en de bedelmonnik, pag. 137. — V. Bern en Fransch-Zwitserland, pag. 139. — VI. De strijd, pag. 141. — VII. Neuchâtel, pag. 145. — VIII. Zachtheid, bescheidenheid, gevoeligheid, mildheid, pag. 146. — IX. De redenaar, pag. 149.

HOOFDSTUK IV. — De eerste stappen van Calvijn en Viret.

EERSTE GEDEELTE: *Komst van Calvijn te Genève.*

- I. Verblijf in Frankrijk, pag. 151. — II. Lyon, pag. 153. — III. De bezwering van Farel, pag. 155. — IV. Vestiging van Calvijn te Genève, pag. 156.

TWEDE GEDEELTE: *Viret.*

- I. Orbe, pag. 158. — II. Viret, pag. 160. — III. Lausanne in de zestiende eeuw: 1. De De-Bourgstraat, pag. 164. 2. Op den toren, pag. 165. 3. De hoofdkerk, pag. 165. 4. Het bisschoppelijk paleis, pag. 168. 5. Het Saint-Maire-kasteel, pag. 168. 6. Het kasteel van Menthon en de Academie, pag. 169. 7. Het hospitaal, pag. 171. 8. Het huis van Viret, pag. 171. 9. De Madeleine, pag. 173. 10. Het stadhuis, pag. 174. 11. Sint-Franciscus, pag. 175.

DERDE GEDEELTE: *Het dispuut.*

- I. Het dispuut te Lausanne, pag. 177. — II. Calvijn te Bern, pag. 180.

HOOFDSTUK V. — De Artikelen, de Catechismus en de Geloofsbelijdenis.

EERSTE GEDEELTE: *De Artikelen van 1537.*

- I. De tekst, die den Raad aangeboden werd, pag. 182. — II. Wat niet van Calvijn in deze Artikelen is, pag. 185. — III. Wat daarin van Calvijn is, pag. 187.

TWEDE GEDEELTE: *De Catechismus.*

- I. De Catechismus en de Reformatie, pag. 189. — II. De Fransche Catechismus van 1537, pag. 190. — III. Analyse en karakter van den Catechismus, pag. 192.

DERDE GEDEELTE: *De Geloofsbelijdenis.*

- I. Beginsel der Confessie, pag. 196. — II. Het individualisme op Godsdienstig terrein, pag. 198. — III. Het scheppend beginsel, pag. 199. — IV. De eerste strijd over de

leer: Cl. d'Aliod, de wederdoopers, pag. 200. — V. De partij der Libertijnen vóór Calvijn, pag. 203. — VI. Onderteekening van de Geloofsbelijdenis, pag. 205. — VII. De Algemeene Raad van 25 November 1537 en de crisis in de regeering, pag. 207.

HOOFDSTUK VI. — Caroli.

I. Van Parijs naar Lausanne: 1. In Frankrijk, pag. 210. 2. Te Genève, pag. 211. 3. Te Bazel, pag. 212. 4. Te Neuchâtel en Lausanne, pag. 212. — II. Samenspraak te Lausanne, pag. 212. — III. Samenspraak te Bern, pag. 213. — IV. Synode van Lausanne, pag. 214. — V. Synode van Bern, pag. 219. — VI. Viermaal veranderd, pag. 220. — VII. Caroli en Servet, pag. 222.

HOOFDSTUK VII. — De verbanning.

I. De vrijheid van de leer, pag. 225. — II. De vrijheid van den kansel, pag. 227. — III. Bern en het karakter van Calvijn, pag. 229. — IV. De overeenstemming in den eeredienst, pag. 231. — V. Synode van Lausanne, pag. 233. — VI. De slag gevallen, pag. 235. — VII. Calvijn en Farel te Bern, pag. 238. — VIII. Synode van Zurich, pag. 239. — IX. Kuntz en de eindbeslissing, pag. 241. — X. Critiek op Calvijn, pag. 243.

Derde Boek.

TE STRAATSBURG.

HOOFDSTUK I. — Straatsburg.

EERSTE GEDEELTE: *Straatsburg en de Fransche kerk.*

I. Aankomst te Bazel, pag. 245. — II. De pest, pag. 246. — III. Aanzoeken en drang, pag. 247.

TWEDE GEDEELTE: *Straatsburg in de Middeleeuwen.*

I. De grafsteen van Tauler, pag. 250. — II. De kerk der Dominicanen, pag. 251. — III. Het klooster der Franciscanen en Thomas Murner, pag. 252. — IV. Goudsmidstraat. Kammerzell, pag. 253. — V. De hoofdkerk, pag. 255. — VI. De preekstoel van Geiler van Kayersberg, pag. 256. — VII. De kamer der kleermakers. De Broederstraat. De Speenvarkensmarkt. Het Corbeau-hotel. De St.-Thomaskade. De Bain aux plantes. De kleding in de XVI^{de} eeuw, pag. 259. — VIII. Brant en Wimpheling, reformatoren tegen wil en dank, pag. 262.

DERDE GEDEELTE: *Straatsburg en de Reformatie.*

I. St. Pierre-le-Jeune, pag. 264. — II. De kapel St. Jan, pag. 265. — III. Kerk en kapittel St. Thomas, pag. 266. — IV. Matthias Zell en Catharina Schutz, pag. 269. — V. Capito, pag. 273. — VI. Bucer, pag. 275. — VII. Hédion, pag. 278. — VIII. Jacob Sturm, pag. 279. — IX. Jan Sturm, pag. 284. — X. Eene wandeling, pag. 286.

VIERDE GEDEELTE: *De Fransche kerk van Straatsburg.*

I. Hare stichting, pag. 293. — II. Pierre Brully, pag. 295. — III. Valérand Poullain, pag. 298. — IV. Jean Garnier en Jean Marbach, pag. 299. — V. Jean Loquet en Pierre Bouquin, pag. 303. — VI. Pierre Alexandre, pag. 303. — VII. Holbrac,

pag. 306. — VIII. Afbreking der Fransche kerk, pag. 308. — IX. Verstrooing der gemeente, pag. 309. — X. Herstel van den Gereformeerden eeredienst, pag. 309.

HOOFDSTUK II. — Predikant en Hoogleeraar.

EERSTE GEDEELTE: *De vrienden van Calvijn te Straatsburg.*

- I. Jacob Sturm, pag. 311. — II. Jan Sturm, pag. 312. — III. Sleidanus, pag. 313. — IV. Petrus Martyr en Zanchius, pag. 316. — V. Hotman, pag. 318.

TWEDE GEDEELTE: *Incidenten.*

- I. Dood van Coraud, pag. 321. — II. Breuk met Du Tillet, pag. 322. — III. Betrekking tot Caroli, pag. 326. — IV. Calvijn's gebrek, pag. 330. — V. Bezoek der Boheemsche broeders, pag. 334.

DERDE GEDEELTE: *Calvijn als predikant.*

- I. Opvatting van het pastoraat, pag. 336. — II. Prediking en evangelisatie, pag. 339. — III. De tucht, het onderzoek, pag. 340. — IV. Strengheid en gematigdheid, pag. 342. — V. Ruimheid van hart, pag. 344. — VI. Zorg voor de zielen, pag. 346. — VII. Verweer tegen Sadolet, pag. 348.

VIERDE GEDEELTE: *Onderwijs en werken.*

- I. De school, pag. 354. — II. Het college St. Guillaume, pag. 356. — III. Het ideaal van de Sturms, pag. 357. — IV. Calvijn's professoraat, pag. 358. — Commentaar op de Romeinen, pag. 359. — VI. Tractaat over het Avondmaal, pag. 360. — VII. De graaf van Fürstenberg en zijne gedenkschriften, pag. 361.

HOOFDSTUK III. — In den huiselijken kring.

EERSTE GEDEELTE: *Calvijn en het huwelijk.*

- I. Heiligheid van het huwelijk, pag. 364. — Liefde, pag. 365. — III. Een groote dienst aan het Protestantisme bewezen, pag. 365. — IV. Tweede huwelijken der predikanten, pag. 368. — V. Calvijn verloofd, pag. 369. — VI. Calvijn en de verloving van Viret, pag. 371. — VII. Besluit, pag. 373.

TWEDE GEDEELTE: *Calvijn's huwelijk.*

- I. Waardig gedragen armoede, pag. 374. — II. „Ineptire liceat”, pag. 376. — III. De pensionaires en het klein Seminarie, pag. 377. — IV. Tijd en viering van het huwelijk, pag. 380. — V. De familie van Idelette. Hare schoonheid, pag. 381. — VI. Wittebroodsweken, pag. 381.

DERDE GEDEELTE: *Idelette en Calvijn.*

- I. De pest. Rouw. Vertroosting, pag. 383. — II. Idelette te Genève, pag. 384. — III. Idelette's kinderen, pag. 385. — IV. Eene geboorte en een dood, pag. 386. — V. Hoeveel kinderen kreeg Calvijn? pag. 387. — VI. Ziekte van Idelette, pag. 388. — VII. Calvijn bij het sterfbed zijner vrouw, pag. 389. — VIII. Gevoeligheid en zielskracht. Besluit, pag. 391.

HOOFDSTUK IV. — De liturgie.

EERSTE GEDEELTE: *De kunst en het Calvinisme.*

- I. Is er in het Calvinisme plaats voor de kunst? pag. 392. — II. Oorsprong der kunst volgens Calvijn, pag. 393. — III. De kunst eene gave Gods, pag. 394. — IV. De

kunst der welsprekendheid, pag. 395. — V. De schilderkunst, pag. 396. — VI. De muziek, pag. 397.

TWEDE GEDEELTE: *De liturgie van Calvijn.*

- I. Duitsche en Fransche eeredienst te Straatsburg, pag. 399. — II. Oorsprong der liturgie: Schwarz, pag. 401. 1. Belijdenis van zonden, pag. 403. 2. Absolutie, pag. 404. 3. Slotgebed, pag. 404. 4. Formulier voor het huwelijk, pag. 404. — III. Geneefsche liturgie, pag. 405. — IV. Het beginsel om zich naar anderen te schikken, pag. 406. — V. Het zich schikken naar de Lutherschen, pag. 406. — VI. Het zich schikken naar de Genève's, pag. 407. — VII. De ware Calvinistische eeredienst, pag. 408.

DERDE GEDEELTE: *Calvijn en de Psalmbundel.*

- I. De gewijde muziek vóór Calvijn, pag. 410. — II. Calvijn en de Psalmen, pag. 411. — III. De woorden der Psalmen: Marot, Calvijn, pag. 412. — IV. De muziek der Psalmen: Franc, Bourgeois, Davantès, pag. 414. — V. Vierstemmig zingen, pag. 417. — VI. Orgels, pag. 419. — VII. De muziek en de Calvinistische reformatie, pag. 420.

Vierde Boek.

IN DUITSCHLAND.

HOOFDSTUK I. — De Conferentie te Frankfort.

- I. De conferentie, pag. 422. — II. Frankfort in de XVI^{de} eeuw. De oude stad. De kermis. De boekhandel. De Römer, pag. 423. — III. Calvijn te Frankfort, pag. 427. — IV. Calvijn en Melanchthon, pag. 428. — V. Betrekkingen na de samenspraak, pag. 428. — VI. Na Frankfort. Calvijn verdedigt Melanchthon, Bucer en de Duitschers, pag. 428.

HOOFDSTUK II. — Calvijn en Melanchthon.

- I. Verschil van gevoelen, pag. 431. — II. Openhartigheid van Calvijn, pag. 432. — III. Aanbeveling der Loci, pag. 433. — IV. Het Interim. Scherpe maar vriendschappelijke verwijten, pag. 434. — V. Streven naar een vergelijk, pag. 435. — VI. Pogingen om Melanchthon te bewegen zich openlijk uit te spreken, pag. 436. — VII. Geduld, pogingen, teleurstellingen; hoop tegen hoop, pag. 438. — VIII. Laatste brief van Calvijn, pag. 439. — IX. De legende, pag. 440.

HOOFDSTUK III. — Calvijn en Luther.

- I. Luther en Zwingli; de Ultra-Lutherschen en de Zurichers, pag. 441. — II. Calvijn en Zwingli, pag. 445. — III. Luther en Calvijn vóór Straatsburg, pag. 445. — IV. Luther en Calvijn na Straatsburg, pag. 446. — V. Calvijn en de Augsburgsche Confessie, pag. 450. — VI. De drie verontschuldigen voor Luther, pag. 452. — VII. Calvijn, de vereeniging der Protestanten en het lot van Europa, pag. 453.

HOOFDSTUK IV. — De drie colloquia.

- I. De colloquia. 1. Vrijheid van discussie, pag. 455. 2. De paus en het gebruiken van geweld, pag. 456. 3. Calvijn's antwoord op den raad van Paulus III, pag. 456. 4. Bemoeienis

met de religie, pag. 457. 5. De Fransch-Duitsche bond, pag. 458. — II. Het colloquium van Hagenau 1. Hagenau in de XVIde eeuw, pag. 460. 2. Vergaderingen, pag. 462. — III. Het colloquium van Worms. 1. Worms in de XVIde eeuw, pag. 463. 2. Preliminair en uitstel, pag. 464. 3. Incidenten, pag. 466. 4. Tegenwerking, pag. 466. 5. Het colloquium, pag. 467. 6. De Roomsche legende, pag. 468. — IV. Het colloquium te Regensburg. 1. Regensburg in de XVIde eeuw, pag. 468. 2. Preliminair en uitstel, pag. 469. 3. Contarini, pag. 469. 4. De Roomschen, pag. 471. 5. De deelnemers, pag. 471. 6. Mislukking, pag. 473. 7. Vertrek van Calvijn, pag. 474.

HOOFDSTUK V. — Calvijn en het verloop der Duitsche Reformatie.

I. De *Supplex exhortatio*. 1. De eenheid van het Calvinistisch systeem, pag. 476. 2. Geloof des harten, pag. 477. 3. De blaffende hond, pag. 477. — II. Het *Interim adultero-germanum*. I. Het Interim, pag. 477. 2. De rechtvaardigmaking door het geloof, pag. 478. 3. Opwekking tot het martelaarschap, pag. 479.

Vijfde Boek.

CALVIJN'S TERUGKEER NAAR GENÈVE.

HOOFDSTUK I. — De revolutie te Genève en de Guillermins.

I. Brief aan Bullinger, pag. 481. — II. De Guillermins, pag. 483. — III. Brief van 1 October, pag. 484. — IV. Verstrooijing der kerk, pag. 484. — V. Avondmaal met onwettige predikanten? pag. 487. — VI. De crisis, pag. 488. — VII. De verzoening van 12 Maart, pag. 489. — VIII. Brief van 25 Juni, pag. 490.

HOOFDSTUK II. — De Articulanten en de Contra-Revolutie.

I. Het geloofd bedreigd, pag. 492. 1. Roomsche reactie, pag. 492. 2. Brief van Sadolet, pag. 493. 3. Calvijn's antwoord, pag. 493. — II. De onafhankelijkheid bedreigd, pag. 494. 1. Betrekking tusschen Bern en Genève, pag. 494. 2. De artikelen van 1539, pag. 495. 3. Veroordeeling der Articulanten, pag. 496. 4. Terechthouding van Philippe, pag. 497. 5. Het „kennelijk” oordeel Gods, pag. 499. 6. De anarchie, pag. 499.

HOOFDSTUK III. — Calvijn's terugroeping. Besluit.

I. Uiteendrijving der kerk en eerste stappen bij Calvijn, pag. 501. — II. Antwoord van Calvijn, pag. 503. — III. De officieele roepstem, pag. 504. — IV. Calvijn's tranen en Farel's toorn, pag. 505. — V. Herroeping der verbanning, pag. 506. — VI. Genève hoofdzetel der kerken, pag. 507. — VII. Besluit, pag. 509.

REGISTER 512.

BX Doumergue, Émile, 1844-1937.
9418 Calvijn in het strijdperk, beschreven door
D612 E. Doumergue. Vertaald door W.F.A. Winckel.
Amsterdam, W. Kirchner, 1904.
527p. illus. 25cm.

1. Calvin, Jean, 1509-1564. I. Title.

A 17077

CCSC/mmb

